

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR (1483–1530)

“ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING
SHARQ DAVLATCHILIGI VA
MADANIYATIDA TUTGAN O‘RNI”

“THE ROLE OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR IN
EASTERN GOVERNMENT AND CULTURE”

TASHKENT - 2023

11-fevral 10.00

O‘ZMU
ARM

International scientific-theoretical conference on the topic:
«THE ROLE OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR IN EASTERN
GOVERNMENT AND CULTURE»
www.myscience.uz

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

“ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING SHARQ DAVLATCHILIGI VA MADANIYATIDA TUTGAN O‘RNI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya

MATERIALLARI

Toshkent, O‘zMU – 2023

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING SHARQ DAVLATCHILIGI
VA MADANIYATIDA TUTGAN O'RNI. Xalqaro ilmiy-nazariy anjumani
ilmiy maqolalari va tezislari to'plami (2023-yil 11-fevral). –T.: UzMU, 2023.
(1-tom) – 402 bet.**

Mazkur xalqaro ilmiy anjuman maqolalari va tezislari to'plamida Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodi dunyo olimlari talqinida, Boburning nazmiy merosi va uning turkiy she'riyatdagi o'rni, "Boburnoma" asarining Sharq nasri tarixidagi ahamiyati, Boburning filologik asarlari tadqiqi, Bobur asarlarining til va uslubiy xususiyatlari, Bobur davri va mumtoz adabiyot masalalariga doir tadqiqotlar, ilmiy axborotlar o'rin olgan. Bundan tashqari, Boburning Sharq davlatchiligi tarixida tutgan o'rni, markazlashgan davlat tuzish tajribasini o'rganish hamda ulug' adib adabiy merosining Sharq xalqlari madaniy tarixidagi ahamiyatini targ'ib qilish bo'yicha ilmiy, uslubiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Ushbu ilmiy maqola va tezislari to'plami o'zbek adabiyotshunosligi, tarix, folklorshunoslik yo'nalishida ilmiy izlanishlar olib borayotgan professor-o'qituvchilar, doktorantlar, mustaqil izlanuvchilar, magistr talabalar va turli mulkchilik shaklidagi korxona hamda tashkilotlarning marketing faoliyati bilan shug'ullanuvchi xodimlari uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

f.f.d., prof. H.U.Boltaboyev

Tahrir hay'ati:

F.f.d., prof. N.Rahmonov;

F.f.d., prof. v.b. I.Yormatov;

F.f.d., prof. v.b.M.Ymapova;

F.f.f.d. (PhD) U.Ametova;

F.f.f.d. (PhD) F.Bafoev;

F.f.f.d. (PhD) E.Jumanov;

F.f.f.d. (PhD) R.Mullaxo'jayeva;

O'qit. K.Avezqulova.

To'plamga kiritilgan maqolalar va tezislari mazmuni hamda sifatiga mualliflar mas'uldir.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S PLACE IN EASTERN GOVERNMENT AND CULTURE. A collection of scientific articles and theses of the international scientific-theoretical conference (11th February of 2023). – T.: NUU, 2023. (1-volume) – 402 p.

This collection of articles and theses of the international scientific conference includes research and scientific information about the life and works of Zahiriddin Muhammad Babur in the interpretation of world scientists, Babur's poetic heritage and its place in Turkish poetry, the importance of the work "Boburnoma" in the history of Eastern prose, the study of Babur's philological works, linguistic and stylistic features of Babur's poems, Babur's era and studies on the issues of classic literature.

In addition, scientific, methodological and practical recommendations have been developed to study Babur's role in the history of Eastern statehood, the experience of creating a centralized state, and to promote the importance of the great writer's literary heritage in the cultural history of the peoples of the East.

This collection of scientific articles and theses is intended for professors and teachers, doctoral students, independent researchers, master students and employees of enterprises and organizations of various types of ownership who are engaged in marketing activities in the field of Uzbek literature, history, folklore studies.

Chief editor:

H.U.Boltaboev (DSc), prof.

Editorial board:

N.Rahmonov (DSc), prof.;

I.Yormatov (DSc), prof.;

M.Umarova(DSc), assoc. prof.;

U.Ametova (PhD);

F.Bafojev (PhD);

E.Jumanov (PhD);

R.Mullaxo‘jayeva (PhD);

K.Avezqulova (Teacher).

The authors are responsible for the content and quality of the articles and theses included in the collection.

**РОЛЬ ЗАХИРИДДИНА МУХАММАДА БАБУРА В ВОСТОЧНОМ
УПРАВЛЕНИИ И КУЛЬТУРЕ. Сборник научных статей и тезисов
международной научно-теоретической конференции (2023 год, 11
февраля). – Т.: НУУЗ, 2023. (Т. 1) – 402 с.**

В данном сборнике статей и тезисов международной научной конференции представлены исследования и научные сведения о жизни и творчестве Захириддина Мухаммада Бабура в интерпретации ученых мира, о поэтическом наследии Бабура и его значение в тюркской поэзии, о значении произведения “Бабур-наме” в истории Восточной прозы, о филологических трудах Бабура, о языковых и стилистических особенностях произведений Бабура, о проблемах эпохи Бабура и классической литературы.

Кроме того, были разработаны научные, методические и практические рекомендации по изучению роли Бабура в истории Восточной государственности, опыта создания централизованного государства и пропаганде значения литературного наследия великого писателя в истории культуры народов Востока.

Данный сборник научных статей и тезисов предназначен для профессорско-преподавательского состава, докторантов, независимых исследователей, студентов магистратуры и сотрудников предприятий и организаций различных форм собственности, занимающихся маркетинговой деятельностью, проводящих научные исследования в области узбекского литературоведения, истории, фольклористики.

Ответственный редактор:

д.ф.н., проф. Болтабоев Х.У.

Редакционная коллегия:

д.ф.н., проф. Рахмонов Н.;
д.ф.н., и.о. проф. Ёрматов И.;
д.ф.н., доц. Умарова М.;
д.ф.ф.н. (PhD) Аметова У.;
д.ф.ф.н. (PhD) Бафоев Ф.;
д.ф.ф.н. (PhD) Жуманов Э.;
д.ф.ф.н. (PhD) Муллаходжаева Р.;
препод. Аvezкулова К.

Авторы несут ответственность за содержание и качество статей и тезисов, включенных в сборник.

MUNDARIJA TABLE OF CONTENTS

YALPI MAJLIS

*****

PLENARY SESSION

Z. MASHRABOV, H. BOLTABOYEV. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODINING O'RGANILISHI MASALALARI.....	11
MINHOJIDDIN MIRZO. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING MA'NAVY-AXLOQIY FAZILATLARI.....	16
S.S. G'ULOMOV. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR VA BOBURIYLAR DAVLATIDA IQTISODIYOT MASALALARI	19
YA. QOSIMBEYLI. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR LIRIKASI: DAVLATCHILIK VA SHE'RIYAT	24
N. RAHMONOV. «BOBURNOMA»DA ILM VA SAN'AT AHLI HAQIDAGI KUZATUVLAR.....	28
U.A. HAMDAMOV. XORIJIY O'ZBEK SHE'RIYATIDA BOBURIY MOTIV	33
D.R. YUSUPOVA. BOBUR «ARUZ RISOLASI»NING JAHON VA O'ZBEK OLIMLARI TOMONIDAN O'RGANILISHI	40
D.I. SALOHYI. «BOBURNOMA» NING HIND MADANIYATIDA YANGI USLUB SHAKLLANISHIGA TA'SIRI	47
Ш. ШАРИПОВ, ДЖ. АБДУКАРИМОВ. ЭПИГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ МИРЗО БАБУРА.....	51
Ж. ЖҲРАЕВ. БОБУР ПОДШОХНИНГ МУАММО ЖАНРИДАГИ ШЕЪРЛАРИ ВА УЛАРИНГ БАДИИЯТИ ХУСУСИДА	59
D.M. XOSHIMOVA, R.A. IBRAGIMOVA. «BOBURNOMA» MATNIDAGI MILLIY UDUMLAR VA ULARNING O'ZIGA XOS JIHATLARI.....	68
F.A. MUXITDINOVA. DUNYO OLIMLAR TAHLILIDA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ILMIY MEROSINING O'RGANGANLIK HOLATI.....	72

1-SHO'BA

BOBURNING NAZMIY MEROSI VA UNING TURKIY SHE'RIYATDAGI O'RNI

*****

SECTION 1

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S POETIC HERITAGE AND ITS PLACE IN TURKISH POETRY

YA. KASIM. ZAHIRIDDIN MƏHƏMMƏD BABUR VƏ XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ŞEIRIYYƏTI.....	79

O.J. HAMROYEVA. BOBUR RUBOIYLARIDA VAZN VA QOFIYA UYG‘UNLIGI.....	86
D.Z. ABDULLAYEVA. BOBUR IJODIDA MUAMMO JANRI XUSUSIYATLARI	92
SH.H. HOJIYEVA. BOBUR IJODIDA VATAN TUYG‘USINING BADIY TALQINI.....	97
D.J. KAZAKBAYEVA. BOBUR MASNAVIYLARINING STRUKTURAL ASOSLARI....	102
U. AMETOVA. BOBUR LIRIKASIDA IYHOM SAN’ATI	108
Д.А. ХАТАМОВА. ЛЕЙТМОТИВ ТВОРЧЕСТВА БАБУРА	112
A.E. PIRIMQULOV. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR RUBOIYLARINING ISTIQLOL DAVRIDAGI NASHRLARI HAQIDA.....	115
R. MULLAXO‘JAYEVA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODIDA KO‘NGIL OBRAZI	121
Z.Q. EGAMNAZAROVA, N.M. NEMATOVA. BUYUK PODSHOH, MUMTOZ SHOIR, NAZARIYOTCHI ADABIYOTSHUNOS, FAQH, TILSHUNOS OLIM	125
E.E. JUMANOV. BOBUR G‘AZALLARIDA QUYOSH KULTI BILAN BOG‘LIQ MIFOLOGIK OBRAZLAR	132
N.Z. YUSUPOVA. BOBUR LIRIKASIDA INSONIY TUYG‘ULAR TARANNUMI	136
M.A. ATANIYAZOVA. «ILM TOLIBI ILM KERAK...».....	139
R. HAKIMJONOVA. BOBUR LIRIKASIDAGI IJTIMOYIY MOTIVLAR.....	142
X. BEKMIRZAYEVA. NAVOIY VA BOBUR LIRIKASIDA TUYUQ, FARD VA MASNU’	147
A. NURALIYEVA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR HAYOTI VA IJODINING UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA O‘RGANILISHI.....	151
D.M. MIRZAZODA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING LIRIK MEROSI VA MAYDON NAZARIYASI.....	157
B.B. NURBADALOVA. BOBUR G‘AZALLARIDA MURDAF QOFIYANING O‘RNI	161
G.M. OLIMOVA. «OSHIQNOMA» TURKUMIDAGI DOSTONLARDA G‘AZAL VA MASNAVIY JANRLARNING QO‘LLANILISHI	164
S.Q. MAMATOVA. NAVOIY SHE’RIYATIDA PAYG‘AMBARLAR SIYMOLARI TALQINI.....	169

2-SHO‘BA

“BOBURNOMA” ASARINING SHARQ NASRI TARIXIDAGI AHAMIYATI

*****

SECTION 2

THE IMPORTANCE OF "BOBURNOMA" IN THE HISTORY OF EASTERN PROSE

I.A. YAKUBOV. «BOBURNOMA» – O‘ZBEK NASRINING NODIR YODGORLIGI.....	174

I.I. SULAYMONOV. «BOBURNOMA»DA SHAXS RUHIYATI TASVIRI VA MUALLIF MAHORATI.....	179
M. TOJIBOYEVA. “BOBURNOMA”DA KELITIRILGAN JOY NOMLARI IBRAT TALQINIDA	185
S.P. TO‘LAGANOVA. XAYRIDDIN SULTONNING «BOBURIYNOMA» ROMANIDA BADIY BUTUNLIK MUAMMOSI.....	189
X. JALILOVA. «BOBURNOMA» ASARIDA YO‘L XOTIRALARI.....	195
F.S. BAFOYEV, U. SANOQULOVA. «BOBURNOMA»DA KELITIRILGAN XALQ MAQOLLARI	200
M.YU. SULAYMONOV, G.H. XOLDOROVA. ALISHER NAVOIY VA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR YOXUD O‘ZBEK NASRINING OLIY USLUB VA ODDIY TURKONA USLUBDAGI NAMOIYISHI.....	205
Ж.З. МИРЗАЕВ. «БОБУРНОМА»ДА ТЕРМИЗИЙЛАР ҲАҚИДАГИ МАЪЛУМОТЛАР	209
S.A. MUMINOVA. «BOBURNOMA»DA MA’NAVIY-INTELLEKTUAL QADRIYATLAR MASALASI.....	213
SH. HAYITOV, D. MUHAMMADIYEVA. «BOBURNOMA» VA UNING TARJIMALARI	217
S.B. SHODMONOVA. «BOBURNOMA» MATNIDAGI VAQT O‘LCHOV BIRLIKLARI TARJIMALARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI.....	222
Д.Ж. ЖУРАЕВА. ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ИЖОДИДА ТАБИАТ ЭСТЕТИКАСИНING РИВОЖЛАНИШИ	227
P.M. КАЗАКОВА. ПОРТРЕТ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ АЛИШЕРА НАВОИ В «БАБУРНАМЕ».....	232
SH.M. NURMATOVA. «BOBURNOMA»DA KELITIRILGAN LISONIY KASHFIYOTLAR	236
S.A. YUSUPOVA. "BOBURNOMA" TARIXIY NASRNING ULKAN NAMUNASI.....	239
N. AXMATOVA. TOPONIMLAR VA ULARNING TARJIMA MUAMMOLARI (ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING «BOBURNOMA» ASARI MISOLIDA)	243
D. OROPOV. KECHIRMAS OTA VA QO‘RQUD OTA	246
H.G’. ESHKUZIYEVA. HUVAYDO IJODINING MANBALARI.....	250
G.B. MAXMUDOVA. “TARIXI ANBIYO VA HUKAMO” ASARIDA ODAM (A.S) VA XIZR (A.S.) OBRAZLARI TALQINI	255

3-SHO‘BA
BOBURNING ASARLARINING TIL VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

*****

SECTION 3
LINGUISTIC AND STYLISTIC
FEATURES OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S WORKS

S.B. SHODMONOVA. «BOBURNOMA» MATNIDAGI VAZN O‘LCHOV BIRLIKLARINING TARJIMALARDA AKS ETISHI.....	259
M.A. SHAPAXMETOVA. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ АДАБИЙ ПОРТРЕТИ «БОБУРНОМА» НИНГ УРДУЧА ТАРЖИМАСИДА.....	263
F.B. SAYFULLAYEVA. BOBUR ASARLARIDA «AYRILIQ» UMUMIY MA’NOLI LEKSEMALARINING QO‘LLANISHI.....	268
D.M. O‘RMONOVA. MUSTAHKAMLASH DARSLARIDA BOBUR ASARLARI TILI VA USLUBIY XUSUSIYATLARINI INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O‘RGANISH..	273
M.M.SOBIROV. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ASARLARINING O‘QUV IZOHLI LUG‘ATI MASALASI	277
D.M. XOSHIKOVA, R.A. IBRAGIMOVA. «BOBURNOMA» MATNIDA MILLIYLIKNI IFODA ETUVCHI VOSITALAR.....	281
G.KH. NURMATOVA. SCIENCE IN BABURNAMA	285
N.Q. EGAMBERDIYEVA. ALISHER NAVOIY VA TOHIR MALIK ASARLARIDA ADABIYOTSHUNOSLIK MASALALARI	288
A.K. MURADOVA. SAMOYLOVICHNING «MUHABBATNOMA VA TAASHSHUQNOMA» MAQOLASI XUSUSIDA	291

4-SHO‘BA
BOBUR HAYOTI VA IJODI DUNYO OLIMLARI TALQINIDA

*****

SECTION 4
ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S LIFE
AND WORKS ARE INTERPRETED BY WORLD SCIENTISTS

SH.S. HASANOVA. SAIDBEK HASANOV – YETUK BOBURSHUNOS OLIM	295
I.T. YORMATOV. BOBURNING TOSHKENT VOHASIDA KECHGAN DAMLARI.....	300
A.Ж. МУРАТОВ. БАБУР – КЫРГЫЗСТАНДА.....	304
B. RAJABOVA. MIRZO ULUG‘BEK VA BOBUR	309
J. MAHMUDOV. BOBUR, FANOIY VA QITOLIY	314
S. JO‘RAYEVA. IBROHIM HAQQUL – BOBURSHUNOS.....	318

D.B. BAHRIDDINOVA, S.A. XOLMONOVA. SIROJIDDIN SAYYIDNING “YUZ OH, ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR” DOSTONI XUSUSIDA	320
S.M. QURBONOVA, D.M. DEHQONOVA. SUPREME PERFORMANCE OF VICTORY	326
M.H. SHARIPOVA. BOBUR VA SHAYBONIYXON IJODIDAGI MUSHTARAKLIKLAR XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR.....	329
G.YO. XOLIQULOVA. BOBUR ADABIY MUHITINING SHAKLLANISH OMILLARI..	333
Z.M. JO‘RAYEV. SULTON ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR.....	338
Q. ISMOILOV. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING VALIY ZOTLARGA MUNOSABATI	345
M.X. KALBAYEVA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SIYMOSI O‘ZBEKISTON RANGTASVIR SAN’ATI TALQINIDA	348
S. SHOMURODOVA. BOBURIYLAR DAVLATINING TASHKIL TOPISHI VA RIVOJLANISHI.....	353
D.A. YUSUPOVA. BOBUR VA SHARQ ADABIYOTI.....	358
J.P. СОЛЯХОВА. ВОЕННОЕ ИСКУССТВО БАБУРА	363
E.Y. БАЙДАРОВ. БАБУР В ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ЮЖНОЙ АЗИИ	368
A. МАДРАИМОВ. БУЮК САРКАР ВА БАТАНПАРВАР ШОИР.....	374
B.X. ISMOILOV. BOBUR DUNYO NIGOHIDA	381
Z.F. ANARKULOVA. O‘ZBEK VA YEVRONA ADABIYOTIDA BOBUR OBRAZINING BADIY TALQINI.....	385
A. NURALIYEV. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR VA BOBURIYLAR DAVLATINING IQTISODIYOTI VA SIYOSATI TARAQQIYOTI.....	390
Д.М. ДЖУМАЕВА. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА БАБУРА ФРАНЦУЗСКИМИ УЧЕНЫМИ.....	395
D.R. SAYIPOVA. BOBUR - ПОК Е’ТИҚОД EGASI	398

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODINING O'RGANILISHI MASALALARI

Mashrabov Zokirjon

Xalqaro Bobur fondi raisi

Boltaboyev Hamidulla

filologiya fanlari doktori, professor

E-mail: hbaltabaev@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Boburning ijodiy va davlat arbobi sifatidagi faoliyatining olamshumul o'рни, ilmiy-adabiy asarlarining O'zbekistonda va xorijda o'rganilishi masalalari, Bobur nomli xalqaro jamoat fondi va ilmiy ekspeditsiyasining ulug' shoh va shoir ijodini o'rganishdagi ahamiyati xususida so'z boradi. O'zbek va jahon boburshunosligining asosiy yo'nalishlari belgilanib, bu borada olimlarning amalga oshirgan ishlari umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: Bobur, ijodiy faoliyat, davlatchilik, jamoat fondi, ilmiy ekspeditsiya, boburshunoslik, ilmiy yo'nalishlar.

Annotation: The article deals with the information about the main role of Babur's work as a creative and statesman, the issues of studying his scientific and literary works in Uzbekistan and abroad, the importance of Babur's international public fund and scientific expedition in studying the work of the great king and poet. The main directions of Uzbek and world Babur studies are determined, and the work done by scholars in this regard.

Keywords: Babur, creative activity, statehood, public fund, scientific expedition, Babur studies, scientific directions.

Аннотация: В статье рассматриваются общечеловеческая роль Бабура как творческого и государственного деятеля, вопросы изучения его научных и литературных произведений в Узбекистане и за рубежом, значение международного общественного фонда и научной экспедиции имени Бабура в изучении творчества великого шаха и поэта. Определены основные направления узбекских и мировых бабуроведческих исследований, а также подведены итоги работы, проделанной учеными в этом направлении.

Ключевые слова: Бабур, творческая деятельность, государственность, общественный фонд, научная экспедиция, бабуроведение, научные направления.

Jahon madaniyati tarixida ulug' shoh va shoir sifatida nom qoldirgan, Amir Temur avlodi, Hindistonda boburiylar saltanatiga asos solgan G'oziy Zahiriddin Muhammad Bobur qomusiy ilm sohibi va mohir lashkarboshi edi. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, "Mirzo Bobur bizning bobomiz, bizning qonimiz, bizning bolalarimizga g'urur bilan aytiladigan

buyuk ajdodimizdir. U Andijonda tug'ildi, Andijonda kamol topdi. Mana shunday ajdodlarimiz borligi, mana shular Andijon farzandi ekanligini hech qaysimiz, hech qachon unutmasligimiz kerak. O'zligimizni anglashni shunday boshlashimiz lozim" [Bobur abadiyati, 2017].

Darhaqiqat, mana bir necha asrlar o'tsa-da, jahon ahli Bobur Mirzo shaxsiyatiga juda katta qiziqish bilan qaramoqda, uning jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga qo'shgan hissi, ilmiy va badiiy barkamol adabiy merosi O'zbekistonda, jumladan, ulug' shoirning kindik qoni to'kilgan ona zamin – Andijonda so'nggi 25 yil ichida izchillik bilan o'rganilmoqda. Dunyo olim va adiblarining Boburshoh ijodiga munosabati, asosan, to'rt yo'nalishda kuzatiladi:

- Boburshohning shavkatli podshoh sifatidagi siyosiy faoliyati, saltanat asoschisi ekanligi.
- “Boburnoma”ni qomusiy manba sifatida o'rganib, uni jahon tillariga tarjima etish.
- Buyuk shoir va olim merosiga ijodiy-ilmiy manba sifatida murojaat etishi.
- Boburshohning bunyodkor shaxsi va jasorati xususida badiiy asarlar yozish.

Har bir yo'nalishda muayyan ilmiy natijalarga erishilganini qayd etmaslik mumkin emas. Birinchi yo'nalishda jahon tarixchilari, siyosatshunoslari, faylasuf va ijtimoiy sohaning boshqa vakillari Boburshohning Markaziy Osiyoda, Afg'oniston (Xuroson) va Hindistonda yaratgan ulug' saltanati (1495–1857) tarixi, davlatchilik tizimi, bunyodkorlik ishlari bilan shug'ullanar ekan, bu saltanat bevosita Amir Temur sulolasining davomi ekaniga e'tibor qaratmoqda. Bu jihatdan ingliz olimi U.Erskindan tortib AQShdagi Harvard universiteti professori V.Tekstongacha, hind davlat arbobi J.Nerudan tarixchi L.P.Sharmaga qadar, rus olimlari N.Ilminskiydan L.B.Alaevning istoriografik tadqiqotlarigacha keltirish mumkin. Ushbu yo'nalishda turk olimlari Rashid Rahmati Arat va Hikmat Boyir boburiylar tarixiga oid ishlari, buyuk ozarboyjon olimi Ziyo Buniyodovning otabeklar davlati, xorazmshohlar va temuriylar tarixi istirografiyaiga oid ishlarida Boburning davlatchilik sohasidagi qarashlariga e'tibor qaratgani bizni quvontiradi [Бунядов, 2004].

O'zbekiston davlatchilik tarixini o'rganishda Bobur va boburiylar saltanati o'rni XX asr 30-yillarida Bo'lod Soliev, 50-yillarda Sabohat Olimjonova va yangi asrda Omonulla Bo'rievning tadqiqotlari orqali yuzaga chiqmoqda [Soliev, 1930; Азимджанова, 1957; Bo'riev, 2017].

Hozirgi kunda jahonning har bir rivojlangan mamlakatiga buyuk jahongashta asar “Boburnoma” kirib kelgan, u haqda yaratilgan tadqiqotlar ko'lami o'zbek olimi Sh.Rustamxo'jaev tuzgan va Moskava chop etilgan “Zahiriddin Muhammad Bobur va boburiylar bibliografiyasi”da ko'rsatilishicha, mingdan ortiq nomda jahonning 50 dan ortiq mamlakatlarida amalga oshirilgan [Захириддин Мухаммад Бабуриды, 2016]. Buyuk jahongashta asar “Boburnoma”ning dunyoning 17 tiliga tarjima etilgani, birgina ingliz tiliga 6 marta, fors tiliga 4 marta, urdu tiliga 3 marta, nemis, fransuz, rus va ozarboyjon tillariga ikki martadan turli tarjimonlar tomonidan o'girilgani ma'lum. Ozarboyjon olimlari Ramiz Askar va Fuzuliy Bayat “Boburnoma”ni tarjima etib [Zahirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə, 2011; Zahirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə, 2011].

“Boburnoma”ning o'zbek va rus tillarida Toshkentda 1928-yildan boshlab to hozirga qadar 20 dan ortiq to'liq va tabdil nashrlari bor [Fitrat, 1928; Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma, 2002]. O'tgan yillar davomida bu qomusiy asar bo'yicha O'zbekistonda adabiyotshunoslik, tilshunoslik, tarixiy, etnografik, siyosatshunoslik, geografik, biologik, san'atshunoslik va boshqa sohalar olimlari fundamental tadqiqotlar olib bormoqdalar. “Boburnoma”dagi ma'lumotlar birgina

Markaziyo Osiyoga emas, balki butun Yaqin va O'rta Sharq hamda Janubiy Osiyo mamlakatlariga tegishli ekani mutaxassislariga ma'lum. Uning jahon miqyosidagi tadqiqotchilari xususida fikr yuritganda birgina faktni keltirish lozimki, ushbu asar bilan bog'liq mavzularda bugungi kungacha yuzdan ortiq doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari yoqlangan va bu ilmiy faoliyat hozirgi kunda ham muvaffaqiyatli davom etmoqda [Dissertatsiyalar / Bobur ensiklopediyasi, 2017].

Zahiriddin Muhammad Boburning adabiy-ilmiy merosiga munosabat masalasida buyuk o'zbek shoiri jahon madaniyatiga turkiy tildagi adabiyotning vakili sifatida kirib keldi va so'nggi asarlariga qadar, o'zbek tilida ijod qildi (ayrim juz'iy hollar fors va urdu tillarida yozgan ayrim asarlari haqida qaydlar bor). Bu jihatdan Bobur o'zining badiiy ijodi bilan Xoja Ahmad Yassaviy, Imodiddin Nasimiy, Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy kabi buyuk shoirlar qatorida sanaladi. Jahon olimlari Bobur adabiy merosini teran tadqiq etishga hamda she'riy va nasriy asarlarini dunyodagi yetakchi tillarga tarjima qilishga uning o'z zamonasi, ya'ni XVI asrdayoq kirishganlar. Hozirgi kunda ayni masalalar jahonning yetuk boburshunoslari qatorida ozarboyjonlik olimlar bo'lgani va borligi bizni quvontiradi. O'zbek adabiyotini bilgan uni o'rganishga kirishgan olim borki, u Bobur ijodini cheklab o'tmagani ozarboyjon adabiyotshunosligining so'nggi yuz yillik tarixidan ma'lum. Shunga qaramay, ulug' o'zbek shoiri badiiy va ilmiy ijodini tadqiq etishda biz bilan hamkorlik qilayotgan Teymur Karimli, Yashar Qosimbeyli, Akif Bag'irov, No'shoba Arasli, Olmos Ulvi-Binnatova, Saodat Shixieva, Nozim Sulaymonov, Gulshan Kengarli-Alieva, Mohira Qulieva kabi ozarboyjon olimlaridan minnatdormiz [Almaz Ulvi, 2016; 153-163] va Nizomiy nomidagi Adabiyot instituti olimlar jamoasini ilmiy hamkorlikka taklif etamiz.

Bobur Mirzo adabiy-ilmiy merosi o'zbek olimlari uchun tuganmas tadqiqot manbai bo'lib kelgan, bu borada o'zbek olimlari Abdurauf Fitrat, H.Sulaymonov, V.Zohidov, S.Azimjonova, P.Shamsiev, S.Mirzaev A.O'rinboev, T.Fayziev, A.Qayumov, S.G'anieva, A.Abdug'afurov, S.Jalilov, I.Nizomiddinov, G'aybulla as-Salom, S.Hasanov, O.Shomatov, N.Komilov, S.Jalilov, S.Hasanov, A.Madramov, N.Otajonov, Z.Xolmonova va boshqalarning nomlarini tilga olmaslik mumkin emas. Bugungi kunda o'zbek boburshunosligi jahon miqyosiga chiqdi va jahon boburshunosligining markazi ham O'zbekistonga va Boburning ona shahri Andijonga ko'chdi. Shu o'rinda muhim bir fakt keltirmoqchiman: Bobur asarlarini o'rganish uchun XVII asrdan bugungi kungacha fors, fransuz va o'zbek tillarida 8 ta maxsus lug'at yaratilgan va o'nlab izohli hamda ikki, uch tilli lug'atlarda Bobur asarlaridagi so'zlar sharhlangan [Bobur asarlariga tuzilgan lug'atlar, 2017; 112-113].

Ma'lumki, bunyodkor podshoh va ulug' shoir shaxsiyati mana besh asrdan ortiq vaqt davomida insoniyatni qiziqtirib kelmoqda, qomusiy daho haqida yuzlab roman, qissa, doston, esse va boshqa janrlarda o'ndan ortiq mamlakatlarda badiiy asarlar yozilgani bizga ma'lum. Jumladan, Flora Enni Stilning "Tojkor darvesh" romani ingliz tilida, avstriyalik adib Frits Vyurtle "Bobur – yo'lbars" qissasi, amerikalik Aleks Raterfordning "Jannatga qasida" tarixiy romani va boshqa asarlar xorijiy tillardan o'zbek va rus tillariga tarjima etilib e'lon qilingan.

O'zbek adabiyotida bevosita Bobur siymosi aks etgan Oybekning "Bobur" dostoni, P.Qodirovning "Yulduzli tunlar", "Avlodlar dovoni" romanlari, X.Sultonovning "Yo'lbarsning tug'ilishi", "Oy botgan pallada", "Saodat sohili" qissa va hikoyalari hamda "Boburiynoma" ma'rifiy romani, To'lan Nizom, Xurshid Davron, Sirojiddin Sayyid, Asqar Mahkamning doston va esselarini tilga olish mumkin [O'zbek adabiyotida Bobur siymosi, 2017; 538-542]. Umid

qilamizki, bu borada ozarboyjon adiblari ham o'z adabiyotida Bobur siymosini yaratishga kirishadilar.

Sharq tasviriy san'atining gultoji bo'lgan miniatyurada Bobur va boburiylar siymosi hamda Bobur asarlariga ishlangan suratlar Sharqning mashhur musavviri Kamoliddin Behzod davridan tortib hozirgi kunda qadar minglab nusxalarda chizilgani bugun barchaga ayon.

Boburning tarixiy merosini o'rganish va targ'ib qilishda Bobur nomidagi xalqaro jamoat fondi va ilmiy ekspeditsiya faoliyati haqida qisqa to'xtalib o'tmoqchiman. Fond o'z-o'zini boshqaruvchi nodavlat notijorat jamoat tashkiloti sifatida 1992-yilda Andijon shahrida ta'sis etilgan. Ushbu tashkilot birgina Bobur Mirzo va boburiylar merosi bilan emas, balki zaminimizdan etishib chiqqan buyuk ajdodlarimiz Muso Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Forobiy, Beruniy, Amir Temur, Xusrav Dehlaviy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Abduqodir Bedil, Gulbadan begim, Mashrab, Zebunniso va boshqa olim va adiblar hayoti va ijodi, ular nomi bilan bog'liq moddiy va ma'naviy yodgorliklarni izlab topish, qo'lyozmalar va ularning nusxalarini xorijdan Vatanimizga oldib kelib ilmiy iste'molga kiritish, O'zbekiston hududidan tashqarida dafn etilgan ajdodlarimizning qabr va qadamjolarini aniqlash va obodonlashtirish, xalqlar o'rtasida do'stlik va ilmiy madaniy aloqalarni rivojlantirish borasida faoliyat olib bormoqda. Fondning Pokiston, Germaniya, Rossiya, Qirg'iziston, Yaponiya, Hindiston, Buyuk Britaniya, Xitoy, Afg'oniston, Ozarboyjon, Qozog'iston, Vengriya, Shvetsiya mamlakatlarida bo'limlari mavjud.

Fond tomonidan Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi istirohat bog'iga asos solingani, shoirning xoki Kobuldan Andijonga keltirilib bog'da ramziy qabr tiklangani va boshqa madaniy tadbirlarni esga olish mumkin. Fond homiyligida har yili Bobur mirzoning tavalludi kuni 14 fevralda ilmiy-ma'rifiy anjumanlar o'tkazilib kelinadi. Fond tashabbusi bilan 24 ta xalqaro va respublika miqyosidagi ilmiy konferensiyalar o'tkazilgan [Bobur ensiklopediyasi, 2017; 119-129].

Bobur nomidagi xalqaro ilmiy ekspeditsiya 25 marta xorijiy mamlakatlarga avtomobil va boshqa transportlarda safar uyushtirgan. Bu safarlar davomida Afg'oniston (bir necha marta), Hindiston, Pokiston, Turkiya, Eron, Misr, Suriya, Iordaniya, Saudiya Arabistoni, Iroq, Xitoy, Malayziya, AQSh, Rossiya, Ozarboyjon, Armaniston, Gruziya va Markaziy Osiyodagi barcha mamlakatlar tarixiy shaharlarida bo'lganlar, Bobur Mirzo qadamjolarini ziyorat qilib, bu mamlakatlarning muzey va kutubxonarida saqlanayotgan yuzdan ortiq qo'lyozma manbalar, kitob, surat, tarixiy ashyolar to'plab, Andijon shahridagi bog'da "Bobur va jahon madaniyati" muzeyini tashkil etgan. Hozirda bu mezey hududi va faorliyatini kengaytirilmoqda.

Fond tashabbusi va uning ilmiy hay'ati a'zolari tomonidan tuzilgan "Bobur ensiklopediyasi"ning ikki nashri (2014, 2017) boburshunoslikning bugungi holatini imkon qadar to'liq tasavvur qilishga yordam beradi. Bundan tashqari, fond homiyligida 50 dan ziyod adabiy-badiiy, ilmiy va publitsistik asarlar chop etilgan. SHu jumladan, Moskvada "Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburiylar" bibliografiyasi o'zbek olimi Sh.Rustamxo'jaev tomonidan tuzilib, Rossiya Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi A.V.Dibo bilan hamkorlikda Moskvada "Vostochnaya literatura" nashriyotida 1000 nusxada (1284 sahifa) chop etilgan [Захириддин Мухаммад Бабуриды, 2016].

2017-yildan boshlab fond homiyligi va bevosita rahbarligi ostida "Bobur va dunyo" ilmiy-ma'rifiy va adabiy-badiiy jurnal 2000 ga yaqin nusxada chop etilmoqda, hozirga qadar jurnalning 4 soni nashr bo'lgan [Bobur va dunyo, 2017; 18-son].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bobur abadiyati. “Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarining jahon madaniyati turixida tutgan o‘rni” mavzusidagi xalvaro anjuman materiallari. Andijon, 2017-yil 26-27-oktyabr.
2. Бунядов З.М. Библиография. Сост. З.Т.Курбанова. / Баку: Nurlan, 2004.
3. Soliev B. O‘rta Osiyo tarixi. Toshkent, 1930; Азимджанова С. К истории Ферганы второй половины XV века. Ташкент: Фан, 1957; Bo‘riev O. Temuriylar davri yozma manbalarda Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasi. Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2017.
4. Захириддин Мухаммад Бабури. Бабуриды / Библиография. Москва: ИВЛ, 2016. 6884 назв.
5. Zahirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Çeviren: Remiz Asker. Bakı, 2011; Zahirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Çağataycadan Çeviren: Füzuli Bayat. Bakı: Avrasiya Press, 2011.
6. Fitrat. O‘zbek adabiyoti namunalari. 1-jild. Samarqand-Toshkent, 1928 (arab yozuvida); Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. P.Shamsiev, S.Mirzaev, E.Mano nashrlari asosida qayta nashrga tayyorl.: S.Hasanov. Toshkent: “Sharq” NMAK, 2002 va boshq.
7. Bobur va “Boburnoma” mavzusida yoqlangan dissertatsiyalar / Bobur ensiklopediyasi. Toshkent: “Sharq” NMAK, 2017. B. 598-99.
8. Qarang: Almaz ÜLVİ. ÖZBƏK ƏDƏBİYYATI. (ədəbi portretlər, araşdırmalar, söhbətlər, qeydlər). Bakı: Elm və təhsil, 2016. S. 153-63.
9. Bobur asarlariga tuzilgan lug‘atlar / Bobur ensiklopediyasi. Toshkent: “Sharq” NMAK, 2017. B. 112-13.
10. O‘zbek adabiyotida Bobur siymosi / Bobur ensiklopediyasi. Toshkent: “Sharq” NMAK, 2017. B. 538-42.
11. Bobur ensiklopediyasi. Toshkent: “Sharq” NMAK, 2017. B. 119-29.
12. Bobur va dunyo. Ilmiy-ma’rifiy, adabiy-badiiy jurnal. 2017-18. 1-4 son.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING MA'NAVIY-AXLOQIY FAZILATLARI

Minhojiddin Mirzo

O'zbekiston Respublikasi Ma'naviyat va ma'rifat markazi rahbari,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqolada o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyondalaridan biri Zahiriddin Muhammad Boburning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, shaxsiy sifatlarini haqida so'z yuritiladi. Keltirilgan fikrlar ijodkorning lirik, epik asarlari, xususan, mumtoz adabiyotning bebaho durdonalaridan hisoblangan "Boburnoma"dan olingan misollar yordamida tahlil etilgan, xulosalangan.

Kalit so'zlar: Bobur, "Boburnoma", shaxsiy sifatlar, tarixiy davr, badiiy voqelik.

Аннотация: В статье рассказывается о духовно-нравственных достоинствах, личностных качествах одного из крупнейших деятелей узбекской классической литературы Захириддина Мухаммада Бабура. Изложенные мысли обобщены на основе анализа лирических, эпических произведений писателя, в частности, произведения "Бабур-наме", считавшегося бесценным шедевром классической литературы.

Ключевые слова: Бабур, "Бабур-наме", личностные качества, исторический период, художественная действительность.

Abstract: This article highlights one of the representatives of Uzbek classic literature Zahiriddin Muhammad Babur's spiritual, moral and personal qualities. The presented information is analyzed and summarized using examples taken from the lyrical and epic works of the creator, in particular, "Boburnoma", which is considered one of the priceless masterpieces of classical literature.

Keywords: Babur, "Baburnoma", personal attributes, historical period, artistic reality.

Ey el, borib axbobga nomimni degil,
Kimki meni bilsa bu payomimni degil,
Mendin demagil gar unutil' on bo'lsam,
Kimki meni bilsa, bu salomimni degil.

Har gal buyuk davlat arbobi, mohir sarkarda, dilbar shoir Zahiriddin Muhammad Bobur kitobini varoqlaganda uning boqiy g'azal-u so'zlaridan mangu sog'inch va salomlarini yurakdan his qilamiz.

Hazrati Bobur adolati saxovatiga, haqiqati tariqatiga, zakovati nazokatiga, muhabbati shijoatiga uyg'un, nafaqat boshqa tarixiy shaxslar, balki o'zi haqida ham so'z aytishda haqiqat va rostlik maqomidan zinhor chekinmagan, "O'z erni qo'yib Hind sori yuzlandim, Yo, rab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi" degan so'zni mardona ayta olgan chinakam komil qalb sohibi edi. Alisher Navoiydan keyin Bobur ma'naviyati, axloqi, odamiyligi yana bir ulug' dorilfunundir. Ta'bir joiz bo'lsa, Bobur hayoti davomida ikki buyuk saltanat tuzdi: biri davlat saltanati bo'lsa, ikkinchisi ilm-u ma'rifat, nazm-u nasr saltanatidir. Boburning birinchi yo'nalishdagi zafarli

yurishi insoniyat tarixida alohida o‘rin tutgan boburiylar qismati bilan xotimalangan bo‘lsa, ikkinchi yurishi hamon davom etayotir, yangi-yangi ellarni, dillarni zabt etayotir. Bu ma’naviy fazilatlar, odamiylik yurishidir.

Davlatimiz rahbari yaqinda ma’naviyat masallariga bag‘ishlangan yig‘ilishda ma’naviyat haqida gapirib “Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni, ruhi ma’naviyatdir”, dedi. Bu dunyoda kuchli iqtisodiy taraqqiyot ham ma’naviy tanazzul oldida ojiz qolayotgan, odamlar moddiy jihatdan boyisalar-da, ma’naviy jihatdan qashshoqlashib, ayrim tabaqalarda madaniyatsizlik madaniyat, axloqsizlik zamonaviylik, tubanligu fahsh hayotning mazmuni deb jar solinayotgan bir paytda bashariyatda yuksak insoniylik bardavomligi uchun ma’naviy-axloqiy fazilatlar naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligini anglaymiz. Hazrat Alisher Navoiy elning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini moddiylik oldida qanchalar yuksak turishi haqida shunday yozadi.

Gar yo‘qdir adab ne sud oltin unidin,
Elning adabi xushroq erur oltunidin.

Bobur Mirzo “Mubayyan” kitobi xotimasida ma’naviy boylik haqida shunday yozadi: “Ey Bobur, bu kitob tasnifida agarchi ranj chekkan bo‘lsam-da, qo‘limga shunday bir ganj-xazina kirdiki, har qanday ganj xarj etish bilan kamayib boradi, ammo bu ma’naviy ganj – bu ilm xazinasi xarj etgan sari tobora ortib boradi”. Hindistonga yurish qilgan aksariyat podshoh-hukmdorlardan farqli o‘laroq, Boburshohgina bu yurti vayron etmadi, boyliklarini talon-taroj qilmadi, o‘sha joyni o‘z yurtidek obod etdi, muhtasham hind madaniyatini yuksak musulmon madaniyati bilan boyitdi.

Uning: Beqaydmen-u, xarobu siym ermasmen,
                      Ham mol yig‘ishtirur laim ermasmen, –

degan so‘zlari nafaqat safdoshlari-yu hind xalqi oldidagi, balki vijdoni, iymoni, tarix oldidagi o‘z qalbi, murodi, mas’uliyatining e’tirofidir.

Zero, Boburning niyati boshdanoq pok, xayrli, yaxshi edi. U yurtlarni talash, vayron etish, nafsi ammoraning qutqularini bajo etish uchun emas, obodlik, ilm-u ma’rifat, madaniyat eltish uchun zabt etardi.

Bu haqda o‘z davrida Mirzo Muhammad Haydar «Tarixi Roshidiy» asarida «...U turli fazilatlar bilan bezangan va maqtoqli xislatlarga ega bo‘lgan bir podshoh edi. Ushbu barcha fazilatlaridan shijoat va muruvvati ustun turardi» deb yozsa, Javaharlar’l Neru: «Bobur Hindistonga kelgandan keyin katta siljishlar yuz berdi va yangi rag‘batlantirishlar hayotga, san’atga, arxitekturaga toza havo baxsh etdi, madaniyatning boshqa sohalari esa bir-birlariga tutashib ketdi», deya e’tirof etgan edi. Ingliz tarixchisi Eduard Xolden esa «*Boburning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qo‘yilgan edi*», deb yozadi. Boshqa podshohlardan farqli o‘laroq, Zahiriddin Muhammad Bobur haqida bunday mehr va e’tirof ila bitilgan yuzlab fikrlarni keltirish mumkin.

Sababi, u saltanatni idora etishda, avvalo, xalq xohish-irodasini inobatga olar, el-yurtning manfaatlarini ko‘zlab ish tutardi. Madaniyat, ma’naviyat, yaratuvchanlik Bobur davlatining ustivor yo‘nalishlari edi. U davlatchilikda buyuk Amir Temurning davlatni boshqarish siyosatidan nafaqat odillik ila foydalandi, balki turfa din va e’tiqodli, turfa til va urf-odatli, muxtasar aytganda, ko‘pmillatli Hindiston timsolida xalqlarni adolat ila birlashtirib boshqarish madaniyatini yaratdi.

Ilm-fan rivojiga davlat ahamiyatiga molik ish sifatida qaradi. U saroylar, qasrlar qurdirdi, bog'lar bunyod etdi. Shaharlarni obod etish, savdo-sotiqni to'g'ri yo'lga qo'yish, bog'-rog'lar yaratish ishlariga rahnamolik qildi. Bu fazilatlar uning avlodlariga ham meros sifatida o'tdi: hozirgacha mashhur bo'lgan me'moriy yodgorliklar, bog'lar, kutubxonalar, karvonsaroylar qurilishi uning o'g'illari va avlodlari hukmronligi davrida ham davom etdi. Boburiylar davrida yaratilgan buyuk madaniy meros nafaqat hind-u o'zbek xalqlari, balki insoniyatning bebaho madaniy-ma'naviy mulkiga aylandi.

Adolat, xalqparvarlik, bag'rikenglik haqida so'z ketganda, diniy va etnik nizolar avj olgan bugungi dunyoda Boburshohning barcha davlatlar uchun ibrat bo'lgulik ikkita muhim farmoniga to'xtalmoq joiz: birinchisi, davlat boshqaruvida fuqarolarni hindu musulmon deb ajratmay, qaysi e'tiqod va millatga mansubligidan qat'i nazar, tamg'a solig'idan ozod etilishi bo'lsa; ikkinchisi, butun saltanatda sharob ichilishini qat'iyman etgani bilan bog'liq farmonlaridir.

"Boburnoma"ning oxirgi sahifasida bu asarni ko'chirgan noma'lum kotib asar muallifiga shunday xolisona baho berib ketadi: "Ul podishohi qobilning yaxshilig'larini aytgan bilan va bitigan bilan tuganmagay. Lekin, mujammal bukim, sekkiz sifati aning zotiga mutassil edi: birisi bukim, najhati baland etdi, ikkimchisi, himmati arjumand edi, uchumchisi, viloyat olmoq, to'rtumchisi viloyat saxlamog', beshimchisi ma'murlig', oltimchisi rafohiyat niyati Tengri taolo bandalarig'a, ettimchisi, cherikni ko'ngli qo'lg'a olmoq, sekkizimchisi adolat qilmoq".

Davlatimiz rahbari yaqinda bo'lib o'tgan yig'ilishda qalblarimizni uyg'otuvchi bir fikrni aytdilar: "Biz ergashgan emas, ergashtirgan xalqning avlodlarimiz". Bu ergashtirishga munosiblik zamirida avvalo ilmu ma'rifat, go'zal axloq, adolat, xalparvarlik, odamiylikda sobitlik turadi. Ezgulik yo'lida dunyo jaholatga emas, ma'rifatga ergashadi. Dunyo razolatga emas, adolatga ergashadi. Dunyo adovatu nafratga emas, mehru muhabbatga ergashadi.

Boburmirzo ma'naviy-axloqiy fazilatlarining gultoji ezgulik edi. Bu ezgulik nuri uning kitobu devonlarida, qurdirgan inshootlarida, boburiylar qalbiga ekan munavvar bunyodkorlik ruhida ko'rinadi. Ana shu ma'noda biz dunyoda tengsiz bo'lgan Tojmahl obidasida Boburu boburiylarning buyuk qalbini ko'ramiz.

Boburmirzo shuhratining siri nimada edi? Alisher Navoiy "Quyoshlig' istasang kasb kamol et..." deganday, u hamisha mehr topmay, ko'rsatgan mehriga javobiy munosabat kutmay, barchaga mehr tarqatdi. Yaxshilik va adolat uning dasturilamali bo'ldi. Bugun nafaqat turkiyu hind xalqlari, balki dunyo mehr bilan Boburmirzoni yod etmoqda. Bu mehrning qaytishi Boburmirzoga mehr qo'ygan barchaga muborak bo'lsin, ruhlari bizdan shod va rozi bo'lsin.

Adabiyotlar:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / В.Раҳмонов ва К.Муллахўжаева таъддили. – Тошкент: О'qituvchi, 2008. – 288 б.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Ijod-press, 2020. – 576 b.
3. O'zbek xalq maqollari / Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A.Musaqulov, B.Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2019. – 512 b.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR VA BOBURIYLAR DAVLATIDA IQTISODIYOT MASALALARI

G'ulomov Saidahrur Saidahmedovich

O'z RFA akademigi,

iqtisodiyot fanlari doktori, professor

E-mail: academicgulyamovss@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur va boburiylar davlati iqtisodiyoti masalalari to'g'risida so'z boradi. «Boburnoma», «Mubayyin» asarlarida aks etgan iqtisodiyot masalalari tahlilga tortilgan, Boburshohning soliq tizimiga va islom fiqhiga oid qarashlari bugungi iqtisodiyot ilmi doirasida talqin qilingan.

Kalit so'zlar: Bobur, boburiylar sulolasi, davlat iqtisodiyoti, soliq, islom fiqhi, talqin, tahlil.

Annotation: This article gives information about Zahiruddin Muhammad Babur and the economic issues of the Babur's state. There have been analyzed economic issues reflected in the works "Boburnoma" and "Mubayyin", Baburshah's views on the tax system and Islamic jurisprudence were interpreted within the framework of today's economic science.

Keywords: Babur, Babur dynasty, state economy, tax, Islamic jurisprudence, interpretation, analysis.

Аннотация: В данной статье рассказывается о Захириддине Мухаммаде Бабуре и экономических вопросах государства Бабура. Были проанализированы экономические вопросы, отраженные в трудах «Бабур-наме» и «Мубаййин», осмыслены взгляды Бабуршаха на налоговую систему и исламское богословие в рамках современной экономической науки.

Ключевые слова: Бабур, династия бабуридов, государственная экономика, налог, исламское богословие, интерпретация, анализ.

Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asari o'z davrining juda ko'p sohalari uchun qomusiy xarakterga ega bo'lgani kabi unda iqtisodiyot masalalari ham izchil aks etgan. Bu borada «Boburnoma»da qaysi shahar yoki qasaba (qishloq) haqida so'z yuritilmasin, muallif uning iqtisodiy ahvoliga ham e'tibor qaratib, savdo yo'llari, aholiga keladigan daromad turlari xususida so'z yuritadi. Jumladan, Kobul shahrini ta'riflar ekan, «Koshg'ar va Farg'ona va Turkiston va Samarqand va Buxoro va Balx va Hisor va Badaxshondan karvonlar Kobulga kelurlar... Bisyor yaxshi savdaxonadur. Har yili etgi-sakkiz va o'n ming ot Kobulga kelur», deb yozadi [Zahiriddin Muhammad Bobur, 2002]. Shu kichik qaydda Kobul shahri muhim iqtisodiy strategiya ob'ekti ekani, bu shahar savdo yo'li ustida bo'lib, Markaziy Osiyoning ko'pgina shaharlaridan karvonlar kelib turishi, shu bilan birga, har yili o'n mingga qadar ot keltirilishini qayd etgan. Bu qisqa va muhim ma'lumot Kobulning XVI asrdagi iqtisodiy holati haqida xabar beradi.

«Boburnoma»dagi voqealar tasviriga e'tibor qaratilganda, o'rta asrlarda davlat va inson hayotida soliqlarning o'rni masalasida alohida javob borligini kuzatamiz. Iqtisodiyotning muhim

bo'lagi hisoblanmish soliqlar hukmdorlar uchun ham, soliq to'lovchi boyu-kambag'allar uchun ham hayot-mamot masalasi hisoblangan. Negaki, u zamonlarda soliq miqdori baland bo'lsa, aholi och qolishi va halokatga yuz tutishi oddiy hol bo'lgan. Shu bois Bobur Kobulda joriy qilingan islomiy soliq tizimini Hind zamini xususiyatlaridan kelib chiqib qo'llagan, uning avlodlari ham Hindistonda adolatli soliq siyosati olib borish zarurligini to'g'ri tushunishgan va bu borada bir qancha islohotlar o'tkazishgan. Buning uchun Bobur, eng avvalo, soliq siyosatining nazariy masalalarini ishlab chiqqan. Chunki Bobur Hindistonni qo'lga kirita boshlagan paytdayoq tushunib etganki, bu yurtda soliq siyosatini boshqaradigan aniq bir tartibning o'zi bo'lmagan. Soliq yig'ish bir roja (hokim)ning o'z ishi bo'lgan. Bobur soliq siyosati xususida bosh qotirarkan, u soliq yig'ishning islomiy qoidalarga muvofiq holda ish ko'rganini «Boburnoma» orqali bilamiz. Bobur soliq tizimining mohiyati, ularning davlat va jamiyat hayotiga o'ta kuchli ta'sir o'tkazishi mumkinligini yaxshi bilgani uchun ham Boburiylar davlatida soliq siyosati adolatli va keng xalq ommasi uchun mo'tadil bo'lishi nazarda tutilgan.

Shuningdek, jahon madaniyatining nodir durdonalaridan biri bo'lmish «Boburnoma»day ensiklopedik xarakterga ega keng qamrovli asarda muallif davlatni boshqarish, davlat xazinasini tashkil etish, olinayotgan soliqlarni daromadlar miqdoriga qarab belgilash kabi masalalar bilan bir qatorda xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishda xorijiy savdogarlarga nisbatan soliqlar sohasida imtiyozlar berish kabi masalalarga ham alohida e'tibor qaratgan [Азимджанова, 1957; 54.].

Bobur davlati barpo etilgunga qadar Hindiston hududida hukm surgan o'nlab katta-kichik davlatlarning xazinani tashkil etish, uning daromadlaridan foydalanish, soliq tizimi va siyosati, soliqlarning turlari va ularni aholidan yig'ib olish tartiboti bir-biridan keskin farq qilgan. Har bir roja (hokim)likning o'z soliq yig'ish usuli bo'lgan. Soliqlarning turlari ko'pligi, ularni yig'ib olishning tartibi qat'iy emasligi va soliq miqdori juda katta ekanligidan aholi qattiq qiynalgan [Раззоков, 2011; 166.]. Bobur Hindistonda davlat xazinasini adolat tamoyillari asosida tashkil etish bo'yicha keng qamrovli soliq islohoti o'tkazgan, butun davlat miqyosida yagona soliq tizimini yaratib, soliqlar miqdorini sezilarli darajada kamaytirgan. Avvallar har bir rojaning o'z qoidalari bo'yicha yig'iladigan soliq va yig'imga Bobur davrida yagona islomiy qoida va tartibot asosida olinadigan bo'lgan. Bobur o'z davlati hududida yagona soliq tizimi va bir xil soliqqa tortish tartibini joriy etgan, soliqqa tortishning muhim manbai bo'lgan ekin yeri maydonini o'lchash, hunarmandlar daromadini aniqlash tizimini takomillashtirgan. Hindistonda Bobur va boburiylar saltanatida quyidagi soliq va yig'imga mavjud bo'lgan: *yer solig'i*, *savdo* (tamg'a) *solig'i*, *zakot* (musulmonlar uchun), *jiz'ya* (musulmon bo'lmagan aholi uchun), *o'lpon to'lovlari*, *tuz solig'i* va boshqalar. Shuningdek, urushlar natijasida keladigan o'ljalarning beshdan bir qismini, musodara qilingan egasiz mol-mulk daravlat g'aznasiga o'tkazilishi lozim bo'lgan [Раззоков, 2011; 166.]. Bu bilan cheklanmagan olim moliya va soliq bo'yicha ishlab chiqqan tavsiyalarini saltanatida o'zi amaliyotga joriy ham etgan.

Bobur va boburiylar Hindistonda qurgan saltanatda islom soliq tizimi mavjudligi va uning xususiyatlari haqida qomusiy asar «Boburnoma»dan tashqari, «Mubayyin» asarining «Kitobu-z-zakot» bo'limida batafsil bayon etilgan [Бобур Захириддин Мухаммад. Мубайян ва насрий баёни / Куллийет. 2-жилд, 202; 213-238]. Ma'lumki, islom fiqhi masalalariga bag'ishlangan bu asar besh qismdan: imyon, namoz, zakot, ro'za va haj kitoblaridan iborat. «Zakot kitobi»da zakot

farzlari, zakot olish shartlari, zakot beriladigan mollar, zakot beradigan shaxslar, zakot berishi durust bo'lmagan kishilar, ushr va xiroj kabi soliq turlariga doir barcha masalalar bo'yicha aniq tavsiyalar berilgan.

Zakot yil hisobidan beriladi, avval bergan zakotidan bir yil o'tish sharti mavjud bo'lib, bu muddat nisob yili deyiladi. Zakot beruvchi ozod shaxs bo'lishi (qul zakot bermaydi), zakot hisobi beriladigan mulki to'liq bo'lishi, o'zining kundalik ehtiyoji sarfidan ortiq bo'lishi kerak. Zakot mollari to'rt qismdan iborat bo'ladi: naqdina (naqd pul va mollar), savoim (chorva mollari), tijorat moli, yerdan olinadigan daromad [Бобур Захириддин Мухаммад. Мубайян ва насрий баёни, 2014; 213-217]. «Mubayyin» asarida bu to'rt qism mollarining har biriga izoh berilgan.

Bundan tashqari, asarda zakot farzlari hamda zakot berish mumkin bo'lgan shaxslar bayon qilingan: 1) faqir (o'ta qashshoq, topgani ibodat bilan kun kechirishga yetmaydigan); 2) miskin (nochor kun kechiruvchi); 3) omil (zakot yig'uvchi). Shuningdek, qarzdorga zakot berilishi mumkin, mukotab (ozod qilingan qul)ga ham zakot bersa savob bo'ladi.

Shu bilan birga asarda zakot berilmaydigan shaxslar bayoni ham keltirilgan, bular: asl (otona yoki buvi va bobo), far' (o'g'il, qiz va nabiralari). Bundan tashqari, xotin eriga, er xotonga zakot berishi mumkin emas.

Bobur soliq tizimida muhim o'rin tutadigan ikki holat: *ushr* va *xiroj*ga alohida to'xtaladi. Ushr deb yerga ekiladigan ekin va daraxtlardan olinadigan hosilga qarab olinadigan soliq bo'lsa, xiroj ikki xil tarzda soliq sifatida to'lanadi. Ulardan biri «muqosama» deb nomlanib, kelishuvga muvofiq olingan hosilning bir qismi xirojga beriladi), ikkinchisi «muvazzaf» deb nomlanib, uni vazifa qilib berish tarzida izohlash mumkin. Bunda olingan hosilning natijasiga qaralmasdan, yer maydoniga nisbatan soliq solinadi.

Bulardan tashqari, mahalliy ehtiyojlar uchun ishlatiladigan soliqlar ham mavjud bo'lib, «ahbob» deb atalgan bunday soliqlarni mahalliy hokimiyat yig'ib olgan va hokimlik ehtiyojlari uchun sarf qilingan.

Bobur «Mubayyin» asarida ko'rsatilgan islom huquqshunosligi bo'yicha zakot va soliq turlarini Hindistonda ham joriy qilar ekan, birinchi navbatda, aholining kundalik yashash tarzi, uning moddiy ahvolidan kelib chiqib soliq turlari belgilanishini tayinlaydi. Bu holat nafaqat Boburning hayotligida, balki uning vafotidan keyin ham avlodlari amal qilishi lozim deb qaralgan. Shuningdek, Bobur va boburiylar davrida juz'ya (g'ayridinlardan olinadigan soliq) muayyan muddatga bekor qilingan. Masalan, buddaviy hind islom dinini qabul etsa, undan tabiiy ravishda juz'ya olinmagan. Mabodo ikkilansa, ikkilanish davri ham belgilanib, mana shunday bir qarorga kelish davri uchun ham soliq vaqtincha olinmay turgan [Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi, 2017].

Boburning qator farmon va hukmlari Hindiston iqtisodiyotini rivojlantirish va moliyaviy hamda harbiy ahvolini yaxshilashga ulkan hissa qo'shgan. Bobur xalqaro iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish davlatning iqtisodiy qudratini oshirishning muhim omili ekanligini yaxshi tushungan. Uning bu xususdagi qarashlari ham «Boburnoma»da atroflicha bayon etilgan. Shu bois savdogarlarga katta engillik va imtiyozlar berilgan. Savdo ahlidan olinadigan soliq va yig'imlar miqdori mo'tadil, adolatli va oshkora bo'lgan. Sotiladigan mahsulotlar miqdorining oshishi soliqlar hissasining kamayishiga olib kelgan va savdo rivojiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Ma'lumki, Bobur Hindiston fathidan keyin atigi to'rt yil yashagan xolos. Shuning uchun avlodlarining Hindistondagi davlatchilik faoliyati davomida yangi qurilgan jamiyat asoslarini mustahkamlash, uning iqtisodiy ahvolini rivojlantirishga e'tibor qaratilgan. Bu haqda «Boburnoma»dan keyin qizi Gulbadan begim tomonidan yozilgan «Humoyunnoma» asarida ancha batafsil ma'lumotlar bor.

Bobur Hindistonda qurgan davlatning iqtisodiy asoslari bilan boburish podshoh va ularning mulozimlarigina emas, balki u bilan diplomatik aloqada bo'lgan mamlakatlar, jumladan, Xuroson va Eronda hukmronlik qilgan Safaviylar sulolasi ham o'rganib, o'ziga maqbul jihatlarni olgan. Keyinroq XIX asrda Hindistonni zabt etgan ingliz mustamlakachilari ham davlatning iqtisodiy asoslarini o'rgangan. Unga, bir jihatdan, urush va bosib olish orqali egalik qilish bilan cheklanmay, Agra, Dehli va Kalkutta shaharlarida Angliya Ost-Indiya savdo-tijorat kompaniyasining bo'limlarini ochgan. Ular mavjud iqtisodiy ahvolni o'rganish barobarida soliq tizimidan, nochor kambag'allarning ahvolidan kelib chiqib, davlatga qarshi turli fitnalar uyushtirishgan. Bu haqda hind olimlaridan biri L.P.Sharma «Boburiylar saltanati» asarida ma'lumot bergan [Шахма Л.П. Бобурийлар салтанати, 1998; 170].

Boburdagi shaxsiyatidagi gumanizm, ulug' allomalarga xos tafakkur tarzi islomiy e'tiqodi uning davlatchilik faoliyatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. U buyuk davlat arbobi bo'lish bilan birga talantli shoir, san'at va adabiyot oshig'i, o'ta qobiliyatli olim, so'ngra ajoyib harbiy sarkarda ham edi. Hindistonning XX asrdagi buyuk davlat arbobi Javoharlar'l Neru «Hindistonning kashf qilinishi», «Jahon tarixiga nazar» nomli asarlarida Hindiston xalqlari tarixi xususida to'xtalar ekan, Bobur qurgan markazlashgan davlat xususida ham o'zining ijobiy qarashlarini bildirgan. Boburning va uning nabirasi Akbarshohning shaxsini ulug'lagan va hind davlatchiligi tarixidagi o'rnini to'g'ri ko'rsatib bergan: «Boburning hind xalqiga qilgan eng katta xizmati shuki, u xalqimizning ruhiy-ma'naviy olamini kengaytirib, ularni o'z kulbalaridan tashqariga qarashga, dunyoning naqadar katta ekanini anglashga majbur qildi» [Неру Дж. Открытие Индии, 1989].

Bobur bunyodkor shaxs edi. Uning Agra shahri va atrofida yaratgan bog'lari, qurdirgan inshootlari, hind me'morchiligiga O'rta Osiyo me'moriy san'atini olib kirishi orqali erishilgan olamshumul natijalar haqida dunyo olimlari to'liqlanib yozishgan. «Boburnoma»da muallif Hindiston bog'lari, mevali daraxtlari va gullari, qushlari va hayvonlarini shunchalik ehtiros bilan va jonli satrlarda tasvirlaydiki, bu tasvir va ta'riflarda Boburning tabiatga, uning go'zalligiga oshufta muhabbati shundoq ko'rinib turadi. Ammo Javoharlar'l Neru ham ta'kidlab o'tganidek, u doimo o'z Vatani – Farg'onani, uning oqin suvlari-yu, yoqimli shabadasi, rohatbaxsh bog'larini o'ylardi [Неру Дж. Взгляд на всемирную историю, 1989].

Bobur va boburiylardagi yerli xalqning dini, tili, qadriyatlari, madaniyati, urf-odatlarini hurmat qilish, ularga o'zlari asrlar davomida shakllangan udumlarga muvofiq yashashga imkon berish, mamlakat hududida istiqomat qiluvchi barcha xalqlarning millati, e'tiqodidan qat'i nazar, teng maqomga ega bo'lishini ta'minlash, xalq uchun o'z rojalariga qaraganda adolatliroq iqtisodiy sharoit yaratib berish kabi jihatlar erli xalqning manfaatlariga mos kelgan.

Vazifalari aniq belgilab qo'yilgan yagona soliq idoralari tizimining yaratilishi, soliqlarni pul shaklida yig'ishning joriy etilishi, soliq yig'implari miqdorining aniqligi, hisob-kitoblarning puxtaligi soliqchilarning boshboshdoqligiga chek qo'ygan. Bu tadbirlar soliq yig'uvchilar soliqlarni o'g'irlashiga mone'lik qiladigan tizim yaratishga asos bo'lib xizmat qilgan. Aholi uchun

bu tadbirlarning ahamiyati beqiyos bo'lgan. Negaki avvallari, ya'ni yurtlarida o'z rojalari hukmronlik qilgan davrlarda, soliq yig'uvchilarning tartibsizliklari, soliqni belgilangan miqdordan ko'p olish, bir qismini o'g'irlab qolish holatlari ko'p yuz berar va bundan xalq qattiq aziyat chekardi.

Boburning soliq sohasida boshlagan islohotlarini uning nevarasi Buyuk Akbar (1556-1605) oxiriga yetkazgan. U saltanatning barcha xalqlariga nisbatan bir xil va adolatli soliq siyosatini yaratgan. Akbar amalga oshirgan soliq islohoti natijasida yagona soliq idoralari tizimi hamda soliqlarni to'g'ri hisoblash maqsadida bir xil og'irlik va miqdor o'lchov tartibi joriy etilgan. U musulmon bo'lmagan aholi to'laydigan «juz'ya» solig'i va jon solig'ini bekor qilgan. Avval natura shaklida olingan va miqdori hosilning uchdan bir qismiga teng bo'lgan er solig'ini pul shaklida yig'ish tizimiga o'tkazgan. Negaki endilikda soliq to'lash uchun dehqon mahsulotini bozorda sotishi shart bo'lgan. Bu esa o'z navbatida, Hindistonda tovar-pul munosabatlari keskin rivojlanishiga va iqtisodiy o'sish sur'atlarining oshishiga iqtisodiy zamin yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zahiriddin Muhammad Bobir. Boburnoma. Xalqaro Bobur fondi. – T.: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2002.
2. Азимджанова С. К истории Ферганы второй половины XV века. Т.: Фан, 1957.
3. Раззоков А. Иқтисодий тафаккур сарчашмалари. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – Б. 166.
4. Бобур Захириддин Муҳаммад. Мубайян ва насрий баёни / Куллийет. 2-жилд. – Т.: Zilol buloq, 2021.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi. / Qayta ishlangan ikkinchi nashri. – T.: «Sharq» NMAK, 2017.
6. Бобур Захириддин Муҳаммад. Мубайян ва насрий баёни. – Т.: «Шарк» НМАК, 2014.
7. Шарма Л.П. Бобурийлар салтанати / Инглиз тилидан Ғ.Сотимов таржимаси. – Т.: Маънавият, 1998. – 170 б.
8. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю / пер. с англ. в 3 т. – М., Прогресс, 1989.
9. Azimjonova S.A. Kobul va Hindistonda Boburning soliq borasidagi siyosati // Sharqshunoslik. – T.: Fan, 1996. 7-son. – B.139-143.
10. Азимжонова С. А. Черты социально-экономической жизни Ферганы на рубеже XV-XVI веков. / Труды института Востоковедения АН Узбекистан. – Т., 1954. – С. 25-42
11. Тўхтаев И. Амир Темур ва Темурийларнинг молия-пул сиёсати. / Халқаро Амир Темур жамғармаси. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б.71-76.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR LIRIKASI: DAVLATCHILIK VA SHE'RIYAT

Yashar Qosimbeyli

filologiya fanlari doktori.

Ozarbayjon Milliy ilmlar akademiyasi

Nizomiy nomidagi Adabiyot instituti bosh ilmiy xodimi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiyoti va shaxsiyatidagi uyg'unliklar haqida atroflicha fikr yuritilgan. XV-XVI asrdagi davlatchilik an'analari va she'riyatdagi yangilanishlar xususida muhim mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Bobur, she'riyat, davlatchilik, Boburnoma, she'r, lirika.

Аннотация: В данной статье подробно рассматриваются искусство и гармония личности Захириддина Мухаммада Бабура. Сделаны важные замечания о традициях государственности и новациях в поэзии XV-XVI вв.

Ключевые слова: Бабур, поэзия, государственность, Баburnама, поэзия, лирика.

Annotation: This article discusses in detail the art and harmony of the personality of Zahiriddin Muhammad Babur. Important remarks are made about the traditions of statehood and innovations in the poetry of the 15th-16th centuries.

Keywords: Babur, poetry, statehood, Baburnama, poetry, lyrics.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1500 yillik qadimgi tarixiy va boy an'analarga molik umumturk adabiyotining eng ulug' namoyandalaridan biridir. Bir inson va san'atkor kabi hech kinga o'xshamagan, o'ziga xos hayot yo'liga va tarjimaiy holiga ega bo'lgan Zahiriddin Muhammad Boburning ijodkorligi ham yuksak darajada original va betakrordir. Buyuk davlat arbobi, temuriylar saltanatining eng iste'dodli va qudratli davomchilaridan biri, daho shoir, mutafakkir, musiqashunos, adabiyotshunos va harbshunos, o'xshashi yo'q mislsiz tarixshunos olim, o'rta asrlar turk realistik nasrining asoschilaridan biri Zahiriddin Muhammad Bobur turkiy xalqlar, xususan, o'zbek madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur iste'dodining muhtashamligi va sertarmoqliligi, uning hayratomuz ta'sir kuchi ma'lumdir. Va 500 yildan beri muxtalif nasllar tomonidan takror va takror e'tirof etilmoqdadir. Bularning barchasiga qaramay, Bobur xalq qalbida so'ng darajada zarif va go'zal, hazin va hasratli tuyg'ular tarannumchisi, o'zi yashagan davrning butun ziddiyatlarini aks ettirishdan tolmagan buyuk shoir sifatida tarixda qolgan. Hamisha o'z qalbining sasiga quloq solgan, hayotda ko'rganlari va kechirganlarini yozishdan qo'rqmagan buyuk shoir na o'zidan avvalgi, na o'zidan keyingi shoirlarning poetik dunyosiga o'xshamagan nafis bir she'riyat yaratgan. Zahiriddin Muhammad Bobur o'zidan avvalgi she'riyat dunyosida mo'jizalar yaratib, yangi she'r tizimini shakllantirgan Sayyid Imodiddin Nasimiy, Qozi Burhoniddin, Mavlono Lutfiy, umumturk adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy va boshqalardan qay darajada farqlansa, o'zining yaqin zamondoshi Shoh Ismoil Xatoiydan va umumturk she'rining so'nggi dohiysi Muhammad Fuzuliydan-da u qadar farqlanadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasi hajm e'tibori bilan u qadar katta emas. Ammo mazmun jihatidan shu qadar keng va boy, she'rlarining sifatiga ko'ra shu darajada nafis va latifdirki, uning nisbatan hajman kichikligi e'tiborni tortmaydi. Boburning bizning zamonimizga qadar yetib kelgan qo'lyozmalari asosida nashr etilgan kitoblarga, asosan, shoirning lirikasi va quyidagi asarlari kirgan: 1. G'azallar. 2. Ruboiylar. 3. Tuyuqlar. 4. Qit'alar. 5. Fardlar. 6. Masnaviylar. Daho shoir bu janrlarning har birida kifoyat qadar go'zal namunalar yaratgan va ba'zan esa hech zamonda uchrashi mumkin bo'lmagan timsollarni yaratgan. Boburning lirikasi shaklan muxtalif bo'lgani kabi estetik mundariyasi va mazmuniga, poetik timsol va mavzulariga ko'ra ham rang-barangdir. Shoir lirikasini bu nuqtai nazardan quyidagicha tasnif etmak maqsadga muvofiqdir: 1. Muhabbat lirikasi. 2. Avtobiografik mazmunli lirika. 3. Falsafiy va umuminsoniy tuyg'ular lirikasi. 4. Tabiat va dunyo go'zalliklarining tarannumi. 5. Shohona tuyg'ular she'riyati. Biz qayd etgan va etmagan tematik tasnifotga doxil bo'lgan she'rlari haqida unumli va muhim ilmiy tadqiqotlar yaratmoq mumkindir. Biz bu qisqa maqolamizda shoir lirikasining bir necha xususiyatlaridan, to'g'rirog'i, dohiy shoirning intim va biografik mazmundagi she'rlaridan so'z yuritish bilan kifoyalanamiz.

Zahiriddin Muhammad Bobur Turkiston – O'zbekiston tarixi va madaniyatininggina emas, ayni zamonda, umumturk tarixi va adabiyotining favqulodda klassiklaridan biridir. Otasi Umar Shayx mirzoning da'atan fojiali o'limi natijasida 12 yoshida taxtga chiqishga majbur bo'lgan. Demak, bolalik bilan erta vidolashib, buyuk muhorabalar aro yashashga majbur bo'lgan, hali bir izga tushmagan insonning g'ayrioddiy xarakteri va shaxsiyatining shakllanishi tabiiydir. Tasavvur eting, 12 yoshidan umrining so'nggi – 47 yoshiga qadar 35 yillik hayoti har kun, har on jang va kurashlarda kechgan bir inson yaratuvchilik orqali dunyo va insonni sevishtga, hatto muhabbat g'azallari va ruboiylar yozmoqqa o'zida kuch va eng muhimi, vaqt topa olgandir. Tarixiy haqiqatlardan va manbalardan ma'lumki, Bobur yoshligidan boshlab, o'z otasidan meros qolgan hokimiyatga va bir qadar so'ngra esa u davrdagi Movarounnahr hokimiyatining poytaxti Samarqandni egallash uchun necha marta urushlar qilgan. Ammo buyuk sarkardaning janglari mag'lubiyat bilan yakunlanib, va nihoyat, Bobur Afg'oniston va keyinroq Hindiston sari yurgan. Buyuk shoir hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyatining murakkab va dahshatli manzaralarini o'zining nasrda yozgan mashhur «Boburnoma» asarida va tarjimai holi bilan bilvosita bog'liq bo'lgan masnaviylarida aks ettirgan. Ammo bu hayot izlarini shoir lirikasida ko'ramiz. Boburning g'azal va ruboiylarida qalbining butun og'riq va iztiroblari samimiyat-la o'z aksini topgan:

Tole'i yo'qi jonima baloliq bo'ldi,
Har ishki ayladim, xatoliq bo'ldi.
O'z yerni qo'yub hind sori yuzlandim.
Yo Rab, netayin. Ne yuz qaroliq bo'ldi.

O'z vatanidan ayro tushgan, to'g'rirog'i, tug'ilgan diyori va ulug' bobokaloni Amir Temur saltanatini uquvsiz va ko'p-da iste'dodsiz bo'lgan vorislarga qolgani uni umr bo'yi yondirib kelgan. Ulug' insonparvar va mutafakkir bo'lgan Bobur so'ngiga qadar omonsizlarcha kurashga otlangan. Bobur so'nggi marta Shoh Ismoil qo'shinlari va sarkardalaridan yordami bilan ham Samarqandni qo'lga kirita olmasa-da, vijdon va insof, sharaf va layoqat, eng muhimi, buyuk

vatansevarlik va vatanparvarlik tuygʻulari uni hokimiyatga odamiga aylanib qolishiga izn bermagan. Zahiriddin Muhammad Bobur bu jihatdan dahshatli manzaralarda ulugʻ bobosining saltanatini davom ettirsa-da, ammo bu ogʻriq, taassub va iztiroblar shoh va shoirning qalbini umr boʻyi tark etmagan:

Tuz, oh, Zahiriddin Muhammad Bobur,
Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur,
Sarrishtai ayshdin koʻngulni zinhor,
Uz, oh, Zahiriddin Muhammad Bobur.

Haqiqatan, Zahiriddin Muhammad Bobur dunyo va Turkiston tarixining eng baxtsiz hukmdorlaridan, eng fojiali shaxsiyatlaridan biridir. Ammo masala shundaki, bu fojia va baxtsizlik shoh va shoir shaxsiyatini, xarakteri va maʼnaviy dunyosini eza olmagan, uni gʻariblashtirmagan, aksincha, yanada qudratliroq qilgan va muazzam etgan. Bobur oʻz hayotidan va toleʼidan faryod va shikoyat etsa-da, oʻz nola va iztiroblarini, qalbida pinhon yotgan tuygʻularni oʻzining buyukligi va qudrati bilan oʻziga xos misralar orasiga joylay olgan:

Bu olam ichra ajab alamlar koʻrdim,
Olam elidan turfa sitamlar koʻrdim,
Har kim ki, bu «Vaqoeʼ»ni oʻqir, bilarkim,
Ne ranj, ne mehnatu ne gʻamlar koʻrdim.

Boburning quyidagi ruboiysi ham naqadar samimiy, na qadar dardli va yoniqdir:

Koʻpdan beri ki yoru diyorim yshqdir,
Bir lahza bir nafas qarorim yoʻqdir.
Keldim bu sari oʻz ixtiyorim birla,
Lek borurda ixtiyorim yoʻqdir.

Zahiriddin Muhammad Bobur fojia va ayriliqlarga toʻla hayot yoʻlini, uning kadar va hasratlarini, inson qalbida tugʻilgan iztiroblarni muayyan darajada ifoda qilmoq mumkin boʻlsa, unga erishgandir. Ammo uning hayotga muhabbati, dunyoga qarashai va xususan, intim tuygʻularini tasavvur va tafakkur tarzusiga qoʻymoq, qiymatlantirmoq mumkin emas. Magʻlubiyat va oʻlimlarga tik qaramoq soʻng darajada hayotsevarligini namoyon etgan shoirning asarlari kelajak avlod uchun mislsiz namunalardir:

Oʻzni, koʻngil, aysh ila tutmoq kerak,
Bizni unutmogʻni unutmogʻ kerak...

Buyuk dard va iztiroblarning vatani boʻlgan Boburning qalbi bu jihatlarga koʻra va ham hayotsevarlik taoimiliga koʻra hayotdan sevinch tuymoq va hatto shodlana bilmak tuygʻularini oʻzida birlashtira olgani hayratlanarlidir:

Yoz fasli, yor vasli, do'stlarning suhbatlari,
She'r bahsi, ishq dardi, bodaning kayfiyati...

Boburning muhabbat lirikasida shunday namunalar borki, Sharq poeziyasining eng go'zal va mashhur namunalari bilan muqoyasa qilishga, ulardan ustun turishga loyiqdir. Bobur lirikasining go'zalligi va nafisligini tuymoq uchun uning «yana» radifli g'azalini o'qimoq kifoyadir:

Sochining savdosi tushti boshima boshdin yana,
Tiya o'ldi ro'zgorim ul qaro qoshdin yana...

Bobur lirikasining go'zal xususiyatlari, xususan, undagi dunyoviy she'r tamoyili bilan hamohanglik Qozi Burhoniddin, Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy va Xatoyi she'riyatidagi hayotiy tuyg'ularning tarannumiga munosabatda ular qatorida bo'lishlik mavqeini berur. Navoiy va Fuzuliy she'riyatigina emas, umuman, turk she'riyatining tasavvuf libosida tasavvur etilishi va mumtoz «ma'shuqa»ni qayta yaratmoq tajribasini Boburning muhabbat lirikasida Mulla Panoh Voqifdan ancha avval uchratamiz:

Qaro zulfung firog'inda parishon ro'zgorim bor,
Izining ishtiyoqimda na sabru va qarorim bor...

Umuman, turkiy xalqlar poeziyasida ikki asr: XV – Navoiy asri, XVI – Zahiriddin Muhammad Bobur va Fuzuliy asri bo'lib, so'z san'ati olamiga tuhfa etgan poetik san'atimizning yuksak sahifalaridir. Zahiriddin Muhammad Boburning ijodkorligi ham dunyoviy adabiyot va adabiy tamoyillar ustunligiga ko'ra umumturk poeziyasi tarixida o'ziga xos sharaflari o'ringa ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zahiriddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Çeviren: Ramiz Asker. – Bakı, 2011.
2. Zahiriddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Çağataycadan çeviren: Fuzuli Bayat. – Bakı: Avrasiya Press, 2011.
3. Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Sharq, 2017.
4. Захириддин Мухаммад Бобур. Бабуриды // Библиография. – Москва: ИВЛ, 2016.
5. Захириддин Мухаммад Бобур. Асарлар. Уч жилдлик. I жилд: Девон; 2-3 жилдлар: Бобурнома. – Тошкент, Бадий адабиёт нашриёти, 1965.

«BOBURNOMA»DA ILM VA SAN'AT AHLI HAQIDAGI KUZATUVLAR

Rahmonov Nasimxon

Filologiya fanlari doktori, O'zMU professori

E-mail: nasimhon_r@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning o'z davridagi adabiyot va san'at ahlari haqidagi qarashlari «Boburnoma» misolida yoritiladi. She'r ijod qilgan ayrim temuriylarning shaxsiyatiga oid Boburning kuzatuvlari ham maqolada o'z ifodasini topgan. Temuriy hukmdorlaridan bo'lgan Mirzo Ulug'bekning «Zij»i munosabati bilan Bobur qadimgi Hindistonda, Ma'mun davrida va mo'g'ul hukmdorlaridan Xalokuxon davridagi «Zij» tuzish tarixini qanday yoritgani maqolada batafsil aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: «Boburnoma», Bobur, san'atkorlar, musiqa, intellektual salohiyat, she'r, ma'naviy muhit.

Annotation: This article highlights the views on literature and arts during the reign of Zahiriddin Muhammad Babur, using the example of "Baburname". It also includes Babur's observations and reflections on personal qualities of the Timurids who compose poetry. The article in connection with the «Zizh» of Mirzo Ulugbek, one of the great rulers of the Timurids, also talks in detail about the history of compiling the «Zizh» in ancient India, in the era of Mamun, during the reign of one of the Mongol kings Halokhan.

Keywords: "Baburname", Babur, art, music intellectual ability, verse, spiritual environment.

Аннотация: В статье освещаются взгляды о литературе и деятелях искусств в эпоху правления Захириддина Мухаммада Бабура на примере «Бабурнаме». В ней также нашли своё отражение наблюдения Бабура о личных качествах тимуридов, сочиняющих стихи. В статье в связи с «Зиж»ем Мирзо Улугбека, одного из великих правителей тимуридов, подробно говорится и о том, как была освещена история составления «Зиж»а в древней Индии, в эпоху Маъмуна и в период правления одного из монгольских царей Халокухана.

Ключевые слова: «Бабурнаме», Бабура, деятели искусств, музыка, интеллектуальная способность, стих, духовная среда.

Bobur turli fanlarning geografiya, psixologiya, folklor, biologiya va boshqa tabiiy fanlarning chuqur bilimdoni, san'atning turli sohalarini puxta egallagan, qiziquvchan shaxs ekanini «Boburnoma»ning har bir sahifasida namoyish qiladi. Bobur bu fanlarga oid ma'lumotlarni o'zining bilimdonligini ko'rsatish uchun bermadi, balki uning avlodlari, umuman, temuriy shahzodalar ana shunday qobiliyatga ega shaxslar bo'lishi lozimligi haqida o'zining maqsad, orzularini ham aytmoqchi bo'lgan edi, deb tushunishimiz kerak. Hatto ma'lum bir viloyatlarning shon-shuhrati ilm va san'at ahli namoyandalarining nomi bilan bog'liq bo'lgan. Jumladan, Farg'ona viloyati haqida so'z yuritganda, bu o'lkadan yetishib chiqqan san'atkorlar haqida ham o'rni-o'rni bilan ma'lumot berib o'tadi. Mana bir misol: Elining orasida san'atkorlari ko'p. Musiqada mashhur Xoja Yusuf andijonlikdur.

Shuningdek, Umarshayx Mirzoning nasl-nasabi, shakl va shamoyili, uning xulq-atvori, u olib borgan urushlar, undan qolgan avlod, qo‘l ostidagi amirlarining ijobiy va salbiy fe‘l-atvori, adabiyot va san‘atga aloqadorligi kabi masalalar ham asosiy o‘rin egallaydi. Zotan, Boburni shaxsiyatlar va ularning intellektual salohiyati va ijtimoiy-siyosiy vaziyatdagi o‘rni har doim qiziqtirgan. Chamasi, Bobur mirzo buyuk psixolog olim sifatida insonlarning ichki dunyosiga alohida e‘tibor qaratgan. Ayniqsa, ayollar tasviridagi ta‘rifi diqqatga sazovor. Masalan, Sulton Abusaid Mirzoning to‘ng‘ich o‘g‘li Sulton Ahmad Mirzoning vafotidan keyin undan qolgan avlod haqida so‘z yuritir ekan, ikki o‘g‘li bo‘lib. ular yoshligida vafot etgani, besh qizi bo‘lganini bayon qiladi. Uning uchinchi qizi Oyisha Sultonbegim bo‘lib, Bobur Mirzo besh yoshda ekanida u Samarqandga kelgani va Bobur Mirzoga unashtirilgani haqida xabar beradi. Har bir ayolning keyingi hayoti, taqdiri, farzandlari haqida izchil shajara Boburning quvvai hofizasi yuksak ekanini ko‘rsatadi.

«Boburnoma»da san‘at va ilm ahli haqidagi ma‘lumotlar Bobur mirzoning o‘z davridagi barcha toifaning intellektual salohiyatini sinchkovlik bilan kuzatganidan dalolat beradi. Bu boradagi dastlabki ma‘lumotni Umarshayx mirzo haqida to‘xtalganda uchratamiz. Ravon savodi bor edi, «Xamsatayn» va masnaviy kitoblarini va tarixlarni o‘qub edi. Aksar «Shohnoma» o‘qur erdi. Tab‘i nazmi bor edi, vale she‘rg‘a parvo qilmas edi [«Бобурнома», 2002; 37.]. Bu parchadan ma‘lum bo‘ladiki, Umarshayx Mirzoning shoirlik iqtidori bo‘lgan, u she‘r ijod qilgan, ammo e‘tiborsizligi tufayli devon tuzmagan, deb taxmin qilish mumkin.

Umarshayx Mirzoning nasli haqida so‘z yuritganda har birining oilaviy holati bilan birga, ularning san‘atga yoki badiiy ijodga oid jihatlari haqida to‘xtaladi. Jumladan, uning uchinchi qizi Xo‘b Nigorxonim haqida so‘z yuritir ekan, uning salohiyati haqida shunday deydi: Xat va tasvir va o‘q va paykon va zihgir har nimaga iligi chaspondur. Tab‘i nazmi ham bordur. Manga arzadoshti kelib edi, inshosi ham yomon emas [«Бобурнома», 2002; 40].

San‘atkor yoki ilm ahli haqida Bobur so‘z yuritganda shuni anglaymizki, garchi u alohida ta‘kidlamagan bo‘lsa ham, san‘at va ilm ahli beg‘ubor bo‘ladi, qalbida faqat ezgulik hukmron degan bir aqidaga Bobur amal qilgan. Asarda 1494-yil voqealari haqida so‘z ketar ekan, Umarshayxning amirlaridan biri haqida to‘xtalganda shunday ta‘rifni uchratamiz. Yani bir Xoja Husaynbek edi., odmi va faqir kishi edi. Ul zamon dasturi bila ichkularda qo‘shiqlarni yaxshi aytur ekandur [«Бобурнома», 2002; 41].

Demak, turli davralarda xirgoyi qilgan qo‘shiqchilar ham Boburning e‘tiboridan chetda qolmagan, ular xalqning e‘tirofiga sazovor bo‘lgani va o‘z davrining ma‘naviy muhitini shakllantirishga hissa qo‘shganlari bois ularga ham e‘tiborini jalb qiladi.

Umarshayxning odamlaridan Sayyid Yusuf o‘g‘loqchi haqida to‘xtalganda, ulug‘ og‘asi mo‘g‘uldin kelganini, «Otasini Ulug‘bek mirzo rioyat qilib edi, ra‘y va tadbiri xeyli yaxshi edi, mardonalig‘i ham bor edi, qo‘buzni yaxshi chalur edi» [«Бобурнома», 2002; 46], deb ta‘riflaydi. Bu o‘rinda qo‘buz chalishda mohirligidan ma‘lum bo‘ladiki, u xalq og‘zaki ijodiga mansub asarlarni chalish bilan ko‘pchilikning e‘tiborini qozongan, qolaversa, qo‘buz odatda ko‘chmanchi turkiy qavmlarning musiqa asbobi bo‘lgan. Sayyid Yusuf mo‘g‘ul qavmiga mansub bo‘lgani uchun ham qo‘buzni yaxshi chalgan.

Boburning e‘tiboriga tushgan Darveshbek ismli odam haqidagi ma‘lumotlari u shaxsning alohida o‘ziga xos san‘at egasi ekanini ko‘rsatadi. «Musiqa ilmidin boxabar edi. Soz ham chalur

edi. Tab'i nazmi bor edi» [«Бобурнома», 2002; 46]. She'r va musiqaga baravar ixlos qo'yganini ko'rsatadi.

Yuqorida aytganimizdek, san'atga va adabiyotga ixlosmand shaxsiyatlar haqida so'z yuritishdan maqsad ma'naviyati yuqori odamlar san'at va adabiyotga oshufta ekanliklarini ko'rsatish bo'lgan edi. Quyidagi parchada ma'nan tuban kimsaning ijodi ham past saviyada bo'lishi muqarrar ekani haqida Boburning bergan bahosidan tushunib olamiz. Abu Said Mirzoning uchnnchi o'g'li Sulton Ahmad Mirzo haqida hikoya qilar ekan, avvalo uning fe'l-atvori va shaxsiyatidagi kamchiliklarni birma-bir sanab ko'rsatadi: Zulm va fisqqa ko'p mashg'ul erdi. Muttasil chog'ir ichar edi. Chuhra qalin saqlar edi.... Beklarning o'g'lonlarini, balki ko'kaldoshlarini chuhra qilib edi,, balki o'zining ko'kaldoshidin tuqqong'a dog'i bu xizmatni buyurib erdi. Bu shum fe'l aning zamonida andoq shoyi' erdikim, chuhrasiz kishi aslo yo'q erdi. Chuhra saqlamoqlig'ni hunar bilurlar erdi. Chuhra saqlamaslikni ayb qilurlar erdi. Zulm va fisqining shomatidin o'g'lonlari tamom juvonmarg bo'ldilar» [«Бобурнома», 2002; 48].

Sulton Ahmad Mirzoning ushbu illatlarini hikoya qilib bo'lgach, uning intellektual salohiyati naqadar g'arib ekanligiga oid qisqa jumla keltiradi:

«Tab'i nazmi bor erdi, devon tartib qilib erdi. Vale she'ri bisyor sust va bemaza erdi. Andoq she'r aytqondin aytmag'on yaxshiroq» [«Бобурнома», 2002; 48]. Oxirgi jumla uning shaxsiyatidagi illatlarga munosib va mosdir. Tabiatan tuban odam she'r ijod qilishi yoki adabiyotga aloqador bo'lishi mumkin emas. Zotan, she'riyat azaldan ko'ngil mulki bo'lib kelgan va pok ko'ngildan tug'iladigan samara. Nopok ko'ngildan va nopok tanadan shubhasiz yaxshi she'r tug'ilmaydi. Bobur ulug' shoir va adabiyotshunos sifatida bu jarayonni yaxshi bilgan va Sulton Ahmad mirzoning ijodini ro'y rost baholagan.

Bobur Samarqand ta'rifi ham alohida e'tibor qaratadi. Bu qadimiy shaharning ulug'vorligini bezovchi omillar, ma'naviyat beshigi, ilm va san'at vatani, sunniylik mazhabining asosi shu yerda kamol topgani to'g'risidagi ma'lumotlari o'z dalillariga egaligi bilan diqqatni jalb qiladi: «Eli tamom sunniy va pokmazhab va mutasharri' va mutadayyin ldir. Hazrati Risolat sallolohu alayhi va sallam zamonidin beri ul miqdor anmmayi islomkim, Movarounnahr din paydo bo'libtur, hech viloyattin ma'lum emaskim, muncha paydo bo'lmish bo'lg'ay. Shayx Abu Mansurkim, aimmayi kalomdindur. Samarqandning Moturid otlig' mahallasidindur. Aimmayi kalom ikki firqadur, birni «motirudiya» derlar, birin «ash'ariya». Shayx Abu Mansurg'a mansubdir. Yana sohibi «Sahihi Buxoriy» Xoja Ismoil Xartanak ham Movarounnahr dindur, yana sohibi «Hidoya»kim, Imom Abu Xanifa mazhabida «Hidoya»din mu'tabarroq kitobi fiqh kam bo'lg'ay. Farg'onaning Marg'inon otliq viloyatidindur, ul ham doxili Movarounnahr dur» [«Бобурнома», 2002; 59]. Farg'ona ta'rifi bag'ishlangan faslda «Sohibi «Hidoya» Marg'inonning Rushdon otliq kentidindur» [«Бобурнома», 2002; 35], deya xabar berib o'tadi. Keltirilgan bu parchada Bobur birgina Samarqand ta'rifi munosabati bilan, faqat Samarqanddagina emas, balki butun Movarounnahrda shuhrati yoyilgan ulug' zotlar haqida aytmoqchi bo'lgan: bir tomondan, Movarounnahrda diniy-ma'rifiy hayot, boshqa tomondan, bu ulug' zotlarning dunyoning qaysi o'lkalaridan yetishib chiqqanligidan qat'iy nazar, ular haqida eslatib o'tishni o'zining burchi deb bilgan. Movarounnahrda diniy-ma'rifiy hayotning kamol topishida katta xizmat qilgan Moturidiy, Imom Buxoriy, shuningdek, Burxoniddin Marg'inoniy kabi ulug' zotlarni eslab o'tadi, ya'ni Bobur bir

jumlada ko'p ma'lumot berishni maqsad qilib qo'ygan va o'z maqsadiga erishgan, ko'p so'zlilik Boburga xos emas.. Boburning ana shu mahoratini Ulug'bek Mirzo va uning «Zij»i bayonida ham ko'ramiz. Tarixdan yaxshi ma'lum, Zij» ilmi mo'g'ul Elxoniylar sulolasi va xalifa Ma'mun davriga borib taqalishini Bobur keltirib o'tadi. «Mundin burun (Mirzo Ulug'bekning «Zij»idan burun – N.R.)»Ziji Elxoniy» musta'mal erdikim, Xoja Nosir Tusiy Xalokuxon zamonida Marokada rasad bog'latibdur. Xalokuxondurkim, Elxon ham derlar. G'olibo, olamda yetti-sekkiz rasad besh bog'lamaydurlar. Ul jumladin bir, Ma'mun xalifa rasad bog'labdurkim, «Ziji Ma'muniy»ni andin bitibturlar. Bir Batlimus ham rasad bog'labtur. Yana bir Hindustonda raaja Bikramajit hindu zamonida Ujjayi va Dhardakim, Malo't mulkidir, holo Mandug'a mashhurdur...» [«Бобурнома», 2002; 60]. Bobur «Zij» tarixini yaxshi o'rgangani bois bir ming besh yuz sakson to'rt yil oldin Hindistonda yaratilganini va bu «Zij» boshqa «Zij»larga qaraganda nuqsonli ekanini ham aytib o'tadi. Xususan, Rashiddin Fazlulloh Hamadoniyning «Jome'ut-tavorix» asari 3-jildida Xalokuxonning farmoni bilan Nosiruddin Tusiy Marog'ada rasadxona qurgani haqida hikoya qiladi. Mirzo Ulug'bek ham «To'rt ulus tarixi» asarida mazkur rasadxona to'g'risida hikoya qiladi. Rashiddin, Mirzo Ulug'bek va Boburning mazkur rasadxona to'g'risidavgi ma'lumotlar bir-biriga muvofiq keladi.

Bobur «Zij»lar tarixiga alohida to'xtalishidan ma'lum bo'ladiki, u bu ilmning tarixini bilib qolmasdan, «Zij» ilmidan ham juda yaxshi xabardor bo'lgan. Bobur faqat ma'lumot berib qo'ya qolmaydi, balki har bir jumlasida Temur va temuriylarning yaratuvchilik faoliyati, san'atsevarligi va ilmparvarligiga oid dalillarni bayon qiladi: «Temurbekning va Ulug'bek Mirzoning imorati va bog'oti Samarqand mahollotida ko'ptur. Samarqand arkida Temurbek bir ulug' ko'shk solibtur, to'rt oshyonliq... Dilkushoda ham ulug' ko'shk soldiribtur. Ul ko'shkta Temurbekning Hinduston urushini tasvir qilibturlar» [«Бобурнома», 2002; 59]. Mana shu oxirgi jumlada devorga ishlangan suratlar haqida xabar berilmoqda. Ma'lum bir voqeaning bayoniga oid devvr suratlari qadimdan mavjud. Va bu usul o'zbek adabiyoti tarixida ham bor.

Abusaid mirzoing odamlaridan biri Mahmud barlos haqida to'xtalar ekan, «Shoir edi, devon tartib qilib edi» [«Бобурнома», 2002; 50], deb qistirib o'tadi. Mahmud barlosga to'xtalishdan maqsad uning Abusaid mirzoga qarashli ekani, Abusaid Mirzo Iroq viloyatini qo'lga kiritganda, Mahmud barlosga Kirmonni bergani haqida to'liqroq ma'lumot berish, ayni paytda shoir ahliga hukmdorlar ana shunday ehtirom ko'rsatganlarini namoyish qilish edi.

Bobur o'z asarida Alisher Navoiyni ko'p marta tilga oladi. Xayotida u bilan uchrashmagan, ammo Navoiy vafotidan bir yil oldin undan olgan maktubini «Boburnoma»da yodga oladi. Shu maktubga qaytarilgan javob xatida ustoz nazariga turkiyda yozgan bir she'rini yuboradi: «Bu ikkinchi navbat Samarqandni olgonda, Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati xam kelib edi. Men xam bir kitobat yuborib edim, orqasida turkiy bayt aytib, bitib yuborib edim, Javob kelguncha tafriqa va g'avg'o bo'ldi» [«Бобурнома», 2002; 81]. Mana shu voqeadan keyin Bobur Shayboqxon va uning mulozimi mulla Binoyi haqida to'xtaladi. Bobur hali Samarqand taxtida o'tirgan paytda Binoyini Samarqandga olib keldilar, Binoyi Boburga ko'p hamdu sanolar o'qidi va bir forscha ruboiysini ham aytdi: «Na yegulik g'allam bor va kiyinishga asragan kiyimim bor. Yeydigani, kiyadigani bo'lmagan kishi ilm va hunarga qanday urina olsin?!» Bobur Binoyining ruboiysini keltirgandan keyin, bu paytda hali bir-ikki bayt yozib yurganini, g'azal yozmagani

haqida xabar berib o'tadi. Boburning turkiycha ruboiysining so'nggi misrasi qofiyasini Binoiy radif qilib, boshqa qofiya bilan bir ruboiy aytadi [«Бобурнома», 2002; 81].

Bobur «Boburnoma»da bir qator shoirlarni tilga olib o'tadi. Muslihiddin Sa'iy Sheroziy. Kamol Xo'jandiy kabi mashur shoirlarni ham bir munosabat bilan eslab o'tadi.

Boburning «Boburnoma»da sozanda va xonandalar haqida yo'l-yo'lakay bergan ma'lumotlaridan yana shuni anglash mumkinki, davrning udum va marosimlari, xususan, to'y marosimi haqida ham ma'lumotga ega bo'lamiz. Jumladan, 1495-1496-yil voqealari haqida so'z ketganda, Sulton Mahmud mirzoning Xonnozabegimdan tug'ilgan to'ng'ich qizini Haydar mirzoga uzatayotganlarida, ular Hisor ustidan o'tib, Qunduzga yo'l olganlari haqida so'z yuritar ekan, to'yga tashqaridan kelgan Xoja pir bakovul va ulug' og'alar va nekim bo'lg'on sozanda va xonandalar hamroh bo'lganini hikoya qiladi [«Бобурнома», 2002; 53].

«Boburnoma»da uning shakl-shamoyili, axlok va atvori xakida mufassal ma'lumot beradi: «... Xarrof va xushxulk; kishi edi. Xulqda bir nima guzarorok; voqe bo'lib edi, so'zi ham xulqidek edi. Ba'zi muamalatga shar'ni bisyor rioyat kelur edi». U adolat va shariatga qattiq amal kilgan. Husayn Boyqaro Xurosonda 40 yilga yaqin podshohlik kildi. Bobur uning podshox va jangchi sifatidagi matonati va mardonaligini ko'rsatuvchi dalillar keltiradi. Temurbek naslidan hech kim Husayn Boykarochalik kilichbozlikda maxorat ko'rsatmaganini bayon kiladi. Uning Husayniy taxallusi bilan she'rlar yozgani, devon tuzgani haqida so'zlaydi.

Boburning Vafoiy taxallusi bilan she'r ijod qilgan Ahmad Hojibek haqidagi ma'lumotlari, farzandlari Komron, Askariy Mirzolarning ijodi haqidagi kuzatuvlari, Boburning o'z ijodidan berilgan turli janrdagi she'rlari, «Mubayyin»dan keltirilgan parchalar mumtoz adabiyotning yangi qirralarini ochishga xizmati qiladi va XV asr adabiy jarayoni, san'atning turlari haqida tasavvurlarimiz boyishiga katta xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Заҳиридин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома» Нашрга тайёрловч. Саидбек Ҳасанов. Тошкент, «Шарқ» нашриёт- матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2002

XORIJIY O‘ZBEK SHE’RIYATIDA BOBURIY MOTIV

Hamdamov Ulug‘bek Abduvahobovich

Filologiya fanlari doktori, professor.

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institute

Annotatsiya: mazkur maqolada bugungi kunda xorijda yashab ijod qilayotgan o‘zbek shoirlari ijodida tobora yorqinroq aks eta boshlagan Vatan sog‘inchi, uni qo‘msash, unga talpinish, bir so‘z bilan aytganda, boburiy motiv tadqiq etilgan. Maqola ob’ekti sifatida Shvetsiyada istiqomat qilayotgan shoir Y.Rasul va Kanada yashab qalam tebratayotgan D.Komil she’rlari tanlab olingan.

Kalit so‘zlar: xorijiy o‘zbek adabiyoti, Vatan sog‘inchi, boburiy motiv, timsol, jahongashtalik qismati, she’riy tasalli.

Аннотация: В данной статье исследуется бабурианский мотив тоски по родине, тоски по ней, стремления к ней, который становится все более заметным в творчестве узбекских поэтов, живущих сегодня за рубежом. В качестве объекта статьи выбраны стихи поэта Ю. Расула, проживающего в Швеции, и Д. Комила, живущего и пишущего стихи в Канаде.

Ключевые слова: зарубежная узбекская литература, тоска по родине, мотив Бабура, символ, глобальная судьба, поэтическое утешение.

Annotation: This article explores the Baburian motif of longing for the homeland, longing for it, striving for it, which is becoming more and more noticeable in the work of Uzbek poets living abroad today. The poems of the poet Y. Rasul, who lives in Sweden, and D. Komil, who lives and writes poetry in Canada, are chosen as the object of the article.

Keywords: foreign Uzbek literature, homesickness, Babur motif, symbol, global fate, poetic consolation.

Sho‘rolar imperiyasining parchalanishi bilan uning tarkibidan mustaqillikka chiqqan respublikalarning siyosiy-ijtimoiy, madaniy-psixologik hayotida inqilobiy evrilishlar sodir bo‘ldi. Shu qatorda O‘zbekistonda, unda istiqomat qilayotgan har bir inson hayotida ham misli ko‘rilmagan o‘zgarishlar kuzatildi. Boshqa tomondan, jahonda kechayotgan globallashuv jarayoni ham shiddat bilan mamlakatga, odamlarning hayot tarzlari-yu dunyoqarashlariga kirib keldi. Natijada mamlakatda buyuk ko‘chishlar hodisasi yuz berib, minglab, hatto millionlab yurtdoshlarimiz har xil sabablar bilan yer kurrasining turli mintaqalariga borib, kimi ishlab, kimi yashab qoldilar. Ularning orasida ijodkorlar ham bor bo‘lib, bitiklarida Vatan sog‘inchi motivi uch bera boshladi. Bu motiv o‘zbekistonliklarga ulug‘ shoh va shoir Bobur mirzoning qismatidan, u bitgan o‘tli g‘azal va ruboiylardan, mashhur «Boburnoma»dan meros bo‘lib kelayotgan edi. Albatta, Vatan sog‘inchi aks etgan asarlar Boburgacha ham bor edi, faqat yurt hajri, uning ko‘ngillarni ezib yuboradigan hasrati eng yorqin bo‘yoqlarda aynan Bobur ijodida «manaman» deya bo‘y ko‘rsatgan edi-da:

Tole' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladim xatolig' bo'ldi.
O'z yerni qo'yib, Hind sori yuzlandim,
Yo Rab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi?!

[Bobur, 2008; 223]

Hozirda chet elda Jahongir Muhammad, Hamid Ismoil, Yodgor Obid, Xoldor Vulqon, Pahlavon Sodiq, Xayrullo Fayz, Gulsevar Rizayeva, Yusuf Rasul, Sharif Ahmedov, Shahodat Ulug', Saodat Po'ltanova, Matluba Azamatova, kabi ko'plab iste'dodli shoir va yozuvchilar qalam tebratmoqdalar. Kuzatishlar shuni ko'rsatmoqdaki, aksar «xorijlik» yurtdoshlarimiz ijodida Vatan sog'inchi mavzusi – boburiy motiv juda quyuq bo'yoqlarda aks etmoqda. Buni sodda qilib «Vatan sog'inchi» motivi deb atasak ham bo'ladi. Lekin yurtdoshlarimiz tushib qolgan vaziyat, taqdir sinovi va migrantlarning o'zlari xohlaganda ham tug'ilgan yurtlariga qaytishining mushkulligi aynan Boburshoh qismatini yodga soladi. Shuning uchun ham xorijda istiqomat qilib ijod qilayotgan shoir, adib va boshqa san'at turi vakillari ijodlarida paydo bo'lgan sog'inch va armon kayfiyatini shartli ravishda «boburiy motiv» deb nomladik.

Shvetsiyada istiqomat qilayotgan, asli tojikistonlik o'zbek shoiri Yusuf Rasul yozadi:

Men umrimni yashashim uchun
Bir Vatan kerak, do'stim!
Dardlarimni kechirish uchun,
Kechirishim kerak avval o'zimni.

Men kimman?

Nega ta'qib etar doim sharpalar?
Nega tinch qo'ymaydi yolg'izlik ishq?
Nega men o'zimni unutdim izlab?

Yashash uchun Vatan kerakdir,
Bir Vatan kerak do'stim, o'lish uchun ham!

Taqdir taqozosi bilan xorijga ko'chib borib, u yerda ildiz otgan shoir hayoti tashqaridan qanchalik to'kin ko'rinsa-da, u yerdagi shart-sharoit qanchalik qulay tuyulsa-da, baribir, ichkarida shoirning o'zigagina ma'lum iztiroblar, armonlar yashayotganligidan dalolatdir yuqoridagi she'r. Bunday she'rlar Yusuf Rasul ijodida ko'plab uchraydi. Bu, birinchi galda, Vatan sog'inchi, undan ayro yashayotganlik hasrati bilan bog'liq. Bir qarashda, shoirning Vatanga qaytib yashashi uchun endi hech qanday mo'nelik yo'qdek ko'rinsa-da, g'isht allaqachon qolipdan ko'chgan – farzandlar xorijda tug'ilib yoki voyaga yetib, safga turib bo'lgan, kelajaklarini ham o'sha yer bilan bog'lashib, o'zlari shakllangan mamlakatda qolib yashashga chog'langan holdadir. Odatda, shunday bo'ladi. Bas, ijodkor otalaru onalar ham dilbandlari – ko'zlarining oq-u qorasi bolajonlarining yonlarida bo'lishni o'z burchlari deb bilishadi. Lekin Vatan sog'inchi xuddi Boburni qiynagani kabi zamonaviy migrantlar ko'ngillariga ham cheksiz iztiroblar soladi. Natijada

sogʻinch-u hasratga toʻla sheʼrlar qogʻozga tushadi. Aynan mana shu bitiklar Vatan sogʻinchini bir qadar bosadi goʻyo, tasalli beradi:

Chiqib ketgan edim bagʻringdan olib
Ufqqa boʻy choʻzgan orzularimni.
Endi qaytmoqdaman – shomlarda qolib,
Xira tortgan koʻnglim koʻzgularini.
Bilmaysan, sen sevgan u sodda bola
Yillarni oralab anduhlar yutgan.
Izlab topolmagach qaytishga chora
Mening jismim aro yoʻqolib ketgan.
Sen hamon kutasan – yuraging qonab –
Ufqdan izlaysan dilgir bolangni
Men esa yashayman – kunlarni sanab –
Boʻgʻzinga tiqilgan soʻnggi nola
Oʻkinma qishlogʻim, mendan rozi boʻl,
Ketgan kelar degin, asra sabringni
Ishongin, qaytaman bagʻringga bir kun,
Faqat qizgʻonmasang bitta qabringni.

(«Qishlogʻim»)

Dilsora Komil ham koʻp yillardan beri xorijda – Kanadada yashaydi. Xorij hayoti, odatda, insonni oʻzgartiradi. Uning dunyoqarashini oʻziga moslab qayta sozlaydi. Dilsora Komilning sheʼriy mashqlarida esa, Vatandan olisda, lekin Vatan bilan yashayotgan shoirani koʻrish mumkin. Yaʼni Dilsora talay yillar xorijda yashagani bilan ildizidan uzoq tushmagandek taassurot qoldiradi. Hozirgi texnika va internet davrida shunday boʻlishi tabiiy holdir, ehtimol. Buning isboti – «Qoyadagi qiz» toʻplamiga kirgan sheʼr-bitiklar. Aytish mumkinki, D.Komilning Vatan sogʻinchi u yozgan sheʼrlar qatiga qavat-qavat singdirilgan ota sogʻinchi, ona sogʻinchi, yaqinlar sogʻinchida mujassam. Bu jihatdan u ham ulugʻ Bobur qismatini takror yashayotgandek. Y.Rasul, D.Komil kabi shoirlar bitiklarini oʻqigan oʻquvchi «endi dunyo boʻylab Bobur taqdirini yodga soladigan qismatlar koʻpayib boradi» degan oʻylarga boradi. Demakki, boburiy motiv, yaʼni hijrat, Vatan sogʻinchi motivi endi bitilajak matnlarning ichidan oʻq chiziq boʻlib oʻtib turadi. Zero, dunyo oʻzgardi va hamon oʻzgarishda davom etmoqda. Bir vaqtlar ulugʻ oʻzbek shoiri A.Oripov «Ikki daryo oraligʻida Qolib ketdi mening ovozim» deya aromon bilan hayqirgan edi. Chunki u vaqtlar ijodkorning oʻy-u tashvishi yangligʻ jismi ham ikki daryo oraligʻida yashashga muhkum edi. Endi-chi? Endi ikki qutb orasi yer yuzidagi jamiki insonlarning harakatlanish maydoniga aylanib bormoqda. Lekin, baribir, insonning tugʻilib oʻsgan joyi – Vataniga, ota-onasiga, yaqinlariga, shoh va shoir Bobur hayotida yuz berganidek, yurtidan keltirilgan bitta qovuniga boʻlgan mehri ham boʻlakcha boʻlib qolaveradi. Shu maʼnoda, «Bobur mavzusi»ni, boburiy motivni qismat bayrogʻidek baland tutganlardan biri – Dilsora Komil. Mavzuning baland boʻy-bastini men Dilsoraning ham sheʼrlarida koʻrdim, his qildim. «Taqdirim shul boʻlsa, e voh, Boburi-shohga yotmasmen» deb yozadi shoira bir sheʼrida. Taqdirining Boburnikidek boʻlganidan Boburga yot-

begona emasligini shoira teran anglaydi. Buni qismat, deb biladi. Darvoqe, qismat haqida gapirganda aytish joizki, hech kim o'zi xohlab Vatandan uzoqqa tushay demaydi, insonni taqdir shamoligina sira kutilmagan tomonlarga uchirib ketishi mumkin. Dilsoraning tarjimai holiga nazar tashlasangiz ham shunga guvoh bo'lasiz. Yozganlarini o'qib esa, u bilan birga iztirob chekasiz. U boylik, martaba yoki shuhrat izlab ketmaganini anglaysiz. Olisda yursa ham Vatanini unutmaganini, aksincha, o'sha yerda ham ona yurtiga munosib farzand bo'lishni o'ylab mehnat qilayotganini tushunasiz. Unga onasi: «Qayda bo'lsang ham omon bo'li!» deya tilak bildiradi. Lekin shoiraga faqat omon bo'lish yetmaydi. U o'zini oq yuvib, oq taragan Vatani oldida qarzidor his qiladi, umri xorijda shohona o'tsa ham, o'sha qarzini to'lamaguncha (o'z yurtiga munosib farzand bo'lmaguncha!) o'zini baxtli his qilmaydi, qilolmaydi. Bularning bariga uning she'rlari kafil:

Bebaho shu yurtdan qarzim bor, ona,
Bo'zlagan sag'irman, daydi devona.
Bo'lsa ham bir kuni umrim shohona,
Tatimas olisda omon bo'lganim.

Shu taxlit, shoira talay she'rlarida ona yurtining, yurtdoshlarining suvratini chizib boradi, ularga sog'inchli mehrini izhor aylaydi. Boshqa tomondan esa, ta'kidlanganidek, yashayotganimiz dunyo o'zgarmoqda: u ko'pgina munosabatlarda yaxlit maydonga aylanmoqda. Bundan buyon dunyoga chiqish, dunyo bo'ylab sayohat, tijorat va mehnat qilish keng yoyiladi. Endi jahongashtalik qismati juda hammaning bo'lmasa-da, ko'pchilikning boshiga tushishi aniq, shu jumladan, ijodkorning ham. Zero, globalizm tarzi yer yuzida shunday muhitni yaratdi. Xo'sh, o'zgarib borayotgan bunday dunyoda insonni nima tutib turadi? Inson qanday qadriyatlarga suyanib yashashi joiz? Yoki ayrimlar da'vo qilayotganidek, qayerda qorning to'ysa, o'sha joy sening Vataning bo'lib ketaveradimi?!.. Dilsoraning she'riy iqrorlaridan kelib chiqadigan bo'lsak, Vatanni yurakka jo aylab yashashgina hamma og'riqli savollarga umumiy bir javob bo'la oladi. Qahramon shoirimiz Erkin Vohidov: «Qayda bo'lsam, boshda do'ppim, G'oz yurarmen gerdayib» deya lutf qilgan edi. Hamma gap ana shunda – do'ppini G'afur G'ulomdek chakkaga qo'ndirib olib, dunyoni «zabt etish»ni eplashda. Bu o'rinda do'ppi bir ramz bo'lib, o'zlikni unutmaslikka ishoradir. Dilsoraning bitiklarini o'qib, ko'ngil bu jihatdan taskin topadi. Demak, Vatandan tashqarida ham Vatanga munosib, demakki, uning ichida yashash mumkin ekan:

Ipak tortar ertadan to kech,
Yal-yal yonar qaro ko'zlari,
Nolimaydi taqdiridan hech
Buxoroning zardo'z qizlari.

Jism-u joni olisda, lekin qalbi Buxoroning zardo'z qizlari bilan birga urayotgan shoira uchun zardo'z qizlar Vatanning o'ziga xos timsollaridir, deyish mumkin.

Hijratda shoira, ayniqsa, onani ko'p sog'inadi. Ona va bola o'rtasidagi masofa shunchalar kattaki, volida tomonda tun cho'ksa, farzand qo'nim topgan makonda tong bo'zaradi. Ya'ni biri

dunyoning u burchagida bo'lsa, boshqasi bu go'shasida. Ammo bir kun keladiki, ularning har ikkisi uchun tong bir paytda otadi, ya'ni ular yuz ko'rishadi. Shoirana ana shu umid bilan tong ottirib, kun bottiradi:

Munisam, balki shu lahzada sekin,
Bolishga uyqusiz qo'ygandirsan bosh.
O'ying qobog'iga termulib mahzun,
O'ylaysan men tomon ketganin quyosh...

...Bolishing yoshingdan nam bo'lgan mahal,
Mening yotog'imda yangi tong bo'zlar,
Illo, bir kun kelur biz kutgan sahar –
Ikkimizga birday tong otar kezlar.

Aslida, peshona bitigi sabab, yurtidan uzoq tushgan insonlar uchun adabiyot, san'at, she'riyat o'ziga xos bir tasalli takyasidir, deging keladi. Axir, Bobur, Furqat kabi ulug' shoirlarimiz aynan, adabiyotdan, she'riyatdan tasalli topmadilarmi... Ammo Dilsora shoirlik da'vosi yo'q shoiralardan. U she'r mashq qilib tirikchilik qilmaydi. She'r yozib shuhrat topayin demaydi. She'r uning uchun izhor qilinmay ichga yutilgan sog'inch, mehr, xolos. Axir, olis yurtida qolib ketib yashashning o'zi bo'lmaydi. Shoiraning tarjimai holiga nazar tashlasak, shunday manzaralarga duch kelamiz: O'zbekistonning Buxorosidan qo'lida ikki bolasi bilan olis xorijga ketishga majbur bo'lib, u yerda avvaliga ishlab, amallab kunini ko'rib, so'ng til o'rganib, oldiga katta maqsadlar qo'yan ko'yi o'qishga kirib, bir emas, ikki yo'nalishda magistraturani tamomlab, Kanadadek bir yurtning nufuzli universitetida huquqdan dars berish har kimning qo'lidan keladigan ish emas. Lekin shunday martabaga erishgandan so'ng ham otasi-yu onasiga, singillariga, Buxoroning zardo'z qizlariga, qo'yingki, butun yurtiga, Vataniga bo'lgan sog'inchini telefonlarda aytib bitiro olmay, axiyri, she'rga murojaat qilib, tasallini ana shu mashqlaridan olib yashash bugungi dilsoralarning qismatiga aylanib ulgurdi.

O'zini va o'quvchisini hurmat qiladigan shoir so'zbozlik qilmaydi, aksincha, hamma vaqt eng kerakli so'zni qidiradi. Kerakli so'z – shoir hayotining mazmuni. Bu so'z uning tirikligi ma'nosi, hayotdan ko'z yumgandan so'ng esa arzigulik xotira, ikkinchi umr. Yaxshidan bog' qoladi, yomondan esa dog', deydi xalqimiz. Ijodkorning istagi – o'zidan yaxshi so'z qoldirish. Bas, u tinmay o'sha so'zni qidiradi, hayotini qidirilayotgan so'zga bog'liq ko'radi. «Izlabon o'tgay umr so'z qudratin o'lguncha to». Ha, shoirning bog'i u qoldirajak so'zlardan tashkil topadi. O'sha so'z umidida shoirana tinmay yozadi, izlanadi. Lekin kun kelib, birdan alam bilan iqror bo'ladiki: «So'z bilan to'ldi qog'ozlar, to'lmadi bir parcha dil». Ehtimol, buyuk Cho'lpon aytganidek, chindan ham «o'ylangan o'ylar-la qoniqmas ko'ngil». Xuddi shunday, sog'inish bilan Vatan hasrati, ota-ona-yu yaqinlar sog'inchi ko'ngildan arimasdir.

Dilsora Komil bitiklarini o'qir ekansiz, ularning rang-barang mazmun va shakllarga egaligiga amin bo'lasiz. Bir qarasangiz, o'ynoqi, bir qarasangiz, og'ir-vazmin ohanglarda, bir qarasangiz, «Amira» taxallusi bilan aruz yo'llariga ergashib xonish qilib qoladi u. Kamina bu holning tagiga yetmoqchi bo'ldim va yana shoiraning tarjimai holi bilan qiziqdim. U hozir yashab

ishlayotgan Kanada mamlakatiga borgunga qadar orada ancha-muncha hayot so‘qmoqlarida qiynalganlariga guvoh bo‘ldim. Qolaversa, Dilsora hozirda istiqomat qilayotgan uy Britaniya Kolumbiya provinsiyasida joylashgan bo‘lib, tog‘lik zona hisoblanadi. U dars berayotgan universitet ham tog‘lik joyda. Shu uchun shoira vaqti-vaqti bilan qulay qoyaga chiqib o‘tiradi-da, atrofni tamosho qila boshlaydi. Bilasiz, tepalikdan atrof-javonib kaftdagidek ko‘zga tashlanadi, siz hammayoqni kuzatishga, ko‘rishga, tushunishga muvaffaq bo‘lasiz. Vatan sog‘inchi, o‘tmish xotiralari va bugungi kun o‘ylari... bularning bir-bir shoiraning ko‘z oldidan o‘tadi. Balki mana shulardadir Dilsora Komil she‘rlari mavzulari va ohanglarining rang-barangligi izdizlari... «Bilasizmi, deydi, shoiraning o‘zi, baland qoyaga chiqib, atrofni kuzatar ekansiz, sizni hech kim ko‘rmaydi, maboda, qoyaga qaramoqchi bo‘lishsa, ko‘zlar quyoshning nuridan qamashadi. Natijada siz daxlsiz qolasiz-da dunyoni bemalol tamosha qilaverasiz» [Komil, 2018].

...Men ko‘lda oy bilan suzaman,
Qoyada yashayman kun bilan.
Omaddan umidim uzaman,
Ertaklar to‘qiyman tun bilan.

Toshga non yopaman har saxar,
Qizarib pishadi quyoshday,
Meni izlasangiz har safar,
Toshga singadurman ko‘z yoshday...

Qoyadan boqaman dunyoga,
Poyimda charx urar bir zamon.
Jur‘at va shijoat ziyoda,
Qoyadagi qizman bearmon...

Kitobchaning nomi shuning uchun ham «Qoyadagi qiz»dir. Undan o‘rin olgan bitiklar qoyada o‘tirib olib, shamollarga aytilgan hasratlardan, sog‘inchlardan tarkib topgan.

Dilsoraning hali aytadiganlari ko‘p, lekin ham oilasini, ham kasbi korining adoqsiz yumushlarini uddalab, yuragida ulkan Vatanning tog‘dek sog‘inchi bilan yashab kelayotgan zamonaviy ayol sifatida vaqti oz. Eng muhimi esa, shoiraning Vatandan olisda yashab, Vatanga xizmat qilishga astoydil bel bog‘lagani, unga munosib farzand bo‘lish ishqida yongani, yonayotganidir:

Ruhimga qo‘rg‘ondir bu ojiz tanim,
Qalbim Buxoroda yashaydi manim!
Faxrga to‘lmasa tuqqan Vatanim,
Tatimas olisda omon yurganim...

Xulosa sifatida shuni aytish joizki, global o‘zgarishlar tufayli zamonaviy o‘zbek xorijiy adabiyotida, xususan, she‘riyatida Vatan sog‘inchi, uni qo‘msash, diydoriga iztirob bilan talpinish, Vatanni madh etish motivi – boburiy motiv o‘zorli ko‘rinishlarda o‘zini namoyon qilmoqda ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Комил Д. Қоядаги қиз. Шеърлар. – Тошкент: Академнашр, 2018.
2. Орипов А. Йиллар армони. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987.
3. Воҳидов Э. Муҳаббат. Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Ғарибнинг Андижонийдур. – Тошкент: Шарқ, 2008.
5. Ижтимоий тармоқлар. Yusuf Rasul фејсбук саҳифаси.

BOBUR «ARUZ RISOLASI»NING JAHON VA O'ZBEK OLIMLARI TOMONIDAN O'RGANILISHI

Yusupova Dilnavoz Rahmonovna

ToshDO'TAU, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub «Aruz risolasi»ning jahon va o'zbek olimlari tomonidan o'rganilishi bilan bog'liq masalalar tadqiq qilingan. Maqola muallifi Boburning ushbu asarini o'rganish XVIII asrdayoq boshlanganini ta'kidlar ekan, boburiylar sulolasidan bo'lgan Mirza Alibaxt Azfariy Boburning «Aruz risolasi»ni «Aruzzoda» nomi bilan fors tiliga nazm va nasrda tarjima qilganligi haqidagi ma'lumotni keltiradi. Maqolada «Aruz risolasi» bevosita A.Sherbak, I.Stebleva, M.Hamroyev, S.Hasanov kabi olimlar tomonidan maxsus o'rganilganligiga diqqat qaratiladi.

Kalit so'zlar: risola, aruz, rukn, taqti', bahr, doira, vazn.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы, связанные с изучением «Трактат об арузе» Захириддина Мухаммада Бабура зарубежными и узбекскими учеными. Автор статьи подчеркивает, что изучение этого произведения Бабура началось еще в XVIII веке. В статье обращается внимание на то, что «Трактат об арузе» непосредственно изучался такими учеными, как А.Щербак, И. Стеблева, М. Хамроев, С. Хасанов.

Ключевые слова: трактат, аруз (просодия), руkn (стопа), парадигма, бахр (поэтический метр), доира (концентрические круги), вазн (стихотворный размер).

Abstract: The article deals with issues related to the study of the "Treatise on Aruz" by Zakhiriddin Mukhammad Babur by foreign and Uzbek scientists. The author of the article emphasizes that the study of this work of Babur began in the 18th century. The article draws attention to the fact that the "Treatise on Aruz" was directly studied by such scientists as A. Shcherbak, I. Stebleva, M. Khamroyev, S. Khasanov.

Keywords: treatise, aruz (prosody), rukn (foot), paradigm, bakhr (poetic meter), doira (concentric circles), vazn (poetic meter).

Ma'lumki, aruz nazariyasi, ya'ni aruzshunoslik fani nazariy jihatdan adabiyot nazariyasi tarkibida, tarixiy jihatdan esa adabiyot tarixi fani tarkibida o'rganiladi. Aruz tizimini nazariy anglash jarayoni aruzshunoslikning kelib chiqishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan. «Aruzshunos» tushunchasi aruz ilmlari haqidagi fan yaratilgandan beri, ya'ni VIII asrdan beri muayyan shaklda qo'llanilayotgan va mumtoz adabiyot davrining o'ziga xos betakror xususiyatiga aylanganligiga qaramasdan, aynan «aruzshunoslik» istilohi o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab adabiyotshunosligimizda ilmiy muomalaga kiritildi [To'ychiyev, 1973], zero, mumtoz davrda olimlar ko'proq «aruz ilmlari» atamasini qo'llaganlar. Aruz tizimi qadimgi davrdagi sinkretik adabiyot mahsuli bo'lsa, aruzshunoslik islom omili bilan bog'liq ravishda va uning tarkibida vujudga kelgan adabiy voqelikdir.

Aruzshunoslik ilmiy-nazariy ta'limot sifatida temuriylar davrida o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. Shayx Ahmad Taroziy, Atoulloh Husayniy, Abdurahmon Jomiy, Sayfi Buxoriy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi ijodkorlarning asarlari aruzning nazariy asoslari chuqur va batafsil tarzda bayon qilinganligi bilan alohida ahamiyatga egadir. Bu davrda yaratilgan aruzga doir risolalarda muayyan tarzda tadrijiylik ko'zga tashlanadi. Agar turkiy she'rshunoslikka doir ilk manba «Funun ul-balog'a»da aruz masalasi ilmhoyi segona, ya'ni ilmlar uchligining tarkibiy qismi sifatida o'rganilgan bo'lsa, «Badoyi' us-sanoyi» risolasida aruz ilmiga doir nazariy qarashlar asar muqaddimasida keltirilgan. Abdurahmon Jomiyning «Risolai aruz» va Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» asarlaridan boshlab aruz nazariyasi maxsus risola tarzida bitila boshlangan va maromiga yetkazilgan. Sayfi Buxoriyning «Aruzi Sayfi» asari esa ko'proq ilmiy-nazariy qo'llanma sifatida vujudga kelgan. Zahiriddin Muhammad Boburning «Aruz risolasi»da aruz nazariyasi va amaliyoti o'zaro muqoyasada o'rganilgan va yaxlit holga keltirilgan.

Aslida, bu davrdagi aruzshunoslik tarixini o'rganish o'sha davrlardayoq boshlangan desak mubolag'a bo'lmaydi. Alisher Navoiyning Abdurahmon Jomiy «Risolai aruz»ini nazariy jihatdan o'rganishi va unga ergashishi, Boburning Atoulloh Husayniy va Sayfiy Buxoriy risolalariga bergan ta'riflari, Xondamirning «Makorim ul-axloq»da «Mezon ul-avzon» haqidagi fikrlari temuriylar davri aruzshunosligi o'z davridayoq muayyan bahosini olgan edi deyish mumkin.

Boburning «Aruz risolasi» 1524-1525 yillarda yaratilgan bo'lib, mufassal (fanning muayyan sohasini mukammal yorituvchi monografik xarakterdagi yirik asar) uslubda bitilgan. Risola yirik antologiya yo'nalishida ham bo'lib, «asarda X-XVI asrda yashagan 60 dan ortiq mashhur hamda hali bizga kam ma'lum bo'lgan shoir va olimlarning nomlari eslatiladi va ularning asarlaridan parchalar keltiriladi» [Hasanov, 1981: 17]. Asarda aruzga doir ritmik unsurlar (juzv, zihof, vazn) miqdorining qolgan barcha risolalardan ko'p ekanligi turkiy aruzshunoslik temuriylar davrida o'zining tadrijiy takomiliga yetganligini ko'rsatadi [Yusupova, 2020: 6420].

XVIII asrda boburiylar sulolasidan bo'lgan Mirza Alibaxt Azfariy Boburning «Aruz risolasi»ni «Aruzzoda» nomi bilan fors tiliga nazm va nasrda tarjima qiladi (Asarning 1836 y. kotib Mahmudali Sa'id ko'chirgan nusxasi Madras davlat sharq qo'lyozmalari kutubxonasida saqlanadi) [Hasanov, 1981: 7].

«Aruz risolasi»ning ilmiy tahlilini ikki yo'nalishda amalga oshirish mumkin: 1) risolaning xorijlik va qardosh olimlar tomonidan o'rganilishi; 2) asarning yurtimizda o'rganilishi. Dastavval birinchi yo'nalishga e'tibor qaratsak.

«Aruz risolasi» va uning qo'lyozmasi haqidagi ilk ma'lumot E.Bloshening «Parij Milliy kutubxonasidagi turkiy qo'lyozmalar katalogi»da uchraydi. Unda Boburning aruzga oid risolasi mazkur kutubxonada saqlanayotgani haqida xabar mavjud. Shuningdek, Fuod Ko'pruluzodaning «Turk tili va adabiyoti haqidagi tadqiqotlar» kitobida ham ushbu qo'lyozma nusxa haqida ma'lumot berilgan. Keyinchalik Bobur risolasining hijriy 931, milodiy 1524-yilda ko'chirilgan yana bir qo'lyozmasi Tehrondagi «Saltanat» kutubxonasida saqlanayotgani aniqlandi.

Uyg'ur adabiyotshunosi M.Hamroyevning 1969-yilda e'lon qilingan «Turk she'riyati nazariyasi ocherklari» kitobida Boburning «Aruz risolasi» qisqartirilib, uning uyg'ur yozuvidagi transliteratsiyasi ilova qilingan. Kitobda mazkur risolaning yana bir qo'lyozma nusxasi Sharqiy Turkistonning Kuchar shahrida saqlanayotgani to'g'risida ma'lumot berilgan [Xamrayev, 1969].

Boburning aruz risolasi ilmiy jihatdan tavsif etilgan ilk tadqiqot bu A.Sherbakning «Сочинение Бабура об арузе» maqolasidir [Sherbak, 1969]. Muallif garchi maqola saralavhasida uni «dastlabki xabar» deb atagan boʻlsa-da, lekin unda aruz bilimdonining jiddiy qarashlari kuzatiladi. Maqolada masalaga Bobur risolasidagi tadrijiylik asosida yondashuv koʻzga tashlanadi. Muallif dastlab risola va u haqdagi umumiy ma'lumotlarni keltirgach, uni Navoiyning «Mezon ul-avzon» asari bilan qiyoslaydi: umumiy va farqli jihatlarga toʻxtaladi, Bobur risolasining hajman va mohiyatan kengligiga e'tibor qaratadi, qamrab olingan masalalar koʻlamini tahlil qiladi. Maqolada aruz ilmidagi nisbatan murakkab soha – zihof masalasining batafsil izohi uning ilmiy qimmatini oshirgan: muallif Bobur risolasida keltirilgan zihoflarni noma-nom sanab, ularning tavsifini keltirar ekan, zihoflarning bayt tarkibida (misra boshi, oʻrtasi va oxirida) kelishiga qarab, nomlari oʻzgarishi mumkinligini qayd etadi. Masalan, *xarm* zihofi haqida gapirar ekan, uning misra boshiga xosligini, agar misraning boshqa oʻrinlarida (oʻrtasi yoki oxirida) kelsa, *tahniq* deb atalishini ta'kidlaydi [Sherbak, 1969: 162]. Lekin zihoflardagi murakkablik Sherbakni ham ba'zi oʻrinlarda notoʻgʻri xulosalarga olib kelgan: muallif zihoflar tavsifining soʻngida keltirilgan *xazm* istilohini 44-zihof sifatida talqin qiladi. Aslida *xazm* bu baytning boshida bir yoki bir necha harfning orttirilishi boʻlib, ma'no uchun xizmat qiladigan, lekin taqti'da hisobga olinmaydigan oʻzgarish (*illat*)lardan hisoblanadi. Bobur uning rukn va juzvlarga hech qanday aloqasi yoʻqligini va arab aruziga xosligini aytadi. Atoulloh Husayniyning Shams Qays Roziyga tayanib aytgan fikriga koʻra esa, *xazm*ni qadimgi arab shoirlari oʻz she'rlarida qoʻllaganlar va «...hozirgʻi arab-u ajam shoirlari buni ishlatmasliklari keraktur, chunki andin she'r zavqigʻa xalal yetkay va tab' andin nafrat etkay» [Husayniy, 1981: 18].

Sherbak zihoflarning umumiy tavsifidan soʻng asliy ruknlarning zihoflari va furu'lariga toʻxtaladi, ularning umumiy sonini Boburga tayanib, 96 ta deb belgilaydi. Muallif bahrlar va doiralarning vujudga kelish usullarini ham asosan Bobur talqini asosida tushuntiradi: asliy ruknlar va ularning turli zihoflaridan bahrlar hosil boʻladi va ularning umumiy miqdori 19 ta, *Tavil* doirasidan yana ikki bahr: *Ariz* va *Amiq* hosil qilinadi; doiralarni ikki guruhga: bir xil asliy ruknlardan yasaluvchi bahrlar doiralari va turli ruknlardan hosil boʻluvchi bahrlar doiralari ajratib tasnif qilish mumkin. Shu tariqa maqolada taqti' qoidalari, bahrlardan hosil boʻluvchi vaznlar va Bobur risolasida keltirilgan poetik janrlarga xos vaznlarga ham toʻxtalib oʻtilgan.

Turkiy she'rshunoslik, xususan turkiy aruzning nazariy masalalari yana bir sharqshunos olim I.V.Steblevaning tadqiqot va maqolalarida oʻz ifodasini topgan. Oʻz ilmiy faoliyatini qadimgi turkiy xalqlar she'riyatini tadqiq qilish bilan boshlagan olim 1972- yilda Zahiriddin Muhammad Boburning «Aruz risolasi»ni faksimile, soʻz boshi va koʻrsatkichlari bilan nashr ettirdi [Babur, 1972].

«Boburning she'rshunoslik (aruz)ga doir risolasidan parchalar» («Извлечения из трактата Бабура по стихосложению» (арузу), 1970), «Zahiriddin Muhammad Boburning «Aruz risolasi»da taqti' qoidalari haqida» («О правилах скандирования в «Трактате об арузе» Захираддина Мухаммада Бабура», 1975), «Turkiy aruz nazariyasining zamonaviy talqini muammosiga doir» («К проблеме современной интерпретации теории тюркского аруза», 1977) kabi tadqiqotlarida I.Stebleva Bobur ijodi va aruz ilmining bilimdoni sifatida namoyon boʻladi.

Olimaning «Turkiy poetika: rivojlanish bosqichlari: VIII-XX asrlar» («Тюркская поэтика: этапы развития: VIII-XX вв.», 2012) nomli tadqiqoti bevosita turkiy poetikaga doir izlanishlarining davomi va umumlashmasi sifatida vujudga keldi. I.Stebleva tadqiqotining uchinchi bobini XV-XVI asrlar turkiy mumtoz adabiyoti tahliliga bag'ishlar ekan, uning dastlabki faslida Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» hamda Zahiriddin Muhammad Boburning «Aruz risolasi»ga to'xtalib o'tadi. Muallif garchi ushbu risolalarning asosiy qismi an'anaga ko'ra, arab va forsiy aruzning umumiy qonuniyatlariga bag'ishlangan bo'lsa-da, ularda turkiy til va turkiy aruz bilan bog'liq hodisalar ham qalamga olinganligini ta'kidlaydi.

Ma'lumki, Bobur «Aruz risolasi»da turkiy til uchun asosiy qonuniyatlardan biri sifatida fatha (a), damma (i) va kasa (u)dan so'ng «alif», «vov» va «yoy»ni yozish zarurligini eslatib o'tadi. I.Stebleva o'z tadqiqotida ushbu ta'kidlarga alohida e'tibor qaratadi va Bobur risolasida keltirilgan «seni ko'rsam» birikmasini vazn talabiga ko'ra, foilotun (– V – –), mafoiylun (V – – –) va failotun (V V – –) tarzida taqti'ga solish mumkinligini aytib o'tadi. Olima ushbu birikmadagi «seni» so'zini Bobur ikkita cho'ziq (– –) tarzida keltirmaganligiga diqqat qaratarkan, yonmayon kelgan ikki ochiq bo'g'inning cho'ziq bo'lish holati kam uchraydigan hodisa deb hisoblaydi, bu holat keyinchalik turkiy aruz uchun quyidagi muhim qonuniyatni vujudga keltirgan degan xulosaga keladi:

«Yopiq bo'g'inlar cho'ziq hijolarni, ochiq bo'g'inlar esa qisqa hijolarni paydo qiladi, ba'zan esa ochiq hijolar ham cho'ziq, ham qisqa hijo vazifasini bajarishi mumkin» [Stebleva, 2012: 112]. Darhaqiqat, zamonaviy aruzshunoslikda cho'ziq hijoning yopiq bo'g'in va cho'ziq unli bilan tugagan ochiq bo'g'indan iborat ko'rinishi haqida so'z boradi.

I.Steblevaning turkiy tilga xos «ng» tovush birikmasiga doir kuzatishlari ham qiziqarlidir. Arab alifbosida «nun» va «kof» harflarining birikmasi asosida yoziladigan mazkur tovush Boburning yozishicha, taqti'da doim ham belgilanavermaydi. Agar yozuvda harakatsiz «nun» harfidan so'ng «kof» harfi kelsa, «nun» taqti'da e'tiborga olinmaydi. Masalan, **yanglig'**, **to'ngluk** kabi so'zlarda. Ushbu so'zlar fa'lun (– –) ruknini vujudga keltiradi. «Boshqacha aytganda, bo'g'inni yakunlovchi harf «kof» hisoblanadi va bu birinchi bo'g'inning cho'ziq hamda taqti'dagi ruknga mos bo'lishi uchun yetarlidir. Shu sababli «kof» harfidan avval kelayotgan «nun» harfi taqti'dan soqit qilinadi, ya'ni ortiqcha hisoblanadi» [Stebleva, 2012: 114].

Tadqiqotda keltirilishicha, Boburning risolasi turkiy she'r shakllari haqidagi ma'lumotlarning keltirilishi bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Garchi ushbu shakllar qat'iy aruz qonuniyatlariga mos kelmasa-da, lekin turkiy shoirlar amaliyoti tufayli aruz tizimining muayyan bahrlariga moslashtirilgan, ular orasida *tuyuq* mumtoz lirik she'r nav'i sifatida janriy xususiyatlar kasb etib ulgurgan edi: hajman ikki baytdan iborat bo'lishi, ramal bahrida yaratilishi va ruboiy kabi qofiyalanish tizimiga egalilik va qofiyada tajnisning rioya qilinishi shular jumlasidandir.

Risola o'zbek olimi S. Hasanov tomonidan ham maxsus o'rganilgan bo'lib, olim ushbu yirik tadqiqotni 1971-yilda «Muxtasar» nomi ostida fotofaksimile nusxasi va kirill alifbosidagi matni bilan nashr ettirdi. 1972 yilda esa «Boburning aruz risolasi» mavzuida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Olimning Bobur aruzi bilan bog'liq qarashlari «Boburning «Aruz risolasi» asari» nomli tadqiqotida batafsil bayon qilingan [Hasanov, 1981]. Tadqiqotda Boburning ushbu risolasi Muhammad Samarqandiy tomonidan ko'chirilgan va Parij Milliy kutubxonasida

saqlanayotgan nusxa asosida tadqiq etiladi. Tadqiqot «Kirish»dan tashqari, to'rt bobdan iborat bo'lib, uning «Vazn bo'laklari» deb nomlangan birinchi bobida juzvlar va asliy ruknlar hamda zihof va far'iy ruknlar haqida so'z boradi. Olim bunda Bobur risolasida keltirilgan uch juzv, sakkiz asliy rukn va qirq to'rt zihofning tavsifini beradi. Uning fikriga ko'ra, Bobur fosilani juzv sifatida e'tiborga molik emas deb hisoblagan va bunda «Me'yor ul-ash'or»ning muallifi Nasiruddin Tusiyning fikrini quvvatlagan [Hasanov, 1981: 23-24].

Shu o'rinda Bobur ijobiy munosabat bildirgan *sababi mutavassit* va *vatadi kasratga* to'xtalib o'tsak. Boburning risolasi manbalarimiz doirasida ushbu masalaga maxsus to'xtalib o'tilgan temuriylar davridagi yagona asardir. Na Shayx Ahmad Taroziyda, na Abdurahmon Jomiy va Navoiyda sabab va vatadlarning ushbu turlariga munosabat bildirilmaydi. Dastavval *sababi mutavassit* haqida so'z yuritsak. Sababning ushbu turi bir mutaharrik va ikki sokin harfdan tashkil topadi va zamonaviy aruzshunoslikda o'ta cho'ziq hijo (~)ga teng hisoblanadi. Masalan, *dor*, *bor*, *qand*, *ayt*, *qayt* va boshqalar. Bunday juzv faqat baytning oxirgi ruknida, ya'ni aruz va zarbda qo'llaniladi. *Vatadi kasrat* esa ikki mutaharrik va ikki sokin harfdan iborat bo'ladi va zamonaviy aruzshunoslikda bir qisqa va bir o'ta cho'ziq hijo (V ~) ga teng hisoblanadi. Masalan, *nishon*, *nihon*, *daraxt*, *karaxt* va boshqalar. Bobur o'z risolasida quyidagi baytni keltirib, ushbu juzvlarni qo'llashga zarurat borligini asoslaydi:

*«Turo la'l shakarrez, maro chashm go'harbor,
Turo xanda buvad xo'y, maro gir'ya buvad kor.*

Bu baytning hashvida va aruzida *shakarrez* va *go'harbor* lafzi mafo'iyl vaznida voqi' bo'lubturkim, maqsur bo'lg'ay. Bu ikki sokini mutavoli mu'tabardur. Bas bu ikki juzvni uchar e'tibor qilmoqning vajhi bor». Darhaqiqat, baytda keltirilgan *la'l*, *chashm*, *go'harbor*, *xo'y*, *kor* kabi so'zlarni *sabab* va *vatad*ning Boburgacha keltirilgan turlari: sababi xafif va sababi saqil hamda vatadi majmu' va vatadi mafuqda ifodalashning imkoni yo'q.

S.Hasanov tadqiqotining keyingi boblarida Bobur risolasida keltirilgan 9 doira, 21 bahr, vaznlar, taqti' va uning qoidalari bilan bog'liq ma'lumotlar keltirilgan [Hasanov, 1981: 93-96]. Tadqiqotda statistik ma'lumotlarning jadval asosida berilganini va bu Bobur asarida keltirilgan ritmik birliklar miqdorining aniq raqamlar asosida ifodalaganini alohida ta'kidlash joiz. Risolada, shuningdek, kotib tomonidan yo'l qo'yilgan ba'zi xato istilohlarning izohi ham keltiriladiki, bu tadqiqotning ilmiy ahamiyatini oshiradi.

Boburning «Aruz risolasi» haqida U.To'ychiyev, A.Hojiahmedov, A.A'zamov, H.Boltaboyev kabi olimlar ham muayyan tarzda o'z mulohazalarini bildirib o'tganlar.

Umuman olganda, jahon va o'zbek olimlarining Boburning «Aruz risolasi» ustida olib borgan tadqiqotlarini kuzatish asnosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Asarning qo'lyozma nusxalari haqidagi ilk ma'lumotlar fransuz sharqshunosi E.Bloshe katalogi, turk olimi F.Ko'prulizoda va uyg'ur olimi M.Hamroyev tadqiqotlarida keltirilgan.

2. «Aruz risolasi» faksimile, so'z boshi va ko'rsatkichlari bilan ikki marta: S.Hasanov tomonidan 1971 hamda I.Stebleva tomonidan 1972-yilda nashr ettirilgan.

3. Boburning aruz risolasi dastlab ilmiy jihatdan tavsif etilgan tadqiqot bu A.Sherbakning «Sochinenie Babura ob aruze» maqolasi bo'lib, unda olim tadrijiylik asosida dastlab juzv, zihof, rukn, furu', so'ngra bahr, doiralar masalasiga to'xtalib o'tadi.

4. Rus sharqshunosi I.V. Steblevaning maqola va tadqiqotlarida «Aruz risolasi»dan parchalar e'lon qilish bilan birga aruzdagi taqti' qoidalariga to'xtalib o'tilgan, Boburning risolasi Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» asari bilan birgalikda tadqiq qilingan.

5. Olima o'z tadqiqotlarida turkiy til qonuniyatlarining aruz tizimiga ta'siri bilan bog'liq masalalarga ko'proq e'tibor qaratgan. Turkiy xalq og'zaki ijodiga doir poetik shakllar va ularning vazn xususiyatlari, taqti' va unlilar masalasi, ochiq va yopiq hijolarga doir masalalar shular jumlasidandir.

6. S.Hasanov Boburning «Aruz risolasi» bo'yicha 1972-yilda nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Uning Bobur aruzi bilan bog'liq qarashlari «Boburning «Aruz risolasi» asari» nomli tadqiqotida batafsil bayon qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. Т. 16. – Тошкент, 2000.
2. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ/Форсчадан
А. Рустамов таржимаси. – Тошкент, 1981.
3. Аъзамов Абдулла. Аруз: Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур сабоқлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006.
4. Болтабоев Ҳ. Рисолаи аруз ва аруз ҳақида // Мумтоз сўз кадри. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2004.
5. Бобир Заҳириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент, 1971.
6. Захирад-Дин Муҳаммад Бобур. Трактат об арузе. Факсимиле рукописи. Изд. текста, вступит. статья и указатели И.В.Стеблевой. – М., 1972.
7. Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – Москва: Наука, 1964. – С. 288–299.
8. Стеблева И.В. Тюркская поэтика: этапы развития: VIII-XX вв. – М.: Восточная литература, 2012.
9. Тўйчиев У. Арузшуносликка доир. – Т.: Фан, 1973.
10. Тўйчиева Г. Ислом даври шеърлятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти. Филол.фан.бўйича доктор. (Dsc) дисс... – Тошкент, 2018.
11. Хамраев М.К. Очерки теории тюркского стиха. – Алма-Ата, 1969.
12. Щербак А. Сочинение Бабура об арузе // Народы Азии и Африки. – Москва, 1969. № 5. – С. 156-168.
13. Ҳасанов С. Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари. – Тошкент, 1981.
14. Yusupova D. Poetry meters (bahrs), concentric circles (doirs) and the sizes of rubai in the aruz studies of the timurids' period. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. Vol.24. Issue 08, 2020. – P. 6409-6421.
15. Юсупова Д. Роль трактата об арузе Бабура в развитии арузоведения в темуридский период / Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и

современность (международная научно-практическая конференция). – Москва, 28 февраля 2020 г.

16. Юсупова Д. Арузоведение Тимуридского периода: Захириддин Мухаммад Бабур и его «Трактат об арузе». «Polish science journal». Warsaw, Poland: Wydawnictwo Naukowe "Iscience", 2022. Issue 4(49) – P. 205-209.

17. Ҳоҷиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. –Тошкент: Фан, 2006.

«BOBURNOMA»NING HIND MADANIYATIDA YANGI USLUB SHAKLLANISHIGA
TA'SIRI

Salohiy Dilorom Isomiddin-qizi

Samarqand davlat Chet tillar instituti
Yaqin sharq tillari kafedrası professorı,
filologiya fanlari doktori
E-mail: dsalohiy@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada British Library saytida chiqqan original bir asar haqida ma'lumot berilib, unda «Boburnoma» dan tanlab olingan ayrim voqealar tafsilotlariga doir rasmlar va miniatyuralardan namunalar keltiriladi. Asosiy matni fors tilida yozilgan qo'lyozma asar Imperator Akbar buyrug'i bilan turkiy tildan tarjima qilingan. Maqola muallifi asar mazmunini tahlil qilar ekan, unda real dunyoviy uslub unsurlari namoyon bo'lganligiga e'tibor qaratadi. XVI asrga qadar ham Hind madaniyati, san'ati, adabiyoti va arxitekturasida sharq klassik romantik uslubida asarlar yaratish an'anasi mavjud bo'lgan bo'lsa, Bobur va boburiylar davrida yaratilgan asarlarda real hayotiy tasvirlar va tafakkur ko'zga tashlanadi. Bu hodisaning kichik bir ko'rinishi «Boburnoma»ning mazkur yangi topilgan nusxasida ham o'z ifodasini topgan.

Tayanch iboralar: memuar, shedeвр, «Buyuk mug'ullar», jangchi, Panipat, Farg'ona, Xujand, tabiat, hayotiy obrazlar.

Аннотация: В статье представлена информация об оригинальной рукописи, загруженной на сайт Британской библиотеки. Особенность коллекции заключается в том, что она содержит отдельные выдержки из текста «Бабурнаме» и дает образцы миниатюр и картин, отражающих смысл вышеуказанных текстов. Основной текст в сборнике написан на фарси и отмечается, что этот текст мемуаров был переведен с тюркского на фарси указом императора Акбара. Автор статьи, анализируя содержание рукописи, приходит к выводу, что Бабур и бабуриды своими произведениями ввели новый поток в индийский восточный классический романтический стиль через реальный образ действительности.

Ключевые слова: мемуары, шедевр, «Моголы», воин, Панипат, Фергана, Ходжанд, природа, реальные образы.

Annotation: The article provides information about the original manuscript uploaded to the British Library website on one of the social networks. The peculiarity of the collection lies in the fact that it contains individual excerpts from the text "Baburname" and gives samples of miniatures and paintings that reflect the meaning of the above texts. The main text in the collection is written in Farsi and it is noted that this text of the memoir was translated from turkic into Farsi by decree of Emperor Akbar. The author of the article, analyzing the content of the manuscript, comes to the conclusion that Babur and baburids with their works introduced a new stream into the Indian oriental classical romantic style through a real image of reality.

Keywords: memoir, masterpiece, "Mughals", warrior, Panipat, Fergana, Khojand, nature, real images.

Britaniya Kutubxonasi saytida «Boburnoma» ga oid katta tarixiy va ilmiy qimmatga ega bo'lgan bir qo'lyozma elektron nusxasi yuklangan. Uning bosh sahifasida ingliz tilida asar haqida ma'lumot keltirilgan. Ma'lumotning aynan tarjimasida asar 1526-30 yillarda podshohlik qilgan Buyuk Mo'g'ullar sulolasi hukmdori Bobur Memuari ekanligi qayd etiladi. Shundan so'ng ushbu qo'lyozma asar o'z davri adabiy shedevrlaridan biri ekanligi, uni Boburning nabirasi Imperator Akbar chig'atoy turkiysidan 1589 yilda fors tiliga tarjima qildirgani va ushbu rasmlari va miniatyuralari nusxa 1590-93 yillarga tegishli ekanligi haqida ma'lumot beriladi.

Ichki oldmuqova va forzatsda Britaniya muzeyining shtempeli mavjud bo'lib, qo'lyozma bu yerda 1974 yilgacha saqlanganligi qayd etilgan. Qo'lyozmaning oxirgi 51-sahifasida 3714 inventar raqami qayd etilgan, quyiyoqda esa 1889 raqami yozilgan. Shunga ko'ra, qo'lyozma muzey tasarrufiga shu 1889-yilda kiritilganligi haqida xulosa qilish mumkin. Uning keyingi taqdiri haqida esa biror ma'lumot topilmadi.

Sahifalardagi forsiy matnni «Boburnoma» asliyati asosida o'zbek tiliga tarjima qilib keltirdik. Forsiy tildagi matnni o'qish va tushunishda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi, tarix fanlari bo'yicha Falsafa doktori Komiljon Rahimov, Buxorodagi «Bahouddin Naqshband» Jome' masjidining bosh imom xatibi G'ofurjon Razzoqov, Mir Arab o'rta maxsus islom bilim yurtining mudarrisi Ahmad Mag'furiy va olim Jamol Mavlonov bevosita ishtirok etdilar. Muallif bu olimlarga o'zining chuqur minnatdorchiligini bildiradi.

Qo'lyozmada «Boburnoma»da keltirilgan tabiat hodisalari, hayvonot va nabotot olami, qushlar va boshqa maxluqot haqidagi qiziqarli ma'lumotlar miniatyuralar vositasida ifoda etiladi. Har bir miniatyura ostida shu tasvir haqida «Boburnoma» da berilgan matn ilova qilinadi.

Miniatyuralar mualliflari asosan hind rassomlari ekanligini ularning kolofondagi ismlari va nasablari haqidagi qaydlardan bilsa bo'ladi. Masalan, hind rassomi Bxanaviy tomonidan «Konibodomda bodom hosilini yig'ish («Bodom shaxtasi»)» deb izohlangan miniatyura keltirilgan va Tojikistonning Xujand shahri yaqinida joylashgan bu qishloq hozir Konibodom deyilishi va o'zining ajoyib bodomlari bilan mashhur bo'lganligi qayd etilgan. Qo'lyozmaning 311-sahifasida joylashtirilgan miniatyura Sarojan nomli rassom qalamiga mansub bo'lib, bir daraxt tasviri va tavsifidan iborat [Folio 396v]. Miniatyuralar Tiriyol, Murxan, Nanda Gvalior, Kosti Gudjaroti, Nanho, Tuluk, Sanula, Narsing, Dahnu, Shiyam, Jaknota, Gavband, Romdas, Tiri, Manoxar, Sura Gudjaroti, Padorat, Geysuv Gudjaroti, Sarovan, Shunqor Gudjaroti, Payoq, Deo Gudjaroti kabi hind rassomlari va bizning taxminimizcha, forsiy yoki turkey nasabli Ibrohim Qahhor, Xizr chilla, Jamshid chilla, Muxlis, Naqqosh Mansur kabi rassomlar tomohidan chizilgan.

Mujalladda hammasi bo'lib 38 ta miniatyura joylashtirilgan va ularga «Boburnoma» dan sharhlar keltirilgan. Forsiy tarjima matni asliyat bilan solishtirilganda, matn qisqartirilmay, imkon qadar aynan forsiyga o'girilgan. Quyida bir misolga e'tiboringizni qaratamiz. **Qo'lyozmada:**

Ammo az jihati a'buri uzbek dar in tarix vayron shuda va aslan ma'mura namonda. Va in Farg'ona muxtasar viloyat hast. Ammo mevai va g'allai u farovon ast. Va dar atrofi u ko'histon aftoda. G'arbiyi u ki Samarqand va Xujand boshad, ko'h nest. Va ba'd in az jonibi digar yog'iy begona nametavonad dar omada. Daryoi Sayhun ki baobi Xujand shuhrat yofta az tarafi hamin

Asliyatda: *Ammo O'zbek(-mug'ul) tarixi davomida (yuqoridagi shaharlar) vayrona bo'lgan va aslo tiklanmagan. Shu sabab Farg'ona kichkina viloyat bo'lib qoldi. Ammo mevalari*

va g'allasi ko'pdir. Uning atrofida tog' tizmalari bor. Uning g'arbida Samarqand va Xo'jand bo'lib, u tomonlarda tog' yo'q. Boshqa tomondan (ya'ni sharq tomondan) begonalar dushmanlar kira olmaydi. Sayhun daryosi Xo'jand suvi deb shuhrat topgan. [«Boburnoma», 2019; 115-b.]

Yana bir misol, qo'lyozmada:

Az tarafi miyoni sharq va shimol omada az miyoni in viloyat shuda batarafti g'arb meravad. Va az jonibi shimol Xo'jand va janub Fanokant ki holo ba Shoxruxiya mashhur hast guzashta va az onjo batarafti shimol mayl gardat jonibi Turkiston meravad va hech daryoi digar hamro nashuda. Az Turkiston xeyli poyintar tamom daryo dar registon munjazib meshavad va g'oib megardad. Va dar in viloyat haft qasaba voqe' hast panj bajonibi janub daryo va du tarafi shimol. Az qasabot jonibi janub yaki Andijon hast. Ki dar vasati viloyat voqe' shuda va poyitaxti viloyati farg'ona hast. G'allai va mevahosh vofir va farovon hast. Va angur va xarbuza o'xub ast. Va dar ayyomi xarbuza bar sari foliz xarbuza furuxtan rasmi onjo nest.

Asliyatda: Sharq va shimol orasidan kelib bu viloyatning o'rtasidan g'arbiga qarab oqadi. Daryoning shimoliy tomonidan Xo'jand, janubdan Fanokant. Hozirda Shoxruxiya nomi bilan mashhurdir. (daryo shu joylardan) o'tib shimol tarafiga qayrilib Turkiston tomon yo'l oladi. Biror bir daryoga qo'shilmasdan Turkistondan ancha pastroqda bu daryo qumzorga singib ketadi. Bu viloyatda 7 ta (qasaba) tuman joylashgan. o'shaning 5 tasi daryoning janubiy qismida va 2 tasi daryoning shimolida joylashgan. janubiy tumanlaridan biri Andijondir. Viloyat(qasaba)larning o'rtasida joylashgan va Farg'ona viloyatining poytaxtidur. Uning g'alla va mevasi ko'p va barokatlidir. Uzumi va qovuni juda shirindir. Qovun mavsumida poliz boshida qovun sotishlik ularning odatlaridan emasdir. [«Boburnoma», 2019; 115-b.]

«Boburnoma»da keltirilgan bir g'aroyib daraxt haqidagi ma'lumot ham to'liq berilgan.

«Boburnoma»da:

Yana biri kabhal nomli bo'lib, u daraxtning ko'rinishi ham xunuk, mevasi xunukdir. Xuddi qo'yning oshqozoniga o'xshaydi. Go'yo ichakning ichini tashqari qilib qo'ygandek. Uning mevasi dil ochar nordon bo'ladi. ichida funduqsimon donalari bo'lib xurmoga o'xshab ketadi. Donalari dumaloq bo'lib, uzun bo'lmaydi. Donalari xurmodan yumshoqroq va sergo'sht bo'ladi. donasi yesa bo'ladigan yopishqoq bo'ladi. shu sabab ba'zilar qo'l va og'izlariga yog' surtib yeydilar. Bu meva daraxtning shoxida, tanasida va hatto ildizida ham bo'ladi. go'yoki pishirilgan ichaklarni osib-osib qo'ygandek. Va yana boshqa... [«Boburnoma», 2019; 311-b.]

Qo'lyozmada: Yaki digar kadhal ast in g'arib bad hay'at va bad mevaist. Biaynih shikanba gusfand ast. Ki misli gipo darun uro berun karda boshand. Mazai o' shirin dil oshurast. Dar darun o' misli funduq donaho meboshand. Xurmo fil jumla shabohati dorad. Donhoi in girdast daroz nameshavad. In donho az xurmo narmtar go'shti dorand inro mexurand xiyli chaspande ast. Az jihati chaspandeki o' ba'zi badastho va dahan rug'an molida mexurand. Ham dar shoxi daraxt meshavad. Ham dar tanai daraxt meshavad. Ham dar bexi daraxt meshavad. Go'yo az daraxt gipohoro ovexta ovexta mondahand. Yaki digar...

Ma'lumki, tariximizda «Ikkinchi renessans» deb nomlanmish Temuriylar renessansiga qadar ham Sharqda badiiy san'atning miniatyura janrida ajoyib asarlar yaratilgan edi. Masalan, «Me'rojnom» nomi bilan yaratilgan miniatyuralar turkumida Muhammad alayhissalomning ko'kka parvozlari va o'sha davrdagi hodisalar o'z aksini topgan edi. Temuriylar va boburiylar davrida rassomchilikda realistik qarashlar yuzaga kela boshlagan. XIV-XV asrlarda rassomchilik

faqat qog'oz bilan cheklanib qolmagan, balki qasr va ma'muriy binolarda, madaniy imoratlarda sher va ajdaholar, arslon va kiyiklar, laylak va humoylar rasmi chizilgan. Hirotidagi «Tarabxona» qasri devorlarida podshohlarning yurish manzaralari o'z aksini topgan. O'sha davrdagi rassomchilik rivojida ikki yo'nalishni ko'rsatish mumkin: an'anaviy (kitobiy) va hayotiy (realistik).

Rassomchilikdagi tarixiylik an'anasi tarixiy shaxslarning rasmlarini chizishga olib keldi. Bunga misol sifatida Behzod tomonidan chizilgan Husayn Boyqaro, Shayboniyxon, Alisher Navoiyning portretlarini keltirish mumkin. Buyuk rassomning shogirdi Mahmud Muzahhib shoirning keksalikda hassaga tayanib turgan rasmini chizadi. Hindistonda Humoyunshohning o'g'li Akbar zamonida miniatyura san'ati juda rivojlanib ketadi. Hindiston rassomlik maktabi tomonidan Zahiriddin Muhammad Boburning mashhur portreti dunyoga keladi. Bobur rasmi esdaliklar asosida chizilgan. Akbar saroy olimlariga bobosining adabiy merosini to'plashni, esdaliklar yozishni buyuradi. Uning ammasi Gulbadanbegim tomonidan «Humoyunnoma» yuzaga keladi. Ko'rinadiki, tasviriy san'atning bu darajadagi rivoji badiiy adabiyotga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Bobur podshoh va boburiylarga qadar Hind madaniyati va san'ati tarixida, xususan rassomchilikda katta tajriba bor bo'lib, o'ziga xos ijodiy an'analar shakllangan edi. Mashhur hind eposlari bo'lmish «Kalila va Damina», «Shubxisaddati», «Ramayana», «Maxobxorot» kabi asarlar mazmuniga mos mumtoz miniatyuralar chizilgan, hind arxitekturasida bu soha ayniqsa rivoj topgan edi. Ammo, ensiklopedik asar bo'lmish «Boburnoma» ning Hindistonga kirib kelishi, tarjima qilinishi va hind rassomlari tomonidan unga miniatyuralar chizilishi bu yerdagi mumtoz – klassik rassomchilikka dunyoviy, realistik unsurlarning paydo bo'lishi uchun zamin yaratdi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Boltaboyev H. 2009. Xorijda boburshunoslik, Toshkent, 128 b.
2. <https://www.bl.uk/turni...>The Memoirs of Babur. N. 3714. 1889.
3. Pardayeva I. 2021. «Boburnoma» as a historical and literary source, Thematics Journal of Social Sciences, Pages 24-27.
4. Suloymanov I. 2022. The issue of historicity and artistic interpretation, Journal of Pharmaceutical Negative Results, Pages 2750-2756.
5. Валихўжаев Б. 2002. Мумтоз сиймолар, Тошкент, 322 б.
6. Захириддин Муҳаммад Бобур. 2019. Бобурнома, Тошкент, 528 б.
7. Салоҳий Д. 2019. Бобурнинг буюк эътиқоди, Самарқанд, 106 б.

ЭПИГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ МИРЗО БАБУРА

Шарипов Шавкат

к.и.н., доцент кафедры истории таджикского народа
Худжандского государственного университета
имени академика Бободжона Гафурова (Таджикистан)

Абдукаримов Джамолиддин

к.и.н., доцент названной кафедры

Annotation: The article is devoted to the analysis of the epigraphic heritage of the famous statesman and politician, scientist, poet Zahiriddin Muhammad Babur. Facts and materials about the struggle of Babur against the Sheibanids for power and the throne of their ancestors are given. It is noted that Babur, in addition to his memoirs, treatises, left an epigraphic heritage. It is emphasized that the study of this heritage sheds light on some unknown pages in the life of this famous historical figure.

Keywords: Epigraphy, heritage, Kuhistan, Sheibanids, Temurids, struggle, poetry.

Аннотация: Статья посвящена анализу эпиграфического наследия известного государственного и политического деятеля, ученого, поэта Захириддина Мухаммада Бабура. Приводятся факты и материалы о борьбе Бабура против Шейбанидов за власть и трон своих предков. Отмечается, что Бабур кроме своих воспоминаний, трактатов оставил и эпиграфическое наследие. Подчеркивается, что изучение этого наследия проливают свет на некоторые неизвестные страницы жизни этой известной исторической личности.

Ключевые слова: Эпиграфика, наследие, Кухистан, Шейбаниды, Темуриды, борьба, стихи.

В истории борьбы против кочевых узбекских племен Дашти Кипчака, вторгшихся под руководством основателя династии Шейбанидов (1499-1599 гг.) Мухаммада Шейбанихана (1451-1510 гг.) в пределы Средней Азии, особое место занимает долгая и ожесточённая борьба известного государственного деятеля, поэта, ученого, мемуариста, основателя государства Великих монголов Захириддина Мухаммада Бабура (1483-1530 гг.) – сына правителя Ферганы Умаршайха (1455-1494 гг.) и внука Амир Темура (1336-1405 гг.) за престол своих предков и восстановление власти и трона Темуридов в Средней Азии. Бесстрашный, честлюбивый и ревнивый юный властелин Бабур трижды захватывал столицу государства Темуридов – город Самарканд. В августе 1512 года Мирзо Бабуром была предпринята четвертая попытка захвата Самарканда [Мухтаров, 1979]. После долгой ожесточённой борьбы и ряда военных неудач в течении двух с лишним лет Бабур укрывался в окрестностях Ура-тюбе (Истаравшан) и труднодоступных ущельях Верхнего Зеравшана.

Мирзо Бабур оставил ценное литературное и научное наследие. Он являлся прекрасным поэтом, литератором, ученым, мемуаристом. Его перу принадлежат знаменитая книга «Бабур-наме», содержательные, трактаты по музыке, рифме, просодии,

военному искусству [Бабур, 1982; 3]. Среди научного наследия Бабура особое значение имеет его трактат о просодии - «Трактат об арузе». Бабур был искусным знатоком таджикско-персидской и узбекской классических литератур и обогатил теорию просодии своими новыми взглядами, положениями и обобщениями [Бабур, 1982; 3].

«Бабур-наме» («Записки Бабура») является оригинальным и уникальным примером жанра мемуаристики. Книга состоит из трех частей. В первой части Бабур дает ценные сведения о родословии своих предков – династии Темуридов, о событиях, которые происходили в Маверауннахре. Вторая часть мемуаров Бабура посвящена событиям Афганистана (Кабула), в третьей части книги речь идет о хрониках, которые происходили в Индии [Мухтаров, 1960; 6].

Описывая свою борьбу против Шейбанихана в своих мемуарах Бабур сообщает: «По весне пришла весть: «Шейбанихан идет на Ура-Тепу» так как Дихкет лежит в равнине то, мы перешли через перевал Аб-и Бурдан в горную область Масча. Самое нижнее селение в Масче- Аб-и Бурдан. Ниже Аб-и Бурдана есть источник, у источника стоит мазар. Местность выше источника относится к Масче, местность ниже принадлежит к Палгару. У начала этого источника, на прибрежном камне, я вырезал такие три стиха, которых сам сочинил: [Бабур-наме, 1958; 115].

*Шунидам, ки Чамшеди фаррухсиришт,
 Ба сарчаиша бар ба санге навишт.
 «Барин чаиша чун мо бисе дам заданд,
 Бирифтанд, то чаиш барҳам заданд.
 Гирифтем олам ба мардиву зӯр,
 Валекин набурдем бо худ ба гӯр».*

Ҳарраҳу Бобур, 917

В переводе эти стихи выглядеть так:

*Слышал я, что Джамшед, блаженный по природе,
 Написал на камне у начала источника:
 «У этого источника многие, как мы, одыхали,
 И ушли, чтобы (навек) смежить свои очи,
 Захвалили мы мир мужеством и силой,
 Но не унесли (его) с собой в могилу».*

Написал Бабур, 917 [Мухтаров, 1978; 85].

Это двустишие отражает очень точное тогдашнее положение и настроение самого Мирзо Бабура. Когда-то сильный, бесстрашный и гордый властелин, один из влиятельных повелителей империи Темуридов и претендентов трона Темура – Мирзо Бабур по воле судьбы был вынужден скитаться и искать убежище в труднодоступных горах и ущельях горной Матчы от преследования своих врагов.

После четвертой неудачной попытки захвата темуридского престола в Самарканде, Мирзо Бабур навсегда оставив Маверауннахр убежал в Кабул [Мухтаров, 1990]. Позже он

начал поход против Индии, разгромив правителя (султана) Дели Ибрагима Луди, Бабур захватил Северную Индию и обосновал там империю Великих монголов (империя Темуридов Индии), которая просуществовала 332 года (1526-1858 гг.).

Уникальная надпись на камне, вырезанная самим Мирзо Бабуrom была найдена 1953 году известным таджикским историком, крупным знатоком восточных рукописей, признанным специалистом истории средневековой Центральной Азии, основателем таджикской научной школы эпиграфики, дипломатики, академиком Национальной академии наук Таджикистана Ахромом Мухтаровым.

Ахром Мухтаров – ученик известного востоковеда, великолепного знатока и ценителя рукописных книг, академика Академии наук Таджикистана и Узбекистана А.А. Семенова писал диссертацию по истории Ура-тюбинского владения во второй половине XIX века. Наряду с другими источниками по средневековой истории Ура-тубе он ознакомился с мемуарами Мирзо Бабура. Нужно отметить, что многие ученые – историки, филологи, географы и другие читали и использовали воспоминания Бабура как уникального источника, но никто не обращал внимание на это сообщение - вырезки стихов на камне.

Академик А. Мухтаров об этом пишет: «Заинтересовавшись этим сообщением Бабура, весной 1953 года мы направились в кишлак Оббурдон. У родника под названием «Озухак», расположенного примерно в 500 метр к юго-западу от Оббурдонского мазара (знаменитая колона, которого относится к IX-X вв. и хранится в Ташкентском музей искусств), по левую сторону от дороги, идущей из Фалгара в Матчу, лежал камень, на котором была вырезана надпись» [Мухтаров, 1978; 85-86].

Надпись на камне вырезанная Бабуrom является единственным автографом т.е. написанным его почерком. «Каменная книга» Бабура имеет округлую форму, вес более 50 кг, размер: высота 51 см, длина 45 см, толщина 16 см. На одной стороне этого камня, отшлифованного в результате воздействия природных сил (ветры, дожди, колебания температуры) вырезаны разными авторами еще семь надписей, шест из которых датированы. Две из них вырезаны раннее надписи Бабура в 856 г.х. (1452 г.) и 913 г.х. (1507-1508 гг.). Вероятно, поэтому Бабур провел кривую линию на камне и тем самым отделил свою надпись от остальных [Мухтаров, 1978; 86].

Надпись Мирзы Бабура

Камень с надписями был доставлен из Матчи в Ура-тюбе, затем в город Душанбе. Это было действительно уникальным открытием тогда еще молодого ученого А. Мухтарова. Когда надпись увидел научный руководитель А. Мухтарова профессор А.А. Семенов, по привычке выкручивая свои красивые (как буденовские) усы с радостью поздравил своего ученика с удачной и оригинальной находкой и сказал: «Этот камень (надпись) может украшать самых знаменитых музеев мира. Помню когда-то англичане объявили конкурс для находки надпись Бабура и обещали большую сумму. К счастью её нашли мы- таджикские ученые» [Косимов, 1994]. Профессор А.А. Семенов предлагал своему ученику заниматься эпиграфическими памятниками. Действительно надпись Бабура сыграла решающую роль в научной судьбе А. Мухтарова, и он вплотную занимался сбором и исследованием эпиграфических памятников. Эпиграфика стала новым направлением для А. Мухтарова, и он стал первооткрывателем многих уникальных находок, признанным специалистом в этой области, основателем таджикской научной школы эпиграфики. В результате было собрано более 1000 надписей на придорожных камнях, скалах и эпитафии. На основе этих материалов А. Мухтаров 1971 году защитил докторскую диссертацию на тему «Эпиграфические памятники XI-XIX вв. из Кухистана – как источник по истории народов Средней Азии».

Итоги длительных научных изысканий археографического отряда Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша НАН Таджикистан под руководством А. Мухтарова обобщены в капитальной монографии ученого «Эпиграфические памятники Кухистана. (XI-XIX)» в двух книгах. [Мухтаров, 1978; 8].

Надпись Бабура принесла его открывателю А. Мухтарову признанную научную славу. На XXV Международном конгрессе востоковедов, проходивший 1960 году в Москве А. Мухтаров выступил с научным докладом «Надписи с именем Бабура в верховьях Зеравшана» и камень с надписью был установлен в выставочном зале Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, где проходил конгресс. В 1985 году надпись Бабура была выставлена в выставочном зале Государственного Эрмитажа в Санкт-Петербурге [Мухтаров, 1986; 50-51]. В настоящее время надпись Бабура хранится в Музее древностей Таджикистана в г. Душанбе.

Нужно отметить, что все три бейта или двустишия, вырезанные на камне принадлежать не самому Бабуру, а великому поэту таджикско-персидской классической литературы Шейх Муслихиддину Саади Шерази (1200-1292 гг.). Текст «Бабур-наме» показывает, что Бабур не сочинил эти стихи, а только вырезал известные ему стихи великого поэта Востока Саади из его книги «Бустон» на камне [Саъдии Шерозӣ, 1988; 21]. Однако в русском переводе «Бабур-наме» изданном 1948 и 1958 гг., авторство этих стихов приписано самому Бабуру. Автор перевода М. Салье в тексте от имени Бабура добавляет слова «сам сочинил», а на самом деле в «Бабур-наме» нет такого слова.

Часть этих известных стихов из знаменитого «Гулистана» Саади была использована также основоположником русской классической литературы А.С. Пушкиным (1799-1837 гг.), в эпиграфе к поэме «Бахчисарайскому фонтане» (1823) и в последней главе романа «Евгений Онегин» (1824 г.).

Многие, также, как и я,
посещали сей фонтан,
Но и них уж нет,
другие странствуют далече,
Я строфы первые читал...
и них уж нет, а те далече,
Как Саади некогда сказал.

Здесь А.С. Пушкин в своих произведениях использовал стихи Саади не в дословном, а смысловом переводе [Мухтаров, 1978; 87].

Археографический отряд под руководством А. Мухтарова находил еще несколько надписей на камне на территории кишлаков Оббурдана, Вешаб и Шамтича. По хронологии, подписи и почерка возможно они тоже принадлежать Мирзо Бабуру, считает А. Мухтаров. Мирзо Бабур находился в этих местах не однажды, а дважды 907 хиджри (1501-1502 гг.) и 917 хиджри (1511-1512 гг.) О втором поездке Бабура свидетельствует выше приведенная надпись и дата (917 г.х.- 1511-1512 гг.).

Академик А. Мухтаров отмечает, что Бабур при датировки оставленного им надписа у мазара кишлака Оббурдон в своих мемуарах допустил ошибку. Надпись на камне была вырезана не 907 г.х. (1501-1502 гг.), а 917 г.х. (1511-1512 гг.), после третьей неудачной попытки Бабура овладеть Самаркандом, когда он через верховья Зеравшана ушёл в Гиссар. Причины ошибки Бабура возможно заключается в том, что – считает А. Мухтаров, - свои воспоминание он писал позже в Индии, после того как Бабур навсегда оставил Маверауннахр и перебрался в эту страну. Бабур не вел дневник и поэтому не смог определить точную дату всех переживших им событий [Мухторов, 1986; 50].

Автор «Дневника Искандаркульской экспедиции» («Рӯзномаи сафари Искандаркӯл») Абдурахман Мустажир сообщает о нескольких надписях на камнях и скалах, связанных с именем Бабура, которые были вырезаны на территории между Матчи и Фалгаром (современный Айнийский р-н Таджикистана) [Абдурахмон Мустачир, 1989].

Известно, что начальник Зеравшанского округа генерал-майор А.К. Абрамов с целью включения Кухиستان в состав Российской империи в 1870 году организовал военную экспедицию. Для скрытия основной цели экспедиции в её состав были выключены ученые разных профессий, и она была объявлена научной. В состав экспедиции входили: востоковед А.Л. Кун (руководитель научной экспедиции), ученый-естествовед А.П. Федченко, капитан А.Д. Гребенкин, знающий таджикский язык и арабскую графику, инженер-геолог Д.К. Мишенков, топограф А.М. Скасси. Все участвовавшие исследователи оставили ценные заметки, статьи и научные труды об этой экспедиции.

Автор «Дневника» Мирзо Мулло Абдурахман ибн Мухаммад Латиф, судя по его псевдонуиму «Мустаджир» (точир-торговец) принадлежал к самаркандскому торговому сословию, возможно совершил поездку в российские города и имел торговые, деловые и дружеские отношения с русскими и поэтому в состав Искандаркульской экспедиции он был выключен в качестве путевода и переводчика. Дневник написан на таджикском (самаркандском диалекте) языке и в нем отражены путь экспедиции и все события,

связанные с ней с 25 апреля по 29 июня 1870 года [Абдурахмон Мустажир, 1989; 8]. Записки Абдурахман Мустажир являются ценным сведениями об истории, этнографии, культуры, географии, природы, климата Кухистана (верховья Зеравшана).

Абдурахман Мустажир сообщает о надписи вырезанной на одной скале между кишлаками Вешаб и Шамтич:

Фи айёми салтанати Бобурхон халладаҳа Оллоҳ мулка

Сана 907

Перевод:

В дни правления Бабур-хана, да увековечить Аллах его царствование.

Год 907

Другая надпись о котором сообщает автор «Дневника» вырезана на камне в одном из кладбищ кишлака Шамтич:

Кофаро, мардумшикоро, як замон охистатар,

К-охуи бечораро бо тири пайкон кор нест.

Катибаи мирам Бобурхон халлада мулка султонух.

Перевод:

О, неверный, охотящийся за людьми, (будь) на время осторожным,

Ведь бедной дикой козле нет дела до острия стрела.

Написан это мой Мир Бабур-хан, да увековечить Аллах его царствования и власти [Мухтаров А., 1978: 88].

Первооткрыватель надписи Бабура в кишлаке Оббурдон академик А. Мухтаров пишет, что во время экспедиции археографического отряда в 1954 году первую надпись Бабура, о котором сообщает Абдурахман Мустажир обнаружить не удалось. Но на одном из кладбищ расположенном на западной окраине кишлака Шамтич, на берегу Зеравшана на огромном песчанике отряд обнаружил надпись Бабура, которое имеют некоторое существенное отличия с текстом, приведенным автором «Дневника Искандаркульской экспедиции». На красном песчанике вырезана надпись:

Фи айёми салтанат Бобур халада Оллаҳ мулк.

Перевод:

В дни правления Бабурхана, да увековечить (Аллах) его царствования.

Несколько ниже этой надписи тем же почерком вырезана двустилишная известная таджикского-персидского классического поэта Хафиза Шерази:

Кофаро, мардумшикоро, як замон охистатар,

К-охуи бечораро бо тири туркон тоб нест.

Камина мирам сана 907.

О, неверный, охотящийся за людьми, (будь) на время осторожным,

Так как джейрану нет терпения до стрелы (выпущенной) турками.

Кроме вышеназванных были обнаружены еще три надписи, связанные с именем Бабура. На скале между кишлаками Вешаб и Шамтич вырезаны следующие двустишие Хофиза Шерази:

Дило маош чунон кун, ки гар билағжад пой,
Фариштаат ба ду дасти дуо нигоҳ дорад.

Рақам ал-факир мирам сана 907.

Перевод:

О сердце, живи так, что если бы поскользнулась (твоя) нога,
Твой ангел (хранитель), мог бы сохранить (тебя) двумя (своими)
благословит нами руками.

Начертания бедного мирам, дата 907 г.х. [Захириддин Мухаммад Бобур, 1990; 90].

На другой надписи вырезаны следующие бейти (стихи):

Ба ҳеч ёр мадеҳ хотиру ба ҳеч диёр,
Ки бару баҳр фароғ асту одами бисёр.
Гарат ҳазор бадеъ-ул-замон пеш ояд,
Бубину бигзару хотир ба ҳеч кас мағзор.

Катабаху мирам 907.

Перевод:

Не привязывайся ни к кому другу и ни к какой стране,
Ибо суша и море просторных, а человечество многочисленно.
И если тысячи красавиц придут к тебе,
Ты посмотри (на все это) и проходи, но сердце никому не отдавай.
Написал мой Мир, 907 [Захириддин Мухаммад Бобур, 1990; 90-91].

В 1965 году археографическим отрядом Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша АН Таджикистана между кишлаками Вешаб и Шамтич на большом частичном разбитом придорожном камне была вырезана следующая надпись:

Дареғи умр, ки бе рӯи дӯстон гузарад,
Хуш даме, ки бо ёрони меҳрубон гузарад.
Ал-факир мирам, сана 907.

Перевод:

Жаль жизни, которая прошла без встречи с друзьями,
Отраднa минута, которая проходит вместе с добрыми друзьями.
Бедный Мирам, год 907 хиджри [Мухтаров, 1978; 92].

Таким образом, надписи Бабура на придорожных камнях, скалах являются уникальными источниками, добавлением к его воспоминаниям, они уточняют некоторые события, не отраженные в «Бабур-наме».

Надписи Бабура не только обогащают его ценное наследие, но и проливают свет на некоторые неизвестные страницы жизни этой исторической личности и свидетельствуют о

том, что даже в трудные и тревожные моменты жизни он владел собою, не смотря на превратности судьбы не терял себя, верил в себя, остался мудрым государственным деятелем, бестрашным воином, талантливым полководцем, человеком высокой культуры, верным науке, литературе, поэзии, изящного искусстве. Иначе бы Бабур хотя потерял власти и трон своих предков в Маверауннахр, не смог бы одержать очередную победу, вновь подняться на высоту политической власти и создать великую империю Темуридов Индии, которая сыграла и занимала достойное место в истории, культуры и цивилизации не только Востока, но и во всем мире.

Литература:

1. Абдурахмон Мустафир. Рӯзномаи сафари Искандаркӯл. – Душанбе: Ирфон, 1989. –176 с.
2. Бабур-наме (Записки Бабура). – Ташкент: Изд-во Академии наук Узбекской ССР, 1958. – 530 с.
3. Бабур. Избранное. Кн.1. Лирика. Трактат об арузе. –Ташкент: Изд-во ЦК Компартии Узбекистана, 1982. –112 с.
4. Бабур. Кн.2. Бабур-наме. (Записки Бабура). –Ташкент: Изд-во ЦК Компартии Узбекистана, 1982. –256 с.
5. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Урта ёшдаги мактаб болалар учун. – Тошкент: Юлдузча, 1990. –368 б.
6. Мухтаров А. Надписи с именем Бабура в верховье Зеравшана. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 10 с.
7. Мухтаров А. Эпиграфические памятники Кухистана (XI-XIX вв.). Кн. 1. – Душанбе: Дониш, 1978. – 306 с.
8. Мухтаров А. Эпиграфические памятники Кухистана (XI-XIX вв.). Кн. 2. – Душанбе: Дониш, 1979. – 150 с.
9. Мухторов А. Санг хам диле дорад. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 112 с.
10. Мухтаров А. Была ли четвертая попытка захвата Самарканда Бабуром? // Извест. АН Тадж. ССР. Сер.: Востоковедения, история, филология. 1990. - № 3. – С. 23-27.
11. Саъдии Шерозӣ. Бӯстон. – Душанбе: Маориф, 1988. –160 с.
12. Қосимов Н., Шарифов Ш. Фидоии роҳи илм. Дар ҳошияи заҳматҳои донишманди шинохта, академик Ахрор Мухторов, ки имсол ба синни мубораки 70 қадам ниҳоданд// Чумхурият. 1994. – 26 окт.
13. Шарифов Ш. Саади, Бабур и Пушкин// Ленинабадская правда. 1999 17 апр.

**БОБУР ПОДШОҲНИНГ МУАММО ЖАНРИДАГИ ШЕЪРЛАРИ
ВА УЛАРНИНГ БАДИИЯТИ ХУСУСИДА**

Жўраев Жалолиддин

филология фанлари доктори,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Абу Райхон Беруний номидаги

Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими

Аннотация: Мақолада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг туркий ва форс тилида битилган муаммо жанридаги шеърларининг умумий сони, мавзу кўлами ва бадиияти масалаларини ёритишга ҳаракат қилинган. Муаммо жанридаги шеърларнинг бадиият даражасини аниқлаш учун қабул қилинган меъёрлар кўрсатилган. Ўз навбатида Бобурнинг муаммо жанридаги шеърларининг бадиият даражалари белгиланган.

Калит сўзлар: Бобур, муаммо жанри, Бобурнома, Сукуфи Иброҳимий, бадиият мезонлари.

Аннотация: В настоящей статье предпринимается попытка определения тематического разнообразия, художественных особенностей и общего числа стихотворных произведений, написанных Захир ад-дином Мухаммадом Бабуром в жанре му'амма на тюркском и персидском языках. Говорится о принятых нормах художественности стихов в жанре му'амма, которые, в свою очередь, позволяют охарактеризовать критерии художественности произведений Бабура, созданных в рассматриваемом жанре.

Ключевые слова: Бабур, жанр му'амма, Бабур-нама, Сукуф-и Ибрахими, критерии художественности.

Annotation: This article attempts to determine the thematic diversity, artistic features and the total number of poetic works written by Zahir al-Din Muhammad Babur in the mu'amma genre in Turkic and Persian. It is said about the accepted norms of artistry of poetry in the genre of muamma, which, in turn, allow us to characterize the criteria for the artistry of Babur's works created in this genre.

Keywords: Babur, muamma genre, Baburnama, Sukufi Ibrahimi, artistic criteria.

Муаммо жанридаги шеърлар Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодиётида муҳим ўрин тутди. Шоирнинг ҳозирга қадар 54 та туркий тилдаги муаммолари маълум. Уларнинг 52 тасини илк бор Фуод Купрулизода 1931 йили «Миллий татаббуълар» мажмуъасида эълон қилган.

Саидбек Ҳасанов томонидан нашрга тайёрланган «Бобур шеъриятидан» номли китобга ҳам 52 та муаммо киритилган [Бобур, 1982, 130-131].

Шафиқа Ёрқин ҳам 1993 йил «Бобур мангулиги» тўпламида шоир муаммоларини эълон қилган. У ушбу эълон қилинаётган муаммоларни 1982 йилда С.Ҳасанов нашрга тайёрлаган китобдан олганлигини айтиб: «Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур» китобини тугатиб, чоп этишга топширган пайтларда дастуридаги ёлғиз икки муаммо, яъни «Бобур»

ва «Шоҳ» номига айтилган муаммоларни девоннинг 174 чи саҳифасига киритдим», - дейди ва бунга қадар айтиб ўтилган икки муаммонинг маълум бўлганлигини таъкидлайди. Тўпламда Шафиқа Ёрқин Саидбек Ҳасанов нашрга тайёрлаган муаммолар ичида бўлмаган «Шоҳ» номига ёзилган муаммони қўшган ҳолда уларнинг 27 тасини ҳал қилиш йўллари билан кўрсатиб берган. Лекин улар ичида «Ҳаким» номига ёзилган муаммо тушиб қолган [Ёрқин, 1993, 10].

Шунингдек, 1993 йилда Саидбек Ҳасанов «Париж девони» номли нусха асосида нашрга тайёрлаган Бобурнинг «Маҳрами асрор топмадим...» номли шеърлар тўпламида ҳам муаммолар берилган. С.Ҳасановнинг таъкидига кўра, ушбу нусхада шеърлар алифбо тартибида эмас, балки, ёзилиш даврига кўра жойлаштирилган. Шу боис муаммолар бошқа жанрдаги шеърлар билан аралаш ҳолда берилган бўлиб, уларнинг умумий сони 29 тадир [Бобур, 1993, 5]. Ношир уларга яна 20 тани қўшиб, китоб сўнгида алоҳида ажратиб кўрсатган. Бу китобда олдинги нашрлардан фарқли тарзда «Ҳумоюн», «Аёз» ва «Шоҳ» номларига айтилган муаммолар учрамайди [Бобур, 1993, 71-76].

1994 йили А.Абдуғафуров томонидан чоп этирилган Бобур девони мавжуд нашрлар билан солиштирилган ҳолда амалга оширилган бўлиб, унда шоирнинг 53 та муаммоси ўрин олган [Бобур, 1994, 129-135]. Ниҳоят, Ш.Ёрқин тайёрлаган «Бобур девони. Қобул нашрига тақмила»да шоирнинг туркий тилдаги муаммоларнинг ҳозирга қадар маълумлари 54 тани ташкил этиши кўрсатилган [Ёрқин, 1993, 30-38].

Р.Орзибековнинг «Бобур ва лириканинг кичик жанрлари» номли мақоласида Бобур фардлари ҳақида гапириб, «... айрим фардларда эса, исм ёки предмет номи яшириларида», - деб қуйидаги фардларнинг муаммолик хусусиятлари, қандай исмнинг чиқашини изоҳламаган ҳолда уларни муаммо-фардлар деб ҳисоблайди:

Бу дунёдин фараҳ йўқтур мени маҳзунға жонсиз,
Жаҳондин ким десун биллоҳ, керакмас менга жон онсиз.
Сендин айру найлагаймен айшу саҳбо хушлиғин,
Ким, сенинг учун тилармен барча дунё хушлуғин.
Тутмағил, эй гул, равоким ишқинг ичра бу ғариб,
Ерга бош қўйғай хазон япроғи янглиғ сарғайб.
Ёр қадрин билмадим ёрдин айрилмадим,
Ёр қадри мунча ҳам душвор экандур, билмадим [Орзибеков, 1983, 56-57].

Муаммога оид рисолаларда ҳар қандай шеър ҳам муаммо бўлавермаслиги зикр этилади. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг билдиришича, шеър муаммо деб ҳисобланиши учун энг аввало, жанрнинг қуйидаги талабига жавоб бериши шарт: «Муаммо бир номни ишора йўли билан кўрсатувчи бир мавзун калом бўлиб, ул тарзда бўлғайким, соғлом таъъ эгаси ул каломдин ўшал номни чиқара олғай, шул жиҳат билаким, исмни кўрсатмак назм мақсуди бўлғай. Ва бу шарт ул жиҳаттин қўюлдиким, агар бир киши бир шеърни айтқан бўлсаю, бир исм кўрсатмакни қасд этмаган бўлса, андин соғлом таъъ соҳиби бир исм чиқарса, фан аҳли одатан ани муаммо демаслар» [Ҳусайний, 1981, 192]. Таърифидан маълум бўлаётгандек, шеър муаммо деб ҳисобланиши учун шоир унда кимнинг исми яширганлигини алоҳида

ажратиб кўрсатиши шарт. Акс ҳолда у муаммо деб ҳисобланмайди. Р.Орзибеков муаммо жанрининг шу жиҳатни эътиборга олмаганлиги натижасида нотўғри хулосага келган. Назаримизда, мақола муаллифининг бундай хулосага келишига сабаб шеърлардаги айрим сўзларни муаммо жанри қоидаларидаги ишора сўзлар сифатида қабул қилганлиги бўлган. Юқоридаги тадқиқотларда шоирнинг фақатгина туркий тилдаги муаммолари хусусида гапирилган.

Ўзбекистон Миллий энциклопедиясининг олтинчи жилдида эса манбаси ва қайси тилларда эканлиги кўрсатилмаган ҳолда ҳолда Бобур муаммоларининг умумий сони 600 тани ташкил этиши қайд қилинади [Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2003, 105].

Булар билан бирга А.Шиммел ҳам Бобур муаммолари ҳақида сўз юритади. Унинг билдиришича, «Сукуфи Иброҳимий» тазкирасида Бобурнинг Шихобиддин Муаммоийга юборган муаммолари берилган. Мақолада айтилишича, Шихобиддин Муаммоий шох ёқтирган кишилардан бўлган, унга атаб «Рисола дар муаммо» асарини ёзган. Асар учун Шихобиддин Муаммоий Бобурдан ташаккурнома олган. Лекин ўша ўринда Бобурнинг айнан қайси муаммолари устида сўз бораётганлигини аниқ айтилмаган [Шиммел, 1993].

Биз А.Шиммел зикр қилган тазкирани кўздан кечириш имкониятига эга бўла олмадик. Лекин у айтганларига яқин маълумот Мир Алишер Қонё Таттавийнинг «Мақолот уш-шуаро» тазкирасида учрайди. Фикримизча, икки тазкирадаги маълумот бир-бирига яқин бўлиб, А.Шиммел Бобурнинг Шихобиддин Муаммоийга юборган муаммоси деганда Мир Алишер Қонё Таттавийнинг тазкирасида айтилганларни назарда тутган бўлса керак. Лекин «Мақолот уш-шуаро»да муаммолар эмас, балки битта рубоий ва битта муаммо келтирилган. Унда жумладан, бундай дейилади:

مولانا شهاب الدين معمايى رساله معما گفته بخدمت فرستاد. پادشاه اين رباعى با صلۀ لائقه روان ساخت
نامت ز عجم رفته بملک عرب است
و ز نامه تو در دل محزون طرب است
هر کس بدر آرد زمعما نامى
نام از تو برآورده معما عجب است

(Мазмуни: Мавлоно Шихобиддин Муаммоий «Рисолаи муаммо»ни ёзиб (Бобур подшоҳ) ихтиёрига етказди. Подшоҳ ушбу рубоийни муносиб совға билан бирга (Шихобиддин Муаммоийга) юборди:

Номинг ажамдан араб мулкига кетгандир.
Ва сенинг хатингдан маҳзун дил хурсандчиликка тўлгандир.
Кимки муаммодан бир номни топса ва бу ном,
Сенинг номинг бўлса, бу не ажаб муаммодир).

Таттавий сўзини давом этиб, рубоий билан бирга куйидаги «Шихоб» номи чиқадиган муаммонининг ҳам юборилганлигини билдиради:

عرق چو از رخ آن ماه پاره می ریزد
ز آفتاب درخشان ستاره می ریزد [Таттавий, 1958, 90]

Муаммонинг ечими қуйидаги тарзда амалга оширилади: Биринчи мисрадаги «عرق چو از رخ آن ماه پاره می ریزد» сўзларининг ишорасига кўра, «ماه»нинг тародифи, араб тилидаги сўзи олинади ва яна «رخ آن ماه پاره می ریزد» сўзларининг ишораси билан моҳ-шаҳрнинг руҳи-юзи бўлган «ر» ҳарфи тўкилади, яъни исқот қилинади. Натижада, «شه» сўзи ҳосил бўлади. «ز آفتاب درخشان ستاره می ریزد» сўзларининг ишораси билан «آفتاب» сўзидан сеторатомчи, яъни сув-آب тўкилади. Шундай қилиб, кейинги ҳосил қилинган «آب» сўзи олдинги «شه» сўзига уланса, мақсад қилинган «شهاب» исми чиқади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур туркий мумтоз адабиётнинг тур ва жанрларининг бадиият қонунлари, уларга оид назарий асарларнинг мазмун-моҳияти, бир-биридан фарқли томонларидан яхши хабардор бўлган. Ўз ўрнида бирор адабий тур ёки жанрнинг у ёки бу жиҳати, ўша адабий тур ёки жанрнинг бирор шоир ижодидаги хусусиятлари юзасидан ўз хулоса ва қарашларини ҳам билдирган. Бундай хулоса ва қарашлар унинг барча асарлари таркибида турли даражада акс этган. Бобур ана шундай назарий билимлар асосида қатор шеърӣ жанрларда ғоявий-бадиий баркамол асарлар ярата олган. Унинг муаммо жанрига доир билим ва қарашлари ҳамда муаммо жанридаги шеърлари хусусида ҳам шундай фикрни айтишимиз мумкин. Жумладан, «Бобурнома»да Ҳирот шеърӣят аҳли борасида гапириб «Яна Мулло Муҳаммад Бадахший», дейди ва унинг муаммо рисоласи ҳамда муаммолари юзасидан сўз юритади [Бобур, 1990, 163].

«Бобурнома»да хилма-хил мавзуларда уюштириб турилган шеърӣят кечалари ҳақида маълумотлар берилган. Албатта, ана шу уюштирилган шеърӣят кечалари ўша даврлар адабий жараёнларида анъанага айланган муаммо жанридаги шеърлар баҳсига ҳам бағишлангани, шубҳасиз.

Асарнинг бир неча ўрнида муаммо жанрига бағишланган рисоалари билан яхши маълум бўлган Шихобиддин Муаммой, Мулло Муҳаммад (Жунунӣ) Бадахший, Шарифӣ Мунажжим кабилар муаллифнинг доимий ҳамсуҳбатлари ва айтиб ўтилган сингари кечаларнинг иштирокчилари қаторида бўлгани зикр қилинган. Уларнинг Бобур билан ҳамкорлиги тўғрисидаги маълумотлар тазкираларда ҳам учрайди [Алоуддавла Комӣ Қазвинӣ, 848; Сом Мирзо Сафавӣ, 57]. Чунончи, Шихобиддин Муаммой ва Мулло Муҳаммад (Жунунӣ) Бадахшийлар кейинчалик Бобурга бағишлаб муаммо рисоласи ёзгани ҳам маълум [Таттавий, 1958, 90; Ж.Жўраев, 2005, 63].

Келтирилганлар Заҳириддин Муҳаммад Бобур муаммо жанри қонун-қоидалари ва бу борасидаги рисоалар билан яхши таниш бўлганини далиллайди. Ўз навбатида яратилган рисоалар, уларда муаммо жанри қоидаларининг баён этилишига доир ўз қарашлари ҳам мавжуд. Шихобиддин Муаммой ва Мулло Муҳаммад (Жунунӣ) Бадахшийларнинг рисоалари унинг ана шундай қарашларини инобатга олган ҳолда ёзилган дея оламиз.

Шарафиддин Али Яздӣ муаммо жанридаги шеърлар энг аввало икки жиҳатга - шеърлик ва муаммолик жиҳатига эга бўлиши шарт дейди. Шунингдек, айтилишча, яширилган исм кўрсатиш шарт ҳисобланади [Шарафиддин Али Яздӣ, 8311, 666]. Бу талабда шеърлик жиҳати деганда, муаммо шеърда мазмуннинг бўлиши муҳимлигини назарда тутган. Муаммолик жиҳати деганда эса, мазмунни баён қилиш учун қўлланилган

сўзлар мазмунга путур етказмаган ҳолда муаммо жанрига хос ишоралар вазифасини ҳам ўташи кераклигини англатади.

Турли даврларда мазкур жанрда яратилган шеърларда кўпроқ ишқ-муҳаббат мавзулари асосий ўринда эканлиги кўринади. Булар билан бир қаторда ахлоқий-таълимий мавзуларда ёзилган муаммо шеърлар ҳам учрайди.

Бобурнинг ҳозирда маълум туркий ва форс тилида ёзган муаммо жанридаги шеърлари жанрга қўйилган дастлабки учала талабга тўла мос келади. Уларда ҳам бошқа ижодкорларнинг асарларида бўлгани сингари ишқ-муҳаббат, ахлоқий-таълимий мавзулар билан бир қаторда ҳаётий лавҳалар ҳам қаламга олинган.

Жумладан, унинг «داييم على» номига ёзган муаммосида шеърлик жиҳатига кўра, лирик қаҳрамон ўзининг бемехр севгилисини кўриш иштиёқида эканлиги, уни кўриш ва кўнгил дардларини билдиришни истаётганлиги баён қилинган. Ушбу икки мисрада ошиқнинг ёрини қидираётганлиги, уни кўриш, дардларини айтиш истаги билан боғлиқ руҳий кечинмалари етарли даражада ифодасини топган. Шу жиҳатга кўра уни поэтик фикр якунига етган тугал асар дейишимиз мумкин. Ундан ошиқнинг бутун дарду изтиробларини ҳис қила олиш мумкин. Ўз навбатида ошиқнинг дарду изтиробларини тасвирлашга қаратилган сўзлар муаммо жанрида ишлатиладиган имо-ишора сўзлар ўрнида ҳам қўлланган. Бу ҳол асарда мазмун ифодасига халал бермаган:

يارب اول خورشيدرو بى مهر آييم قانداور؟
كيم انگا سالسام كوزوم نى يا ديسام كنگلوم غمين

Ёраб, ул хуршидрў бемехр ойм қандадур
Ким, анга солсам кўзумни, ё десам кўнглум ғамин.
[Бобур, 2004, 3]

«داييم على» номи қуйидагича чиқарилади: Олдин биринчи мисрадаги ишораларга асосан «خورشيد» сўзининг «юз»и «د» ҳарфи «اييم» сўзига қўшилса, яширилган исмнинг «Дойам» бўлаги чиқади. Қолган бўлак иккинчи мисрадаги ишораларга чиқарилади. Яъни «كيم انگا سالسام كوزوم نى» ишорасига кўра «كوز»нинг тародифи¹ араб тилидаги «عين» сўзи, ундан эса «ع» ҳарфини ҳосил қилиш англашилади. «يا ديسام» ишораси билан «ى» ҳарфи олинади. «ل» - «لى» сўзининг «қалб»и «قلب» ишораси билан «قلب» сўзининг «қалб»и «لى» ҳарфи олинади. Олдин ҳосил қилинган айн, ё ва лом ҳарфлари ўз ўрнига қўйилса, «على» бўлади. Унга «داييم»ни қўшсак «داييم على» исми чиқади.

«نعمان» номига ёзилган муаммо ҳам ошиқнинг изтиробли кечинмаларини тасвирлашга қаратилган. Унда ошиқнинг ўз севгилиси ҳажрида чекаётган қалб туғёнлари муболағанинг юқори даражасида кўз ўнгимизга келтирилган:

تا بار غالى گلعدارى گل سيم تنيم
هر يان گل ديك چاك دورور پيرهنيم

¹ Тародиф - муаммо жанридаги тародиф амали. Унга кўра бир сўз айтилиб, унинг бошқа маънодоши олинади.

اولسام كوز و آغزى و قدى يادى بيله
چاك اولغوسى كونگلاک كيىي هر يان كفم

То борғоли гулғузори гул сиймтанам,
Ҳар ён гулдек чокдурур пираханам,
Ўлсам кўзу оғзию қади ёди била,
Чок ўлғуси кўнглак каби ҳар ён кафаним [Бобур, 2004, 32].

Ечими: Учинчи мисрадаги кўз, оғиз, қад сўзларининг ишорасига кўра, кўз маъносини билдирувчи «عين» сўзи ҳарф маъносида олиниб, «ع» ҳарфи ҳосил қилинади. Кейин иккинчи ҳарфнинг ҳосил қилинишига оғиз сўзи ишора бўлади. Муаммо қоидаларига кўра ҳарфлар инсон аъзоларига ўхшатилади. Шу қоидага кўра, мим оғизга ўхшатишган. Шундай қилиб, оғиз сўзи, мим ҳарфини ҳосил қилишга ишора. Навбатдаги «قد» сўзига асосан, мазкур қоидага кўра, «алиф» ҳосил қилинади. Уларни жам қилсак, «ع» «ا» ҳарфий бирикмаси ҳосил бўлади. Учинчи мисрадаги ишорага кўра, «كفن» сўзи чок бўлса, яъни исми ҳосил қилишда зарур бўлган нун ҳарфи олиниб, «ҳар ён» қилинса. «عما»нинг икки томонидан ўрин олади ва мақсад қилинган «نعمان» исми чиқади.

«حسن» номига ёзилган муаммос эса ахлоқий-таълимий мавзуда:

خلقونگنى راست قيلغيل هر سازيغه كه بارسانگ
احسنت دير بارى ايل گر يخشى آت چيقارسانگ

Хулқунгни рост қилғил ҳар сориғаки борсанг,
Аҳсанта дер бори эл гар яхши от чиқорсанг [Бобур, 2004, 26].

Ишораларга кўр исм иккинчи мисрадаги арабча «احسنت» сўзидан алиф ва те ҳарфлари исқот қилинса², қолган ҳарфлар «حسن» деган маънони беради.

Ушбу муаммонинг бош мавзуини маънавий камолот масаласи ташкил қилади. Муаллиф ўқувчига комилликнинг асосий белгиларидан бири яхши хулқ эгаси бўлиш муҳимлиги, ўша хулқ туфайли ҳамма ерда яхши сўз эшитиш мумкинлигини уқдирган.

«خرم» номига ёзилган мана бу муаммода майхўр кишининг турмуш тарзи, бундай турмуш тарзининг охир оқибати ҳикоя қилинади. Шеърда бундай аянчли ҳаётини лавҳалар тасвири билан биргаликда панд-насиҳат мазмунини ҳам акс этган. Шоир бу ҳикоя орқали бундай турмуш тарзи эгаларини қоралайди:\

هر كيم كيچه مى ايچيب صباح آييلغاي

مخمورلو غيدا هوش دين آييلغاي
ميخانه غه ييتكونچه چاغيرسيز بولماس
شايد آرادا خمار زورى قيلغاي

Ҳар ким кеча май ичиб, сабоҳ осилғай,
Махмурлиғда хешдин ойрилғай.
Майхонаға еткунча чоғирсиз бўлмас,

²Исқот қилиш - Исқот қилиш, муаммо шеърда бирор сўзнинг бирор ҳарфи ёки ҳарфий бирикмасини тушириб қолдириш, олиб ташлаш амали.

Шояд, орада хумор зўрий қилғай [Бобур, 2004, 33].

Ечими: муаммонинг ечими тўртинчи мисрадаги ишораларга кўра топилади. Унга кўра «آرادا خمار زورى قىلغاي», дейилган. Ишорага биноан «خمار» сўзинининг ичидаги мақсад қилинган исмни ҳосил қилишга ҳалал бераётган алиф ҳарфини исқот қилсак, «خمر» қолади. Қолган ҳарфларни қалб амалининг қалби кулл³ қоидасига кўра ўз ўрнига жойлаштирсак, «خرم» номи чиқади.

Бобур муаммоларида қўлланган сўзлар мазмун касб этиши баробарида имо-ишора сўзлар вазифасини ҳам бажарган. Бу ҳол эътиборнинг бутунлай мазмунгагина қаратиб қолинмаганлигини билдиради. Муаллиф ўз ўрнида ўша ишораларга биноан исм бўлаклари кетма-кет ва ўз ўрнида топилишига аҳамият берилган. Ана шу жиҳатлар Бобур муаммоларининг бадииятини белгиловчи омиллардан бири ҳисобланади. Қайд қилинган ҳосликни юқорида келтирилган мисолларнинг барчасида кўришимиз мумкин.

Муаммо жанри назариясига оид рисоаларда муаммо шеърларнинг бадиият даражасини белгилашда исмни чиқаришда қўлланилган ишораларнинг кетма-кетлиги, исм ҳарфлари ёки бўлагининг тартиб билан ҳосил қилинишига алоҳида аҳамият берилган. Жумладан, Мавлоно Мир Ниёзий Ҳижозий Бухорий муаммо шеърларда исмни чиқаришдаги имо-ишоралар, исмдаги ҳарфлар кетма-кетлигининг ўз ўрнида келишига қараб атамм акмал, комил ва ноқис турларига бўлади [Ниёзий, 12146/ III, 236]. Ушбу таснифга кўра Бобур муаммоларини атамм акмал даражада дея оламиз.

Бобур муаммоларидаги исмни чиқаришга оид мукамалликни бошқа мисолларда ҳам кўришимиз мумкин. «شهرتى» номига ёзилган муаммо:

يوز مينگ جفا اول آى اوچون مين قرار سيز
قىلغلى مين اختيار ولى اختيار سيز

Юз минг жафо ул ой учун мен қарорсиз,
Қилғаймен ихтиёр вале ихтиёрсиз [Бобур, 2004, 32].

Ечими: Дастлаб, биринчи мисрада «اول آى اوچون» дейилган ишорага кўра, ойнинг тародифи «شهر» сўзи олинади. Иккинчи мисрадаги ишоралар асосида «اختيار» сўзини бўлакларга бўлиб ўқисак, «اخ-تى-ار» бўлади. Ундан керакли бўлакни оламиз ва «شهر»га улаймиз, шунда «شهرتى» номи чиқади. Кўриниб турганидек, исм бўлакларини топишга ишоралар олдин биринчи, кейин иккинчи бўлакка қаратилган.

«ساعد» номига ёзилган муаммо юзасидан ҳам шундай фикрни билдириш мумкин:

تىغ جفانى كيم كه ديسانگ اهل حال دور
باشيغه سيندوردى بت بى اعتدال دور

Тийғи жафони кимга десанг, аҳли ҳолдур,
Бошига синдурур, бути безътидолдур [Бобур, 2004, 32].

³ Қалб амали қоидасига кўра, бирор сўзнинг ҳарфларининг ўрини алмаштирилади. Заруратга кўра, ҳарфларнинг баъзиси ёки ҳаммаси ўрин алмашиши мумкин. Ҳарфларнинг ҳаммаси ўрин алмашса, қалби кулл қоидаси дейилади.

Ечими: Олдин иккинчи мисрадаги «باشيغه سيندور» ишораси эътибор берилса, яширилган исмнинг биринчи ҳарфи «س» ўша ишора орқали ҳосил қилиниши билинади. Ишора ўз-ўзидан биринчи ҳарф «س» бўлиши кераклигини таъкидламоқда. Исмнинг қолган бўлаги шеър таркибидаги «اعتدال» сўзи ёрдамида топилади. Бунга «بتى اعتدال دور» сўзлари далолат қилмоқда. «اعتدال» сўзи тартибли деган мазмунни ҳам билдиради. Ишорага кўра, «اعتدال» сўзини «بتى اعتدال» қилиш, ҳарфларини ўз ўрнидан кўзгатиб, «тартибсиз» кўринишга келтириш талаб этилади. Яъни, қалби кулл ва исқот қоилаларига биноан зарур ҳарфларни исмда жойлашиши керак бўлган ўринларга қўйиб, кераксизлари тушириб қолдилади. Қолган ҳарфлар йиғиндисини олдин ҳосил қилинган «س» ҳарфига уланса, «ساعد» ҳосил бўлади.

«عالم» номига ёзилган муаммо:

ای یار که یارلیغیدین اولدوڭ غافل
دشمن کبی بابرنی کورار سین حاصل
دیب سین المیم قیلسه رفیق، ایتای یار
قیلمیش المینگ رفیق، یا آیتغیل

Эй ёрки, ёрлиғдин ўлдунг ғофил,
Душман каби Бобурни кўрарсен ҳосил,
Дебсан: «Аламин қилса рафиқ, айтай ёр»,
Қилмиш аламинг рафиқ, ёр айтғил [Бобур, 2004, 33].

Муаммонинг ечими учинчи ва тўртинчи мисралардаги ишораларга кўра ҳосил қилинади. Учинчи мисрада «ایتای یار» дейилган бўлиб, бу ишорадан «الم» сўзи исми чиқаришда восита бўлиши аниқланилмоқда. Ишорага кўра аввало, «الم» сўзининг байроқ маъносида қўлланиб, ўз ўрнида ўша сўздаги лом ҳарфи байроққа, ўхшатирилган. Кейинги мисрада айтилган «байроқ»нинг ёнига яна битта «байроқ», яъни ўшанга ўхшаш ҳарфни қўшиш кераклиги билдирилмоқда. Лом ҳарфига алиф ҳарфи кўриниши жиҳатдан мос келади. Айтилгандек, «алам» сўзидаги лом ҳарфи – «байроқ»нинг ёнига яна битта «байроқ» – алифни қўйсак, «عالم» номи чиқади.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги кунда Бобурнинг 54 та туркий ва «Мақолот уш-шуаро» орқали битта форс тилидаги муаммоси ҳамда рубойиси маълум бўлмоқда. Мазкур шеърлар жанр талабларига мос тарзда мазмун ва шакл уйғунлигига эгалиги, уларда поэтик фикрнинг якунига етганлиги, исми чиқаришдаги имо-ишораларнинг тартиб билан берилганлигига кўра мукамал бадииятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алоуддавла Комий Қазвиний. Нафоис ул-маосир. ЎЗР ФА Абу Райҳон Берений номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. 848-рақамли қўлёзма.
2. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. 1982. Бобур шеърятидан, Тошкент, 142 б.
3. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. 1990. Бобурнома, Тошкент, 367 б.
4. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. 1993. Маҳрами асрор топмадим... Тошкент, 80 б.
5. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. 1994. Девон, 142 б.
6. Бобур девони. 2004. Кобул нашрига такмила, Тошкент, 63 б.

7. Ёркин Шафиқа. 1994. Заҳириддин Муҳаммад Бобур//Бобур мангулиги, Шибирғон, 10 б.
8. Жўраев Ж. 2005. Мавлоно Жунуний Бадахший ва унинг «Рисолаи муаммо» асари, Тошкент, 63 б.
9. Мавлоно Мир Ниёзий Ҳижозий Бухорий. Рисолаи муаммо. ЎзР ФА Шарқшунослик институти фонди. 12146/ III рақамли қўлёзма.
10. Орзибеков Р. 1983. Бобур ва лириканинг кичик жанрлари//Бобур ва унинг замондошлари ижодини ўрганиш масалалари, Самарқанд, 56-57 б.
11. Сом Мирзо Сафавий. Тухфаи Сомий. ЎзР ФА Абу Райҳон Берений номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. 57-рақамли қўлёзма.
12. Таттавий Мир Алишер Қонёъ. 1958. Мақолот уш-шуаро, Карочи, 215 б.
13. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2003. Тошкент, 6-жилд, 700 б.
14. Ҳусайний Атоуллоҳ. 1981. Бадойеъ ус-санойеъ, Тошкент, 204 б.
15. Шарафиддин Али Яздий. Ҳулали мутарраз дар фани муаммо ва луғаз. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 8311-рақамли қўлёзма.
16. Шиммел А. 1990. Шоҳлик ва шоирлик сехри/Ватан, Тошкент, –27 нояб.

«BOBURNOMA» MATNIDAGI MILLIY UDUMLAR VA ULARNING O‘ZIGA XOS
JIHATLARI

Xoshimova Dildora Madaminovna
Filologiya fanlari doktori, professor;

Ibragimova Rayhona Abdumajidovna
tayanch doktorant, Namangan muhandislik-
tehnologiya instituti.
E-mail: dxoshimova@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek xalqining asrlar osha qadrlanib, avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan rasm-rusumlari, milliy urf-odatlar, an’anayu qadriyatlari «Boburnoma» asarida qay tarzda berilganligi tahlil etilgan va asarda tilga olingan ayrim udumlar to‘g‘risida fikrlar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: milliy urf-odat, milliy udum, milliy qadriyat, marosim, beshikkerti, kelin, hashar, mehmondo‘stlik.

Annotation: The article analyzes how the national customs, traditions and values of the Uzbek people, which have been appreciated for centuries and passed down from generation to generation, are presented in the work "Boburnoma" and opinions are expressed about some of the traditions mentioned in the work.

Keywords: national tradition, national custom, national value, ceremony, beshikkerti, bride, hashar, hospitality.

Аннотация. В статье анализируются ценившиеся веками и передававшиеся из поколения в поколение национальные обычаи, традиции и ценности узбекского народа, представленные в произведении «Бабу́р-наме», и излагаются мнения о некоторых из упомянутых традиций.

Ключевые слова: национальная традиция, национальный обычай, национальная ценность, церемония, бешиккерт, невеста, хашар, гостеприимство.

O‘zbek xalqining ma’naviy qiyofasi uning milliy xususiyatlari bilan go‘zal va boshqa xalqlardan ham u o‘zining ana shu xususiyatlari bilan ajralib turadi. Milliy udumlar, urf-odatlar va an’analar xalq ma’naviyatini boyituvchi muhim omildir.

Milliy udumlar, urf-odatlar shaxs xulqini tartibga solishga xizmat qiladi va ular ongini ortiqcha zo‘riqlashlardan xoli etib, insonning istak va maqsadlari mushtarakligini ta’minlaydi. Bola hali milliy urf-odat va an’analarni o‘zlashtirmaganiga qaramay, unga ta’sir eta oladi. Inson odatlarni to‘liq o‘zlashtirib olganidan so‘ng uning ichki boshqaruv vazifasiga aylanadi. Urf-odatlar, an’analar ijtimoiy psixologik holat sifatida inson ideallari, didi, ehtiyojlari va dunyoqarashini, ishonch va e’tiqodini, shaxs faolligini belgilaydi.

Turkiy xalqlarga xos urf-odatlar, an'analar zaminida ulg'aygan Bobur yaqinlariga, qarindosh-urug'lariga, aka-ukalar va singillariga mehru oqibat ko'rsatishi, sadoqati kabi bebaho insoniy fazilatlarini asarlarida, ayniqsa, «Boburnoma»da yaqqol namoyon bo'ladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'z davrining yirik davlat arbobi va sarkardasi bo'lish bilan birga, shoir, adib, tarixchi olim va yetuk tarjimon edi. «Boburnoma» asarida XV asrning oxiri – XVI asrning birinchi yarmilarigacha Xuroson, Movarounnahr, Hindistonda kechgan muhim voqealar, Bobur o'z hayoti davomida ko'rgan, kuzatgan voqea-hodisalari, xalqning turmush tarzi, o'sha davrdagi milliy udumlar haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Bizga ma'lumki, bolalik xotiralari hamisha kishi qalbida eng aziz hissiyotlar uyg'onishiga turtki beradi. Uni olis va takrorlanmas yo'llarga yetaklaydi. Bu yo'llarda insonning inson bo'lib shakllanishida xizmat qiluvchi turli-tuman voqea-hodisalarga duch kelinadi.

«Boburnoma» asarida Bobur Sulton Ahmad Mirzoning farzandlari, oilasi haqida ma'lumot berayotib, beixtiyor o'zi ishtirok etgan marosimini shunday xotirlaydi: «Yana biri Xonzodabegim edi, Tirmiz xonzodalaridin edi. Men Samarqandg'a besh yoshimda Sulton Ahmad mirzo qoshig'a kelgan fursatda olib edi. Hanuz yuz yopug'i bor edi. Turkona rasm bila manga buyurdilar, men yuzini ochtim». [Z.M.Bobur, 2002;45] Bundan ko'rinadiki, Mirzo Bobur hayotida ro'y bergan, bevosita o'zi guvoh bo'lgan yoki eshitgan muhim hayotiy nuqtalarni teran tahlil qilgan. Ushbu parchada ham, garchi yosh bo'lishiga qaramay, milliy qadriyatlarimizni teranlik bilan anglab, tahlil etgan holda eslab qolganligi va uni o'z asarida bayon qilganligi xalqning milliy qadriyatlari, urf-odatlariga befarq bo'lmagan, milliy iftixor, milliy o'zlikni anglagan inson sifatida ko'z oldimizda gavdalanadi.

Uzoq yillar davomida o'zbek xalqida to'ydan keyingi milliy udum nomlari sifatida «yuz ochdi», «kelin salom», «chaqirdi» (charlar), «uch kunlik», «kuyov chaqiriq», «qiz chaqiriq» singari udumlari haligacha saqlanib qolgan. O'zbekistonda nikoh to'yi marosimidan keyingi kuyovning xonadonida yaqin qarindoshlar va qo'ni qo'shnilar ishtirokida o'tkazildigan marosim «yuz ochdi» deyiladi. Kelinning yuzini ochishda mevali daraxtning shoxidan foydalaniladi. Bunda mevali daraxtning xususiyati kelinga ham o'tsin, serfarzand bo'lsin, degan niyat mujassamlashgan. Qolaversa, yosh bola tomonidan kelinning yuzini ochilishi ham ushbu udumning bo'lg'usi oila serfarzand bo'lsin degan niyatda amalga oshiriladi. Bu milliy udum hozirgi kunda ham saqlanib qolgan va to'y marosimlarining bir qismi sifatida amalga oshiriladi.

Har bir davrning o'z urf-odatlarilari bo'lib, vaqt o'tishi bilan o'zgarib, mazmunan boyib boradi, ba'zilar yo'qoladi, yangilari vujudga keladi. Shuningdek, bir zamonning udumlari ikkinchi zamonga mos kelmasligi mumkin. Davr talabiga javob bermaydigan urf-odat va udumlar unutiladi.

Milliy mentalitetimizda turkiylarga xos jihatlar ma'naviy madaniyatimizda, chillak, chavgon, ko'pkari, kurash kabi milliy o'yinlarimizda, «quloqtishlar», «beshikkerti», «qalin», «to'qqiz» kabi rasm-rusum va udumlarimizda, motam marosimlarida yorqin ifodasini topgan. Avlodlarimiz tomonidan qattiq ta'qib ostiga olinib, la'natlanib, yo'q qilib yuborilgan odatlarimizdan biri «beshikkerti», «quloqtishlar» odatidir. Bobur Sulton Axmad Mirzoning avlodlari haqida ma'lumot berayotib, bu udumni bevosita ishtirokchisi sifatida shunday hotirlaydi: «Uchunchi qiz Oyisha Sultonbegim edi. Besh yoshimda Samarqandga kelganda manga qo'lub edilar. So'ngra qazoqdiqlarda Xo'jandqa keldi, anda olib edim. Samarqandni ikkinchi navbat

olg'onda birgina qizi bo'lub edi, necha kundan so'ng Tengri rahmatig'a bordi. Toshkand buzug'lug'idin burunroq egachisining angizi bila mendin chiqti» [Z.M.Bobur, 2002; 44], ya'ni «Uchinchi qizi Oysha Sultonbegim edi. Besh yoshimda Samarqandga kelganimda menga beshikkerti qilingan edi. So'ngra harbiy sargardonchilik vaqtlarimda Xo'jandga keldi, o'shanda uylandim. Samarqandni ikkinchi marta olganimda birgina qizi bo'lgan edi, bir necha kundan so'ng Tangri rahmat qildi. Toshkandni Shayboniylarning bosib olishlaridan burunroq egachisining husumati bilan mendan chiqdi» [Z.M.Bobur, 2017; 57]. Bu misol orqali Bobur kitobxonni o'sha davrda amalda bo'lgan xalq udumlari, marosimlari bilan tanishtiribgina qolmay, balki bu udum orqali siyosiy vaziyatlarga ham bog'liqligiga ishora qiladi. «Beshikkerti» odati haqida. Oilada qiz bola tug'ildi, deylik, Chillasi chiqib, beshikka belanish marosimi, beshik to'yi o'tkazildi. Qarindosh-urug', do'st-og'aynilar yangi farzand bilan muborakbod etgani bu oilaga kelishdi. Shunda o'g'illik birodarlardan biri niyat qilib, yetaklab borgan 5-6 yashar o'g'ilchasiga chaqaloq qizaloqni tilaydi, so'ratadi. Albatta, bunday «qudachilikka» intilish hali jish go'dakning «husnli» yo «yaxshi tarbiya ko'rgan»ligi tufayli emas, chaqaloq ota-onasining odamshavanda, tagli-tugli odamlar bo'lganligi sabablidir» [Mahmud Sattor, 2007; 27]. Demak, «Beshikkerti» degani qiz beshikdanoq sovchi-yu elchisiz o'z munosib xaridorini topib, «sotilib» ketdi, degan ma'noni bergan. Bundan tashqari bu udum qadim zamonlarda qabilalar, xonliklar o'rtasidagi urish janjallarga chek qo'yish usullaridan biri bo'lgan deya ayta olamiz. Chunki shu milliy urf-odatlar sababli tinch qo'shnichilikni saqlab qolishgan va ikki yoshning ulg'ayib, to'y-tomosha bilan qovushishlariga qadar o'rtada yaxshi qo'shnichilik, tinchlik bo'lib turgan. Oila qurilgach esa bu munosabatlar yanada mustahkamlanib, qarindoshlik tomirlari chuqur ildiz otib ketgan. Bundan anglaymizki, har qanday marosim xalqning ma'lum bir tarixiy taraqqiyoti bosqichidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi asosiy belgilarni o'zida mujassamlashtirgan holda vujudga keladi va yashaydi.

«Boburnoma» asarida xalqlarning milliy udum va an'analari, turmush tarzi, madaniy kamolot darajasi, milliy ong va qiyofasi ham aks etgan. O'zbek xalqining qadimdan tarkib topgan, hozir ham keng amal qilinadigan milliy udum va an'alar: keksalarga hurmat, qarindosh-urug', mahalla-ko'y bilan oqibatli, yaqin aloqada bo'lish, el-yurtga sadoqat, hashar, mehmondo'stlik va boshqalar turli misollar orqali ochib berilgan. O'zbekiston hududida yashovchi boshqa millatlar ham bugungi kunda o'zbek xalq udum va marosimlariga alohida ahamiyat bermoqdalar. Ayniqsa, oilaviy marosimlar, «Navro'z» va «Hayit» bayramlarida ularning qiziqish bilan ishtirok etishlari ham e'tiborga loyiqdir. O'zbekistonda yashovchi har bir xalq millati, irqi, nasl-nasabining, yoshi darajasi bo'lishidan qat'i nazar, milliy udumlar va an'analarga hurmat bilan qarashi, o'z urf-odatlarining mushtarakligini e'tirof etishi mustaqillik ne'matidir. Shunday ekan, an'ana va marosimlarni barhayotligini ta'minlash ularni yoshlar qalb shuuriga singdirish har birimizning sharaflari burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2002.
2. Murodov M., Qoraboyev U., Rustamova R. Etnomadaniyat. – Toshkent: Adolat, 2003.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: O'qituvchi NMIU, 2017.
4. Mahmud Sattor. O'zbek udumlari. – Toshkent: Cho'lpon NMIU, 2007.

5. Ғайбулла ас-Салом, Отажонов Н. Жаҳонгашта «Бобурнома». – Тошкент, 1996.
6. Джурабоев А. Названия свадебных церемоний в узбекском языке: Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 1971.
7. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент, Фан, 1986.
8. Teshaboyeva Z. «Boburnoma»ning inglizcha tarjimalaridagi frazeologik birliklar va ularning milliy-madaniy xususiyatlari. Fal.fan. filol. fan dok. ... diss. – Тошкент, 2017.

DUNYO OLIMLAR TAHLILIDA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ILMIY MEROSINING O'RGANGANLIK HOLATI

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna

TDYU, Yuridik fanlar doktori,

«Davlat va huquq nazariyasi» kafedrası professori

Аннотация: Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va faoliyati, davlat boshqaruvi va harbiy mahorat tahlil qilinadi. Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ijodi har doim olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan.

Muallif Bobur ijodining ilmiy va ma'naviy merosini, xususan, "Boburnoma", shuningdek, dunyo miqyosidagi boshqa asarlarni o'rganish holatini, Bobur ijodi bo'yicha tadqiqotlar, uning asarlari tarjimalarini tahlil etgan, shuningdek, "Boburnoma"da juda ko'p ma'lumotlar mavjud bo'lib, hozirda ham, ular o'z tadqiqotchilarini kutayotgani, O'zbekiston olimlari, shuningdek, ilm-fan sohasida Yevropa sharqshunoslari uchun ham ahamiyatli ekani yoritilgan.

Калит so'zlar: Bobur, shoir, shoh, harbiy, vatanparvar, insonparvarlik, Boburnoma.

Аннотация. В статье анализируются жизнь и деятельность Захриддина Мухаммада Бабура, государственное управление и военное мастерство. Так как жизнь и творчество Захриддина Мухаммада Бабура всегда были в центре внимания ученых Узбекистана а также зарубежных ученых.

Автор описывает научное и духовное наследие творчества Бабура, в частности, состояние изучения "Баburnомы" и других произведений ученых, творцов, а также мирового масштаба, исследования по творчеству Бабура, переводы его трудов, также в «Баburnаме» очень много информации, которые и в современности не теряют свои значения наоборот, они стали еще более интересны в области науки ученым Узбекистана, также экспертам Европейских востоковедов.

Ключевые слова: Баburn, поэт, правитель, военный, патриотизм, гуманизм, Баburnома.

Abstract: The article analyzes the life and work of Zahiriddin Muhammad Babur, public administration and military skills. Since the life and work of Zahiriddin Muhammad Babur have always been in the center of attention of scientists of Uzbekistan as well as foreign scientists. The author describes the scientific and spiritual heritage of Babur's work, in particular, the state of studying "Baburnoma" and other works of scientists, creators, as well as world-wide research on Babur's work, translations of his works, also in "Baburnama" there is a lot of information that does not lose its meaning in modern times, on the contrary, they have become even more scientists of Uzbekistan, as well as experts of European Orientalists, are more interested in the field of science.

Keywords: Babur, poet, ruler, military, patriotism, humanism, Baburnoma.

Turkiston zamin xalqlari orasidan el-yurtning baxt-saodati deb, uning ozodligi va milliy mustaqilligi deb jon fido qilgan To‘maris va Shiroq, Spitamen va Muqanna, Mahmud Torobiy va Temur Malik, Jaloliddin Manguberdi va Dukchi Eshon singari ko‘plab milliy qahramonlar, Ismoil Somoniy, Mahmud G‘aznaviy, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur va Abdullaxon singari yirik sarkarda va davlat arboblari yetishib chiqqan. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483 — 1530) jahonga mashhur «Boburnoma» asari, dilbar g‘azallarini jamlagan she’riy devoni, aruzga oid «Muxtasar»i va yana bir necha asarlari bilan shuhrat topgan ulug‘ shaxs. Albatta, uning harbiy yurishlari, g‘alaba va mag‘lubiyatlari haqida ham tarixchi olimlarimiz anchagina fikrlar bildirishgan.

«Boburnoma»ni sinchiklab mutolaa etarkanmiz, bu temuriyzodaning yoshligidan bobosi Amir Temur imperiyasini qayta tiklashda, keng miqyosdagi hududda yagona, mustahkam siyosatni yurgizishga intilishida, orzularini ma’lum darajada ro‘yobga chiqarishda nimalarga asoslangani haqida o‘yladik. Biz bu yechimni Boburning izchil shaxsiy jasorati, o‘tkir tafakkuri, harbiy mahoratida ko‘rdik. Vatandoshimiz Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) O‘rta asr Sharq madaniyati, adabiyoti va she’riyatida o‘ziga xos o‘rin egallagan adib, shoir, olim bo‘lish bilan birga, yirik davlat arbobi va sarkarda hamdir. Bobur keng dunyoqarashi va mukammal aql-zakovati bilan Hindistonda Boburiylar sulolasiga asos solib, bu mamlakat tarixida davlat arbobi sifatida nomi qolgan bo‘lsa, serjilo o‘zbek tilida yozilgan «Boburnoma» asari bilan jahonning mashhur tarixnavis olimlari qatoridan mustahkam o‘rin oldi. Uning nafis g‘azal va ruboiylari turkiy she’riyatining eng nodir durdonalari bo‘lib, «Mubayyin» («Bayon etilgan»), «Xatgi Boburiy», «Harb ishi», Aruz haqidagi risolalari islom qonunshunosligi, she’riyat va til nazariyasi sohalariga munosib hissa bo‘lib qo‘shildi.

Tarixiy ma’lumotlarda aytilishicha, Boburning Hindistonga yurishida Dehli hukmdori Ibrohim Sulton siyosatidan norozi bo‘lgan Panjob hokimlari ham Boburni qo‘llaganlar va Sikri jangidagi bu g‘alaba Boburga Hindistonda o‘z hukmronligini uzil-kesil o‘rnatish va Boburiylar sulolasini barpo etish imkoniyatini berdi. Boburiylar sulolasi Hindistonda 300-yildan ortiq vaqt hukmronlik qildi.

Bobur bu g‘alabadan keyin uzoq yashamadi — 1530-yil dekabr oyida, Agra shahrida vafot etdi va keyinroq uning vasiyatiga ko‘ra farzandlari uning xokini Kobulga keltirib dafn etdilar. Boburning tarixiy, ilmiy va adabiy merosini o‘rganish va ommalashtirishda O‘zbekiston, Tojikiston va Rossiya olimlarining faoliyatlari diqqatga sazovordir. XIX-XX asrlar davomida Georg Ker, N.Ilminskiy, O.Senkovskiy, M.Sale, Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzayev, V.Zohidov, Ya.G‘ulomov, R.Nabiyev, S.Azimjonova, A.Qayumov kabi olimlarning harakatlari tufayli «Boburnoma» bir necha bor nashr qilindi. Ayni kunga qadar o‘zbek yozuvchilaridan tashqari Bobur haqida asar yaratgan bir necha o‘nlab chet ellik mualliflarning nomlari tanish. Jumladan, 1995-yili «Cho‘lpon» nashriyotida ingliz tarixchisi U.Erskinning «Bobur Hindistonda» asari, hind tarixchisi L.P.Sharmaning 1988-yili Dehlida bosilgan «Boburiylar saltanati» asari, amerikalik olim S.M.Berkning «Akbarshoh – boburiylarning eng buyugi» (Berk Akbarshoh shaxsiyati va faoliyati misolida Hindistonga Bobur asos solgan, jahon tarixiga, «Buyuk mo‘g‘ul imperiyasi» nomi bilan kirgan saltanatning mustahkam tomir yozish jarayonini tasvirlaydi) asarlarida Boburga zamondosh tarixchilarning qo‘lyozmalari, Hindiston tarixiga oid tadqiqotlar, XX asrning jahonga mashhur olim va tarjimonlarining asarlarida Boburning butun hayot yo‘li, bolalik, o‘spirinlik,

yig'itlik yillari, tashvishli kunlari, hukmronlik faoliyati, diniy-falsafiy qarashlari, davlatni boshqarish usuli, madaniyat va san'atga munosabati singari masalalar tasvirlangan.

Amerikalik tadqiqotchi Berk Boburga bergan qisqa va lo'nda tavsiflarida ulug' siymoning hayot yo'li, davlatchilik tarixidagi xizmatlari va shaxsiyatidagi eng muhim jihatlarni muhtasarlarda yoritishga erishgan. Muallif Boburning hukmronlik siyosati xususida shunday yozadi: «Boburshohning fikricha, fothlik va hukmdorlik ishida yuz ming usul qo'llasa ham haq va zarur hisoblanadi. Biroq bosib olingan yerlarni, ayniqsa, bu o'lkalarni o'z saltanati tarkibiga kiritish rejalashtirilgan bo'lsa-da, u g'olib askarlar mag'lublar mulkini talon-taroj qilishiga mutlaqo yo'l qoymasdi». «Boburnoma» haqidagi fikrlar ham diqqatga sazovor: «Men bor haqiqatni yozdim», deydi muallif va haqiqatan ham u o'zining kamchiliklari, omadsizlikka olib kelgan noto'g'ri xatti-harakatlarini o'quvchidan yashirmaydi.

Bobur hayoti va ijodi Fransiyada ham keng o'rganilgan bo'lib, Fransiya ilm ahliga Zahiriddin Muhammad Bobur va «Boburnoma» haqida dastavval ma'lumot bergan fransuz sharqshunosi Bartoleme D'Erbelo (1621-1695) hisoblanadi. D'Erbelo o'zining «Sharq kutubxonasi» (La Biblioteque orientale. Paris, 1967) qomusidagi «Bobur yoki Bobar» nomli maqolasida Boburning hayoti, uning davlati va sarkardalik mahorati, adabiyot va san'atga qiziquvchi ilg'or fikrli kishi bo'lgani haqida ma'lumot beradi.

XIX asrga kelib Yevropa, xususan, fransuz sharqshunosligida Bobur merosini o'rganish, uning asarlarini tarjima qilish borasida yangi davr boshlandi. Ayni shu yillarda Boburning ulkan asari «Boburnoma»ni fransuz tiliga tarjima qilish, uning matn xususiyatlarini o'rganish, siyosiy-tarixiy ahamiyatini baholashda fransuz olimlari e'tiborga molik tadqiqotlarni yaratishdi.

Bobur ikki tilda -o'zbek va forsiy tillarida erkin ijod qilgan bo'lsa-da, faqat o'zbekcha she'rlarini to'plab 2 ta devon tuzgan. 1519-yilda Qobulda, 1529-yilda Hindistonda tuzilgan bu devonlar o'sha joylar nomi bilan yuritiladi. Qobul devoni topilmagan. Hind devonidagi she'rlarining umumiy miqdori 400 dan ortiq. 119 tasi g'azal, 231 tasi ruboiy, boshqalari turli janrdagi she'rlardir. Bobur she'rlarining ma'lum bir qismi hasbi hol xususiyatiga ega bo'lgan g'azaldir. Bobur g'azallari orasida hayotga qaynoq mehr aks etgan, jo'shqin g'azallar, afsus-nadomat ohanglari bilan to'lgan g'azallarni ham uchratish mumkin.

Boburning davlat ishlaridagi xizmati nimada? Avvalo, u Hindistonda siyosiy muhitni barqarorlashtirish, mamlakat yerlarini birlashtirish, shaharlarni obodonlashtirish, savdo-sotiq masalalarini to'g'ri yo'lga qo'yish bog'-rog'lar yaratish ishlariga shaxsan o'zi homiylik qildi. Hozirgacha mashhur bo'lgan me'moriy yodgorliklar, bog'lar, kutubxonalar, karvonsaroylar qurdirish, ayniqsa, uning o'g'illari va avlodlari davrida kengaydi, deyish mumkin. Hindiston san'ati va me'morchiligiga Markaziy Osiyo uslubining kirib kelishi sezila boshladi. Bobur va uning hukmdor avlodlari huzurida o'sha davrning ilg'or va zehni o'tkir olimlari, shoirlari, musiqashunoslari va davlat arboblari mujassam etgan mukammal bir ma'naviy-ruhiy muhit vujudga keldi. Boburiylar davlatidagi madaniy muhitning Hindiston uchun ahamiyati haqida hind xalqining mashhur arbobi Javoharlar' Neru shunday yozgan edi: **»Bobur Hindistonga kelgandan keyin katga siljishlar yuz berdi va yangi rag'batlantirishlar hayotga, san'atga, arxitekturaga toza havo baxsh etdi, madaniyatning boshqa sohalari esa bir-birlariga tutashib ketdi«.**

Bobur Hindistonda katta hajmdagi adolatli davlat ishlari bilan bir qatorda, adabiy-badiiy faoliyatini ham davom ettirdi va yuqorida zikr etilgan asarlarini yaratdi. Boburning butun jahon ommasiga mashhur boʻlgan shoh asari «Boburnoma» hisoblanadi. «Boburnoma» da Bobur yashagan davrdagi Movarounnahr, Xuroson, Eron va Hindiston xalqlari tarixi yoritilgan. Asar uch qismdan iborat boʻlib, 1-qismi- XV asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda roʻy bergan voqealarga, 2-qismi XV asrning oxiri, XVI asrning birinchi yarmida Qobulda roʻy bergan voqealarga, 3-qismi XVI asrning birinchi choragidagi Shimoliy Hindiston xalqlari tarixiga bagʻishlangan. «Boburnoma» ning mavjud toʻliq matni 1857-yilda turkolog N.Ilminskiy tomonidan Qozonda tipografiya yoʻli bilan nashr qilingan. 1905-yilda ingliz olimasi A.Beverigi xonim «Boburnoma» ning Haydarobodidagi qoʻlyozma nusxasini chop ettirdi. Ana shu 2 ta nusxaga asoslanib 1948-49-yillarda asarning ikki qismdan iborat toʻliq matni P.Shamsiyev, Sodiq Mirzayevlar tomonidan nashr qilindi. 1960-1989-yillarda yana qayta nashr etildi. «Boburnoma» dagi maʼlumotlar oʻsha davrda yaratilgan boshqa tarixiy manbalar: Mirxond, Xondamir, Muhammad Solih, Binoiy, Muhammad Haydar, Farishta, Allomiy kabi tarixchilarning asarlarida bu darajada oshiq va mukammal yoritilmagan. Muallif «Boburnoma» da Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Behzod, Mirzo Ulugʻbek va boshqa allomalar haqida oʻzining eng yuqori fikr va mulohazalarini bildiradi. Kamoliddin Binoiy, Behzod, Mirak naqqosh, Husayn Udiy singari adabiyot va sanʼat arboblari haqida qimmatli maʼlumotlar va mulohazalarni keltiradi. Shuningdek, hind olimi, Kashmir universiteti professori Muhobbul Hasan «Boburnoma» hususida fikr bildirarkan, bu asarning Boburshoh shaxsiyati va davlat tizimini oʻrganishidagina emas, balki Hindiston tarixi, geografiyasi va madaniyati, oʻtmishini oʻrganishda ham qimmatbaho manba ekanini, Hindistonni, uning xalqi hayotini tasvirlashda muallif idrokining naqadar oʻtkirligini taʼkidlab oʻtadi. «Boburga qadar bironta musulmon tarixchisi yoki geografi (al-Beruniydan mustasno) Hindistonni bu qadar jonli va toʻgʻri tasvirlagan emas», deydi muallif. Shuningdek, shoh Boburning oʻz fuqarosi – hind xalqi bilan doʻstona muomalada boʻlganini, hindlar ham shoh tuzumidan mamnun yashaganliklarini koʻp bora taʼriflab oʻtadi.

«Boburnoma»ning doctor Bakʼe-Grammon tarjimai fransuz oʻquvchisining didiga yaqin saviyada amalga oshiriladi. Unda Bobur hukmronligi davri Movarounnahr, Afgʻaniston va Hindiston yerlarining xaritalari berilgan.

Bobur nima haqda va kim haqda yozmasin, gʻoyat samimiydir. Oʻzining quvonchini ham, gʻamini ham hech kimdan yashirmay, roʻy-rost aytadi. Doʻsti haqida ham, dushmani haqida ham koʻnglidagini soʻzlaydi. OʻzMU magistranti Aziza Ahmadova mazkur tahlillarni oʻrganib, oʻz maqolasida hali Bobur ilmiy merosini oʻrganishga boʻlgan qiziqishning naqadar kuchliligini eʼtirof etgan.

Bobur butun umri jangu jadallarda kechishiga qaramasdan tabiatan nihoyatda ziyrak va sinchkov, gʻoyat fahmli va idrokli, hamma narsaga qiziquvchan bir zot edi. U qaerga bormasin, oʻsha yerning geografik tuzilishi, joylashishi oʻrindan tortib, oʻsimlik va hayvonot dunyosigacha, qishu yozining ob-havosidan, elining tili-yu, urf-odatlarigacha hamma-hammasi bilan qiziqadi va yozib qoldiradi. Maʼlumki, unda Bobur yashagan davr oraligʻida Movarounnahr, Xuroson, Eron va Hindiston xalqlari tarixi yaxshi yoritilgan. Asar asosan uch qismdan iborat boʻlib, uning birinchi qismi — XV asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda roʻy bergan voqealarni; ikkinchi qismi — XV asrning oxiri va XVI asrning birinchi yarmida Kobul ulusi, yaʼni Afgʻonistonda roʻy

bergan voqealarni; uchinchi qismi — XVI asrning birinchi choragidagi Shimoliy Hindiston xalqlari tarixiga bagʻishlangan. «Boburnoma»da oʻsha davrning siyosiy voqealari mukammal bayon qilinarkan, oʻz yurti Fargʻona viloyatining siyosiy-iqtisodiy ahvoli, uning poytaxti Andijon shahri, Markaziy Osiyoning yirik shaharlari: Samarqand, Buxoro, Qarshi, Shahrisabz, Oʻsh, Urganch, Oʻratepa, Termiz va boshqa shaharlar haqida nihoyatda nodir maʼlumotlar keltirilgan. Unda Kobul ulusining yirik shaharlari Kobul, Gʻazna va ular ixtiyorida koʻpdan-koʻp tumanlar, viloyatlar, Shimoliy Hindiston haqida maʼlumotlarni uchratish mumkin. **«Boburnoma»ni varaqlarkanmiz, koʻz oldimizdan Markaziy Osiyo, Afgʻoniston va Hindiston xalqlariga xos boʻlgan fazilat va nuqsonlar, ularning tafakkur olamini kengligi va murakkabligi bilan birga, oʻsha davrdagi hayot muammolari, Bobur davlatidagi siyosiy va ijtimoiy hayotning toʻliq manzarasi namoyon boʻladi.** Tahlilimizni 1495 — 96-yillar voqealari — Bobur 13 yoshda paytida Xuroson, xususan, Hisorda qanday holat hukmron boʻlganidan boshlaymiz. Bu davrda temuriy shahzodalar va beklar yurt olishga oshiqqan. Sulton Husayn Boyqaro tasarrufidagi Hisorda Sulton Mahmud mirzoning beki Xisravshoh bosh koʻtarib, Boyqaro bilan urushib, ikki marta uning ustidan gʻolib keladi. Bobur bu holatga shunday baho beradi: «Xisravshohning muncha ulgʻaymogʻigʻa va muncha haddi yetmas ishlarni qilmogʻigʻa Sulton Husayn mirzoning ikki qatla kelib ola olmay yonmogʻi sabab boʻldi».

Bobur Husayn Boyqaro va uning oʻgʻli Badiuzzamonning Xisravshoh, ukasi Vali hamda tarafdorlariga qarshi muhorabasini chuqur tahlil etadi. Husayn Boyqaro va lashkarlarining muhoraba sirlaridan ogoh emasliklari, avvalo, gʻanim haqida kam maʼlumotga egaligi, dushmani bosish, yanchish oʻrniga ikkilamchi ishlarga berilishganini yozadi. U Husayn Boyqaroning ikki oylik harakati makkor Xisravshohning oddiy hiylasi — Husayn askarlari joylashgan qoʻrgʻon, uylarga qalʼa teshigidan tutun kiritib, ularning ustidan osongina gʻolib kelganini afsus bilan yozadi: «Alar toʻshukni berkitgan bila tutun yuqqori qoʻrgʻon eliga oʻq yonib, qoʻrgʻon eli oʻlum ichi boʻlib, qochib chiqtilar».

Umuman, Boburning harbiy mahoratini tahlil etish uchun Shayboniyxon tomonidan Hirotning bosib olingani Bobur tomonidan qanday tahlil qilinganini koʻrib chiqaylik. Taniqli rus sharqshunosi N. Veselovskiyning hayratli iborasi bilan aytganda, «Bobur botirligining cheki boʻlmagan: uning butun hayoti jasorat namunalarini bilan toʻlib-toshib yotibdi».

Ingliz tarixchisi Eduard Holden, avvalo, Boburni mashhur Yuliy Sezar bilan qiyoslashni lozim topadi: «Bobur feʼl-atvoriga koʻra, Sezarga qaraganda sevishga arzigulikdir. Uning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qoʻyilgan». Zahiriddin Muhammad Boburning harbiy va sarkardalik salohiyatiga oid ayrim maʼlumotlar qayd etildi, xolos. Bobokalonning harbiy sohadagi benazir salohiyati kelgusida koʻplab tadqiqotlar, ilmiy va badiiy asarlar uchun mavzu boʻlishi shubhasiz. Jumladan, Bobur haqida Mirzo Muhammad Haydar. «Tarixi Rashidiy» asarida: «...U turli fazilatlar bilan bezangan va maqtoqli xislatlarga ega boʻlgan bir podshoh edi. Ushbu barcha fazilatlaridan shijoat va muruvvati ustun turardi. Turkiy sheʼrni Amir Alisherdan keyin hech kim Bobur yozgan darajada yozgan emas»-deb qayd etilgai bejiz emas. .

Yoki Javoharlarʼi Neruning «Hindistonning kashf etilishi» kitobida:»Bobur dilbar shaxs edi. Uygʻonish davrining ajoyib sultoni, kuchli, tadbirkor kishi boʻlib, sanʼatni, adabiyotni, goʻzallikni sevardi»deb yozilgan boʻlsa, ingliz tarixchisi Eduard Xolden: «Bobur feʼli-sajiyasiga

ko'ra Sezarga qaraganda sevishga arzigulikdir. Uning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qo'yilgan» deb esga olgan.

«Saxovati va mardligi, iste'dodi, ilm-fan, san'atga muhabbati va ular bilan muvaffaqiyatli shug'ullanishi jihatidan Osiyodagi podshohlar orasida Boburga teng keladigan birorta podshoh topilmaydi»-deb e'tirof etgan «Boburnoma» asarining tarjimoni Uilyam Erskin.

O'zbekiston-muqaddas Vatan, ota-bobolarimiz yotgan yer, o'zimiz yotadigan yer. Farzandlarimizni shu zaminga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalblarida shu muborak zaminning har qarichiga mehru muhabbat uyg'otish bugungi kunning eng ustivor fazilatlaridan biriga aylanayotgani hammamizni quvontiradi.

Ayniqsa, davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, "Vatan oldidagi burchini ado etish chog'ida yurtimiz ozodligi, xalqimizning bugungi tinch va osoyishta hayotini ta'minlash yo'lida halok bo'lgan mard va jasur o'g'lonlarimizning aziz xotirasiga ehtirom ko'rsatish biz uchun ham farz, ham qarzdir".

Zero, «Milliy armiyamiz –yoshlarning mardlik, matonat va jasorat maktabidir» shiori ostida tashkil etilgan «Tinchlik uchun kurashmoq kerak», O'zbek yigiti mustaqillik posboni «„Men ham askar bo'lamen», „Biz Vatanga tayanchmiz», «Men ham serjant bo'lamen» «Bizning eng katta tayanchimiz va suyanchimiz, hal qiluvchi kuchimiz yoshlar» shiorlari ostidagi yoshlarni vatanparvarligi, shijoati va harakatlari bilan yurtimizda turli soha va tarmoqlarda yuksak natija va yutuqlarga erishayotgan yigitlarni taqdirlash maqsadida «Mard o'g'lon» davlat mukofotini ta'sis etilgan, yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirish, o'qish, mehnat va jamoat ishlarida har tomonlama faol ishtirok etayotgan yoshlarni taqdirlash maqsadida «Kelajak bunyodkori» medalini ta'sis etilgani diqqatga sazovordir.

Bu o'rinda Prezidentimizning: «Bugungi kunimiz va kelajagimizning hal qiluvchi kuchi bo'lgan yoshlarni katta maqsadlar sari safarbar etish, o'z salohiyatini namoyon qilishlari uchun zarur sharoitlar yaratish hamda ularni haqiqiy vatanparvar, har jihatdan komil insonlar qilib tarbiyalash ishlarida sustkashlikka yo'l qo'yish — bu ularga nisbatan xiyonatdir», — degan chuqur mulohazali fikrlarini dasturilamal qilmoq, ayni muddao. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mazkur muammolarni hal etishda dunyo yoshlarining ma'rifatga chaqirdi. Bu BMTning 72-sessiyasida so'zlangan ma'ruzada o'z ifodasini topdi: Xalqaro terrorizm va ekstremizmning ildizini boshqa omillar bilan birga, jaholat va murosasizlik tashkil etadi, deb hisoblayman. Shu munosabat bilan odamlar, birinchi navbatda, yoshlarning ongu tafakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifadir.

Ekstremistik faoliyat va zo'rvonlik bilan bog'liq jinoyatlarning aksariyati 30 yoshga yetmagan yoshlar tomonidan sodir etilmoqda.

Bugungi dunyo yoshlari – son jihatidan butun insoniyat tarixidagi eng yirik avloddir, chunki ular 2 milliard kishini tashkil etmoqda. Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq.

Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo'rvonlik g'oyasi "virusi" tarqalishining oldini olishdir.

Buning uchun yosh avlodni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, uning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish lozim, deb hisoblaymiz .

Shu munosabat bilan O'zbekiston globallashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanib borayotgan bugungi sharoitda yoshlarga oid siyosatni shakllantirish va amalga oshirishga qaratilgan umumlashtirilgan xalqaro huquqiy hujjat – BMTning Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyasini ishlab chiqishni taklif etadi.

Shuningdek, muhim me'yoriy-huquqiy hujjatlar qatorida «Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. O'zbekiston Yoshlar ittifoqi tuzilib, barcha davlat organlari va mahallalarda yoshlar masalalari bo'yicha rahbar o'rinbosari lavozimlari tashkil etildi. Darhaqiqat, taraqqiyotimizning mustahkam poydevori ma'lum ma'noda nufuzli o'tmishimizdan olinadi va buning vositasida biz qudrat kasb etamiz. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining «Muqaddima»sida bundan keyin «o'zbek davlatchiligi rivojining tarixiy tajribasiga tayanish» va «insoparvar demokratik huquqiy davlat barpo etish» uqtirilgan. Binobarin, mukammal davlat va jamiyat, ya'ni huquqiy davlat va fozil jamiyat barpo etishning asoslari o'tmish manbalarida ham yetarlicha bayon qilingan.

Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi fondida "Sharq" mahalliy kompaniyasi tomonidan nashr etilgan "Zahiriddin Muhammad Bobur entsiklopediyasi" kitobi ham tuhfadir. "Kitob monumental nashr bo'lib, nafaqat boburshunoslikka, balki Temuriylar va Markaziy Osiyo tarixiga oid tadqiqotlarga ham katta hissa qo'shadi. Bu butun dunyo sharqshunoslari uchun qo'llanma bo'lishi kerak", — deb baholadi Yaponiya universiteti professori Rukoku, Boburshunos olim Eiji Mano. Zero, asrlar davomida ushbu zaminni dushmanlar hujumidan asrab kelgan shoh,sulton,lashkarboshi,sarkardalarimiz tarixdan barchaga ma'lumdir. To'la asos bilan aytish mumkinki, bugungi kunda temurbeklar maktabida ta'lim olayotgan hamda barcha yoshlarimiz vatanga sodiq,mard va jasur, komil insonlar bo'lib yetishishadi.Bunga yetarlicha asos va manbalarimiz bor. Bunga To'maris, Spitamen, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Bobur kabi dovyurak, jasur va vatanparvar sarkardalarning bugun milliy armiyamiz saflarida xizmat qilayotgan vorislari sharaflari vazifani yurakdan his etib, o'z burchlarini sidqidildan uddalashayotgani barchamizga g'urur va iftixor bag'ishlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutqi 20.09.2017
2. Ansoriddin Ibroximov.Boburiylar merosiyo Toshkent: Mehnat .1993.
3. Boburnoma. Toshkent: - 2008
4. Sayfiddin Jalilov. Bobur haqida o'ylar. Toshkent.Sharq.,2006
5. Xaydar Muxammad. Boburning yigirligi 1-jild.,Toshkent. Meriyus – 2013
6. Mirzo Muhammad Haydar. Ta'rixi Rashidiy. Vedenie. Per. s.pers. A.Urinbaeva, R.P.Djalilovoy, L.M.Epifanovoy. –Tashkent, 1996.
7. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. B.Ahmedovning kirish so'zi, izohlari va tahriri ostida. – Toshkent: Cho'lpon, 1994.

SECTION 1.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S POETIC HERITAGE AND ITS PLACE IN TURKISH POETRY

ZAHIRIDDIN MƏHƏMMƏD BABUR VƏ XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ŞEİRİYYƏTİ

Yaşar Kasim

filologiya elmləri doktoru,

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının

Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi

E-mail: yashargasimov@yahoo.com

Annotatsiya: Maqolada buyuk o'zbek shoiri Zahiriddin Muhammad Boburning XVI asr ozarbayjon mumtoz she'riyati bilan ijodiy aloqalari haqida fikr yuritiladi. Turkiy she'riyatda buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiydan keyin sodir bo'lgan badiiy jarayonlar qiyosiy-tipologik jihatdan ko'rib chiqiladi. Zahiriddin Muhammad Boburning XVI asr Ozarbayjon mumtoz she'riyatining yetuk namoyandalari Shoh Ismoil Xatoiy va Muhammad Fizuliy she'riy olamiga yaqinligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: mumtoz poetik uslub, klassik romantizm, realistik tasvir uslubi, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Shoh Ismoil Xatoiy, Muhammad Fuzuliy.

Annotation: the article examines the creative connections of the great Uzbek poet Z.M. Babur with Azerbaijani classical poetry. On a comparative typological level, the article examines the artistic processes that took place in Turkic poetry after the great Uzbek poet A. Navoi. It is about the proximity of Zahiriddin Muhammad Babur to the poetic world of Shah Ismail Khatai and Muhammad Fuzuli, unique representatives of the classical poetry of Azerbaijan in the 16th century.

Keywords: classical poetic style, classical romanticism, realistic style of description, Alisher Navai, Zahiriddin Muhammad Babur, Shah Ismail Khatai, Muhammad Fuzuli.

Аннотация: В статье рассматривается творческие связи великого узбекского поэта Захириддин Мухаммад Бабура с азербайджанской классической поэзией XVI в. На сравнительно-типологическом уровне рассмотрены художественные процессы, происходившие в тюрской поэзии после великого узбекского поэта Алишер Навои. Речь идет о близости Захириддин Мухаммад Бабура к поэтическому миру Шаха Исмаила Хатаи и Мухаммад Физули, уникальных представителей классической поэзии Азербайджана XVI века.

Ключевые слова: классический поэтический стиль, классический романтизм, реалистический стиль описания, Алишер Навои, Захириддин Мухаммад Бабур, Шах Исмаил Хатаи, Мухаммад Фузули.

Zahiriddin Məhəmməd Babur türk xalqlarının poeziyası tarixində özünəməxsus mövqə qazanmış qüdrətli sənətkarlardan biridir. Əlişir Nəvaidən sonrakı dövr türk poeziyası tarixinə nəzər salsaq, üç böyük ədəbi şəxsiyyətin poetik yaradıcılığı nəzər-diqqətimizi cəlb etdiyini müşahidə edirik; Şah İsmayıl Xətayi, Zahiriddin Məhəmməd Babur və Məhəmməd Füzuli. Maraqlıdır ki, Ə.Nəvaidən öncəki dövr türkdilli poeziya hansı mühüm və bənzər ədəbi vəzifələri yerinə yetirmişdisə, Ə.Nəvaidən sonrakı dövr türk xalqları poeziyası da eynən o cür müştərək missiya və funksiyaları reallaşdırmalı olmuşdur. Bu baxımdan yuxarıda qeyd etdiyimiz hər üç sənətkarın yaradıcılıq yolları və poetik üslubları arasında paralellər nəzərə çarpmaqdadır.

Əgər Əlişir Nəvainin qarşısında islam-əruz poetikası müstəvisində yeni bir türk şeir mədəniyyətini yaratmaq kimi möhtəşəm vəzifə dururdusa, ondan sonrakı dövr ədəbiyyatının nümayəndələri isə yeni türk şeiriyyəti sarayını daha da rəvnəqləndirmək və nəqşləndirmək işləri ilə məşğul idilər. Ə.Nəvai türk dilində klassik əruz poetikasının yüksək tələblərinə cavab verməyə qadir olan böyük və zəngin bir ədəbi miras bünyad etmişdi; bu nəhəng irs üç minə yaxın qəzəli, türk dilindəki ilk poetik epopeyanı – «Xəmsə»ni, onlarla elmi-nəsrî və tarixi əsərləri, təzkirələri özündə ehtiva edirdi. Z.M.Babur, Şah İsmayıl Xətayi və Məhəmməd Füzuli Yaxın Şərqlin bir sıra böyük klassikləri ilə yanaşı və daha çox məhz bu poetik miras üzərində boy atmış və yüksəlmiş sənətkarlar idi. Yəni onları bir-birinə yaxınlaşdıran qarşılarındakı poetik məqsəd və vəzifələrin uyğunluğu ilə yanaşı, həm də bu sənətkarların mənşə və genezisindəki yaxınlıqlar, bənzərliklər idi. Onların hər üçü bilavasitə Ə.Nəvaidən nəşət etmişdilər. Amma başqa amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Z.M.Babur da, Xətayi və Füzuli kimi, Nizami Gəncəvinin özünün ulu ustadı sayırdı, eyni zamanda, Ə.Nəvaidən öncəki Azərbaycanın türkdilli klassikləri Seyid İmadəddin Nəsimi, Qazi Bührhanəddin və başqalarından da sənət dərslərini almışdı. Aydın olur ki, Ə.Nəvaidən sonrakı dövr poeziyasının hər üç möhtəşəm klassiki həm ədəbi-mənəvi mənşələrinə, həm də taleyin onlara nəsib etdiyi poetik missiyalarına görə bir-birlərinə son dərəcə yaxın və doğma şeiriyyət simaları idi.

Ə.Nəvaidən sonrakı dövr poeziyasında müşahidə olunan əsas ədəbi təmayüllərdən biri şeiriyyətdə bilavasitə həyatın nəfəsinin duyulması, müstəqim inikas tərzinin meydana çıxması və poetik müəyyənliyin, konkretliyin nəzərə çarpması idi. Yəni, klassik romantizm hədudlarından kənara çıxmağa cəhd Z.M.Babur, Şah İsmayıl və M.Füzulinin əsərlərində bariz şəkildə əks etmişdir. Başqa sözlə, hələ XVI əsrin poetik örnəklərində də klassik romantizmlə yanaşı, əgər belə demək mümkünsə, «klassik realizm»in təzhürləri də nəzərə çarpmaqdadır. Bu məsələlərə müxtəlif aspektlərdən elmi-nəzəri yanaşmanı prof. M.Quluzadə [1] və M.P.Vaqif yaradıcılığının mötəbər tədqiqatçısı A.Dadaşzadənin [2] tədqiqatlarında müşahidə etmək mümkündür.

Zahiriddin Məhəmməd Baburun lirikasında klassik poetikanın əksər janrlarına rast gəlirik; Şairin zəmanəmizə qədər gəlib çatmış divanlarında qəzəllər, rübailər, tuyuqlar, qitələr, fərdlər, məsnəvilər yer almışdır. O, bu janrların hər birində kifayət qədər gözəl nümunələr yaratmış və bəzən isə heç zaman fəth olunmayacaq zirvələri fəth etmişdir. Z.M.Baburun poeziyasının özəlliyi və gözəlliyi yenə bundadır ki, biz bu şeirlərdə həm də yeni estetik məzmun və ovqatla qarşılaşırıq.

Z.M.Baburun lirikası formaca və şəkildə müxtəlif olduğu kimi, estetik mündəricəsinə və məzmununa, poetik hədəf və mövzularına görə də rəngbərəngdir. Şairin lirikasını bu nöqtəyi-nəzərdən aşağıdakı kimi təsnif etmək məqsədə müvafiqdir; 1. Sevgi lirikası. 2. Avtobioqrafik məzmunlu lirika. 3. Fəlsəfi məzmunlu və ümuminsani duyğular lirikası. 4. Təbiət və dünya gözəlliklərinin tərənnümü. 5. Şahanə duyğular şeiriyyəti. Baburun qeyd etdiyimiz və etmədiyimiz

tematik bölgülərə və təsnifata daxil olan şeirlərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri isə şairin qələm təcrübələrində realist mündəricənin və sırf fərdi, həyatı, ünvanlı yaşantıların özünə yer almasıdır. Yəni Ə.Nəvai poeziyasından fərqli olaraq, Z.M.Baburun və qeyd etdiyimiz şairlərin əsərlərində dünyəvilik və həyat faktlarının, hadisələrinin və insan duyğularının inikasında yeni poetik manera açıq-aşkar diqqəti cəlb etməkdədir.

Babur həyatın və taleyin zərbələrinə müqavimət göstərmək, yaşamaq və qalib gəlmək üçün sanki bütün varlığını səfərbər etmişdir. Məğlubiyyətlərə və ölümlərə sinə gərərək, son dərəcə həyatsevərlik nümayiş etdirən bənzərsiz şairin yaşantıları gələcək nəsillər üçün də misilsiz örnəklərdir:

Özünü, könül, eyş ilə tutmaq gərək,
Bizi unudanı unutmaq gərək.
Eyşü-tərəb gülbüninə su verib,
Qüssə nihalını qurutmaq gərək.
Hər şeyə qəm yemə, qəm çox durur,
Eyş ilə özünü ovutmaq gərək.

[Bobur, 1965: 73]

Şah İsmayıl Xətayinin bahar nəfəsli və yazın tərənnümünə həsr olunmuş bir sıra şeirlərini Z.M.Baburun aşağıdakı misraları ilə müqayisə etmək olar. Bu bədii nümunələr, ümumən, türk poeziya aləmində formalaşmağa başlayan yeni poetik eranın başlanğıcı, yeni estetik məzmunun uğurlu nişanələri idi. Böyük dərd və izzatların vətəni olan Baburun qəlbi təkcə bu cəhətlərinə görə yox, həm də həyatsevərlik eşqinə, yazıb-yaratmaq, həyatdan sevinc duymaq və hətta şönlənə bilmək duyğularını özündə birləşdirdiyinə görə bugün də heyrat oyadır:

Yaz fəsli, yar vəsli, dostların söhbəti,
Şeir bəhsi, eşq dərdi, badənin keyfiyyəti,
Yaz fəslində çaxır içməyin özgə halı var,
Kimə bu nəşə müyəssər olsa, vardır dövləti.
Eşq dərdini çəkib, hər kim ki, tapsa vəsli yar,
Ol zaman bolğay unut yüzilki hicran şiddəti.
Dostların söhbətində nə xoş olar bəhsi-şair,
Ta bilinər hər kimin təbi-birlə haləti.
Gər bu üç işi müvafiq tapsan ol üç vaxt ilə,
Bundan artıq olammaz, Babur, cahanın işrəti.

[Bobur, 1965: 67]

Şah İsmayıl Xətayinin şahanə sevgi duyğuları ilə yanaşı təbiət mövzusunda yaratdığı gözəl sənət əsərləri ilə Baburun şeirləri arasındakı ovqat yaxınlığı, lirik «mən»lərin əhvali-ruhiyyəsindəki müştərəklik kifayət qədər qabarıqdır. Klassik poetikanın realist üsluba və ümumən, realizmə münasibətini obyektiv şəkildə dəyərləndirmək üçün bu cür şeir nümunələri olduqca gərəkli və qiymətlidir. Aşağıdakı bahar əhvali-ruhiyyəsi və yenilənən dünya, həyat eşqi ilə süslənmiş misralar Xətayinin sanki mürəkkəb dini-mifoloji əfsanələr, rəvayətlər və hekayətlərdəki

obrazlardan, rəmzlər və fəlsəfi işarələrdən yorulmuş lirik qəhrəmanın həyatın təbiidən təbii və məsum gözəllikləri ilə rastlaşarkən qəlbindən keçirdiyi heyvətəməz həyəcanların, mənəvi aram və ləzzətlərin ifadəsi idi. Başqa sözlə, Xətayinin lirik qəhrəmanı da, Baburun həyatsevər lirik «mən»i kimi, sanki real həyat gözəlliklərinin və insan nəşəsinin vəsfindən vəcdə gəlir.

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü laləzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.
Yer geydi qəbayi-xizrpuşan,
Cümlə dilə gəldi ləbxəmuşan.
Sərvin yenə dutdu damənin su,
Su üstə oxudu faxtə gu-gu.
Gönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülmaxdan ənar açıldı dəndan.

[Xətayi, 2005: 245]

Böyük və həssas şair baharın insanı və dünyanı yeniləndirən, yerləri-göyləri təzələyən yaradıcı qüdrətini, onun nəfis və heyvətəməz rənglərini bir rəssam istedadı ilə təsvir edir. Yaz və yaradılış fəslinin həyat nəfəsli hənirini, bir-birindən gözəl və füsunkar səslərini isə bir nəğməkar, daha doğrusu, ilahi duyğularla köklənmiş bir bəstəkar kimi duyaraq, sözün, yazının əbədiyyətinə məharətlə çevirə bilmişdir.

Əlişir Nəvai lirikası ilə müqayisədə Xətayi və Babur şeiriyyətində «Batin» və «Zahir» poeziyasının arasındakı nisbətlər, irfani şeirlərlə yanaşı real insani duyğuların tərənnümünə həsr olunmuş poetik nümunələrin kəmiyyət və keyfiyyətindəki fərqlər göz qabağındadır:

Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryadə dür oldu əbri-neysan.
Durna uçuban həvayə düşdü,
Laçın aluban ovayə düşdü.
Alma ağacı dibində sayə
Tə'n eylər did bulutda ayə
Yaşın yerə tökdü əbri-neysan,
Bülbüllər oxudu səd hezaran.
Mey bəslədi jalə hər vərəqdə,
Türrac kitab oxur təbəqdə...

[Xətayi, 2005: 246]

Xətayinin sevgi nəşəli və vüsəl ümidli şeirlərinə həmahəng olan, real insani eşq atəşində isinmiş nazlı və qəmzəli qəzəllərə Babur lirikasında da rast gəlirik. Baburun sevgi şeirlərində və intim lirikasında elə nümunələr vardır ki, cahan poeziyasının ən gözəl və ən məşhur nümunələri

ilə müqayisə olunmağa, onlarla yanaşı durmağa layıqdır. Z.M.Babur şeiriyyətinin dünyəvi tərəvətini, gözəlliyini və nəfisliyini duymaq üçün onun «Yenə» rədifli qəzəlini oxumaq kifayətdir:

Saçının sövdası düşdü başıma başdan yenə,
Tiyrə oldu ruzigarım ol qara qaşdan yenə.
Yüz yamanlıq görüb ondan telbə oldun, ey könül,
Yaxşılığı gözləyərsən, ol pərivəşdən yenə.
Daş vurur ətfal mənə, evində fariq ol pəri,
Telbələr tək qışqırıram, hər zaman daşdan yenə.
Ayağım yetəncə Babur tək gedər idim, neynim,
Saçının sövdası düşdü başıma başdan yenə.

[Bobur, 1965: 37]

Z.M.Babur lirikasının özəl xüsusiyyətləri, təkrarsız estetik keyfiyyəti, xüsusən, ondakı dünyəvi şeir təmayülü ilə həmahənglik, Qazi Bürhanəddin, Mövlana Lütfi, Xətayi, Füzuli şeiriyyətindəki real yaşantıların, həyatı duyğuların tərənnümünə üstünlük verilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi, ümumən, bizim klassik poetikaya münasibətimizin dəyişməsinə də təkan verir.

Yəni, təkcə Ə.Nəvai və M.Füzuli şeiriyyətini deyil, ümumən, bütün klassik türk poeziyasını təsəvvüf libasında təsəvvür etməyi və klassik «məşuqəni» yalnız və yalnız göylərlə bağlı dərk edib, dəyərləndirmək təcrübəsini Z.M.Baburun sevgi lirikası Molla Pənah Vaqifdən çox-çox əvvəl inkar edib: «Qara zülfün fərağında pərişan ruzigarım var, Üzünün iştiaqında nə səbrü, nə qərarım var. Ləbin bağrımı qan etdi, gözümdən qan rəvan etdi, Niyə halım yaman etdi, mən ondan bir sorarım var. Cahandan mənə qəm olsa, ulusdan gər ələm olsa, Nə qəm yüz munca həm olsa, sənin tək qəmgüsarım var. Əgər müslihəm, ər müfsid və gər aşiqəm, ər abid, Nə işin var sənin, zahid, mənim ki, ixtiyarım var. Fəğanım aşdı bülbüldən, qəmi yox zərrə bu quldan, Bəs e Babur, oşəl güldən könüldə xarxarım var». (3, s. 111)

Xətayinin və Baburun bir sıra şeirləri arasındakı yalnız poetik məzmun və ovqat yaxınlığı deyil, bəzən bu obrazların və bədii bənzətmələrin bir-birinə hədsiz oxşarlığı da oxucunu heyrləndirə bilər. Bu da hər iki qələm sahibinin dəst-xəttindəki, həm də estetik dünyagörüşündəki və həyat təcrübəsindəki uyğunluqlardan xəbər verir: «Açılıb iki saçı üzünə yayılmışlar, Yaruğ cahanı gözümə qaranğu qılmışlar. Çaxır bağır qanıdır barça (Barça – bütün, hamı) eşq əhlinə O da məlum ki, bu meydən dəme ayılmışlar. Neynəsəm eyləmə, ey yar, eyb ki, məndə Cünuni-eşqü igidlik daim qatılmışlar. Səlahə xirəd əhli məni yaxın deyirlər, Görün ki, bax bu sözbazlar necə yanıılmışlar. Neçün eşqini eldən gizlətmək, ey Babur, Çün halətini bütün aləm əhli bilmişlər». (3, s.110)

Bu tendensiyalar Şah İsmayıl Xətayinin şeiriyyətində də hiss olunacaq dərəcədə görülməlidir. Böyük şairin yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində qələmə alınmış əsərlərində qeyd etdiyimiz üslubi yenilənməni müşahidə etmək olar. XVI yüzilin dini-fəlsəfi və sufiyanə ruh, motivlərlə yüklənmiş poetik nümunələri ilə müqayisədə bu real sevgi yaşantılarının son dərəcə emosional və səmimi ifadəsi, duyğusal misraların yazılması və sevilməsi, şübhəsiz ki, bir yenilənmə ab-havasını meydana gətirirdi.

Qızıl gül, bağü bustanım, nə dersən?
Fəda olsun sənə canım, nə dersən?
Qərarü səbrü aramım tükəndi,
Kəsildi külli-fərmanım, nə dersən?
Əridi iliyim, qaldı sümüyüm,
Bu tənə tərək edər canım, nə dersən?
...Əgər yatsam min il topraq içində
Dürüstdür əhdü peymanım, nə dersən?
Xətayi can ilə çün səni sevdi,
Sevən ölsünmü, sultanım, nə dersən?

[Xətayi, 2005: 25]

Xətayinin «Gəlmədi» rədifli qəzəlində aşiqin səmimi duyğuları son dərəcə təbiiliyi və həyatiliyi ilə ruhumuzu ovsunlayır. Biz sanki bizdən 500 il əvvəl yaşamış bir klassikin deyil, çağdaş bir qələm sahibinin hiss-həyəcanları ilə çağlaşır və onun duyğuları ilə yaşayırıq:

Dəmbədəm yol gözlərim, ol sevgi yarım gəlmədi,
Qalmışam qış möhnətində, novbaharım gəlmədi.
Xeyli müddətdir ki, mən ta ayru düşdüm yardən,
Görmək üçün həddən ötdü intizarım, gəlmədi.
Ta ki, gördüm uyxuda mən ol pərişan zülfini,
Yerinə andan bəri səbrü qərarım gəlmədi.
İxtiyarım getdi əldən, canü dildən əl yudum,
Ol mənim canü könüldən ixtiyarım gəlmədi.
Xəstədir miskin Xətayi bir misali-əndəlib,
Hüsn bağında cəmalı gül'üzarım gəlmədi.

[Xətayi, 2005: 194]

Sonralar M.Füzuli poeziyasında daha da dərinləşən və öz zirvəsinə çatan emosional və cazibədar lirik yaşantılar əslində ilk öncə Xətayi və Babur şeirlərində boy göstərməyə başlamışdır. Ə.Nəvainin dərin fəlsəfi və intellektual yönü, mürəkkəb dini-mifoloji obrazlarla zəngin şeiriyyətinə nisbətən bu yeni poetik üslublu qələm təcrübələrində daha çox qədim türk şeir yoluna uyğun olaraq, bilavasitə həyatın və insanın real təsvirinə meyl güclü idi: «Getmə sən, eşqin ki, bir gənci-nihan əldən gedər, Bil ki, sən getsən yanımdan, təndə can əldən gedər. Qayıb oldu gül yüzün çeşmimdən, ey ruhi-rəvan, Qorxaram ki, sünbüli-ənbərfəşan əldən gedər. Candan oldum, ey pərivəş, möhnətindən tanriçün, Qıl tərəhhüm ki, bu cismi-natəvan əldən gedər. ...Basmadan hər yerə kim, bir dəm qədəm tutmaz qərar, Məskən eylə çün müşərrəfdir, məkan əldən gedər. Bu Xətayi, ey sənəm, bir dəm camalın görməsə, Taqət etməz də kim, ol ruhi-rəvan əldən gedər». [Xətayi, 2005: 84].

Xətayinin cazibədar və şahənə məhəbbət dünyası ilə, aşağıda görəcəyimiz kimi, Baburun sevgi səltənəti arasında özünəməxsusluqlarla bərabər, həm də qərribə bir bənzərlik mövcuddur. Tarixən zamandaş olan, bir-birini yaxşı tanıyan, hər ikisi şah və şair olan, türk bədii təfəkkür

tarixinə misilsiz yeniliklər bəxş edən bu qüdrətli ədəbi şəxsiyyətlər həyatda olduğu kimi, sənətdə də öz yolları ilə və özünəməxsus şücaətlə yüksəlmişlər. Aşağıdakı misralardakı yalnız böyük ürəyi və istedadı olan qələm sahiblərinin qəlbində yaşada biləcəyi hiss-həyəcanlar və təkrarsız yaşantılar Xətayinin və Baburun lirik aləmi üçün son dərəcə səciyyəvidir: «Qara zülfün boynuna hindi düşdi, Sənin sevgin könülə indi düşdi. Əzəldən sevgini, var idi canda, Sən eylə sanmagil kim indi düşdi. Tuti yarım durub bağçaya gəzər, Utandı sərv ağacı endi, düşdi. ...Nə qayğım var rəqibin fitnəsindən? Eşitdim quyu qazan kəndi düşdi. Xətayi, sən güvənmə malə, gəncə, Neçələr malə, gəncə mindi, düşdi». [Xətayi, 2005: 210].

Zahiriddin Məhəmməd Baburun faciə və ayrılıqlarla dolu həyat yolunu, onun böyük kədərinə və həsrətlərini, bəzən də insan qəlbinin və dözümlünün fəvqündə duran iztirablarını müəyyən dərəcədə dərk etmək və dəyərləndirmək mümkündür. Amma onun həyat sevgisini, dünyaya baxışını və xüsusən, intim duyğularını adi təsəvvür və təfəkkür tərəzində çəkmək, qiymətləndirmək mümkün deyil.

Ümumən, türk xalqları poeziyası tarixində, bir sıra görkəmli türkoloqların vurğuladığı kimi, iki əsr xüsusilə əlamətdardır; XV yüzil Əlişir Nəvai həzrətlərini, XVI əsr isə Zahiriddin Məhəmməd Babur, Şah İsmayıl Xətayi və Məhəmməd Füzulini söz sənəti aləminə bəxş etdiyinə görə poetik tariximizin qızıl səhifələridir. Onların yaradıcılığında dini-fəlsəfi üslubun və təsəvvüf motivlərinin mühüm yer tutması ilə yanaşı həm də dünyəvi ədəbiyyatın və ədəbi təmayüllərin üstünlük təşkil etməsi, başqa sözlə, «zahir şeiriyyəti» ənənələri ilə qırılmaz surətdə bağlılıq da ümumtürk poeziyası tarixində bu sənətkarların özünəməxsus şərəfli yer tutmasını şərtləndirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı, «Elm», 1965.
2. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, «Elm», 1981.
3. Захириддин Мухаммад Бобур. Асарлаг. Уч жиллик. I жилд. Девон. – Тошкент, Бадий адабиёт, 1965.
4. Захириддин Мухаммад Бобур. Асарлаг. Уч жиллик. II жилд. Бобурнома. – Тошкент, Бадий адабиёт, 1965.
5. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, 384 səh.

BOBUR RUBOIYLARIDA VAZN VA QOFIYA UYG'UNLIGI

Hamroyeva Orzigul Jalolovna

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori
E-mail: arguvon87@mail.ru

Annotatsiya: Poetika ilmining bilimdoni Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiy va ilmiy merosi tadqiqi adabiyotshunoslik uchun muhim vazifalardan biridir. Bobur poetika ilmiga oid risola yaratish barobarida uning amaliy natijasini asarlarida ko'rsatib berdi. Xususan, Bobur ruboiylarida vazn va qofiya nazariyasining amaliy tatbig'i, badiiy ifodasi yaqqol ko'zga tashlanadi. Qofiyaning vazn bilan bog'liq besh turi va turkiy adabiyotda qo'llanishi an'anaga aylangan uch maxsus turning Bobur ijodida ko'p uchrashi davr adabiy muhitini ko'rsatuvchi muhim omil sifatida e'tiborga molik. Shu jihatdan shoirlar asarlarining tahlil va tadqiqi muhim ahamiyatga ega. Maqolada shoirning ruboiylari tahlilga tortiladi, ularning vazniy va qofiya imkoniyatlari tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: aruz, qofiya, hijo, rukn, qofiya turlari, qofiya harakatlari, bahr.

Аннотация: Изучение творческого и научного наследия Захириддина Мухаммада Бабура, знатока поэтики, является одной из важных задач литературоведения. Создавая трактат по науке о поэтике, Бабур показал в своих произведениях ее практические результаты. В частности, практическое применение и художественное выражение теории аруд и рифмы отчетливо просматриваются в рубайятах Бабура. Пять типов рифм, связанных с арудом, и три специальных типа, которые традиционно используются в тюркской литературе, значимы в творчестве Бабура как важный фактор, указывающий на литературную среду того времени. В этом отношении важен анализ и исследование творчества поэтов. В статье анализируются рубаи поэта, исследуются их аруд и рифмовочные возможности.

Ключевые слова: аруз, рифмовка, хиджо, руكن, виды рифмовки, рифмовочные движения, бахр.

Annotation: The study of the creative and scientific heritage of Zahiriddin Muhammad Babur, a connoisseur of poetics, is one of the important tasks for literary studies. While creating a treatise on the science of poetics, Babur showed its practical results in his works. In particular, the practical application and artistic expression of the theory of aruz and rhyme are clearly visible in Babur's rubaiyats. Five types of rhyme related to weight and three special types, which are traditionally used in Turkish literature, are significant in Babur's work as an important factor indicating the literary environment of the time. In this respect, the analysis and research of poets' works is important. In the article, the rubai of the poet is analyzed, their aruz and rhyme possibilities are studied.

Keywords: aruz, rhyme, hijo, rukn, types of rhyme, rhyme movements, bahr.

Mumtoz lirik janrlar poetikasining tahlili shoirlarning mazmun va shaklni bir butun holda taqdim etganliklarini va bu qoidaga qat'iy rioya qilganliklarini ko'rsatadi. Xususan, poetika ilmining bilimdoni Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasida ayni xususiyat: vazn, qofiya va badiiyatning yaxlit holda berilishi bilan bog'liq amaliy jarayon mukammallikka ega. Ruboiy garchi kichik lirik janr bo'lsa-da, uning yaratilishi boshqa janrlarga nisbatan murakkab. Buning asosiy sabablaridan biri esa ma'lum qofiya va vaznga qat'iy rioya qilinishidir.

Ma'lumki, ruboiy hazaj bahrining ikki: axrab va axram shajarasining 24 vaznida yoziladi. Bobur ruboiylari orasida axrab shajarasida yozilgan ruboiylar soni axram shajarasida yozilgan ruboiylarga nisbatan ko'p. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Bobur ruboiylari vaznga mutanosib ravishda qofiya tizimiga to'liq va mukammal rioya qilingan lirik janr sifatida adabiyotshunoslikda alohida e'tirof etiladi. Adabiyotshunoslikda Boburning yetuk ruboiynavis sifatida e'tirof etilishi ruboiylar sonining ko'pligi bilan emas, poetik: vazn, qofiya, badiiyat jihatidan mukammalligiga qarab belgilangan. Shoir ruboiylari vazn imkoniyatlarini o'zida to'la aks etira olgan. Shu bilan birgalikda vaznga mos ravishda mukammal – asl qofiya shakl va mazmun butunligini ta'minlab turibdi.

Ma'lumki, qofiya misra oxiridagi ohangdosh so'z bo'lib, shoir maqsad va uslubini o'zida aks ettiruvchi asosiy shakliy birlikdir. Qofiyashunoslar qofiyaning tuzilishiga ko'ra uch: asliy, shoygon va g'ayri ma'muliy qofiya turini farqlaydilar. Unga ko'ra asliy qofiya qofiya harf va harakatlarining to'la mosligi, istisno holat va qofiya ayblarining mavjud emasligi, ohangdoshlik asoslar o'rtasida yuzaga kelishiga asoslanadi. Bobur ruboiylarida ayni qonuniyat asosidagi asliy qofiyalar ishtiroki bosh mezon qilib olingan.

Yo qahr-u g'azab birla meni **tufroq** qil,
Yo bahri inoyatingda **mustag'roq** qil.
Yo rab, sengadur yuzum qaro, xoh **oq** qil,
Har nav'i sening rizong erur **andoq** qil.

Ruboiy *tufroq* – *mustag'roq* – *oq* – *andoq* qofiyadosh so'zlari asosida shakllantirilgan bo'lib, «qof» raviy sifatida asoslar ohangdoshligini ta'minlab turibdi. Qofiyadosh so'zlar tarkibidagi ridfning takrori ohangni kuchaytirish vazifasini va qofiya harflarining ishtirokiga ko'ra murdof qofiya turini yuzaga keltirgan. E'tibor qilinsa, qofiyadosh so'zlardagi raviy sokin holatda, demakki, bunday qofiyadosh so'zlar raviyning ishtirokiga ko'ra muqayyad qofiya turini shakllantirgan. Qofiya harflarining va qofiya qismlarining ishtirokiga ko'ra turlari bir-birini taqozo qiladigan tur sifatida vaznga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. *Tufroq* – *mustag'roq* – *oq* – *andoq* qofiyadosh so'zlari ridf («*alif*» – *o* harfi) ishtirok etgani uchun murdof, juzvlarning ishtiroki (qofiya qismlarining ishtiroki)ga ko'ra mutarodif qofiya turini shakllantirgan. Bu qofiyaning o'ziga xos xususiyati shundaki, qofiya qismlari mutaharrik harfdan so'ng ikki sokin harfning kelishiga asoslanadi. Ahmad Taroziy «Funun ul-balog'a» asarida mutarodif qofiya turi sababi mutavassit (~)ning ishtiroki asosida shakllanishini ta'kidlaydi.

Tuf-roq - - ~
Mus tag'-roq - - - ~

Oq - ~

Andoq - - ~

Tabiiyki, qofiyadosh soʻzning oʻta choʻziq hijo bilan tugallanishi vaznga ham oʻz taʻsirini koʻrsatadi.

Yo qahr-u gʻazab birla meni tuf**roq** qil, - *a*

- - V / V - - V / V - - - / -

Yo bahri inoyatingda mustagʻ**roq** qil, - *a*

- - V / V - - V / V - - - / -

Yo rab, sengadur yuzum qaro, xoh **oq** qil, - *a*

- - V / V - V - / V - - - / -

Har navʼi sening rizong erur **andoq** qil, - *a*

- - V / V - V - / V - - - / -

Ruboiyning birinchi va ikkinchi misralari hazaji musammani axrabi makfufi solimi abtar, uchinchi va toʻrtinchi misralari hazaji musammani axrabi maqbuza solimi abtar vaznida yozilgan. Ruboiyda «qil» soʻzi radif sifatida ishlatilgani bois qofiyaning mutarodif shakli misraning uchinchi rukniga taʻsir koʻrsatgan. Yaʼni uchinchi rukn soʻnggining choʻziq hijo shaklida kelishi axrab va axram shajarasidagi vaznlarning (uchinchi rukn)solim va axram vaznida kelishini talab qiladi. Ruboiy qofiyadosh soʻz bilan tugasa-da, raviydan keyingi qofiya harflarning ishtiroki ham uchinchi ruknga taʻsir koʻrsatishini kuzatish mumkin. Bunday holatda ham qofiyadosh soʻzlardagi ohangdoshlikni taʼminlab turgan asosdagi soʻnggi hijo oʻta choʻziq (sababi mutavassit) hijo boʻlgani sababidan uchinchi rukn axrab va axram shajarasining solim va axram vaznini talab qiladi.

Eykim, manga mujda berding ul jon**ondin**, - *a*

- - V / V - V - / V - - - / -

Qilding meni ozod gʻami hij**rondin**, - *a*

- - V / V - - V / V - - - / -

Bu mujdani ne navʼ sifat qilgʻaymen, - *b*

- - V / V - - V / V - - - / -

Goʻyoki xabar berding oʻlukka **jondin**, - *a*

- - V / V - - V / V - - - / -

-

Jonondin – hijrondin – jondin soʻzlari qofiyadosh soʻz sifatida yuqorida tahlilga tortilgan ruboiy bilan ayni xarakterga ega. Yaʼni bu qofiyadosh soʻzlar mutarodifi murdof qofiya turini hosil qilgan. Biroq bu qofiya turi raviy mutaharrik boʻlgani bois ham raviyning ishtirokiga koʻra mutlaq qofiya turini shakllantirgan.

Yuz hamd angakim, hamdin aning ahli **maqol**,

- - V / V - - V / V - - V / V ~

Yuz yil desalar, tugatmagi amri **mahol**.

- - V / V - V - / V - - V / V ~

Vasfida xirad ojiz erur, noti**qa lol**.

- - V / V - - V / V - - V / V ~

Ne nav' sifat qilay oni jalla **jalol**.

- - V / V - V - / V - - V / V ~

Ruboiyning birinchi va uchinchi misrasi hazaji musammani axrabi makfufi axtam, ikkinchi va to'rtinchi misrasi hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi axtam vaznida yozilgan bo'lib, taqti e'tiboriga ko'ra mutavoziy qofiya turi qo'llanilgan. Ruboiy vaznlari orasida azall va axtam ruknlarining so'nggi o'ta cho'ziq hijodan tashkil topadi. Demakki, qofiyaning taqti' e'tiboriga ko'ra turlari orasidan mutarodif (~), mutavoziy (V ~), mutarojih (V V ~), mutazoyid (VVV~) turlari ruboiyning azall va axtam vaznini talab qiladi. Qofiyaning uch: mutavoziy (V ~), mutarojih (V V ~), mutazoyid (VVV~) turlari turkiy adabiyotda keng qo'llangan. Ahmad Taroziy bu uch qofiya turini forsning ixtirosi sifatida keltiradi.

Bobur ruboiylari orasida mutarodif qofiya asosidagi axrab va axram shajarasining azall vaznida yozilgan ruboiylar nisbatan ko'p.

Keldim sanga yuz umid bila, ey **moh**, - a

- - V / V - V - / V - - - / ~

Lekin yozdim yuzingni ko'rmay yuz **oh**, - a

- - - / - V - / V - - - / ~

Hamsuhbat-u hamrohni netay bu yo'lda, - b

- - V / V - - V / V - - - / -

Darding manga hamsuhbat-u ishqing ham**roh**. - a

- - V / V - - V / V - - - / ~

Ruboiy uch xil vaznda yozilgan bo'lsa-da, qofiyadosh so'zlarning ishtirokiga ko'ra barcha misralarning so'ngi azall ruknida ekanligini kuzatish mumkin.

Bobur ruboiylari orasida muraddaf - radifli ruboiylar juda katta salmoqqa ega. Radif mohiyatni, ijodkor maqsadini anglatuvchi asosiy vosita bo'lgani bois Bobur radifning yig'iq va yoyiq shaklidan unumli foydalangan. Natijada ohangdoshlik mazmun bilan mutanosib holatda yaxlitlikni yuzaga keltirgan.

Ishqingda ko'nglum **xarobdur**, men ne qilay?

Hajringda ko'zum **purobdur**, men ne qilay?

Jismim aro pech-u **tobdur**, men ne qilay?

Jonimda ko'p **iztirobdur**, men ne qilay?

Yoki

Ey yor, sening vaslingga **yetmak** mushkil,

Farxunda hadisingni **eshitmak** mushkil.

Ishqingni dog'i bartaraf **etmak** mushkil.

Boshni olibon har sari **ketmak** mushkil.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, Bobur ijodida qofiyaning mutakovis, mutarokib, mutavotir kabi turlari kam uchraydi. Ruboiy vaznlari orasida abtar va ajabb vaznidagi ruboiylar salmoqli

hajmga ega bo'lsa-da, ularning ko'pi radif va qofiyadan keyingi harflarning ishtirokiga qarab belgilangan. Ruboiylar orasida qofiyaning muqayyad shaklida tugagani miqdoran kam.

Ey bodi sabo, ayla Xurosong'a **guzar**, - a
- - V / V - - V / V - - V / V -
Mendin degil ul yori parishong'a **xabar**. - a
- - V / V - - V / V - - V / V -
Necha safar o'z ko'nglung uchun qilg'aysen, - b
- - V / V - - V / V - - - / -
Emdi bizing uchun ayla bu yong'a **safar**. - a
- - V / V - - - / V - - V / V -

Uch xil vaznda yozilgan ushbu ruboiydagi qofiyadosh so'zlar *guzar*, *xabar*, *safar* so'zlari qofiyaning taqti' e'tiboriga ko'ra mutadorik turini hosil qilish barobarida axrab va axram shajarasining ajabb vaznini talab qilgan.

Bobur ruboiylari orasida Navoiy ta'kidlaganidek, «qofiyasida aybg'inasi bor» ruboiylar ham uchrab turadi. Qofiyaning mukammalligi raviyning ishtiroki va shu bilan birgalikda uning asos tarkibida kelishi va bir xil harfdan iborat bo'lishini talab qiladi.

Qayg'ungni cheka-cheka **qaribdur** Bobur,
Rahm aylaki, o'zidin **boribdur** Bobur.
Noranj yubordi sangakim, bilgaysen,
Ya'niki bu nav' **sarg'aribdur** Bobur.

Ruboiyda *qaribdur* – *boribdur* – *sarg'aribdur* so'zlari qofiyadosh so'zlar sifatida ohangdoshlikni ta'minlab bergan. *Qaribdur* so'zining asosi *qarimoq*, *boribdur* so'zining asosi esa *bormoq*, *sarg'aribdur* so'zining asosi esa *sarg'armoq* bo'lib, *qari* – *bor* – *sarg'ar* so'zlari o'zaro qofiyadosh bo'la olmaydi. Shu sabab bilan raviy sifatida «bo» - b undoshi ohangdoshlikni ta'minlab turibdi. Demakki, raviy asos tarkibida emas, qo'shimcha tarkibida kelgan. Bu esa qofiyadagi nuqson sifatida baholanadi.

Ey yor, jafo rasmi **chiqormoq** ne edi?
Yo mehr giyohini **qo'pormoq** ne edi.
Bir mehr yana lutf, yana javr nedur,
Bir bording-u kelding, yana **bormoq** ne edi?

Yuqoridagi ruboiyda ham bu holat ko'zga tashlanadi. Ya'ni *chiqarmoq* so'zi asosan (asos jihatidan) *qo'pormoq* va *bormoq* so'zlari bilan qofiyadosh bo'la olmaydi. -Ar shakligina *chiqormoq* so'zini ular bilan qofiyadoshlik vazifasiga birlashtirishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ruboiy garchi kichik lirik janr bo'lsa-da, mazmunan keng va shaklan qat'iy qoidalar asosida yaratiluvchi lirik janrdir. Bobur ruboiylarida bu mukammallik yaqqol ko'zga tashlanadi. Bobur aruzga oid risola muallifi sifatida vaznning

mukammal va saktasiz kelishiga qat'iy amal qilgan. Bu holat ruboiylarning qofiya tizimida ham ko'zga tashlanadi. Ikki yuzdan ortiq ruboiylarning deyarli barchasi mukammal qofiyaga ega. Bobur radif, hojib va qofiyaning badiiy ahamiyatini to'g'ri anglagan holda bu tamoyilni ijodining bosh mezoniga aylantirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bobur she'rlari. O'zR FA ShI Asosiy fondi. Inv. 8814. 1914.
2. З.М.Бобур. Девон. – Тошкент: ЎзР ФА, 1958. – 180 б.
3. Бобур. Девон. 3 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1965. – 234 б.
4. З.М.Бобур Махрами асрор топмадим. Париж девони нусхаси: Шеърлар. (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан) – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 380 б.
5. З.М.Бобур Девон. (Нашрга тайёрловчи А.Абдуғафуров) – Тошкент: Фан, 1994. – 196 б.
6. Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур. (Нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёрқин қизи) – Кобул, 1983. – 232 б.
7. Бобур Девони: Кобул нашрига қўшимча (такмила). (Нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёрқин қизи) – Тошкент: Шарқ, 2004. – 84 б
8. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 222 б.
9. Hamroyeva O.J. Mumtoz qofiyaning nazariy asoslari. Qo'llanma. – Тошкент: BOOKPRINT, 2022. – 200 б.

BOBUR IJODIDA MUAMMO JANRI XUSUSIYATLARI

Abdullayeva Dildoraxon Zumratbekovna

Filologiya fanlari doktori, dotsent,

Andijon davlat universiteti

E-mail: dildor.abd@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidagi muammo janri xususiyatlari haqida soʻz yuritiladi. Sharq sheʼriyati adabiy anʼanalarining tadriji shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur nazmida kuzatilishi, Bobur ijodida 54 ta turkiy va 1 ta fors-tojik tilida muammo mavjudligi, ular shoirning soʻz sanʼatkorligi va mahoratidan darak berishi yoritiladi. «Boburnoma»da muammo janrida asarlari bor shoirlar taʼkidlab oʻtilgan boʻlib, Bobur muammolarida shaxs ismi topilishi birinchi maqsad qilib qoʻyilgan boʻlsa-da, faqat shaklga eʼtibor qilinmaydi, balki bu muammolar lirik, didaktik, axloqiy-taʼlimiy mazmun kasb etadi. Mumtoz sheʼriyatdagi anʼanaviy obrazlardan tashqari Bobur muammolarida original poetik obrazlar yaratilgani ham alohida diqqatga sazovor. Boshqa lirik janrlar singari muammolarda ham anʼanaviy ishq-muhabbat mavzusi qalamga olinadi, rang-barang obrazlar orqali lirik manzara hosil qilinadi. Bobur ijodidagi muammo namunalari sharq mumtoz sheʼriy janrlari taraqqiyotiga muayyan ulush boʻlib qoʻshildi. Shoir ijodida muammoning fard va ruboiy shakllari mavjud. Bobur muammolari ham shaklan, ham mazmunan mukammal yaratilgan boʻlib, shoirning badiiy mahorati yuksakligini ifodalovchi xususiyatlardan biridir.

Kalit soʻzlar: Bobur ijodi, mumtoz sheʼriyat, Bobur lirikasi, muammo janri, abjad hisobi, muammo javobi, badiiy mahorat.

Annotation: The article talks about the features of the «muammo» genre in the work of Zahiriddin Muhammad Babur. The progress of the literary traditions of Eastern poetry is observed in the poetry of the king and poet Zahiriddin Muhammad Babur, the presence of problems in 54 Turkic and 1 Persian-Tajik languages in the work of Babur, which indicates the mastery of the poet's words. In «Baburnama» poets stand out with works of the «muammo» genre. And although the primary goal is to find the names of a person in Babur's «muammo», attention is paid not only to the form, but these poems acquire a lyrical, didactic, moral character. In addition to traditional images in classical poetry, the original poetic images created in Babur's poems of this genre also deserve attention. As in other lyrical genres, the traditional theme of love is highlighted, and a lyrical landscape is created through colorful images. The poems of the «muammo» genre in the work of Babur contributed to the development of oriental classical poetic genres. In the poet's work there are poems «muammo» in the form of «fard» and «rubai». Babur's «muammo» poems are beautifully created both in form and content, and are one of the features that express the high artistic skill of the poet.

Keywords: Babur's work, classical poetry, Babur's lyrics, the genre of «muammo», «abjad», the answer is «muammo», artistic skill.

Аннотация: В статье говорится об особенностях жанра «муаммо» в творчестве Захириддина Мухаммада Бабура. Прогресс литературных традиций восточной поэзии наблюдается в поэзии царя и поэта Захириддина Мухаммада Бабура, наличие проблем на 54 тюркских и 1 персидско-таджикском языках в творчестве Бабура, что свидетельствует об мастерстве слова поэта. В «Бабурнаме» выделяются поэты с произведениями жанра «муаммо». И хотя первостепенной целью является найти имен человека в «муаммо» Бабура, внимание уделяется не только форму, но эти стихотворения приобретают лирический, дидактический, нравственный характер. Помимо традиционных образов в классической поэзии, заслуживают внимания и оригинальные поэтические образы, созданные в стихотворениях этого жанра Бабура. Как и в других лирических жанрах, освещается традиционная тема любовь, а через красочные образы создается лирический пейзаж. Стихотворения жанра «муаммо» в творчестве Бабура способствовали развитию восточных классических поэтических жанров. В творчестве поэта встречаются стихотворения «муаммо» в форме «фард» и «рубаи». Стихотворения «муаммо» Бабура прекрасно созданы как по форме, так и по содержанию, и являются одной из черт, выражающих высокое художественное мастерство поэта.

Ключевые слова: творчество Бабура, классическая поэзия, лирика Бабура, жанр «муаммо», «абджад», ответ «муаммо», художественное мастерство.

Sharq she'riyati adabiy an'alarining tadriji shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur nazmida kuzatiladi. Shoir devoni sharq mumtoz devon tuzish tamoyillariga muvofiq bo'lib, janrlar rang-barangligi bilan ham o'ziga xosdir. Badiiy timsollarning originalligi va badiiy mahoratining yuksakligi jihatidan ham o'zbek mumtoz she'riyati tarixida Bobur lirikasi alohida o'rin tutadi. Ayniqsa, murakkab janrlardan bo'lgan muammo namunolari Bobur lirikasida o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Bobur ijodida 54 ta turkiy va 1 ta fors-tojik tilida muammo mavjud bo'lib, ular shoirning so'z san'atkorligi va mahoratidan darak beradi. Muammo arab tilidan olingan bo'lib, «ko'r qilingan», «yashirilgan» ma'nolarini bildiradi. Bu janrning murakkablik jihati shundaki, muammo yaratishda va uning javobi yechilishida arab, fors tillarini bilish, bu tillarning grammatikasi qoidalari, harflarning yozilish shakli, abjad hisobi, raqamlar shakllarini bilish talab etiladi.

Bobur o'zi muammo ijod etishdan tashqari boshqa ijodkorlarning ham muammo janrida qalam tebratganliklariga e'tibor beradi. «Boburnoma»da muammo janrida asarlari bor shoirlar ta'kidlab o'tiladi. Shihobiddin Muammoiy, Mullo Muhammad (Jununiy) Badaxshiy, Sharifiy Munajjimlar shular jumlasidan bo'lib, dastlabki ikki shoir keyinchalik Boburga bag'ishlab muammo risolalarini yozganlar [Жўраев, www.saviya.uz].

Muammo mumtoz she'riyatimizda asosan she'riy shaklda yozilgan. Uning fard, ruboiy, qit'a, tuyuq, g'azal shaklidagi, ba'zan saj'li nasr shaklidagi namunolari uchraydi. Bobur ijodidagi muammolar asosan she'riy usulda bo'lib, fard va ruboiy shaklida bitilgan. Odatda shaxslar ismi muammoda yashiringan bo'lib, muayyan qoidalar asosida berkitilgan nom aniqlanishi shart qilib qo'yiladi. Muammo qoidalari dastlab uch qismga bo'linadi: 1. A'moli tas'hili (osonlashtirish amallari). 2. A'moli tahsili (hosil qilish amallari). 3. A'moli takmili (mukammallashtirish amallari).

Bobur muammolarida shaxs ismi topilishi birinchi maqsad qilib qo'yilgan bo'lsa-da, faqat shaklga e'tibor qilinmaydi, balki bu muammolar lirik, didaktik, axloqiy-ta'limiy mazmun kasb etadi. Mumtoz she'riyatdagi an'anaviy obrazlardan tashqari Bobur muammolarida original poetik obrazlar yaratilgani ham alohida diqqatga sazovor. Boshqa lirik janrlar singari muammolarda ham an'anaviy ishq-muhabbat mavzusi qalamga olinadi, rang-barang obrazlar orqali lirik manzara hosil qilinadi. Masalan:

Eshiging ostonig'a qo'yubon ikki yuzumni,
O'pay gohe tavozu' birla surtay goh ko'zumni.

Yor ostonasiga oshiqning ikki yuzini qo'yishi va ostonani tavoze' bilan o'pib, ko'zga surtishi oshiqlik holatining ta'sirchan manzarasidir. Bu kabi sharqona odob, xokisorlik o'zbek millatiga xos xususiyat sifatida taassurot qoldiradi, shuningdek vafo va sadoqatning ibratli namunasi sifatida namoyon bo'ladi.

Muammo yechish qoidalari 15 xil, uslub esa 48 xil [Зоҳидов, 1986;18] ekanligi aytiladi. Bobur muammolarini yechishda ushbu qoida va uslublar tatbiq etilishi bilan javob hosil qilish mumkin. Birgina muammoda bir necha qoida ham qo'llanishi mumkin bo'ladi. Bulardan hisob qoidasi bo'lib, «biror son ko'rsatilib, uning nomi olinadi yoki biror son nomi aytilib», uning shakli olinadi. Yana turli harf yoki so'zlarning abjad hisobidagi son qiymatiga ishora qilinishi va nihoyat xalq orasida ma'lum va mashhur bo'lgan sonlarga ishora qilinishi mumkin» [Зоҳидов, 1986; 21]

Mazkur muammoning javobini topish uchun turkiy tilidagi «eshik»ning arab tilidagi muqobilini bilish zarur bo'ladi. Bu so'z arab tilida «bob» deyiladi. «Eshikning ostonasi»ga, ya'ni «bob»ning oxiriga oshiqning «ikki yuzi»ning qo'yilishi ikkita ma'noga ega. «Ikki yuzum» – lirik qahramonning ikkala yanog'i bo'lsa, ikkinchi ma'nosi 200 raqamidir. «Bob»ning so'ngigiga 200 raqami ostidagi «و» qo'yilsa «Bobir» ismi hosil bo'ladi.

Xulqungni rost qilg'il har sorig'aki borsang,
Ahsanta der bori el gar yaxshi ot chiqarsang.

Inson qayerda bo'lsa ham odob-axloq chegarasidan chiqmasligi zarurligi va el bunday odamni «yaxshi odam» deyishi, shu nom bilan dovrug' qozonishi ta'kidlanmoqda. Mazkur muammodagi ishoraga ko'ra «ahsanta»dan «ot chiqarmoq» so'zlariga e'tibor qilinadi. Muammoda «ot» isqot qilinsa, «Hasan» so'zi hosil bo'ladi. «Isqot» muammo janri qoidalaridan bo'lib, «she'rda ishora qilingan ma'lum so'zdan bir yoki bir necha harflar alohida tayinlab yoki tayinlanmay olib tashlanadi. Bunda olib tashlashga dalolat qiluvchi turli so'zlar bilan ishora qilinadi» [Зоҳидов, 1986; 21].

Xuddi shu muammo mazmuniga yaqin Alisher Navoiy ijodida ham «sa'd» nomi yashiringan muammo uchraydi:

Bu gulshan ichraki yo'qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshilik bila ot.

Shoir «gulshan» istiorasi orqali bu dunyoga, hayotga o'z ta'rifini ham bermoqda. Gulshan singari hayotda yashab yaxshilik bilan nom chiqarish saodat, ya'ni baxtdir degan mazmun ifodalanmoqda. Muammoda «saodat»dan «ot» isqot qilinsa, «sa'd» («baxt») so'zi hosil qilinadi.

Bobur muammolarida yor tavsifi orqali ham obraz yaratiladi. Shoir yorga murojaat qilib undan murod agar so'zga og'iz ochilsa, uni yod etishni so'raydi:

Yetildi soch budur sendin murode,
Ki, qilg'aysen kalome, bizni yode.

Mumtoz she'riyatda sochning shakli «yoy»ga tashbeh etiladi. Yetilgan sochning yod etilishi ishorasiga ko'ra, «kalom» so'nggiga «yoy» qo'shilganda «Kalomiy» ismi hosil bo'ladi. Adabiyotshunos Shafiqa Yorqin talqiniga ko'ra, bu muammo quyidagicha hal etiladi: «Soch «kulola» yechilsa, «la» tushib, «kulo» qoladi. Agar «kulo», «mi»ni yod qilsa, ya'ni oldiga kelsa, «Kalomiy» bo'ladi [Бобур девони, 2004;35].

Oshiq ruhiy holatining yana bir tasviri quyidagi muammoda ifodalanadi:

Necha otini eshitgach oh urub o'zdin ketay,
Oqibat bosh borg'usidur, Bobur, ohimdin netay.

Yuqoridagi muammo javobini topishda «qalb» qoidasi tatbiq qilinadi. Unga ko'ra, «ma'lum bo'g'in, so'z yoki iboradagi harflarning yoki so'zlarning o'rnini tartibi bilan yoki tartibsiz o'zgartirishdan iboratdir» [Зохидов, 1986; 22]. «Bobur» va «ohim» so'zlariga ishora qilinmoqda. «Bobur» ismidagi bosh harf «bo» olib tashlanib, «ohim» so'zi qo'shilsa «Ibrohim» ismi hosil bo'ladi.

Yuz biyobon tarfiga urayin,
Dardi dil birla ne munda turayin.

Muammo javobini topishda «intiqod» qoidasiga tayaniladi. «Qirg'oq», «chekka», «taraf», «bo'y», «lab» kabi so'zlar kelsa oldingi yoki oxirgi harflar... olib saralanadi va ularning birikishidan nom hosil qilinadi» [Зохидов, 1986; 19]. Shunga ko'ra, «yuz» va «biyobon» so'zlari asosida muammoda yashirilgan so'z topiladi. Birinchi misradagi «yuz» raqam ma'nosida kelganda abjad hisobi bo'yicha «qof» harfini bildiradi, «qof» biyobon so'zining birinchi bo'g'iniga qo'shiladi, so'ngra «bon»ning oxiriga «dardi dil», ya'ni «dol» qo'shilib «Qubod» ismi hosil qilinadi.

Chiqar savdoyilarning dud yanglig' ohi boshig'a,
Agar keltursa sochini parishon zulfi qoshig'a.

Muammoda «savdoyi» so'ziga ishora qilingan bo'lib, dud, ya'ni «d» chiqarib tashlanadi. «Zulf» odatda «lom»ga tashbeh qilinadi. Harflarni «parishon» qilinishi ishorasiga ko'ra, ya'ni «savdoyi» so'zidagi harflar almashtirib, «sin»dan so'ng «lom» yoziladi. «Qosh» esa «nun»ga tashbeh qilinib, harflar qo'shilganda «Salmon» ismi hosil bo'ladi.

Bosafo orazing ne dilkashtur,
Benihoyat qocharlaring xushtur.

«Bosafo» soʻzidagi «safo»ning maʼnodoshi «xush» boʻlib, «qochar» ishorasiga koʻra safo soʻzi chiqariladi hamda «bo» qismi ikkilantirilib «Bobo» soʻzi hosil qilinadi.

Toʻgʻri taʼkidlanganidek, shoirlar «muammoning quruq shaklbozlikka aylanib qolishiga qarshi kurashdilar», «muammoga faqat ism yashirish sanʼati deb emas, shu bilan birga muhim falsafiy, siyosiy va taʼlimiy fikrlarni ifodalashning oʻziga xos vositasi deb qaradilar» [Исҳоқов, 1995;107]. Bu taʼrifni Bobur ijodiga xos deb hisoblash mumkin.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidagi muammo namunalari sharq mumtoz sheʼriy janrlari taraqqiyotiga muayyan ulush boʻlib qoʻshildi. Shoir ijodida muammoning fard va ruboiy shakllari mavjud. Bobur muammolari ham shaklan, ham mazmunan mukammal yaratilgan boʻlib, shoirning badiiy mahorati yuksakligini ifodalovchi xususiyatlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобур девони. Кобул нашрига такмила. –Тошкент: Шарқ, 2004.–112 б.
2. Зоҳидов Л. А. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. – Тошкент: Фан, 1986.
3. Исҳоқов Ф. Эски ўзбек тили ва ёзуви.–Тошкент: Ўқитувчи,1995.– 208б.
4. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 3-ж. – Тошкент: Фан,
5. www.saviya.uz (Бобур муаммоларининг бадиияти. Ж.Жўраев.)

BOBUR IJODIDA VATAN TUYG'USINING BADIY TALQINI

Hojiyeva Shahlo Hazratovna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent, O'zbekiston Milliy universiteti,
E-mail: sh.hojiyeva@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning tarixiy-memuar asari – «Boburnoma» va she'rlar devonidagi g'azal va ruboiylari asosida Vatan tuyg'usining badiiy talqini masalasi tahlilga tortilgan. «Boburnoma»da buyuk adibning ona yurt sog'inchi bilan bog'liq kechinmalari qanday aks etgani muammosi asardan olingan misollar orqali tadqiq qilingan. Ulug' shoirning g'azallari va ruboiylarida yoru diyor motivlarining o'rni, Vatanga muhabbat tuyg'usi, hijron iltiroblari talqini yuzasidan ilmiy tahlillar amalga oshirilgan. Shoir she'rlarida Vatan tuyg'usining poetik talqini uchun qo'llangan tashbih, istiora, tazod, sifatlovchi-sifatlanmish munosabatlari singari badiiy tasvir vositalari qanday estetik vazifa bajargani tadqiq qilingan. Poetik mazmun ifodasida aruz vaznining tutgan o'rni masalasiga ham e'tibor qaratilgan. Boburning turli janrlardagi she'rlari strukturaviy tahlil etilgan hamda ilmiy-nazariy jihatdan umumlashtirilgan.

Kalit so'zlar: she'r, tarixiy-memuar asar, Vatan tuyg'usi, yoru diyor motivlari, badiiy talqin.

Annotation: The article analyzes the issue of the artistic interpretation of the sense of the Motherland based on Zahiriddin Muhammad Babur's historical-memoir work - "Baburnoma" and his ghazals and rubai from the library of poems. The problem of how the great writer's experiences related to homesickness are reflected in "Boburnoma" is studied through examples taken from the work. Scientific analyzes have been carried out on the role of land motifs, the feeling of love for the Motherland, and the interpretation of the sufferings of emigration in the great poet's ghazals and rubai. The poet's poems have been researched on the aesthetic function of artistic image tools, such as simile, metaphor, contrast, adjective-adjective relations, used for the poetic interpretation of the feeling of the Motherland. Attention is also paid to the role of aruz weight in the expression of poetic content. Babur's poems of various genres are structurally analyzed and summarized from a scientific and theoretical point of view.

Keywords: poem, historical-memoir work, sense of the Motherland, motifs of the land, artistic interpretation.

Аннотация: В статье анализируется вопрос художественной интерпретации чувства Родины на основе историко-мемуарного произведения Захириддина Мухаммада Бабура «Бабурнама» и его газелей и рубаи из дивана стихов. Исследована проблема отражения переживаний великого писателя, связанных с тоской по родине, на примере отрывков из «Бабурнама». Проведен научный анализ роли мотивов родной земли и возлюбленной, чувства любви к Родине, интерпретации страданий тоски разлуки в газелях и рубаи великого поэта. В стихотворениях поэта проверена эстетическая функция способов

художественного изображения, таких как схожесть (ташбех), метафора, контраст, прилагательно-прилагаемые отношения, используемые для поэтического толкования чувства Родины. Также уделено внимание на роль метрики аруз в выражении поэтического смысла. Стихи Бабура в разных жанрах проанализированы в структурном проядке и обобщены с научно-теоретической точки зрения.

Ключевые слова: стих, историко-мемуарное произведение, чувство Родины, мотивы родной земли и возлюбленной, художественная интерпретация.

Zahiriddin Bobur – buyuk shoir va adib, benazir hukmdor va sarkarda, ulug‘ olim va mutafakkir sifatida nechog‘liq ma‘lum va mashhur bo‘lsa, yuksak axloqiy fazilatlar sohibi ekani jihatidan ham har qancha e‘tirofga loyiqdir. Taqdir taqozosi bilan o‘zga yurtlarda yashash va hukmronlik qilishiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa-da, biror lahza ham Vatan yodidan ayri tushmagani ushbu fikrni tasdiqlaydi.

Bobur ona Vatanini butun vujudi bilan sevdi. Buyuk adibning tarixiy-memuar asari – «Boburnoma»dagi Andijon, Marg‘ilon, Samarqand kabi shaharlar haqidagi lavhalar ham bu fikrni tasdiqlaydi. Asarni o‘qir ekanmiz, ona yurtning har bir ne‘mati aziz ekani haqidagi teran fikrlarning ohorli ifodasiga duch kelamiz. Birgina misol. Aysi haqida yozar ekan, muallif uning qovunlarini alohida ta‘riflaydi: «Qovuni yaxshi o‘lur. Bir nav’ qovundurkim, «Mirtemuriy» derlar, andoq qovun ma‘lum emaskim, olamda bo‘lg‘ay». Bu shunchaki ta‘rif emas, uning zamirida ona zaminga bo‘lgan mehr tuyg‘usi mujassam, undan iftixor hissi aks etgan. Keyinchalik, qismatida ona Vatandan yiroqda yashash bitilgan buyuk mutafakkirning qovun bilan bog‘liq kechinmasi «Boburnoma»da bag‘oyat ta‘sirli ifodalangan: «Ul viloyatlarning (ona yurtning viloyatlari nazarda tutilgan - Sh.H.) latofatlarini kishi nechuk unutqay. Alalxusus mundoq toyib va torik bo‘lg‘onda qovun va uzumdek mashru’ hazni kishi netavr xotirdan chiqarg‘ay. Bu fursatta bir qovun kelturub edilar, kesib yegach, g‘arib ta‘sir qildi. Tamom yig‘lab edim».

«Boburnoma» haqida so‘z borar ekan, taniqli amerikalik sharqshunos va biografik asarlar muallifi Harold Albert Lambning shunday fikrlarini keltirishni joiz bildik: «Boburning xotiranomasi deyarli besh yuz yil avval yozilgan bo‘lsa-da, u dushman ortidan quvib, yoxud dushman ta‘qibidan qochib charchagan onlarda egardan tushib, chodir yonidagi gulxan atrofida o‘tirib so‘ylab berilayotgan hikoyadek taassurot qoldiradi. Uning batafsil bayon etilayotgan voqyealaridan yevropaliklarning «go‘zal Sharqni o‘z mulkiga aylantirish» niyatidagi Hindistonga kelishi arafasida bu o‘lkada hukm surgan vaziyat haqida to‘la tasavvur hosil qilish mumkin» [Xarold, 2015:14]. Yuqoridagi qovun haqidagi fikrlar ham olim ta‘kidlaganidek, «so‘ylab berilayotgan hikoyadek» taassurot qoldiradi.

Vatan sog‘inchini bundan ham ta‘sirchan ifoda etish imkonsizdir. Birgina qovun timsolida Boburning ulkan armoni mujassam ekanini anglash qiyin emas. U bolaligi, Andijonning musaffo havosi, go‘zal va bepoyon kengliklarini sog‘inadi. Yurtdan keltirilgan qovun ona zaminning timsoli bo‘lib ko‘rinadi unga. Ana shu kichik poetik detal orqali buyuk adib ona yurtidan ayriliqdagi, g‘urbatdagi holatini, ruhiyatini ta‘sirchan va obrazli talqin etgan.

Ma‘lumki, Bobur temuriy shahzodalar o‘rtasidagi boshboshdoqlik, o‘zaro adovat, toju taxt talashuvlari bois Sohibqiron Amir Temur tuzgan ulkan saltanatni inqirozdan saqlab qolish, Vatanni obod, raiyatni shod etish orzusida ko‘p jangu jadallar qildi. Saltanatning poytaxti

hisoblangan Samarqandni bir necha marta shayboniylardan tortib olishga muvaffaq bo'ldi. Lekin Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahhob» tazkirasida yozilganidek: «(Bobur) chig'atoy sultonlarining eng sarasi va zo'r shijoatlisi edi. Shamshir zarbi bilan Movarounnahr mamlakatlariga ega bo'lib, uni saqlab qolishda ko'p sa'y-harakatlar va jonini ayamasdan jahdu jadallar ko'rsatdi. Mardona to'qnashuvlar qildi, ammo taqdir o'qig'a tadbir qalqoni dosh bera olmagach, biror natija chiqara olmadi...» [Nisoriy, 1993; 51].

Boburning mana bu satrlari ana shu tarixiy haqiqatning teran falsafiy-badiiy talqini ekanligi bilan alohida ajralib turadi:

*Nekim taqdir bo'lsa ul bo'lur, tahqiq bilgaysen,
Erur jangu jadal, ranju riyozat barcha behuda.*

Ushbu baytda taqdirga tadbir qilib bo'lmashligi haqidagi hikmatning poetik talqini berilgan. Ya'ni Haq taoloning taqdir kitobida yozilgan bitikni jangu jadal, ranju riyozat bilan o'zgartirib bo'lmashligi bilan bog'liq aqidaviy qarash aks etgan. «Hazrat Sohirqironning sarkardalik mahorati shoh Bobur qonida ham jo'sh urgan. Uning shayboniylar lashkari bilan bo'lgan janglari mag'lubiyat bilan yakunlangan bo'lsa-da, bu janglarda u tengsiz mahorat namunalarini ko'rsata bildi. Ushbu mag'lubiyat esa taqdiri ilohiydir» [Jabborov, 2022; 18].

Ulug' shoir mana bu misralarda ona Vatanga bo'lgan cheksiz muhabbatini, yurt sog'inchi bois ko'nglidan kechgan tuyg'ularni dardchil ifodalagan:

*Ko'pdin berikim yoru diyorim yo'qtur,
Bir lahzau bir nafas qarorim yo'qtur.
Keldim bu sori o'z ixtiyorim birla,
Lekin borurimda ixtiyorim yo'qtur.*

Yoru diyor sog'inchi, ona zaminga muhabbat – Bobur she'riyatining yetakchi mavzularidan. Yuqoridagi baytning har bir so'ziga olam-olam ma'no yuklangan. «Ko'pdin berikim» – buyuk shoir qalbidagi o'kinchning vaqt o'lchovini ifodalagan so'z birikmasi, bu muddatning uzayib ketgani ifodasi. Keyingi fikr, ayniqcha, ta'sirli: «...yoru diyorim yo'qtur». Bu jumlada yoru diyordan ayrilish nechog'liq fojia ekani aks etgan. Bu fojeliqning nechog'liq cho'ng ekani baytning ikkinchi satrida ko'ngillarni o'rtaydigan darajada iztirob bilan talqin etilgan: «Bir lahzau bir nafas qarorim yo'qtur». Bir baytda lirik kechinmani bunchalik ta'sirli talqin eta olgani, birinchidan, undagi fikrning lirik qahramon hasbi holini – ko'nglidagi armonni ifodalagani, ikkinchidan, shoirning badiiy mahorati naqadar yuksak ekanligi natijasidir. So'nggi ikki satrda esa ona yurtidan ixtiyori bilan ayrilgan shoirning Vatanga qaytishda ixtiyori yo'qligi – bu taqdir yo'rig'i ekani bilan bog'liq iztiroblari zidlantirish orqali ifodalangan.

Boburning Vatan sog'inchi bilan bog'liq hasratlari, lirik kechinmalari betakror badiiy talqin etilgan she'rlaridan biri:

*Xazon yafrog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ardim,
Ko'rub rahm aylagil, ey lolarux, bu chehrai zardim –*

matla'li g'azalidir. G'azal garchi an'anaviy ishq mavzusida yozilib, hijron motivlari ifodalangandek taassurot qoldirsa ham, zamirida yoru diyoridan yiroqda yurgan shoirning firoq anduhlari talqin etilgandir. Adabiyotshunos Begali Qosimovning quyidagi fikrlari ham buni tasdiqlaydi: «Bobur g'azallari ham mavzuiga ko'ra xilma-xildir. Unda hayotga qaynoq mehr aks etgan jo'shqin g'azallar ham, afsus-nadomat to'la she'rlar ham bor. Shoir goh dunyoning achchiq-chuchugini tatib ko'rgan kishi sifatida falsafiy mushohada yuritadi, odamlarni har qanday holda yaxshilik qilishga chorlaydi, goh taqdirning ayovsiz zarbalariga chiday olmay, el-yurtdan bosh olib chiqib ketmoqchi bo'ladi. Xullas, insonga xos quvonch ham, g'am ham bu g'azallarda bor. Lekin g'am-alam ko'proq. Buning sababi shoirning o'z vatanidan ayro tushganidir» [Qosimov, 2022; 343].

G'azalning quyidagi satrlari ham Bobur qalbida kechgan tuyg'ularning ohorli badiiy ifodasi ekani bilan alohida ajralib turadi:

Xazondek qon yoshim, sorig' yuzumdin el tanaffurda,
Ba har range, bihamdillah, ulusdin o'zni qutqordim.

Hazaji musammani solim (ruknlari: mafoiylun-mafoiylun-mafoiylun-mafoiylun) vazni g'azal ohangiga ham hazinlik, iztirob tuyg'ularini bag'ishlaydi. Tashbeh (xazondek), sifatlovchi-sifatlanmish (qon yoshim, sorig' yuzum), tanosub (el, ulus) kabi badiiy tasvir vositalari teran hayot falsafasining betakror badiiyat bilan ifodalanishini ta'minlagan. Vatan hajri azobidan ko'z yoshlari qon, yuzi sariq rangga kirganini ta'sirli badiiy suvratlantirgan shoir «Ba har range, bihamdillah, ulusdin o'zni qutqordim», deya ko'ngliga tasalli beradi. Bizningcha, shoir el tanaffuri haqida yozganda, Samarqandni shoh Ismoil Safaviy yordamida zabt etgandagi ta'na-malomatlarni nazarda tutgan bo'lishi haqiqatga yaqindir. Tarixiy manbalarda Boburning bu yurishi haqida turfa xil qarashlar bildirilgani zikr qilingan. Ijodkorning: «ulusdin o'zni qutqordim» deyishi, garchi ona yurtdan yiroqqa ketishga majbur bo'lgan esa-da, ta'nalardan zada qalbning o'z-o'ziga taskini sifatida qabul qilinsa, to'g'ri bo'lar.

Ne tole'dur mangakim, axtari baxtim topilmaydi,
Falak avroqini har nechakim daftardek axtardim.

«Axtari baxt» – «baxt yulduzi» istiorasi ushbu bayt mazmunini ochishda kalit jumla hisoblanadi. «Falak avroqi» – taqdir kitobining varaqlari istiorasi esa baytning mazmunan ta'sir kuchini yanada oshirgani bilan ahamiyatlidir. Ushbu bayt shoir qalbidagi iztirobning darajasi nechog'liq baland bo'lganini yorqin badiiy lavhalarda suvratlantirgani bilan alohida ahamiyatga ega.

Ulusning ta'nu ta'rifi manga, Bobur, barobardur,
Bu olamda o'zumni chun yamon-yaxshidin o'tkardim.

Bobur – komil shaxs. Insoniy kamolotning yuksak maqomiga erishgan shaxslar uchungina «Ulusning ta'nu ta'rifi» barobar bo'la oladi. Xoja Ubaydulloh Ahror valiyni o'ziga pir deb bilgan, naqshbandiya suluki qoidalariga amal qilib yashagan Bobur ana shu maqomga ko'tarila bilgan

shaxsiyatdir. Qolaversa, ijodkorning o‘z ta’rifi bilan aytganda, o‘zini: «Bu olamda... yamon-yaxshidin o‘tkargan»i ham bunda katta ahamiyatga ega bo‘lgan.

Hijron qafasida jon qushi ram qiladur,
G‘urbat bu aziz umrni kam qiladur.
Ne nav’ bitay firoqu g‘urbat sharhin-
Kim, ko‘z yoshi nomaning yuzin nam qiladur.

Mazkur ruboiyda shoir hasbi holi – Vatandan ayriliqdagi ko‘ngil hasratlari, ayniqsa, ta’sirli ifodalangan. «Hijron qafasi», «jon qushi» istioralari, «aziz umr» jumlasidagi sifatlovchi-sifatlanmish munosabati, «g‘urbat» va «umr» tushunchalarining qarshilantirilgani, «ko‘z yoshi nomaning yuzin nam qilishi» tasviri baytda fikrning ta’sir quvvati baland, badiiyat mukammal bo‘lishini ta’minlagan.

Xulosa qilib aytganda, Zahiriddin Muhammad Bobur buyuk vatanparvar bo‘lgan. Vatan muhabbati tuyg‘usi ijodkorning lirik she’rlarida ham, «Boburnoma»da ham yetakchi mavzulardan ekani, betakror poetik talqin etilgani ham ushbu fikrni quvvatlaydi. Shoir asarlarini ushbu ilmiy muammo kesimida yanada keng va ko‘lamli tadqiq qilish adabiyotshunoslikning galdagi vazifalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобур девони. – Тошкент: Шарқ, 2004.
2. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002.
3. Жабборов Н. Бобур закosi. //Guliston, 2022, 1-сон.
4. Нисорий Ҳасанхожа. Музакири ахбоб (Таржимон, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи И.Бекжон). – Тошкент: Халқ мероси, 1993.
5. Қосимов Б. Танланган асарлар. Ўзбек адабиёти тарихи. Уч жилдлик. Ж.І. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ. 2022.
6. Ҳарольд Ламб. Бобур – Йўлбарс.Инглизчадан Ғофуржон Сатимов таржимаси. – Тошкент: «O‘zbekiston», 2015.

BOBUR MASNAVIYLARINING STRUKTURAL ASOSLARI

Kazakbayeva Dilrabo Jalolovna

O'zbekiston Milliy universiteti

Filologiya fanlari bo'yicha

falsafa doktori (PhD), doktorant

E-mail: dilrabokazakbayeva0707@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur masnaviylari murakkab strukturali janr sifatida tahlilga tortilgan. Bobur masnaviylari murakkab strukturali janr ekanligi ilmiy-nazariy tahlillar asosida dalillangan.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, masnaviylar, murakkab strukturali janrlar.

Annotation: In this article, Zahiriddin Muhammad Babur's masnavis are analyzed as a genre with a complex structure. It has been proved on the basis of scientific and theoretical ideas that Babur's masnavis are a genre with a complex structure.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, masnavis, genres with complex structure.

Аннотация: В данной статье маснави Захириддина Мухаммада Бабура анализируются как жанр со сложной структурой. На основе научно-теоретического анализа доказано, что маснави Бабура представляют собой жанр со сложной структурой.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бабур, маснави, жанры со сложной структурой.

Har bir poetik janrning o'z qat'iy strukturasi mavjud bo'lib, muayyan asarning badiiyatini o'rganish bilan birga uning janr xususiyatlarini tadqiq etish dunyo adabiyotshunosligida qabul qilingan. Mumtoz janrlar tarkibiy jihatdan turlicha bo'lishiga qaramay, ularning tabiati, asosan, o'sha janrda yaratilgan asarlarning vazn, qofiya va band xususiyatlaridan kelib chiqib belgilanadi. Mumtoz she'riy janrlarga xos bu kabi jihatlarni o'rganish ham bevosita adabiyotshunoslik ilmining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Murakkab strukturali janrlar masalasi dastlab Shayx Ahmad Taroziyning «Fununu-l-balog'a» asarida ko'rilgan. Alloma mumtoz she'rning asosiy 10 nav'ini keltirish barobarida struktural jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan she'r shakllarini bir nav' sifatida berishidir. Masalan, ruboiy va tuyuq, tarji'band va tarkibband, barcha musammat shakllarini bir nav'ga birlashtirib taqdim etgan. Bular orasida ruboiy va tuyuqqa nisbatan struktural jihatdan murakkab deb qaralmasa-da, tarji' va tarkibband, ayniqsa, musammat shakllarini bir nav' orqali yuzaga kelganini o'rinli asoslab ko'rsatgan.

1. XX asr boshlarida butun mumtoz she'riyat sintez qilinar ekan, bu holatni biz Fitratning ilmiy asarlarida ko'ramiz. Fitrat «Adabiyot qoidalari», «Fors shoiri Umar Xayyom» va «Aruz haqida»gi asarlarida garchi mutavval janrini alohida ko'rsatmagan bo'lsa ham, ayrim adabiy janrlar, xususan, masnaviy va musammat turlarining murakkab strukturasi ishora qilgan. «Adabiyot qoidalari»da manbalarda murakkab strukturali janrlar sifatida qaralgan mumtoz she'r

shakllaridan qasida, masnaviy, musammat, tarji'band, tarkibbandni umuman izohlash bilan cheklangan [Fitrat, 2006; 39-43]. «Fors shoiri Umar Xayyom» risolasida esa masnaviy, qasida xususida kengroq to'xtalib, ularning janr xususiyatlarini ko'rsatar ekan, keng epik ko'lamdagi mazmunni ifodalash uchun masnaviy shakli qulay bo'lganini yozadi: «... nazmning bu shakli shoirg'a ozodlik beradi (qofiya jihati nazarda tutilgan). Turli hikoyalar, dostonlar, va'z-nasihatlarga oid uzun asarlar yozish uchun nazmning masnaviy shakli boshqa shakllarga qarag'anda qulayroqdir» [Fitrat, 2006; 136].

Mumtoz adabiyotdagi mavjud murakkab strukturali janr deb qaralayotgan she'riy shakllarni turli jihatlarni hisobga olgan holda tasnif qilish mumkin. Tabiiyki, biz bu erda prof. R.Orzibekov qo'llagan misralar miqdorini asos qilib olmaymiz. Chunki bu jihat ancha tor va o'z nomi bilan faqat miqdoriy munosabatni aks ettiradi. Tasnif asosiga mumtoz adabiy janrlar tasnifida amal qilinadigan bandga ko'ra munosabat, vazn, qofiya va maoniy munosabatlaridan kelib chiqib ish ko'radigan bo'lsak, tabiiyki, ancha aniqlikka va tabiiylikka erishishimiz mumkin.

1. *Band asosiga ko'ra murakkab strukturali janrlar: tarji'band, tarkibband, musammatni* farqlaymiz. Chunki hozirgi istilohda ham bandga ko'ra tasnif qilish tajribasi mavjud. Mumtoz janrlar poetikasiga yondoshilganda, mumtoz adabiyotda baytli she'riy shakllar va bandli she'riy shakllar mavjudligini kuzatish mumkin. G'azal, ruboiy, qit'a, tuyuq, fard *baytli* she'riy shakllar bo'lsa, tarji'band, tarkibband, soqiynomalar murakkab tuzilishga ega bo'lgan *bandli* she'riy shakllar hisoblanadi.

2. *Mazmun ko'lamiga ko'ra murakkab strukturali janrlar: masnaviy, noma, soqiynoma, mug'anniynoma.*

Bu tasnif bo'yicha murakkab strukturali janrlar mazmunning ko'lamdorligi, tarixiy yoki keng epik ko'lamdagi voqealar bayoni mo'ljallangani tufayli ularning aksariyati *masnaviy* deb yuritiladi. Shayx Ahmad Taroziy ham bu holni quyidagicha keltiradi: «Va masnaviyda ham maqsud qissaning bayonidir, so'zga qofiyani kelturmak kerak bu dushvordur».

3. *Qofiya asosiga ko'ra murakkab strukturali janrlar: qasida.*

Ushbu tasnifda qofiyaga urg'u berilishining boisi shundaki, masnaviyda muallifning qofiya yaratish imkoniyatlari ancha kengdir. Chunki baytdagi har ikki misra o'zaro qofiya etiladi, ba'zan takrorlarga ham yo'l qo'yiladi. Qasidada esa g'azal kabi matla'dagi misralar o'zaro qofiyalanadi va barcha baytlarning ikkinchi misralarida mana shu qofiya tizimi saqlanadi. Bu muallifdan ancha mahorat talab etadi. Chunki mazmunan qasida ham biror voqeani bayon qiladi yoki biror shaxsning vasfini aytadi.

Bobur devonida [Bobur, 2021; 471-577.] birinchi masnaviy 17 bayt (majoziy ishq haqida), ikkinchi masnaviy 41 bayt (majoziy ishq haqida), uchinchi masnaviy 33 bayt (majoziy ishq), to'rtinchi masnaviy 36 bayt (majoziy ishq), beshinchi masnaviy 74 bayt (falsafiy mazmunda), oltinchi masnaviy 24 bayt (majoziy ishq haqida), ettinchi masnaviy 41 bayt, (diniy-tasavvufiy mazmunda), sakkizinchi masnaviy 8 bayt, (tavavvufiy-falsafiy), to'qqizinchi masnaviy 18 bayt bo'lib, jang tasvirlariga bag'ishlangan, o'ninchi masnaviy 6 bayt, ot haqida, o'n birinchi masnaviy 8 bayt, o'n ikki maqom to'g'risida, o'n ikkinchi masnaviy uch qismli o'n bir baytli, o'n uchinchi masnaviy 19 bayt, kitobat san'ati asosiga qurilgan, o'n to'rtinchi masnaviy 7 bayt bo'lib, may mavzusi haqida, o'n beshinchi masnaviy tasavvufiy mazmunda bo'lib, 43 baytdan, o'n oltinchi masnaviy yakunlovchi qism sifatida 4 baytdan iborat bo'lib, sabo, el haqida.

Bobur masnaviylarining hajm jihatlarini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

T/r	1	2	3	4	5	6	7	8
Baytlar miqdori	17	41	33	36	74	24	41	8
T/r	9	10	11	12	13	14	15	16
Baytlar miqdori	18	6	8	3/11	19	7	43	4

Bobur masnaviylarining muhim xususiyati shundaki, ularning aksariyatida «sabog'a xitob», yorga salom yetkazish, yordan arazlash va gina-kudurat aks etadi. «Ul gulga xabar qil» nomli masnaviysi shunday boshlanadi:

Sabo, ul gul harimig'a guzar qil,
Mening holimdin ul gulga xabar qil.

Yordan gina va o'pkalash barobarida, ma'shuqa haqidagi fikrlari ham o'zgarganligini bayon etadi:

Seni mundoq tasavvur qilmas erdim,
Bu yanglig' rahmsiz ham bilmas erdim.

Masnaviyda bir necha murojaat qilinayotgan shaxs o'zgargan – avvalgi baytlar sabog'a qaratilib, unga shoir nomidan yorga yetkazish lozim gaplar aytilgan bo'lsa, so'ng shoir o'ziga ozi murojaat eta boshlagan (bunday o'zgarish mumtoz she'r ilmda iltifot deb ataladi) [A'zam, 2014; 136].

Uzatma muncha ham, Bobur o'zungni,
Bu so'zlar birla xor etma o'zungni.
Masnaviy hazaji musaddasi maqsur vaznida yozilgan.
Mafo'iy-lun mafo'iy-lun mafo'il
V --- V --- V ---

Keyingi masnaviy «Ey payki sabo, qoshima kelgil» deb nomlanadi:

Ey payki sabo, qoshima kelgil!
Eshit bu so'zumni, dog'i elgil.

Bobur bu o'rinda «payki sabo» – tonggi shabadaga murojaat qilib, o'z ahvolotini yorga yetkazishini maqsad qiladi. Yorning sifatlarini birma bir ta'riflab, o'tadi: jamoli, soch-u yuzi, qoshi-yu hiloli, og'zi-yu yanog'i, bo'yni-yu sarv qaddi va hakoza... Bu masnaviy boshidan oxirigacha ma'shuqa ta'rifiga bag'ishlanadi. Bobur bu o'rinda yorning boshidan oyog'igacha ta'riflab, tanosub san'ati bilan birga bir vaqtning o'zida tadrijni ham qo'llaydi. Masnaviy oxirida yor shunchalik go'zal dildor bo'lishiga qaramay, uning yolg'onchiligi barcha sifatlarini yuvib ketadi:

Yolg'on so'z ila itob etarsen,
Yuz qahr bila xitob etarsen.

Bu bilan Bobur yorga xitob aylab, bu kabi sifatlaridan uyalishga, yolg'on emas, balki vafo uni yanada ko'rkam qilishiga ishora qiladi:

Ko'nglimda hanuz o'shal vafodur!
Boshimda dag'i o'shal havodur.

Va oxirida yorga «Qayerda bo'lsang ham sog' bo'lg'in» qabilida irsoli masal orqali tilaklarini bildiradi:

To dahr durur, salomat o'lg'il,
Xushluq bila to qiyomat o'lg'il.
Ushbu masnaviyning afoyili va taqte'si:
Mustaf'ilatun mafo'ilatun
— V V — V — V —

Boburning masnaviylari yorga go'zal nomalar yo'llash, murojaat etish, oshiqona kayfiyati bilan o'zbek mumtoz adabiyotida mavjud bo'lgan noma janri talablariga to'la mos keladi. O'z navbatida, o'zigacha bo'lgan noma janri an'alarini davom ettirgan ijodkor sifatida Bobur noma janrini mavzu nuqtai nazaridan boyitdi. Ya'ni falsafiy ma'noda ham masnaviylar yaratdi. «Ey dahr» deb nomlanuvchi masnaviysi falsafiy-avtobiografik xarakterda bo'lib, quyidagicha boshlanadi:

...Dahr ishidin fig'on qilur erdim.
Xotirimni yamon qilur erdim.

Muallif noma janrida ham oshiqona she'riyatga xos tuyg'ular bilan real, hayotiy tuyg'ularni qorishtirib yuborib, nomalarning hayotiylikini oshiradi, shuning natijasida ulardagi hissiyot mavhum oshiq hissiyoti sifatida emas, balki real shaxs hissiyoti va mushohadalari kabi ko'zga tashlanadi. Bunda shoirning ijtimoiy hayot hodisa-voqealaridan olgan taassurotlari, shuning natijasi bo'lmish falsafiy mushohadalari ham diqqatga sazovordir. Bunday fikrlar shoirning hissiyoti orqali, uning xayoli va kechinmalari oinasi tufayli o'quchiga yetib boradi. Shuning natijasida nomalardagi oshiq faqat ma'hsuqasi bilan chegaralangan shaxs sifatida gavdalanmaydi, balki mulohaza yurituvchi, faylasuf, hayotning issiq-sovug'ini tagidan, dunyo ko'rgan tadbirli va tajribakor kishi sifatida namoyon bo'ladi [O'zbek adabiyoti tarixi, 1978; 42].

Shoh G'oziy Zahiriddin Muhammad Bobur masnaviylarida nafaqat ishqiy mavzuda, balki hayotiy kechinmalarini aks ettirgan, bu olam murakkabliklarini yoritib bergan falsafiy nomalar ham mavjud. Masalan, dunyoga qarata shunday murojaat etadi.

...Davlat o'trusig'a meni solding,
G'aflat uyqusig'a meni solding.

Bobur keyingi misralarda o'z hayotida erishgan muvaffaqiyatlar va muvaffaqiyatsizliklarni ko'z oldiga keltiradi. Ammo zafarlar, yutuqlar, muvaffaqiyatlar bilan birga, g'aflat uyqusida qolganligini ham aytib o'tadi:

Ota taxtida forig' o'lturdim,
Bal, otam ko'rmaganni men ko'rdum
Dedim, emdi murodima yettim,
Bilmadimki, g'alat xayol ettim.

Endigina g'am-g'ussadan forig' bo'lib, ishrat vaqti yetgan chog'da yana uy-joy, xonumonidan mahrum qilganligini, bu o'rinda Bobur dunyoning bir maromda emasligidan, ishrat vaqti yetganda g'aflat kelishi, ganj topganda ranjga muhtalo bo'lishi yozadi.

Aysh ila ishratimdin ayrildim,
Davlatu izzatimdin ayrildim.

Muallif dahri dun (dunyo)dan shikoyat qilish bilan birga, unga inoyat ko'rsatganligini ham ta'kidlab o'tadi. Koinot unga faqatgina g'am-g'ussa, jafokorlik, notavonlik ko'rsatib qolmay, shod-hurramlik, yorug'lik va yaxshi kunlarni ham tuhfa etganligini ta'kidlaydi:

Keldi boshimg'a subhidam oxir,
Mehrdin urdi subhidam oxir.

Falsafiy mushohadalar rivojida shoir fikrlari tasavvufiy tus ola boshlaydi. Bobur nafsning kasbi hoyu havas ekanligini, ruh, yani inson ruhiyati oldida nafs bu bir past narsa ekanligini ta'kidlaydi Bobur tasavvuf nazariyasidan, tasavvuf adabiyotidan yaxshigina xabardor bo'lgan. Tasavvufiy qarashlarini lirik asarlariga ham singdirgan. Xususan, masnaviylarida ham buni yaqqol korishimiz mumkin:

Nasfning kasbidur havoyu havas,
Ruh ollidadur bular yaramas.

Bobur masnaviy oxirida fikrlariga xulosalar yasaydi. Umrning o'tkinchiligi va bu g'ofil dunyoda uyg'onish kerakligini, vaqt o'tib borayotganligini ta'kidlaydi. Shuning uchun e'tiqodini mustahkam qilib, ibtido va intihosi bor dunyoda eng asosiysi, Tangrining ma'rifatiga erishish, eng yuksak maqom ekanligi haqidagi xulosalarini beradi:

Bilgasen jahd ila bori sifatin,
Qilg'asen dark Tengri ma'rifatin.

Umuman olganda, shoh G'oziy Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasining janr xususiyatlari va mavzu doirasi xilma-xil. Lirik merosining turfaligi, mazmunan keng tarmoqligi, muallifning mukammal dunyoqarashlari, qaysi janrda bo'lmasin yaqqol sezilib turadi. Shoir masnaviylari ham

vazn jilodorligi, mumtoz qofiyadan foydalanish malohati, badiiy san'atlar qo'llashdagi mahorati bilan alohida tadqiqotni talab etadi. Bobur o'zbek mumtoz adabiyotida masnaviy janrini mavzu va g'oya, uslub, hajm va shakl, obrazlar va lirik qahramon nuqtai nazaridan boyitdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bobur. Devon. Nazm mahorati. A.A'zam. Tafakkur, 2014. 2006
2. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. Tanlangan asarlar. 4-jild. – Toshkent: Ma'naviyat, 2006.
3. Fitrat A. Fors shoiri Umar Xayyom. Tanlangan asarlar. 4-jild. – Toshkent: Ma'naviyat, 2006.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. Kuliyot. 1-jild. Devon – Toshkent: Zilol buloq. 2021.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. III tom. – Toshkent: Fan, 1978.
6. Бобур Девони: Кобул нашрига қўшимча (такмила). / Нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёркин қизи. – Тошкент: Шарқ, 2004.
7. Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур. / Нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёркин қизи. – Кобул, 1983.
8. Эзгулик йўли: «Бобур жамоат фонди: Изланиш, натижа, режалар» мавзусидаги халқаро анжуман материаллари. – Андижон, 2022.

BOBUR LIRIKASIDA IYHOM SAN'ATI

Ametova Ulbo'sin

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'zMU katta o'qituvchisi

E-mail: ametova20@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasida badiiy san'atlar, ayniqsa, iychom san'atining o'rni, bu san'atning o'ziga xos jihatlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, Alisher Navoiy, badiiy san'atlar, iychom, g'azal, ruboiy.

Аннотация: В данной статье анализируется роль художественных искусств, особенно искусства «ийхом», и специфические аспекты этого искусства в лирике Захириддина Мухаммада Бабура.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бобур, Алишер Навоий, художественные искусства, ийхом, галезь, рубаи.

Abstract: This article analyzes the role of art, especially the art of «iychom», and the specific aspects of this art in the poetry of Zahiriddin Muhammad Babur.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, Alisher Navoiy, ilhom, ghazal, rubai.

Mumtoz adabiyotda badiiyat masalasi hamisha ijodkorning diqqat markazida bo'lib kelgan. Ijodkor mahorati haqida so'z borganda, uning nimalarni tasvirlagani emas, asosan, qanday tasvirlaganiga e'tibor qaratilgan. Jumladan, adabiy asarlarda she'riy san'atlardan foydalanish mahorati hamma asrlarda badiiy san'atkorlikning asosiy qirralaridan biri sifatida baholangan.

Ma'lumki, she'riy san'atlar badiiy asarda ifodalangan g'oyalarning hayotiyroq, ta'sirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalandirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyligi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan. U yoki bu badiiy asarga baho berilar ekan, ijodkor ifodalayotgan goya o'z aksini topgan ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy, ma'rifiy-tarbiyaviy muammolar mohiyati va ko'lamini, badiiy timsollar jilosi bilan bir vaqtda qo'llangan she'riy san'atlarning rang-barangligi, mantiqiy asoslanishi, asar mazmunini ochishdagi o'rni va ahamiyati kabi masalalarga ham alohida diqqat qilingan.

She'riy san'atlar shoir badiiy salohiyatini ko'z-ko'z qilish, uning xilma-xil san'atlardan mohirona foydalanish usullarini namoyish etish emas, balki ijodkor badiiy tafakkur dahosining ko'lamini, yuksak ijtimoiy-axloqiy g'oyalarni jilolantirish san'atkorligi ifodasi bo'lib kelgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur ham lirikasida ana shunday rang-barang badiiy san'atlardan mohirona foydalangan. Uning ijodida ko'zga yaqqol tashlanadigan san'atlardan biri – iychom san'atidir. Biz shoir she'rlaridagi iychom san'ati haqida va bu san'atning shoir she'riyatida o'ziga xosligi to'g'risida qarashlarimizni bayon qilamiz.

Iyhom - (arabcha, shubhaga solish, chalgʻitish) sheʼrda ikki maʼnoni ifodalovchi soʻzni qoʻllash sanʼati. Iyhomning tajnisdan farqi tajnisdagi bir xil shakldagi ikki yoʻ undan ortiq soʻz bir necha bor takrorlanib alohida-alohida maʼnoga ega boʻladi. Iyhomda esa ikki yoki undan ortiq maʼno bir soʻzda ifoda etiladi. Sharq poetikasida ushbu sanʼatning oʻrni beqiyos. Iyhom oʻta nozik sanʼat boʻlgani uchun Alisher Navoiy bu sanʼatni «xossa maʼno» (eng nozik maʼnolar) ni ifodalaydigan sanʼat ekanini taʼkidlaydi:

Agar xossa maʼno gar iyhom erur,
Aning kunda yuz bayti havlom erur.

Mumtoz adabiyotda iyhom haqiqiy va majoziy maʼnolarga ega, yoxud shaklan bir, maʼno jihatidan har xil boʻlgan (jinsdosh) soʻz yoki soʻz birikmasini sheʼriyatda qoʻllagan holda bir baytda ikki xil maʼnoni ifoda etish sanʼatidir.

Bobur ayni shu badiiy sanʼat orqali qayta-qayta kitobxon oldidagi maʼno-mazmun rang-barangligini namoyishkorona uyushtiradi. Quyidagi dilkash, jozib baytni oʻqib, zukkolarcha idrokini ishga sola olgan kitobxon:

Qoʻyib ayogʻigʻa bosh, soʻrsa laʼlidan har kim,
Boshigʻa tufroqu ogʻzigʻa tosh kerak boʻlsa

baytidagi «Qoʻyub ayoqigʻa bosh» birikmasini »oyogʻiga bosh urmoq» va «qadahni ogʻziga olib bormoq» kabi ikki xil maʼnoda kelayotganini faxmlay oladi.

Mazkur shohbaytda oʻzaro nuqtadonlik talashadigan ikki lirik lavha – obraz mavjud boʻlib, bu «ayoq», «soʻrsa» soʻzlarining har biri anglatgan qoʻsh maʼno zaminiga qurilgan nozikxayollik – betakror badialardan iborat. Ularni biroz sharhlab oʻtmasak, baytning asl nafosatini anglash qiyin boʻladi. Baytda birinchi misrasining koʻchma maʼnosini anglab yetish oson, misra «Oyogʻiga bosh urib yorning labi haqida soʻrasa» tarzida tushuniladi. Lekin shoir ushbu misrani faqat shu maʼnodagina ishlatgani yoʻq. Ikkinchi misradagi: «Yorning labidan xabar topgan kishi oʻlimni boʻyniga oladi» maʼnosidan kelib chiqsak, shoir mazkur birikmani boshqa maʼnoda ham qoʻllagani maʼlum boʻladi, yaʼni «ayoq» bu yerda «qadah» maʼnosida, «soʻrsa laʼlidan» birikmasi esa «labidan soʻrmoq» maʼnosida anglashiladi. Baytdagi «soʻrsa» soʻzini ikki maʼnoda anglasak, shoirning nozik badiiy isteʼdodi koʻzga tashlanadi. Mazkur soʻzni «soʻramoq» tarzida tushunsak, baytdan «Labingning qanday ekanligini soʻramoq» degan mazmunni oʻqiymiz. «Soʻrmoq» soʻzining oʻz maʼnosini saqlasak, u holda baytni «Yor labini bilmasdan soʻrib qoʻygach, bu dunyoni tark etadi» tarzida talqin qilamiz. Koʻrinadiki, soʻz maʼnosining oʻzgarishi baytdagi boshqa bir necha soʻzning ham yangicha maʼno kasb etishiga sabab boʻladi. Ushbu bayt tasavvufiy mazmunga ham yoʻgʻrilgan. Chunki tasavvuf adabiyotida yorning labidan boʻsa olish mashuqaga yetishmoqdir. Tasavvufda esa foniy boʻlmaguncha Alloh diydoriga yetish mumkin emas.

Bundan koʻrinadiki, birikmaning koʻchma maʼnosi yuzada sezilib tursa, oʻz maʼnosi yashirin holda ifodalangan. Shoir ushbu baytida (nafaqat ushbu baytida balki koʻplab sheʼrlarida)

xuddi shu «soʻrmoq» soʻzining ikki xil maʼnosidan mohirona foydalanib, iyhom sanʼatini vujudga keltiradi:

Labing bagʻrimni qon qildi, koʻzumdin qon ravon qildi,
Nechun holim yomon qildi, man ondin bir soʻrorim bor.

baytida «soʻrmoq» feʼlining «soʻramoq», «soʻroq qilmoq» va «soʻrmoq» maʼnolaridan foydalanib iyhom sanʼatini qoʻllagan. Diqqat qilinsa, bu soʻzni «soʻramoq» maʼnosida tushunsak, baytni «Labi hech bir gunohsiz mening bagʻrimni qon qilyapti, buning sababini undan soʻrayman» tarzida, «soʻroq qilmoq» maʼnosida angulasak, «Labi gunohsiz holda mening qonimni toʻkmoqda, shu aybi uchun uni soʻroq qilaman» tarzida, «soʻrmoq» maʼnosida esa «shu aybi uchun labidan soʻraman» tarzida talqin qilish mumkin.

«Ayoq» soʻzini ham Bobur bir necha baytlarida iyhomga asos qiladi. Uning

Bosh koʻtarmon bodadin, chun yor oyogʻi oʻrtada,
Quymon ilgimdin oyoq, chun jilvagar soqiy erur

misralaridagi «oyoq» soʻzi oʻz maʼnosida hamda «qadah» maʼnosida qoʻllangani tufayli bayt ikki xil tarzda tushunilishi mumkin.

Mumtoz adabiyotning mumtozligi ham soʻz, birikma va misralarning turfa maʼno tovlanishlari va koʻpmaʼnoliligi, oʻquvchini fikr yuritishga ragʻbatlantirishi bilan izohlanadi. Boburning «xossa maʼno» ifodalovchi goʻzal baytlaridan birida oʻzining Andijoniy ekanligiga iyhom sanʼati vositasida ishora qilib ketganini anglaymiz:

Ne yerda boʻlsang, ey gul, andadur chun joni Boburning,
Gʻaribingga tarahhum aylagilkim, andi jonidur.

Misradagi «Andi jonidur» birikmasining «oʻsha joyda Boburning joni» maʼnosidan tashqari andijonlik ekanligiga ishora qilayotganini oʻquvchi sezmay qolishi mumkin emas.

Iyhom turlicha hosil qilinadi. U koʻpincha bir yoki ikki soʻz, shuningdek, soʻz birikmasini oʻz va koʻchma maʼnolarida qoʻllashga asoslanadi. Oʻquvchi dastlab bu soʻz yoki soʻz birikmasining oʻz maʼnosini anglaydi, diqqat qilsagina uning yashirilgan koʻchma maʼnosini ilgʻay oladi. Yoxud, aksincha, koʻchma maʼno yuzada boʻlsa, unga tushunib yetadi-yu, oʻz maʼnosini bayt mazmuniga chuqurroq kirib borsagina topa oladi. Chunonchi, Bobur yaratgan

Qondin elga yoydi tifli ashk sirrimni mening,
Chunki men ul yoshni hargiz soqib asror etmadim.

misralaridagi «qondin» soʻzi oʻz (qon bilan) maʼnosidan tashqari «qayerdan», «qanday qilib» maʼnosini ham, shuningdek «yosh» soʻzi «yosh goʻzal» hamda «koʻz yoshi» maʼnolarini ifodalashi tufayli bayt ikki xil anglashilishi mumkin.

Shoir baʼzan ikki xil maʼno tashuvchi soʻz yoki soʻzlar birikmasidan foydalanar ekan, baytning soxta va haqiqiy, yaʼni shoir nazarda tutgan maʼnosini ifodalovchi misralar maydonga

keladi. O'quvchi bayt yuzasida turgan soxta ma'noga aldanib qolmay, haqiqiyisini topib olishi zarur bo'ladi. Masalan, shoirning tarjimai hollik xususiyati singdirilgan mana bu ruboiysining to'rtinchi misrasini shunday talqin qilish mumkinki, Boburning o'zi qaysi ma'noni nazarda tutgani kitobxonga jumboqligicha qoladi:

Hijronda, sabo, yetti falakka ohim,
Gar ul sori borsang, budurur dilxohim:
Kim, arzi duo niyoz ila qilg'oyse,
Gar so'rsa men xastani gulrux mohim

misralaridagi «gulruh mohim» birikmasini bir qarashda o'quvchi yorning yuzi gul-u, o'zi oyga qiyos qilinayotganini anglaydi. Boburning tarjimai holini yaxshi bilgan o'quvchi esa uning yashirin ma'nosini ham ilg'amasligi mumkin emas. Ma'lumki, Bobur farzandlarining onalari Gulrux begim va Mohim begim edilar. Shoir aynan ularga ishora qilishda iychom san'atidan foydalanadi.

Boburning tarjimai holini iychomlantirishini yana bir ruboiysida ham kuzatamiz:

Shohim senga ma'lum emasdur, ne qilay,
Ohim senga ma'lum emasdur, ne qilay.
Men yuz, qoshing dermen-u, sen badru hilol,
Mohim, senga ma'lum emasdur, ne qilay.

Oxirgi misrada «Mohim» undalmasi orqali ham shoir «oy yuzli yor» va «Mohim begim» ma'nolarini misra zamiriga singdirib yuborgan. Zero, mumtoz adabiyotning mumtozligi ham so'z, birikma va misralarning turfa ma'no tovlanishlari va ko'pma'noliligi, o'quvchini fikr yuritishga rag'batlantirishi bilan izohlanadi. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida badiiy san'atlar maromiga yetkazib aks ettirilagan va shoir lirikasiga ajib bir ohangdorlik, nafislik, go'zallik baxsh etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy. A Mezon ul-avzon. -T.: Fan, 1999.
2. Rahmonov V. She'r san'atlari. -T.: Yozuvchi, 2001.
3. Bobur Zahiriddin Muhammad. Devon. -T.: Fan, 1994.
4. Bobur. G'aribing andijoniydur. -T.: Sharq, 2008.
5. H. Qudratullaev. Boburning adabiy-estetik qarashlari. -T.: Fan, 1983.
6. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. -T.: Sharq, 1999.
7. Hojiahmedov A. She'r san'atlarini bilasizmi? -T.: Sharq, 2001.

ЛЕЙТМОТИВ ТВОРЧЕСТВА БАБУРА

Хатамова Дилфуза Абдувахобовна
Филология фанлари номзоди, доцент
Национальный университет Узбекистана
E-mail: sevaravinograd@mail.ru

Аннотация: Маоқоламиз Бобур хаёти ва ижоди, шеърятда ғоявий ва эмоционал оҳанг лейтмотивига айланган асосий мавзу: ватан соғинчи ва унга бўлган садоқат, умри давомида маърифатпарварлик ва гуманизм ғояларига амал қилиши, буюк саркарданинг фоживий тантанаси ва гуманист-шоирнинг кунгил изтиробларига бағишланган.

Калит сўзлар: Бобур, ватан, садоқат, мухаббат, шеърят, гуманизм, умумбашарий қадриятлар.

Abstract: The article is devoted to the leitmotif of poetry, the main emotional and ideological tone of Babur's work, the main theme: selfless love and devotion to the motherland, selfless service to the cause of education and humanism, the tragic triumph of the commander and the spiritual torment of the humanist poet.

Keywords: Babur, motherland, devotion, love, poetry, humanism, universal values.

Аннотация: Статья посвящена основному эмоциональному и идейному тону - лейтмотиву поэзии творчества Бабура, главной теме: беззаветной любви и преданности родине, беззаветного служения делу просвещения и гуманизма, трагическому триумфу полководца и духовным мучениям поэта-гуманиста.

Ключевые слова: Бакур, родина, преданность, любовь, поэзия, гуманизм, общечеловеческие ценности.

Захириддин Мухаммад Бакур – гуманист, писатель, поэт, ученый, государственный деятель и полководец, сыгравший важную роль в становлении политической государственности, духовной культуры, литературы и поэзии Ближнего Востока. Правитель, обладавший широким кругозором и превосходным интеллектом, основавший династию Бабуридов в Индии и ставший величайшим государственным деятелем в истории мировой цивилизации. Он один из самых известных историков мира, создавший «Бакур-наме» на узбекском языке, книгу, впоследствии, внесшую достойный вклад в научное изучение этнографии, географии, истории материальной и духовной культуры народов Ближнего Востока и Средней Азии. Его поэзия: газели и рубай – редчайшие шедевры поэзии Востока, являющиеся объектом изучения десятки тысяч исследователей по всему миру.

В мировой литературе фигура Бабура стоит рядом с именами гуманистов, где высоко оцениваются его духовные качества, которыми руководствовался великий сын

узбекского народа. Его талант полководца и ученого, поэта, и прежде всего гуманиста является темой для сотен исследований в мировой науке.

В плеяде великих сынов узбекского народа, фигура Захириддина Мухаммада Бабура стоит в одном ряду с такими гуманистами и просветителями, как Алишер Навои и Мирзо Улугбек. Блистательное созвездие талантов, замысловатое сцепление судеб и помыслов, переключки идей и надежд всех указанных сынов узбекской нации объединяется в едином устремлении к просветительским и общечеловеческим ценностям.

Бабур был представителем той эпохи, где суровую длань ее законов, принципов и норм, во многом, подчиняла себе великих людей. Слагаемые его жизни - походы и войны, громкие победы и сокрушительные поражения, жалкие рубища изгнанника, скитальца, и пышные одеяния триумфатора - венценосца. Горечь утраты родного Андижана, радость утверждения в Самарканде, потеря его, торжество в Кабуле, утрата мечты и надежды на объединение раздробленного, поделенного между ханами Мавераннахра, сподвигло его на покорение чужбины и подарило «трагический» успех. Судьба неукротимого шаха Бабура запечатлена на скрижалях истории, судьба поэта Бабура скрыта в его поэзии. Успех его можно назвать поистине трагическим, так как до конца своих дней он не ощутил радость победы над чуждым ему по своим идейным ценностям народом. Каждая минута, каждое мгновение на чужой земле до последнего дня держало сердце Бабура в оковах печали. Его сердце изнывало под тяжестью горечи по утраченной родине. Нереализованные планы и надежды Бабура, связанные с родным Мавераннахром, предательство друзей и неприятие завоевателей местным населением, несмотря на все попытки сблизить два народа, породили в душе великого венценосца и раненого человека изнуряющую боль, от которой он не смог исцелиться до конца своих дней.

Бабур, мечтал о «чудесах, сотворенных талантом зодчих»[П. Кадыров, 1983; 32], о возрождении самаркандской науки, но искусство и просвещение не могли расцвести на разоренной, переходящей из рук в руки земле. Утратив надежду об объединение Мавераннахра, построив государство в Индии, он проповедовал уважение к ее обычаям и традициям, стремился сдружить индуистскую и мусульманскую культуры, Но эти попытки всегда заглушались звоном оружия его же нукеров и мстостью населения. День за днем, год за годом, что ни шаг, то противоречия намерений и результатов, разлад, отравляющий сознание, рождающий горечь от недостижимости целей, разочарование губительным круговоротом вражды и мести изматывают душу Бабура-поэта и находят свое отражение в его поэзии.

Поэзия Бабура многогранна и насыщена, стихи в более 10 жанрах восточной лирики отражают биографические и исторические события, любовно-лирическое состояние поэта. Оригинальный стиль изложения, глубокое знание возможностей узбекского языка и умение мастерски использовать изобразительно-выразительные средства тюрки превращают его поэзию в дивную любовную балладу. В его стихах слышатся отзвуки поэзии великого Навои.

Реалистическое изображение исторических событий являются канвой его поэзии и прозы. Многие исследователи поэзии Бабура считают, что его стихи – это автобиография поэта, где на поэтическом языке излагаются духовные переживания, чувства, рожденные в результате столкновения с жизненными обстоятельствами. В лирике Бабура особое место занимает тема родины. Вся поэзия пропитана тоской по родине и беспредельной любовью к ней.

Ты на чужбине - и забыт, конечно, человек!
Жалеет только сам себя сердечно человек.
В своих скитаньях ни на час я радости не знал!
По милой родине скорбит извечно человек.

Слава, отдающая горечью разочарований, слезами вдов и сирот, покоренной Индии лишь ярче разжигают огонь, полыхающий в израненном сердце Бабура. Превосходство соперников в жестокости, их одержимость в ненависти к просвещению и труженикам, в противовес гуманности героя – это слабое утешение для израненной души. Став жертвой черной неблагодарности Бабур вновь и вновь расплачивается за свое благородство. Перед лицом вечности побеждает не шах, а человек. Побеждает его проникновенная лирика, его мужественная мемуарная исповедь, его устремленная в будущее мечта о содружестве культур, о преодолении религиозных распрей и воцарении мира:

Пришёл на земли Индии
По воле своею
Но не имею
Воли к возвращению

[Холикулова Г., 2017; 3]

Бабур был, есть и останется великим сыном узбекской нации, прошедший достойный путь правителя, творца и гуманиста. Слава достойного сына нации, расширяя границы времени и пространства, вот уже несколько веков достойно представляет свою родину предков во всем мире. В лице Бабура весь мир увидел образ достойного, гуманного, глубоко образованного интеллектуала-правителя и творца, подобающим образом представившего высокую культуру и духовные ценности своего народа.

Список литературы:

1. Кадыров П. Бабур. М.: Советский писатель, Т., 1983.
2. Холикулова Г.Ё. Патриотизм в личности и творчества З. М. Бабура. Т., 2017.
3. Стеблова И. З.М.Бабур поэт, прозаик, ученый. Т.: Фан.1983
4. Кудратуллаев Х. Бобур армони. Т.: Шарк, 2009

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR RUBOIYLARINING ISTIQLOL DAVRIDAGI NASHRLARI HAQIDA

Pirimqulov Abdurahmon Eshonqulovich

Islom Karimov nomidagi TDTU
Olmaliq filiali ilmiy kengash kotibi,
filologiya fanlari nomzodi.

Аннотация: В данной статье анализируется проблемы художественной интерпретации и противоречий в изданиях произведений Захириддина Мухаммада Бабура в действующей письменности узбекского языка.

Ключевые слова: газель, диван, Кабульский экземпляр рукописи, издатель, радиф, художественная интерпретация.

Abstract: This article analyzes the current editions of the King and poet Zahiriddin Muhammad Babur's rubai, the differences between them, and the problems of artistic interpretation.

Keywords: ghazal, devon, Kabul copy, publisher, radif, artistic interpretation.

Zahiriddin Muhammad Bobur yirik imperiya asoschisi, davlat arbobi, qomusiy olim, haqiqatparast nosir bo'lish bilan bir qatorda etuk shoirlik salohiyatini ham to'la namoyon etgan. Uning so'zdan zargarona foydalanishi, qofiya o'yinlari va poetik san'atlarni asosiy g'oyaga safarbar qilish mahorati qariyb besh asrdan beri ijod ahliga namuna i bo'lib kelmoqda. Uning turkiy ruboiynavislik rivojida o'rni, mazkur janrni shakl, ma'no va mavzu jihatdan boyitgani barcha davr ijodkorlari va olimlari tomonidan yakdillik bilan tan olingan. Shoir g'azal va ruboiylaridagi lirik qahramon muallif shaxsiyati bilan ba'zi nuqtalarda tutashsa-da, ular o'rtasiga tenglik alomatini qo'yib bo'lmaydi. Chunki shoh Bobur bilan shoir Bobur o'rtasida jiddiy tafovut bor. She'rlardagi lirik qahramon, bu endi, yurtga bostirib kelayotgan dushmani tor-mor qilishga shaylangan yoki o'zga yurt sarhadlarini bostirib olishga jahd etgan qahri qattiq hukmdor emas. U ishqda shu qadar baland martabaga erishgan oshiqki, uni na Farhodga, na Majnunga qiyoslab bo'ladi. Sharq dunyosida shoirlik iqtidorini namoyon etgan taxt sohiblari bisyor. Buni qarangki, ular yaratgan oshiqlar ham biror bir xususiyati bilan Bobur shohning lirik qahramoniga o'xshamaydi. Podshohning lirik qahramoni mahbuba oldida bir zumda itoatkor, chorasiz qulga aylanadi:

*Sen gulsenu men haqir bulbuldurmen,
Sen shu'lasen ul shu'lag'a men kuldurmen.
Nisbat yo'qdur deb ijtinob aylamakim,
Shahmen elga, vale senga quldurmen (1.87).*

Bobur mahubasiga shu qadar mehribon, vafodor oshiqki, uning ichki ruhiy olami, iztiroblarini ko'rsangiz, an'anaviy oshiqlar siymosidan tamomila farqlanadigan nihoyatda pok,

samimiy, kamtar, xokisor va ayni paytda o'z niyatini amalga oshirish uchun jasorat bilan kirishadigan jasur inson qismati bilan tanishgandek bo'lasiz:

*Hajr aro ishrat oyog'in bormi no'sh aylar chog'im,
Sensizin yurib oyoq ichkuncha sinsin oyog'im (1.40).*

Baytda «oyoq» so'zi ikki ma'noda qo'llangan. Mumtoz adabiyotda «oyoq» tana a'zosidan tashqari may va may idishi ma'nolarida qo'llanadi. Mazkur baytning oxiridagi «oyoq»qa oyoq va idish ma'nosi singdirilgan. She'riy san'atlar ilmida buni iyhom deb yuritadilar. Bu san'atda so'zning birinchi ma'nosi yuzada, ikkinchisi botinda bo'ladi. Aniqrog'i, shoir botiniy ma'noni zohiriy ma'no qobig'ida ifodalaydi. Asl maqsad ham aslida botinda tasvirlanadi. Baytda, oshiq Bobur mahbubasiga «sensiz yursam oyog'im sinsin» deb unga vafodorligini ko'rsatmoqda. Ayni paytda mazkur so'z «sensiz may ichkuncha uning idishini sindirib tashlayman» degan iqro'ni ham bildiradiki, bu kabi so'z o'yinini boshqa shoh-shoirlarda juda kam uchratamiz. Bobur bir g'azalining matla'sida yorga murojaat qilib, «sensiz yashash og'ir, sening-la yashash undan ham og'ir» degan ma'noni ifodalaydiki, bu kabi chechanlik, so'zni «erkalab» qo'llash fazilati o'quvchi aqlini lol qoldiradi:

*Agarchi sensizin sabr aylamak, ey yor, mushkildur,
Sening birla chiqishmoqliq dog'i bisyor mushkildur (1.26).*

Bobur sohibi devon shoir bo'lsa-da, o'zi devon tuzgan emas. «Boburnoma»ning 1519 yil voqealari aks etgan joyida Samarqandning o'sha vaqtdagi hokimi «Fo'lod Sultong'a devonimni yubordim» deydi. Aftidan, bu sharq devonchilik an'anasi asosida tuzilgan to'plam emas, she'rlaridan shunchaki ayrim namunalar bo'lishi mumkin. Chunki Bobur mirzo ruboiylaridan birida she'rlari tarqoq holda yotganini, unda tartib va tazhib yo'qligini ayon qiladi:

*Devonima ne rabtu ne tartib durur,
Ne jadvalu ne lavhu ne tazhib durur (1.75).*

Zahiriddin Muhammad Boburning lirik merosini yig'ish, tartibga solish, an'anaviy devonlarga taqlid shaklida xalqqa taqdim etish yuzasidan bizning davrimizda ba'zi e'tirofga loyiq ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, afg'onistonlik boburshunos olim Shafiqa Yorqin shoh va shoir tavalludining 500 yilligi tantanalari davrida Kabul shahrida «Devoni Zahiriddin Muhammad Bobur» nomli kitobni nashrdan chiqargan. Ushbu kitob shu paytgacha chiqqan nashrlarning nisbatan mukammali bo'lib, unda «Boburnoma»dan ham ayrim parchalar ilova etilgan. Ushbu kitob asosida professor A.Abdug'afurov shoir «Devon»ini (Fan, 1992), dotsent H. Muhammadxo'ja o'g'li esa «Nazm durdonalari» seriyasida «Shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur» (Sharq, 1996) nomli she'rlar to'plamini nashrdan chiqargan. Har ikki kitob 50.000 nusxadan chop etilgan. Ular o'zaro qiyoslanganda, zamonaviy kitobat san'atini o'zida namoyon etishi, chiroyli suratlar bilan bezatilishi, mukammal so'zboshi, lug'at va izohlar bilan boyitilishi jihatdan ikkinchi nashr diqqatni jalb etadi. Bu nashrda g'azal (119ta), ruboiy (208ta), tuyuq (14ta)

va masnaviylar (5ta) imkon boricha to'liq, oltmish beshta farddan o'ttiztasi, ellik uch muammodan esa bor-yo'g'i ikkitasi chop etilgan. Xoja Ubaydulloh Ahrorning umumiy hajmi 243 baytdan iborat «Volidiya» risolasi tarjimasini va fiqhga oid «Mubayyin» risolasi berilgan parchalar ham kitobchani saviyasini oshirgan. Ammo mazkur to'plam Shafiqa xonim kitobi qo'lyozmasi yoxud ustoz A.Abdug'afurov nashrga tayyorlagan «Devon» bilan qiyoslanganda, ayrim qusurlardan xoli emasligi ma'lum bo'ladi.

Professor A.Abdug'afurov nashr ettirgan devonning imloviy va ma'naviy qusurlari haqida zukko matnshunos olim V. Rahmonov bir maqolasida batafsil to'xtalgan (4.283-292). Biz domlani shu va shu tipdagi maqolalaridan metodologik asos sifatida foydalanib, Bobur ruboiylarining istiqbol yillaridagi ayrim nashrlariga diqqat qaratamiz. Biz ruboiylardagi nuqsonlarni qayd etgan holda, uning to'g'ri – sahih variantini taqdim etishga harakat qilamiz.

«Yor»mi, «bor»mi?

Zahiriddin Muhammad Boburning ilm-ma'rifatga da'vat etuvchi «Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak» deb boshlanadigan mashhur ruboiysi sho'ro davridagi barcha nashrlarda to'g'ri yozilgan. Uning bosh qismi istiqbol davridagi maktab darsliklarida, shuningdek, A.Abdug'afurov tayyorlagan devonda «Kim bor...» tariqasida xato yoziladi. Uni quyidagi shaklda yozish badiiy haqiqatga mosdir:

*Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak,
O'rgangali ilm tolibi ilm kerak.
Men tolibi, ilm tolibi ilme yo'q,
Men bormen ilm tolibi ilm kerak (1.78).*

«Yor» deganda shoir ma'shuqani emas, do'st, muhib, maslakdosh kishilarni, umuman insonni nazarda tutgan. Uni «bor» deyish katta xato emas, har holda ruboiy saviyasiga oz bo'lsa ham soya tushiradi.

Maxfiy qolmasinki, «yor»ni «bor» shaklida ko'chirish holati ikkinchi devonda ham kuzatiladi. Jumladan, 157 ruboiyning oxirgi misrasidagi «yor tufayli» birikmasini dotsent H.Muhammadxo'ja o'g'li «bori tufayli» shaklida xato ko'chiradi. U aslida mana bunday o'qilishi lozim:

*Yor uldurki, she'rg'a mayli bo'lsa,
Netgay kishi she'r g'ay xayli bo'lsa.
Ag'yorning ozorini har hol bila,
Chekkaymen agar yor tufayli bo'lsa (2.106).*

Bu o'rinda «yor uldurki» iborasida ham «do'st, muhib» ma'nolari ustun turibdi. Biroq oxirgi qatordagi «yor» «do'st»dan ko'ra ko'proq «mahbuba»ga tegishldek tuyulyapti.

«Kalom»mi, «payom»mi?

Mazkur nashrning 75 raqam ostida berilgan ruboiysida «kalom» so'zi ikki o'rinda qofiya vazifasida keladi. O'ylashimcha, Bobur mirzo singari bir so'zni yuz chertib ishlatadigan shoir bir so'zni ikki o'rinda qofiya qilmasa kerak. Qo'limizdagi ikkinchi devondan ulardan biri xabar ma'nosini bildiruvchi «payom» ekani ma'lum bo'ldi:

*To qilg'ali zikr tab' nomini ko'ngul,
Vird ayladi tab' ahli kalomini ko'ngul.
To hajr g'amu mehnati taskin topqay,
Istaydurur ahbob payomini ko'ngul (2.90.)*

Endi Bobur ijodining jonkuyar targ'ibotchisi dotsent H. Muhammadxo'ja o'g'li tayyorlagan devon ruboiylari mutolaasiga kirishamiz. O'qish chog'ida zinhon kamchilik izlamaymiz. Nuqsonning o'zi bo'y ko'rsatsa, shularni xolis turib, qog'ozga tushirishga urinamiz. Bizdan ham sahiv o'tsa, ming bor uzr.

«Bexud»mi, «behad»mi?

Zahiriddin Muhammad Bobur ruboiylaridan birini tabdil etishda noshir yuqoridagi ikki so'zning o'zaro farqiga bormaydi. Mumtoz adabiyotda bexud – hushsiz, o'zidan ketgan ma'nosini bildiradi. Boz ustiga bu so'z «shod»ning yonida kelishi mutlaqo mumkin emas. Chunki lirik qahramon shod bo'lsa, bexud bo'lmaydi yo aksincha. Ruboiydagi bu so'z «behad» deb o'qilsa, ma'no ravshanlashadi:

*Jono, bitigingki, bo'ldi marqum manga,
Mehnat bila g'amni qildi ma'dum manga.
Ko'rgach oni, garchi shod behad bo'ldum,
Mazmuni vale bo'lmadi ma'lum manga (2.75).*

Uchinchi misra oxiridagi «bo'ldum» ham ushbu nashrda «bo'dum» tariqasida xato ketgan. Mumtoz so'zni tabdil qilishda bitta harf xato yozilsa, asar imoratiga putur etadi, bukchayib qolganga o'xshaydi. So'zni «bo'dum» shaklida yozilsa, birinchidan unda ma'no yo'q, ikkinchidan she'riy san'at ham talofat ko'radi. CHunki keyingi misrada shu so'zning ziddi «bo'lmadi» bor. Demak bu erda tazod san'ati qo'llangan. Muhtaram noshirimiz buni inobatga olishlari lozim edi.

«Kerak»mi, «kechroq»mi?

Quyidagi ruboiyda esa «kechroq» so'zi nashrga tayyorlovchi tomonidan «kerak» tariqasida xato yozilgan. Natijada shoir g'oyasi etarlicha yuzaga chiqmay qolgan. Uni tubandagicha o'qish lozim:

*Yo rab, menda ne yaxshi tole' bordur,
Kim baxti muti'u yori tobe' bordur.
Ma'zur tut ar vaslingga kechroq etsam,
Ne chora qilay ozg'ina mone' bordur (2.78).*

Mone' – to'siq, g'ov degan ma'noni bildiradi. Lirik qahramon manzurga murojaat qilib, uchrashuvga sal kechiksa, ma'zur tutishini, kechirishini o'tinmoqda. Shunday ekan, «kechroq»ni «kerak» shaklida yozish zukko o'quvchini ruboiydan zavq olishiga mone'lik qiladi.

«Tola»mi, «tala»mi?

Bu ikki so'zning ma'nosini oddiy o'quvchi ham farqlay olsa kerak. Ozgina e'tibor, fahm, idrok kerak bo'ladi, xolos. Gap shundaki, «charchamoq» fe'lini ifodalovchi «toladur» iborasi, bu nashrda «hurmoq» fe'lini bildiruvchi «taladur» shaklida xato ketgan. Hurmatli noshirimizning itga

qo‘llash mumkin bo‘lgan so‘zni insonlarga nisbatan qo‘llashlari g‘alati emasmi? SHuningdek, aslida «dala» yozilishi kerak bo‘lgan so‘z ruboiyda «tala» shaklida xato yozilgan. Uni quyidagicha o‘qisak, ma’nosi ham yarq etib namoyon bo‘ladi:

*Xotirni bahor faslida gasht oladur,
Ko‘z nurini rangi lolavu dasht oladur.
Xush ulki, dalalarda yurub sayr etsa,
Bu fasldakim, latifu dilkash toladur (2.79).*

SHoir ko‘klamda, hozirgi ibora bilan aytganda, «ilik uzildi» chog‘ida barcha «lutifu, dilkash» kishilarning ishyoqmas bo‘lishini, ruhida tetiklik etishmasligini, hech narsa qilmasa ham charchashga moyilligini, dala-dasht sayriga chiqqan kishi tolib qolishini «toladur» so‘zi orqali ifodalagan. Uni «taladur» deyish g‘oyat qo‘pol xatodir. SHuningdek, ikkinchi misradagi «dasht»ning, uchinchi misrada «dala» shaklida kelishi sinonimik takrori yuzaga chiqqan.

«Netayin»mi, «ketayin»mi?

Quyidagi ruboiyda Bobur mirzoning lirik qahramoni «ketayin» deb nola qilmagan, balki «netayin» deb faryod ko‘targan. Shu bilan birga mahbubasidan ayriliq azobiga chora qilishini o‘tingan:

*Andin berikim qasdim uchun turdi firoq,
Yuz dardu alamni manga etkurdi firoq.
Meni eshikingdin, netayin, surdi firoq,
Qil chora, yo‘q ersa, meni o‘lturdi firoq (2.85).*

«Alam»mi, «olam»mi?

Bobur shoh tarjimai holining og‘ir va tahlikali damlaridan, shuningdek, «Vaqoe’»ning muallif hayoti bilan chambarchas bog‘liq asosiy mazmunidan xabar beruvchi ruboiyda «alam» so‘zi o‘rniga «olam» so‘zi ishlatiladiki, bu shoirning shaxsiy iztiroblarini etarlicha namoyon etolmaydi. Aslida uni «alam» deb yozilsa, shoirning poetik g‘oyasi batafsil, to‘laligicha namoyon bo‘ladi:

*Bu olam aro ajab alamlar ko‘rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko‘rdum.
Har kim bu Vaqoe’ni o‘qur, bilgaykim:
Ne ranju, ne mehnatu, ne g‘amlar ko‘rdum (2.94).*

«Shod»mi, «yod»mi?

Sirtan qarasangiz, ruboiydagi xato uncha muhim emasdek. Biroq inobatga olish lozimki, Boburdek nuqtasanj va nuktadon shoir, yuqorida aytganimizdek, bir so‘zni ikki marta qofiya o‘rnida qo‘llamaydi. SHu bois, noshirimiz «yod» so‘zini oxirgi misrada kelishiga e’tibor berganda, bu so‘zni birinchi misrada tilga olmas edi. SHuningdek, «ne jihatdururki» birikmasi bu muqobilda ne jihatturki» shaklida ko‘zga tashlanadi. Aslida uni quyidagicha yozish maqsadga muvofiqdir:

*Ey yor, hazin ko‘ngulni shod aylamading,
Mehringni kam aylading, ziyod aylamading.
Yo menda gunoh bordur, unutting yo sen,*

Oyo, ne jihatdururki, yod aylamading (2.89).

Birinchi misradagi «shod»ni «yod» shaklida yozsak, misra tazod degan nodir she'r san'atidan ham mahrum bo'ladi. Umuman, noshir ushbu ruboiy aynan tazod (zid ma'noli so'zlar) san'ati asosiga qurilganini inobatga olishi lozim edi. Qarang, ruboiyda nechta tazod bor: hazin–shod, kam–ziyod, men–sen, unutmok – yod olmoq, aylading–aylamading.

Afsuski, shu singari xato-chalkashliklarni boshqa she'rlarda ham uchratamiz. Masalan, g'azallarda **hayvon suyi** (afsonaviy manguilik suvi) – hayron suyi, **xayl** (to'da, gala) – xil, **ma'ni**(ma'no) – ya'ni, **yoyilmishlar** (sochga ko'ra) – yopilmishlar, **kel** – qil, **jon onsiz** – jononsiz va **binni** so'zi ban shaklida, tuyuqlarda **ishq dardini** – ishqdur dini, **xol** – hol va **kunji** so'zi ganj, masnu' she'rda esa **mo'ltan** (joy nomi, «mo'ltani» qoratanli qiz degani, she'rda yor xoli mo'ltonga o'xshatilgan) ni minon, **xad** (yuz, yonog') – qad shaklida xato ketganiga ham guvoh bo'ldik.

Keyingi nashrlarda bu va bu kabi xatoliklar bartaraf bo'lishiga umid qilamiz. Chunki Bobur mirzo va u singari mumtoz shoirlarning asarlarini tabdil etishda jiddiy ehtiyotkorlik lozim bo'ladi. Noshirning kichik bir nuqsoni badiiy asar nazokatiga soya solishdan tashqari ko'plab kitobxonlar fikrini chalg'itishga ham sababchi bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон. Тошкент: Фан, 1992. 144 бет.
2. Шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур. –Тошкент: Шарқ, 1996. 204 бет.
3. Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги кадрийатлар. –Тошкент: Ўқитувчи, 1998. 216 бет.
4. Раҳмонов В. Мумтоз сўз сеҳри. Тошкент: Ўзбекистон, 2015. 440 бет.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODIDA KO'NGIL OBRAZI

Mullaxo'jayeva Ra'no

O'zMU katta o'qituvchisi (PhD);

Botirova Shahrizoda

O'zMU 2-kurs talabasi

E-mail: shahrizodabotirova57@gmail.com

Annotatsiya: Bu maqolada shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidagi g'azal ruboiy, fardlarda uchragan va poetik obraz darajasiga ko'tarilgan ko'ngil obrazi tahlil qilinadi, mustaqil fikrlar bildiriladi. Boburning ijtimoiy va intim mavzudagi she'rlari keltiriladi.

Kalit so'zlar: mumtoz she'riyat, ko'ngil, poetik obraz, parallel ifoda, g'azal, ruboiy, masnaviy.

Annotatsion: in this article, the image of the soul, found in ghazals, rubai and fards in the works of the king and poet Zahiriddin Muhammad Bobur, and raised to the level of a poetic image, is expressed, and independent opinions are expressed. Bobur's poems on social and intimate topics will be presented.

Keywords: classic poetry, soul, poetic image, parallel expression, ghazal, rubai, masnavi.

Аннотация: В данной статье анализируется образ души, встречающийся в газельных рубай, фардах и возведенный до уровня поэтического образа в произведениях царя и поэта Захириддина Мухаммада Бабура, и высказываются самостоятельные мнения. Представлены стихи Бабура на социальные и интимные темы.

Ключевые слова: классическая поэзия, поэтический образ, параллельное выражение, газель, рубай, маснави, образ.

O'zbek mumtoz she'riyati o'z jozibasi bilan necha asrlar davomida muhim ahamiyatga egaki, uning tubidagi gavhar-oltinlarni har bir adabiyotshunos o'z ilm doirasida tatbiq etsa, tahlil qilsa ham bir ganj kamaymagandek turaveradi. Unda ko'plab siymolar havas qilgulik darajada qalam tebratganlar. Zahiriddin Muhammad Bobur chin ma'nodagi shaxs edi, davlat boshqaruvini juda erta boshlagan bo'lsa-da, bu undagi ijodkorlik uchqunining zarracha so'nishiga omil bo'la olmadi. Buning aksi o'laroq, Vatan hijroni, muhorabalar, ziddiyatli to'nashuvlar uning haqiqiy shoir yuragini uyg'otgan, desak adashmaymiz. Taloto'plarda Boburning qilichi va qalami birdek ustakor, o'tkir bo'lib boraverdi. Bobur har nafasda, har qadamda tafakkur qilishga majbur edi, sababi u yashayotgan muhit, davr, sharoit va voqelik undan shuni talab qilgan. Ko'plab kishilar bilan hamsuhbat bo'lgan, olam haqida va odamlarning fe'l-atvorlari, vafosi-yu bevafoligi, bu dunyoning o'tkinchi ekanligi haqida o'ylar surgan, muayyan bir to'xtamga kelishga va bu to'xtamlarni umumiylikda bayon qilishga ehtiyoj sezgan. Huddi shu holatda unga san'at, adabiyot ikki qanot vazifasini o'tagan. Har bir shoir ichki kechinma, ko'nikma, tuyumlarini ifodalashda ma'lum bir obrazga asoslanib ish ko'radi. Ma'lumki, Sharq she'riyatida ko'ngil mavzusi yetakchi

o‘rinlarda turadi. Hamma uni birdek kuylab o‘tishi mumkin, biroq har ko‘ngilning o‘z aytari, o‘z kechinmalari, o‘z tuyumlari bo‘ladi. Bobur Mirzo g‘azallarida ham ko‘ngil obrazi asosiy mohiyat kasb etadi. Qayta-qayta ko‘ngilga suyanadi, ko‘ngilga talpinadi.

Jonimdin o‘zga jonni dilafkor ko‘rmadim,
Ko‘nglum kibi ko‘ngulni giriftor topmadim

[Mahrami asror topmadim, 806].

Jonidan o‘zga vafodor yor topmagan shoir, ko‘nglidan boshqa sirni yashirguvchi mahram ham topmaganini, jonidan bo‘lak shikastlangan, yaralangan jonni uchratmaganini va o‘z ko‘nglidek boshqa bir ko‘ngilga duch kelmaganini bayon qiladi. Anglab olish mushkul emaski, Bobur ko‘p hollarda o‘z qalbi bilan suhbatdosh, sirdosh tutingan.

Kim ko‘ribdur, ey ko‘ngul, ahli jahondin yaxshilig‘,
Kimki ondin yaxshi yo‘q, ko‘z tutma ondin yaxshilig‘ .
Ey ko‘ngul, chun yaxshidin ko‘rdung yamonlig‘ asru ko‘p,
Emdi ko‘z tutmoq ne ya‘ni har yomondin yaxshilig‘

[Mahrami asror topmadim, 1993; 806].

Shoirning bu g‘azalida ham ko‘ngil undalmalar ostida, yana tinglovchi, yana dunyodan yozg‘irmoq istagan sohibining mavzusidir: ey ko‘ngil, kim jahon ahlidan yaxshilik ko‘rdi, kimni yaxshi deb bilasan, go‘yo undan yaxshisi yo‘q deysan, lekin sen undan yaxshilik ko‘raman deb o‘ylama! Ey ko‘ngil, yaxshidan juda ko‘p yomonlik ko‘rding, endi har yomondan yaxshilik kutganing nimasi?! Ijodkor intim tuyg‘ularni sodda, samimiy ifodalaydiki, bunday qimmatli mazmun-mohiyatni anglash baxtidan hech kim mosuvo qolmaydi.

Ko‘ngulga bo‘ldi ajoyib balo qaro soching,
Shikasta ko‘ngluma ermish qaro balo soching.
Muyassar o‘ldi junun mulki, ey junun ahli,
Nisori ashkni emdi bu kun manga soching.
Soching shikastida bordir shikasta ko‘ngullar,
Ko‘ngullar ochilur, ochilsa u qaro soching.
Ochildi ko‘ngli, chu ochting sochingni, Boburning
Ne ayb, agar desa dilbandu dilkusho soching.

[Mahrami asror topmadim, 1993; 806].

G‘azalda asosiy obraz mashuqaning sochi bo‘lsa-da, unga parallel ravishda oshiq ko‘ngilining azob-u uqubatlari tasvirlanadi. Yorning qaro sochlari ko‘ngilga balo bo‘lgani haqida aytilish barobarida yaralangan ko‘ngil uchun sochlar qaro balo bo‘lib tuyiladiki, shoir shu o‘rinda tardi aks san‘atidan mohirona foydalangan (balo qaro soching-

Jonima o‘t soldi ul ruxsorayi zebo yana,
Ko‘ngluma ul zulf bo‘ldi moyayi savdo yana.

Ko'rsatib ruxsori zulfin ul pari paykar manga,
Jonu ko'nglumni qilibdur volayu shaydo yana

[Mahrami asror topmadim, 1993; 806]

Zebo yuzli sanam yana oshiqning joniga o't soldi, bu ham yetmaganidek ko'ngliga savdo solgan uning sochlari edi. Ruxsor – yuzini ko'rib yana oshiq bo'lgan shoir his-tuyg'ularini juda go'zal tarzda so'z zargari yanglig' so'zlab beradi. Bunday quyma satrlarni o'qigan g'azalxon qalbidagi tug'yonlar bir karra yuksaladi.

Bobur faqat an'anaviy oshiqlikda emas, inson va shohlikda ham hijron shoiridir. Shunday holatda u eng ishongani- o'z ko'ngliga murojaat qiladi. Shuning uchun ham uning g'azal va ruboiylarida ko'ngil poetik obraz darajasiga ko'tarilgan va hatto ba'zi bir o'rinlarda shaxslantirilgan ham:

Qoshig'a borg'ali ko'ngil o'ziga kelmadi netoy?
Ko'zini ko'rgali ko'zum ko'ziga ilmadi ul oy.

[Bobur devoni, 2004; 112]

Haqiqiy shoir zahmatlardan yanada ilhom oladi. Aytadilar-ku, dard insonni ulg'aytiradi, deb. Bir ko'ngilni parvarishlash, uning izmi bilan ish ko'rish, payti kelganda unga qarshi chiqishni kuchlilargina uddalay oladi. Bobur ana shunday kamyob ijodkor edi. Adolat bayrog'i ostida umr o'tkazgan shoh va shoir o'zgalarda ham shu sajiyani ko'rishni istagan, adlsiz biror bir holat yuzaga kelsa, ko'z yumib chetdan qarab o'tmagan, unga yechim bilan yuzlangan, xiyonatni kechira olmagan. Sevsada boqiy sevgan!

Bormakim, ko'nglumda vasling ishtiyoqidur hanuz,
Kelki, vasling ishtiyoqi menda boqiydir hanuz

[Mahrami asror topmadim, 1993; 806]

Boburning kindik qoni to'kilgan Movarounnahrqa qaytish maqsadi uni umrining oxirigacha tark etgan emas [Qudratullayev H., O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2012; 6-son] Bir qator g'azal, ruboiy, masnaviy va fardlarida ham ushbu hijron yukini ko'tarib yurish oson emasligini, yurt sog'inchi hamisha yuragini o'rtagani kabi og'riqlarni ifodalagan alamli jumlar uchraydi va yana bu vaziyatda Bobur ko'ngliga murojaatlanadi:

Qovun birla uzumning hajrida ko'nglimda har so'
Oqar suvning firoqidin ko'zimdin har dam oqar suv.

[Aziz Qayumov, 2008]

«She'riy maktublarda lirik qahramon kechinmalari go'zal va ravon ifoda etiladi. Boburning she'riy maktublari chin insoniy muhabbatning yolqinli hayajonlarini ifodalovchi muhabbatnomadir.

...Yuzungni ko'rsatib ko'ngulni olding,
Olib ko'nglumni ko'zdin meni solding.
Degil, dildorliq mundoq bo'lurmi?
Tariqi yorliq mundoq bo'lurmi...»

[Aziz Qayumov,2008]

Yuqorida yor hajrida nola chekayotgan oshiqning sabodan xabar yo'llashi, mahbubasiga dil izhorlarini, cheksiz sog'inchini yetkazishi, ammo bunda yor beparvo ekanligini aytish orqali shoirona ifodalar nozik chizgilarda chizilgan.

Darhaqiqat, Zahiriddin Muhammad Boburning ijodiga nazar tashlar ekanmiz, nihoyatda qat'iyat bilan ijod qilganini sezamiz. She'rlarida yor hajri, vatan sog'inchi, pok muhabbat, ijtimoiy mavzular bo'y ko'rsatadi. Ijodiy merosi anchagina boy va salmoqli. Adabiy hamda ilmiy laboratoriyasi ko'p yillar, asrlar davomida o'rganilib kelinmoqda va bu silsila yana ming yillar davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aziz Qayumov: Zahiriddin Muhammad Bobur.-T.: Fan,2008
2. Bobur devoni: Qobul nashriga qo'shimcha/Nashrga tayyorlovchi Shafiqa Yorqin, 2004.
3. Mahrami asror topmadim, Parij devoni nusxasi: She'rlar(Nashrga tayyorlovchiva so'zboshi muallifi S. Xasan, Muxarrir N.Otajonov)-T.: Yozuvchi,1993y.806-bet
4. Bobur devoni: Qobul nashriga qo'shimcha/Nashrga tayyorlovchi Shafiqa Yorqin. – T.: Sharq, 2004. –B.112
5. Hasan Qudratullayev. O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 2012 yil,6-son

BUYUK PODSHOH, MUMTOZ SHOIR, NAZARIYOTCHI ADABIYOTSHUNOS,
FAQIH, TILSHUNOS OLIM

Egamnazarova Zulxumor Qodirovna,
OʻzR QK Akademiyasi dotsenti
E-mail: ezulhumor@mail.ru

Nematova Nargizaxon Muxtor qizi,
TDAU oʻqituvchisi

Annotatsiya: Har bir xalqning tarixiy, madaniy-milliy qiyofasini aniq belgilovchi ulugʻ shohlari, buyuk olimlari, yirik adib va shoirlari boʻladi. Insoniyatning abadiyatga mansub ana shunday buyuk farzandlari safida Zahiriddin Muhammad Bobur ham oʻz oʻrniga ega. Kishilik tarixida Boburchalik shaxsiy imkon, iqtidor va fazilatlar beqiyos kishilar juda kam uchraydi. Bobur – buyuk podshoh, mumtoz shoir, nazariyotchi adabiyotshunos, faqih, tilshunos, sanʼatshunos, etnograf, hayvonot va nabotot olamining bilimdoni sifatida koʻp qirrali faoliyat va ijod sohibi edi. Birgina «Boburnoma» uning yigirmadan ortiq sohalarga qiziqqanligiga yaqqol misoldir. Boburga jahoniy shuhrat keltirgan asar uning «Devon»i, «Mubayyin»i yoki «Aruz risolasi» emas, balki «Boburnoma», yanada aniqrogʻi, uning turli tillarga qilingan tarjimalaridir. Boburshoh: shoir va adib XV-XVI asrlarda Xuroson va Movarounnahr, Hindiston va Afgʻoniston, Eron va Turkiyada fors tili va adabiyoti nufuzining qay darajada yuksak ekanligini «Boburnoma» kotibi va tarjimoni soʻzlari bilan izohlash mumkin.

Kalit soʻzlar: buyuk podshoh, mumtoz shoir, nazariyotchi adabiyotshunos, faqih, tilshunos, sanʼatshunos, etnograf, ruboiy, asar.

Аннотация: У каждого народа будут свои великие короли, великие ученые, великие писатели и поэты, которые определяют его исторический, культурно-национальный образ. В ряду таких великих детей человечества, принадлежащих к вечности, свое место занимает и Захириддин Мухаммад Бабура. В истории человечества очень редко встречаются люди, чьи незаурядные личные возможности, таланты и качества не имеют себе равных. Бабура-великий царь, поэт-классик, теоретик литературы, Факих, лингвист, искусствовед, этнограф, как знаток животного и растительного мира, обладал разносторонней деятельностью и творчеством. Одна только «Бабурнама» – яркий пример его интереса к более чем двадцати областям. Работа, принесшая Бабуру мировую известность, – это не его «Девон», «Мубайин» или «трактат Аруз», а «бабурнама», точнее, его переводы на разные языки. Бабурашах: поэт и мудрец насколько высок авторитет персидского языка и литературы в Хорасане и Мавераннахре, Индии и Афганистане, Иране и Турции в XV-XVI веках, можно объяснить словами секретаря и переводчика «бабурномы».

Ключевые слова: великий король, поэт-классик, теоретик литературы, Факих, лингвист, искусствовед, этнограф, рубаи, шедевр.

Annotation: There will be great kings, great scientists, great writers and poets who clearly define the historical, cultural and national image of each people. In the ranks of such great children of mankind belonging to eternity, Zahiriddin Muhammad Babur also has a place. In the history of personality, it is extremely rare for people who are immeasurable in their personal capabilities, talents and qualities. Babur was a great King, a classical poet, theorist, literary critic, faqih, linguist, art critic, ethnographer, connoisseur of the animal and botanical world and a man of versatile activity and creativity. "Baburnoma" alone is a clear example of his interest in more than twenty areas. The work that brought Babur world fame is not his "Devon", "Mubayin "or" aruz treatise", but "Baburnoma", more precisely, his translations into different languages. Baburshah: the poet and writer Khurasan and Movarounnahr in the 15th and 16th centuries, the extent to which the prestige of Persian language and literature in India and Afghanistan, Iran and Turkey is high can be explained by the words of the "Baburnamo" secretary and translator.

Keywords: great king, classical poet, theorist literary critic, faqih, linguist, art critic, ethnographer, ruboi, work.

Buyuk tarixiy siymo sifatida Bobur shaxsi Yevropa va AQSh sharqshunos-tarixchi olimlari diqqat e'tiborini o'ziga jalb etgan. Ingliz tarixchisi Eduard Holden, avvalo, Boburni mashhur Yuliy Sezar bilan qiyoslashni lozim topadi: «Bobur fe'l-atvoriga ko'ra Sezarga qaraganda sevishta arzigulikdir. Uning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qo'yilgan». Zahiriddin Muhammad Boburning bolalik va o'smirlik yillari haqida roman yozgan «Boburnoma»ning ingliz tarjimoni Uilyam Erskin Boburni Osiyo podshohlariga qiyosan shunday baholaydi: «Saxovati va mardligi, iste'dodi, ilm-fan, san'atga muhabbati va ular bilan muvaffaqiyatli shug'ullanishi jihatidan Osiyodagi podshohlar orasida Boburga teng keladigan birorta podshoh topilmaydi».

Madaniyat tarixida yozuvlarning ahamiyati katta. Ma'naviy merosni, madaniyat va san'atni keyingi avlodlarga yetkazadigan muhim vosita – yozuv(xat)dir. Turkiylar o'z uzoq tarixlarida ko'plab yozuvlardan, chunonchi, turk-runiy yozuvidan, arab yozuvidan, uyg'ur yozuvidan foydalanganlar. Bobur arab yozuvida savod chiqargan va umri bo'yi shu yozuvda ikki-uch tilda matn bitgan, bu yozuvning ifoda imkoniyatlari, o'zlashtirish usullarini yaxshi bilgan. Shuning uchun u bu yozuvni yanada mukammallashtirish, osonlashtirish, so'zni har xil o'qish nuqsonlarini bartaraf etish maqsadida yangi yozuv – Xatti Boburiyini kashf etdi. Uning bu jasorati, birinchidan, ma'naviyat va savodxonlikka kuyunchakligidan bo'lsa, ikkinchidan, o'qish va yozishni osonlashtirish, qulaylashtirishga intilishi tufayli edi. Bobur zamonida yozuvni yangilash yoki yangi xatni joriy etishga urinish oson emasdi. Chunki arab yozuvi – «Qur'on» yozuvi edi. Shuning uchun Xatti Boburiyini amaliyotga joriy qilish niyatida Bobur bu xatda, avvalo, Qur'oni karimdan ikki nusxa tayyorlab, birini Makkaga, ikkinchisini Tehronga jo'natadi. Xatti Boburiy haqidagi ma'lumotlarga Boburning devonida bir marotaba va «Boburnoma»da ko'plab marotaba duch kelamiz. Shoir bir g'azalida yozadi: Turklar xatti nasibing bo'lmasa, Bobur, ne tong, Xatti Boburiy emasdur, xatti sig'noqidurur. Mutaxassislarning fikrlariga qaraganda, Xatti Boburiyning amaldagi arab yozuvidan farqi (garchand shu yozuv asosida yaratilgan bo'lsa-da) va afzalliklariimloda so'z aniqligi (har xil o'qilmasligi), yozish va o'qishningqulayligi bilan izohlanadi. Buni «Boburnoma»da keltirilgan quyidagi parcha mazmunidan ham bilib olish mumkinki, Xatti Boburiy alifbosi bilan ilk bor tanishgan kishi shu o'rganish jarayonidayoq birmuncha so'zlarni

yoza olgan (matn tabdili): «Murg'obda mirzolar bilan muloqot qilganimda, Qozi Ixtiyor Muhammad Mir Yusuf bilan kelib meni ko'rdilar. Xatti Boburiydan so'z chiqdi, mufradotni (harflarini) so'radi, yozib berdim. O'sha bazmdayoq mufradotni o'qib, qoidasiga amal qilib, bir nimalar yozdi». Matndan ikki narsani: avvalo, Qozi Ixtiyorning o'ta ziyrakligini, so'ngra Xatti Boburiyning o'qish va yozishga qulayligini bilib olamiz. Taassufki, biz bilmagan sabablarga ko'ra, bu yozuv hayotga joriy etilmasdan qolib ketgan. «Boburnoma»ning oxirgi varag'idagi kotib ilovalariga e'tibor berilsa, Boburning yana bir necha kitoblar yozgani haqida ma'lumotlash mumkin (matn tabdili): «U podshohning musiqa ilmidan ham xabari bor edi»; «U podshohning aruz va qofiyaga doir ham risolalari bor». Musiqaga oid ayrim kitoblarda Boburning «Musiqa sirlari» nomli risolasi tilga olinadi. Afsuski, bu asarni izlash hozircha ijobiy natija bermayapti. Boburning qofiya ilmiga oid risolasining nomi ham noma'lum, o'zi ham hanuz topilgan emas. Boburning harbiy sarkarda sifatida bir umr katta-kichik jang-jadallarda bo'lgani ma'lum. Uning harbiy san'at sirlariga juda qiziqqanini «Boburnoma»ni o'qigan kishi bilib oladi. Zahiriddin Muhammad Boburning «Harb ishi» nomli risolasi haqida ham ma'lumotlar bor, ammo asarning o'zi hozircha topilmagan.

Biz Zahiriddin Muhammad Boburning mumtoz shoir sifatidagi shuhratidan voqifmiz. Biz o'zbeklar uchun Bobur boshqa barcha mumtoz shoirlarimiz kabi aziz va muhtaram. Biroq Boburga jahoniy shuhrat keltirgan asar uning «Devon»i, «Mubayyin»i yoki «Aruz risolasi» emas, balki «Boburnoma», yanada aniqrog'i, uning turli tillarga qilingan tarjimalaridir. Boburshoh: shoir va adib XV-XVI asrlarda Xuroson va Movarounnahr, Hindiston va Afg'oniston, Eron va Turkiyada fors tili va adabiyoti nufuzining qay darajada yuksak ekanligini «Boburnoma» kotibi va tarjimoni so'zlari bilan izohlash mumkin: asarning fors tiliga o'g'irinishi Hindistondan Turkiyagacha bo'lgan juda ulkan hudud xalqlariga, ziyolilariga yetib bordi, degan ishonch edi. Kotib «Boburnoma»ni nazarda tutib yozmoqda: «Ushbu kitobkim, «Boburiya»dur, Bayramxonni o'g'li Mirzoxong'a buyurdilarkim, turkiydan forsiyg'a kelturgilkim, turkiy bilmog'on xaloyiqqa oson bo'lg'ay». «Boburnoma»ni yana fors tiliga o'g'irgan Rashid Axtar Nadviy Bayramxonning o'g'li Abdurahim Xonixononning ilk forsiy tarjimasi xususida to'xtalib yozadi: «Shundan keyin jahon ahli birinchi marta buyuk tojdor(Bobur)ning so'z mulkining ham shahanshohi ekanidan xabar topdi». Shoh, adib, shoir, lashkarboshi Boburning «Vaqoe» (Voqealar), keyinchalik «Boburnoma» nomida shuhrat qozongan asari Zahiriddin Muhammad Boburning ongli hayoti va faoliyati muhim qismining kundaliksimon bayonidir. Shuning uchun shoir bu asar va uning o'z tarjimai holiga nechog'li daxldorligi xususida bir ruboiysida shunday yozadi:

Bu olam aro ajab alamlar ko'rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko'rdum,
Har kim bu «Vaqoe'»ni o'qur, bilgaykim:
Ne ranju, ne mehnatu, ne g'amlar ko'rdum.

«Boburnoma», avvalo, yetuk badiiy asar. Badiiy tasvirga xos talqinlar, voqea-hodisalarni butun voqeligi bilan kitobxon ko'z oldida gavdalandira olish, so'z ustida san'atkorona ishlash, uslub baquvvatligi – bu uslubning bir xususiyati fikran saxiyliku ixchambayon bo'lsa, ikkinchi xususiyati – o'zigagina xosligi va, eng muhimi, ta'sirchanlik ustuvorligidir. Muallif garchand

kamtarlik bilan ko‘pincha o‘zini chetroq tortib, «farmon berdim» o‘rniga «farmon berildi» tarzida matnda o‘z daxlini oldinga chiqarishdan tiyilsa-da, asardagi bosh qahramon – Boburning o‘zi bo‘lib qolaveradi. Farg‘ona, Kobul va Hindistondagi voqea-hodisalar ummonida Zahiriddin Muhammad Boburning o‘ktam shaxsiyati baralla ko‘zga tashlanadi. Ingliz sharqshunosi Monstyuart Elfinstonning «Boburnoma» va uning bosh qahramoni haqida aytgan quyidagi fikrlari e‘tiborga molikdir: «Bu xotiralarda buyuk turkiy podshoning hayoti batafsil tasvirlangan, uning shaxsiy his-tuyg‘ulari har qanday mubolag‘a va pardalashlardan xoli. Uning uslubi oddiy va mardona, jonli va obrazli. U o‘z zamondoshlarining qiyofalari, urf-odatlar va intilishlarini, qiliqlarinioynadek ravshan tasvirlaydi. Shu jihatdan bu asar Osiyoda yagona, chinakam tarixiy tasvir namunasidir. Bobur harbiy odamning tashqi ko‘rinishi, kiyimi, tab‘i va odatlarini ifoda etadi, mamlakatlarni, ularning iqlimi, tabiati, xo‘jaligi, san‘at va hunarmandlik namunalarini tasvirlab beradi. Lekin muallifning yorqin xarakteri asarga eng ko‘p joziba bag‘ishlaydi». Asardagi voqea-hodisalar muayyan ma‘noda uning qismat sarguzashtlariga chambarchas tutashib ketgan. Shuning uchun asarni boshdan oxirigacha o‘qigan kitobxon o‘smir Boburni, yigit shahzoda Boburni, oshiq Boburni, umrbod jangovar lashkarboshi Boburni, podshoh va mutafakkir, mehribon ota Boburni, barcha zafaru mag‘lubiyatlari, fazilatlarini nuqsonlari bilan ravshan tasavvur eta oladi. Muallif «Vaqoe’» («Boburnoma»)ni yozgani qo‘liga qalam olgan kunidan boshlab voqea-hodisalar talqini va kishilar shaxsiyatiga doir fikr-mulohaza va ma‘lumotlarning faqat rostini yozishga ahd qilgan (matn tabdili): «Bo‘lgan voqealarni rost yozganman. Chunki bu asardashu narsa lozim topilganki, har so‘zning rosti bitiladi va har ish aynan qanday voqe‘ bo‘lgan bo‘lsa, shunday aytiladi». Shu bois Bobur har bir shaxsga baho berganda uning barcha muhim fazilatlarini va fe‘l-atvoridagi nuqsonlarini aytishga harakat qiladi. Bunda u mustasnoqlikka yo‘l qo‘ymaydi, hatto otasi bo‘lsa ham o‘sha ikki zaruriy o‘lchovga amal qiladi. Faqat otasiga emas, o‘ziga nisbatan ham. Bobur, nazarimizda, bir necha jihatdan kamolot sohibidir:

– birinchidan, o‘z qarindosh-urug‘larigagina emas, begonalarga ham mehr-muruvvat va hadyalar Boburshoh: shoir va adib saxovatidagi oliyhimmatlilik;

– ikkinchidan, kim bo‘lmasin, do‘st yoki dushmanmi, uning shaxsini xolis, to‘la-to‘kis baholash iqtidori;

– uchinchidan, shariatning tolmas bayroqdori, shariatpanohlilik; har bir ijtimoiy-siyosiy, axloqiy holatga baho va hukmni shar‘an berish salohiyati, zinhor bundan chekinmaslik;

– to‘rtinchidan, jismoniy yetuklik (chunonchi, Hashtiyak qishlog‘ida qirg‘og‘i muzlagan chuqur tezoqar ariqda ko‘p marotaba cho‘mib chiqadi (matn tabdili): «Menga g‘uslga ehtiyoj bor edi. Bir ariq suvida kim qirg‘oqlari qalin muz to‘ngub edi, o‘rtasi suvning tezligi sababli muz bog‘lamagan edi, bu suvga kirib g‘usl qildim. O‘n olti qatla suvga cho‘mdim. Suvning sovuqligi xiyla ta‘sir qildi»);

– beshinchidan, kechirimlilikda musulmoni komilga xos eng yuksak daraja sohibi edi (Bobur Hirotga, Husayn Boyqaro ta‘ziasiga ketganida pochchasi Mirzoxon Kobul saltanatini egallab oladi. Bobur qaytib kelib, o‘z taxtiga ega bo‘lib, hech bir jazo chorasini qo‘llamay, Mirzoxonni Xurosonga jo‘natadi. Bir yil o‘tar-o‘tmas Mirzoxon qaytib kelib, Boburning ishonchli va e‘tiborli kishilari safiga qabul qilinadi);

– oltinchidan, har sohada fikr yetukligi – mutafakkirlik unga xos edi. Ijtimoiy-siyosiy hodisalar, axloqiy muammolar, hatto adabiyotshunoslik sohasida ham. Mutafakkirlikning ilk

belgilaridan biri – yo‘l qo‘yilgan xatodan tegishli xulosa chiqarib, tajriba hosil qilishdir. Bobur ikkinchi marta Andijonga ega bo‘lgach, o‘z kishilarining mol-hollarini Jahongir mirzo tarafdorlaridan qaytarib olish haqidagi haqli talablariga ko‘nib, bu haqda farmon berib, xato qiladi va Andijondan yana mahrum bo‘ladi (matn tabdili): «Jahongir mirzodek g‘anim yonimizda o‘tirganda elni bunday hurkitmoqning hech ma‘nosi yo‘q edi. Mamlakatlarni egallash va yurt saqlashda ba‘zi ishlar yuzaki qaraganda ma‘qul va asosli ko‘rinadi. Biroq har ishning zimnida yuz ming mulohaza vojib va lozimdir. Ushbu bir mulohazasiz hukm qilganimizdan qanchalik g‘avg‘o va to‘polonlar sodir bo‘ldi. Axir Andijondan ikkinchi marotaba chiqib ketishimizga ushbu puxta o‘ylanmagan hukmimiz sabab bo‘ldi». Ushbu ko‘chirmadagi «har ishning zimnida yuz ming mulohaza vojib va lozimdir» jumlasini mutafakkir Boburning yombi fikridir. «Boburnoma» ning ahamiyati va uning ijodkori fazilatlarini haqida ingliz boburshunosi Leyn Puulning mulohazalari juda qimmatlidir: «Boburning xotiralari bir askarning harbiy yurish va chekinishlari haqidagi oddiy kundalik daftar emas; bu xotiralarda Sharq adabiyotini juda yaxshi bilgan, nozik va bilimdon kuzatuvchi, odamlarni sinchiklab o‘rganadigan, ular haqida xolis va odil fikr yurita oladigan mutaassir qalb egasining dunyo haqidagi shaxsiy taassurotlari va nozik fikrlari berilgan. Uning o‘z qiyofasini chizishdagi samimiyligi, fazilat va nuqsonlarini ham mardona tasvirlashi, ochiq ko‘ngilliligi, haqqoniyligi va ajoyib hazilkashlik tuyg‘ulari bu go‘zal xotiralarning qadri va ahamiyatini yanada oshiradi». «Boburnoma» badiiy asar bo‘lgani uchun uning bosh qahramoni Bobur timsoli tahlili, bizningcha, juda muhim hisoblanadi. Zahiriddin Muhammad Bobur, avvalo, mard insondir. Bu xislat ayniqsa Bobur kabi qismatlari murakkab va ko‘pqirrali kishilarni tez-tez turli sinovlarga soladi. Chunki mardlik faqat do‘stlar bilan emas, balki dushman bilan munosabatlarda yanada qattiqroq sinaladi. «Boburnoma»dagi juda ko‘p voqea-hodisalar Bobur shaxsining ana shu mardona xislati tantanasini qayta-qayta namoyish etadi. Chunonchi, xonlar Bobur bilan birgalikda Andijon va Axsini egallash niyatida harbiy yurish qilganlarida Axsiqo‘rg‘onbegi Shayx Boyazid Boburni chorlaydi. Bu haqida Bobur tog‘asi Sulton Mahmudxon va kichik xon – Olachaxondan bir kishi orqali maslahat so‘raydi: «Uning (Shayx Boyazidning) chorlaganini xonlarga ishora qildik. Xonlar debdilarki: «Borsin. Har nima qilib bo‘lsa-da Shayx Boyazidni tutsin». Bu makru firib bizning odat va usulimiz emas edi. Alalxususkim, orada ahd bor. Bunday ahdni buzish qanday bo‘ladi?!» Vaziyat yanada og‘irlashadi. Xonlar Shayboniyxon kelishini eshitib, Toshkent tomonga juftakni rostlaydilar. Bobur, shartga muvofiq, Axsida. Tanbalning yirik lashkar bilan kelishi kutilmoqda. Yana «Boburnoma» voqealariga qaytamiz (matn tabdili): «Biz bu holatda taraddudda edik: turmoqqa xiyla ishonch yo‘q edi. Sababsiz-nesiz Axsini tashlab chiqmoq ham xush yoqmasdi. Bir kuni ertalab Marg‘inondan Jahongir mirzo keldi. Ko‘rishdim. Ushbu zamon Shayx Boyazid ham iztirob bilan keldi. Esankirab qolgan. Jahongir mirzo va Ibrohimbek dedilarki: «Shayx Boyazidni tutmoq kerak. Arkni qo‘lga olmoq kerak». Darhaqiqat, to‘g‘ri ishning hisobi shu edi. Men dedimki: «Ahd qilgan. Biz nega ahdga xilof qilamiz?!». Ko‘rayotirmizki, har qanday og‘ir, tahlikali vaziyatda ham Boburning mardligi, ahdiga sodiqligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Mardlik g‘animga nisbatan ham ahd va shartga ustuvorlikda bilinganidek, o‘ta qiyin jismoniy azoblarni el qatori o‘ziga teng ravo ko‘rishda ham zuhur etadi. Bobur mardlikda himmati yuksak davlat arbobi edi. Hirotdan Kobulga borishda qor otning qornidan keladigan yo‘llarda o‘zi oldinga tushib qor tepib, lashkarga yo‘l ochadi. Boshqalar g‘orda qor bo‘ronidan jon saqlasalar, Bobur qorda o‘ra qazib, o‘sha yerda tong otiradi (matn tabdili): «Bir

haftaga yaqin qor tepib, kunda bir shar'iy – bir yarim shar'iydan ortiq ko'chilmas edi. Qor tepar kishi men edim, o'n-o'n besh ichkilar bilan va Qosimbek edi, ikki o'g'li – Tangriberdi va Qanbar Ali bilan, yana ikki-uch navkari ham bor edi. Ushbu zikr etilganlar yayov yurib, qor tepar edik. Har kishi yeti sakkiz-o'n qari ilgari yurib qor tepar edi. Har qadam qo'yganida beligacha, ko'ksigacha bota-bota qor tepar edi. Shu usulda qor tepib. Havoli Quti degan g'orga keldik. Ushbu kun dahshatli bo'ron bilan qor yog'ar edi. Shunchalikki, barchaga o'lim vahimasi bo'ldi. G'or torroq ko'rindi. Men g'orning og'zida kurak olib, qor kurab, o'zimga bir takya miqdori yer yasadim, qorni ko'ksimgacha qazdim. Hanuz oyog'im yerga tegmasdi. Biroz shamoldan panoh bo'ldi. O'sha holatda o'tirdim. Har necha dedilarki: «G'orga boring». Bormadim. Ko'ngilga kechdikim, barcha el qorda va chopqunda, men issiq uyda va istirohat bilan; unda barcha el tashvish bilan mashaqqatda, men bunda uyqu bilan farog'atda. Muruvvatdan yiroq va hamjihatlikdan nari ishdir. Men ham har tashvish va mashaqqat bo'lsa ko'rayin, har nechuk el toqat qilib tursa – turayin. Bir forsiy maqol bor: «Do'stlar bilan o'lim – to'ydir» degan...» Bu mulohazalar ulug' rahbarga, mard sardorga xosdir, albatta. Shuning uchun ham «Boburnoma»ni frantsuz tiliga tarjima qilgan Pave de Kurteyl Boburga quyidagicha haqqoniy baho beradi: «Har qanday sinovga bardosh bera oluvchi, iroda va matonatni mujassamlashtirgan bu zot o'zida harbiy hiyla vajasoratni uyg'unlashtira olar, zarur bo'lganda jazolashga ham, afv etishga ham qodir edi; u iste'dodli harbiy arbob va ishning ko'zini biladigan, qo'shnlarni mohirlik bilan boshqara oladigan, ularning ishonchini qozona olgan sarkarda edi...».

O'zbekistonda Bobur hayoti va ijodini o'rganish, asarlarining ilmiy akademik va ommaviy nashrlarini e'lon qilish asosan XX asrning 40-yillaridan boshlandi. Ushbu xayrli ish boshlanishiga muayyan ma'noda Alisher Navoiy tavalludi tantanalarining rejalashtirilishi va o'tkazilishi ham turtki bo'lgan, degan fikrlar bor. Boburning O'zbekistonda tanilishi va o'rganilishida olimlardan Abdurauf Fitrat, Maqsud Shayxzoda, Homil Yoqubov, Oybek, Olim Sharofiddinov, Porso Shamsiyev, Sodiqlik Mirzaev, Aziz Qayumov, Vohid Abdullaev, Natan Mallaev, Botirxon Valixo'jaev, Xosiyat Nazarova, Hamidulla Hasanov, Said Aliyev, Aleksandr Samoylovich, Iya Stebleva, Mixail Sale, Sabohat Azimjonova, Saidbek Hasanov, Abdurashid Abdug'afurov, Yoqubjon Ishoqov, Ibrohim Haqqul, Turg'un Fayziyev, Fozila Sulaymonova, Fathiddin Ishoqov, Hasanjon Quدراتillaev, Ismoil Bekjon, Begali Qosimov, G'aybullay Salomov, Ne'matulla Otajonov, Anzoriddin Ibrohimov, Rahim Vohidov, Hamidulla Boltaboyev, Iqboloy Adizova, G'afurjon Sotimov, Zokirjon Mashrabov, Sayfiddin Jalilov, adiblardan Pirimqul Qodirov, Xayriddin Sultonov, Qamchibek Kenjaning xizmatlari qayd etgulikdir. Har nima bo'lganda ham shoh va shoir Bobur asarlarining o'zbek poeziyasi antologiyasiga, o'rta maktab darsliklariga kiritilishi, 40-yillardayoq «Boburnoma»ning ikki kitob holida nashr etilishi, rus tiliga Mixail Sale tomonidan tarjima qilinishi va shu tarjima orqali boshqa tillarga o'girilishi; Bobur davri, hayoti va ijodi haqida tarix, adabiyot fanlaridan nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining yozilishi, Bobur asarlari uchun lug'atlar tuzilishi, adabiyot va san'atda Bobur obrazining yaratilishi, O'zbekistonda shoir nomining abadiylashtirilishi kabilar XX asrga mansubdir. Bunda 80-yillari Boburga nisbatan mafkuraviy xurujlar uyushtirilganini ham inobatga olmoq kerak bo'ladi, albatta.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1976.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ, 2002.
3. Нуритдинов М. Бобурийлар сулоласи. – Тошкент, 1994
4. Қодиров П. Юлдузли тунлар. – Тошкент, 1990.
5. Қодиров П. Ҳумоюн ва Акбар. – Тошкент, 1994.

BOBUR G‘AZALLARIDA QUYOSH KULTI BILAN BOG‘LIQ MIFOLOGIK OBRAZLAR

Jumanov Elbek Erkinovich

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), stajyor-o‘qituvchi
O‘zbekiston Milliy universiteti
E-mail: elnazar2186@rambler.ru

Annotatsiya: Maqolada hassos shoir Bobur g‘azallarida keltirilgan mifologik obrazlardan biri quyosh timsolining genezisiga doir ma’lumotlar qayd etilgan. Shuningdek, osmon yoritqichi tasvirining she’riy asarlar badiiyatidagi o‘rni batafsil yoritilgan. Ushbu mulohazalarni Bobur lirikasi tadqiqidagi o‘ziga xos yangilik sifatida baholash mumkin.

Kalit so‘zlar: Bobur, lirika, g‘azal, quyosh, mifologik obraz, kult.

Annotation: The article contains information about the genesis of the sun, one of the mythological images mentioned in the gazelles of the great poet Babur. The role of the image of the sun in the creation of poetic works is also explained in detail. These comments can be assessed as a unique innovation in the study of Babur’s lyrics.

Keywords: Babur, lyric, gazal, mythological image, cult.

Аннотация: В статье содержится информация о генезисе солнца, одного из мифологических образов, упоминаемых в газелях великого поэта Бабура. Также подробно объясняется роль образа солнца в создании поэтических произведений. Эти комментарии можно оценить как уникальное новшество в изучении лирики Бабура.

Ключевые слова: Бабура, лирика, газель, мифологический образ, культ.

Qadimgi ajdodlarimiz ilk hayratining in’ikosi, ular yaratgan dastlabki ilmiy ijodiyotning mahsuli bo‘lmish mifologik obrazlar Bobur g‘azallarida ham muhim o‘rin tutadi. So‘zimiz isboti sifatida asotiriy timsollar aks ettirilgan ko‘plab baytlarni keltirish mumkin. Ularning birida quyidagi misralar mavjud:

Minsa abrash ul quyosh kuymay netaykim, Boburo,
Meni kuydurmakka yeldur markab, o‘tdur rokibi.

Ma’lumki, uchqur tulpor quyosh ma’budining muhim atributlaridan hisoblanadi. Xususan, yunon mifologiyasidagi qarashlarga ko‘ra, Gelios oppoq otlar qo‘shilgan oltin aravasida osmonga chiqqanida kunduz boshlanadi. Ayrim xalqlardagi ilohlar sharafiga otlarni qurbon qilish udumi ham ushbu tasavvurlar bilan bog‘liq. Demak, sevikli yorning quyoshga, o‘ynoqi otining esa samoviy tulporlarga mengzalishi ham bejiz emas. Insoniyat quyoshsiz yashay olmagan kabi yorning ruxsoridan bebahra oshiq ko‘nglini ham zulmat egallaydi. Tulpor quyoshni falakka, ma’shuqani esa visol uyiga yetkazadi.

Chiqsa quyosh falakka sen otqa chiqqaningdek,
Bo'lg'aymu ul seningdek, ul biri tavsaningdek?

Osmon yoritqichlari bilan bog'liq mifologik tasavvurlarning rudimentini quyidagi baytda ham ko'rish mumkin:

Quyoshim har sorig'a azm qilsa, zarraye qolmon,
Ne uchunkim, agar ayrilsam ondin, kun ko'ra olmon.

Ya'nikim, quyosh nuri yetib borgan hech bir go'shada zarracha bo'lsin, zulmatga o'rin qolmaganidek, muhabbat kirib kelgan qalblarda qayg'uning tariqdek dog'i ham bo'lmaydi. Aksincha, quyosh – muhabbatdan judo bo'lish zulmat va musibat inkanjasida qolish demakdir. Demak, inson har qadamda quyoshning mehr-u vafosiga muhtoj. Ammo, quyosh o'sha lutf-u muruvvatini har doim ham ko'rsatavermaydi. Uning qahr-u g'azabi va jabr-u jafosi ham sarhad bilmaydi.

Meni o'turdi jafo-yu javr birla ul quyosh,
Emdi tirguzmoq uchun mehr-u vafosi qoldimu?

Illo, musibat kelgan vaqtda tushkunlik botqog'iga sho'ng'imoq, ertangi porloq istiqboldan umid uzmoq joiz emas. Quyosh zulmat ko'lankasini quvgani singari o'lim dahshatini ham mahv eta oladi.

Ul oyning yuzi birla to'sh bo'lub, da'voyi husn etting,
Yaqin bo'ldi bu kunkim, ey quyosh, yetting zavolingg'a.

yoki

Ne nav' o'xshasun yuziga oftobkim,
Oning zavoli bordur-u bu bezavoldur.

Hayot va o'lim, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi ayovsiz kurash quyoshning har kungi harakatida o'zi aksini topgan bo'ladi. «Qadimgi kishilar quyoshning botishi bu samo yoritqichining ramziy o'limi ifodasidir, deb tasavvur qilganlar. Kun-tun almashinishi, kunduz – yorug'lik o'rini zulmat – qorong'ulik qoplashi va bu jarayonning uzluksiz davom etib turishi ma'lum ma'noda quyoshning o'lib-tirilishi natijasida ro'y beradigan hodisa sifatida izohlangan. Yer osti dunyosida mangu hayot baxsh etadigan afsonaviy manba bor deb tasavvur qilingan va kun botayotganda ramziy ma'noda «o'lgan» quyosh boqiylik manbaini izlab yer ostiga tushadi. Ammo u boqiy hayotga to'la erisha olmagani uchun erta tongdan yana osmon bo'ylab bir kunlik safarga chiqadi» [Пахмонова, 2003; 49-50].

Ul quyosh mehrini bir zarra manga ko'rguzmas,
Kavkabi ashk to'kub, bo'lsam agar garduncha.

Tun qo'ynida quyosh mehrini sog'inib, tongga qadar to'kilgan ko'zyoshlar, bizningcha, musibat onlarida chekilgan iztirob va riyozatlarni ifodalaydi. Iymon-e'tiqod va zikr-salovatlarning mukofoti o'laroq, ma'shuqa o'z ruxsorini namoyon etsa ne tong?!

Mutaxassislarning fikricha, «miflashgan tasavvur osmon jismlarini yerda hayot uchun o'ta muhim bo'lgan tabiat unsurlariga bog'lab, ularni ham muqaddaslashtirgan. Agar olov kultining izlari zardushtiylik odatlarida yaqqol aks etganligini hisobga oladigan bo'lsak, olov va quyoshni muqaddaslashtirish an'anasining ildizlari bevosita O'rta Osiyo mifologiyasi bilan bog'liqligi yanada odinlashadi» [Ишмуратов, 2001; 23].

Quyosh timsolidagi go'zal yor uchun qurbon bo'lish, ya'nikim, o'zligidan kechish oshiqni murod-u maqsadga yetkazuvchi eng yaxshi ko'prikdir, aslida. Bu holatni Bobur bir baytida shunday ifodalaydi:

Yeldek yetib ul quyosh qoshig'a,
Quyun kibi evrulub boshig'a.

Albatta, Bobur g'azallarida o'z holatidan nola-yu fig'on etish holatlari ham yo'q emas. Jumladan, quyidagi baytlarda so'zimiz isbotini ko'rish mumkin:

Ul quyoshdin ne asig' chekmak jafo-yu javrkim,
Mayli yo'qtur zarraye mehr-u vafo sori aning.

* * *

Ko'p jafo-yu javr ko'rduk, ey quyosh, hajring kuni,
Boshimizdin soyayi sarvi qading kam bo'lmasun!

* * *

To xayoli orazing tushti ko'ngulga, ey quyosh,
Bo'ldi ko'nglum bir yonar o't-u so'ngaklarim – o'tun.

Ko'rinib turibdiki, ushbu baytlardagi quyosh timsolida ma'shuqaning sifatlari ta'riflanmoqda. Ma'shuqa esa o'zida Alloh jamolini aks ettiradi. Ma'shuqa ta'rifini keltirayotgan shoir, aslida Allohni mahd etayotgan, go'zal yorga izhori dilini bildirayotgan oshiq Tangriga munajat qilayotgan bo'ladi. Bizningcha, arab diyorida paydo bo'lgan ilk g'azallar dastlab ular topingan sanamlarning go'zalligini kuylagan. Islom kelgach, ushbu ta'rif-u tavsiflar real shaxslarga – sevimli ayollarga qaratila boshlagan. Shu tarzda go'zal ayol siymosidagi qudratli yaratuvchi haqidagi badiiy o'xshatishlar yuzaga kelgan bo'lsa kerak. Bobur lirikada ham bu holat o'zi aksini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Акромов Ф. Мифологиянинг айрим эпик жанрлар билан ўзаро муносабати // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 149-157.
2. Бобур. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчилар: В.Раҳмонов, Н.Ҳотамов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 90 б.

3. Бобур девони. Кобул нашрига таклима (қўшимча) / Нашрга тайёрловчи: Шафиқа Ёркин. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 112 б.
4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: А.Абдуғафуров. – Тошкент: Фан, 1994. – 144 б.
5. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Маҳрами асрор топмадим... / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Саидбек Ҳасан. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 80 б.
6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Назм дурдоналари / Нашрга тайёрловчи: Ҳасанхўжа Муҳаммадхўжа ўғли. – Тошкент: Шарқ, 1995. – 208 б.
7. Ишмуратов М.Ж. «Авесто»да мифологик қатлам (табиат культлари асосида): Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2001. – 156 б.
8. Раҳмонова М.Р. Ўзбек халқ тарихий афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, генезиси ва таснифи: Филол. фанл. номз... дисс. – Тошкент, 2003. – 154 б.

BOBUR LIRIKASIDA INSONIY TUYG'ULAR TARANNUMI

Yusupova Nafisa Zikrillayevna,

O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi.

E-mail: din_ara61@mail.ru

Annotatsiya: Maqola Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasining Sharq xalqlari adabiyotidagi o'zni, ijodkorlarning mutafakkir asarlariga bo'lgan ijobiy munosabati va ulardan ilhomlangan holda yozilgan asarlariga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: Bobur merosi, «Boburnoma», mumtoz adabiyot, ruboiy, g'azal, badiiy uslub.

Аннотация: Статья будет посвящена важной роли лирики Захириддина Мухаммада Бабура в литературе народов Востока, положительному отношению создателей к творчеству мыслителей и произведениям, которые они написали, вдохновленные ими.

Ключевые слова: наследие Бабура, «Баburnoma», классическая литература, рубой, газель, художественный стиль.

Annotation: The article will be devoted to the important role of the lyrics of Zahiriddin Muhammad Babur in the literature of the peoples of the East, the positive attitude of the creators to the creativity of thinkers and the works they wrote inspired by them.

Keywords: Babur's legacy, «Baburnoma», classical literature, ruboy, gazal, artistic style.

Ma'lumki, Bobur merosining jahon adabiyoti xazinasidan munosib o'rin egallashi, asarlarining bu qadar muvaffaqiyat qozonishi, avvalo asarlarining ahamiyatli va afzalliklariga ega, mukammal va qulay, sodda tilda yaratilganligi bo'lsa, yana bir jihati Boburning xarakter xususiyatlarida insoniy fazilatlarining mujassamligi, uning sevishta, hurmat qilishga munosib betakror sifatlaridir. Zahiriddin Muhammad Bobur merosi, insoniy oliyanoblighi, tarixiy-ma'rifiy, shu bilan birga, juda katta ijtimoiy-tarbiyaviy va estetik ahamiyati bilan qadrlidir.

Ulug' Alisher Navoiy bilan bir davrda yashab qalab tebratgan Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining boy ijodiy merosi bilan dunyo e'tiboriga va e'tirofiga sazovor shoirlardan sanaladi. Shoir bo'lish bilan birga davlat arbobi, shoh va sarkarda, o'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili, buyuk shoir, tarixchi, geograf, davlat arbobi, iste'dodli sarkarda, boburiylar sulolasi asoschisi, temuriy shahzoda hamdir.

Bobur ko'p asrlik adabiyotimiz tarixidan ma'lumki, yuksak iqtidorli ijodkor, sohibi devon shoir sifatida ham haqli ravishda eng ko'rkam o'rinlardan birini egallaydi. Uning jo'shqin va nihoyatda nafis, oddiy va samimiy g'azallar, chuqur falsafiy mazmundagi qit'a va ruboiylar, masnaviylar har bir o'quvchini o'ziga rom etishi tabiiydir.

Bobur merosini o'rganar ekanmiz, bu ulug' insonning javohir xazinasini biz o'zbeklarning boshimizni sarbaland, qaddimizni tik qilib yurishga undaydi. Xalqimizning kuchiga kuch, g'ayratiga g'ayrat qo'shadi. Ammo ajdodlarimizning, ya'ni Zahiriddin Muhammad Boburning ma'naviyat va insoniylikni qayta tiklash uchun xizmat qiladigan moddiy va ma'naviy yodgorliklarini qidirib topish, ularni xalqimizning ma'naviy ehtiyojlarini qondirish yo'lida safarbar qilish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir. O'zbek adabiyotshunosligida Bobur she'riyati va uning badiiy nafosati, «Boburnoma» asari qator tadqiqotlarda o'rganilgan

[Абдуғафуров, 1998; 18]. Bu borada endigi amalga oshirilishi muhim vazifalar ham talaygina. Negaki, Bobur she'riyatining hamda «Boburnoma»ning bugungi kun nuqtayi nazaridan baholash, o'quvchilar qalbiga yetkazish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Ulug' bobokolonimiz, mislsiz so'z san'atkori va salohiyat sohibi Zahiriddin Muhammad Bobur ma'naviyatimiz sultoni, sarvaridir. Uning ijodiy merosini, xususan, «Boburnoma» va hatto kichik she'riy misralarning guyo qatraga misol keltirishimiz mumkin. Ajoyib lirik shoir, o'zbek adibi Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan yaratilgan bu asar ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-tabiiy va adabiy-lingvistik, tabiat, geografiya, etnografiya, nabotot va hayvonot olami haqidagi ma'lumotlar xazinasidir. Unda 1494-yildan 1530-yilgacha O'rta Osiyo, Afg'oniston va Hindistonda kechgan voqealar bayon etilgan. Bobur tarixiy faktlarni shunchaki qayd etish, jang-u jadallar, yurishlar haqida xronologik axborot berish bilangina kifoyalanmay, voqealarni jonli tilda qiziqarli hikoya qiladi, manzara chizadi, tabiatni, etnografik holatlarni tasvirlaydi, davrni, uning xususiyatlarini gavdalandiradi. Shu sababdan asar faqat ilmiy-tarixiy ahamiyati bilan emas, balki o'zbek badiiy nasrining yorqin namunalaridan biri sifatida ham qimmatlidir.

Shoir o'z xotiralarini badiiy naql uslubida sodda va ravon bayon etadi, o'nlab tarixiy shaxslarning aniq xarakterini yaratadi; tabiat manzaralarini suratini chizadi; kitobni har xil syujetlar, ishqiy sarguzashtlar, she'riy parchalar bilan bezaydi. Tilga olingan shaxslarning portreti kiyinishini, tashqi ko'rinishi, fe'l-atvori, odatlari, o'tmishi, avlod-ajdodi birma-bir ta'rif etiladi. Asardagi markaziy obraz Boburning o'zi, albatta. Uning his-tuyg'ularga boy qalbi ko'z oldimizda yorqin jonlanadi. Ingliz tarixchisi Elfiniston «Boburnoma» va uning muallifi haqida: «Uning shaxsiy his-tuyg'ulari har qanday mubolag'adan yoki pardalashdan xoli, uslubi oddiy na mardona, shu bilan birga, jonli va ifodali. O'z zamondoshlari biografiyasini, ularning qiyofalari, urf-odati, intilishlari, qiziqish va qiliqlarini ko'zguda aks etgandek ravshan tasvirlaydi. Bu jihatdan «Boburnoma» Osiyoda yagona chinakam tarixiy tasvir namunasidir», – deb yozadi [<http://baburname.narod.ru/nravy.htm>].

«Boburnoma» o'zbek nasrining eng yaxshi namunasi hamdir. Bobur tarixiy voqealarni tasvirlar ekan, badiiy ifodalardan ham unumli foydalangan. Muallif maroqli va jozibali badiiy uslub bilan turli xil sarguzashtlarni, rivoyat va latifalarni hikoya qiladi, xalq yumori, xalq maqollari va ta'birlari bilan bezaydi.

Boburning adabiyot olamida mashhur bo'lgan ko'pgina ruboiy va g'azallari hayotiy kechinmalari, iztirobu quvonchlarini madh etadi. Xususan, «Topmadim» radifli g'azali va «Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi» misrasi bilan boshlanuvchi ruboiysi o'sha yillardagi hayoti bilan bog'liq. Boburning ulkan san'atkorligi shundaki, shaxsiy kechinmalarini jiddiy umumlashma darajasiga ko'tara oladi va natijada asarlarida olg'a surilgan g'oyalar umuminsoniy qadriyatlar darajasiga ko'tariladi. Bobur ijodida, xususan, she'riyatida kindik qoni to'kilgan ona yurtini dildildan qo'msash, uning tuprog'iga talpinish, g'ariblik azoblaridan o'tli hasrat, yor-u diyor sog'inchi va visol ilinji, taqdir zarbalari va turmush uqubatlarini teran mushohada etgan holda she'rga soladi. Bobur ijodida barcha mumtoz adabiyot vakillari singari ishq-muhabbat, vafo-yu sadoqat, visol va hijron mavzusi ham salmoqli o'rin tutadi. Uning har qanday nazm namunalarida yorning maftunkor go'zalligi, beqiyos husnu latofati, sharqona odobu axloqi, noz-u karashmasi yengil va o'ynoqi, musiqiy va ravon misralarda katta mahorat bilan tarannum etiladi:

*Kim ko 'rubtur, ey ko 'ngul, ahli jahondin yaxshilig',
Kimki ondin yaxshi yo 'q, ko 'z tutma ondin yaxshilig'...
...Bori elga yaxshilig' qilg'ilki, mundin yaxshi yo 'q
Kim, degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig'
Yaxshilig' ahli jahonda istama Bobur kibi,
Kim ko 'rubtur, ey ko 'ngul, ahli jahondin yaxshilig'.*

Hozirda uning 119 g'azali, 209 ruboiysi, 10 dan ortik tuyuq va qit'alari, 50 dan ortiq muammo va 60 dan ziyod fardlari aniqlangan. Devoni tarkibida umumiy hajmi 270 baytdan iborat 8 masnaviy ham o'rin olgan. Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim, Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim. Inson uchun og'ir sinovli kunlarda o'zidan-da yaqin dildosh, jonidan-da o'zga vafo qilguvchi sirdosh mahram topilmasligi aniq. Bobur o'z hayotida juda ko'p xiyonatlar, yaqinlaridan-da vafosizliklar ko'rgani tarixdan ayon.

Bobur lirikasida nafis ohang, ravonlik, xalqchilik mujassam. Yurak qoni bilan ifoda etilgan go'zal satrlarda Boburning otashin qalb navolari taralib turadi. Xalqda chuqur ma'noga ega «Yaxshilik qil, suvga ot, baliq bilar, baliq bilmasa xoliq bilar» degan naql mavjud. Bobur «Yaxshilik» g'azalida insonning bu hayot atalmish bo'stonda faqat yaxshilik urug'ini sepishi lozimligi, uning umri yaxshilik bilan bezanmog'i kerakligini ko'p ta'kidlaydi. Darhaqiqat, inson umri hayot atalmish bo'stonni «gulga burkab», o'zidan faqat yaxshi nom qoldirishi bilan boqiy umrga aylanadi. O'zining betakror ijodi, boy merosi bilan o'zbek mumtoz adabiyotini boyitgan shoh va shoir Bobur man shunday umr egasidir.

Komillik belgisi bo'lgan insonparvarlik, xalqlar do'stligi, osoyishtalik va birodarlik uchun kurash g'oyalarini xormay-tolmay kuylagan Bobur, mustaqil Vatanimiz taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'shadigan, qo'shayotgan barkamol yoshlarimizni tarbiyalashda, tinchlik, demokratik jamiyat qurish uchun kurashayotgan, bir so'z bilan aytganda, salohiyatli, qobiliyatli xalqimiz farzandlari o'tmish merosiz hamda o'z tariximizni o'rganishda dasturilamal vazifasini o'tashi ajab emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуғафуров А. Навоий ва Бобур (Буюк бешлик сабоқлари). – Тошкент, 1998.
2. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар / Нашрга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
3. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. Toshkent: Sharq, 2007.
<http://baburname.narod.ru/nravy.htm>
4. Yusupova D. Mushtarak adabiy aloqalari (eron va hindiston adabiyoti misolida). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (Special Issue 25) 2022. –Б. 273-277.
5. Юсупова Д. Интерпретация традиционных образов в поэзии Мухаммада Зохайри. Восточный факел, 2020. 4(4), – С. 53–62

«ILM TOLIBI ILM KERAK...»

Ataniyazova Muborak Abdullayevna

Qoraqalpoq davlat universiteti katta o'qituvchisi

E-mail: ataniyazova@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur she'riyati, ruboiylarida ishlatilgan badiiy san'atlar bilan birga qalamga olingan ayrim mavzular tahlilga tortilgan. Shoir ijodining Olim Sharafiddinov tomonidan yaratilgan darslik, metodik qo'llanmalarda yoritilishi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bobur ijodi namunalari O.Sharafiddinov tomonidan tuzilgan majmuadan olindi.

Kalit so'zlar: Bobur she'riyati, badiiy san'atlar, mubolag'a, o'xshatish, takrir.

Аннотация: В статье анализируется поэзия Захириддина Мухаммада Бабура, художественные приемы и тематика его рубаи. Также имеются сведения об освещении творчества поэта в учебниках и учебных пособиях, созданных Олимом Шарафиддиновым. Образцы произведений Бабура, отраженные в хрестоматии, составленной О.Шарафиддиновым.

Ключевые слова: поэзия Бабура, художественное искусство, преувеличение, сравнение, повторение.

Annotation: this article analyzes the poetry of Zahiriddin Muhammad Babur, artistic techniques and themes in his rubaiyat. There is also information about the coverage of the poet's work in textbooks and teaching aids created by Olim Sharafiddinov. Samples of Babur's works were analyzed using an anthology compiled by Olim Sharafiddinov.

Keywords: Babur's poetry, artistic arts, exaggeration, simile, repetition,

O'zbek adabiyoti uzoq tarixiy bosqichlar, an'analar va yangilanishlar, yuksalish va evrilishlarni boshidan kechirgan muazzam ma'naviy boylikdir. Zahiriddin Muhammad Bobur o'z davrida adolatli shoh ham benazir ijodkor sifatida ko'pchilik olim va siyosatchilar nazarini o'ziga tortgan. Bobur shaxsiyati, davlatchiligi, «Boburnoma» asari, she'riyati necha yillarki o'rganilib kelinmoqda va ijobiy fikrlar aytilmoqda. Shunday olimlardan biri Olim Sharafiddinov bo'lib, u Bobur hayoti yoki ijodi haqida alohida tadqiqot yaratmagan bo'lsa ham, ayrim maqola, darslik, xrestomatiyalarida o'rni bilan qisqa va lo'nda to'xtalib o'tadi.

Temuriylar davri o'zbek adabiyoti haqida gapirganda bu shaxsni alohida ehtirom bilan tilga oladi. U «talantli qo'shin boshlig'i», «qimmatli asarlar yaratgan», «dirik she'rlar to'plami asr o'zbek lirikasining go'zal namunasi, «Boburnoma»si o'zbek adabiyotining gullagan davridagi eng chiroyli proza namunasi», kabi qarashlarni ilgari suradi [Olim Sharafiddinov, 1978; 23].

Olim Sharafiddinov Navoiydan keyin o'zbek adabiyotining taraqqiyotida katta o'rin egallagan shoir Zahiriddin Muhammad Bobur bo'lganligini ta'kidlaydi. Olim Sharafiddinov o'ndan ortiq darslik va qo'llanmalar yaratgan. Ular orasida XIX va XX asrlar adabiyoti materiallarini jamlagan 7-sinf uchun «Adabiyot darsligi» (1937; 1939), o'zbek adabiyoti tarixining

XV-XIX asrlar davri haqida ma'lumot beruvchi 9-sinf uchun «Adabiyot darsligi» (1939) va J.Sharifiy bilan hammualliflikda tuzilgan 5-sinf uchun «Adabiyot» (1940) darsliklari e'tiborga loyiqdir. Darsliklarda yozuvchi, shoirlar ijodidan namunalar berilib, tahlillar ham o'rin olgan.

Olim Sharafiddinovning 9-sinf uchun «Adabiyot darsligi»da nafaqat o'zbek adabiyoti namoyandalari, balki jahon mumtoz adabiyoti vakillari ijodi ham o'z aksini topgan. O'zbek mumtoz adabiyotining eng yetuk vakillari Bobur hayoti va ijodi bo'yicha boy ma'lumotlar mavjud [O.Sharafiddinov, 1939; 63-116].

Ushbu darslikda muallif Bobur ijodining yuksak namunalari sifatida o'quvchilarga buyuk shoirning ruboiylaridan yod olishni tavsiya etarkan, ulardagi samimiy tuyg'ular yosh qalblarga kirib borishiga va do'stlik, muhabbat tuyg'ularini uyg'otishga sabab bo'lishini aytadi: «Bobirning g'azal va ruboiylarida do'stlik motivlari ancha kuchli. U samimiy do'stlik va sadoqatni, chin muhabbatni ulug'laydi:

Yuz hasratu ishtiyoqda bo'lsang,
Yuz ming alamu firoqda bo'lsang,
Ahhoblaringni unutmag'il sen,
O'z ko'nglingni o'zga etmag'il sen».

[O.Sharafiddinov, 1939; 97]

Mirzo Bobur she'riyatida vatanga muhabbat, hayotga, go'zallikka muhabbat, ilmga, yaqinlariga, butun insoniy munosabatlar bilan bog'liq mavzular ifodasini ko'ramiz. She'rlarini o'qir ekanmiz, lirik qahramonning sog'inch, totli bir hijron va umidvorlik bilan to'lgan haroratli qalb kechinmalari bilan oshno bo'lamiz, misollar Olim Sharafiddinov tomonidan tuzilgan «O'zbek adabiyoti tarixi. XV-XIX asrlar» nomli xrestomatiyasidan olindi. Xrestomatiyadan Boburning 36 ta g'azali, 4 ta masnaviysi, 49 ta ruboiysi, 4 ta tuyug'i o'rin olgan [O.Sharafiddinov. 1945,28-52].

Shoir Bobur quyidagi misralarda lirik qahramonning ruhiy kechinmasini xalqona tilda hayotiy mubolag'a asosida ifoda etadi:

Agarchi sensizin sabr aylamak ey yor mushkuldir,
Sening birla chiqishmoqlik dag'i bisyor mushkuldur

[O.Sharafiddinov, 1945; 37].

Bobur she'riyatida mubolag'ali o'xshatishlar xalq tiliga, hayotiga yaqin sodda ishlatilgan, adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirishga, soddalashtirishga katta ahamiyat bergan:

Yuzung bila lablaring erur gul-u muldek,
Balkim yuzung ollida erur gul quldek,
Bobur kibi ishqdin dam urmaydur edim,
Ey gul, meni ishqing ayladi bulbuldek.

Mul forsiy so'z, aynan tarjima qilinsa may, sharob degan ma'nolarni beradi, istilohda esa Allohga bo'lgan ishq, umr deb atalmish go'zallikka muhabbat, ma'rifat kabi ma'nolarni anglatadi.

Demak, ruboiyning lugʻaviy maʼnosi yuzning chiroyi, tarovati gulga oʻxshatilsa, labning rangi may qizilligiga qiyos qilingan. Shuningdek, lab – orif kishining, piri komilning asl haqiqat haqida xabar beruvchi soʻzi, yuz – hokimi mutlaq, gul goʻzallik ramzidir. Maʼrifat asroridan bahramand boʻlish uchun maʼrifat mayidan totish, soʻzlar mohiyatini tafakkur qilish orqali solik bandalik vazifasini ado etadi va komillik sari intiladi. Shoir ruboiylarida maʼrifat, ilm mavzusi keng oʻrin egallagan:

Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak,
Oʻrgangali ilm, tolibi ilm kerak.
Men tolibi ilm-u tolibi ilme yoʻq,
Men bormen ilm tolibi ilm kerak.

Ruboiyda, asosan, takrir sanʼatidan foydalanilgan: *ilm* soʻzi sakkiz, *tolib* soʻzi beshta joyda qoʻllanilgan va *ilm kerak* jumlasini radif vazifasini bajarmoqda. Takrir sanʼati orqali shoir inson oʻzligini anglashda asosiy jarayon ilm ekanligiga urgʻu beradi. Ilm – bu oʻzlikni anglash, nafsni tanish orqali asl haqiqatni bilishdir, yaʼni oriflikdir. Inson tafakkuri toʻgʻri shakllansa u shaxs sifatida taraqqiy qiladi va shaxs millatning, davlatning, yurtning obodligiga xizmat qiladi. Demak, ilm oddiygina oʻqish, yozish, yodlash emas, ilm – tuproqdan osmongacha hamma hammasi, butun bir koinotdir va oʻz navbatida juda oddiydir, yaʼni ilm – oʻzimiz, nafsimizdir, nafsini tanigan – olimdir. Mirzo Bobur yozganlariga amal qilgan shaxsdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шарафиддинов О. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1978.
2. Шарафиддинов О. Ўзбек адабиёти тарихи. XV-XIX асрлар. Хрестоматия. – Тошкент: Ўздавнашр, 1945.
3. Шарафиддинов О., Шарифий Ж. Тўликсиз ўрта ва ўрта мактабларнинг 5-синфи учун дарслик. - Тошкент: Ўздавнашр, 1939.
4. Шарафиддинов О. Адабиёт дарслиги. Ўрта мактабларнинг 9-синфи учун. – Тошкент: Ўздавнашр, 1939.
5. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд (нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи ф.ф.д., проф. Ҳ.Болтабоев). – Тошкент: Маънавият, 2006.

BOBUR LIRIKASIDAGI IJTIMOYIY MOTIVLAR

Hakimjonova Ra'no

O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi.

Annotatsiya: Maqolada Bobur lirikasining XV-XVI asr she'riyatidagi uslubiy yangilanishlarga asos bo'lgan jihatlari yoritilgan. Xususan, hassos shoir asarlarida uchraydigan ijtimoiy motivlar tadqiq etilgan. Shuningdek, mazkur motivlarning tasnifiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: motiv, an'anaviylik, devon, ijtimoiylik, sof san'at, ruboiy, g'azal.

Аннотация: В статье освещаются аспекты лирики Бабура, являющиеся основой для методологических обновлений в поэзии XV-XVI вв. В частности, исследуются социальные мотивы, встречающиеся в произведениях поэта. Также анализируется классификация этих мотивов.

Ключевые слова: мотив, традиция, диван, социальность, чистое искусство, рубаи, газель.

Annotation. The article is devoted to the study of social motives found in the poetry of Zahiriddin Muhammad Babur. Motives are also classified based on the importance of social motives in Babur's work.

Keywords: motif, tradition, devon, sociality, pure art, rubai, gazal.

Bobur nafaqat tarix sahnasiga, balki she'riyat maydoniga ham alohida ob-havo bilan kirib kelgan shaxsdir. Boburgacha bo'lgan she'riyatimiz tabiatiga an'anaviylik, bir xillik xos edi. Bobur she'riyatida shaxsiy dard, kayfiyat yarq etib ko'zga tashlana boshladi. G'azal janri, umuman devon she'riyati Navoiy va Bobur ijodigacha faqat ishqiy mavzuda yozib kelingan. Bu holni Abdurauf Fitrat ham o'z izlanishlarida Lutfiy, Atoyilar asosan saroy bazmlarida soqiylik qilgan go'zallarning ko'z, qoshlarini vasf etganlarini ta'kidlab o'tadi [Fitrat, 2000; 41]. Bundan ko'rinadiki, ular hayotning ijtimoiy tomonlarini qalamga olishni she'riyatning vazifasi, deb bilmaganlar.

Adabiyot maydoniga biri vazir, biri shoh bo'lgan faoliyat kishilari kirib kelishi bilan, turkiy g'azal va boshqa she'riy janrlar mavzu jihatidan yangilandi, boyidi. Ular she'riyatga ijtimoiy nafas olib kirdilar. Albatta, bu bilan Lutfiylar avlodi yozgan ishqiy g'azallar ijtimoiylikdan xoli edi, deb ham bo'lmaydi. Chunki ular Temuriylar davri saroy bazmlari manzarasini bir qadar ochib beradi. Adabiyotshunos olim D.Quronov badiiy adabiyot ham ijtimoiy ong, ham san'at sohasi sifatida ikkiyoqlama mohiyatga egaligini aytib o'tadi [Quronov, 2007; 25]. Shunga ko'ra, mumtoz she'riyatimizda keng qo'llangan sham va parvona juft motivlari qatida ijtimoiy hayot manzaralarini ham ko'rish mumkin. Odamlar tun kirgach, sham yoqishgan va sham yorug'ida ijodiy ilhom olishgan. «Ijtimoiylik shaxsning fitratidagi azaliy ibtido bo'lib, u hamisha bo'lgan va barcha davrlar adabiyotida o'zini namoyon etadi» [Xamdamov, 2017. 16]

Zahiriddin Muhammad Bobur lirik merosini asosan ruboiy va g'azallar tashkil etadi. Bundan tashqari Bobur masnaviy, masnu', tuyuq, fard janrlarida ham samarali ijod etgan.

Masnaviylari, asosan, ishqiy maktub tarzida bitilgan. Zero, A.Fitrat ta'kidlaganidek: «Dostonlar maktublar (ko'brak sevgi maktublari) masnaviy yo'sunli yoziladir». [Фитрат, 2006.] Masnu'lari yorga murojaat shaklida bitilgan.

G'azal janri ko'proq ishqiy mavzular uchun qulay bo'lgani tufayli, Bobur g'azallaridan ko'ra ruboiylarida ijtimoiy motivlar ko'proq uchraydi. Bobur lirikasida ijtimoiy motivlar biografik xarakterga ega.

Mumtoz adabiyotimizda ijtimoiy mavzudagi she'rlar Navoiy ijodidan boshlab yozila boshladi va takror-takror qo'llanilishi natijasida motiv holiga keldi. Shulardan kelib chiqib Bobur ijodida uchraydigan nisbatan barqarorlashgan ijtimoiy xarakterdagi she'r namunalarini tahlilga tortamiz.

1. Salaf shoirlar ijodida qo'llanilgan motivlar:

Jahon va odamlarning, yoru do'stlar va el bevafoigidan ezilgan hamda ulardan yiroq bo'lishni maqsad qilgan lirik qahramon motivi:

«Xush ul ozodakim, elning arosidan kanor etsa», «Diyor-u yordin Bobur jafo-yu javr ko'p ko'rdi, // Xush ulkim yordin qat' aylabon tarki diyor etsa», yoki «Kim ko'rubdur, ey ko'ngul ahli jahondin yaxshiliq» kabi misralari Boburning sertashvish qismatida uning ko'nglini yaralagan taqdir va do'st-u yor tufayli qalbida paydo bo'lgan iztiroblar mahsulidir.

Navoiyda ham bunday motivlar ko'p uchraydi:

Chun jahon birla jahon ahlig'a yo'q ermish vafo,
Ey Navoiy, men fano sarrishtasin mahkam tutay.

Bobur shoh shoir edi. Shu bois uning shohlik faoliyati bilan bog'liq, doimiy el bilan muloqoti tufayli yuzaga kelgan turfa kechinmalari ham she'riyatda o'z ifodasini topgan. Shulardan biri el bilan lirik qahramonning chiqisholmasligi motividir:

Ulfatim el birla ozdur, ko'pdur el javri manga,
Ne mening tavrim yoqar elga, ne el tavri manga
yoki

Go'shae tutsam jahonning elidin g'am ko'rmasam,
Istaram el ko'rmasa meniyu, men ham ko'rmasam.

Shu bilan birga, elga yaxshilik qilish, xayr ulashishni o'zi uchun doimiy dasturilamal deb bilgan Bobur shaxsi ham namoyon bo'ladi:

Bori elga yaxshiliq qilg'ilki mundin yaxshi yo'q,
Kim, degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig'.

Navoiy ijodida ham bu motiv yuqori pardalarda kuylangan edi:

Manga ishq dardi emas muhliku bas,
Zamon dardi, ahli zamon dardi hamdur.

Bobur ruboiylarida uchraydigan yana bir xarakterli motiv bu may motividir. Bobur ijodida may tasavvufiy emas, balki ijtimoiy mazmun kasb etadi. Bunday ruboiylar Umar Xayom merosida ham salmoqli o‘rin tutadi: «Kel, kelki dami o‘lturubon may icholing, Dunyo g‘amiyu ranjidan zamone kecholing». Bobur mayni taqdir va falakdan kelayotgan tashvishlardan qutulishning chorasi sifatida ham, ko‘ngilga xush keluvchi bahor, yoz fasllarining bezagi sifatida ham tarannum etadi:

Bahor faslidur may havosi boshimda,
Ayoq tut manga, soqiyki, xush xavoyidur.

yoxud

Yoz bo‘ldiyu bo‘ldi yana jannat kibi yozi,
Xush ul kishikim, aysh ila o‘tgay qishu yozi.

Bobur may motivini o‘ziga xos tarzda ko‘pincha fasllar bilan bog‘lab tasvirlaydi. Bahor, yoz fasllari may motivi bilan deyarli yonma-yon ifodalanadi:

Bahor ayyomidur dog‘i yigitlikning avonidur,
Ketur soqiy, sharobi nobkim ishrat zamonidur.

«Xush ulki bahor fasli bu dunyoda, Mendin gazagu taom, sendin boda», «Xotirni bahor faslida gasht oladir», «Yoz fasli yor vasli do‘stlarning suhbat, Yoz faslida chog‘ir ichmakning o‘zga holi bor» misralari ham mazkur motivning turfa xil ko‘rinishlaridir.

Atrof-muhitdan, qismatdan zada bo‘lgan shoir «men»i ko‘b marta mashaqqatni ifoda etadi:

Necha bu falak solg‘usi g‘urbatqa meni,
Har lahza tugongusiz mashaqqatqa meni.
Ne chora qilay, netayki tengri go‘yo,
Mehnatni menga yaratdi, mehnatga meni.

yoxud «Menkim, g‘amu mehnat bila xu qilmishmen» misralarida Boburning mashaqqatga to‘la qismati manzaralari gavdalanadi.

2. Bobur ijodiga xos bo‘lgan motivlar:

Bobur ruboiylarida bot-bot duch kelinadigan eng faol motiv bu jamiyat bilan, yaqinlari bilan birgalik hissini tuyish va undan rohatlanish motividir. Bobur faoliyat insoni bo‘lgani, ya‘ni shoh bo‘lgani sababli ko‘pchilikning huzurini, ahbobning birlashuvi, totuvligini istagan. Shu mazmundagi qator ruboiylariga duch kelamiz devonda:

Ahbob, firoqingiz birla el netgay,?
Sizlarga kishi ne chora aylab yetgay?
Jam‘iyatingizni jam‘ tutqay tengri,
Boburni dog‘i bu jam‘da jam‘ etgay.

yoki

Ahbob yig' ilmoqni farog'at tutungiz!
Jam'iyatngiz borini davlat tutungiz!
Chun gardishi charx bu durur, tangri uchun.

Bir-birini necha kun g'animat tutungiz! - kabi ruboiylarida yaqinlari, do'stu yor, a'yonlari bilan birgalikni Haqdan kelguvchi davlat deb biladi va uni g'animat tutmoqni avvalo inson, ham shoh sifatida ularga nasihat qiladi.

«El suhbatiniki orzu qilmishmen, Ne xushlug' ila bu guftugu qilmishmen» ruboiysi, «Ahbob yig'inidin necha qolg'oymen», «Ahbobdin ijtinob qilmoq mushkil», «Ey yel, borib ahbobqa nomimni degil», Yoki g'azallarida «Do'stlarning suhbatida ne xush o'lg'ay bahsi she'r» kabi misralari Bobur shaxsining yolg'izlikdan ko'ra, ko'pchilikning diydori va huzuriga tolib bo'lganini ko'rsatadi.

Boburga qadar hammom mavzusi she'riyatimizda ishlatilgan emas. Bobur ushbu mavzuni motiv darajasiga yetkazdi. Uning ruboiylarida «Hammomki qildim ko'rungizkim ayyom», «Hammomki, ark ichinda paydo qildim» kabi ifodalarga duch kelamiz.

Bobur she'riyatiga xos yetakchi motivlardan yana biri bu vatan sog'inchi motividir:

Tole' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladim xatolig' bo'ldi,
O'z yerni qo'yib Hind sori yuzlandim,
Yo Rab, netayin ne yuz qarolig' bo'ldi.

Vatan sog'inchi motivi Boburgacha bo'lgan she'riyatimizda yo'q edi. Ma'lumki, musofirlikdagina, vatandan judolikdagina Vatan sog'inchi tuyiladi. Sog'inch tuyg'usining o'zi yiroqlikni talab etadi. Shu boisdan Boburni Hind sori yuzlashtirgan taqdir har nafas vatan sog'inchini ham Bobur qalbida tomir yozdiraveradi va bu tuyg'ular she'riyat bag'ridan o'ziga qo'nim topadi.

Boshqa bir ruboiysida «Ko'nglum bu g'aribliqda shod o'lmadi, oh», desa, yana birida «Oyirdi meni bir yo'li xonumondin», «Ko'pdin berikim yoru diyorim yo'qtur» kabi armon tavsirlarini ko'ramiz.

«Ijtimoiylik darajasi epik va lirik asarlarda jiddiy farqlanadi. Ba'zan lirik asarlarda ijtimoiylikdan asar ham yo'qday ko'rinadi. Ayrimlar, xususan, «sof san'at» tarafdorlari ayni shu holni mutloqlashtirmoqchi bo'ladilar, she'riyat faqat ko'ngil ishi bo'lishi kerak degan gaplar eshitiladi. Xo'sh, insonning ko'nglidagi tuyg'ular, iztirobu quvonchlarning o'zi kelib chiqish jihatidan ijtimoiy emasmi?» [Кыронов, 2007; 29]

«Biroq yaratilishi jihatidan, dunyoga munosabat, o'sha dunyo tufayli paydo bo'lgan hissiyotlar, fikrlar nuqtayi nazaridan tom ma'noda shaxsiy hodisadir» [Кыронов, 2007].

Bobur she'riyatga realistik ruh olib kirdi. Chunki uning lirik merosi shaxsi va hayotidan suv ichadi. Shunga ko'ra, «Boburnoma»da ko'ndalang qo'yilgan masalalar epik ko'lamda bo'lib, lirika tabiatiga zid bo'lgani bois shoir ijtimoiy voqelikdan yuzaga kelgan hislarini she'rga solgan, degan xulosaga kelish mumkin.

Boburning ayrim she'rlarining yozilishidagi ijtimoiy ahamiyat haqida tayaniladigan birlamchi manba Boburnomaning o'zidir.

Boburning ijtimoiy mazmundagi she'rlari ko'p. Biz motiv darajasiga yetganlarini tahlilga tortdik. Yuqoridagi misollardan kelib chiqqan holda Bobur lirikasida qo'llanilgan ijtimoiy motivlarni salaf shoirlar ijodida takrorlanib kelgan motivlar hamda Bobur ijodiga xos bo'lgan motivlar, deya tasnifladik. Zero, motiv tushunchasining o'zi ham «bir shoir ijodi yoki bir davrda yashagan shoirlar ijodi doirasida takrorlanuvchi poetik obraz»dir [Қуронов, 2010; 180].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Захириддин Мухаммад Бобур. Девон / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: А.Абдуғафуров. – Тошкент: Фан, 1994. – 144 б.
2. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 638 б.
3. Фитрат А. Танланган асарлар. II жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000.
4. Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006.
5. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Фан, 2007.
6. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 408 б.
7. Ҳамдамов У. XX аср ўзбек шеърияти бадиий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик хусусиятлари. Филол. фанл. докт. (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2017.

NAVOIY VA BOBUR LIRIKASIDA TUYUQ, FARD VA MASNU'

Bekmirzayeva Xosiyat

O'sh, Qirg'iziston.

E-mail: hosiat01@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida ayrim janrlar, fard, tuyuq va masnu' she'rlari va ularning san'at darajasida foydalanilgan o'rinlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Navoiy, Bobur, she'r, so'z, san'at, devon, tuyuq, fard, masnu'.

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые жанры в творчестве Алишера Навоий и Захириддина Бабура фард, туюк, маснуж поэмы и места их употребления на уровне искусства.

Ключевые слова: Навоий, Бакур, поэзия, слова, искусство, девон, туюк, фард, маснуж.

Annotation: The article discusses some genres in the works of Alisher Navoiy and Zahiriddin Babur, individual, ostrich, masnus and their level of art and their use.

Keywords: Navoiy, Babur, poem, word, art, devon, tuyuk, fard, masnu

«Estetik tuyg'u» deyilgan his tuyg'u siyratga tashqaridan olib kirilmaydi – ruh ko'ngilda borini harakatlantiradi»(Ibrohim Haqqul) Alisher Navoiy

«Ko'ngul va g'am kamligi asru g'amdur
Alam yo'qig'i dag'i qattiq alamdur» –

deb bejiz aytmagan. She'r – og'riqli ohang.

Taassufki, shoir Bobur barhayotligida ko'chirilgan va muallif ko'zdan kechirgan devon hali qo'lga kiritilgani yo'q. Kutubxonalarda, qo'lyozmalar fondlarida saqlanilayotgan devonlar kamchiliklardan xoli emas. Hatto afg'onistonlik boburshunos olimi Shafiqa Yorqin nashri ham bundan mustasno emas.

Quyida Navoiy va Bobur she'riyatidagi ayrim janrlarga to'xtalib o'tamiz.

Tuyuq aytish mumkinki, o'zbek she'riyatigagina xos bo'lgan janr. U asosan omonimik so'zlar ishtirokida yaratiladi. Ba'zan aytilishi va yozilishi o'xshash so'zlargoho so'z birikmalari yordamida ijod qilinadi. Tuyuqda shoirning so'z o'yiniga chevarligi ham namoyon bo'ladi. Masalan, hazrati Alisher Navoiyda shundoq tuyuq bor:

Charx tortib xanjari hijron **bu tun**
Qo'ymadi bir zarra bag'rimni **butun**
Tunga borib bizni behol aylading,
Ne balolig' tun emish, yo rab, **bu tun!**

Tuyuq odatda $a - a - b - a$ shaklida qofiyalanadi. Mazkur tuyuqning mazmuni mana bunday:

Bu kecha osmon ayriliq xanjarini tortib bag‘rimning biror bo‘lagini ham butun qo‘ymadi. Sen tunga borib bizni behol aylading, yo Rab, bu tun qandayin kulfatli tun ekan?!

Navoiy bu tuyuqda hijron alamlarini ifodalagan. Birinchi misrada «bu tun» – bu kecha ma’nosida, ikkinchi misrada «butun» – bir butun ma’nosida, so‘nggi misra’da «tun» – kecha ma’nosida, «Tun» – joy nomini bildiradi.

Hazrat axloqiy tabiatidan kelib chiqib xokisorlik bilan hasrat qiladi. O‘shaning uchun ham qadimda kishilarning yozuvlariga qarab fol ochuvchi folbinlar bo‘lganlar.

Shoir Bobur mirzo ijodida tuyuq janri haddi a’losiga yetdi desak, xato qilmasmiz:

Vaslidin so‘z derga yo‘q yoro manga,
Hajr aro rahm aylagil, yoro manga.
O‘qung etti ko‘p yamon yoro manga,
Marhami lutfung bila yoro manga.

Nasriy sharhi: Visoli xususi so‘z aytishga imkon yo‘q menga; ayriliq g‘urbati ichidaman, rahm qil, ey yor otgan o‘qing qattiq yaraladi meni, endi lutf malhaming bilan yordam ber menga.

Ulki, har ko‘zi g‘azali **Chindurur**,
Qoshida payvasta oning **chindirur**,
Chunki ko‘p yolg‘on aytti ul manga,
Gar desam yolg‘onchi oni, **chindurur**.

Nasriy sharhi: uning ko‘zlari Xitoy ohusining ko‘zlari kabidir, uning huzurida juft ohu muhayyodek. U yolg‘on gapirib ko‘p aldadi meni, uni yolg‘onchi desam, rost aytgan bo‘laman.

Meni behol aylagan yor – oydurur, –
Kim, oning vasli menga yoroydurur
Gar visoli bo‘lmasa, ketar yerim –
Yo Xuroson, yo Xitoy, yo Roydurur.

Nasriy sharhi: meni ilojisiz qilgan yor-oydir, va-lekin visoli menga xo‘p manzurdur. Agar vasliga yetmasam yo Xuroson, yo Xitoyga, yo Roy shahriga ketaman.

Jong‘a soldi dahr g‘urbat norini,
Ko‘z yoshim bo‘ldi mo‘g‘ulning norini.
Bu aroda men degandek bo‘lmasa
Ko‘zlay Issig‘ ko‘l-u andin Norinni.

Nasriy sharhi: dunyo jonimga g'urbat nor tuyasini haydadi; ko'z yoshim mo'g'ullarning norin taomi singari bo'ldi. Bu muddatda agar men istagandek bo'lmasa Issiqko'l tamonga, undan nariga yo'l olaman.

Bobur mirzo «Issiqko'l» deb yozyapti, binobarin axoli ko'lining tabiatini bilgan va uni «Issiqko'l» deb atagan. Bu fikr Issiqko'lni tadqiq qilgan uning geodeziyasini tuzgan va xaritaga solgan rus olimlari Prejevalskiy va Semyonov-Tyanshanskiylarga yerlik aholi, ya'ni o'zbek tilida so'zlovchi kishilar aytganiga dalil bo'ladi (chunki qirg'iz tilida «issiq» degan so'z yo'q, «jiluv» deyiladi «issiq»).

Fard ham o'zicha mustaqil janr hisoblanadi. Fard degani yolg'iz-yakka ma'nosini bildiradi. To'laqonli devonda mumtoz she'riyatimizga tegishli barcha janrdagi she'rlar bo'lishi shart hisoblangan.

Holimni sanga aytib hajr o'tig'a o'rtandim,

Ey yor, yamon qildim, har neki dedim, yondim.

Nasriy sharhi: hol-ahvolimni hor etib qo'yib ayriliq alovida o'rtandim – yondim; ey yor, chakki ish qildim, nimayki aytgan bo'lsam, barini qaytarib oldim.

Tutmag'il, yey gul, ravokim, ishqing ichra bir g'arib –

Erga bosh qo'yg'ay xazon yafrog'i yanglig' sarg'arib.

Nasriy sharhi: ey gul, yo'l bermaginki, ishqing ichida bir g'arib xazon yaprog'iday sarg'ayib, yerga bosh qo'yadi.

Sabza-yu gullar bila jannat bo'lur Kobul bahor,

Xosa bu mavsumda Boron yozisi-yu Gulbahor.

Nasriy sharhi: bahor faslida Kobul maysayu gullardan jannatday bo'ladi, bu hol Boron va Gulbahorga ham xos.

G'ayriga necha ul oy vafo qilur,

Necha jonima mening jafo qilur.

Nasriy sharhi: u oy begonaga qanchalar vafo qilsa, mening jonimga shunchalar jafo qiladi.

Qaddi firoqi meni duto qilur,

Qoshi hajri qomatimni yo qilur.

Nasriy sharhi: qaddi-qomatining firoqi meni sindiradi, qoshlaridan ayrilish mening qaddimni bukadi.

Masnu' – san'atpardoqlik bilan yozilgan she'r. Bobur birinchi bo'lib o'zbek adabiyotiga masnu' asarini olib kirdi:

Balodur menga hajring, davodur menga vasling,

Itobing menga ofat, hadising menga darmon.

Darmon mengaa hadising, oat menga itobing,

Vasling menga davodur, hajring menga balodur

Bobur chu sanga quldur, nazar qil anga zinhor,
Topilmas yana bir qul aningdek, senga, ey jon.
Ey jon, senga aningdek bir qul yana topilmas,
Zinhor anga nazar qil – quldur senga chu Bobur.
Yosotub tig‘ingni o‘qu yo tila,
Yo sotib tig‘ingni o‘qu yot ila.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2001.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. – Тошкент: Фан, 1983.
3. Бертельс Е. Избранные труды, Низами и Фузуди. – Москва, 1962.
4. Бобур девони. Кобул нашрига такмила (қўшимча) / Нашрга тайёрловчи: Шафиқа Ёркин. – Тошкент: Шарқ, 2004.
5. Эркинов С., Ғанихонов М. Низомий Ганжавий. – Тошкент: 1992.
6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома, – Тошкент: Шарқ, 2002.
7. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Сочининг савдоси тушти / Нашрга тайёрловчи Эргаш Очилов. – Тошкент: Шарқ, 2007.

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR HAYOTI VA IJODINING UMUMTA'LIM
MAKTABLARIDA O'RGANILISHI**

Nuraliyeva Adolat

O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi,

E-mail: budur87@list.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Bobirning umumta'lim maktablarida hayoti va ijodi o'rganilishi, 7-11 sinflar darslik va majmualariga kirgan asarlari va g'azallarining tahlili to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: umuta'lim maktab darsligi, Zahiriddin Muhammad Bobirning umumta'lim maktablarida hayoti va ijodi o'rganilishi, talqini, tahlili.

Аннотация: В данной статье рассматривается об изучении жизни и творчества Захириддина Мухаммада Бобура в общеобразовательных школах, анализе и газелей, вошедших в учебники и сборники 7-11 классов.

Ключевые слова: общеобразовательный школьный учебник, изучение, интерпретация, анализ жизни и деятельности Захириддина Мухаммада Бобура в общеобразовательных школах.

Annotation: This article talks about the study of the life and work of Zahiriddin Muhammad Babur in secondary schools, the analysis of his works and ghazals included in the textbooks and collections of grades 7-11.

Keywords: general education school textbook, study, interpretation, analysis of the life and work of Zahiriddin Muhammad Babur in general education schools.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'rta asr Sharq madaniyati, adabiyoti va she'riyatida o'ziga xos o'rin egallagan adib, shoir, olim bo'lishi bilan birga yirik davlat arbobi va sarkarda hamdir. Zahiriddin Muhammad Bobur keng dunyoqarashi va mukammal aql-zakovati bilan Hindistonda Boburiylar sulolasiga asos solib, bu mamlakat tarixida davlat arbobi sifatida ulug' nomi qoldi.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483 yilning 14 fevralida Andijonda, Farg'ona ulusining hokimi Umar Shayx Mirzo oilasida dunyoga keldi. Otasining vafotidan so'ng o'n ikki yoshida Farg'ona viloyatiga podshoh bo'lgan Bobur buyuk shajara asoschisi xisoblanmish buyuk sarkarda Amir Temurdan keyin parchalanib ketgan saltanatni tiklamoqchi bo'ldi. U podshoh sifatida lashkar tortib shohlarga xos mag'lubiyatlarning achchiq alamlariyu zafarlarining ulug'vor nashidalarini surishini ko'p marotaba o'z boshidan kechirdi. Otasi singari ulug' himmatli va oliy maqsadli shaxs bo'lganligidan Farg'ona viloyatini kichik joy deb hisoblab, Samarqandga intildi. U yerda Shayboniyxondan yengilab, Kobulga keldi va keyin Hindistondek bepayon yirik mamalakat hukmdoriga aylandi. [To'xliyev, 2018; 160]

Buyuk shoh Bobur Hindistonda temuriylarga xos ulug' bunyodkorlik an'alarini davom ettiradi: muhtasham qasrlar tiklash, ariq-kanallar qazish, bog'-rog'lar bunyod etish, adabiyot, ilm-fan rivojiga homiylik qilish, elni adolat bilan boshqarish singari fazilatlar keyinchalik

Hindistonning buyuk donishmand farzandi, davlat arbobi Javohirla'l Nehru o'zining «Hindistonning ochilishi» va «Jahon tarixiga bir nazar» asarlarida Zahiriddin Muhammad Bobur haqida samimiyatga to'liq ushbu fikrlarni izhor etgan:

«Bobur – dilbar shaxs. Uyg'onish davri hukumdorining haqiqiy namunasidir. U mard va tadbirkor odam bo'dgan. Bobur o'ta madaniyatli va jozibali insonlar orasida eng yetuk insonlardan biri edi. U mas'habparastlik kabi cheklanishdan va mutaassiblikdan yiroq edi.... Bobur san'at va, ayniqsa, adabiyotni sevardi». [Boburnoma, 2008; 4]

Hindiston davlatini Bobur nainki mamlakatda siyosiy ahvolni o'zgartirdi, balki saltanatni g'arbiy viloyatlar bilan birlashtirdi. Kushon rojaliklaridan keyin Avg'oniston va Hindistonning o'zaro aloqalari uzilgan va sobiq «Turk sultonlari» hukumronligida chegaralar qarovsiz holga tushgan edi. Bobur esa Avg'oniston va Hindiston o'rtasida saltanatni barpo qilib, so'ng o'rtadagi shimoliy va janubiy chegaralarini mustahkamladi. Bu sulola Hindistonda uch yuz yildan oshiq hukumronlik qildi. Buburiylar davrida Hindistonda ilm-fan, adabiyot va san'at rivojlandi. Qizil Qal'a, Toj Mahal singari dunyoga mashhur me'moriy obidalar qurildi.

Buyuk davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining 47 yillik umri mobaynida ikki devon tuzdi, nazm yo'lida «Mubayyan» («Bayon etilgan») asarini yaratib, shu bilan ko'pchilik tomonidan foydali deb topilgan islomiy huquqshunoslikka doir ta'limotning muallifi bo'ldi. «Risola-yi volidiya» nomli she'riy asarni tarjima qildi. Serjilo o'zbek tilida yozilgan «Boburnoma» asari bilan jahonning mashhur tarixnavis olimlari qatoridan joy oldi. Uning bequsurlikda yagona hamda jo'n uslubda yozilgan «Tarixi turkiy» mukammal asarlaridandir. Uning nafis g'azal va ruboiylari turkiy she'riyatining eng nodir durdonalari bo'lib, «Xatti Boburiy» deb nomlangan yangi alfavitni tuzdi, aruz, qofiya, musiqa va harbiy ishga oid risolalari bilan ilmga yuksak darajada hissa qo'shdi. «Harb ishi», uning she'riyat nazariyasiga oid yaratgan «Aruz risolasi» asari esa Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» asaridan so'ng o'zbek aruzi haqida yozilgan ikkinchi yirik risola bo'ldi, qolaversa islom qonunshunosligi, she'riyat va til nazariyasi sohalariga munosib hissa bo'lib qo'shildi. [Xusanov, 1981; 5]

Uluksiz ta'limning umumta'lim bosqichining 7 sinf darsligida o'zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri, yozuvchi, tarjimon, adabiyotshunos olim Pirimqul Qodirovning «Yulduzli tunlar» romanidan bir bob berilgan. Mazkur romanda Temuriylar sulolasining so'nggi vakillaridan biri, shoh, shoir va olim Zahiriddin Muhammad Boburning ziddiyatlarga to'la hayoti haqida hikoya qiladi. Pirimqul Qodirov «Yulduzli tunlar» romani ustida o'n yil ishladi. Ish jarayonida u Bobur hayotiga oid manbalarni o'rgandi, Bobur bo'lgan joylarga sayohat qildi. Asar bir qancha tillarga tarjima qilindi, muallif esa mazkur asari uchun davlat mukofati bilan taqdirlandi.

«Yulduzli tunlar» romanida asosan o'quvchi yoshlarning yosh jihatlarini inobatga olinib, bir bo'limi darslikda taqdim etilgan. Romanda o'z xalqiga yillar davomida zulm qilgan, ocharchilikni yuzaga keltirgan, begunoh insonlarning behuda qonini to'kishda to'xtamaydigan Ibrohim Lo'dining xaqiqat uchun kurashib, Hindistonning Panipantida bo'lib o'tgan jangda g'alaba qozongan temuriylar sulolasining vakili Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsi to'g'risida voqealar davomiyligi kuzatiladi. Ibrohim Lo'dining onasi malika Baydaga «mo'tabar onamizdek ehtirom ko'rsatilsin – deya Boburning adolatlilik, sahoatlilik, oqko'ngil va sofdil shoh ekanligidan dalolat berishi o'quvchi yoshlarni ta'lim-tarbiya, ulug' insoniylik fazilatlarini nomoyon eta olish, mardlik, jasoratli bo'lishga undaydi. Aslida dushmani bo'lsada Ibrohim

Loʻdining oʻgʻli Bahodirni saroyda yetarli darajada tarjimonlar boʻlsada, fors va sanskrit yozuvlarini tarjima qilish asnosida oʻz yoniga olishi, ishonch bildirilishi, buyuk marhamat koʻrsatilishi, eʼzozda boʻlishi insoniylikning eng oliy himmati maqomida boʻlgan odil shohni yaqqol koʻrishimiz mumkin boʻladi. Moʻtabar onadek koʻrilsin deb dushmanining onasi lutf qildi, eʼzozladi, ardoqladi, saroy eshiklari keng ochildi.....

Lekin farzandining qasos oʻtida lovillab yongan ona timsoli oʻz kuchini koʻrsatdi. Gʻaliz niyatlari, yillar davomida rejalashtirgan yovuzlik amalga oshdi. Malika Bayda qulay vaziyatni kutib, oʻziga oʻxshagan qasos alamida boʻlgan odamlar bilan til biriktirib shohni zaharlashning uddasidan chiqa olishdi. Butun umri davomida faqat zaxmatlar chekkan, vatanidan yiroqda, oʻzga yurtlarda sarson, tengsiz aql-zakovati ila, mustahkam iroda, metndek sabr-bardosh egasi boʻlmish buyuk shoh Bobir Ibrohimning onasi tomonidan zaharlandi.

Saroy tabiblarining, sodiq doʻstlaridan biri Tohirning koʻmagi ila oyoqqa turishi shoh Bobur uchun tangri taoloning bir moʻjizasi boʻldi, goʻyo onadan qayta tugʻilgandek, allohga behisob shukurlar aytib, oldida turgan ulkan masʼuliyatlarni bajarishga chogʻlanar, shukronalik shkuhi, yangicha hayot inʼomi, umr yoʻli bardavomligi, hayotining qadriga yetish istaklarini kuchaytirib yubordi.

Koʻrsatilgan oliy himmatga javoban, hiyonat, razolat, qasd oʻtida boʻlgan shaxsga yana adolatli hukm chiqarmoq, poʻlatdan boʻlmish mustahkam iroda, sabr-bardoshli, cheksiz insoniylik fazilatlari jo boʻlgan shoh Bobur qasoskor onani oʻzining aql-zakovati ila tirik qoldirdi, toki qotl ona ezgu ishlar qilishda davom etadigan, yaxshiliklar evaziga xalq mehrini qozonadigan, davlat rivoji yoʻlida yuksak insoniylikni jamlagan holda sof vijdonlari evaziga yuksalishini koʻrsatib qoʻyish uchun ham oʻz koʻzi bilan koʻrib, guvohi boʻlishini, oz boʻlsada vijdoni qiynalarmikin deya tirik qoldirdi. [Mirzayeva, 2022; 149]

Bundayin bagʻrikenglik, sofdillik, aql-zakovat ila qaror chiqarmoqlik nafaqat oʻquvchini, balki barcha oʻquvchi kitobxonni qalbining tubida saqlanayotgan yomonliklarni soʻndirishga, Vatanni sevishga, faqat yaxshilik tomon yuzlanishni, insoniylik fazilatlarni yuksaltirishga, tafakkur qilishga, sabrli, matonatli boʻlishga, unday oladi.

«Boburnoma» asari haqida adabiyotshunos S. Mamajonov bunday deb yozadi: «Darhaqiqat, bu asar juda koʻp fanlar uchun qimmatli boʻlgan maʼlumotlarni oʻzida jamlagan qomusiy asar boʻlishi birga, akademik V. V. Bartold aytganidek, oʻzbek prozasining XVI asrdagi nodir yodgorligidir». Boburning bizgacha yetib kelgan asarlari shunchalar hikmatli, ilmiy, nazariy tahlillar, sharhlar, nomlar va atamalar, tarixiy maʼlumotlarga egaki, ular haqiqatdan ham xalqning ulkan maʼnaviy boyligi boʻlib qoladi. Shoh va shoir Boburning boy va koʻp qirrali merosidan davrimizning muhim vazifalarini bajarishda bizga yordam beradigan hamma yaxshi narsalarni olishimiz va foydalanishimiz lozimdir. [Mirzayev, 1996; 11]

Bobur shuhratda daho Alisher Navoiyning yonida turadigan mumtoz soʻz sanʼatkori, shoir va adibdir. Badiiy mahorat bobida biror oʻzbek shoh va shoiri Bobur bilan bellasha olmaydi. Sheʼriyat uchun xos boʻlgan bir necha zaruratlar: nuqtapardozlik (yangi fikrlar ayta olish mahorati), jozibali badiiy sanʼatlardan meʼyorida ustalik bilan foydalanish sehergarligi va ehtiros joʻshib turgan rangin tuygʻular talqini boburona samimiy sheʼriyat fazilatlaridandir. Buning ustiga uning mumtoz sheʼriyatiga dalil kiritgan tarjimai hollik xususiyati ham Bobur sheʼriyatini alohida nurlantirib turadi. Ana shu keyingi xususiyat shoirning vatanparvarlik tuygʻulariga jon

bag‘ishlaydi. U ona shahri, Vatani sog‘inchlarini she‘rda ifodalari ekan, Hindiston shahanshohi beixtiyor o‘zining andijonlik g‘aribligiga kitobxon e‘tiborini tortadi:

*Ne yerda bo‘lsang, ey gul,
andadur chun joni Boburning,
G‘aribingg‘a tarahhum aylagilkim,
andijoniydur.*

[Boburnoma, 2008; 6]

Shoirona yurtsevarlik, vatanfidoyilik Bobur shaxsida shunchalik tantana qiladiki, buyuk imperator Bobur endi Andijondan yiroqlikni, garchi bu martaba Hindiston taxti bo‘lsa ham, qismatdagi yuz qarolig‘, deb hisoblaydi:

*Tole‘yo‘qi jonimg‘a balolig‘ bo‘ldi,
Har ishniki ayladim xatolig‘ bo‘ldi.
O‘z yerni qo‘yib, Hind sori yuzlandim,
Yo rab, netayin, ne yuz qarolig‘ bo‘ldi?!*

She‘r ta‘sirchanligini ta‘minlagan fikriy kashfiyot: tolesizlik, jonga balo orttirishlik, xato qilishlik, yuzi qarolik – bularning hammasi o‘z yurtidan bosh olib ketishida, g‘ariblikni bo‘yniga olishidadir.

Bobur g‘azaliyotida yurt va Vatanga muhabbat, ezgu insoniy fazilatlar tarannumi, oliyanob tuyg‘ular tasviri yetakchilik qiladi. U hayotda nihoyatda jur‘atli, mardona, yangiliklarga o‘ch bo‘lgan. Bu xislatlar uning ijodi uchun ham xosdir. Bobur lirikasida ruboiy va qit‘alar ham katta mavqe tutadi. Ularda mumtoz adabiyotimizdagi yetakchi obrazlar tizimi o‘ziga xos tarzda mujassamlashgan. Shu bilan birga, adib she‘riyatining ijtimoiy motivlar bilan boyitishiga ham katta hissa qo‘shdi. Bobur ruboiylari o‘zbek ruboiynavisligi taraqqiyotida alohida bir bosqichni tashkil etadi. Ularda falsafiy teranlik, ijtimoiy xodisalarga uyg‘unlik, hayot rang-barangligining nafis ifodalari, ayni paytda, o‘zbek tilining o‘ziga xos ifor va tarovati takrorlanmas bir tarzda mujassamlashgan.

Buyuk shoh va shoir Boburning hayoti va ijod yo‘llari maktab darsliklarida 7 sinf (P.Qodirov «Yulduzli tunlar») darsligida bir bo‘limdan iborat «Boburnoma» asaridan qisqa voqelik keltirilgan, nazarimizda o‘quvchi avlod uchun bu yetarli manba emasdir. O‘quvchilar ushbu roman orqali «Boburnoma» asari xuddi shu tarzda ekanligi tasavvur olamida gavdalanadi. Shu boisdan, buyuk tarixiy shaxsni tanishtirishni boshlang‘ich ta‘limdan (3-4 sinflarda) tanishtirishlik, olis masofani yaqinlashtirgani singari, oz bo‘lsada poydevor yaratilmog‘i lozimdir. O‘quvchi avlodning yosh jihatidan kelib chiqqan holatda bosqichma-bosqich, o‘zaro fanlar (Tarix, Ona tili, Geografiya, Musiqa, Tehnologiya) bilan bog‘liqlik ravishda o‘rgatilib borilsa maqsadga muvoffiqdir.

«Boburnoma» asari o‘z ichiga ko‘plab fanlarni oladi. Uning zamonida yozuvni yangilash yoki yangi xatni joriy etishga urinish oson emasdi. Chunki arab yozuvi – «Qur‘on» yozuvi edi. Shuning uchun Boburiy xattini amaliyotga joriy qilish niyatida Bobur bu xatda, avvalo, Qur‘oni karimdan ikki nus‘ha tayyorlab, birini Makkaga, ikkinchisini Tehronga jo‘natadi. Boburiy xatti

haqidagi ma'lumotlarga Boburning devonida bir marotaba va «Boburnoma» asarida ko'plab marotaba duch kelamiz.

Bundayin muhim va boshqa manbalarda keltirilmagan ma'lumotlarni aynan ushbu asarni o'qitish, tanishtirish o'quvchi avlodga yetkazish vazifamizdir.

Agar «Boburnoma» yozilmaganida, bizning Husayin Bayqaro va Alisher Navoiy hayotlari, faoliyatlari va ijodlari, xususan shaxslari haqidagi tasavvurlarimiz anchayin yuzaki bo'lib qolgan bo'lardi. Bil'aks ushbu ma'lumotlarni asar to'laqonli berilmaganligidan maktab o'quvchilarimiz bilishmaydi. Ayniqsa, temuriylar saltanatining tanazzuli yillaridagi tarixiy jang-jadallar, inqiroz sabablari, Husayin Bayqarodek buyuk podshohning, Bobur iborasi bilan aytganda, «Temurbek o'rnida bo'lgan» Husayin Bayqaroning sustakshligi, Shayboniixonni qaqshatqich hujum bilan yengish o'rniga mudofaa bilan cheklanganligi, Husayin Bayqaro farzandlarining bazmu sozda mohiru, jangu jadalda yaroqsizligi Bobur tomonidan tahlil etib berilgan. [Boburnoma, 2008; 16]

«Boburnoma»da tarixiy voqea-hodisalarning yuz berishi sabab va oqibatlarini o'ta puxtalik, teranlik bilan o'z talqinini topgan. Kelajak avlodimiz bilishi kerak bo'lgan asosli ma'lumotlardan yana biri, asarda keltirilishicha Qashqadaryo viloyatining markazi Qarshi shahrining nima munosabat bilan bunday nomlanishi asarni o'qitmas ekanmiz, o'quvchi uchun noma'lumligicha qolishi ehtimoldan holi emasdir. Chunki, «qarshi» so'zi ko'plab turkiy dostonlar va tarixiy asarlarda asosan *zid, ro'para, saroy, qasr*, singari ma'nolarda uchrar edi, xolos. Bobur shahar nomi sifatida qo'yilgan «qarshi» so'zining mo'g'ulcha ekani, bu so'z «qabrison» ma'nosini ifodalashini izohlab, asoslashga navbat kelganida shahrning mo'g'ul istilosi qurboni bo'lganligi bilan dalillaydi. «Ya'ni Qarshi viloyatidirki, Nasaf va Naxshab ham derlar. Qarshi mo'g'ulcha otdir. Go'rxonani mo'g'ul tili bilan «qarshi» derlar. Aftidan, bu ot Chingizxon istilosidan so'ng bo'lgandir». Shahar va joy nomlarining bunday fojeiy nomlanishi Xo'jand va Konibodom o'rtasidagi Hodarvash cho'lidagi bir voqea bilan yana bir karra dalillangani diqqatga sazovordir. «Xo'jand bilan Kandibodom orasida bir dasht bor. Nomi – Hodarvashdir. Hamisha bu dashtda shamol esadi. Marg'inon uning sharqidadir, hamisha bundan shamol boradi. Xo'jand g'arbidadir, doim undan shamol keladi. Qattiq shamollari bor. Derlarki, bir necha darvesh bu dashtda qishda qattiq shamolga yo'liqib, bir-birlarini topolmay, «Ho, darvesh!», «Ho, darvesh!», deya-deya halok bo'libdilar. O'shandan beri bu dashtni Hodarvash derlar». Asarda yana bir xodisotga guvoh bo'lishimiz mumkin. «Shahrisabz» shahri nomining kelib chiqishini ham muallif shu yo'sinda talqin etadi: «Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi xo'b sabz bo'lur uchun Shahrisabz ham derlar». Bobur Samarqand shahridagi Laqalaqa masjidi atamasini ham jozibali ilmiy asoslaydi: «Samarqand qal'asining ichida yana bir qadimiy imorat bor: masjidi Laqalaqa derlar. U gunbazning o'rtasida turib yerni tepsalar gumbazning hammayog'idan «laq-laq» tovushi chiqadi. G'aroyib holdir. Hech kim buning sirini bilmas». [Boburnoma, 2008; 21]

O'zbek millati va O'zbekiston o'z shoh asari «Boburnoma» bilan jahonga tanitgan shoh va shoir o'ta zaxmatli, sinoatli hayot yo'llari va ulkan adabiy meros bo'lib qolgan ijodiyotini o'rganishimiz, yangi tadqiqotlar olib borishimiz, o'rgatishimiz, boburshunoslik yo'nalishiga o'z hissamizni qo'shishga har birimiz mas'uldirmiz. Ayniqsa, kelajak egalari bo'lmish yosh avlodimizga temuriylar saltanatining vakili bu buyuk tarixiy shaxs Zahiriddin Muhammad Boburning qoldirgan ulkan nodir adabiy merosini to'laqonli o'rgatmoqlik sharaflı burchimizdir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. To'xliyev B, Karimov B, Usmonova K. Adabiyot (O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua. *Birinchi nashr*. I qism). – T.: O'zbekiston milliy ensklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2018.
2. Zahiriddin Muhammad Bobir. Boburnoma. Xalqaro Bobur fondi. – T.: O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2008. – B.4.
3. I. Mirzayev. Bobur ma'rifati. O'qituvchi. – T., 1996. – B. 11.
4. Zahiriddin Muhammad Bobir. Boburnoma. Xalqaro Bobur fondi. –T.: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2002. – B.8.
5. Mirzayeva Z, Jalilov K. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti. 2022. – B.149
6. S. Xasanov. Boburning Aruz risolasi. – T.: Fan, 1981. – B.5.
7. Zahiriddin Muhammad Bobur Ensiklopediyasi. Bobur nomidagi Xalqaro jamoat fondi. Qayta ishlangan ikkinchi nashri. – T., 2017.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING LIRIK MEROSI VA MAYDON
NAZARIYASI

Mirzazoda Durdonaxon Muxsin qizi
O'zbekiston mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning muhabbat mavzusidagi ruboiy va g'azllari haqida fikr yuritilgan. Ular suyish funksional-semantik maydoni yuzasidan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Maydon nazariyasi, funksional-semantik maydon, sistema, struktura, yadro va periferiya, konsept.

Annotation: The article deals with the rubaiyat and gazelles of Zahiriddin Muhammad Babur on the theme of love. They are analyzed on the basis of the functional-semantic field of love.

Keywords: field theory, functional-semantic field, system, structure, core and periphery, concept.

Zahiriddin Muhammad Bobur she'riyatida muhabbat mavzusi alohida o'rin tutadi. Aytish mumkinki, Boburning sevgi mavzusidagi oshiqona g'azal va ruboiylari avtobiografik xarakterdagi asarlardir. Ushbu asarlar lirik qahramoni –oshiq. Ya'niki, ushbu mavzudagi har bir asarda (g'azal va ruboiyda) oshiq obrazi mavjud. Mazkur oshiq esa shoirning o'zi. Bobur sevgi mavzusidagi asarlarida real oshiq sifatida real ma'shuqaga o'z sevgisini ifoda etgan. Bu ifoda esa badiiy jihatdan go'zal, betakror va mukammal, ayni vaqtda esa, avtobiografik talqinga egaligi bilan muhimdir.

Demak, Boburning nafaqat «Boburnoma» asari, balki uning ishq mavzusidagi she'rlari ham avtobiografik asarlar sirasiga mansubdir. Aslida, Boburning har bir she'ri avtobiografik talqindagi asar bo'lib, avtobiografik she'rlarning betakror namunalari sanaladi.

I.Haqqulov Uvaysiy ijodiyotiga bag'ishlangan maqolasida avtobiografik she'r haqida fikr yuritib, shunday yozadi: «Avtobiografik she'rlar deganda, odatda, shoirning hayoti, shaxsiy kechinmalaridan bahs etuvchi asarlar tushuniladi. Avtobiografik she'r – san'atkorning o'zi to'g'risidagi so'z. So'zda o'zini aks ettirish, so'z orqali «Men»ini tasdiqlash san'ati. Bunday she'rlar o'zbek adabiyotida Alisher Navoiygacha deyarli yozilmagan (Ahmad Yassaviy she'riyatida avtobiografik she'rlar mavjud – D.M.). Navoiy esa ularning ko'plab klassik namunalarini yaratgan edi. Boburga kelib she'riyatimizdagi bu yo'nalish yanada yuksaklikka ko'tarildi»[Haqqulov, 1990; 134].

Xullas, Boburning ishqiy mavzudagi, ya'ni o'zida sevmok, suyish semalari mavjud bo'lgan ruboiy va g'azallari ham sof avtobiografik asarlardir.

Sevmok, ya'ni suyish – inson shaxsiyatidagi eng oliy tuyg'ulardan biri. Ushbu tuyg'u va tushunchani ifodalash uchun inson til xotira tizimida bir qator lisoniy birliklar jamligi mavjud. Ushbu lisoniy birliklar jamligi alohida guruh bo'lib, ularni birlashtiruvchi sema «suyish» semasi hisoblanadi. Ushbu semaga ega bo'lgan lingvistik birliklar til sohiblari ongida suyish funksional-semantik maydonini hosil qiladi.

«O‘zbek tili izohli lug‘ati»da suymoq so‘ziga quyidagicha izoh berilgan:

«**SUYMOQ** 1. Yaxshi ko‘rmoq, sevmoq. 2. Erkalamoq, erkalatmoq» [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 3-jild, 2020; 584].

Anglashiladiki, [suymoq] so‘zining birinchi lug‘aviy ma‘nosi – [yaxshi ko‘rmoq], [sevmoq]. Yaxshi ko‘rmoq, sevmoq esa [ko‘ngil qo‘ymoq] degan ma‘noni ifodalaydi. Ko‘ngil qo‘yish, suyish, sevish, yaxshi ko‘rish esa kishidagi muhabbat tuyg‘usini ifodalaydi.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, suyish – inson ichki olamini aks ettiruvchi tuyg‘u va tushuncha bo‘lib, ongda alohida ma‘no maydoni sifatida shakllangan. Tilda uning o‘z ifodaviy birliklari mavjud. Bu ifodaviy birliklar tarkibida nafaqat leksik sath, balki tilning morfologik va sintaktik sath birliklari ham o‘rin egallagan.

Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida maydon nazariyasiga nisbatan e‘tibor kuchaydi. Maydon nazariyasining asosida lingvistik birliklarning muayyan birlashtiruvchi ma‘no asosida ma‘lum paradigmaga (maydonga) birlashuvi g‘oyasi yotadi [Iskandarova, 2007; 46]. Xususan, hozirgi vaqtda funksional-semantik maydon tushunchasi lingvistik tadqiqotlarning ilg‘or metodlaridan biri sifatida e‘tiraf etilmoqda [Nurmonov, 2008; 80-81].

A.Yu. Bondarko funksional-semantik maydon [FSM] haqida fikr yuritib, FSMga xos bo‘lgan quyidagi xususiyatlarni ko‘rsatib o‘tgan:

a) mazkur guruhga kiruvchi til birliklari umumiy semantik funksiyaga ega bo‘ladi;

b) ularning tarkibida faqat leksik emas, balki grammatik vositalar ham mavjud bo‘ladi. Strukturasi jihatidan esa yadro va periferiyalardan iborat bo‘ladi [Бондарко, 1984; 99–103].

X.B.Samigova ingliz va o‘zbek tillaridagi erkalash funksional-semantik maydonini tahlil etib, ushbu FSMning o‘zbek tilida fonetik, morfologik, leksik, sintaktik sath birliklari bilan ifodalana olishini isbotladi. Sintaktik sathda esa nafaqat so‘z birikmasi yoki gap bilan, hattoki butun boshli matn bilan ham ifodalana olishi mumkinligini asoslab berdi [Samigova, 2010; 11-12].

Suyish FSMning Bobur she‘riy nutqida ifodalanish vositalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, suyish FSMning yozma adabiy talqinida Bobur leksik, morfologik va sintaktik sath birliklaridan unumli foydalangan. Hattoki sintaktik sath birligi bo‘lgan matn to‘lig‘icha suyish FSMning ifodachisiga aylangan. Masalan, quyidagi ikki ruboiyni ko‘rib chiqamiz:

Birinchi ruboiy: Sen gulsen-u men haqir bulbuldurmen,
Sen shu‘lasen, ul shu‘lag‘a kuldurmen.
Nisbat yo‘qdur, deb ijtinob aylamakim,
Shohmen elga, vale senga quldurmen!

Lug‘at:

1. Haqir–qadrsiz, e‘tiborsiz, xor.
2. Ijtinob aylama – qochma, tortinma, uyalma.

Ikkinchi ruboiy: Jonimda mening hayoti jonim sensen,

Jismimda mening ruhi ravonim sensen.
Boburni seningdek o‘zga yo‘q yori azizi,
Alqissaki, umri jovidonim sensen.

Lugʻat:

1. Hayoti jonim – jonim tirikligi, jonim manbayi.
2. Ruhi ravonim – tirik ruhim, kezuvchi ruhim.
3. Alqisa – xullas.
4. Umri jovidonim – abadiy hayotim.

Birinchi ruboiyda gul, bulbul, shuʻla, qul leksemalarining koʻchma maʼnolari vositasida, ikkinchi ruboiyda esa hayoti jonim, ruhi ravonim, yori aziz, umri jovidonim izofiy birliklari vositasida suyish FSM ifodalangandek angʻlanadi. Aslida esa ushbu leksik sath (gul, bulbul, shuʻla, qul; hayoti jon, ruhi ravon, yori aziz, umri jovidon) va morfologik sath birliklarigina (-sen,-dur,-men;-m,-i) emas, balki butun matn suyish FSMning ifodachisiga aylangan. Biz izofiy birliklarni leksik sath birliklari sifatida tushunamiz. Ular shakily jihatdan qoʻshma soʻz va frazeologik birliklarga oʻxshaydi. Qoʻshma soʻz va frazeologik birliklar til sohiblari ongida tayyor holda mavjud boʻladi. Ular lugʻaviy birliklar hisoblanadi. Izofiy birikmalar ham xuddi qoʻshma soʻz va frazeologizmlar kabi lugʻaviy birlik. Qoʻshma soʻzlar, frazeologik birliklar va izofiy birikmalar til xotiramizda (til sistemasida) tayyor holda mavjud.

Yuqoridagi har ikkala ruboiyda suyish FSMga xos asosiy sema ifodalangan. Har ikkala ruboiyda ham ushbu FSMga xos boʻlgan integral sema butun sheʼriy matn vositasida aks etgan.

Suyish FSM oʻz struktur va mazmun mohiyatiga koʻra sistema hisoblanadi. Chunki «bir-birini taqozo etuvchi ikki va undan ortiq unsurlarning oʻzaro shartlangan munosabatlaridan tashkil topgan butunlik sistema sanaladi» [Nurmonov, 2008; 6]. Struktura butunni (sistemani) tashkil qiladigan elementlarning bogʻlanish usuli, qonuni, butun (sistema) doirasidagi munosabatlar sistemasi ekan [Tulenov, 1991;150], struktura va funksiya sistema tarkibidagi elementlarning oʻzaro bogʻlanish jihatini aks ettirar ekan [Tulenov, 1991; 151], har qanday FSM oʻz strukturasiga koʻra markaz (yadro) va periferiyadan iborat ekanligiga guvoh boʻlamiz.

Suyish FSM sistema sifatida oʻz mazmun-mohiyatiga koʻra ikkiga bolinadi. Chunki har qanday sistema ichki boʻlinuvchanlik xususiyatiga ega.

Demak, suyish FSM dastlab ikki maʼno maydoniga ajraladi:

- 1) insonning insonga muhabbatini ifodalovchi maʼno maydoni;
  - 2) insonning insondan oʻzga mavjudliklarga muhabbatini ifodalovchi maʼno maydoni.
- Ushbu maʼno maydoni insonning insondan tashqari, yaʼni borliqda mavjud boʻlgan predmet, makon va voqea-hodisalarga nisbatan suyishini ifodalaydi.

Bu maʼno maydonlari ham oʻz ichida oʻzaro ichki guruhlariga boʻlinadi. Masalan, insonning insonga muhabbatini ifodalovchi maʼno maydoni oʻz ichida quyidagi maʼno maydonlariga boʻlinadi:

- 1) oshiqning oʻz maʼshuqiga muhabbatini ifodalovchi maʼno maydoni;
- 2) insonning qarindoshlik nuqtai nazaridan muhabbatini ifodalovchi maʼno maydoni va boshqalar.

Koʻrinadiki, suyish FSM – oʻziga xos makromaydon, makrosistema.

Biz yuqorida Boburning oʻz maʼshuqasiga nisbatan muhabbatini aks ettiruvchi sema mavjud boʻlgan ruboiylari haqidagina toʻxtalidik. Aslida Boburning lirik merosida insonning insonga muhabbatini va insonning borliqqa boʻlgan muhabbatini ifoda etuvchi semalar mavjud.

Oshiqning o‘z ma’shuqasiga bo‘lgan muhabbatini ifodalovchi ma’no maydoni suyish FSMning bir ichki guruhi xolos.

Boburning lirik merosini maydon nazariyasi asosida tahlil etish – tilshunoslik oldida turgan vazifalardan biri. Agar mazkur ish amalga ohsa, o‘zbek tilining boy imkoniyatlari va Bobur shaxsiyatiga xos dilbar ma’naviyat haqida yanada to‘liq konsept (bilimlar majmui) va tushunchalarga ega bo‘lgan bo‘lar edik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.B. Бондарко. Функциональная грамматика. –Л.:Наука,1984.
2. A.Nurmonov, Sh.Iskandarova. Tilshunoslik nazariyasi. –T.:Fan,2008.
3. I.Haqqulov. She’riyat–ruhiy munosabat. –T.: Adabiyot va san’at nashriyoti,1990.
4. J.Tulenov, Z.G‘afurov. Falsafa.–T.: O‘qituvchi, 1991.
5. X.B. Samigova. Ingliz va o‘zbek tillarida erkalash funksional-semantik maydoni. Filol. fan. nomz. dis. avtoref. –Toshkent :O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, 2010.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 3-jild. –T.: O‘zbekiston nashriyoti, 2020 .
7. Sh.Iskandarova. Til sistemasiga maydon asosida yondashuv. –T.: Fan, 2007.

BOBUR G‘AZALLARIDA MURDAF QOFIYANING O‘RNI

Nurbadalova Bo‘ritosh Begali qizi

O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti

E-mail: bnurbadalova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur devonidagi g‘azallarda qo‘llanilish jihatidan yetakchi o‘rinda turuvchi murdaf qofiyaning o‘rni va vazn xususiyatlari haqida ma‘lumot beriladi. Maqolada qofiyaning o‘zak tarkibiga ko‘ra farqlanuvchi turi- murdaf qofiya umumiy va badiiy jihatdan raqamlar kesimida tahlil qilingan va ushbu qofiya turiga devondagi g‘azallardan baytlar misol qilib ketirilgan. Baytlardagi qaysi so‘z qofiyaning yuzaga keltirganligi alohida ta‘kidlab o‘tilgan va ushbu so‘zlardagi tovushlarning joylashuv o‘rni va, albatta, vazn talabiga ko‘ra mazkur turga mansubligi tushuntirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Bobur, qofiya, murdaf, vazn, hiyo, o‘zak, g‘azal.

Annotation: In this article, information is provided about the role and weight of the murdaf rhyme, which is in the leading position in terms of use in the ghazals of Zahiriddin Muhammad Babur ‘s divan. It is analyzed in the section of numbers. Verses from ghazals in Divan are examples of this type of rhyme. It is emphasized which word in the verses creates the rhyme. It is explained that it belongs to this species.

Keywords: Babur, rhyme, murdaf, weight, syllable, stem, ghazal.

Аннотация: В данной статье представлена информация о значении и рифмы мурдаф. Которая являются ведущий газелях царя и поэта З.М.Бабура. В статье обиний и художественной точки зрения анализ ируется рифмовка мурдаф, разный тип рифмы в зависимости от содержания стихотворения в разделе фигур, а стихи газелей в Диване являются примерами этого типа рифмы. Особо подчеркивается, какие слова в строфал выходят рифму, и разъясняется значение звуков в этих словах и конечно же их принадлежность типу по весому требованию.

Ключевые слова: Бабура, рифма, мурдаф, вес, хиджо, основа, газель.

Mumtoz she‘riyatimizda qofiya badiiyatning asosiy qirralaridan biri sanalib kelgan. Ijodkorning salohiyati she‘rlarida qo‘llangan qofiyalarning g‘oyalar mohiyatini timsollar qiyofasini ochishdagi ahamiyati qofiya uchun tanlangan so‘zlarning ma‘naviy teranligi, ohangdorligi jilo va jozibasi bilan ham belgilangan. Qofiyaning xilma-xil turlari va san‘atlaridan, vazn va qofiya munosabatlaridan o‘rinli foydalanish shoir mahoratining muhim jihatlaridan biri hisoblangan. Shuning uchun ham har qaysi ijodkor qofiya ilmini diqqat-e‘tibor bilan o‘rgangan. Biz ushbu maqolamizda Boburning murdaf qofiyadan foydalanish mahoratini g‘azallari misolida ko‘rib chiqamiz.

Bilamizki, raviy harfidan oldin cho‘ziq unlilardan biri kelgan qofiya murdaf ya ‘ni ridfli qofiya hisoblanadi. Cho‘ziq unlining o‘zi esa ridf deb ataladi.

She‘riyatda raviydan oldin «o» cho‘ziq unlisi kelgan murdaf qofiya juda

ko'p qo'llangan.

*Qoshi-yu qaddiyu og'zin ul **moh**,
Ko'rsatmasa manga naylayin **oh**.*

O'rganishlarimiz asnosida ma'lum bo'ldiki, Bobur g'azallarida jami 59ta murdaf qofiya qo'llangan. Bobur ijodida eng ko'p qo'llanilgan qofiya turi hisoblanadi. Ular bevosita radifli g'azallar tarkibida ham uchraydi.

Qofiya turi	Miqdori
Murdaf qofiyali g'azallar soni	59
Radifli g'azallar tarkibida uchrashi	33
Radifsiz g'azallar tarkibida uchrashi	26

Bobur ijodida qofiyaning raviy bilan tugallanish yoki tugallanmasligiga ko'ra muqayyad qofiyali g'azallar 26, mutlaq qofiyali g'azallar esa 33tani tashkil etadi.

Agar murdaf qofiya radifsiz g'azallar tarkibida uchraydigan bo'lsa, alohida ta'kidlash kerakki, u vaznni belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Ma'lumki, qofiya ilmi bevosta sharq mumtoz poetikasining asosiy unsuri bo'lgan aruz ilmi bilan chambarchas bog'liq chunki shoir muayyan mavzuda qalam tebratar ekan, dastavval, uning qofiyasini belgilab oladi va bu qofiya o'z o'zidan vaznni ta'minlanishiga zamin bo'lib xizmat qiladi. Aslida murdaf qofiyalar ko'p hollarda ridfi zoyidga asoslangani uchun bu aruz tizimidagi o'ta cho'ziq hijoga mos kelgani uchun ko'pincha g'azalning so'nggi rukni *maqsur, musabbag' yoki makfiyi makfuf* kabi ruknlarda bo'lishi talab qilinadi. Lekin Boburning aksariyat g'azallarida, murdaf qofiya tarkibida raviydan keyin qo'sh harflar borligi uchun ularda shu holat biroz boshqacharoq vaznni paydo bo'lishiga olib kelgan bu ham shoirning mahoratidan darak beradi.

Masalan: *Chun falak qo'ymas meni bir lahza vasl **ayyomida**,
Tong yo'q, ey bemehr, agar o'lsam firoqing **shomida**.*

Ushbu g'azalda «ayyom» va «shom» so'zlari qofiyaning yuzaga keltirgan. Raviy «m»undoshidir. Raviydan so'ng «i», «d», «a» kabi harflar borligi uchun ushbu g'azal o'z o'zidan ramali musammani mahzuf vaznini yuzaga keltirgan.

Yoki: *O'lturur garchi meni **guftoring**,
Tirguzur ul lab **shakarbor***

Ushbu g'azalda "guftor" va "shakarbor" o'zaro qofiyadosh so'zlardir. Raviy esa, "r" undoshidir. Raviydan so'ng qo'sh harflar davom etganligi uchun g'azal *ramali musaddasi maxbuni maqtu* vaznini yuzaga keltirgan.

Bobur ijodida bunday g'azallar ko'p. Yana misol qiladigan bo'lsak:

*Shoxi gul-u nastarin yodi berur **bo'yidin**
Atrni mushki xo'tan kasb qilur **mo'yidin**.*

Bu gʻazalda esa «boʻy» va «moʻy» soʻzlari qofiyani yuzaga keltirgan va tabiiyki, «y» undoshi raviy boʻlib xizmat qilgan. Qofiya raviy bilan tugamaganligi uchun bu gʻazal ham boshqa yaʼni, munsarihi musammani matviyi makshufni yuzaga keltirgan. Ushbu vazni yengil, oʻynoqi boʻlganligi bois gʻazalga kuy ham bastalangan.

Shunga oʻxshash holat Boburning jami 26ta radifsiz gʻazalida kuzatiladi. Toʻplamdagi «Bu yangligʻ boʻlsam erdi...» deb boshlanuvchi gʻazali hazaji musammani solim, 84- «Xating bila yuzungni...» deb boshlanuvchi gʻazali mujtassi musammani maxbuni maqtu, 98- «Koʻk vusmada ul oy qoshi...» deb boshlanuvchi gʻazalida hazaji musammani axrabi makfufi maqtu vaznida va 107- «Koʻnglumni chu ul pari» deb boshlanuvchi gʻazalida hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf kabi vaznlarni yuzaga keltirgan.

Xulosa qilib aytganda, Bobur olim sifatidagi qarashlarini amaliyotda, ijodda ham yetarlicha koʻrsatib bera olgan buyuk soʻz sanʼatkoridir. Uning gʻazallarida eng koʻp murdof qofiyalar qoʻllanilgan va ularning umumiy soni 59 tani tashkil qilishini koʻrib chiqdik. Keyingi oʻrinda mujjarad qofiyalar 58ta va muassas hamda muqayyad qofiyalar faqatgina 1ta gʻazalda qoʻllanilgan. Bobur gʻazallarining yana bir eʼtiborli jihati shundaki, ularda qoʻllanilgan qofiyalarda mumtoz qofiya qoidalariga rioya qilingan. Qofiya ayblari yaqqol koʻzga tashlanmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bobur Zahiriddin. Devon. – T.: Sharq, 1996.
2. Hojiahmedov A. Sheʼriy sanʼatlar va mumtoz qofiya. – T.: Sharq, 1998.
3. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. – T.: Sharq, 1999.
4. Sirojiddinov Sh., Yusupova D. Navoiyshunoslik. – T.: Tamaddun, 2018.
5. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – T.: Taʼlim-mediya, 2019.

«OSHIQNOMA» TURKUMIDAGI DOSTONLARDA GʻAZAL VA MASNAVIY
JANRLARNING QOʻLLANILISHI

Olimova Gulfiza Muradullayevna

Oʻzbekiston Milliy universiteti

2-kurs tayanch doktoranti

Annotation: One of the most prolific and widespread genres in classical literature is ghazal and masnavi. From the early times of our literature to the present day, there has been a lot of research on these genres. But there is not enough research on the ghazal and Masnavi genres in the composition of the sagas of «In Love». This article contains information about these two genres, their rhyming system, reviews, columns, which are presented in the epics of the series «in love».

Keywords: series» in love", classical genres, gazelle, simple gazelle, aruz weight, masnavi, rhyming system.

Аннотация: В классической литературе одними из самых плодотворных и распространенных жанров являются Газель и маснави. С самых ранних периодов нашей литературы и до наших дней в этих жанрах проводилось множество исследований. Но исследований жанров Газели и маснави в эпосе» Ашикнаме " недостаточно. В этой статье представлена информация об этих двух жанрах, их системе рифмовки, Бахрах, колоколах, представленных в сагах из серии» влюбленные".

Ключевые слова: Категория «Ашикнама», классические жанры, газель, простая газель, аруз, маснави, система рифмовки.

Annotatsiya: Mumtoz adabiyotda eng sermahsul va keng tarqalgan janrlardan biri gʻazal va masnaviy hisoblanadi. Adabiyotimizning dastlabki davrlaridan to bugungi kunga qadar ushbu janrlar xususida koʻplab izlanishlar olib borilgan. Ammo «Oshiqnoma» dostonlari tarkibidagi gʻazal va masnaviy janrlari haqida tadqiqotlar yetarlicha emas. Ushbu maqolada «oshiq» turkum dostonlarida keltirilgan bu ikki janr, ularning qofiyalanish tizimi, bahlari, ruknlari toʻgʻrisida maʼlumotlar keltirilgan.

Kalit soʻzlar: «Oshiqnoma» turkumi, mumtoz janrlar, gʻazal, oddiy gʻazal, aruz vazni, masnaviy, qofiyalanish tizimi.

Gʻazal – oʻzbek mumtoz adabiyotidagi eng keng tarqalgan yetakchi janrlardan biri hisoblanadi. Ushbu janr mumtoz adabiyotimizning ilk davrlaridan bugungi kunga qadar lirikada mustahkam oʻrin egallab kelgan. Mumtoz adabiyotimizning barcha vakillari bu janrda samarali ijod qilishgan. «Gʻazal – arabcha soʻz boʻlib, Sharq poetikasida har kalimaga ikki maʼno berilganidek, bu ham ikki maʼnoni bildiradi. Birinchi, lugʻaviy, ikkinchisi, terminologik (istilohiy) maʼnodir. «Gʻazal» va undan yasalgan «mugʻolaza» soʻzining bevosita lugʻaviy maʼnosi ayollar bilan oʻynab-kulish, ular suhbatidan fayz olish demakdir. «Gʻazal» soʻzining ikkinchi, yaʼni terminologik maʼnosi esa maʼlum shartlar va qoidalar bilan muhabbatga doir yozilgan lirik sheʼr demakdir». [Maqsud Shayxzoda, 1972: 4-tom]. Shu sababdan, dastavval, gʻazalda ishq-muhabbat

masalasi asosiy mavzu sifatida kuylangan. Bu haqida R.Orzibekov hamda O. Nosirov o'z izlanishlarida quyidagi fikrlarni bayon etadi: «Darhaqiqat, arablarda g'azal orqali faqat sevgi kechinmalari kuylangan yoki aniqrog'i, sevgi va muhabbat kechinmalarini kuylashga bag'ishlangan lirik she'r g'azal deb atalgan».[Orzibekov, 1976]. «G'azal lirik poeziyada sevgi-muhabbat motivlarini kuylovchi janr sifatida paydo bo'ldi. Uning asosiy yetakchi mavzusi insonning insonga bo'lgan dunyoviy muhabbati, real dunyo go'zalligiga bo'lgan ishqiy edi».[Nosirov, 1979]. Ayni shu ma'no ustuvorlik kasb etganligi sababli g'azal shoirlar ijodining asosiy qismi bo'lishi bilan birga ishqiy dostonlar tarkibiga ham kirgan. Shuningdek, dostonlarda bu mumtoz janr qo'llanilishining yana bir sababi sifatida g'azalning musiqa bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatishimiz mumkin. Ma'lumki, dostonlardagi she'riy parchalar baxshi, xalfalar tomonidan kuyga solib ijro etiladi. Aruz vaznida yaratilgan g'azallardagi unlilarning cho'ziq-qisqa bo'lishi ularning ohangdorligini oshiradi, kuyga hamohang bo'lishini ta'minlaydi. Shu sababdan ishqiy mavzudagi dostonlar, xususan, «Oshiqnoma» turkumidagi dostonlarda g'azalning oltmishdan ortiq namunalari keltirilgan. Ushbu turkumga kiruvchi «Gul va Sanobar», «Roi Chin», «Xiromon pari», «Hilola pari va G'arib», «Tohir va Zuhra», «Asilxon» va boshqa bir qator dostonlar tarkibi g'azallar bilan boyitilgan.

Ma'lumki, adabiyotshunoslar tomonidan g'azallar shakliy-poetik jihatdan ham turlarga bo'lingan bo'lib, ulardan biri oddiy g'azallar hisoblanadi. [Bu haqida qarang: Orzibekov, 1976; Nosirov, 1979]. Oddiy g'azallar g'azalchilik an'anasida eng ko'p qo'llanilgan tur bo'lib, *a-a*, *b-a*, *v-a*, *g-a* shaklida qofiyalanadi. Shu sababli «Oshiqnoma»lar tarkibida ham oddiy g'azallarga oid namunalar uchraydi.

Visoling, dilbarim, bilmam tushimmi yo xayolimdur,

Yuzing xurshidi xovardur, xudo bergan jamolimdur.

[«Roi Chin», «Oshiqnoma», 1-kitob, 2005]

Naylamisham qiyo falak ko'zda yoshim qon aylading,

Yusuf kabi har kun meni maskani bozor aylading.

[«Malikai Dilorom», «Oshiqnoma», 1-kitob, 2005]

«Oshiqnoma»ning birinchi kitobiga kiritilgan «Roi Chin» va «Malikai Dilorom» dostonidan olingan ushbu baytlar oddiy g'azalning namunasidir. Chunki g'azal davomidagi baytlarning qofiyalanish sistemasi yuqorida biz keltirgan qofiya shakliga aynan mos keladi.

G'azal odatda maqta'da ijodkorning ismi, ya'ni taxallus keltirilishi bilan xarakterlidir. Ammo g'azalchilik tajribasida taxallussiz g'azallarning mavjudligi ham ayni haqiqat. «Xorazmiyning «Muhabbatnoma»sida keltirilgan 12 ta g'azaldan 10 tasida, Alisher Navoiy devonidagi g'azallardan 27 tasida taxallus yo'q». [Nosirov, 1979, 18-b]. Mumtoz adabiyot namunalari bilan yaqindan tanish bo'lgan Xorazm baxshi, xalfalari g'azalchilikdagi bu tajribani dostonlarga kiritishgan. Xususan, dostonlarda keltirilgan 64 ta g'azalning 47 tasida taxallus mavjud bo'lsa, 17 tasida taxallus keltirilmagan. Shu o'rinda bir savol tug'iladi. Mumtoz janrlardan biri bo'lgan qit'alar ham asosan taxallussiz yoziladi. Shu sababdan doston tarkibida kelgan taxallussiz she'riy parchalarning aynan g'azal ekanligini asoslash lozim bo'ladi. Qit'alarda aksariyat hollarda pand-nasihati ruhi ustuvor ahamiyat kasb etadi. «Shoirlar ko'pincha falsafiy,

ijtimoiy-siyosiy qarashlarini, axloq-odob haqidagi fikr mulohazalarini qit'ada ifodalaganlar». [Nosirov, 1979, 153-b]. Demak, qit'alarda pandona-didaktik mazmun muhim o'rin egallaydi. Oshiqnomalar tarkibidagi taxallussiz she'riy parchalarda esa ishq-muhabbat mavzusi yoritilgan. Aynan shuning uchun biz dostonlar tarkibidagi taxallussiz she'riy parchalarni g'azal sifatida o'rganishimiz maqsadga muvofiqdir. Ularning ayrimlarini quyidagi parchalarda ham kuzatishimiz mumkin:

Kecha-kunduz firoqingda chekarman necha afg'onlar,
Kelib holima rahm ayla, bu gunda zora, ey dilbar
[«Asilxon», «Oshiqnoma», 8-kitob, 2019]
Jon berur la'ling saning, ul qaddi raftoring ko'rub,
Chun shahid etding mani, nozik majozim nozidur .
[«Layli va Majnun», «Oshiqnoma», 3-kitob, 2005]
Boshimni qo'ydim yo'lunda, dardimning darmoni qanda,
Toqatim yo'q jonim tanda, balki jon qazog'a yetdi.
[«Roiy Chin», «Oshiqnoma», 1-kitob, 2005].

«Asilxon», «Layli va Majnun», «Roiy Chin» dostonlaridan keltirilgan yuqoridagi parchalarning hammasi g'azalning oxirgi baytlari bo'lib, ularda pandona ruh, «qissadan hissa» vazifasiga qaraganda lirik qahramonning qalb kechinmalari, dil tug'yonlarining aks etishi ustunlikka ega bo'lgani yaqqol ko'zga tashlanadi.

«Oshiqnoma» turkumida keltirilgan mumtoz janrlardan yana biri masnaviydir. «Masnaviy (ko'pligi – masnaviyot) arabcha so'z bo'lib, ikkilik degan ma'noni bildiradi. She'riy terminologiyada esa har ikki misrasi alohida-alohida qofiyalanib boradigan (bandi ikki misradan tuziladigan) she'rlar masnaviy – ikkilik deyiladi».[Quronov, Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati, 104-b] «Oshiqnoma»lar tarkibidagi «Shahriyor», «Gavharoy» dostonlarida hamda «Layli va Majnun» dostonining 5 kitobga kiritilgan variantida masnaviy namunalari keltirilgan.

Erur gullar birla bulbul munosib,
Safoliq savsani aylamish g'olib.
Ki aytur to'tilar zori nihoni,
Ki qumrilar kuylar behad sanoni.

«Shahriyor» dostonidan keltirilgan ushbu parcha baxshi tomonidan g'azal deb keltirilgan. Ammo olti baytdan iborat bu she'riy parchada g'azalning emas, balki masnaviyning janr xususiyatlari aks etadi. Chunki g'azal *a-a*, *b-a*, *v-a* tarzida qofiyalanib keladi. Ushbu parchaning qofiyalanish tizimi esa *a-a*, *b-b*, *v-v* holatida bo'lib, bunday qofiyalanish masnaviy janri uchun xos ekanligi haqida Shayx Xudoydod Ahmad Taroziy, Qays ar-Roziy asarlarida ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, Shayx Xudoydod Ahmad Taroziy «Funun ul balog'a» asarida «Masnaviy ikki misra' bo'lur. Ikkalasi muqaffo (o'zaro qofiyalangan, qofiyadosh), netakkim manzum qissalarni masnaviy qilibturlar. Misoli bu Nasaqdin:

Alo, ey husn elining podshohi,
Jamoling oyati lutfi ilohiy.
Yuzungdur lola, qading sarvi ozod,
Erur usruk ko'zing joduyi ustod».

[Shayx Xudoydod Ahmad Taroziy, «Funun ul balog'a», 84-b]

Qays ar-Roziy «Al mo'jam fi maori ash'or ul-Ajam» asarida Ajam shoirlarining har bir misralarning o'zaro qofiyadosh bo'lishidan hosil bo'lgan baytlarni masnaviy deb atashi haqida fikr bildirgan. Shu fikrlardan kelib chiqqan holda yuqoridagi dostonidan parcha sifatida keltirilgan baytlarning «munosib-g'olib», «nihoni-sanoni» tarzida o'zaro qofiyalanib kelayotganligi ham uning masnaviy ekanligini ifodalaydi.

«Oshiq» turkumiga mansub oltinchi kitob tarkibidagi «Gavharoy» dostonida ham faqat bitta masnaviy janridagi she'riy parcha keltirilgan:

Sig'inmisham sango, qodir Ollohim,
Orzu Qambar kabi eshiting dodim.
Ikki dunyo yakka yolg'iz farzandim,
Ul sho'x kezsa, mening ko'nglim shodi.
Ishq yo'liga tushib bu yolg'iz qizim,
Uning dardi bilan sarg'aydi yuzim.

[«Gavharoy», «Oshiqnoma», 6-kitob, 2009].

Ushbu she'riy parcha 10 baytdan iborat bo'lib, keyingi baytlarda o'tina-dodima, suzib-kezi, undan-g'amdan, Sherali-Ali, yoronlar-eranlar, Xudo-gado, endi-mindi so'zlari o'zaro qofiyalanib, masnaviy shaklini hosil qilgan.

Nisbatan ko'proq masnaviy qo'llanilgan doston bu «oshiqnoma»lar tarkibiga kirgan «Layli va Majnun» dostonidir.

Ki ey boniy binag' vujudim,
Isyone zabon rizosi suvdin.
Irshodingni bilmadim g'animat,
Yuz voyki, favd o'linda fursat.
Yuz hayfki tutmadim tariqing,
Bir necha kun o'lmadim rafiqing.

[«Layli va Majnun», «Oshiqnoma», 5-kitob, 2008].

Ushbu dostonning 5 kitobga kiritilgan variantida 3, 10, 20 baytli uchta masnaviy keltirilgan. Ularning har biri *a-a*, *b-b*, *v-v* tarzida qofiyalangan.

Shu o'rinda aytish kerakki, yuqorida keltirilgan masnaviylarning barchasida aruz vaznining ruknlari betartib holatda joylashgan. Shunday bo'lsa-da biz bu she'riy parchalarni masnaviy sifatida o'rganishimizga quyidagi ikki sababni ko'rsatishimiz mumkin:

1) She'riy parchalarning shakl va qofiyalanish jihati aynan masnaviyga o'xshash ekanligi;

2) Doston ijrochilarining mumtoz janrlarda qalam tebratgan shoir emas, balki mumtoz adabiyotni chuqur o'rgangan baxshi sifatida ijro etganligi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Xorazm «oshiq» turkumi dostonlari tarkibidagi mumtoz janrlar tarkibi ilmiy jihatdan tadqiq etilmaganligi sababli xalq dostonlarining mumtoz adabiyot bilan munosabati haqida mulohazalar yetarli emas. Tadqiqotlar davomida ushbu masalalarni kengroq o'rganish hamda xalq dostonchiligi va mumtoz adabiyotning bog'liqligini ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurauf Fitrat. Aruz haqida: Adabiyot muallimlari va ilmi toliblar uchun. Toshkent – 1997.
2. Nosirov O, Jamolov S, Ziyoviddinov M. O'zbek klassik she'riyati janrlari. Toshkent – 1979.
3. Orzibekov R. O'zbek lirik poeziyasida g'azal va musammat. Toshkent – 1976.
4. «Oshiqnoma». I kitob. – Urganch: «Xorazm», 2005.
5. «Oshiqnoma». II kitob. – Urganch: «Xorazm», 2005.
6. «Oshiqnoma». V kitob. – Urganch: «Xorazm», 2011.
7. «Oshiqnoma». VI kitob. – Urganch: «Xorazm», 2011.
8. Yusupova D. Aruz alifbosi. Toshkent – 2015.

NAVOIY SHE'RIYATIDA PAYG'AMBARLAR SIYMOLARI TALQINI

Mamatova Sadbara Qo'ldosheva

O'zbekiston Milli universiteti

«Adabiyotshunoslik (o'zbek adabiyoti)»

mutaxassisligi magistranti

E-mail: sadbara1987@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyondalaridan biri Alisher Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy», «Xamsa» va «Tarixi anbiyo va hukamo» asarlarida payg'ambarlar obrazlariga e'tibor qaratilgan. Ushbu asarlarning tasavvufga bog'liq jihatlari, payg'ambarlar obrazlari bilan mutanosibli o'rganilgan. Shuningdek, hamd, na't g'azallarning shoir ijodi, dunyoqarashi va badiiy olamida tutgan o'rni, g'azallarning bir tomondan islom dini bilan ikkinchi tomondan esa so'fiyona qarashlarga muvofiq kelishi, ulardagi payg'ambarlar obrazining vazifasi, mazmuni va ahamiyati tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Hamd g'azali, Na't g'azali, tasavvuf, Muxammad s.a.v, Xizr a.s, Odam a.s, Iso a.s, Nuh a.s., Sulaymon a.s.

Annotation: The article deals with the images of the prophets in the works of Alisher Navoi, one of the major representatives of Uzbek classical literature, "Khazain ul-maoni", "Khamsa" and "Tarihi anbiyo va hukamo". The aspects of these works related to Sufism and their correlation with the images of the prophets are studied. The role of ghazals in the work, worldview and artistic world of the poet, the compatibility of ghazals with Islam on the one hand and Sufi views on the other, the function, meaning and meaning of the image of the prophets in them are also explored.

Keywords: Hamd ghazali, Naat ghazali, Sufism, Muhammad s.a.v., Khizr s.a.v., Adam s.a.v., Jesus s.a.v., Nuh s.a.v., Suleiman s.a.v.

Аннотация: В статье рассматриваются образы пророков в произведениях Алишера Навои, одного из крупных представителей узбекской классической литературы, «Хазайн ул-маони», «Хамса» и «Тарихи анбиё ва хукамо». Изучены аспекты этих произведений, связанные с суфизмом, и их соотношение с образами пророков. Также исследуется роль газелей в творчестве, мировоззрении и художественном мире поэта, совместимость газелей с исламом с одной стороны и суфийскими воззрениями с другой, функция, значение и значение образа пророков в них.

Ключевые слова: Хамд газали, Наат газали, Суфизм, Мухаммад с.а.в., Хизр с.а.в., Адам с.а.в., Исус с.а.в., Нух с.а.в., Сулейман с.а.в.

Alisher Navoiy o'zining «Xazoyin ul-maoniy» devonini ham an'anaga muvofiq hamd, munojot g'azallar boshlab, na't va me'roj mavzusidagi g'azallar bilan davom ettiradi. Navoiygacha devon yaratgan shoirlar ijodida ham aynan shu mavzudagi payg'ambarlar timsollari vositasida bitilgan g'azallarni uchratishimiz mumkin. Lekin bu g'azallar Navoiy g'azallari kabi inson

qalbidan joy topa olmagan. Chunki Navoiy gʻazallarida islom dini va tasavvufga uygʻun falsafiy qarashlarni umushtira olgan shoirdir.

Hamd yoʻlida bitilgan gʻazallarda shoir Allohni madh etadi, ulugʻlaydi, undan najot soʻraydi, oʻzining zaifligini izhor qiladi. Alloh, odam va olam oʻrtasidagi munosabatlar haqidagi diniy qarashlar va tasavvurlarning asosi aynan shu gʻazallarga singdirilgan.

«Xazoyin ul-maoniy» devonidagi gʻazallarning bir qancha qismini paygʻambarlar timsollari aks etgan gʻazallar tashkil etadi. Ushbu gʻazallarning mazmuni anʼanaviy mavzu sifatida eʼtirof etilsada, aslida ularda har bir musulmon uchun komil inson boʻlgan paygʻambarimiz Muhammad Mustafo (s.a.v) ning hayot tarziga oid lavhalar, unga yuburilgan moʻjizalar va cheksiz muhabbat ifoda etilgan. Manbalarda «Ey Rasulim, sen boʻlmaganingda edi, olamlarni yaratmagan boʻlardim» degan hadisga duch kelamiz.

Olamning yaratilishidan maqsad Odam a.s., olamning yaratilishidan maqsad esa paygʻambarimiz Muhammad (s.a.v.) ekanligi quyidagi baytda ham oʻz aksini topgan:

Olam-u odam fidong oʻlsunki borsen, ey habib,
Sen gʻaraz insondin, ar olamdin insondur gʻaraz.

«Agar Rasululloh boʻlmasa edi, Xudo hech narsani yaratmasdi. Boshqalar ildizdan chiqqan daraxtga oʻxshaydilar. Rasululloh olamga tarqalgan ulugʻ daraxtdur». Ushbu jumlagi uygʻun fikrlar baytda ham oʻz ifodasini topgan. «Maqtash va ulugʻlash cheksiz ulugʻ, qudratlik Allohga loyiqdurkim, Muhammad nurini xalq etib, aning tufaylidin olamni yaratdi. Olamni yaratishdan maqsad odam yaratish edi. Shuning uchun insonlar ichida alardin ulugʻ ruhlik, pok zotlik bir guruh kishilar yaratib, oʻzi bilan bandalari orasida yashovchilik vazifasini alarga topshirdi. Bularning eng avvali hamma inson otasi, otamiz hazrat Safiyullohdir. Hammalaridan afzal, eng oxirgi xotamul anbiyo paygʻambar Muhammad Mustafo (s.a.v) erur. Navoiy bir gʻazalida:

Xamiri moyayi jismingdin ortqanni qazo,
Ikki badanda qilib rux, atadi Xizru Masih.

[Alisher N, 1988; 616]

-deydi Navoiy. Baytda aytilishicha, Rasulullohning loyi qorilganda uning ortib qolgan qismidan Xizr va Iso alayhissalomlar yaratilgan ekan. Bu fikr Muhammad (s.a.v) ning jami paygʻambarlar paygʻambari ekanligiga ishora qiladi. Ushbu mazmundagi baytlar shoir gʻazallarida tez-tez uchrab turadi. Jumladan:

Ey nubuvvat xayligʻa xotam bani Odam aro,
Gar alar xotam, sen ul otkim boʻlur xotam aro.

Ushbu bayt Qurʼoni Karimdagi «Muhammad sizlardan biron kishining otasi emasdur, balki u Allohning paygʻambari va paygʻambarlarning soʻngisidir» degan oyatiga muvofiq keladi. Bu haqiqatni ifodalashda shoir xotam soʻzining maʼno imkoniyatlaridan keng foydalanadi, shu bilan birga, Muhammad paygʻambar «xamiri moyayi jismi» ning yaratilishiga etiborimizni qaratadi.

Professor Najmiddin Komilov tasavvufning kayhoniy tushunchalari, ya'ni olam tuzilishi haqidagi tasavvurlarni qisqacha sharxlar ekan, shunday deydi: «Tasavvuf falsafasiga binoan Alloh taolo avval Muhammad alayhissalomning yaratdi. So'ngra shu nur tufayli olamlarni va odamlarni yaratdi. Shunday qilib, olam asosida Muhammad nuri yoki Muhammad haqiqati yotadi. Olamlar boshida Muhammad nuri mavjud bo'lganligi sababli birinchi inson hazrati Odam Safiullohni Muhammadning o'g'li, boshqacha aytganda, Muhammad (s.a.v) ga nisbatan ham ota, ham o'g'il deyish mumkin. Navoiy g'azallarida aynan shu masalaga e'tibor qaratilgan:

Odamki, bashar nasli silkiga erur payvand,
Suratda sanga valid, ma'noda sanga farzand

[Alisher N, 1989; 560].

«Butun insoniyatni farzand deb bilgan Odam a.s. zohiran Muhammad s.a.v ga ota, mohiyatda esa senga farzand» - deydi Navoiy. «Bunda ba'zilar o'ylagandek, ul muborak zotning tarixiy shaxsiyatlari emas, tasavvufiy manbalarda ko'p marta ta'kidlanganidek, Odam a.s. ning loyi qorilayotgan chog'dayoq payg'ambar bo'lgan haqiqati Muhammadiya nazarga olinmog'I lozim». Odam ato farzandlari butun yer yuzidagi odamlarni haq yo'lga boshlash uchun yuborilgan payg'ambarlarni xalqa deb, ya'ni uzuk halqasi deb bilsak, Rasululloh (s.a.v) ana shu uzuk xalqasini bog'lab turuvchi uzuk ko'ziga bitilgan ism tiriklikning mazmuni ekanligi e'tirof etiladi. Navoiy Rasulullohga bo'lgan muhabbatini u zot hayotidagi eng baxtiyor kunlar bilan bog'laydi:

Ne uchun kuymish qaro har yon solib jaybig'a chok,
Furqatingdin Ka'ba gar qolmaydurur motam aro.

Bu baytdagi manzaralar vositasida Payg'ambarimizning Makkadan Madinaga xijrat qilganliklari aytilmoqda. Ya'ni «Agar Ka'ba sendan ayrilgani uchun motam tutmayotgan bo'lsa, nega u qora libosini kiyib, motam tutmoqda». Baytdagi Ka'ba timsolini ramziy mazmundagi ko'ngil ma'nosi bilan bog'lab tushunganda Rasululloh bilan birga hijrat qilib ketolmay qolib ketayotgan kishilar o'z aksini topgan. Rasulullohni poklik olamining so'fiysi deb bilgan shoir shunday degan:

So'fiyi olami qudsiy senu as'hob rusul,
Arshi a'lo kelib ul xayl uchun xonaqohing

[Alisher N, 1990; 568].

«Sen poklik olamining so'fiysisan. Boshqa payg'ambarlar sahobalardir. Sizlar uchun arshi a'lo xonaqohdir». Rasululloh samoga ko'tarilgan kecha har bir osmondan otayotganda o'zidan avval o'tgan payg'ambarlarga duch keladi, Odam a.s, Iso a.s, Yahyo a.s, Yusuf a.s, Muso a.s, Ibrohim a.s, Idris alayhissalomlar bilan ko'rishganlar. Navoiy g'azallarida boshqa payg'ambarlar timsoli qo'llangan shunday baytlar borki, ularda me'roj kechasi voqealari chog'ishtiriladi.

Rafiqing toyir andoqkim Sulaymon oldida hudhud,
Buroqing soyir anjum shohi ustida sipehroso.

Ushbu baytda rafiq- do'st; toyir- davlat qushi; soyir- sayr qiluvchi; anjum shohi- yulduzlar shohi deb izohlanadi. Sulaymon- islomda payg'ambar va shavkatli podshoh hamdir. Rivoyatlarga ko'ra unga yer-u osmon, shamol, dev-u pari, barcha hayvonot olami bo'ysungan. Bir kun Hudhud sulaymonga Sabo shahri va uning malikasi Bilqis haqida xabar keltiradi. Birinchi misrada shunga ishora qilib talmeh orqali Jabroilning Muhammad payg'ambarga xabar yetkazib turishini Hudhudning Sulaymonga xabar yetkazishiga qiyos etilmoqda. Ikkinchi misrada payg'ambarning o'zini maqtash asnosida uning yaqinlari va ko'makchilarining sifatlarini ham badiiy tasvirlaydi.

Alisher Navoiy hayotni e'tirof qilarkan, **olamning olam bo'lishi ham hayot guli bo'lmish inson uchundir**, deydi. Agar hayot gulshan, bog'u bo'ston bo'lsa, inson uning gulidir deb ta'riflaydi. Shuning uchun insonlar hayotning qadriga yetishlari, o'zliklarini anglashlari va eng asosiysi, «UMR» deb atalmish bebaho ne'matni qadrlashlari kerakligini uqtiradi. Insonning hayoti abadiy emas, u tug'iladi, o'ladi, ota-bobolar o'rmini farzandlar, nabiralar egallaydi. Shunday ekan, inson hayotdan unumli foydalanishni bilmog'i, uning har bir daqiqasini, qadr-qimmatini chuqur mushohada qilmog'i va shunga qarab oqilona ish tutmog'i lozim, aks holda so'nggi pushaymon foydasizligini turli majoziy timsollarda izohlaydi. «Hayrat ul-abror» dostonining o'n yettinchi maqolati «**Bahor yigitligi haqida**» deb nomlangan. Unda shoir umr ta'rifini beradi: insonning umr bahori, eng go'zal davri haqida so'z yuritadi. Insonga berilgan umrni yil fasllariga qiyos qiladi. Inson umr bahorini shunday o'tkazishi kerakki, yoshlik mevalari to'kilib, baqo gulshanini go'zallik tark etganda, oh ila nadomatlar chekmasin. Navoiy bir insonning maqsadsiz o'tgan umrini shunday bo'laklarga ajratadi. O'n yoshgacha - g'aflat, yigirmagacha – bilimsizligu mastlik bilan band bo'lish, o'ttiz bilan qirq ichida aysh qilish, inson ellik yoshga borganda taraqqiy qilishi mumkin emas. Oltmish yoshda esa ishi tanazzulga yuz tutadi. Yetmish yoshda turishing, saksonda o'tirishing farzdir. To'qson yoshda yiqilmoq, yuz yoshda jon tark qilishing kerak. Bunday samarasiz umrdan o'lim yaxshiroqdir. Kimdir qisqa umrini mazmunli o'tkazib, elga na'fi tegadi. Kimdir esa mazmunsiz umr kechiradi. Navoiy ta'kidicha, har bir inson umrining bahori, yigitligini ilm-hunar egallashga safarbar etmog'i joiz.

*Umri tabiiy kishiga bo'lsa kom,
Istar o'lib, har sari qilg'ay xirom.
Umri tabiiy dema, gar umri Nuh,
Bor esa, tavfiqdin o'lmay futuh,
Yaxshiroq ul umrdin o'lmoq yiroq,
Umr nekim, andin o'lum yaxshiroq..*

Alisher Navoiy umrni fasllar go'zali bahorga qiyos etarkan, uni insonning ayni g'ayrati jo'shgan, mehnat qilib charchamaydigan davriga qiyos etadi. Shuning uchun bu fasl go'zalliklaridan zavq ola bilish va o'rinni foydalanish umrni bezashini uqtiradi. Aksincha, bu go'zalliklardan zavq ola bilmaslik, tiriklikda o'likdek hayot kechirish bilan barobar deb, uni kuz xazonrezgisiga o'xshatdi. Inson umri so'ngida pushaymonlik girdobiga tushib qolmaslik uchun yoshligini befoyda o'tkazmaslik kerakligini ta'kidlaydi.

Qo‘lin bu barq yorutti, damin buy el ochdi,
Agar sipehr uza Muso edi gar Iso.

Ushbu baytda esa Muso payg‘ambarning qo‘liga Alloh inoyat qilgan nur va Iso Masihga ravo bo‘lgan tiriltiruvchi nafas haqida so‘z ketadi. Falak uzra chaqmoq Musoning qo‘lini yoritti, yel Isoning Nafasini ochdi. Baytdagi «bu barq» va «bu yel» Allohni nazarda tutadi. Muso a.s ga payg‘ambarlik nasib bo‘lganda unga Alloh to‘qqizta mo‘jiza ato etgan va uning bittasi qo‘ldir. Muso a.s ning qo‘liga nur jo bo‘lgan. Muso va Iso a.s lar payg‘ambarlikka erishgan vaqtlaridagi voqealar va ularning ilohiy xususiyatlarini keltirish tufayli Muhammad s.a.v ning me‘roj kechasidagi Alloh visoliga yetib, pyg‘ambarlikka erishganini qiyoslab, payg‘ambarimizdagi ustunlikni ko‘rishimiz mumkin.

Navoiy g‘azallarida qo‘llangan payg‘ambarlar obrazi diniy va dunyoviy ilmlarni o‘zida mujassamlashtirgan. Alloh hamdi va payg‘ambar maqtoviga bag‘ishlangan g‘azallarda chin e‘tiqod sari undovchi ulug‘vorliklar tasvir markaziga olinadi. Shoir g‘azallarida payg‘ambarlar timsoliga murojaat etish orqali o‘zining muhim siyosiy-ijtimoiy, ilohiy-irfoniylar, axloqiy-ta’limiy qarashlarini ifoda etgan.

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» devonidagi, Xizr, Muxammad s.a.v, Sulaymon a.s, Iso a.s, Odam a.s timsollari qo‘llangan baytlar va o‘rinlarning mohiyatini ochib berishga harakat qilindi, ayni choqda ushbu timsollarga murojaatining sabablari xususida atroflicha mulohazalar yuritilib shoirning san’atkorlik mahorati tahlilllar asosida yoritildi.

Xizr, Muxammad s.a.v, Sulaymon a.s, Iso a.s, Nuh a.s., Odam a.s timsollari Navoiyning asarlarida uchraydigan o‘zbek adabiyotshunosligining so‘nggi yutuqlari asosida o‘rganildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher N. G‘aroyib us-sig‘ar. Mukammal asarlar to‘plami. XX tomlik, 3-tom. Toshkent: Fan, 1988. – 616 b.
2. Alisher N. Navodir ush-shabob. Mukammal asarlar to‘plami. XX tomlik, 4-tom. Toshkent: Fan, 1989. – 560 b.
3. Alisher N. Badoe ul-vasat. Mukammal asarlar to‘plami. XX tomlik, 5-tom. Toshkent: Fan, 1990. – 544 b.
4. Alisher N. Favoyid ul-kibar. Mukammal asarlar to‘plami. XX tomlik, 6-tom. Toshkent: Fan, 1990. – 568 b.
5. Alisher N. Tarixi anbiyo va hukamo. Mukammal asarlar to‘plami. XX tomlik, 16-tom. – Toshkent: Fan, 1991. – 392 b.
6. Abdullayev A. Tasavvuf va uning namoyondalari. – Termiz, 2007. – 198 b.

SECTION 2.

THE IMPORTANCE OF "BOBURNOMA" IN THE HISTORY OF EASTERN PROSE

«BOBURNOMA» – O‘ZBEK NASRINING NODIR YODGORLIGI

Yakubov Islamjon Axmedjanovich

Filologiya fanlari doktori, professor

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

Annotasiya: Mustaqillik jahon tarixidagi buyuk siymolardan biri, o‘zbek xalqining mashhur farzandi Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) shaxsiyati, merosi va umuman boburshunoslikda yangi davr, yangi sahifa ochdi. Bobur yashagan davrdagi adabiy-madaniy hayot va uning yetakchi namoyandalari shaxsiyati va merosi xolis o‘rganildi. Ulug‘ sarkarda, shoh va shoir Mirzo Bobur asarlari qayta nashr qilindi. Uning bebaho merosi ilmiy nuqtai nazardan tahlil etildi. Muayyan tizimga solinib, izohlar bilan ta‘minlandi. Targ‘ib va tashviq etildi. «Bobur ensiklopediyasi» nashr etildi. Bobur fondi xayrli ishlarni amalga oshirdi. Mirzo Bobur haqida adabiy-badiiy va sahna asarlari yuzaga keldi. «Boburnoma» tarixiy-memuari haqida bir qator ilmiy-nazariy tadqiqotlar yuzaga keldi. Maqolada bu asar o‘zbek nasrining nodir yodgorligi sifatida tahlilga tortilgan. Shuningdek, Alisher Navoiy shaxsiyati, muhiti, ijtimoiy-siyosiy, adabiy-madaniy jarayondagi o‘rni haqida uning zamondoshi va izdoshi Mirzo Boburning fikr-qarashlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Ikkinchi Renessans, shoir va mutafakkir, memuar, tarixiy voqelik, tarixiy shaxs, badiiy portret, badiiy xarakter, badiiy uslub, konflikt, dramatism, estetik ta‘sirchanlik, muallif obrazi.

Аннотация: Независимость Узбекистана открыл новую эпоху и новую страницу в личности, наследии Захириддина Мухаммеда Бабура (1483-1530), и бабуроведении в целом. Он был одним из великих деятелей мировой истории, прославленное детище узбекского народа. В эти годы объективно изучена литературно-культурная жизнь бабурского времени, личность и наследие его ведущих представителей. Переизданы произведения великого полководца, царя и поэта Мирзы Бабура. Его бесценное наследие было проанализировано с научной точки зрения. Он был помещен в определенную систему и обеспечен изоксами. Издана «Энциклопедия Бабура». Фонд Бабура проделал хорошую работу. О Мирзе Бабуре созданы литературные, художественные и театральные произведения. По «Бобурноме» проведен ряд научно-теоретических исследований. В данной статье «Бобурнома» анализируется как редкий памятник узбекской прозы. Также как современника и последователя Навои были изучены мнения Мирзо Бабура о личности Алишера Навои, его окружении, месте в общественно-политическом, литературно-культурном процессе

Ключевые слова: второе Возрождение, поэт и мыслитель, мемуары, историческая действительность, историческая личность, художественный портрет, художественный

характер, художественный стиль, конфликт, драматизм, эстетическое впечатление, образ автора.

Abstract: The independence of Uzbekistan opened a new era and a new page in the personality, heritage of Zahiriddin Muhammad Babur (1483-1530), and Babur studies in general. He was one of the great figures of world history, a glorified brainchild of the Uzbek people. During these years, the literary and cultural life of the Babur time, the personality and heritage of its leading representatives were objectively studied. The works of the great commander, king and poet Mirza Babur have been republished. His priceless legacy has been analyzed from a scientific point of view. It was placed in a certain system and provided with isoxes. The "Encyclopedia of Babur" was published. The Babur Foundation has done a good job. Literary, artistic and theatrical works have been created about Mirza Babur. A number of scientific and theoretical studies have been carried out on "Boburnome". In this article, "Boburnoma" is analyzed as a rare monument of Uzbek prose. Also, as a contemporary and follower of Navoi, the opinions of Mirzo Babur about the personality of Alisher Navoi, environment, place in the socio-political, literary and cultural process were studied.

Keywords: second Renaissance, poet and thinker, memoirs, historical reality, historical personality, artistic portrait, artistic character, artistic style, conflict, drama, aesthetic impression, image of the author.

Donishmand xalqimiz hamisha jahonning eng ilg'or, taraqqiy etgan xalqlari qatorida bo'lib kelganidan ulkan g'urur, iftixor tuygan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020 yilning 9 sentyabrida O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqida:

«O'n beshinchi asrda Sohibqiron Amir Temur bobomiz asos solgan va uning munosib avlodlari davom ettirgan muhtasham saltanat, yurtimizda ikkinchi Uyg'onish, ya'ni ikkinchi Renessans davrini boshlab berdi. Bu davrda Qozizoda Rumiy, Mirzo Ulug'bek, G'iyosiddin Koshiy, Ali Qushchi singari benazir olimlar, Lutfiy, Sakkokiy, Hofiz Xorazmiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo kabi mumtoz shoir va mutafakkirlar maydonga chiqdi... Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma'naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o'lmas meros hamisha yonimizda bo'lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag'ishlashi lozim», deya ta'kidladilar. [Mirziyoyev Sh.M., – B. 2]

Darhaqiqat, ulug' ma'rifatparvar ajdodlarimiz bashariyatga daxldor ilm-fan yutuqlarini chuqur o'rganish va boyitishga bag'ishlagan aql-zakovati va salohiyatining mahsullari bo'lgan noyob adabiy-madaniy meros amaliy hayotimizda hamisha dasturilamal bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» tarixiy-memuari ana shunday noyob yozma obidalaridan biridir. Bu fikrni ilk manbalar ham tasdiqlaydi [Gulbadanbegim, 1998; 29-103.]

Asarda ko'plab tarixiy voqealar manzarasi, tabiat tavirlari chizilgan. Tarixiy shaxslarning portreti va xarakter-xususiyatlari tasvirlangan. [Rumer Goden. 2007; 15] Turli xil sarguzasht, rivoyat va latifalar maroqli va jozibali badiiy uslubda ifodalangan. Xalq maqol va matallari, ta'birlaridan barakali foydalanilgan. Nasr va nazmning o'zaro mutanosib bo'lishi ta'minlangan.

Muallif voqea-hodisalarni konfliktlar orqali rivojlantirib, vaziyat-holatlar dramatizmining ta'sirchanligiga erishgan. Prof. N.M.Mallaev bu holga e'tibor qaratarkan:

«Boburnoma»dagi voqealar turli situatsiya va konfliktlar bilan rivojlanib boradi, voqealar bir butun kompozitsiya: ekspozitsiya, kulminatsiya va yechim atrofiga uyushadi» – deb yozgan edi. [Mallaev, 1976; 596]

Mazkur voqealarning bevosita yoki bilvosita ishtirokchisi bo'lgan muallif – Bobur Mirzo obrazi voqealar zanjirini o'zaro payvandlab, syujet chizig'ini yuzaga keltiradi va kompozitsion yaxlitlikni uyushtiruvchi vazifasini bajaradi. Anglashiladiki, «Boburnoma» nainki tarixiy-memuar asar, balki o'zbek nasrining ham nodir yodgorligidir.

«Boburnoma»da Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Shayboniyxon, Shayxim Suhayliy, Husayn Ali Tufayliy, Osafiy, Binoiy, Sayfiy Buxoriy, Ohiy, Muhammad Solih kabi ko'plab qalam ahli shaxsiyati, insoniy xarakteri, iqtidor va salohiyati haqidagi qimmatli ma'lumotlarga duch kelamiz. Biz ushbu maqolada Boburning Alisher Navoiy haqidagi xotira-yodnomalari ayrim jihatlariga to'xtalamiz. Ayni masala A.P.Qayumov kabi navoiyshunos ustozlar e'tiborini ham jalb qilgan edi. [Qayumov, 2009. 84-90]

Tabiiyki, akademik olim kuzatishlari ushbu mavzuda fikrlashimizga turtki beribgina qolmay, muayyan nazariy asos vazifasini ham o'tadi.

Ma'lumki, Alisher Navoiy samimiy va rostgo'y inson sifatida qadrdon do'sti va mamlakat hukmdori Sulton Husayn Mirzoning sahva-xatolarini uning o'ziga dadil ayta olardi. Shoh ham bundan zinhor ranjimas, ko'nglida zarracha kingidir hosil bo'lmasdi. Mirzo Bobur bunday vaziyat-hollardan biri xususida so'zlarkan, shohning tez fahmli, bag'rikengligi, samimiyati hamda hazrat Navoiyning dadilligi nozik ko'ngilligiga alohida e'tibor qaratadi:

«Bir kun Alisherbek bila mirzoning orasida bir suhbat o'ttikim, mirzoning tez fahmli'ig'a va Alisherbekning riqqati qalbig'a doldur. Alisherbek sirriy so'zlarni mirzog'a go'shaki g'alaba aytti. Dag'i dedikim: – Bu so'zlarni unutung. – Mirzo filhol ayttikim: – Qaysi so'zlarni? – Alisherbek bisyor mutaassir bo'lub ko'p yig'ladi.» [Bobur, 1990; 40]

Ko'rinadiki, mamlakat osoyishtaligi va farovonligini ta'minlashda ikki do'stning yuqoridagi kabi sinashta va ruhan yaqin ekani ham muhim rol o'ynagan.

Oltmish yosh ostonasidagi Alisher Navoiy va navqiron Bobur Mirzo hayotlik chog'larida yuzma-yuz uchrasha olishmagan. Ammo ular o'rtasidagi o'zaro hurmat-ehtiro, ilmiy-ijodiy hamkorlik mavjud bo'lgani haqidagi go'zal xotiralarni eslagan Mirzo Bobur:

«Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg'onda Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi. Men ham bir kitobat yiborib edim, orqasida turki bayt aytib, bitib yiborib edim. Javob kelguncha tafriqa va g'avgo bo'ldi» - deb yozadi. [Bobur, 1990; 78]

Chamasi mamlakatdagi notinchlik (Saripulda Shayboniyxon bilan bo'lgan urush, qamal, qahatchilik, sulh va nihoyat sarson-sargardonlik) ning og'ir va mashaqqatli yillarida Navoiyning javob maktubi Mirzo Boburga etib kelmagan yoxud o'sha alam-iztirobli damlarda yo'qolgan bo'lishi mumkin. Ammo Alisher Navoiyning shaxsan o'zi 17-19 yoshlardagi Mirzo Boburga ayrim asarlarini jo'natishi va yosh shoirning turkigo'ylik bobida ulug' ustozga ergashishi Xurosonu Turkistonning XIV-XV asrdagi adabiy hayoti uchun tarixiy ahamiyatga molik muhim madaniy hodisa edi.

Mirzo Bobur Fargʻona viloyatining oʻsha paytdagi poytaxti Andijon haqida soʻzlarkan, nainki uning tarixi, arxitekturasi, geografiyasi va tabiati, balki aholisining tili haqida ham muhim maʼlumotlar beradi. Eʼtiborli jihati shundaki, muallif Andijon jonli xalq tili va Navoiy asarlarining tilidagi yaqinlikka alohida ahamiyat qaratadi:

«... Eli turkdur. Shahr va bozorisida turki bilmas kishi yoʻqtur. Elining lafzi qalam bila rosttur.

Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti boʻvujudkim Hiriya nashʼu namo topibtur, bu til biladur.» [Bobur. 1990; 6]

Mirzo Bobur Sulton Husayn Mirzoning xulq-atvori, davlat siyosati haqida soʻzlarkan din, shariat va huquqshunoslik – fiqx sohasida ham Alisher Navoiy uning yaqin maslahatchisi boʻlganiga eʼtibor qaratadi:

«Avval taxt olgʻonda xayoli bor ekandurkim, duvozda imomni xutbada oʻqutgʻay. Alisherbek va baʼzilar manʼ qilibturlar. Soʻngralar xud jamiʼ ish-kuchi sunnat va jamoat mazhabi bila muvofiq edi. « [Bobur. 1990; 147]

Anglashiladiki, oʻz qarashlarida Qurʼoni karim va hadisi sharifga tayangan Alisher Navoiy Samarqanddan Hirotga qaytishi hamon, mamlakatda ilohiyot masalalari sunniylik va izchil islom asosida hal qilinishiga katta ahamiyat bergan. Ulamolalar bilan hamkor-hamnafas boʻlib, shohni ham shunga koʻndirgan.

«Boburnoma»da muallif 1505-1506 yil voqealari haqida toʻxtalangan oʻrinlarda Alisher Navoiy haqida ancha batafsil maʼlumotlar beradi: «Yana Alisherbek Navoiy edi, begi emas edi, balki musohibi edi, kichikligida hammaktab ekandurlar. Xususiyat bisyor ekandur. Bilmon, ne jarima bila Sulton Abusaid mirzo Hiriya dan ixroj qildi. Samarqandga bordi, necha yil kim, Samarqandta edi. Ahmad Hojibek murabbiy va muqavviysi edi. Alisherbekning mijozi nozok bila mashhurdir. El nazokatini davlatining gʻururidir tasavvur qilur erdilar. Andoq emas ekandur, bu sifat anga jibilliy ekandur. Samarqandta ekanda ham ushmundoq nozok mijozi ekandur.

Alisherbek naziri yoʻq kishi edi. Turkiy til bila to sheʼr aytubturlar, hech kim oncha koʻp va xoʻb aytqon emas. Olti masnaviy kitob nazm qilibtur, beshi «Xamsa» javobida, yana bir «Mantiqut-tayr» vaznida «Lisonut-tayr» otliq. Toʻrt gʻazaliyot devoni tartib qilibtur: «Gʻarayibus-sigʻar», «Navodirush-shabob», «Badoyiul-vasat», «Favoyidul-kibar» otliq. Yaxshi ruboiyoti ham bor... Yana misiqida yaxshi nimalar bogʻlabtur. Yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordur...

Ahli hunar va ahli hunargʻa Alisherbekcha murabbiy va muqavviy maʼlum emaskim, hargiz paydo boʻlmish boʻlgʻay... Mirzodin nima olmas, balki yilda Mirzogʻa kulliy mablagʻlar peshkash qilur edi...» [Bobur. 1990; 153-154]

Guvohi boʻlganimizday, Mirzo Bobur kelajak avlodlarning tasavvuri toʻliq boʻlishi istagida Navoiy toʻgʻrisida mukammal maʼlumotlar keltiradi. Eʼtiborli jihati shundaki, muallif ularning barchasini rostgoʻylik va haqqoniylik tamoyiliga toʻla amal qilgan holda bayon etadi. Bu satrlar orqali biz hamisha uning Navoiyga boʻlgan cheksiz hurmat va ehtiromini his qilib turamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гулбаданбегим. 1998. Ҳумоюннома: Форс тилидан С.Азимжонова таржимаси. – Тошкент: Маънавият. –104 б.

2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.– Тошкент: Юлдузча нашриёти, 2009. – 368 б.
3. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Қайта ишланган учинчи наشري. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 596 б.
4. Мирзиёев Ш. 2020 йил 9 сентабр. Ўқитувчи ва мураббийлар – янги Ўзбекистонни барпо етишда катта куч, таянч ва суянчимиздир. – Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. // «Халқ сўзи» – 8 б.
5. Румер Годен. Гулбадан. Инглизчадан Холида Сўфиева таржимаси. – Тошкент: ШАРҚ НМАК Бош таҳририяти, 2007. – 176 б.
6. Қаюмов А. Асарлар. 5-жилд. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодиёти. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. – 304 б.

«BOBURNOMA»DA SHAXS RUHIYATI TASVIRI VA MUALLIF MAHORATI

Sulaymonov Isroil Isomiddinovich

filologiya fanlari doktori, dotsent

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning jang va kurash maydonlari tasvirida shaxslarning xarakteri, ichki olami, ruhiy-psixologik holatlari, ularning ruhiyatida sodir boʻladigan oʻzgarishlarni tavirlashda muallif mahorati kabi msalalar gʻoliblik va magʻlublik prizmasi orqali tahlil qilingan.

Kalt soʻzlar: Bobur, muallif dunyoqarashi, Sulton Ibrohim, hind jangchilari tasviri, ruhiy holat, gʻoliblik va magʻlublik holati.

Annotation: In this article is given an analysis of Zahiruddin Muhammad Babur's overview, his points on social-political situation of that time, being master of poet in using words and expressions, his abilities to reveal social-political situation of that time through psychology of winner and being winner by prisms of his abilities in terms of historian, politic and impartially expert.

Keywords: Babur, overview of author, Sultan Ibrakhim, Babur expert of his age, psychological condition of the winner, and being winner.

Аннотация: В статье проведен анализ мировоззрения Захириддина Мухаммада Бабура, его взглядов на общественно-политическую ситуацию того времени, мастерство поэта в использовании слов и выражений, его возможности раскрыть общественно-политическую обстановку того периода через психологию победителя и побежденного через призму его способностей в качестве историка, политика и беспристрастного эксперта.

Ключевые слова: Бабура, мировоззрение автора, Султан Ибрахим, Бабура эксперт своей эпохи, психологическое состояние, победителя и побежденного.

«Boburnoma»ning Hindiston tasviriga bagʻishlangan oʻrinlarida, xususan, jang va kurash maydonlarining tasvirida Boburning xarakter xususiyatlari, ichki olami va ruhiy oʻzgarishlarini ifodalovchi lavhalarga koʻp duch kelamiz. Muallif asarida bunday lahzalarni tasvirlashda beixtiyor tarixiy, esdalik asar uslubidan tabiiy ravishda chekinib, badiiy asar yaratayotgan adibga aylanib qolishini oʻzi ham sezmagan koʻrinadi. Gʻoliblik sururi boʻlmas, Boburning lirik shoir, hayotni chindan sevuvchi, umrni oʻtkinchiligini va uni xush oʻtkazishni qayta-qayta nazmiy asarlarida qayd etgan adib, bunda ham tasvirlarda oʻzini erkin sezib, voqea-hodisalarni qalamga olishda uni badiiy ifodalashga harakat qiladi.

Tarixiy shaxslar – bek va aʼyonlar, sarkardalar va oddiy askar tasvirida biz «Boburnoma» muallifining badiiy tasvirlarga boy satrlarini koʻramizki, muallif bu paytda yaxshi kayfiyatda boʻlgan chogʻida, raqiblar ustidan gʻolib kelib, gʻoliblik nashidasi taʼsiri ostida ifoda etilgan tasvirlarda bu hol yanada yaqqol koʻzga tashlanadi.

Boburning Hindistondagi g'alabasi unga shon-shuhrat keltirishi tabiiy hol edi, albatta. Bu g'oliblikni saqlab qolish uchun u shiddat bilan ish olib boradi, Hindistonni mayda rojalik va kichik feodallar davlatidan bir mustaqil, mustahkam davlatga aylantiradi.

Shu bois Hindistonning birinchi prezidenti Javoharla'l Neru o'zining «Hindistonning kashf etilishi» va «Jahon tarixiga bir nazar» asarlarida Boburning Hindiston tarixida tutgan o'rni haqida ancha ibratli so'zlarni yozib qoldirgan: «Bobur shu paytgacha o'tgan madaniyatli va jozibador insonlar orasida eng yetuklaridan bir edi. U mazhabparastlik kabi cheklanishdan va mutassiblikdan yiroq edi» [Bo'gyp, 2002; 7].

«Boburnoma»da uning hindistonlik raqiblarini o'ziga bo'ysundirish, mag'lubligini isbot etishining o'ziga xos badiiy tasviri berilgan. Bir o'rinda Bobur G'ozixon nomli hind lashkarboshisini tasvirlar ekan, uning ichki olami, ruhiyatida sodir bo'lgan o'zgarishni shu darajada badiiy ifodalaydiki, bu jarayon mag'lub G'ozixonning g'olib Bobur bilan muloqotida o'z aksini topgan. Bobur G'ozixonning ruhiyatida sodir bo'lgan o'zgarishlarni tasvirlash uchun munosib so'z va iboralarni tanlab ishlatadi: «Buyurdimkim, o'shal ikki qilichkim, bizning bila urushur uchun belga bog'lab edi, bo'ynig'a ostilar. Mundoq rustoyi va loda mardak bo'lg'aymukin, ishi bu yerga yetib, hanuz taallul qiladur. Ilgarak kelturdilar. Buyurdumkim, qilichlarni bo'ynidin oldilar. Ko'rushur vaqt yukunmakta ta'xir qiladur. Buyurdumkim, oyog'ini tortib yukundurdilar. Ilgari o'lturg'uzub, bir hindustoniylar bilur kishiga buyurdimkim, bu so'zlarni biror-biror anga xotir nishon qila aytkil. ...O'zungni va o'g'lonlaringni, balujlarning darbadarliqlaridin qutqordim. Xaylxonalarigiz va haramlaringizni Ibrohimning bandixonasidin xalos qildim. Uch karo'r Tatarxonning viloyatini sanga inoyat qildim. Sening haqqingda yomon bordimmukim, to'shung bila belingga ikki qilich bog'lab, cherik tortib, bizning viloyatlarning ustiga kelib, mundoq sho'r va fitna solursen. Qari mabhut mardak bir-ikki so'z og'zida-o'q puypadi, so'zlay olmadi, muqobalada ham demay mundoq muskat so'zlarga ne deya ham olg'ay edi» [Bo'gyp, 2002; 188].

Yuqoridagi matnda Bobur bo'layotgan suhbatning ta'sirini oshirish uchun G'ozixonning ruhiy holatini tasvirlashda, badiiy sayqal berishda uning ruhiy holatidagi o'zgarishga e'tibor qaratib, «qari mabhut mardak bir-ikki so'z og'zida-o'q puypadi, so'zlay olmadi, muqobalada ham demay mundoq muskat so'zlarga ne deya ham olg'ay edi», deydi. Bunda Boburning so'z tanlashiga qoyil qolish kerak. U G'ozixonga aytgan ta'sirli, kishiga qattiq tegadigan so'zlarni «muskat» so'zi bilan umumiy tarzda ifodalaydiki, bu so'z achchiq, hazm qilib bo'lmaydigan ma'nosida kelib, mag'lub G'ozixonning o'sha paytdagi holati, ruhiyati va nochor ahvolda qolganligini ifodalab kelgan, ayni paytda Boburning so'z tanlash mahorati, uni o'rnida ishlata bilishidan ham darak beradi.

Bobur Hindiston sultoni Ibrohim Lo'diy bilan jangga kirishar ekan, Panipat shahri uchun bo'lgan urush oldidan ancha hayajonga tushganligi, noma'lum shahar, joy o'zi ta'kidlaganidek, «vatandin ikki-uch oychilik yo'l kelilib edi. G'arib qavme bila elning ishi tushib edi. Ne biz alarni tillarini bilur edik, ne alar bizning tilimizni» bois ma'lum darajada vahimaga tushadi. Shunda ham Boburning jasurligi, vazminlik bilan bir qarorga kelishi va sharoitni ob'ektiv baholay olishi qo'l kelib, vaziyatni o'nlab oladi. Ana shu lahzada ham g'olib Boburning shiddati, uning fikr mantiqi, juda qisqa muddatda o'zini tutib olishiga, ruhiy holatida o'zgarish sodir bo'lsa ham atrofdagilarga sezdirmasdan, to'g'ri qarorga kelishiga sabab bo'ladi. Aslida bu «g'arib qavme» bilan bir marta

ham muomala qilishga to'g'ri kelmasdan, bundan keyin ular bilan bir muhitda yashashga majburligimuammosi Boburning ko'ngliga g'ulg'ula solsa-da, mag'rur holda shunday xulosaga keladi: «Cherik eli ba'zi xeyle mutaraddid va mutavahhim edilar. Taraddud va tavahhum betaqribdur. Nekim azalda Tengri taqdir qilibtur, andin o'zga bo'lmas. Agarchi alarni ham ayb qilib bo'lmas, haq alar jonibi edi. Ne uchunkim, vatandin ikki-uch oychiliq yo'l kelilib edi. G'arib qavme bila elning ishi tushub edi. Ne biz alarning tillarini bilur eduk, ne alar bizning tilimizni» [Bobur, 2002; 192].

«Boburnoma»da g'olib Bobur bilan mag'lub Ibrohim Lo'diyning yakkama-yakka uchrashuvi jang maydonida bo'lib o'tadi, bu lashkarboshilar faqat bir marta kurash maydonida o'zaro yuzma-yuz duch keladilar. Bobur Ibrohim Lo'diyning ruhiy holatini juda jonli, hayotiy tasvirini beradi. Bunda mag'lubligini his etgan Hind sultoni jang maydonida Boburningqorasi ko'rinishi bilanoq, unda sarosimalik boshlanadi, o'z harakatini nazorat qilolmay qoladi. Ibrohimning bunday holatini badiiy tasvirlagan muallif jang maydonidagi g'olib Bobur va mag'lublikni his etayotgan Ibrohimning ichki olamini juda jonli tasvirini bera olgan: «Sulton Ibrohimning qorasi yiroqtinkim, ko'rundi, hech yerda darang qilmay, tez-o'q keladur edi. Ilgarra kela bizning qoramizkim, alarg'a ko'rundi, bu tartib va yasolnikim, mulohaza qildilar, hasr bo'lub, turay-turmay, kelay-kelay degandek qilib, ne tura oldi, ne burung'idek bedarang kela oldi» [Bobur, 2002; 193].

Boburning yuqoridgi tasviriga e'tibor bersak, Sulton Ibrohimning jang maydonidagi bu harakati muallif tomonidan shunchalik jonli ifodasini topganki, «Boburnoma»dagi shunga o'xshash tasvirlarasarni tarixiy asardan ko'ra ko'proq badiiy asar sirasiga kiritishga asos bo'ladi. Ibrohim Lo'diy ruhiy holatida Boburning jang maydonida qorasi ko'ringunga qadar bo'lgan paytdan uning nazari tushishi bilan shunchalik tez o'zgarish sodir bo'ladiki, bu o'zgarish Bobur shuhratini eshitganuning o'zini ko'rmagan Hind lashkarboshisi uchun dahshat bo'lib ko'rinadi. Ibrohim Lo'diyning bu sarosimali harakatida biz g'olib Boburning shiddati, o'z raqibiga nisbatan ustun kelgan, jang maydonini boshqarib turuvchi g'olib sarkardani ko'ramiz. Boburning «Sulton Ibrohimning qorasi yiroqtinkim, ko'rindi, hech yerda darang qilmay, tez-o'q keladur edi», «bizning qoramizkim, alarg'a ko'rundi», «turay-turmay, kelay-kelay degandek qilib», «ne tura oldi», «ne burung'idek bedarang kela oldi», degan jumllalarida nihoyatda hayotiy tasvir o'z aksini topgan. Bu tasvirda Sulton Ibrohimning xayolidan nima o'tganligi Boburga ma'lum emasku, ammo bu harakat orqali u raqibining avval bezovta bo'lgani, keyinroq esa, voqiea shiddatli tus olib, dinamizm oshgan sari Hind lashkarboshisining harakatida sarosimalik, jang maydonini aniq tasavvur qila olmaslik, raqibi Boburning vahimasi bosganligini «Boburnoma»ning zukko o'quvchisi teran anglay oladi. Chunki, Sulton Ibrohimharakatidagi bu o'zgarishlar, tashvish va iztirobli holatlar muallif tomonidan yuksak badiiyat bilan ifodalagan.

«Boburnoma»da muallifning Ibrohim Lo'diy ustidan g'alaba qozongandan keyingi faxriya tarzida bayon qilingan «ichki nutqi» mavjud bo'lib, unda g'olib Boburning bu yurtida qo'lga kiritgan yutuqlari, kurashlar natijasida chekkan azoblari, bu zahmatlar evaziga qo'lga kiritgan mulklari, shon-sharafi va g'oliblikdan shodlanib, bildirgan ichki nidosi quyidagicha beriladi: «... Bhiradin Biharg'acha afg'on tasarrufida edi, podshohi Sulton Ibrohim edi. Viloyat hisobi bila besh lak cheriki bo'lmoq kerak edi. Ul fursatta yurub, umarosi muxolafat maqomida edilar. ...Sulton Ibrohimdek qalin cheriklik va vase' mulkluk podshoh bila ro'baro' bo'lduk. Tavakkulimizga

yarasha Tengri taolo ranj va mashaqqatimizni zoyi' qilmay, mundoq zo'r g'animni mag'lub qilib, Hindustondek keng mamlakatni maftuh ayladi. Bu davlatni o'zumizning zo'r va quvvatidin ko'rmasbiz, balki Tengrining mahzi lutf va shafqatidindur va bu saodatni o'zumuzning sa'y va himmatidin bilmasbiz, balki Tengrining ayni karam va inoyatidindur» [Bo'6yp, 2002; 195].

Bu o'rinda, garchi Bobur kamtarlik bilan, komil musulmon sifatida barcha g'alabalarining bosh sababchisi Olloh ekanligini qayta-qayta takrorlasa ham, agar uning o'zida bu g'oliblikka azm bo'lmasa, shijoat va g'ayrat bo'lmasa, murodiga yetishi mushkil edi. Boburning bu nidosini biz aslicha qabul qilib, uning qalbida Ollohga bo'lgan yuksak e'tiqod mustahkam o'r mashgani, birzum bo'lsa ham aslo kam bo'lmaganligi, o'zining muvaffaqiyatlarini ana shu e'tiqod tufayli ishonch va sadoqat bilan izhor qilganligi ham unga maqsadiga ershish baxtini nasib etgan edi.

«Boburnoma»da hind askarlarining orasida Bobur tomonidan tasvirlangan haqiqiy fidoiylar ham borki, ular o'z mamlakatlari, yurtlarini Bobur lashkarlaridan mardonavor himoya qilganlar. Shu bilan birga, Bobur lashkarlari orasida vahimaga tushish, dushman harbiy kuchini aslidan ko'p, deb gap tarqatadiganlar ham bo'lgan. Bobur bu kabi jangchilariga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lgan, ularni jang maydonida ruhiy tetikligini saqlash, dushman hiylasiga berilmaslik borasida jiddiy ish olib borgan: «Qarovulliqqa borg'onlar xabar yetkura olmaslar, balki qo'rg'on g'a ham kira olmaslar. Qo'rg'on eli qo'rg'ondin yiroqroq va besurfaroq chiqarlar. Yog'iy zo'rroq kelib, bularni durbatur. Sangarxon janjuha anda shahid bo'ldi. Bu g'avg'oda Kattabek jibasiz-o'q chopib chiqar. Bir kofirni yayoqlatib olur mahalda Kattabekning bir navkarining qilichini olib, Kattabekning kitfig'a-o'q chopar. G'alaba tashvishlar tortti. Raana Sangaaning g'azosid kela olmadi. Necha mahaldin so'ng yaxshiroq bo'ldi. Vale ma'yubroq bo'lubtur. Qismtoy va Shoh Mansur barlos va har kimki, Bayanadin keldi, bilmon qo'rqonlarimu edi, yo elni qo'rqutqonlarimu edi: Kofirning cherikini jald va jarrorliq bila asru ko'p sitoyish va ta'rif qildilar» [Bo'6yp, 2002; 219].

Bunda Bobur lashkarlarining ruhiy holatiga alohida e'tibor berib, bu tushkunlikni bartaraf etish uchun kurashganini bayon etish bilan birga, lashkarning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari haqida ham ma'lumot bermoqda. Albatta, Boburning o'zi ta'kidlaganidek, lashkariga ham oson emasdi. Begona yurt, nomuvofiq ob-havo, begona til kishilarining ruhiy holatiga ta'sir etmasdan qolmasdi. Shunga qaramasdan, Boburning rostbayonligi ustun kelib muxolifat askarining payt poylab, «Kattabekning bir navkarining qilichini olib» Boburning bir layoqatli bekiga zarba berishi, hatto uni «g'azo» kabi o'sha davrda juda muhim bo'lgan jangdan quruq qoldirganini tasvirini bergan muallif asarida realistik tasvirga keng o'rin bergan, mazkur voqeaga badiiy tus berib, raqib askari shijoatini ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchi tomondan asarning shu o'rnida lashkarlarining dushman qo'shinlarini aslidan ko'p deb gap tarqatgan, lashkar orasiga tahlika solishga harakat qilgan o'z safdoshlarining kamchiligini ham ochib beradiki, bu muallifning asarda rostbayonlikni shior qilishining yana bir namunasidir.

Boburning Hindistondagi faoliyatida, asosan uning g'oliblik davri ko'zga tashlanadi. Amir Temur tasarrufiga kirgan yerlarga egalik qilish, buyuk bobosi saltanatini bor bo'y-basti bilan qaytadan tiklash asl maqsadi bo'lgan Bobur, butun harbiy salohiyatini ana shu maqsadga sarflaydi, bu yo'lida to'g'anoq bo'lgan raqiblariga, hatto temuriy shahzodalarga qarshi ayovsiz kurash olib borishiga ham to'g'ri keladi. Hindistonda Chanderiy viloyati uchun olib borilgan jangning tasviri «Boburnoma»dagi eng jonli, realistik lahzalardan iborat bo'lib, unda muallif yuksak badiiy

mahoratini namoyon etgan. Bu tasvir, eng avvalo, hind xalqining oʻz Vataniga boʻlgan muhabbati, unga sodiqligi, ushbu yoʻlda hech narsadan qaytmasligi kabi jihatlarini yuksak badiiyat bilan tasvirlab bergan. Ikkinchi tomondan, bunday epizodlar asarda anchagina boʻlib, Boburning tarixiy voqealarni qanday boʻlsa boricha aks ettirish, ahd qilgan rostbayonligiga sodiq qolish, agarda bunday tasvirlar uning jang maydonidagi harakatlarining gʻoyasiga maʼlum darajada zid boʻlsa ham, dushmanlarining ruhiy tetikligi, tugʻilgan yurtiga muhabbati bois Bobur lashkarlariga asir tushgandan koʻra oʻlimni afzal koʻrishlarini hayotiy tasvirlab berishi katta jasorat sirasiga kiradi. Bunday lahzalar «Boburnoma»ning shuhratin yanada oshirgan, muallifning badiiy mahoratini yaqqol koʻrsatib bergan.

Bunda Bobur raqib tomoni boʻlgan hindlarning ruhiy holati, jang maydonida murakkab sharoitda ham oʻzlarini tuta bilishlari, oʻlimga mardonavor borishlari, oʻzlari emas, xotinlari, farzandlarini ham gʻolib Bobur lashkarlariga asir tushishidan ixtiyoriy oʻlimni afzal koʻrganliklari juda jonli, hayotiy ifodasini topgan. Ushbu satrlar gʻolib Boburning shu lahzadagi gʻalabasini koʻrsatsa ham, maʼnaviy gʻoliblik hind xalqi tomonida ekanligini, hind xalqi uchun begona yurtlarga kirib kelgan lashkarlarga munosabatini bildirgan. Ikkinchi tomoni, Boburning bu tasviri goʻyo tarixiy asarni emas, yuksak badiiy nasr namunasini koʻz oʻngimizda gavdalantiradi. Muallif hind lashkarlarining ruhiy holatini, oʻlimga tik boqib, uni qahramonlarcha qabul qilib, ruhiyatlarida hech qanday oʻzgarish zohir boʻlmaganini «oldururlarini jazm qilib, xotunlarini tamom chopqulab, oʻlturub, oʻzlariga oʻlumni koʻrub, yalangʻoch boʻlub, urushqa kirmishlar», degan jumlar orqali tasvirlaydi. Matndagi «oldururlarini jazm qilib, xotunlarini chopqulab, oʻlturub, oʻzlariga oʻlumni koʻrub, «yalangʻoch boʻlub, urushqa kirmishlar», «ushbu havolida aksar bir-birlarini oʻlturubtur», «aksar bu dastur bila doʻzaxqa bordi», kabi jumalarda esa hind lashkarining ruhiy holati, ichki kechinmalari oʻta hayotiy ifodasini topgan: «Andak fursattin soʻngra kofirlar tamom yalangʻoch boʻlub kelib, urusha kirishtilar. Gʻalaba elni qochurub, fasildin uchurdilar. Bir necha kishini chopqulab, zoyiʻ qildilar. Fasilning ustidin bot borgʻonlarining jihati bu ekindurkim, oldururlarini jazm qilib, xotunlarini tamom chopqulab, oʻlturtub, oʻzlariga oʻlumni koʻrub, yalangʻoch boʻlub, urushqa kelmishlar. Oxir toʻsh-toʻshdin zoʻr qilib, fasil ustidin qochurdilar. Ikki yuz-uch yuz kofir Mediniy Ravning havolisigʻa kirdi. Ushbu havolida aksar bir-birlarini oʻlturubtur. Andoqkim, birisi bir qilichni olib turubtur, oʻzgalari birar-birar ragʻbat bila boʻyunlarini uzotib turubtur. Aksar bu dastur bila doʻzaxqa bordi» [Бобур, 2002; 235].

Bobur yuqoridagi matnda hind lashkari bilan sodir boʻlgan, kishi tasavvur qilishi mushkil ruhiy holatni keltiradi. Bunda adib hind lashkarining ruhiy holatini yuksak darajada tabiiy, hayotiy tasvirlab beradiki, unda vatan himoyasi yoʻlida jonini ham ayamaydigan kishilarning umulashma obrazi yaratilgan. Mantiqan qaraganda, oʻlimga jon-jahdi bilan tik boruvchi shaxs boʻlmasa kerak. Bobur hindlarning vatanparvarligini koʻrsatish uchun ularning «ragʻbat» bilan oʻlimni qarshi olishlarini tasvirlamoqda. Bu soʻz hindlarning ichki olami, oʻlimni pisand qilmasligi, ruhiy holatida sodir boʻlgan bu oʻzgarishlarni taqdiri azalning hukmi sifatida qabul qilganligini soʻz taʼsiri orqali ifodalaganki, uning badiiy mahoratidan darak beradi: «Aksar bir-birlarni oʻlturubtur. Andoqkim, birisi bir qilichni olib turubtur, oʻzgalari birar-birar ragʻbat bila boʻyunlarini uzotib turubtur», «oldururlarini jazm qilib, xotunlarini chopqulab, oʻlturub, oʻzlariga oʻlumni koʻrub, yalangʻoch boʻlub, urushqa kirmishlar», jumlarida Bobur gapda qator kelgan soʻzlar orqali soʻz

mantiqini kuchaytirmoqda. Har bir soʻz oldin kelgan soʻzning taʼsir kuchini oshirib, bu urush dahshatini oʻquvchiga real hayotda sodir boʻlganidek taʼsirli va ishonarli ifodalab bermoqda.

Xulosa qilib aytganda, «Ona yeridan taʼqib ostida ajrab, Hind yerida qoʻnim topgan Bobur ijodiga koʻchgan ruhiy kechinmalarida davrning beshafqat qonunlari oʻz kuchida qolaverdi. Balki xuddi shu sabablardandir, Bobur boshida toji, ostida taxti boʻla turib «noraso dunyo», adolatsiz «taqdiri azal»ning nayranglariyu jamiyatning noshudliklariga befarq qarolmay, u ham hamma taraqqiyparvar ijodkorlar singari oʻz zamoniga sigʻmadi» [Низомиддинов, 2012; 107].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Болтабоев Ҳ. Бобурийлар салтанати ва унинг давлатчилик тарихидаги ўрни // Берк С.М. Акбаршоҳ – бобурийларнинг энг буюги. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2009.
2. Валихўжаев Б. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 3-жилд. – Тошкент, 1978. – 380 б.
3. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. I жилд. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2002, – 304 б.
4. Жалилов С. Бобир ва Юлий Цезар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – 320 б.
5. Жўрабоев О., Ҳасанов С. Бобур қомуси сўзлиги. – Тошкент, 2009.–52 б.
6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ. 2002. – 336 б.
7. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014. – 744 б.
8. Низомиддинов Н.Ғ. Буюк бобурийлар тарихи (XVI-XIX аср). – Тошкент: Fan va texnologiya, 2012 йил. – 516.
9. Қаюмов А. Асарлар. 10 жилдлик. 5-жилд. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодиёти. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2009. – 303 б.
10. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг адабий-эстетик олами. – Тошкент: Маънавият, 2018. – 272 б.
11. Sulaymonov I. Review of religious views and struggles in «Boburnoma». REMIE – Multidisciplinary Journal of Educational Research. Accepted: 06th November 2021; Published: 22th November 2021. 188-205-p.
12. Suloymanov I.I. The issue of historicity and artistic interpretation (2022) Journal of Pharmaceutical Negative Results, 13, pp. 2750-2756.

“BOBURNOMA”DA KELTIRILGAN JOY NOMLARI IBRAT TALQINIDA

Tojiboyeva Muqaddas

Filologiya fanlari doktori, dotsent,

Andijon davlat universiteti

E-mail: tadjibayevamuqaddas71@gmail.com

Annotatsiya: “Boburnoma” milliy adabiyotda tarixiy-badiiy nasrning yuksak namunasi sifatida e’tirof etilgan. Asardagi tarixiy voqealar ifodasi, joy nomlari bilan bog‘liq tasvir XX asr boshlarida yaratilgan “Tarixi Farg‘ona” asariga ham o‘z ta’sirini o‘tkazgan.

Kalit so‘zlar: “Boburnoma”, “Tarixiy Farg‘ona”, mumtoz nasr, ijtimoiy-siyosiy, adabiy-ma’rifiy hayot, tarixiy asar, an’anaviylik.

Аннотация: «Бобурнама» признана высоким образцом историко-художественной прозы в отечественной литературе. Выражение исторических событий в произведении, образ, связанный с названиями мест, оказали влияние и на произведение «История Ферганы», созданное в начале XX века.

Ключевые слова: «Бобурнама», «Историческая Фергана», классическая проза, общественно-политическая, литературно-просветительская жизнь, историческое произведение, традиционализм.

Annotation: "Boburnoma" is recognized as a high example of historical-artistic prose in national literature. The expression of historical events in the work, the image related to the names of places also influenced the work "History of Ferghana" created at the beginning of the 20th century.

Keywords: "Boburnoma", "Historical Ferghana", classical prose, social-political, literary-educational life, historical work, traditionalism.

“Boburnoma” milliy adabiyotda tarixiy-badiiy nasrning yuksak namunasi sifatida Boburning mahorat qirralarini yanada teranroq kashf etishga imkon beradi. “Boburnoma”dagi muallif uslubi, voqeliklarni bayon qilish tarzi, makon tasviri, portret yaratishdagi o‘ziga xosliklar zamondosh adiblar bilan bir qatorda keyingi yillar, xususan, jadidchilik davri adiblari uchun ham mahorat mezoni bo‘ldi. Shu o‘rinda jadid adabiyoti namoyondasi Is’hoqxon Ibrat “Tarixi Farg‘ona” asarida qadim muarrixlar tomonidan yozilgan tarixiy asarlarga nisbatan “tarixni islom muarrixlari aksariyat ila hamma tarixlari umaro’iy bo‘lub, jug‘rofiy, madaniy yoki sano’iy bo‘lmay, faqat xonlarning urushlari birla ado qiladurlar” [Is’hoqxon Ibrat 3-4] deya tanqidiy munosabat bildiradi. Ya’ni tarixiy voqeliklarni epik bayonini yaratishda salaflar an’analaridan foydalanish zaruratini his qiladi. Bobur hazratlari “bu bitilganlardin g‘araz shikoyat emas, rost hikoyatturkim, bitibturmen” deya ko‘rgan-kechirganlarini rost bayon qilgani haqida yozgan. Ibrat ham bu borada salaflar yo‘lidan borib, Boburning nasr uslubiga xos xususiyatlarni, xususan, tasvirdagi aniqlik, “rost”lik va tartibni o‘zlashtirganligi “Tarixi Farg‘ona” asarida ko‘rinadi.

Ibrat “Tarixi Farg‘ona”da voqealarni real tasvirlash bilan bir qatorda Farg‘ona vodiysi, undagi shahar va qishloqlar haqida etnografik va geografik ma’lumotlar, shuningdek, davrning ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan bog‘liq muayyan g‘oyani ifoda qiluvchi mazmunni topib, aniq uslubda tasvirlay olgani bilan xarakterlanadi. Epik tasvirning mumtoz nasrga xos belgilari saqlangani tufayli asardagi nafaqat makon tasviri, balki tarixiy shaxslar ham yorqin obraz darajasiga ko‘tariladi va realistik mohiyat kasb etadi.

Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asari esa alohida boshlanma – an’anaviy basmala bilan yozilgan. Unda yozuvchi Allohga, payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga va chahoryorlarga hamd, na’t, madh o‘qiydi va shundan keyingina asarning yozilish sababini keltiradi: Hosil ul-kalom al-muddao va-l-marom inson ancha-muncha baqadri ilm bashariyat tavorixidan bilmak lobul o‘lmoqi ma’lumdur. Loaqal kishi o‘z mutavattin yerini bilmak zaruriyatdandir. Bilmasa, tafosir va ahodislarga va tavorixlarda mubayyindir: ko‘rmak va bilmak ilmdandir... [Ibrat I. 2005. 200.] Ya’ni Ibrat ushbu asarni yozishdan asosiy maqsadi o‘zi istiqomat qilib turgan hududning tarixini bilish va kelgusi avlodlarga shu ma’lumotlarni yodnoma sifatida qoldirish ekanini aytib o‘tadi. “Tarixi Farg‘ona” asari ma’lum maqsadda yozilgan tarixiy-badiiy asar bo‘lsa, “Boburnoma” dastlab Boburning shoh va sarkarda sifatida o‘zining boshdan kechirgan voqealar tafsiloti uchun maxsus kundalik tarzida yaratilgan qomusiy yodgorlik edi.

“Boburnoma”ning katta-katta boblarida yo‘l xotiralari bilan bog‘liq voqealar ayrim o‘rinlarda kundalik tarzda, ayrim o‘rinlarda ocherk shaklida bayon qilinadi” [Tojiboeva M. 2017. 201-b.]. “Tarixi Farg‘ona” asarida ham “Boburnoma”dagi kabi voqealar tafsiloti Farg‘ona viloyatining tavsifini berish bilan boshlanadi. Bobur asarida Farg‘ona viloyati tavsifi uning beshinchi iqlimdanligi haqidagi ma’lumot bilan boshlanadi: Farg‘ona viloyati beshinchi iqlimdindur... Ma’lumki, “Boburnoma”da tilga olingan har bir mamlakat, viloyat, shahar yoki qishloq yetti iqlimning birida joylashganligi aytiladi, ya’ni Bobur biror hududga ta’rif-u tavsif berishdan oldin, avvalo, uning nechanchi iqlimda joylashganini belgilab olgan. Bobur hazratlari makon tasviri sifatida kitobxonda voqea kechadigan joy haqida to‘liq tushuncha va tasavvurni shakllantiradi. Ibrat esa Farg‘ona shahrining kelib chiqish tarixi va uni kimlar barpo qilganligi haqidagi fikrlar bilan hudud izohiga yangicha tarzda yondashadi: ... bu bizni mutavvatin bo‘lub turgan Turkiston muzofotida Farg‘ona deb mashhur va bu lafz ilan mazkurdur... Farg‘ona bir shahri qadim va aholiyi nadimdirki, avvali Iskandari Rumiyan va Kubod va Afrosiyobdan qolgandir... Demak, Farg‘ona degan nom bilan mashhur bo‘lgan ushbu viloyat tarixi uzoq yillarga daxldor bo‘lib, bu joy nomlari tarix zarvaraqlarida tilga olingan buyuk shohlar: Iskandar va Afrosiyoblardan qolgandir, ya’ni ular zamonida barpo etilgandir. Is’hoqxon Ibrat ushbu asarni yozishdan avval hudud tarixi bayon qilingan o‘zigacha bo‘lgan ko‘plab asarlar bilan tanishib chiqadi. Har bir parchadan avval uning manbasi keltiriladi, zid fikrlar ketma-ketligi, yakunida esa Ibratning xulosasi beriladi: Iskandari Rumiya Aksoi sharifga zulumatga borgan vaqtlarida Farg‘ona Bahodir degan umarolaridan birini qo‘yib ketib, ul kishi obod qilgan ekan... Ammoki, “Ravzat us-safo”da No‘shiravon otasi Kubod podshoh vaqti vafotiga yaqin Turkiston mamlakatining No‘shiravon o‘g‘liga tayin qilib, Farg‘onani aksar joylarini ul obod qilg‘on ekon. Va ba’zi vaqtlarda Axsikent poytaxti bo‘lg‘on ekon... Ushbu ma’lumotlarga ko‘ra Farg‘ona viloyati Iskandarshohning umarolaridan hisoblangan Farg‘ona bahodir ismli shaxs tomonidan bino qilingan, lekin yana bir tarixiy manba (“Ravzat us-safo”)da Farg‘onaning aksar joylari

No'shiravon tomonidan obod qilinganligi qayd etiladi. Yakun qismida Ibrat: "Barharhol bu Farg'ona Qubod, No'shiravon, Afrosiyob va Iskandarlardan qolg'on eski shaharligi ma'lum bo'ladi" [Ibrat I. 2005. 220.] deya o'z xulosasini keltiradi.

Bu ikki asardagi makon tasvir Farg'ona viloyatining XV va XIX-XX asrlardagi geografik o'rnini ko'z oldimizda to'laligicha gavdalandiradi. Yuqorida ishora qilganimizdek, Bobur hazratlari makon tasvirida ham o'zi uchun ma'lum tartibni joriy qiladi, ya'ni dastavval obekt sifatida belgilangan hududning geografik joylashuvi va u bilan bog'liq barcha jihatlar, iqlimi, o'simligu nabobatlari ta'riflanadi. Har bir hududning joylashuvi va xususiyatlariga ko'ra tartib o'zgarib borishi mumkin bo'ladi. Masalan, "Boburnoma"da Farg'onaning geografik o'ri: Ma'muraning kanorasida voqe' bo'lubtur. Ma'mura – ekin bitadigan obod yer, kanora – chet, chekka, ya'ni Farg'ona viloyati ekin bituvchi obod yer (Movorounnahr)ning chekka qismida joylashganligi; Sharqi Qoshg'ar, g'arbi Samarqand, janubi Badaxshonning sarhadi tog'lar bilan chegaralanganligi; tarkibidagi shaharlari: ...shimolida agarchi burun shahrlar bor ekandur, misli: Olmoliq va Olmotu va Yangi kim, kutublarda Tarozkent deb bitirlar Hududning shimol tomonida avvaldan Olmaliq, Olmota kabi shaharlar mavjudligi, ktoblarda Tarozkent nomi bilan yuritilganligi haqida yozadi. Yeti pora qasabasi bor; beshi sayhun suyining janub tarafida, ikki shimoli jonibta... Bundan tashqari, Farg'ona tarkibida yetti shaharcha (qasaba) mavjudligi, ularning beshtasi Sayhun suvining janubida, qolgan ikkitasi shimol tomonda ekanligi haqidagi ma'lumotlar ham keltirilgan. Viloyatning tuzilishi xususida: muxtasar viloyattur, ya'ni ixcham, katta bo'lmagan viloyat. Girdo-girdi tog' voqe' bo'lubtur - Viloyatning aylanasi tog' bilan o'ralgandir. G'arbiy tarafidakim, Samarqand va Xo'jand bo'lg'ay, tog' yo'qtur - Faqatgina g'arb tomonda tog' yo'q, Samarqand hamda Xo'jand shaharlari bor. Ushbu jonibtin o'zga hech jonibtin qish yog'iy kela olmas, shu sababli ham dushman bostirib kirmoqchi bo'lsa, aynan shu g'arb tomondan kirgan, boshqa tomonlarda tog' bo'lgani bois u tomonlardan hatto dushmanlar ham kira olmaganligi haqidagi ma'lumot keltiradi.

Ibrat ham tasvir jarayonida xuddi Bobur kabi Farg'onaning o'sha davrdagi hududi, geografik o'ri, shaharlari, aholisi haqida ma'lumot bergan. Shuningdek, muallif hududning kelib chiqish tarixi: kimlar barpo qilganligi, nega bu nom bilan atalgani, ya'ni nomning etimologiyasi, undagi bog'lar, suvlar, mozarlar haqida ham fikr yuritgan. Ibrat Farg'ona viloyatining geografik joylashuvini quyidagicha tasvirlaydi: "Farg'ona gubirnasi shimoli-sharqiy tarafdin Samarchin, shimoli-g'arbiy tarafdin Sirdaryo yoki Turkiston, g'arbi-janub tarafdin Buxoro xonligi mahkumi topoyir. Ya'ni Sharg'on hukumati mustaqalasiga muttasildir. Janubi-sharqi Ching'a tobe' Turkistoni Sharqiy, eski Qoshg'ar mahkumig'a muttasildur". Ushbu parchada Farg'ona viloyatining XIX asrdagi siyosiy holatiga ishora qilinadi. Ya'nikim, guberniya shimol-sharq tarafdin Buxoro xonligiga mahkum - tobedir. Janubi-sharqi esa Sharqiy Turkiston - eski Qoshg'ar hukmiga bo'ysungan.

"Boburnoma"da makonni tasvirlar ekan, nosir uning geografik o'ri va ahamiyatini ta'kidlash bilangina kifoyalanmaydi, balki shu hududda yashovchi xalq hayoti, mashhur shaxslar bilan bog'liq ma'lumotlarni keltirish bilan asar mukammalligini ta'minlaydi. Ibrat ham "Tarixi Farg'ona"da salafilar yo'lini tutib, hududni ta'riflash bilan bir qatorda, undagi aholi haqida ham anchayin ma'lumot bergan. Uning yozishicha, Farg'ona aholisi o'zbek, tojik, sort, tojik, qoraqalpoq, qipchoq, qirg'iz - jamiyki yerli xalqlardan iboratdir. Aqliyat (aslida ahliyat - aholisi)

va ajnaba (oʻzga millat, oʻzga din vakillari) savdo-sotiq bilan shugʻullangan. Bulardan juhud, hind, arman, fors, gruzin va boshqa xalqlar aholisidan ekanligini shunday tasvirlaydi. Fargʻona aholisi aksariyatda oʻzbek, sort, tojik, qoraqalpoq, qipchoq togʻ taraflarida... qirgʻiz – yerli xalqlar bulardin iboratdur. Aqliyat ila ajnabalar tijorat ila muhtalitdir. Bulardin juhud, hindi, arman, pirsion, gurzin va boʻlak xalqlar aqliyatdadurlar... [Ibrat. 2005. 280]

Bobur Fargʻona deb atalmish makonning har bir xarakterli nuqtasiga eʼtibor qaratib, viloyatning beshinchi iqlimdanligi, geografik joylashuvi, chegaralari, tarkibidagi shaharlari, aholisi, mevalari, ob-havosi bilan tanishtirsa, Ibrat Fargʻona shahrining kelib chiqish tarixi, kimlar barpo qilganligi, nomning etimologiyasi, uning bogʻlari, zilol suvlari, mozorlari haqida maʼlumot beradi.

“Boburnoma”dagi makon tasviri va taʼrifidagi oʻzgacha bayon XX asr boshlarida yaratilgan asarlarga ham oʻz taʼsirini oʻtkazganligi tabiiy hol edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Isʼhoqxon Ibrat. Tarixi Fargʻona. OʻzFASHI Qoʻlyozmalar fondi. Inv. 11080. 3- 4- betlar.
2. Ibrat I. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2005. – 200 b.
3. Tojiboyeva M. Jadid adiblari ijodida mumtoz adabiyot anʼanalari va mahorat masalalari. – Toshkent: MUMTOZ SOʻZ, 2017. 201-b.

XAYRIDDIN SULTONNING «BOBURIYNOMA» ROMANIDA BADIY BUTUNLIK MUAMMOSI

Toʻlaganova Sanobar Panjiyevna

E-mail: s.tulaganova@mail.ru

Аннотация: Keyingi davr oʻzbek adabiyotshunosligida biografik janrga mansub tarixiy-maʼrifiy yoʻsindagi asarlar juda koʻp yaratildi. Tarixiy-maʼrifiy romanlarda millat tarixida yorqin iz qoldirgan buyuk shaxslar qiyofasini yoritib berish orqali butun jamiyat hayotiga oyina tutiladi. Isteʼdodli yozuvchi Xayriddin Sulton ijodida ulugʻ Shaxsiyat Zahiriddin Muhammad Bobur siymosi alohida oʻrin egallaydi. Muallifning «Boburiynoma» romani tarixiy-maʼrifiy xarakterda boʻlib, badiiy jihatdan butunligi va kompozitsion tuzilishi, yaxlit tizimga asoslanganligi, poetik usullardan foydalanishdagi adabiy mahorat, syujetni tutib turuvchi mantiqiy tugallik, tuygʻular ifodasidagi betkarorlik kabi jihatlari bilan yozuvchi ijodiy kamolotidan darak beradi. Romandagi Inson taqdiri, ruhiyatidagi hazin holatlar, qizgʻin lahzalarga boy sahnalar oʻzining taʼsirchanligi bilan kitobxonda hamdardlik hissini uygʻotadi. Romandagi kontseptual muammolar tarixiylik va adabiyot kesimida yuksak badiiy lavhalarda ochib berilgani bilan badiiy estetik ahamiyat kasb etadi.

Калит soʻzlar: biografik janr, tarixiy-maʼrifiy asar, tarjimai hol, badiiy butunlik, ruhiy birdamlik.

Аннотация: В следующий период в узбекской литературе было создано много историко-просветительских произведений, относящихся к биографическому жанру. Историко-просветительские романы отражают жизнь всего общества, освещая образ великих людей, оставивших яркий след в истории нации. В творчестве талантливого писателя Хайриiddина Султана фигура великой личности Захирдина Мухаммада Бабура занимает особое место. Роман автора «Бабурийнома» носит историко-просветительский характер, а его художественная целостность и композиционный строй, основанные на единой системе, литературное мастерство в использовании поэтических приемов, логическая завершенность ведения сюжета, совершенство в выражении чувств свидетельствуют о творческой зрелости писателя. В романе судьба человека, драматизм психике героя, полные напряженных моментов, вызывают у читателя чувство сочувствия своей внушительностью. Концептуальные проблемы в романе приобретают художественно-эстетическое значение, раскрываясь в высокохудожественных сценах в области историчности и литературы.

Ключевые слова: биографический жанр, историко-просветительское произведение, биография, художественная целостность, духовное единство.

Annotation: In the next period, many historical and educational works related to the biographical genre were created in Uzbek literature. Historical and educational novels reflect the life of the whole society, illuminating the image of great people who left a bright mark in the history of the nation. In the work of the talented writer Khayriddin Sultan, the figure of the great

personality Zahiridin Muhammad Babur occupies a special place. The novel of the author of «Baburiynoma» is of a historical and educational nature, and its artistic integrity and compositional structure, based on a single system, literary skill in the use of poetic techniques, the logical completeness of the plot, perfection in expressing feelings testify to the creative maturity of the writer. In the novel, the fate of a person, the drama of the hero's psyche, full of tense moments, evoke a feeling of sympathy in the reader with their impressiveness. Conceptual problems in the novel acquire artistic and aesthetic significance, revealing themselves in highly artistic scenes in the field of historicity and literature.

Keywords: biographical genre, historical and educational work, biography, artistic integrity, spiritual unity

Zamonaviy o'zbek adabiyoti islomiy madaniyat va ma'rifati bag'ridan sizib chiqqan nihoyatda boy tarixiy merosga vorisligi bilan turkiy xalqlar adabiyotida o'ziga xos o'rin egallaydi. Mumtoz adabiyot an'alarini davom ettirish, ulug' adabiy siymolarning obrazlarini badiiyat chizgilarida jonlantirish, millat tarixida iz qoldirgan tarixiy shaxs hayoti va faoliyati, el ravnaqi yo'lidagi xizmatlarini yoritib berish keyingi davr o'zbek adabiyotining yetakchi xususiyatiga aylandi. Tarixiy-ma'rifiy mavzuga bag'ishlangan asarning yozilishi, mashhur shaxslar hayotini zamon va makon hamda tarixiy jarayon kesimida yoritib berish nafaqat bugun uchun, balki millat kelajagi uchun ham foydalidir. Zero, o'tmish kelajak uchun ibrat maktabidir.

Tarix sahifalarida buyuk Shaxsiyat sifatida nom qoldirgan ulug'lar siymosini tarixiy madaniy ko'lamda yoritib berishni maqsad qilgan ijodkor biografik janrga tayanib ish ko'radi. Biografik asar – adabiy turning bir shakli bo'lib, ma'lum bir shaxs hayot yo'lining badiiy hujjatli, tarixiy, ilmiy yo'sindagi bayoniga asoslanadi. Biografik janrdagi asarni ba'zi olimlar «tarix yoki «davr mahsuli» deb ataydilar [Винокур, 1927; 10.]. Masalaga kengroq ko'lamda qaralsa, biografik janr markazida inson shaxsi, uning taqdiri, kechmishi turadi. Tarix esa Shaxs qiyofasini yoritib berishda muallifga adabiy makon sifatida qo'shimcha yoritqich vazifasini bajaradi. Biografik janr o'z ichiga avtobiografik, ma'rifiy, badiiy hujjatli, biografik esse, memuar asarlar, maktub, yodnoma va h.k.larni oladi.

Tarixiy ma'rifiy roman – tarix va adabiyotning o'zaro uyg'unlashgan, hujjatli faktlarga tayangan, muayyan bir shaxs hayotining zalvorli sahifalari va ruhiy holatlari bir butunlikda berilgan, kechinmalarga boy asarlarni o'z ichiga oladi. Ma'rifiy asarda muallif tarjimai holdagi raqamlarga tobe bo'lmasdan tarixiy vaziyatni xolis yoritishi, jarayonni yuzaga keltirgan omillarni hisobga olishi, inson qalbi kechinmalarini yoritib bermog'i lozim. Inson ruhiyati, uning lahzalik holatlarini «ko'ra» olish, qalb tubiga cho'kib ulgurgan armonlarni teran nigoh bilan anglash, sezimlarga mos shakl topa olish ijodkor muvaffaqiyatini ta'minlaydigan omillardan biridir. Shu bois ma'rifiy asarlarda voqealardan ko'ra qahramonning tuyg'ularga boy holati uzoq vaqt xotirada qoladi. Bunday jihatlar janrning yetakchi poetik xususiyati sanaladi. Tarixiy-ma'rifiy asar qahramoni bir so'z bilan aytganda millat qahramoni, komil inson bo'lmog'i lozim. «Madaniyatning har bir turi o'ziga xos ravishda «tarjimai holi bo'lmagan» va «tarjimai holiga ega bo'lgan» odamlar modelini ishlab chiqadi». Ular orasida «komil inson» modeli badiiy estetik ahamiyat kasb etadi. [Лотман, 1986; 106]. Olim jamiyat tarixi

taraqqiyotida ma'lum bir iz qoldirgan ulkan Shaxsiyat ya'ni «komil inson» modeli haqida so'z yuritadi.

Keyingi yillarda yaratilgan tarixiy-ma'rifiy asarlarda poetik jihatdan o'zgarishlar yuz berdi. Asar kompozitsiyasi va mazmuniy ko'lamiga ko'ra kengaydi, tuzilishiga ko'ra transformatsiyaga uchradi. Mavzuni yoritishda makon va zamon nisbatida mutunosiblik yoki cheksizlik, qahramon va to'qima tasvirida uslubiy yangilanish, tarixiy davrni yoritishda individual poetik usullardan foydalanish evaziga janr ichida sifatiy o'zgarish yuz berdi. Janr har qancha o'zgarishga uchramasin, ma'lum me'yorga amal qiladi. Yagona shaxs qismati orqali butun jamiyat hayotiga oyina tutiladi.

O'zbek adabiyotida Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyati, hayoti va ijtimoiy hamda ijodiy faoliyati bilan ijodkorlar e'tiborini o'ziga tortib kelgan. Bobur tarixdagi eng murakkab va o'ta ziddiyatlarga boy «dilbar» shaxs. Zamonaviy o'zbek nasrining yetuk vakili X.Sulton ijodida Bobur qiyofasini alohida ehtirom bilan jonlantirish, betakror shaxs siyratidagi shoh va shoirlik maqomini yuksak rutbada hamda jozibali sahnalar asosida yoritib berish alohida o'rin egallaydi. Zero, tarixiy-biografik yo'sindagi asarni yaratish juda murakkab masala. Tarix, tarjimai hol, badiiy asar – uchburchak bo'lib, muallif nuqtai nazari birlashtirib turadi. Muallif uch tomonlama munosabatlar markaziga Inson siyratini olib chiqadi. Hujjatlik, badiiy to'qimada cheklanish, faktga asoslanish va beqaror zot insonning o'zgaruvchan holatlari, ijodkorni hushyor bo'lishga chaqiradi.

X.Sulton ijodida Bobur obrazi nafaqat tarixiy shaxs, hukmdor yoki shoir balki muallifning ayricha mehr-muhabbatiga to'yingan, qalb ardog'ida o'ndirilgan bir siymo sifatida jonlanadi. Hamdardlik hissidan yuksakroq qadrdonlik, birodarlik ruhi yozuvchini shoir shaxsiyati bilan bog'lab turadi. X.Sulton ijodida Bobur shaxsiga nisbatan ayricha muhabbatdan tashqari farzandning ota-onasiga, jigarlariga mehriga o'xshash qandaydir ilohiy ma'naviy ruhiy jihatdan bog'liq rishtalar bordek, nazarimizda. Yozuvchi Bobur shaxsiga «maftun»ligini yashirmaydi «uni otamday, onamday, farzandimday yaxshi ko'rib qoldim. Qariyb yigirma yildirki, shu maftunkor ishq bilan sarmast yashayman» deydi. Muallif va shoir o'rtasida ijodiy bedorlik, ruhiy yaqinlik, ruhiy birlik, ruhiy hamdardlik hissi kabi noyob tuyg'ular asar tagmatniga singdirib yuborilgan. Muallif dastlab Bobur haqida kichik janrda asarlar yaratadi, ko'nglidagi maqsadi kuchayib «Oллоhning ulug' va sirli bir bandasi..» va uning «daho zakovati va ilohiy qalami» haqida yirikroq planda bitik yaratishni niyat qiladi. Yozuvchi bir qancha janrlar kesimida dastlabki bitiklarini yaxlit bir tizim asosda shakllantirib «Boburiynoma» asarini yozadi. Roman uzoq ijodiy izlanishlarning samarasidir. «Boburiynoma»ning kirishida shunday yoziladi: «Esimni tanibmanki, hazrati Bobur devoni, «Boburnoma» qo'limdan tushmay keladi. Yaratgandan iltijo qilamanki, umrimning oxiriga qadar meni shu hamsuhbat hamrohlarimdan ayirmasin». Inson Yaratgandan o'ziga eng muhim narsalarni so'raydi, tilaydi, iltijo qiladi. Muallifning tilagi hayotining so'nggiga qadar «suhbat hamrohlarimdan» ajralib qolmaslikdir. Bu esa Bobur shaxsiyati muallif hayotida nechog'li ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

«Boburiynoma» romani mustaqil hikoyalardan tashkil topgan asar hisoblanib, unda ichki tartib va tadrijiylikka asoslangan sahnalar zanjir halqasi singari o'zaro bog'liq holda shakllantirilgan. «Boburiynoma» romanida muallif ustalik bilan hikoya qilishning – roviyning o'ziga xos formulasini yarata olgan. Ulug' shoir haqidagi ma'lumotlar badiiylikka yo'g'rilgan

holda bayon qilinadiki, muallif va qahramon hayoti parallel beriladi, makon va zamondagi nomutanosiblik sezilmaydi. Yozuvchi qoʻllagan usul oʻquvchini hali u zamondan bu zamonga ketma-ketlikda yetaklaydiki, kitobxon bundan malolanmaydi. Oradagi parda yozuvchi poetik idroki evaziga oʻquvchiga sezilmaydi, toʻgʻrirogʻi «sezdirilmaydi». Toʻgʻrirogʻi, muallif Bobur shaxsiga aloqador asarlarini oʻziga xos kompozitsiya asosida qaytadan shakllantirib, toʻldiruvchi va izohlovchi lavhalar bilan boyitib bordi. Bu esa janr ichidagi yangicha koʻrinishning oʻziga xos shaklga solinishi edi. Mazkur asarda janrlar qorishiqqligi koʻzga tashlanadi. Roman badiiy butunligini taʼminlagan omillar: hujjatlilik va badiiylikni bir nuqtada birlashtira olish, masalaga biografik kontekstda yondashuv, raqamlarga bogʻlanib qolmasdan shaxs ruhiy holatlarini birlamchi oʻringa qoʻyish, qahramon ruhiyatini teran anglash, inson shaxsiga mukarram zot sifatida qarash, ijodkor shaxsidagi insoniy va ijodiy «men»ga bir butunlikda qarash kabi badiiy sifatlardir.

«Boburnoma» oʻzida haddan ziyod bilim va maʼlumotlarni jamlagan qomusiy xarakterdagi asar. Binobarin, «Boburiynoma» ham oʻzida juda koʻplab tarixiy, jugʻrofiy, iqtisodiy, madaniy, milliy, diniy bilimlarga oid maʼlumotlarni jamlaydi. Eng qizigʻi, yozuvchi bu bilimlarni hissiy sezimlar va badiiy nafosat bilan tasvirlashga erishgan. Tuygʻularga boy asarda muallif badiiy tafakkurining anglamlari oʻziga xos ravishda ifodasini topgan.

Mazkur roman shakl jihatdan «Boburnoma»ga tafsir oʻrnida yozilgan, voqealar sharhi, ifoda tarzi, kompozitsion butunlik masalasi ham shu yoʻsinda hal etilgan. Bir qaraganda, asar syujeti kichik qismlarga boʻlinib sochilib ketgandek, ammo ichki mantiqiy jihatdan bogʻliqlik va tasvirdagi xolislik asar badiiy butunligini taʼminlashga xizmat qilgan. Temuriylar saltanati, Boburiylar imperiyasi tarixi, ulugʻ shoir avlodlarining bugungi kunga qadar shajarasi, ularning kechmishi bilan bogʻliq juda boy maʼlumotlar beriladi. Muallif safar xotiralarini sizga juda nafis va ezgin tuygʻular bilan tasvirlaydiki, bevosita oʻquvchi ham sayyohatda ishtirok etadi, har bir odam bilan dildan gaplashadi. Yozuvchi safar davomida bir qancha taqdirlar tarixini ham ilova qilib oʻtadi, yoʻlda uchragan hamrohlarining ruhiy holatini ilgʻashga harakat qiladi va buni oʻziga xos tarzda jonli lavhalar orqali tasvirlaydi. Haj ziyorati bilan bogʻliq lavhalar, «Tavba» hikoyasidagi nihoyatda ingichka holatlarning soʻzga solinishi oʻquvchini beeʼtibor qoldirmaydi. Yuqorida taʼkidlaganimizdek, muallif qalban Bobur Mirzo bilan ruhiy yaqinlikni his qiladi va bu «his qilish» oʻz navbatida oʻquvchiga ham oʻtadi. Eng qizigʻi bu tadbirda atayinlikni sezmaydiz, balki mantiq va hissiy sezimlar asosida ish yuritilganligi uchun hikoyachi ortidan ergashishga moyillik, istak seziladi. Aslida, yozuvchi Boburga tarixdagi mashhur shoh sifatida emas, balki Inson deb qaraydi, yaxshi yomoniga hurmat bilan qaraydi, mantiq mezoniga tayanadi. Tarixiy asar «shunchaki tarix emas, odamlar tarixi. Birinchi oʻrinda odamlar turishi kerak, tarix esa keyingi oʻrinda tursin». Muallif Bobur saltanati va tarixi misolida Inson taqdiri muammosini markaziy oʻringa olib chiqadi [Croyн, 2010; 106].

Asarning «Boburiynoma» deb nomlanishi ham eʼtiborni tortadi. Nega «Boburiynoma» degan savol tugʻilish aniq. Yozuvchi Bobur Mirzo shaxsini, uning siyratini toʻlaligicha ochib berishni niyat qiladi, nafaqat shoh va shoir hayoti, balki uning avlodlari bilan bogʻliq maʼlumotlarni yigʻib, dunyo kezadi, manba toʻplaydi, shajara vakillarini topadi, bularning barchasini oʻzaro aloqadorlikda tasvirlaydi. Asarni shakllantirishda muallif «Boburnoma»ga tayanib ish yuritadi, Bobur nuqtai nazaridan vaziyatga baho beradi. Roman «Boburnoma»ning

tafsiri «buyuk sirlar kitobi»ga ochqich sifatida taassurot qoldiradi. Asar Bobur saltanati hamda avlodlarining bugungi taqdiri bilan bog'liq muammolarni yoritib berishga qaratilgani bilan badiiy publitsistikaga ham bir qadar yaqinlashib boradi. Asarda tadqiqot usuli, tarixchi nigohi, jurnalist izlanishi, fidoiy millatparvar, tuyg'ularni his qiluvchi nozik didli ijodkor kabilarning o'zaro uyg'unligiga guvoh bo'lamiz.

Asar voqealaridan ma'lum bo'ladiki, «Boburnoma» yozuvchining eng yaqin kundalik daftari – ma'naviy ehtiyojiga aylanib ulgurgan. Yozuvchi fikrlarini ifodalashda tarixiy manbalarga tayanadi, misollar keltiradi, qarashlarini asoslaydi hamda har bir fikrni dalillashda asarga murojat qiladi. Muallifning ijodiy mahorati asosan asar kompozitsiyasini shakllantirishda ko'rinadi. Muallif tasvirda o'quvchi bilan asarda tasvirlagan vaziyat orasidagi zamon, vaqt pardasini ko'taradi, o'quvchi voqelikning ishtirokchisiga aylanadi.

Romandan joy olgan «Tavba» hikoyasi muallif tomonidan avval yozilgan bo'lib, unda Bobur hayotining burilish nuqtalaridan hikoya qiluvchi tarixiy sahnalar yoritib beriladi. Mazkur hikoyada Boburning murakkab ziddiyatlarga to'la shaxsiyati bo'y basti bilan ochib beriladi. Boburning taxt yo'lida kurash olib borishi, uning bir muddat zalolatga ketishi va bundan o'z ixtiyori hamda Yaratganning inoyati ila qutulishi mazkur hikoyada ochib beriladi. Insonning nafsi ustidan g'alabasi jihodi akbar, ya'ni eng katta jangdan omon chiqishi, tiriklik ma'nisini anglash bilan barobardir. «Chand boshi zi maoiy mazakash, Tavba ham bemaza nest, bichash..» forschadan ma'nosi «Qachongacha gunoh ishlardan zavq olasan, tavba ham bemaza emas, undan ham totib ko'r!» – faqatgina gunoh ish qilib nafsni xursand qilish durust emasligi, balki tavbada ham halovat borligi ta'kidlangan. Muallif Boburning imonga kelishi, nafs muhorabasida zafar qozonishini o'ta hasoslik ila yoritib beriladi.

Romandagi «Saodat sohili» qissasi asarning tayanch nuqtasini tashkil qiladi. Bobur va mashhur olim Hofiz Ko'ykiy bilan bog'liq ma'lumotlar jonli lavhalar orqali yoritib beriladi. Qissa avval hikoya shaklida, so'ngra yig'ilgan materialga ko'ra qissa holiga keltirilgan. Qissada ijodkor konsepsiyasi bir jumla – asosiy mag'iz atrofida uyushadi, birlashadi, yaxlitlikni yuzaga keltiradi. X.Sulton qissa sarlavhasiga olib chiqilgan ma'no Bobur va Hofiz Ko'ykiy suhbatlari asnosida ochib beriladi.

«Olampanoh, muborak nazaringiz tushgan ul kanora, inshoolloh, Saodat sohili bo'lur», deyдилar...

— Saodat sohili! — Bobur yoniq bir xo'rsinish bilan xitob qildi. — Qayda u? Qay baxtiyor kimsa unga yetibdir?...» [Султонов, 2019; 363.].

Butun qissaning markaziy nuqtasi mana shu parchada o'z aksini topadi. Nafaqat qissaning mag'zi, balki ulug' shoir shaxsiyatining o'ziga xosligi, uning istak orzusi, hayotiy a'moli ham mazkur parchada jamlanishi barobarida Bobur qiyofasi tiniqlashib boradi.

Muallif asarda Bobur siyratini yoritishda bir vaqtning o'zida ko'p bosqichli jarayonni amalga oshiradi

1. Voqelikni tasvirlashga tayyorgarlik. Tarixiy voqelik: makon va zamon aniqligi, tarixiy vaziyat va ijtimoiy muhit, milliy ruh va xalqona ohang. Bobur yashagan davr, tarixiy sahnalar, shoh saroyi va undagi tartib va h.k.

2. Obrazlar strukturasini shakllantirish.

3. Kompozitsion yaxlitlikka erishish. Mantiqiy izchillik va tarixiy aniqlik. Voqealar zanjiridagi muhim halqani e'tiborda saqlash.

4. Voqelikni ochib berishda vaziyatni kerakli darajada yetiltirish, zarur paytda «cho'g'»dan foydalanib gulxanni «lovillatmoq»dir. Eng muhimi mana olov «tafti» butun asar davomida sezilib turishi zarur. Voqealar hikoyachi tilidan muloqat-dialog shaklida olib boriladi. Bu usul ham asarning betakrorligini ta'minlagan. Asardagi mana bu parchada sarlavha mazmun-mohiyati ochib beriladi.

— Saodat sohili — vatanda, olampanoh... Bobur birdan yalt etib qaradi. Shohning g'amgin ko'zlarida nogoh o'kinch ko'lankasi paydo bo'lganini ko'rib, Hofiz Ko'ykiy g'ayrushuriy tarzda uning dilidagi bitmas jarohatga tig' tortganini payqadi-yu, xijolat chekib, yerga tikildi». Nazarimizda, asarda ko'zda tutilgan maqsad Bobur qalb yarasidagi og'riq izi va chandig'iga chuqurroq e'tibor qaratishdir. Yozuvchining ijodiy mahorati shundaki, u Boburning dardiga malham qidirmaydi, balki shoh taqdir charxpalagining yo'rig'ini anglashga urinadi, qazo-yu qadarga ishonch, shoir alamlariga hamdardlik hissi bilan yondashadi. Bu sahnada aytilgan har qanday so'z va harakat ortiqchaligini muallif ruhan anglaydi, tasvirda to'g'ri yo'lni tanlaydi. Ular bir-birini so'zsiz tushunishadi, dillar so'zlashadi. Inson ruhiyatining bu qadar hazin lahzalarini, og'riqli ruhiy holatini bu darajada yorqin va mahzun ohangda ifodalash yozuvchining so'zga munosabatini belgilaydi.

Iste'dodli yozuvchi «Boburiynoma» romanida ulug' shoir Boburning siyratining o'ziga xos ruhiy ma'naviy portretini badiiy jihatdan yuksak mahorat bilan yaratishga erishgan. Mazkur asar badiiyat nuqtai nazaridan o'zining yaxlitligi, muammoni qo'yilishidagi kompozitsion butunligi jihatidan o'zbek adabiyotidagi yetuk asarlardan biri sanaladi. Roman yuzasidan hali tadqiqotlar olib borilishi shubhasizdir. Asar badiiy estetik konseptsiasidagi o'ziga xoslik, tasvirdagi tiniqlik, talqindagi xolislik va betakrorlik muallif ijodiy kamolotining belgisidir.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Винокур Г. О. Биография и культура. – М., 1927. – С. 10.
2. Лотман.Ю.М. К типологическому соотношению текста и личности автора //Литература и публицистика: проблемы взаимодействия.- Труды по русской и славянской филологии. Ученые записки Тартусского университета. Вып. 683. – Тарту, 1986. – С.106.
3. Стоун И. Биографик қисса ҳақида. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б. 106.
4. Султонов Х. Бобурийнома. – Тошкент: Маънавият, 2019. – Б. 463.

«BOBURNOMA» ASARIDA YO‘L XOTIRALARI

Jalilova Xurshida

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
O‘zMU doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqola Zahiriddin Muhammad Boburning mashhur «Boburnoma» asarida yo‘l xotiralarini tasviriga bag‘ishlangan. «Boburnoma»da sayohatnomaga xos barcha unsurlar, xususiyatlar, muallif obrazi va uning pozitsiyasi misollar bilan tahlil qilingan. Asarda yo‘l xotiralarini tasviri nafaqat ayrim paragraflarda, balki butun boblarda ham mavjud. «Boburnoma» o‘rta asrlar mumtoz adabiyotida turkiy tilda, nasrda bitilgan, Sharq mamlakatlari va xalqlariga oid yo‘l xotiralarini tasvirlangan eng sara yodgorlikdir.

Kalit so‘zlar: memuar, yo‘l xotiralarini, muallif, obraz, sayohatnoma, tasvir.

Аннотация: Данная статья посвящена описанию путевых воспоминаний в произведении «Бабурнаме» Захириддина Мухаммада Бабура. На примере текстов произведения были проанализированы характерные черты, элементы, свойственные путевым заметкам, образ автора и его позиция. Таким образом, «Бабурнаме» является памятником средневековой классической литературы, написанным на тюркском языке, в прозаической форме, описывающей путевые воспоминания о восточных странах и народах.

Ключевые слова: мемуары, путевые воспоминания, автор, образ, путешествие, описание.

Annotation: This article is devoted to the description of travel memories in the work "Baburname" by Zahiriddin Muhammad Babur. On the example of the texts of the work, the characteristic features, elements inherent of travel notes, the image of the author and his position were analyzed. Thus, "Baburname" is a monument of medieval classical literature, written in the Turkic language, in a prosaic form, describing travel memories of eastern countries and peoples.

Keywords: memoir, travel memories, author, image, journey, description.

Zahiriddin Muhammad Boburning qomusiy asari hisoblangan «Boburnoma» haqida o‘zbek va jahon adabiyotshunosligida ko‘plab ilmiy tadqiqotlar qilingan va bu jarayon hanuzgacha davom etmoqda. Adibning birgina «Boburnoma»si janri bo‘yicha turli fikr va qarashlar uchraydi. Bunday bahslarning yuzaga kelishi, avvalo, asarning keng ko‘lamliligi, turfa xil sohalarni o‘zida jo etganligi va asarda ham badiiy, ham ilmiy janrlar unsurlari mavjud ekanligidir.

«Boburnoma» janri tadqiqot ishlarining aksariyatida tarixiy-memuar asar sifatida beriladi. «Boburnoma» shakl jihatdan murakkab bo‘lib, o‘z ichiga solnomaga oid katta hajmdagi tarixiy memuar materiallarni, shoir Bobur va zamondoshlari tomonidan bitilgan she‘rlarni, taniqli tarixiy shaxslar haqidagi qimmatli ma‘lumotlarni, shuningdek bir qator mamlakatlar va xalqlar madaniyatini, urf-odatlarini tasvirini, hayvonot va o‘simlik dunyosini, ijtimoiy va iqtisodiy ahvolini, o‘zining harbiy yurishlari va o‘zaro nizoli urushlar tarixini va tahlilini o‘ziga qamrab olgan sinkretik asar.

Nafaqat o'zbek adabiyotining, balki jahon adabiyotining noyob durdonalaridan biriga aylangan Zahiriddin Muhammad Boburning mashhur «Boburnoma» asari ham yo'l xotirasining bir turidir. «Boburnoma» asari «badiiy publitsistikaning betakror va betimsol namunasidir. Unda badiiyatga xos quyma tasvirlar, tiniq manzaralar, yorqin obrazlar, timsollar bilan publitsistikaga xos aniq tushunchalar, mantiqiy muhokamalar haqqoniy ta'rif-tavsiflarning tabiiy uyushuvi, ajib bir ittifoqini ko'ramiz» [Umirov, 2003:3].

G'arb adabiyotshunosligida «Boburnoma»ga bag'ishlangan tadqiqotlarda, jumladan ingliz tiliga qilingan tarjimalarda ham ushbu asar «chronicle and the highly personal memoir» Vil'ber Tekstonda (Wheeler M. Thackston) solnoma va shaxsiy xotiralar deb berilgan. «Boburnoma» asarining ingliz tiliga o'g'irgan boburshunos mutarjim Beverij Anetta Susanna (Beveridge Anette Susannah) ushbu asarni o'rta asrlar mumtoz adabiyotda chig'atoy turkiy tilida yozilgan esdaliklar shaklidagi avtobiografik asar sirasiga kiritadi.

«Memuar» terminining kelib chiqishi ham aslida frantsuz tilidan «memories» – xotiralar degan ma'noni anglatadi. Ushbu janrning asosiy belgilaridan «muallifning o'tmishda o'zi bevosita ishtirok etgan yoki shohidi bo'lgan voqealar haqidagi xotiralari» bayon qilinishi, shuningdek ushbu asarlarning «bayon yo'sini, voqealarning syujetli tarzda berilmasligi, vaqt tartibiga rioya qilinishi, faktografik xususiyatlari bilan kundaliklarga, materialning xaqqoniyligi va to'qimaning yo'qligi jihatidan xujjatli-tarixiy ocherk, ilmiy biografiyalarga yaqin» turishidir. Adabiyotshunoslik lug'ati mualliflari muallif ongli hayotini to'la qamrab olgan asarlar sirasiga «Boburnoma» asarini kiritib, unda etnografik, geografik, flora va fauna kabi turli tafsilotlarga keng o'rin berilganini alohida ta'kidlaydilar [Quronov, 2014: 265-169].

Memuar janriga berilgan ushbu ta'rif o'zining sinkretik xususiyatlari bilan ajralib turgan sayohatnoma janriga ham taalluqlidir, chunki «marginal» bo'lib tuyulgan ushbu janr eng qadimgi va eng o'zgaruvchan janrlardan biri. N.Ivanovning sayohat janrini «janr – donor» [Ivanova, 2003] deb ta'rif berishi, uning turli janrlar ichida ham uchrashi, va aynan sayohat janri o'zining belgilarini boshqa janrlarga «beminnat taqdim etish» nazarda tutilgan. Sayohatnoma janri "yo'lchining safar davomida ko'rgan-kechirganlari, o'zga yurtlarning tabiati, ijtimoiy-maishiy turmushi, xalqi, urf-odatlari» [Quronov, 2014: 265.] kabi qiziqarli va foydali tafsilotlar va ma'lumotlarning berilishini ta'kidlashadi. Aynan sayohatnomaga, jumladan yo'l xotiralariga xos shu belgilar memuar janrida ham qo'llaniladi.

Insoniyatning ko'p ming asrlik tarixi davomida va ayniqsa, yozma adabiyot paydo bo'lganidan so'ng dunyo xalqlarining tillarida safar, sayohat mavzusida minglab asarlar yaratilgan. Sharq mumtoz adabiyotida sayohat taassurotlari bayon etilgan mashhur «Safarnoma» asari XI asrda fors shoiri, faylasuf, donishmand olim Nosir Xisrav tomonidan yaratilgan. Asarda 1045 yildan 1052 yilgacha bo'lgan yetti yillik safar natijasida Eron, Armaniston, Ozarbayjon, Suriya, Misr, Arabiston, Tabriz, Qohira, Quddus, Makka, Madina, Yaman, Isfahon kabi shaharlar bo'yicha to'plangan qimmatli ma'lumotlar berilgan. Ming yillik tarixiga ega mashhur Xorazm, Samarqand, Buxoro, Movarounnahr tarixiga oid qimmatli ma'lumotlarni O'rta asrning mashhur sayyohi Ibn Battuta «Sayohatnoma» asarida yozib qoldirgan.

1442 yil Shohrux Mirzoning topshirig'i bilan Hindistonga elchi qilib yuborilgan olim Abdurazzoq Camarqandiyning «Matlai sa'dayn» asariga kiritilgan «Hindiston safari dostoni va u yerning ajoyib-g'aroyibotlari» asari ma'lum. Sayyoh Hindiston sayohati natijasida Yaqin Sharq,

Markaziy Osiyoga kabi mamlakatlarning tarixi, madaniyati, etnografiyasiga oid qiziqarli, ishonchli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan asar yozib qoldiradi.

Sharq adabiyotida tarixiy, ma'naviy va ma'rifiy ahamiyatga ega sayohatnoma janrining paydo bo'lishi va rivojlanish haqida N.I.Konrad o'zining «Sharq va G'arb» asarida quyidagilarni qayd yetadi: «Markaziy Osiyo mamlakatlarida sayohatnoma asosan etnografik, geografik va ilmiy xarakterga ega bo'lib, vaqt va makon orqali sayohatni aks ettirib, xotira memuar va biografik bitiklarning xususiyatlarini birlashtiradi. Keyinchalik ularning mazmunida ijtimoiy-falsafiy, psixologik vazifalar va badiiy tamoyillar o'zaro qorishib ketadi. Shuningdek ularda real voqelik, lirik chekinishlar va qo'shimcha epizodlarning birlashishi ham kuzatiladi» [Konrad, 1966: 251].

Tarixda ma'lum sayohatlarning ayrimlari rasmiy, xizmat safari bo'lsa, ayrimlari oddiy insonlarning ixtiyoriy yoki majburiy safarlaridan iborat edi. «Boburnoma» shunday majburiy safar tafsilotlarini o'z ichiga mujassam etgan. «Boburnoma» o'zining bir qator yo'l xotiralari xos jihatlari, uslubi bilan yuqorida keltirilgan sharq allomalarining fors va arab tilida bitilgan sayohatnomalarni eslatadi. Tabiiyki, Agra shahrida ulkan kutubxona yaratgan Bobur Mirzo ushbu sayohatnomalar bilan tanish bo'lgan, degan xulosaga kelish mumkin. Bobur o'zining shoh asarida yo'l xotiralari o'ld Movarounnahr, Afg'oniston, Hindiston mamlakatlarining tarixi, etnografiyasi, xalqining urf-odatlarini, tabiati, hayvonot va nabotot olami haqida qimmatli ma'lumotlar bergan. «Boburnoma»da nafaqat ko'plab geografik joylarning nomlari, balki ularning tabiati, ob-havosi ham berib boriladi:

«Latofatekim, Hindustonda bor - uluq viloyatdur. Va oltun va yarmog'i qalin bo'ladur va pashkol hyaoolari bisyor xo'b bo'ladur. Goh kunn bo'ladurkim, o'n-o'nbesht yigirma qatla yog'adur. Yog'inlarida bir zamondassllar keladur, hsch suv yo'q yerlarda daryolar oqadur. Yeg'ar mahallida ia yog'ib turg'on mahallarida g'arib yaxshi havolar bo'ladur, andohkim, havoning e'tndoln va latofati andin o'tmas. Aybi budurkim, havo ko'p purnam bo'ladur» [Bobur, 1960:361].

O'zining betakror o'simlik olami bilan Bobur-sayyohni maftun etgan Hindistonning ekzotik meva daraxtlari, xushbo'y va nafis gullarining yo'lda uchratgan barcha navlari haqida nafaqat biolog olim, balki eng avvalo tabiat va go'zallik shaydosi sifatida baho beradi: «Yana Hindustonda tavra gullar bordur: bir josundur. Ba'zi hindustoniya qarhal deydu, giyoh emas, daraxti soqliqtur, gulbundin bir nima balandrakdur, rangi anor gulidin hanuz saberoqtur, ulug'lug'i qizil gulcha bo'lg'ay, vale qizil gul g'uncha bo'lg'ondin so'ng bir-o'q ochilur... Daraxtining ustida bisyor xushrang va xushnamo ko'runadur... Shaftolu guli vaz'liq panj barga bo'ladur. Qizil kanirning shaftolu guliga shabohati bor... Qizil kanirning tavg'ina idi bor, xush oyandadur. Bu ham pashkolda ko'p va xo'sh ochiladur. Bu ham aksar yil topilur. Yana kiyuradur, bisyor latif idi bor. Mushkning aybi budurkim, xushklug'i bordur, muni «mushki tar» desa bo'lur. Bisyor latnf idi bordur» [Bobur, 1960:357].

Mevali daraxtlar tasvirida Bobur har bir mevaning hindcha nomini berib borar ekan, uni qiyoslash usuli orqali o'z yurtidagi mevalarning tuzilishi, rangi va ta'mini eslab, o'z kitobxonlarga shunchaki ma'lumot berib bormay, balki tushuntirishga, ular ham ko'z o'ngida ushbu mevani tasavvur qilishlariga intiladi. Bobur o'z safari davomida kitobxonni notanish, noma'lum kengliklar bilan tanishtirib borar ekan, o'z navbatida ularga o'zining shaxsiy munosabatini ham bildiradi:

«Yana norunj va limu mashhur mevalardur. Norunj La.mg'onotta va Bajur va Savodta ko'p bo'lur va xo'b bo'lur.... norunj mushobahati mevalardin uluh limudurkim, Hindustonda galgal limu deydurlar. Andomi soz yumurtqasig'a o'xshar, vale yumurtqadek ikki boshn inichkarak emas. Muning po'sti ham sangtora po'stidek hamvordur, g'arib serob bo'ladur» [Bobur, 1960:355]

«Boburnoma» asarida ham sayohatnomaga xos muallif obrazi markaziy o'rinni egallaydi. Muallif sayyoh nigohi orqali barcha ko'rgan va bayon etgan tafsilotlar va voqealarga o'z munosabatini, kechinmalari samimiy tarzda bayon etadi. Asarning uchinchi, ya'ni Hindiston tasviriga bag'ishlangan sahifalarida Bobur sayyohlarga xos o'zining sinchkov nigohi notanish, begona o'lkaning ta'rifida yanada teranroq kuzatiladi. Muallif yo'lda ko'rgan har bir narsa, predmet, hayvonlar, tabiat manzaralari, atrofdagi odamlarni kuzatuvchi-sayyoh sifatida ularning har biriga izchillik bilan ta'rif beradi, ularning xususiyatlarini, o'ziga xos jihatlarini, ijobiy va salbiy taraflarini ko'rsatishga, har bir hodisaning sabablarini izlashga, aniqlashga intiladi.

Muallif o'z kuzatuvlari davomida nafaqat shunchaki yangi xabar, ma'lumot beruvchi sifatida, balki o'z ko'zi bilan ko'rgan atrof muhitdagi barcha narsalar, inshootlar, o'simliklar, falakda parvoz qilayotgan qushlar, quruqlikdagi va suv ostidagi ajoyib mavjudotlarning tashqi belgilari bilan bir qatorda, ularning tabiatini ham ochib berishga intiladi. O'zi guvoh bo'lgan va ko'rgan narsalarining insonlarga foydali jihatlariga ham alohida ahamiyat beradi.

Bobur Mirzoning mazkur asarini yuqorida qayd qilingan Samarqandiyning fors tilida yozilgan «Matlai sa'dayn» nasriy asaridagi Hindiston safariga bag'ishlangan qismida mushtarak jihatlar ham kuzatiladi. Samarqandiyning ham mazkur asarida Hindiston tasviri jonli tarzda aks ettirilgan. Samarqandiy oldindan belgilangan manzilga yetib borish masofasini, yo'llarni, joy nomlarini, safar davomida bo'lgan mamlakatlarning tabiati, ob-havosi bilan bir qatorda, o'sha yurtning ijtimoiy ahvolini, u yerlar xalqlarining madaniyati, yashash tarzi, diniy e'iqodi haqida ko'plab qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Samarqandiy o'z safarnomasida Hindistonning turli hududlari, jumladan o'z davrida qudratli Vijayanagar davlatini qo'yidagicha ta'riflaydi: «Men g'oyat katta va obodon bir shahar hamda saltanat va hukmdorligi nihoyat kamolga yetgan bir podshohni ko'rdim: uning mamlakati Sarandib chegarasidan Gulbarga viloyatigacha va Bangola chegaralaridan Malibor yerigacha (bulib), ming farsangdan ortiq keladi; viloyatlarining ko'pi obod va hosildor; bir-biriga barobar uch yuz bandarga, mingdan ortiq, tog'dek baland...» [Samarqandiy, 2008:137]. Sayyoh-muallif har bir hududni tarflashda ularni solishtirib, qiyoslab baho berishga urinadi. Bu ikki asarda ham yo'l xotiralari tasvirining o'xshash jihatlarini bilan bir qatorda o'ziga xos muhim jihatlar mavjud. Qiyoslash natijasida Bobur Mirzoning «Boburnoma» asarida publitsistik tasvir yetakchi ekanligini kuzatsak, Samarqandiyning «Hindiston safari»da esa muallifning asosiy e'tibori tarixiy voqealar va uning tafsilotiga qaratilganligiga guvoh bo'lamiz. Asarda keltirilgan muhim tarixiy ma'lumotlarning o'z davrining siyosiy va madaniy hayotidan to'la xabardor bo'lgan tarixshunos olim tomonidan yaratilganligiga guvoh bo'lamiz.

«Boburnoma»da yo'l xotiralari tasviri asarning katta qismidan joy olgan bo'lib, har bir sohani qamrab olgan ulkan entsiklopedik asardir. «Boburnoma» ilmiy-memuar asar bo'lishiga qaramay, unda sayohatnomaga xos barcha unsurlar, xususiyatlarning mujassam ekaniga guvoh bo'lamiz. Shu sababli, biz ushbu asarni o'rta asrlar mumtoz adabiyotida turkiy tilda, nasrda

bitilgan Sharq mamlakatlari va xalqlariga oid yo‘l xotiralari shaklida tasvirlangan birinchi va eng sara yodgorliklardan deb xulosa qilamiz.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Umirov C. «Boburnoma» – badiiy maqolanavislikning go‘zal namunasi.. / Jahon adabiyoti» jurnali, 2003 yil, 2/<https://ziyouz.com>.
2. Beveridge, Anette Susannah. The Babur-nama in English. Emperor of Hindustan Babur. – London. 1921. / <https://byjus.com/ias-questions/what-language-was-the-autobiographical-baburnama-written-in/>
3. Thackston Wh. M. The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor.– New York, 1996.
4. Quronov D. va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug‘ati, – Toshkent: Akademnashr, 2014. – 265 b.
5. Ivanova N. Jertva geografii: russkiy pisatel’ otkryvaet (i zakryvaet) mir / Drujba narodov, № 8. 2003.
6. Bobur Z.M. Boburnoma. –Toshkent: Akademnashr, 1960./ www.ziyouz.com kutubxonasi.
7. Samarqandiy A. Matlai sa’dayn va majmai bahrayn. – Toshkent, 2008.
8. Konrad N.I. Zapad i Vostok, – M: Nauka, 1966. – 251s.

«BOBURNOMA»DA KELTIRILGAN XALQ MAQOLLARI

Bafojev Farruh Sadriddinovich,

O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
farruxshod@mail.ru,

Sanoqulova Umida

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyondalaridan biri Zahiriddin Muhammad Boburning shoh asari sanalgan «Boburnoma»da qo'llangan xalq maqollari tahlilga tortilgan. Ularning asar matnidagi o'rni va ahamiyati, mumtoz adabiyotning keyingi davri va xalq og'zaki ijodidagi takomili tahlil etilgan. Oddiy folklorizmlarning badiiy, tarixiy asarlardagi o'rni va ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: «Boburnoma», folklor, maqol, folklorizm, og'zaki ijod, tarixiy asar, badiiy asar.

Annotation: The article focuses on folk proverbs used in "Baburnama", which is considered the masterpiece of Zahiriddin Muhammad Babur, one of the great representatives of Uzbek classical literature. Their role and importance in the text of the work, the subsequent period of classic literature and the evolution in folk art are analyzed. The role and importance of simple folklorisms in artistic and historical works is revealed.

Keywords: «Baburnama», folklore, proverb, folklorism, oral creativity, artistic work.

Аннотация: Статья посвящена народным пословицам, использованные в уникальном «Бабурнаме» Захириддина Мухаммада Бабура, одного из крупнейших представителей узбекской классической литературы. Анализируются их роль и значение в тексте произведения, последующий период классической литературы и эволюция в устном народном творчестве. Выявляется роль и значение простых фольклоризмов в художественных и исторических произведениях.

Ключевые слова: «Бабурнаме», Бабур, фольклор, пословица, фольклоризм, устное творчество, исторический труд, художественное произведение.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiyotidagi shoh asar, shubhasiz, «Boburnoma»dir. Asar tarixiy shaxslar va voqealar haqidagi qimmatli ma'lumotlari bilan tarix, adabiy siymolar va ularning asarlari haqidagi tanqidiy-tahliliy qarashlari bilan adabiyotshunoslik, o'ziga xos leksikasi bilan tilshunoslik, turli mintaqalar va ularning o'ziga xos jihatlari, o'simlik va hayvonot olami haqidagi ma'lumotlari bilan geografiya, biologiya fanlari uchun qay darajada ahamiyatli bo'lsa, turkiy xalqlar folklorining betakror namunalarini o'zida jamlaganligi bilan folklorshunoslik fani uchun shu darajada ahamiyatga molikdir. Quyida asarda uchragan xalq og'zaki ijodining o'ziga

xos janrlaridan hisoblangan paremiologik birliklar, xususan, xalq maqollarga e'tiborimizni qaratamiz.

Muallif asarning turli o'rinlarida biror joy yoki voqelikni tavsiflash, izohlash, biror fikrni dalillash, asoslash maqsadida xalq maqollaridan unumli foydalanadi. Asarda «Inonmagil do'stingga, somon tiqar po'stingga», «Qopudagini qopmasa, qariguncha qayg'urar», «Ko'zlarini tuz tutti», «U kechuvni suv olib ketdi», «Dushman ne demas, tushga ne kirmas», «Shahar darvozasini yopib bo'ladi, dushman og'zini yopib bo'lmaydi», «Uzrash battar az gunoh» («Uzri gunohidan yomonroq»), «Deh kunjov-u daraxton kujo» («Qishloq qayda-yu daraxtlar qayda?»), «G'ofil az injo randa va az onjo manda» («G'ofil bu yerdan quvulgan, u yerdan ajralgan»), «Marg bo yoron sur ast» («Do'stlar bilan birga bo'lgan o'lim — to'ydir»), «Dah darvish dar yak gileme buxsoband va du podshoh dar iqleme nag'unjand» («O'n darvish bir gilamga sig'ib yotarlar, ikki podsho bir iqlimga sig'maydi»), «Gah yozdah beh, gah nuh» («Goh o'n bir yaxshi, goh to'qqiz») kabi turkiy va fors-tojik xalqlar maqollari qo'llanishi asar tilining xalqona, ta'sirli chiqishini ta'minlagan.

Asarda qo'llangan paremiologik birliklardan biri Axxi qo'rg'onini tasvirlash jarayonida keladi. Bobur mazkur qo'rg'onning baland jar ustida joylashgani, atrofida xandak o'rnida chuqur jarlar borligi, uni poytaxt qilgan Umarshayx Mirzo ham bir-ikki marotaba tashqariroqdan jarlar qazdirgani kabi tafsilotlarga e'tibor qaratadi. Axxi qo'rg'onidagi ayricha bir jihat esa mahallalar qo'rg'onidan bir shar'iy yiroqroqda joylashgani va bu holat xalq orasida yuradigan «Qishloq qayerda-yu, daraxtlar qayerda?» maqolini esga solishini ta'kidlaydi va aftidan mazkur maqol Axxi qo'rg'oni uchun aytilgandek, dea xulosa qiladi. Mazkur maqolni «Boburnoma»dan keyingi adabiy, tarixiy manbalarda uchratmaymiz. Asardagi yana bir maqol janri namunasini 1499-1500-yillar voqealari bayonida uchratamiz. Unda Bobur Ahmad Tanbal bilan bo'lgan bir holatni eslaydi. Unga ko'ra, Ahmad Tanbal Koson qal'asini qamal qiladi. Buni eshitgan Bobur o'z askarlari bilan Andijondan Kosonga tomon yo'lga chiqadi. Hech bir lahzaga to'xtamay, tuni bilan yo'l yurib Axxiga yetib kelishadi. Axxida ham uzoq qolmay, Kosonga tomon yo'lga davom etishadi. Ammo buni eshitgan Ahmad Tanbal Koson qamalini to'xtatib, apil-tapil ortga qaytib keta boshlaydi. Bobur lashkari esa yo'lga uzoqdan Ahmad Tanbal lashkarining qorasini ko'radi. «Boburnoma»da ushbu voqea shunday tasvirlanadi: «Kun ikki namoz orasi payti ediki, Tanbal lashkarining qorasi Navkand tomonidan paydo bo'ldi. Akasining bunday nochor qolib, mulohazasiz chekinishidan va bizning bunday ildam yetganimizdan lol va hayratda turib qoldi. Biz dedikki, uni bizga bu taxlit Xudo yetkazdi, hozir u sarosimada turipti, agar biz harakat qilib, ularga tashlansak, Tangri ko'magida birortasi ham qochib ketolmaydi» [Bo'g'yp, 2008;71]. Ammo baxtga qarshi Bobur lashkari tarkibidagi Vays Log'ariy va yana ba'zilar kun kech bo'lganini, «Bugun bo'lmasa, ertaga urush»ishlarini, Ahmad Tanbal askari hech qayerga qochib keta olmasligini, aytib xotirjamlikka berilishadi. Natijada esa dushman askarlari tongga qadar hech qanday talofatsiz qochib qutulishadi. Ana shu o'rinda Bobur „Qopudagini qopmasa, qariguncha qayg'urar» [Bo'g'yp, 2008;71] maqolini keltiradi. Ya'ni eshigi tagiga, oyog'i ostiga kelgan g'animni fursatdan foydalanib, o'z vaqtida jazosini bermagan odam keyin pushaymon bo'lishi, umrining oxirigacha qayg'uda qolishini ajoyib xalq maqoli orqali asoslaydi. Bu paremiologik birlik «Qolgan ishga qor yog'ar» maqoliga muqobil bo'lib, o'z vaqtida qilinmay qolgan, ortga surilgan ishning pushaymon keltirishini urg'ulaydi. Bobur mazkur maqoldan so'ng quyidagi bir baytni hma ilova qiladi:

Korhoro ba vaqd boyat just,
Kori bevaqt sust boshad, sust [Bobur, 2019;71].

Mazmuni:

Ish vaqtida unumli bo'lur,
Bevaqt ishning ishkali bo'lur.

Folklorshunos Y.Rahmatov o'z dissertatsiyasida mazkur maqolga to'xtalar ekan, quyidagicha yozadi: «Bobur Ahmad Tanbal bilan bo'lgan mazkur voqeani ancha vaqtdan keyin hikoya qilmoqda. Maqol esa aynan xotiralar oxirida berilib, Boburning o'sha mahallar ancha yosh, tajribasizligi bois berilgan qulay imkoniyatdan foydalanmay, keyinchalik shu xatosi uchun ancha aziyat chekkanini ifodalagan» [Rahmatov, 2023;173].

Asarda qo'llangan maqollardan yana biri Ahmad Tanbalning do'sti Qanbar Aliga xiyonati tafsiloti munosabati bilan keltiriladi: «Qanbar Ali o'z viloyati Xo'janddan Tanbalga ishonib lashkar maslahatini so'rashga Axsiga keladi. Bu voqea sodir bo'lgach, Tanbal uni qo'lga olib, viloyatlarining ustiga yuradi. Bir turkiy maqol borki: «Inonmag'il do'stungg'a, somon tiqar po'stungg'a» [Bo'gyp, 2008;75]. Mazkur paremiologik birlik bugungi kunga qadar yetib kelgan va og'zaki nutqda ham faol qo'llanuvchi folklor namunalaridan biri sanaladi. Hozirda uning «Ishonmagin do'stingga, Somon tiqar po'stingga» shakli uchraydi. Mazkur maqoldan Bobur o'z o'rnida, aniq voqea tafsilotini xulosalash maqsadida foydalanadi.

Asarning yana bir o'rnida Bobur unga xiyonat qilgan beklaridan Ali Do'st va Muhammad Do'stning qilmishlari haqida yozadi. Ular Boburga xiyonat qilib, dushmani Ahmad Tanbal huzuridan panoh topadi. Ammo «...Tanbalga yaqin bo'lgan bu otalik-o'g'illikdan ko'plab yovliklar va yomonliklar sodir bo'ldi. Bir-ikki yildan so'ng Ali Do'stning qo'lga kuydirgi chiqib o'ldi. Muhammad Do'st o'zbakka qo'shilgan, ishi unchalik yomon emasdi. U yerdan ham ko'namaklik qilib qochib, Andijonning tog' etaklariga borib, yovliklar va fitnalar uyushtirdi. Oxiri o'zbak qo'lga tushdi. Ko'zlarini ko'r qildilar»[Bo'gyp, 2008;75]. Bu holatlar Boburga xalq orasida yurgan bir maqolni esiga soladi: «Ko'zlarini tuz tutdi» maqolining ma'nosi shu bo'lsa kerak» [Bobur, 2020;111].

Bobur «Boburnoma»ning 1500-1501-yillar bayonida Xoja Yahyo bilan bog'liq voqeani eslaydi. Shayboniyxon Zuhraog'a begi taklifi bilan Samarqandni egallagandan so'ng, va'dasiga vafu qilmay, Zuhraog'a beringing o'g'li Sulton Ali mirzo va uning yaqin mulozimlarini o'ldirtira boshlaydi. Jumladan, saroyning hurmatli shaxslaridan bo'lgan Xoja Yahyo va uning ikki o'g'lini avval Xurosonga jo'natadi va ortidan odam jo'natib ularni ham o'ldirtiradi. Ammo bu ishini tan olmay: «Xojani o'ldirishga men buyruq bermaganman, buni Qanbarbiy bilan Ko'pakbiy qildilar», - deydi. Bobur ana shu voqea tafsilotida: «(Shayboniyxonning) bu gapi undan yomonroq. „Uzri gunohidan battar" degan maqol bor. Shunday ishlarni beklar o'z botni bilan xonidan va podshohidan ruxsatsiz qila boshlasa, unda xonligi-yu podshohligi qayerda qoldi?!»-deya mantiqli mulohaza qiladi. Kishining bir aybni qilib, so'ng esa o'zini oqlash uchun, uzr so'rash, vaziyatni o'nglash maqsadida aybni boshqa birovga to'nkashi qilgan gunohidan ham oshib tushadi. Natijada boshqa nizolar, muammolar ham yuzaga kelishi, „Uzri gunohidan ham yomonroq" bir ahvolga sababchi bo'lishi mumkin. Bu maqol Boburning zamondoshi, Ubaydiy taxallusi bilan she'rlar

yozgan, Dashti Qipchoqdagi o‘zbeklar davlatining asoschisi Abulxayrxonning evarasi, Buxoro hokimi Mahmud Sultonning o‘g‘li Abdulg‘ozi Ubaydulloh Bahodirxon ijodida ham uchraydi:

Men g‘amzadaga ishing adovat mangu,
Solmish bu adovat yuragishta qayg‘u.
Qilding-ku gunoh — endi nedir uzr aytmoq?
Uzri gunohidan battar degani shu!

[Ubaydiy, ziyouz.uz]

Bu esa mazkur maqolning o‘sha davr kishilari nutqida faol bo‘lganini ko‘rsatadi. Yana shuni ham ta’kidlash kerakki, bu paremiologik birlik oradan besh yuz yildan ortiq vaqt o‘tsa-da, iste’moldan chiqmay, bugungi kungacha faol qo‘llanilib, zamonaviy o‘zbek xalq maqoli to‘plamlaridan ham joy olgan. Faqat shaklan biroz o‘zgarishga yuz tutgan: «Gunohning uzri gunohdan og‘ir» [O‘XM, 2019;184].

Asarda qo‘llangan «Dah darvish dar yak gileme buxsoband va du podshoh dar iqleme nag‘unjand» («O‘n darvish bir gilamga sig‘ib yotarlar, ikki podsho bir iqlimga sig‘maydi») paremiologik birligi «Shayx Sa‘diyning «Guliston»idan olingan bo‘lib, Bobur uni Xusayn Bayqaro vafotidan keyin ikkita o‘g‘li barobar taxtga o‘tirgani munosabati bilan ishlatadi»[G‘ofurova, 2021; 815]. Maqol fors-tojik tilidagi she’riy bayt tarkibida keladi:

Dah darvesh dar yak gileme bixusband,
Du podshoh dar iqlime nagunjand.
Nim none gar xo‘rad mardi xudoy,
Bazli darveshon kunad nimi digar.
Mulki iqlime bigirad podshoh,
Hamchunon dar baidi islami digar

[Боёуп, 2008;100].

Ushbu maqolga o‘zbek xalqidagi «Ikki qo‘chqorning boshi bir qozonda qaynamas» paremiologik birligini muqobil sifatida keltirish mumkin. Mazkur maqol XI asrning buyuk tilshunos olimi, turkiy xalqlar maqollarining ilk to‘plovchisi Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘atit turk» asarida «iki qochnar bashi bir ashichta pishmaz»[Кошғарий, 1963;392] (Ikki qo‘chqorning boshi bir qozonda pishmaydi) shaklida uchraydi va «Bu maqol bir shaharda ikki bek, ikki boshliq bir-biri bilan chiqisha olmasligi, birining bu yerdan chiqib ketishi kerakligi haqida aytiladi» tarzida izohlanadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, «Boburnoma»dagi xalq maqollarining har biri o‘ziga xos usulda – aksariyat o‘rinlarda muayyan voqea tafsilotlari uchun yakuniy xulosa sifatida qo‘llanishi, birinchidan muallif fikrining mantiqiy yakunlanishini ta’minlasa, ikkinchidan xalq maqollarining bejiz yuzaga kelmaganini dalillab, badiiy qiymatini ko‘rsatib bergan. Qolaversa, mazkur paremiologik birliklarning aksariyati fors-tojik tilidagi maqollar ekanligi, Boburning fors-tojik klassik adabiyoti bilan birga, folklorni, xalq tilini ham yaxshi bilganidan darak beradi.

Bundan tashqari asar matnida qoʻllangan xalq maqollari mazkur birliklarning yaratilish davri, mumtoz adabiyotdagi evolyutsiyasini koʻrsatishi bilan ham ahamiyatlidir.

Adabiyotlar:

4. Rahmatov Y. Maqol va uning oʻzbek mumtoz adabiyotidagi evolyutsiyasi: Filol. fanl. dokt. (DSc) diss. – Toshkent, 2023. – 253 b.
5. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / В.Раҳмонов ва К.Муллахўжаева таъдбили. – Тошкент: Оʻqituvchi, 2008. – 288 б.
6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Ijod-press, 2020. – 576 b.
7. Oʻzbek xalq maqollari / Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A.Musaqulov, B.Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2019. – 512 b.
8. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Туркий сўзлар девони. Уч жилд. 3-жилд / Таржимон С.М.Муталлибов. Нашрга тайёрловчи А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SOʻZ, 2016. – 448 б.
9. Gʻofurova Sh. «Boburnoma» asaridagi tilga oid ilmiy-badiiy topilmalar // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. –Toshkent, 2021. – P. 810-817.
10. Ubaydiy. Sheʼrlar. (Ergash Ochilov tarjimasi) <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/fors-tojik-sheriyati/ubaydiy-2/?lng=lat>

ALISHER NAVOIY VA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

yoxud

O‘ZBEK NASRINING OLIY USLUB VA ODDIY TURKONA USLUBDAGI
NAMOIYISHI

Sulaymonov Mo‘minjon Yusubjonovich

Namangan davlat universiteti,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.
E-mail: msulaymon@mail.ru

Xoldorova Gulnoza Husniddinovna

Farg‘ona davlat universiteti, tayanch doktorant
E-mail: gulnozaholdorova7@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijodining o‘xshashligi, nasriy asarlaridagi ifoda shaklidagi umumiylik tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: nasr, Navoiy uslubi, Bobur nasriy uslubi, ifoda shakli, obrazli o‘xshashlik.

Annotation: This article analyzes the ideological commonality in the works of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur, and the similarities in their prose works.

Keywords: prose, Navoi style, Babur prose style, form of expression, similarity in image.

Аннотация: В данной статье анализируется сходство произведений Алишера Навои и Захириддина Мухаммада Бабура, общность по форме выражения в их прозаических произведениях.

Ключевые слова: проза, стиль Навои, прозаический стиль Бабура, форма выражения, образное сходство

O‘zbek klassik davri adabiyoti haqida gapirilganda «mumtoz» so‘zi juda ko‘p marta qo‘llaniladi. Chindan ham bu so‘z ayni shu davr adabiyotining barcha xususiyatlarini o‘zida jamlay olgan betakror so‘z. Tilshunoslik jihatidan qaraganda bu leksemaning bi necha ma‘nodoshlari bor. «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»da bu leksemaning saralangan, tanlangan, sarxil, zupta kabi o‘ndan ortiq ma‘nodoshlari ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, ularning hech qaysisi badiiy jihatdan «mumtoz» chalik go‘zal emas. Bu istilohni ko‘pincha she‘riyatga nisbatan qo‘llanishiga guvoh bo‘lamiz. Mohiyatan qaraganda, o‘zbek mumtoz nasri deyish ham o‘rinli bo‘ladi.

Mazkur maqolada biz chindan ham o‘zbek mumtoz nasri deya atalishga loyiq nasr ijodkorlari haqida so‘z yuritmoqchimiz. Aynan bir asrda, fevral oyida, uyg‘ongan ikki sher – Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur - ijodini XV asr nasrining chinakam uyg‘onishi deya olamiz. Hozirga qadar bu ikki buyuk qalb sohibining asarlari nafaqat adabiyot ixlosmandlari, balki tarixshunoslar, siyosatshunoslar, tilshunoslar, jamiyatning barcha bo‘g‘inlarida atroflicha tadqiq etilgan. Chindan ham Bobur uchun Navoiy «naziri yo‘q ustod» vazifasini o‘tagan. Biz bu

ulugʻ siymolarni oʻrganar ekanmiz, haqiqiy inson qanday boʻlishi haqidagi xulosalarni tuyamiz. Bu ikki buyuk qalb sohibining maʼnaviy durdonalari oʻrtasida ham mazmuniy mushtaraklik borligi bir necha marta eʼtirof etildi. X.Bekmirzayevaning «Navoiy va Bobur» nomli moʻjazzina maqolasida har ikki shoir sheʼrlaridagi mushtarak tasvirlar, voqeabandlik, obraz masalasiga eʼtibor qaratilgan. Ularning bir xil radif tanlashdagi holatlari ham bayon etilgan, misol tariqasida «Koshki» radifli gʻazal tahliliga koʻzimiz tushdi. Tadqiqotchi maqolada oʻxshash tasvirlarga murojaat qilar ekan «yor yogʻligʻi», yaʼni roʻmoli borasidagi tasvir ham naqadar uygʻun ekanligini asoslab beradi. Ikki dahoning ruboiylari oʻrtasidagi gʻoyaviy mushtaraklik borligini ham misollar bilan izohlab oʻtiladi. Maqolaga xulosa tarzida «Bulardan kelib chiqib Bobur ijodi Alisher Navoiy ijodiga oʻxshaydi, deb ayta olmaymiz. Lekin adabiy taʼsir masalalari doirasida Navoiy va Bobur ijodi oʻrganilsa adabiyotshunoslikda yangilik boʻadigan bir qaror toʻxtamlarga kelish mumkin» [Bekmirzayeva, 2016], degan fikrlar beriladi. Bu oʻrinda tadqiqotchi Bobur ijodini aynan Navoiyning taqlidchisi yoki andazasi sifatida tushunmaslik kerak, demoqchi boʻlgan. Aslida chindan ham bu ikki adib ijodi oʻrtasida gʻoyaviy umumiylik mavjud. «Navoiy gʻazallarining muhim fazilatlaridan yana biri – ularda individual-biografik asosning muhim mavqe tutganligida. Shu jihatdan, uning koʻpgina gʻazallari bevosita hayotiy taassurot zaminida yaratilganligi yaqqol koʻzga tashlanadi. Bunday gʻazallar shoir hayotining muayyan davrlari bilan bevosita aloqador boʻlib, uslubning originalligi, gʻoyaviy pafosining hayotiy va jiddiyligi bilan ajralib turadi» [Исхоков, 1983; 66].

Bu bahoni «Boburnoma»da aynan yozilish tarixi keltirilgan «Topmadim» gʻazali va avtobiografik ruhda yozilgan Boburning boshqa ijod namunalariga nisbatan ham tatbiq etish mumkinligi ham yuqoridagi fikrimizni dalillaydi.

Adabiy taʼsir masalasida Vahobjon Rahmonov bu ikki shoir ijodi haqida toʻxtalar ekan, Boburning oddiy turkona uslubini oliy uslubni anchagina toʻldirgan, boyitgan deya eʼtirof etadi. «Men Navoiy va Boburni qayta-qayta sinchiklab oʻqib, shogirdning ustozdan ikki marotaba oʻzganini koʻrdim. Birinchisi, aruz vaznlari talqinida. Navoiy «Mezon ul-avzon»da 130 vazn atrofida fikr yuritgan boʻlsa, Bobur aruz risolasida 537 vaznni kashf etgan. Hatto harfiy sanʼatlarni qoʻllashda ham bir marotaba moʻjiza koʻrsatgan desak boʻladi. Sanoyiʼ ilmida istixroj (keltirib chiqarmoq) sanʼati bor. Shoir aytilgan harflardan yoki sirli (nazarda tutilgan-u, aytilmagan) harflardan soʻz yaratadi. Ayniqsa, quyidagi baytlarda narsalar aytilgan-u, ularning oʻxshash harflari aytilmay «Olloh» soʻzining yaratilgani istixroj sanʼatidagi Bobur ixtirosi, «sehri haloli»dir.

*Qaddi bila ikki zulfu ogʻzi
Jonimgʻa balo boʻlubtur «Olloh».*

Qad – alif, ikki zulf – ikki lom, ogʻzi «h»dir. Shu harflar yigʻilsa Olloh soʻzi hosil boʻladiki, Navoiy tirik boʻlsa-yu, bu baytni oʻqisa, qoyil qolib «Olloh-Olloh!» deb hayrat izhor qilishi mumkin edi!»

Bobur ijodiga alohida hurmat bilan qaragan adabiyotshunos V.Rahmonov ikki shoirning nazmiy merosi haqida fikrlarini bayon etar ekan, «Bobur va Navoiyning «nazmiy tillari» turlichaligi ham toʻgʻri. Buning sababini men bunday mushohada etaman: hamma zamonlarda ham

podshoh shoirilar kitobxonni keng xalq ommasi deb tasavvur etgan va omma tushunsin degan andishada tilning soddaligiga ahamiyat berishgan. Bu masalaning bir jihati. Lekin bu bilan Bobur o'z mahoratini pasaytirgan emas. Navoiy nazarida, aftidan, kitobxonlar ommasining idrok darajasini yuksaltirish niyati ham bo'lgan. Navoiyona baytlarning mazmun qamrovi benihoyat kengligi, so'z gavhariga ma'nolar dengizini joylash kabi ma'naviy jasoratlar shoir dahosigagina xos»...Shu o'rinda bu har xillikni adabiyotshunos sifatida baholaydi ham: «Chunki Navoiy – so'fiy, Bobur – podshohdir!»

Yuqoridagi fikrlarda biz uchun yana bir muhim jihat bor: har ikki adibning kitobxonlarga munosabati va tilning ifoda shakllaridan foydalanish mahorati haiqdagi qarashlar. Nazmiy asarlarda bu ikki omil o'zaro farqlanganligi haqiqat, lekin nasriy asarlar masalasiga yuzlansak, munosabatimiz o'zgarishi tabiiy hol. Bizningcha, har ikki adib nasriy asarlarda xolislik, ochiqlik tamoyilini eng yuqori mezon deb bilgan.

Biz mazkur maqolada Navoiyning nasriy asarlari va Bobur nasri o'rtasidagi mushtaraklik haqida ayrim fikrlarni ulashmoqchimiz. «Boburnoma» o'zbek adabiyotida tarixiy-memuar asarning yorqin namunasi bo'lib, u o'zbek nasrining ulkan yutug'i sifatida baholangan. Bu davrgacha nasr Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asari muqaddimasida, «Qissasi Rabg'uziy»da mavjud edi, xolos. Alisher Navoiy o'zbek nasrini yuqori pog'onaga olib chiqdi. Biroq «Boburnoma» bu borada o'zbek nasrining o'ziga xos kashfiyoti sifatida yuz ko'rsatdi. «Boburnoma»dagi voqealar bayoni aniq, ixcham va lo'nda, ta'sirchan, eng muhimi, hayotiy haqiqatga mos va muvofiqligi bilan e'tiborlidir. Muallif voqealar bayonida tabiat tasviriga, ayrim joylar tavsifiga, alohida kishilarning ta'riflariga jiddiy ahamiyat beradi. Asar bayonida biz Boburni nazariyotchilar e'tirof etganidek «tonug'«, ya'ni guvoh sifatida ko'z oldimizda gavdalandiramiz. Asarda o'sha davr kishilarining haqqoniy, realistik tasviri berilgan. Bu narsa Boburning bergan ma'lumotlaridagi ishonchlilikni ta'minlagan.

Alisher Navoiyning «Holati Sayyod Hasan Ardasher», «Holati Pahlavon Muhammad», «Xamsat ul-mutahhayyirin» asarlari memuar asar hisoblanadi. Navoiy o'z ustozlariga bag'ishlov yozar ekan, asar bayonida biz Alisher Navoiyni ham guvoh sifatida tasavvur qilamiz. Chunki memuar asarlarning ifoda shakli shuni talab qiladi.

Masalan, Navoiy Sayyid Hasan Ardasher haqida yozar ekan, «Asrning ulamo va ashrof va aimmasi bila doim musohib erdilar va chig'atoy ulusining oliy miqdor beklari ulcha yoshg'a va yo'lg'a alardin ulug'erdilar va ulcha teng erdilar, alarning sharafti nafs jihatidin o'zidin ulug' tutub, anga ko'ra ta'zim qilurlar erdi». Bu o'rinda Navoiy o'zi uchun ota darajasida bo'lgan insonning shaxs sifatidagi fazilatlariga alohida urg'u bermoqda.

«Boburnoma»da ham shaxslar ta'rifiga o'tilganda ochiqlik, ma'naviy sifatlarni ham boricha ko'rsatish uslubi yetakchilik qiladi. «...himmati va g'arazi ul edikim, ul ishni kamolg'a tegurgay. Bu jumladin Abdurahmon Jomiy edikim, zohir va botin ulumida ul zamonda ul miqdor kishi yo'q erdi. She'ri hud ma'lumdur» [Bo'byr, 1960; 29]. Hattoki shaxslar tasviridagi ayrim o'rinlarda «Majolis un-nafois»dagi uslub ham yodimizga tushadi. Bobur Hasan Ya'qub haqida gapira turib: «...tab'i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she'ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she'r aytqondin aytmog'on yaxshiroqdur», – deydi.

Alisher Navoiy ham ayrim ijodkorlarning shaxsiga ham, ijodiga ham shundayin xolis baho bergani «Majolis un-nafois» tazkirasining yetakchi uslubiy fazilatlaridan biri edi. Adib Mavlono

Darvesh Mashhadiy haqida yozar ekan:»Safih va badzabon kishidur. Baz'i azizlarni derlarki, yomon hajv qilibdur...» degan ta'rifni keltiradi.

Yoki har ikki adibning bitta tarixiy shaxs va u bilan bog'liq tarixiy hodisalarga bergan bahosini ko'rib chiqaylik. «...Yana bir Ahmad Hojibek edi. Sulton Malik Koshriyning o'g'li edi. Hiri hukumatini Sulton Abusa'id mirzo necha mahal munga berib edi. Obog'asi Jonibek o'lgandin so'ng, aning muchasini berib, Samarkandg'a yibordi. Xushtab' va mardona kishi edi, «Vafoiy» taxallus qilur edi. Soxibi devon edi, she'ri yomon emas edi...» [Bobur, 2002; 45].

«Majolis un-nafois»ning oltinchi majlisida Bobur yuqorida fikr yuritgan tarixiy shaxs haqidagi Navoiy qaydlariga duch kelamiz: «Ahmad Hojibek – Sulton Malik Koshg'ariyningkim, zamonining bebadallaridan, o'g'lidur. «Vafoiy» taxallus qilur. Surati xush va siyrati dilkash, ahloqi hamida va atvori pisandida yigitdur. Xurosonda tarbiyat topdi. Hirot dorus-saltanatida o'n yilg'a yaqin hukumat qildi... Va ta'bi bag'oyat xub voqe' bo'lubtur va nazmg'a ko'p iltifot qilur...»

Chindan ham har ikki ijodkorning nasrdagi uslubida xolislik ijodga nisbatan ham, shaxsga nisbatan ham mushtaraklik kasb etadi. Uslub jihatidan tahlil qilinganda ham bayon etish uslubi «Boburnoma»da ham, tazkirada ham juda bir-biriga yaqin. Aslida Alisher Navoiy nazmida turkiy tilda balandparvoz, ohorli fikr aytish odat edi. Bu nafaqat Navoiy uchun, balki shu davr ijodkorlari uchun ham dasturul-amal bo'lganini «Boburnoma»da Xondamir va Boburning suhbatidan, aniqrog'i Mirxondning Xondamirga o'gitlaridan sezishimiz mumkin. Lekin Alisher Navoiy va Bobur nasridagi uyg'unlik, Xondamir tilidan aytilganidek, Mirxond uslubiga zid oddiylilik va xolislik, tushunarliklik tamoyillari edi degan xulosaga kelish mumkin.

Zahiriddin Muhammad Boburning Navoiyga hurmati, uni ustoz darajasida ko'rganligi o'zining qaydlaridan ham ma'lum. Maqsud Shayxzodaning ko'pchilikka yod bo'lib ketgan fikrlari beixtiyor yodimizga tushadi: «Albatta, navoiy Bobursiz Navoiy bo'lib qoldi, lekin Boburni Navoiysiz tasavvur qilish qiyin».

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. 7-bet www.ziyo.com sayti
2. Bekmirzayeva X. «Sharq yulduzi» jurnali 2016-yil, 2-son. www.saviya.uz sayti
3. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Toshkent: Tamaddun, 2019.
4. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: 1960.
5. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан. 1983
6. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2- китоб. – Тошкент: Фан, 2011.

«БОБУРНОМА»ДА ТЕРМИЗИЙЛАР ҲАҚИДАГИ МАЪЛУМОТЛАР

Мирзаев Жалолиддин Зайниевич

доцент, тарих фанлари номзоди

Термиз давлат университети,

Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази

E-mail: mirzio@yahoo.com

Annotation: The article is devoted to the analysis of the facts from "Boburnoma" about Termez Sayyids in the context of historical retrospective.

Keywords: "Boburnoma", historical source, Termez, sayyids, Sultan Saodat, Amiri Buzurg.

Аннотация: Статья посвящена анализу фактов из «Бобурнома» о Термезских саййидах в контексте исторической ретроспективы.

Ключевые слова: «Бобурнома», исторический источник, Термез, саййиды, Султон Саодат, Амири Бузург.

«Бобурнома» ноёб тарихий манба бўлиб, Марказий Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон халқларининг тарихи, маданияти, этнографияси, турмуш тарзи ҳақида ғоят муҳим маълумотлар беради. Тадқиқотчилар асарга жуда кўп бор ўтмишимизнинг турли жиҳатларини ўрганишда манба сифатида мурожаат қилганлар. Ўрганилган ва фойдаланилган «Бобурнома»дан янги маълумотлар топиш амри маҳол ҳисобланади. Илмий изланиш йўналишларининг янгиланиши ва чуқурлашуви, манбага янги саволларнинг қўйилиши, бошқа манбалар билан қиёсий таҳлил жараёнида «Бобурнома» имкониятлари битмас тугамасдир. Негаки, билимларимиздоираси кенгайиб борган сари асарнинг янги қирралари кашф этиб борилади.

«Бобурнома»нинг бизгача етиб келган матнида Термизийлар борасида маълумотлар кам бўлсада, улар муҳим аҳамият касб этади. Асарда Термиз саййидларининг икки етакчиси Амири Бузург Термизий ва Саййид Ҳусайн Акбар, Султон Ҳусайн мирзонинг мулозими, Термиз саййидларидан бўлган Нўёнбек, Темурийларга турмушга чиққан хонадон вакиллари тилга олинади. Уларнинг Марказий Осиё тарихидаги ўрнини билган ҳолдагина, «Бобурнома»нинг мазкур шахсларга бағишланган сатрларини тушуниш мумкин.

Тарихий меросимизнинг ёрқин намунаси бўлган, Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида жойлашган, ҳар бири алоҳида бир мамлакатнинг ифтихори бўлиши мумкин муқаддас қадамжойлар доимо зиёратчилар билан гавжум. Мустақиллик йилларида ўзгача тароват олган бу масканларда аجدодларимизнинг эътиқоди ва урфу-одатлари инсон руҳига сингиб, халқимизга маънавий куч-қудрат бахш этади, ғурурини уйғотади. Ана шундай муқаддас қадамжойлардан бири Термиз шаҳри яқинида жойлашган Султон Саодат зиёратгоҳи Термиз саййидлари хонадонининг X-XVII асрлар давомида қурилган мақбараларидан иборат бўлган ўзига хос меъморий мажмуадир. Унинг номи Султон Саодат, араб тилидан таржима қилинганда – «*бахтлилар султони*» демакдир. Термиз саййидларининг етакчилари

– *нақиблари* асрлар давомида «Султон Содот» – саййидлар султони унвони билан шарафланганлар[3, 4 б.]. Иккала атама бир-бирига ўриндош сифатида фойдаланилган, арабча «*Баб ас-садат мадан ас-саодат; хубб ас-садат мифтах ас-саодат*», яъни «*саййидлар эшиги, бахт конидир; саййидларга муҳаббат бахт калитидир*» калимаси кенг ишлатилган[5, 40 б.].

Мажмуадаги илк қабрда Термиз саййидлари хонадонининг асосчиси Ҳасан Амирнинг ўзи ёки унинг отаси дафн этилган. Унинг Ислом дунёсида эътироф этилган шажараси Ҳазрат Пайғамбаримизга (САВ) бориб тақалади. Нақл қилинишича, Ҳазрат Алининг Биби Фотимадан туғилган ўғли Ҳусайн сўнгги сосоний шоҳи Йаздигарднинг қизига уйланади. Уларнинг фарзанди Алидан Ҳусайн ал-Асқар, ундан Убайдуллоҳ дунёга келади. Убайдуллоҳнинг фарзанди Жаъфар Ҳужжат Мадина шаҳрининг ҳокими бўлганлиги ривоят қилинади. Жаъфар Ҳужжатдан Амир Ҳусайн, ундан эса Амир Ҳасан туғилади. У милодий 850 йили яқинлари билан Самарқандга келади. У ерда ўн бир йил яшаб кейин Балхга ўтади. Тахминан 865 йилда Термизга келади ва шу ерда бутунлай ўрнашиб қолади[2, 32 б.].

Сомонийлар давридан Термиз саййидлари *худовандзода* фахрий унвонига сазовор бўлишган. Айнан шу маънода, лекин бошқа кўринишда Темурийлар даври манбаларида Термиз саййидлари «*хонзода*», XV асрнинг иккинчи ярмидан эса «*мирзо*» унвонлари билан шарафланганлар. Шунингдек, улар ўзларининг исми-шарифларидан ташқари Мусавий, Алавий ва бошқа кўплаб куниялар ва унвонлар билан номланганлар[5, 52 б.].

Термиз саййидлари хонадонининг вакиллари салоҳияти бутун ислом дунёсида эъзозланиб келинди, улар асрлар давомида жамият ҳаётида етакчилик қилганлар. Саййидлар сулоласига мансуб бўлиш ўз даврининг ижтимоий-сиёсий, мафкуравий ва илмий жараёнларида фаол иштирок этишни талаб этган. Жумладан, Термиз саййидларининг еттинчи нақби Мажидиддин Али ибн Жаъфар Мусавий XII асрнинг биринчи ярмида Салжукийлар давлатининг етакчи дин пешволаридан бири бўлиш билан бирга, олимлар ҳомийси сифатида танилади ва Термизда расадхона қурдиради. Термиздан етишиб чиққан энг машҳур шоир Адиб Собир Термизий Мажидиддин Али ибн Жаъфарнинг ҳомийлигида ижод қилган. Муҳаммад Хоразмшоҳ 1212 йилда уламо ва имомларини йиғиб, Аббосийларни халифаликдан маҳрум қилади ва вазири, Термиз саййидларидан бўлган Аъло ал-Мулкни халифа деб эълон қилади[1, 18 б.]. Саййидлар мўғуллар босқинидан кейин ҳам мавқеларини йўқотмай, вайрон бўлган Термиз марказини Султон Саодат мажмуаси худудига кўчиришади. Термиз саййидларидан етишиб чиққан машҳур аллома Саййид Бурхониддин Термизий(тахминан 1275-1342) 1231 йилгача шаҳар аҳлига етакчилик қилган, кейинчалик Кичик Осиёга, Конияга кўчиб кетиб, Жалолиддин Румийнинг устози бўлган. Саййид Бурхониддин Термизийнинг Туркиянинг Қайсария шаҳрида қад кўтарган мақбараси асрлар давомида зиёратгоҳ бўлиб келади. Хонадоннинг яна бир етакчиси Худованзода Абу-л Макарим Аъло ал-Мулк – «*Амир аш-Шахид*»(1292-1344) Термиз ҳокими бўлиб, мўғулларга қарши мустақиллик курашида фаол иштирок этган. Унинг ўғиллари ва жиянлари манбаларга кўра Амир Темур ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этишади. Нашр этилган шажаралардан бирига кўра Амир Темурнинг илк умр йўлдоши Хонзода *Олий-Насаб* бўлган. Термиз саййидларининг шажарасига кўра Аъло ал-Мулkning шундай исмли жияни ва қизи бўлган. Бундан хулоса қилиш мумкинки, Амир Темур

сайидлар билан оилавий алоқада бўлган. Мазкур воқелик тарих давомида ўз исботини топади: кўплаб Темурийлар сайидлар билан никоҳлар воситасида қариндошчилик ришталарини боғлаганлар. Ўзаро никоҳлар натижасида Темурийлар ва сайидлар хонадони чамбарчас боғланиб кетганлар[2, 19 б.].

Амир Темур ўзининг авлодларига сайидларни азиз тутишни васият қилиб кетган. Темурийлар бу васиятга содиқ бўлиб Самарқандда Шоҳи Зиндада Термиз сайидларининг вакиллари дафн этган бўлсалар, Шаҳрисабзда Улуғбек томонидан 1437 йилда барпо этилган, асли номи "Авлоди муборак" бўлган - Гумбази Саййидон макбараси Термиз сайидларининг даҳмасига айланган. "Султон Содот" Абул Маолий 1459 йилда вафот этган ва Гумбази Саййидонда дафн этилади. Саййиднинг қабритошида Термиз сайидларининг шажараси келтирилган[8, 9 б.].

XV асрда Термиз сайидларининг раҳнамоларидан бири бўлган Аъло ал-Мулк Термизий—«Амири Бузург» тахаллуси билан машҳур бўлиб[1, в.18б], «Бобурнома»да у *Мир Бузург Тирмизий* номи билан келтирилган[2, в. 27а, 28а]. Ўз замонсининг машҳур кишиларидан бўлган Мир Бузург кўплаб тарихий манбаларда тилга олинади. Масалан, Алишер Навоий "Ҳолати Паҳлавон Муҳаммад" асарида Паҳлавон Муҳаммаднинг (1423-1493) мусиқада тенги йуклигини таърифлар экан, у яратган "Чахаргоҳ" куйи Мавлоно Тутий шеъри билан Мир Бузург номига аталганлигини кўрсатади[1, 132б.]. Унинг укаси "Султон Содот" Абул Маолий Шаҳрисабздаги Гумбази Саййидонда дафн этилган[1, 49 б.].»Бобурнома» матнида Термиз сайидлари етакчисининг тахаллуси «*Мир Бузург*» форс тилидаги шаклининг келтирилиши, айтиш вақтида унинг арабча "Султон Содот" шакли билан бирга ишлатилганлиги, бошқа манбаларни таҳлил этишда муҳим аҳамият касб этади.

Темурий шаҳзодаларнинг кўпчилиги Термиз сайидлари хонадонидан уйланишган. Мовароуннаҳр султони Султон Аҳмад ибн Абу Саид (1469–1494) 1487 йилда Хонзодабегимни ўз никоҳига олади. Беш яшар Бобур Мирзо никоҳ тўйидан кейинкелинчакнинг юзини очганлигини, кейинчалик, «Бобурнома» да шундай эслайди: «*Ҳануз юз ёнуғи бор эди. Туркий расм била манга буюрдилар, мен юзини очтим*»[1, в. 20б.]. Мазкур сатрлар этнографик жиҳатдан муҳим аҳамият касб этиб, ўз даврининг расм–русумларини кўрсатиб беради.

Мовароуннаҳрнинг кейинги султони Абу Саид мирзонинг ўғли Маҳмуд Мирзо(1453 – 1498) Амири Бузург Термизий қизига уйланган. «Бобурнома» да шундай келтирилади: «*Улуғ хотуни Мир Бузург Тирмизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Мирзо бисёр севар эди. Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Ул ўлганда мирзо жуда бисёр қаттиқ таъзия тутқондир. Андан сўнг Мир Бузургнинг набираси – Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Ани ҳам Хонзодабегим дер эдилар. Беш қиз ва бир ўғилнинг онаси эди*»[4, в. 28 а.]. Кейинчалик, Маҳмуд Мирзонинг Хонзодабегимдан бўлган қизини – Зайнаб Султон бегимни Бобур Мирзо ўз никоҳига олган[4, в. 28 а.].

Шайбонийхон Мовароуннаҳрда ҳукмронлигини ўрнатгач, сайидлар хонадонининг кўплаб вакиллари Бобур Мирзо билан Ҳиндистонга кетадилар. Улардан бири, Термиз ҳокими Саййид Ҳусайн Акбар - Амири Бузургнинг невараси "Бобурнома"да бир неча бор тилга олинган[4, в. 44а, 149а, 152б, 209б.]. Фақатгина бир манбадан, "Бобурнома"дан Саййид Ҳусайн Акбарнинг, Темурийларга яқин қариндош бўлганлиги, шунингдек, Термиз ҳокими

бўлганлиги маълум. Демак, азалий анъана бўйича, у саййидлар жамоасининг нақибини "Султон Содот" ҳам бўлган.

"Бобурнома"да Султон Ҳусайн мирзо мулозими Нуёнбек ҳақида маълумот берилади. Унинг отаси Тирмизсаййидларидан, она тарафидан Темурийлардан эканлиги қайд этилади[4, в.27 б.]. Бошқа тарихий манбаларда Нуёнбек ҳақида маълумотни ҳозиргача учратмадик.

«Бобурнома»нинг келтирилган сатрлари Термиз саййидлари тарихини ёритишга, ўзаро никоҳлар натижасида Темурийлар ва саййидлар хонадони чамбарчас боғланиб кетганлигини аниқ маълумотлар асосида тасдиқлашга имконият беради. Мазкур боғлиқлик эса ўша давр воқеаларининг моҳиятини очиқ беришга хизмат қилади. Чунки ўтмишда рўй берган ҳар бир ҳодиса маълум маънавий – руҳий, ижтимоий – сиёсий муҳит, ундаги ўзаро боғланишлар таъсирида юз берган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоӣ. 1999. *Ҳолати Паҳлавон Маҳмуд*. Алишер Навоӣ. Мукаммал асарлар тўплами. 15-жилд. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти. Тошкент. – 129– 149б.
2. Жалолитдин Мирзо. 2008. Термиз саййидлари. Тошкент: «Санъат журнали нашриёти». –40б.
3. Жалолитдин Мирзо. 2001. Термиз тарихи. Тошкент: «Шарқ». –124б.
4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2002. *Бобурнома*. Бобур Халқаро жамоат фонди. Саидбек Ҳасанов нашри. –Тошкент: «Шарқ». 1993. –335 б.
5. Мирзаев Дж.З. 2004. Собственные имена в системе этнической атрибуции средневекового Термеза. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий методологик ёндошувлар, этногенетик ва этник тарихи» мавзусидаги республика илмий назарий семинар материаллари. Тошкент. С. 51–53.
6. Муминов А. 2015. *Эпиграфические надписи мавзолея Хваджа Ахмада Ясави как источник по истории Казахстана* // «Межрелигиозный диалог и наследие Кожы Ахмета Ясави». Материалы международной научной конференции, посвященной 550-летию Казахского ханства. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. С. 38–44.
7. Семенов А.А. 1914. *Происхождение Термезских сейидов и их древняя усыпальница «Султан-Садатъ»* // ПТКЛИА (11 декабря 1913 г. – 1 апреля 1914 г.). Год 18 (19). Ташкент. С. 3 – 20.
8. Султанов Х. Т. К истории формирования архитектурных ансамблей Шахрисабза XIV– XV вв. (По археологическим данным). Автореф. дисс. к.и.н. Самарканд 1990. –20с.

«BOBURNOMA»DA MA'NAVIY-INTELLEKTUAL QADRIYATLAR MASALASI

Muminova Saodat Aralovna

Qarshi davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi.

E-mail: muminovasaodat1968@gmail.com

Annotatsiya: Ulug' mutafakkir, buyuk sarkarda va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiy merosi milliy-ma'naviy merosimizning durdonalaridan sanaladi. O'quvchi uning «Boburnoma» asarimi mutolaa qilish orqali hayot falsafasini anglaydi. Uning «Boburnoma» asari millat ma'naviy-intellektual hayoti rivojini belgilovchi badiiy barkamol asarlardan hisoblanadi. Mohiyatiga ko'ra, «Boburnoma» voqeiy-ilmiy-sarguzasht asar bo'lgani sababli, birinchi navbatda, muallif hayotda boshidan kechirgan voqea-hodisalarni realistik uslubda bayon qilganligi diqqatga sazovor jihatlardandir. Adibning tarjimai holi, sarson-sargardonlikdagi hayoti, fikr-mulohazalari, qarashlari asar matniga singdirilgan mazmunda o'z aksini topganligini ko'rishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: intellekt, madaniyat, muallif, shaxs, ma'naviyat, saltanat, shahzoda.

Annotation: The creative heritage of the great thinker, great general and poet Zahiriddin Muhammad Babur is considered one of the masterpieces of our national and spiritual heritage. The reader will understand his philosophy of life by reading his work "Boburnoma". His work "Boburnoma" is considered one of the artistic masterpieces that determine the development of the nation's spiritual and intellectual life. According to its essence, "Boburnoma" is a factual-scientific-adventure work, so the fact that the author described the events he experienced in life in a realistic manner is one of the noteworthy aspects. We can see that the writer's biography, wandering life, opinions and views are reflected in the text of the work.

Keywords: intellect, culture, author, person, spirituality, kingdom, prince.

Аннотация: Творческое наследие великого мыслителя, великого полководца и поэта Захириддина Мухаммада Бабур считается одним из шедевров нашего национального и духовного наследия. Читатель поймет его жизненную философию, прочитав его произведение «Бобурнома». Его произведение «Бобурнома» считается одним из художественных шедевров, определяющих развитие духовной и интеллектуальной жизни нации. По своей сути «Бобурнома» является фактологически-научно-приключенческим произведением, поэтому одним из заслуживающих внимания моментов является реалистическое описание автором пережитых им в жизни событий. Мы видим, что биография писателя, скитальческая жизнь, мнения и взгляды нашли отражение в тексте произведения.

Ключевые слова: интеллект, культура, автор, личность, духовность, царство, принц.

Ma'naviyat insoniyatning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-quvvati ekan, binobarin, jamiyatning, insonlarning ma'naviy madaniyati qancha yuksak bo'lsa, mamlakat shuncha tez ravnaq topadi, boshqa ijtimoiy muammolarni hal qilish osonlashadi. Xuddi ana shu nuqtai nazardan mutafakkir adib Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asari shaxsning

ma'naviy-intellektual yetukligi masalasi o'zining to'laqonli ifodasini qamrab olganligi bilan ahamiyatlidir.

Buyuk Tolstoy «Davlat arbobining qilmishlari to'g'risida gapirganda oddiy bir shaxsning qilmishiyu, sarkarda yoki imperatorning qilmishini farq qilish kerak»[G'aniyev, 2008:5] deb yozganida haq edi. Sababi, oddiy bir shaxsning fazilatlarini yoki salbiy xislatlari nari borsa, yon-veridagi insonlarga ta'sir ko'rsatadi. Ammo ulug' zotlarning yurish-turishlaridan tortib, amalga oshirgan ishlari, g'alabasiyu mag'lubiyatlari, hayot tarzi, fazilatlarini qusurlari, qisqasi barcha-barchasi butun dunyoga ta'sir o'tkazadi.

«Boburnoma»da Bobur shaxsi qirralarini yorqin ochib beradigan epizodlar juda ko'p. Xususan, uning Hirotga Husayn Mirzo huzurida bo'lishi bilan bog'liq voqealar bayoni nihoyatda ta'sirli. Bobosi Temur tuzgan buyuk saltanat taqdiriga xavf-xatar soya solayotganini sezgan, his qilgan, uini saqlab qolish orzusida intilib najot izlab yurgan Bobur temuriyzoda qarindoshlariga gap uqtirolmay sarson bo'ladi. Og'a-inilar tugul, ota-o'g'illar orasidagi taxt talashishlarda qalbi larzaga keladi. Hamma o'z manfaati uchun jon olib jon berishga tayyor. Hech kim saltanat, sulola taqdirini o'ylamaydi. Hirot ichkilik, kayf-safo, maishat qa'riga cho'kkan. Saroydagi muhit, ota-o'g'illar munosabati, bazmbozlik, ichkilikbozlik, maishatparastlik, bir-biriga hurmatsizliklar uni hayratlantiradi: «Bu mirzolar shunchalik buzuqchilik va aysh-ishratga mashg'ul edilarki, ramazondek tabarruk va aziz oyga bir kechalik fursat qolganda, otasidek ko'pni ko'rgan va ishbilarmon podshoh yarim kunlik yo'ldan kelgan vaqtda ham, otasidan iymonmay, Xudodan qo'rqmay, hanuz ishi may ichmoq, majlisorolik bilan dilxushlikka berilmoq bo'ldi: muqarrardirki, bunday kishi o'shanday shikast topadi va bunday yashagan elni har kim yenga oladi».[Bobur, 2008:53] Husayn Mirzoning o'g'illari bilan munosabatlari achinarli darajada. Hatto, eng dahshatlisi, kayf-safo natijasida nabirasini qatl etishga ham ruxsat berib yuboradi va tuzatib bo'lmas xatoga yo'l qoyadi. Saroydagi muhitning, tarbiyaning buzuqligidir. Zero, o'tgan asr boshida yashagan jadidchi bobomiz haq gapni aytganlar: «Alhosis, tarbiya bizlar uchun yo hayot yo mamot, yo najot yo halokat, yo saodat yo falokat masalasidir» [Avloniy, 2018:]

Bobur ashaddiy g'animi Shayboniyxon Samarqandni qo'lga kiritgandan keyin diniy ulamo, piri, ustozi Xoja Yahyoning taqdiri haqida shunday taassuf bilan yozadi: «Xoja Yahyoning ikki nafar o'g'li: Xoja Muhammad Zakariyo va Xoja Boqiy bilan Xuroson tomonga jo'natdi. Keyinidan bir necha o'zbek borib, hazrati Xoja Yahyoni ikki yosh o'gli bilan Xoja Kordzan atrofida shahid qildilar. Shayboniyxon: Xojani o'ldirishga men buyruq bermaganman, buni Qanbarbiy bilan Ko'pakbiy qildilar, der ekan. Bu gapi undan yomonroq. „Uzri gunohidan battar“ degan maqol bor. Shunday ishlarni beklar o'z botni bilan xonidan va podshohidan ruxsatsiz qila boshlasa, unda xonligiyu podshohligi qayerda qoldi?!» [Bobur, 2008:76] Shayboniyxonning bu qilmishini qattiq qoralaydi.

«Har ishning zimnida yuz ming mulohaza vojib va lozimdir»[Bobur, 2008:12] degan fikrga amal qilgan Boburning «Boburnoma» sahifalarida namoyon bo'lgan hayotiy vaziyatlardagi insoniy qiyofasini kuzatsak: «Men g'orning og'zida kurak olib, qor kuradim, qorni ko'ksimgacha qazidim, sira yerga yetmasdi. Biroz shamoldan pana buldi, o'sha yerda o'tirdim. Har qancha: „G'orga kiring» deyishsa ham kirmadim. Barcha el qorda va bo'ronda, men issiq uyda va istirohatda o'tiramanmi deb oyladim. Munda barcha el tashvish bilan mashaqqatda, men munda uyqu bilan farog'atda bo'laymi?! Bu muruvvat va hamjihatlikdan yiroq ishdir. Men ham har

tashvish va mashaqqat bo'lsa ko'rayin, har nechuk el toqat qilib tursa, turayin. Bir forsiy maqol bor: „Do'stlar bilan birga bo'lgan o'lim — toydir». [Bobur, 2008.149]. Parchada Boburning Qobulga borayotgan vaqtida yo'lda qalin qor yoqqanligi, azob-uqubat chekkanligi haqida so'z boradi. E'tibor qilsak, odamlari har qancha qistasa ham Bobur o'zini chekkaga olmasdn oddiy navkarlar safida turib qor tepib yo'l ochgan. Bu Boburning sof vijdonli ekanligini ko'rsatadi. O'zini oddiy odamlardan baland tutmasligi, imoni butun ekanligi, kibrdan yiroqligi, qiyinchilik kelganida o'zini oylamasligi, navkarlari bilan birga bo'lishi, mardligi ko'rinadi. Zero, bu dunyoda bashariyat, millat taraqqiysi, ilmi, solih amallari, komil axloqi, baxt-saodati, ko'ngil xotirjamligi uchun kurashganlarning imoni butundir.

Bobur hayotiga bir necha marta suiqasd uyushtirilganligi ma'lum. Bulardan biri buvisi Shohbegim boshliq xiyonatkorlarning xiyonatidir. Insonning shaxsi hayotiy vaziyatlarda to'la namoyon bo'ladi, shakllanadi. Bu voqeadan Boburning hassos qalbi nihoyatda ozor chekadi, o'zining ularga qilgan muruvvatlari bir-biri xayolidan o'tadi: Bobur ana shunday vaziyatda ham aql bilan tadbir ko'radi: «Sulton Saidxon — Koshgar xoni besh-olti yayov-yalang bilan keldi. Tugishgan ukalarimdek kurib, Lamgon tumanlaridan Mandirovar tumanini berdim. Shoh Ismoil Shayboniyxonni Marvda yenggan mahali, Qunduzga o'tganimda, Andijon viloyati men tomonga boqib, ba'zi qo'rg'onbegilarini quvib, ba'zi yerlarini berkitib, menga kishi yubordilar. Men Sulton Saidxonga barcha navkarimni topshirib, ko'mak qo'shib, tug'ilib o'sgan yerim Andijon viloyatini unga bag'ishlab, xon qilib yubordim. Hozirgacha ham u tabaqadan kim kelmasin, o'z tug'ishganlarimdek ko'rdim. Chunonchi, Chin Temur Sulton, Eson Temur Sulton, Tuxta Sulton va Bobo Sulton shu paytlarda mening qoshimdadirlar. Barchani o'z tugishganlarimdan yaxshiroq ko'rib, hurmat-e'tibor va shafqatlar qilganman».[Bobur,2008:153] Qilgan yaxshiliklari evaziga jjoniga qasd qilingan Boburning holatini kuzatish, bu isyonga javobini kuzatish qiziq: «Men burungidek ta'zim qilib o'rnimdan turdim, uncha qo'pollikka bormadim. Muhammad Husayn mirzoni, bunday xunuk va tuban harakatga qadam qo'ygani, bunday g'avg'o va fitna ishlarga bosh qushgani uchun burda-burda qilsam o'rinli edi. Orada har holda qarindoshchilik bor edi: mening tug'ishgan xolam Xo'b Nigorxonimdan o'gil-qizlari bor edi. Bu huquqni eslab, Muhammad Husayn mirzoni ozod qildim» [Bobur,2008:153]. Hatto joniga qasd qilinganda ham Bobur xolasini, uning bolalarini oylab pochchasini kechiradi. Boburning fikricha, «Sen o'zingga yomonlik qilganni hayot izmiga topshir, bil hayot qasoskor mulozimingdir». «Boburnoma»ni o'qir ekansiz, Boburning hayotida xatarli janglar, suiqasdlar ko'p bolganini ko'rasiz. Uni har doim Ollohning o'zi, insoniy fazilatlarini saqlab qolgan, desak xat'o bo'lmaydi. Ana shunday iztirobli voqealarni real aks ettirib, o'quvchilar qalbiga ozor berib qoydim, degan andishada kechirim ham so'raydi.

Ibrohim Lo'diyning onasi Bayda ham Boburni o'ldirtirmoqchi bo'lgan va oshpazlarni yollab ovqatiga zahar qo'shtiradi. Bobur shunday yozadi: «Juma kuni kechqurun, asr namozidan so'ng ovqatni torttilar. Quyvon go'shtidan pishirilgan ovqatdan ancha yedim. Zardak qayladan ham totib ko'rdim. Bu zahar solingan Hinduston ovqatining ustidagi bir ikki bo'laginigina yeb ko'rdim, qayladan yedim, hech qanday noxush ta'mni sezmadim. Qovurilgan go'shtdan bir-ikki bulak yedim. Ko'nglim behuzur bo'ldi. O'tgan kuni qovurilgan go'sht yeganimda, unda noxush bir maza bor edi, ko'nglim aynishini o'shandan, deb bildim. Yana ko'nglim bir agdarildi. Dasturxon ustida ikki-uch marta ko'nglim behuzur bo'lib, qusib yuboray dedim. Oxiri qarasam, bo'lmaydigan,

o‘rnimdan turdim. Obxonaga borguncha yo‘lda yana bir bor qusib yuboray dedim. U yerga kimgach, ko‘p qusdim. Men hech qachon ovqatdan keyin, hatto ichganimda ham qusmasdim. Ko‘nglimga shubha tushdi». Shundan so‘ng oshpazni ushlab turishlarini buyuradi. Qolgan ovqatni itga beradilar, it o‘lmaydi. Shu ovqatdan yegan mulozimlar ham behol bo‘ladilar, ammo o‘lmaydilar. «Tangri menga qaytadan jon berdi. Xuddi u dunyodan kelgandek, onadan endi tug‘ilgandek edim. Men xasta edim, tirildim. Jon qadrini, Olloh nomi bilan qasam ichaman, endi bildim» [Bobur, 2008: 227]. Shunday qiynalsa-da, malika Baydani o‘ldirtirmaydi. Bu o‘rinda ham Bobur qalbining ulug‘ligi ko‘rinadi. Kechirimlilik dunyoqarash, tafakkur tarsi, faslafi, diniy, aqliy, estetik qarashlar bilan bog‘liq. Kechirimlilik munosabatlarga iliqlik, yaqinlik kiritish kuchiga ham ega. U boshqaruv tizimiga ham ancha asqotadi, inson axloqan o‘zini chuqur anglashi uchun ham muhim rol oynaydi. U shaxs intellekti ko‘zgusi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq (Ziyouz.com. <https://n.ziyouz.com>)
2. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. –Toshkent: Yulduzcha, 1989. – 287 b.
3. Bobur, Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. –Toshkent, 2008. – 287 b.
4. Lev Tolstoyning tafakkur javharlari. I-kitob. To‘plovchi filologiya fanlari doktori, professor I.G‘aniyev. – Toshkent., 2019. –71 b.
5. Qodirov P. Til va el. – Toshkent., 2010. – 295 b.

«BOBURNOMA» VA UNING TARJIMALARI

Hayitov Shuhrat

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
«O'zbekiston tarixi» telekanali direktori

Muhammadiyeva Dilafro'z

Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti
universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya: Jahon adabiyotida Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari, xususan, uning «Boburnoma» asari tarixiy-badiiy asar sifatida katta ahamiyat kasb etib kelmoqda. Bu qomusiy asar fanning turli sohalarini qamrab oluvchi manba hisoblanadi. Shu bois ham uni dunyo olimlari katta qiziqish bilan o'rganib kelishmoqda.

Bugungi kunda dunyo adabiy jarayonida Bobur asarlari matni qo'lyozmalari va tarjimalarini o'rganishga bo'lgan qiziqish butun dunyo sharqshunos va tarjimashunoslari e'tiborini tortmoqda. Dunyo boburshunoslari tomonidan shoir asarlari matni, g'oya va mazmuni va badiiy mahorati kabi masalalarni ilmiy tadqiq qilish adabiyot rivojining xususiyatlarini aniqlash va baholash imkonini beradi. Maqolada «Boburnoma»ning o'rganilishi va tarjimalariga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, «Boburnoma», qo'lyozma, nusxa, tarjima, turkologiya.

Аннотация: В мировой литературе, в ряду великих деятелей узбекского народа и оставленного ими богатого литературного наследия, большое значение имеют произведения Захириддина Мухаммада Бабура, в частности его «Бабурнаме», как историко-художественное произведение. Данное энциклопедическое произведение воспринимается как источник, охватывающий различные отрасли науки. В связи с этим учение всего мира изучают его с большим интересом.

Сегодня в мировом литературном процессе интерес к изучению рукописей и переводов текстов произведений Бабура привлекает к себе внимание востоковедов и переводоведов всего мира. Научное исследование бабуроведами мира таких вопросов как идея, содержание и художественное мастерство текстов произведений поэта позволит определить и оценит своеобразие литературного развития. Статья посвящена изучению и переводам Бабурнами.

Ключевие слова: Захириддина Мухаммада Бабура, «Бабурнаме», копия, рукопис, перевод, тюркология.

Annotation: In world literature, among the great figures of the Uzbek people and the rich literary heritage left by them, the works of Zahiriddin Muhammad Babur, in particular his «Baburname», as a historical and artistic work, are of great importance. This encyclopedic work

is perceived as a source covering various branches of science. In this regard, scientists around the world are studying it with great interest.

Today, in the global literary process, interest in the study of manuscripts and translations of the texts of Babur's works attracts the attention of orientalists and translators from all over the world. The scientific study by Baburov scholars of the world of such issues as the idea, content and artistic mastery of the texts of the poet's works will make it possible to determine and evaluate the originality of literary development. The article is devoted to the study and translation of Baburnama.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, «Baburname», copy, manuscript, translation, Turkology.

O'zbek adabiyotining yirik namoyandasi buyuk shoir va davlat arbobi Zahiriddin Muhammad ibn Umarshayx Mirzo Bobur go'zal xulq-atvor egasi, taqvo, shijoat, halollik, vafodorlik, sabr-toqat, himmat, adolat, rahm-shafqat kabi ulug' insoniy xislatlarni o'zida mujassam etgan betakror shaxs bo'lib, bu xislatlar uning ijodida ham yaqqol ifodasini topgan. U buyuk podshoh, dilbar shaxs, sohib devon shoir, tarixchi, geograf, yirik nazariyotchi olim, qattiqqo'l adabiyotshunos, tarjimon kabi qator fazilatlar sohibi bo'lishi barobarida jahoniy shuhratga ega bo'lgan qomsiy asar muallifi hamdir. Boburning buyuk asari, shubhasiz, «Boburnoma» bo'lib, unda 1494-1529 yillari Markaziy va Kichik Osiyoda, Yaqin va O'rta sharq mamlakatlarida kechgan voqealar bayon etilgan. Asar qimmatini oshiradigan jihatlardan yana biri unda bir yarim mingdan ziyod shaxslar nomi zikr etilgan bo'lsa, shundan, yetti yuz nafarga yaqini shohlar, hokimlar, amir-amaldorlar, din ulamolari, ilm-fan, san'at va adabiyot ahlari, dehqonlar, hunarmand va boshqa kasb egalardir.

Bu shoh asarda, ayniqsa, ilm-fan, san'at va adabiyot ahillariga katta o'rin berilgani alohida e'tiborga molik. Navoiy, Jomiy, Binoiy, Muhammad Solih, Hiloliy, Sayfi Buxoriy, Mir Husayn Muammoni, Shayxim Suhayliy, Ahmad Hojibek, Behzod, Sulton Ali, Hoja Abdullo Marvoriy, Shoh Muzaffar, G'ulom Shodiy, Husayn Udiy kabi bir qator shoirlar va san'atkorlar haqida qiziqarli faktlarning mavjudligi bugungi kunda o'sha davrni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, Bobur hazrat Mir Alisher Navoiy bilan uchrashmagan bo'lsa-da, lekin yoshligidan uning shaxsiga va ijodiga katta mehr qo'ygan, asarlarini o'qib ulg'aygan. Bobur tug'ilgan yili hazrat Navoiy buyuk «Xamsa»ni yozishga kirishgan. Navoiy uyi – unsiyada yigirma kun yashagan Bobur o'zining qomusiy asarida Alisher Navoiy nomini o'n olti o'rinda tilga olib o'tadi. Dastlab, «Boburnoma»da 1505-1506 yil voqealari bayon qilinarkan, Husayn Boyqaro haqida ma'lumot berilayotgan o'rinda Alisher Navoiy haqida shunday yozadi: «Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'r aytubturlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas. Olti masnaviy kitob nazm qilibtur, beshi «Xamsa» javobida, yana bir «Mantiq ut-tayr» vaznida «Lison ut-tayr» otliq. To'rt g'azaliyot devoni tartib qilibtur: «G'aroyib us-sig'ar», «Navodir ush-shabob», «Badoyi ul-vasat», «Favoid ul-kibar» otliq. Yaxshi ruboiyoti ham bor». Yana bir o'rinda Alisher Navoiyning musiqadan yaxshi xabardor ekanligini, o'zi kuylar yaratganini qayd etadi: «Yana musiqada yaxshi nimalar bog'laptur. Yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordur». Shuningdek, «Ahli fazl va ahli xunarga Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma'lum emaski, hargiz paydo bo'lmish bo'lg'ay. Ustoz Qulmuhammad va Shayxi Noyi va Husayn Udiykim, sozda saromad

edilar, bekning tarbiyat va taqviyati bila muncha taraqqiy va shuhrat qildilar. Ustoz Behzod va Shoh Muzaffar tasvirda bekning sa'y va ehtimomi bila mundoq mashhur va ma'ruf bo'ldilar. Muncha binoyi xayrkim, ul qildi, kam kishi mundoqqa muvaffaq bo'lmish bo'lg'ay» deb yozadi. Shunday qilib Alisher Navoiy hayoti va ijodi, uning xarakteri, xulq-atvori kabi jihatlarni yoritishda Bobur qarashlari alohida tahsinga sazovordir. Bobur bergan ma'lumotga ko'ra, Navoiy shoh xazinasidan oladigan maoshini ham olmagan. O'zi tez-tez shoh xazinasiga sovg'alar qilib turgan. «Mirzodin nima olmas, balki yilda mirzog'a kulliy mablag'lar peshkash qilur edi» deb yozadi. Bobur shuningdek, sohibqiron bobosi Amir Temur haqida ham asarning o'ttiz yerida to'xtalib o'tganligi ko'rinadi.

Xullas, bu qomusiy asarning ilm-fan sohasidagi o'rni haqida yana ko'plab yozish mumkin. Shu bois ham Bobur qoldirgan boy meros, ayniqsa, «Boburnoma» mana necha asrlardan buyon dunyo olimlarining doimiy diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Jahonda bu buyuk siymo va uning mazkur asari haqida o'ttizdan ortiq romanlar yuzlab hikoya va esselar yozilgani, yana ko'plab tarixiy ilmiy asrlar bitilgani, yuzlab dissertatsiyalar, qator kinofilmlarning yaratilgani fikrimiz dalilidir.

«Boburnoma»da O'rta Osiyo, Afg'oniston, Hindiston xalqlarining tarixiy, ijtimoiy-siyosiy hayoti, turmush tarzi, shu mamlakatlar geografiyasi, o'simliklari va hayvonot dunyosi to'g'risida juda ko'p ma'lumotlar keltiriladi. Asarni o'qir ekansiz, lolaning o'ttiz to'rt turi, bir yuz sakson yettita hayvon nomi va ularning tavsifi, kemasozlik, harbiy san'at, qurol-aslaha, o'rin-joy kabilar bilan bog'liq ko'pdan ko'p noyob faktlarni uchratamiz. Shu bois ham asar o'z xarakteri bilan nafaqat turkiy tildagi tarixnavislik – memuarilikda favqulodda yangi hodisa, balki Sharq madaniyati tarixida ham ajoyib yangilik, nodir adabiy manba sifatida ardoqlab kelinadi. Shular sababli hamki, asar XVI asrdayoq bir necha marta fors tiliga, keyinchalik Yevropa tillariga tarjima qilinib nashr etilib batafsil o'rganildi. Asar shu kunga qadar yigirmadan ortiq tilga tarjima qilingan bo'lib, ularning har biri turli yillarda qaytadan chop etilgan. Masalan, birgina forscha tarjimasining yigirmata qo'lyozma nusxasi mavjud. Asarning XVI-XX asrlarda ko'chirilgan o'n yettita qo'lyozmasi ma'lum bo'lib [3, 2014; 170], ushbu qo'lyozmalar asosida ko'plab ilmiy tadqiqotlar bajarildi. Ta'kidlaganimizdek, dunyo olimlarining Bobur va boburiylarga bo'lgan yuksak hurmati namunasini ular tomonidan amalga oshirilgan yuzlab nodir tarixiy, ilmiy-adabiy manbalar misolida ham ko'rish mumkin.

Boburshunoslik tarixida E.Xolden, N.Ilminskiy, V.Bartold, A.Samoylovich, I.Stebleva, F.Ko'prulu, R.Arat, H.Boyir, Ya.G'ulomov, P.Shamsiyev, S.Mirzayev, X.Yoqubov, V.Zohidov, H.Sulaymonov, A.Qayumov, S.Azimjonova, S.Jamolv, A.Abdurashidov, S.Hasanov, E.Ma'no, Yu.Bilol, T.Seyhan, Z.Mashrabov, X.Sultonov, N.Otajonov, H.Qudratullayev, H.Boltaboyev, V.Rahmonov, Sh.Yorqin, E.Ochilov, A.Ibrohimov kabi qator olimlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar o'chmas o'ringa egadir. Asarni ilk bor fors tiliga Shayx Zayn o'g'irgan. Undan so'ng Mirzo Poyanda va Muhammad Quli Hisoriy (1586), Abdurahim Xonixonon (1589), Tog'ay Murod Qarluiq Xatloniy tarjima qilgan. Vitsen golland tiliga (1705), J.Leyden, V.Erskin (1826), R.M.Koldekot (1844), F.Tolbot (1909), L. King (1921), A.Beverij (1905,1922), V.Tekston (1996, 2002) ingliz tiliga, A.Kayzer (1828), V.Stamler (1990) nemis tiliga, P.D.Kurteyl (1871), B.Grammon (1969) fransuz tiliga, R.R.Arat (1943-1946) turk tiliga, M.A.Sale (1948, 1958) rus tiliga, Mirzo Nosiriddin (1924), R.Axtar Nadviy (1969), Hasan Bek (2000) urdu tiliga, Yugjit

Navalpuriy (1974) hindchaga, B.Kojabek o'g'li (1990) qozoq tiliga, Hamit Temur (1992) uyg'urchaga, Vang Jilay (1997) xitoy tiliga, E.Mano (1998) yapon tiliga, Merse Komaz (2001) ispanchaga, Magda Maxluf (2013) arab tiliga, Sh.Yorqin (2007) fors-dariy tiliga, R.Askar (2011) ozarbayjon tiliga tarjima qilishgan. Asarning ilmiy-tanqidiy matnlari yaponiyalik olim E.Mano (1995) va profesoar S.Hasanov (2002) tayyorlashgan[4, 2022; 23]. 2022 yilda Bobur xalqaro jamoat fondi homiyligida M.Kenjabek tomonidan tayyorlangan olti tomlik «Bobur kulliyoti»ning 4, 5, 6 jildlari «Boburnoma»ning Farg'ona, Kobul va Hindiston voyealaridan tarkib topgan. Har bir jildda joriy yozuvdagi matn bilan birga arab imlosiga asoslangan qadimiy o'zbek yozuvidagi matn taqdim etilgan.

Ma'lumotlarga qaraganda, asar bugunga qadar yigirmadan ortiq nom ostida nashr etilgan bo'lib, faksimilesini, dastlab, Qozonda N.I.Ilminskiy (1857), Londonda Beverij xonim (1905) chop ettirgan. O'zbekistonda dastlab professor Fitrat (1928) asardan ayrim parchalar ko'rinishida e'lon qilgan. Asarni ilmiy nashr ettirish bilan bog'liq keyingi tadqiqot professor R.R.Arat tomonidan 1943-1946 yillarda tarjima ko'rinishida bajarilgan. Bobur ijodining turk tilidagi manbalarini o'rganish masalasi esa istiqlol yillarida boshlangan. Bu davrga kelib filologiya fanlari doktori, professor S.Hasanov shoir asarlarining Turkiya nusxalari haqida, adabiyotshunos olim H.Boltaboyev «Boburnoma»ning turkcha tarjimasi va «Xorijda boburshunoslik» asari, boburshunos olim A.Ibrohimov «Mubayyin» asarining turkcha ilmiy-tanqidiy matni borasida ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Turkiy xalqlar adabiyotida Bobur Mirzo ijodi, xususan, «Boburnoma» haqida F.Ko'pruludan keyin yana bir turkiyalik olim, doktor Rizo Nur tomonidan 1925 yilda Anqarada chiqarilgan «Turk yurti» jurnalidagi «Bobur» nomli maqolasida so'z boradi. Unda Boburning hayoti va ijodi, asarlari, xususan, «Boburnoma»ga oid ma'lumotlar kitobxonlar e'tiboriga havola etiladi. Bir so'z bilan aytganda, F.Ko'prulu, R.Nur, A.Fitrat, R.R.Arat tomonidan olib borilgan tadqiqotlar turkiy xalqlar adabiyotida Bobur ijodiga doir izlanishlarning ilk debochasi sanaladi. Ulardan keyin bugunga qadar esa Boburning ko'p qirrali shaxsiyati va «Boburnoma» asari bilan birgalikda uning boshqa asarlari ustida ko'plab ilmiy nashrlar yuzaga keldi. Qardosh xalqlar, turk, qozoq, ozarbayjon, turkman, uyg'ur kabi millat vakillari tomonidan Boburning «Boburnoma», «Bobur devoni», «Mubayyin», «Risolayi volidiya» asarlarining tarjimalari e'lon qilindi. Masalan, turkiyalik olimlar Yujel Bilol «Bobur devoni»ni (1995), Tanju Seyhan «Mubayyin»ni (2004), Ali Fuot Bilkan «Risolayi volidiyya»ni (2001) turkchaga tarjima qilishgan bo'lsa, turkmanistonlik olim Rahimmamat Kurenov «Bobur devoni»ni va «Risolayi volidiya»ni (2005) turkmanchaga, professor Ramiz Asker «Boburnoma» va «Bobur devoni»ni (2011) ozarbayjon tiliga o'girdi.

G'arb olimlari «Boburnoma» bilan dastlab ana shu forsiy nusxalar orqali tanishadilar. Yevropa sharqshunoslari orasida Vitsen birinchi marta «Boburnoma» bilan qiziqib, 1705 yilda asardagi Farg'ona vodiysi geografiyasiga oid tasvirlarni tarjima qilib, Amsterdamda nashr ettiradi. Lekin undan sal oldinroq, 1697 yili fransuz sharqshunosi Bartolame Erballo Molenli «Sharq kutubxonasi» qomusidagi «Bobur yoki Babar» nomli maqolasida Zahiriddin Muhammad Bobur va Alisher Navoiy haqida ilk bor ma'lumot bergan edi [6, 2018; 14]. Biroq «Boburnoma»ning Yevropadagi chinakam shuhrati roppa-rosa yuz yildan keyin XIX asr boshlarida yoyildi. Bu ishda ingliz sharqshunoslarining xizmati katta bo'ldi. Ular asarni tarjima qilib, nashr ettirishdan tashqari, uni tadqiq etish ishlarini ham olib borishdi. Ta'kidlash kerakki, Bobur hayoti, shaxsiyati Yevropa

tadqiqotchilarini hayratda qoldirgan edi. Bobur siymosida ular ulkan sarkarda, mohir davlat arbobi, dilbar va dilkash insonni koʻrdilar.

Oʻzbek nasrining XVI asrdagi betakror namunasi boʻlgan «Boburnoma» koʻplab sohalarga doir bilimlarni qamrab oladi. Unda muallif oʻz koʻzi bilan koʻrgan, eshitgan real voqea va hodisalarni ishonchli manbalarga asoslangan holda keltirgan. Bu haqda Bobur mirzoning oʻzi bunday deydi: «Bu bitilganlardin gʻaraz shikoyat emas, rost hikoyatturkim, bitibturmen. Bu mastur boʻlgʻonlardin maqsad oʻzning taʼrifi emas, bayoni voqei bu edikim, tahrir etibturmen. Chun bu tarixda andoq iltizom qilibturkim, har soʻzning rostini bitilgʻay va har ishning bayoni voqeini tahrir etilgan»[2, 2002; 29].

«Boburnoma»dagi maʼlumotlar shu qadar ishonchliki, undan keyin yaratilgan mashhur «Haft iqlim» va «Ravzatu-l-jannat»dagi butun-butun boblar (masalan, Qobul va Qandahorga bagʻishlangan) «Boburnoma»ga toʻliq mos keladi, yaʼni undan olinganligi aniq. Boburshoh keltirgan maʼlumotlarning aniq va ishonchliligini XX asr boshida Afgʻoniston haqida tadqiqot olib borgan rus olimlarining axborotlari ham tasdiqlaydi. «Boburnoma» qancha koʻp tadqiq etilmasin hamon asar matnining hali oʻrganilishi lozim boʻlgan qirralari juda koʻpdir. Avvalo mavjud qoʻlyozmalar matni, matnshunoslik talablari koʻra, qiyosiy-tipologik metod asosida chuqur ilmiy tadqiq etilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, «Boburnoma» Yevropa ilm ahlining doimiy diqqat markazida boʻlib kelgan. Bunga sabab sifatida bir necha omilni keltirish mumkin.

Birinchidan, «Boburnoma» oʻsha davr saroy muhiti, adabiy jarayon haqida maʼlumot beruvchi eng ishonchli manba hisoblanadi, bu haqda koʻpgina xorijiy olimlar oʻz asarlarida yozib qoldirganlar. Ikkinchidan, «Boburnoma» tilining soddaligi, uslubining ravonligi, tasvirning jonli berilishi barchani maftun qilib kelgan.

«Boburnoma»ga nafaqat ingliz olimlari, balki rus, fransuz, nemis, ispan, yapon, hind, arab, fors, turk, ozarboyjon, qozoq, qirgʻiz va turkman kabi millat olimlari ham jiddiy qiziqish bilan munosabatda boʻlgani maʼlum boʻldi. Buni tarjimalar qayta-qayta nashr etilishi va yangi tarjimalarga ehtiyoj hali ham mavjudligidan bilish mumkin.

«Boburnoma» dunyoviy asar. Ammo uning tarjimalari haqida yaxlit, mukammal tadqiqot ishlari kam. Oʻzga tillarga qilingan tarjimalarning saviyasini aniqlash, ularni oʻzaro qiyoslab oʻrganish orqali asarning ilmiy qimmatini belgilash oʻzbek xalqining jahondagi boshqa xalqlar bilan adabiy-madaniy aloqalarini oʻrganish nuqtai nazaridan ham muhimdir. Zero, «Boburnoma» dunyo sharqshunoslari yakdillik bilan qayd etganlaridek, insoniyat madaniyatiga qoʻshilgan katta ulush hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Beveridge, Annette Susannah, The Babur-nama. – London, 1905.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. «Boburnoma» / Nashrga tayyorlovchi S.Hasanov. – Toshkent, 2002. – B.29.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi. – Toshkent, 2014. – B. 170.
Muhammadiyeva D. «Boburnoma» turkcha tarjimasidagi paremiyalarning qiyosiy tadqiqi. – Toshkent, 2022. –B 23.
4. Ilminskiy N. Baber-name (Diagataice ad fidem codicis petropolitani), – Kazan, 1857.
5. Teshaboyeva Z. «Boburnoma»dagi frazeologik birliklarning inglizcha tarjimalari qiyosiy tahlili. –Toshkent, 2018. – B.14.

«BOBURNOMA» MATNIDAGI VAQT O'LCHOV BIRLIKLARI TARJIMALARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Shodmonova Sayyora Baxromovna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi
E-mail: sayshodmonova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola «Boburnoma» matnidagi vaqt o'lchov birliklarining lingvokulturologik xususiyatlariga bag'ishlanadi. O'lchov birliklarining tarjimasini transliteratsiya usulida berilishi hamda tarjimalarning lingvokulturologik va pragmatik xususiyatlariga alohida e'tibor berilgan. «Boburnoma» matnidagi vaqt o'lchov birliklarining tarjimalarda aks etishdagi muammolar va ularning tarjimalarida lingvokulturologik xususiyatlarini qayta tiklanish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'lchov birliklari, vaqt o'lchovlari, misqol, lingvokulturologik xususiyatlar, asliyat, matematik raqamlar.

Аннотация: Данная статья будет посвящена лингвокультурологи-ческим особенностям единиц измерения времени в тексте «Бабур-наме». Особое внимание уделено транслитерации переводов единиц измерения, а также лингвокультурологическим и прагматическим особенностям переводов. Проанализированы проблемы отражения единиц измерения времени в тексте «Бабур-наме» в переводах и вопросы реконструкции их лингвокультурологи-ческих особенностей в переводах.

Ключевые слова: единицы измерения, измерения времени, сравнение, языковые и культурные особенности, оригинальность, математические числа.

Annotation: This article is devoted to the linguistic and cultural features of the units of time measurement in the text of «Babur-name». Special attention is paid to the transliteration of unit measurement translations, as well as linguistic, cultural, and pragmatic features of translations. The problems of reflecting time units in «Baburnama» translations and issues of reconstruction of their linguistic and cultural features in translations are analyzed.

Keywords: measurement units, time measurements, simile, linguistic and cultural features, originality, mathematical numbers.

«Boburnoma» bir tomondan fanning o'nga yaqin sohalariga oid ma'lumotlarni jam etgan teran ilmiy asar, ikkinchi tomondan, shoh va shoirning qalb daftari ekanligi bizga ma'lum. Bu asarda turli sohalar kabi o'lchov birliklariga ham katta e'tibor qaratilgan. Bunda faqat bir tomonlama, ya'ni bir xalqning o'lchov birliklari emas, boshqa millat, xalqning o'lchov birliklari shu joyda istiqomat qilayotgan shaxsga tushunarli bo'lishi uchun qiyoslab tushuntirib berilgan. Sistem tilshunoslik nuqtai nazaridan vaqt birliklarinig matn hosil qilishdagi imkoniyatlariga bag'ishlangan tadqiqot M.Hakimova [Ҳакимова М., 2004] qalamiga mansub bo'lib, unda vaqt ma'noli lug'aviy guruhlar sistem tilshunoslik nuqtai nazaridan keng va atroflicha tahlil etilgan.

Bobur nasrining oʻziga xos bir jihati uning voqea va hodisalarni umumlashtirish sanʼatidir. U hajman ixchamgina parchadan ham oʻquvchida bir dunyo maʼno olish imkonini beradi. Tasvir jilosi, loʻndaligi va undagi fikrlar koʻlami kishini hayratga soladi. «Boburnoma» uslubida asosan toʻrt jihat yaqqol koʻzga tashlanadi.

1. Boburning atrof-muhitni idrok etishi, mavzu tanlashi va unireal va hatto naturalistik tasvirda berishi;

2. Shu mavzuni oʻzining bilim doirasida ilmiy-amaliy tahlil qilib, badiiy tarzda ifodalashi;

3. Oʻziga xos uslub – «har soʻzni rostini» bitishi;

4. Ana shu jihatlarni yuksak badiiy saviyada oʻquvchiga yetkazish xususiyatidir» [Кудратуллаев Х., 1998; 43]

Turkiy xalqlarning qamariy oy, hijriy yil hisobidagi arab yilnomasidan foydalanilganliklarini olishimiz mumkin.

Vaqt oʻlchovini ifodalovchi eski oy nomlari bilan hozirda tilimizda qoʻllanilayotgan baynalmilal oy nomlari orasida maʼlum darajada farq bor. Shuningdek, Gregoriyan kalendari bilan quyosh kalendari oʻrtasidagi farq 11 kundan iboratdir. Gregoriyan kalendari 365 kunni, Quyosh kalendari esa 354 kunni» [Холмирзаев Ф., 2003;56] tashkil etadi.

Qadimda vaqt oʻlchovini bildirib kelgan bu kabi til vositalarining tilimizda tutgan oʻrni haqida turlicha fikrlar mavjud.

«Boburnoma»da vaqt maʼnosini ifodalovchi numerativ soʻzlar juda koʻp: asr, oy, yil, fasl, haftadagi kunlar, soat, minut, sekundini ifodalovchi pos, pahr, giri//gari, qismat, pul, daqiqa, namoz bilan bogʻliq boʻlgan namozi shom, namozi peshin, namozi digar, bir sut pishimi ot minguncha fursat, qilich sugʻurguncha fursat, tugʻchi tugʻ bogʻlaguncha fursat va shu kabilardir. Vaqt maʼnosini ifodalovchi bunday numerativ soʻzlarni maʼnosiga koʻra quyidagi guruhlariga boʻlinadi:

1. Yil ifodalovchi numerativlarga asarda keltirilgan yil sanalarini keltirish mumkin. Masalan, Shaybonixon bilan Sulton Ali Mirzo voqeyasi quyidagi sanada oʻz aksini topgan: Voqei sanai sitta va tisa mia 906 (1500–1501) yil voqealari [3.137].

2. Fasl ifodalovchi numerativlarga qish, zimiston, yoz, tobiston, kuz, pashkol, bahor. Fasl soʻzi uch oyni anglatib, yilning toʻrtidan bir boʻlagi maʼnosini anglatadi. Hindistonda esa fasl toʻrt oyni ifodalab, yilning uchdan bir boʻlagini bildiradi: Yana ul viloyatlarda toʻrt fasltur. Hindistonda uch fasl boʻlur, toʻrt oyi yoz dur, toʻrt oyi pashkol, toʻrt oy qish [3.265,358].

Turli mavzularni yoritishda qiyosiy tasvir usulini qoʻllash mahorati ham «Boburnoma» badiiyatining oʻziga xos jihati hisoblanadi. Bu Boburning klassik nasr tiliga qoʻshgan ulkan hissasi sifatida baholanishga loyiq. «Boburnoma» leksikasida turkiy tilning barcha qatlamlari, arxaik va zamonaviy leksika nasr tilining keng imkoniyatlarini namoyon eta olgan. Bu borada biz tilshunos Boburni, uning hind, fors, arab, turkiy tillar bilimdoni ekanini anglaymiz. Boburshunos Z.Xolmanova ayni masala xususida shunday fikrni aytadi: «Eski oʻzbek tili xususiyatlari aks etgan «Boburnoma» keng koʻlamdagi leksemalar tizimini oʻz ichiga olgan. Asar leksikasi XV – XVI asr oʻzbek adabiy tili lugʻat boyligini ifoda etadi. Shu bilan bir qatorda unda Bobur faoliyatiga bogʻliq tarzda afgʻoncha, hindcha, leksemalar qoʻllangan» [10.3].

Movarounnahr va Xurosondagi islomiy fasl, yil, oy, kun taqvimlari atamalarga odatlangan Bobur uchun Hindistonning taqvimiy tartiblari, atamalariga ko'nikish ancha qiyin kechgan. Adib ularni qiyoslashda ko'p murakkabliklarga duch kelgan, pirovard natijada mazkur sohaning yetuk, bilimdoni darajasiga yetgan. Qiyosiy tahlillarda ichki tizim, mutanosiblik bilan birga, o'quvchi chalg'imasligi uchun, hindcha atamalarning forscha, turkcha muqobillari aniq belgilaganki, bundan ko'z o'ngimizda katta chog'ishtirma tadqiqot olib borgan shaxs namoyon bo'ladi. Shu asosda tasvirlangan fasllar taqsimoti, uning islomiy murodiga oid qiyosiy tahlillar berilgan.

Masalan: «*Yana ul viloyatlarda to'rt fasltur. Hindustonda uch fasl bo'lur: to'rt oyi yozdur, to'rt oyi pashakaal, to'rt oyi qish. Oylarning ibtidosi hiloliy oylarning istiqbolidindur. Har uch yilda bir oyni pashakaal oylarig'a ziyoda qilurlar. Yana uch yilda qish oylarig'a ziyoda qilurlar. Yana uch yilda yoz oylarig'a. Bularning kabisasi budur*» [3.207].

Mazkur matnning bir jihatiga e'tibor beraylik. Boburning qiyosiy usulida matematik, astronomik tushunchalar alohida-alohida tarzda qayd etilmagan. Ular o'zaro uyg'unlashib, bir-birini to'ldirib kelmoqda. Musulmon taqvimidagi har to'rt yilda bir marta keladigan kabisa yili (fevral oyining 29 kun kelishi)ni Bobur Hindiston taqvimidagi fasllar nisbatida qiyoslab, aniq sharhlab bergan. Bunday olimona nuqtai nazarining muqoyasa usulida o'quvchiga yetkazilishi Bobur tafakkurining naqadar kengligini ko'rsatadi.

Endi ayni uslubning har uchala tarjimada qanday aks ettirilganini ko'rib o'tamiz: *In other countries there are four seasons; in Hindustan there are three; four months of summer, four of the rainy season, and four of winter. Its months begin with the new moon. Every three years they add a month to the rainy season; again, at the end of the next three years they add a single month to one of their winters; and in the course of the succeeding three years they add one month to a summer. This is their mode of intercalation* [3.Vol.II.; 237] (*boshqa mamlakatlarda to'rtta fasl bor; Hindustonda uchta fasl bor; to'rt oy yoz, to'rt oy yomg'irli, to'rt oy qishdir. Uning oylari yangi oy bilan boshlanadi. Har uch yilda ular bir oyni yomg'irli faslga qo'shadi, yana keyingi uch yilning oxirida ular bir oyni qish fasliga qo'shadi; muvofiq kelishi uchun uch yilda ular bir oyni yozga qo'shadi. Bu ularning kabisa usulidir* (MT) deb tarjima qiladi. Bunda tarjimon mahorati ko'rinib turibdi. So'z birikmalari, ilmiy atamalarni berishda ularga mos ekvivalent tanlash muhimdir. Tarjimon muallif tasvirlagan qiyosiy tasvirning har bir detalini tarjimada aks ettirishga harakat qilgan. Asliyat matnida: «*yana uch yilda yoz oylarig'a*» jumlasini, «*in the course of the succeeding three years they add one month to a summer*» (*uch yilda ular bir oyni yozga qo'shadi*) deb o'giriladi. Bu jumlagina «*in the course of the succeeding*» (*muvofiq kelishi uchun*) birikmasi qo'shiladi. Birikma asliyat pragmatik xususiyatlarini to'la aks ettiradi. Retseptorga ma'lumotni aniq yetkazish uchun hizmat qiladi.

A.Beverij tarjimasida: «*Again: – whereas there are four seasons in those countries, there are three in Hindustan, namely, four months are summer; four are the rains; four are winter. The beginning of their months is from the welcome of the crescent-moons. Every three years they add a month to the year; if one had been added to the rainy season, the next is added, three years later, to the winter months, the next, in the same way, to the hot months. This is their mode of intercalation*» [1.515] (*Yana ana shu mamlakatlarda to'rt fasl bo'lur, Hindustonda uchta fasl bo'ladi. To'rt oy yoz, to'rt oy yomg'irli, to'rt oy qishdir. Oylarining boshlanishi yarim oy*

shaklidagi oyning qarshi olinishidandir. Har uch yilda bir oyni yilga qo'shadi, bir yil yomg'irli faslga, yana qo'shiladi, uch yil keyinroq qish oylariga, yana xuddi shu yo'lda yoz (issiq) oylariga qo'shiladi. Bu ularning kabisa usulidir (MT) deb tarjima qiladi. A.Beverij tarjimaning leksik-semantik jihatidan pishiq bo'lishiga e'tibor qaratgan. «Yana» so'zining ma'nolariga qarab ekvivalentlarini bergan. Tarjima jarayonida Movarounnaxr fasllari Hindiston fasllariga nisbatan farqlanishini adekvat usulda amalga oshirgan. «Oylarning ibtidosi hiloliy oylarning istiqbolidindur» jumlasini «the beginning of their months is from the welcome of the crescent-moons» (oylarning boshlanishi yarim oy shaklidagi oyning qarshi olinishidandir) deb beriladi. Bunda asliyatda keltirilgan jumla ma'no va mazmun jihatidan o'z aksini topgan. Pragmatik muvofiqlik bilan o'girilgan.

V.Tekston tarjimasida: *In our country there are four seasons, but in Hindustan there are three: four months of summer, four of monsoon, and four of winter. The months begin with the crescent moon in opposition. Every three years one month is added to the monsoon months, then three years later a month is added to the winter months, then three years later a month is added to the summer months. This is their intercalation [4.34] (bizning mamlakatda to'rtta fasl, ammo Hindistonda uchta fasl bor. To'rt oy yoz, to'rt oy yomg'irli, to'rt oy qishdir. Yarim oy qarshilanishi bilan oylar boshlanadi. Har uch yilda bir oy yomg'irli oyga qo'shildi, keyingi uch yilda oxirgi bir oy qish oyiga qo'shiladi, keyinroq uch yilda bir oy yoz oyiga qo'shiladi. Bu ularning kabisasidir (MT).* Bu tarjimon badiiy-tasviriy vositalar aniqligiga diqqat qaratgan. Bobur uslubidagidek sodda va ixcham o'girgan. «Oylarning ibtidosi hiloliy oylarning istiqbolidindur» tasviri tarjimada: «the months begin with the crescent moon in opposition» deb tarjima qilinadi. Tarjimon «hiloliy oy» birikmasini, muallif ifodalangandek, «crescent moon» tarzida jonlantirgan. Umuman, V.Tekston tarjimasida qiyosiy tasvirlar asliyatning pragmatik xususiyatlariga muvofiq qayta yaratilgan.

Tarjimonlarning har biri o'z yo'li, uslubiga ko'ra tarjima qilgan. Ayniqsa, qiyosiy tasvirlarni mukammal o'rganib, qayta tiklagan. Qiyosiy tasvirlarni aks ettirishda grammatik transformatsiyaning sintaktik moslashuv turlaridan foydalangan. Bularning hammasi tarjimon mahoratiga bog'liq, albatta. Tarjimashunos olim G'.Rahimov to'g'ri ta'kidlaganidek: «Tarjimon nafaqat muayyan uslubiy vazifa ifodasi uchun qo'llangan obrazli yoki hissiy-ta'sirchan lisoniy vositani, balki amaliy jihatdan qiyinchilik tug'dirmaydi deb tasavvur qilinadigan erkin ma'nodagi u yoki bu so'z yoxud so'z birikmasini o'g'irishda ham har doim o'sha vosita mazmunini tarjima tilida qanday so'z yoki so'z birikmasi aniqroq va to'laroq ifoda etishi mumkinligi, mavjud variantlardan qaysi birining asliyat ruhiga ko'proq mos kelishi haqida o'ylashi va doim o'z oldiga nazarda tutilgan fikrni qay tarzda yanada ravonroq bayon etish mumkin degan savolni qo'yishi zarur» [6.113]. Bu jihatlar har uchala tarjimonda ham aniq aks etgan. Pragmatiklik, adekvatlik, vaqt o'lchov birliklari tarjimasidagi badiiyat va aniqlik shundan dalolat beradi. Mumtoz asar yaratilgan davr uchun odatiy bo'lgan ammo hozirda tilning passiv qatlamidan o'rin olgan, asliyatning asliyatning xaqiqiy tarixiy manba ekanligini ta'minlovchi bu kabi til birliklarining tarjimada meyorini belgilash juda nozik masala. Tarjimada ularning qanday aks ettirilganini o'rganish esa muhim ahamiyatga egadir. Bu o'rinda tarjimon bir mamlakatda yashovchi hamda yagona bir tilda so'zlashuvchi xalq tilini ham sinxronik, ham diaxronik jihatidan olib o'rganishi zuru bo'ladi. Chunki bir xalq tilida nafaol qatlamdan joy olgan til birliklari, boshqa ir xalq tilida

aktiv qo'llanishda bo'lishi hisobga olinishi zurrur. Bunday holatda tarjimondan tarjimaga tarixiy yondashish hamda tarixiy voqealar bayonini buzmay to'g'ri aks ettirish talab qilinadi.

Asliyatga muqobil tarjima yaratishda vaqt biro'lchovini bildiruvchi birliklar haqida to'xtalib, taniqli tarjimashunos olim A.V.Fyodorov «asliyatdagi bir ma'noli so'zga turli kontekstlarda birday mos keladigan bir ma'noli so'zning to'g'ri kelishi amaliyotda juda kam» [5.134], deya ta'kidlaydi, bunday moslik faqat ba'zi leksik birliklarga, ya'ni so'zlar, kalendar tushunchalarini anglatuvchi (oy nomlari, hafta kunlari) vaqt birliklariga tegishlidir. Yana shuni ham aytib o'tish joizki, kalendar tushunchalarini yoki vaqt o'lchovini anglatuvchi bunday leksik birliklar gregoriyan yil hisobi qo'llangan asarlar tarjimasi ustida gap borganda, ularni o'girish yoki transliteratsiya qilish ham aynan gregoriyan yil hisobida amalga oshirilganda bu o'zini olaydi. Ammo Sharq hayoti tasvirlangan mumtoz asarlarda hijriy shamsiy-qamariy yil hisobi qo'llangan hollarda ularni zamonaviy tilga o'girish tarjimonlar uchun murakkabroqdir.

Foydalanigan adabiyotlar:

1. Beveridge A.S., The Bābur-nāma in English (Memoirs of Babur), Translated from the Original Turki Text of Zahiru'ddin Muhammad Babur Padshah Ghazi by Annette, Susannah Beveridge. 2 Vols, – London, 1922; Repr, in one Volume, – London, 1969; – New Delhi, 1970; – Lahore, 1975. – P.134
2. Leyden J., W.Erskine. Memoirs of Zehired-din Muhammed Babur, Emperor of Hindustan.– Edinburg, 1826. – P.422
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. «Boburnoma». – Toshkent: Sharq NMAK, 2002. – B.37.
4. The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor, Translated, Edited, and, Annotated by Wheeler M., Thackston. – New York & Oxford, 1996. – P.121
5. Fedorov A.V. Osnovi obshey teorii perevoda (lingvisticheskiye problemi). – M.: Visshaya shkola, 1983. – S.134
6. Rahimov G'.Tarjima nazariyasi va amaliyoti. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2016. – B.113.
7. Hakimova M. O'zbek tilida vaqt ma'noli lug'aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari. NDA. Farg'ona, 2004.
8. Qudratullayev H. «Boburnoma»ning adabiy-tarixiy va uslubiy tahlili, dok. diss..avtoref. –T.: -1998. – B.43
9. Xolmirzayev F. Xotira uyg'onsa go'zaldir. – T.: Fan, 2003. – 56 b.
10. Xolmanova Z. «Boburnoma» leksikasi. – Toshkent: Fan, 2007. – B.3.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ИЖОДИДА ТАБИАТ ЭСТЕТИКАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Жураева Дилафруз Жамуродовна

Самарқанд давлат чет тиллар институти
мустақил тадқиқотчиси

Аннотация: Мазкур мақолада буюк аجدодимиз шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг бадиий-ижодий меросида эстетика, жумладан, табиат эстетикасининг ёритилиши тўғрисида фикрлар келтирилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур миллий эстетик меросимизнинг «эстетик харитаси»ни ўзига хос тус ва оҳанглар билан бойитганини инкор этиб бўлмайди. Бой тажриба асосида шаклланган бу юксак бадиий-эстетик маҳорат ижодкорнинг ўзига хос кўчиб юришлари асосида қўлга киритган ютуқларидан бири десак муболаға бўлмайди. Бобурнинг турли жанрдаги турли асарларда, айниқса, табиатни эстетик жиҳатдан тасвирлашда муваффақият қозониши, аввало, бадиий-эстетик ифода услубини юксалтириш йўлида тинимсиз тажрибалар олиб бориши билан боғлиқ. Ўзининг бой табиати билан ажралиб турадиган нафақат Андижон, Тошкент, Самарқанд ва бошқа шу каби юртимиз манзаларини балки Ғазна, Ҳирот, Қобул, Деҳли, Бенгалия ва бошқа шаҳарларни ҳам ўзига хос гўзалликларини юксак бадиий-эстетик маҳорат билан тасвирлайди.

Калит сўзлар: ижод, эстетика, борлик, дид, табиат, гўзаллик, туйғу, тафаккур, англамоқ, юксаклик, таассурот, фикр, мерос, изланиш, шеър.

Annotation: This article presents thoughts about elucidating aesthetics, including the aesthetics of nature, in the artistic and creative heritage of our great ancestor, ruler and poet Zahiriddin Muhammad Babur. It cannot be denied that Zahiriddin Muhammad Babur enriched the "aesthetic map" of our national aesthetic heritage with unique colors and tones. It would not be an exaggeration to say that this high artistic and aesthetic skill, formed on the basis of rich experience, is one of the achievements of the creator, based on his unique migrations. Babur's success in works of various genres, especially in the aesthetic depiction of nature, is primarily due to his continuous experiments to improve the style of artistic and aesthetic expression. He describes not only Andijan, Tashkent, Samarkand and other similar landscapes of our country, which are rich in nature, but also Ghazna, Herat, Kabul, Delhi, Bengal and other cities with their unique beauty with high artistic and aesthetic skill.

Keywords: creativity, aesthetics, being, taste, nature, beauty, feeling, thinking, understanding, exaltation, impression, thought, heritage, research, poetry.

Эстетика сўзи юнонча («эстетик») сўздан келиб чиққан бўлиб, «сезги, идрок» деган маънони билдиради ва «таъм» атамасининг маъносини ҳам белгилайди [Shelley J., 2017, 43]. Фалсафий атамалар луғатида бу сўз қуйидагича таърифланган: эстетика - бир-бирига боғлиқ бўлган иккита ҳодисани ўрганадиган фалсафий фан: эстетик соҳа ва одамларнинг ижодий соҳаси, инсониятнинг дунёга қимматли муносабатини ифодалаш билан

тавсифланади[ktonanovenkogo.ru]. Бундан ташқари, эстетиканинг хилма-хил назариялари шаклланган ва ўзига хос хусусиятлар билан тан олинган. Ортега-и-Гассет элитизмига кўра, эстетик онгини ва қобилиятини йўқотган ижтимоий мутафаккирлар гуруҳи бошқалардан устун туради[Хосе Ортега-и-Гассет, 1991, 639]. Ва Ханс-Георг Хадамернинг фикрича, эстетик идрок инсон индивидуаллиги, эркинликнинг ўзига хос кўриниши билан ифодаланадиган «соф фикрлар ўйини»дир[Г.-Г. Гадамер, 1991, 367].

Бобур шахси комил деб ҳисобланган замонда аллома ҳаётини кенг билиш нафақат Бобур бадиий-ижодий меросини, балки халқимизни ҳам билиш маданиятига айланиши мумкин. Ўзбек халқининг эстетик хусусиятларига оид илмий мақолалар кам, шунинг учун илмий ишда Бобур оламининг табиат эстетикасига доир бадиий-эстетик қарашларини ҳар томонлама таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Масалан, аллома ўзининг «Бобурнома»да сумбул дарахти тўғрисида ҳам сўз боради: «Сумбул дарахтининг таърифи эшитилиб эди, бу юртларда кўрдук. Бу тоғ доманида сумбул дарахти озроқтур. Бирор-бирор бўладур». »Ғаройиб гулзорлар маъжунийликда тафарруж қилдик. Сарик-сарик гуллар очилибтур, арғувоний парча-парча ерларда якдаст сарик гуллар очилибтур. Тарроҳлик қилгандек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сарик ва бир дафъа арғувоний гул ҳат-ҳаш мусаддас шаклда очилибтур. Икки тарафида гул озроқ эди, кўз кор қилгунча ушмундок гулзор эди» [Расулова О., 2005, 2-сон, 101].

Бобурнинг буюк индивидуаллиги унинг ижоди билан чегараланиб қолмайди, эстетик дидининг юксаклиги ҳам ана шу буюкликнинг яна бир рамзидир. Бобурнинг дунёга эстетика призмасидан қараш санъатини кўриб чиқиш унинг фалсафий қарашлари ва дунёқарашини тўлиқ ўрганиш имконини беради. Бу изланиш, ўз навбатида, ёш шоирларнинг шеър ёзишда ўзига хос бадиий услуби шаклланишига бекиёс ҳисса қўшади. Қолаверса, Бобурнинг фалсафий-эстетик меросини чуқур ўрганиш, унинг сир-асрорларини аниқлаш қобилияти унинг шеърларини эстетик маъносини сифатли ва тўғри етказишда катта имконият яратади. Ва амалий жиҳатдан ўз навбатида, Бобур адабиётининг келажагига, халқ маданиятининг мустаҳкам пойдеворини қўйган.

Умид билан умрини юксак бадиий-фалсафий асарларни ёзишга фидо қилган Бобур бир кун келиб умид барги сўлиб, рангини йўқотиб, сўлиб кетишидан афсусланади. Табиат эстетикаси гуллаган баргнинг сўлишида эмас, Бобурнинг умидни гулга эмас, баргга қиёслашидадир. Агар гулни ҳаёт деб ҳисобласак, гул барглари турли қадриятлар, ҳаёт тамойиллари ва қонунлари эди, барглар эса, Бобурнинг фикрича, умид каби эди. Дарҳақиқат, умид чексиз иймонга етаклайди, яхшилик хабарчиси, инсон энергияси ва қувват манбаидир. Аммо барглар қуриганда, гул гуллашдан ва ўзини озиқлантиришдан тўхтамайдимиз? Бобур ҳам худди шундай умид билан яшаб, умиднинг алдамчи эканлигини ҳис қилганида, унинг ҳаёти маъносиз бўлиб туюлди. Шу ўринда шуни айтиш керакки, Бобур ўзининг ички руҳини эстетик туйғу билан тўла идрок этади. афсусдалигини очик ифода этади. Шу ўринда шуни айтиш керакки, Бобур ўзининг ички руҳини эстетик туйғу билан тўла идрок этади. Бобур ўз эстетик қарашларини ўзига хос инсоний фазилатлар билан боғлиқ ҳолда қуйидагича ифода этади: «Сабаблар зарурати инъикосининг тўпланган жойи ва садоқат, тўғрилиқ инжулари нақшининг ҳазинаси бўлган ақл эгаларннинг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жанҳарининг нақшини ўзига олурки, инсон табиати ўзининг

яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш Худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ. Башар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас, «Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этувчидур». Ундан қайтиш бағишловчи маликнинг лутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. «Бу Оллоҳнинг эҳсонидир, кимга хоҳласа бахш этади, Оллоҳ катта эҳсон эгасидир»[Бобурнома, 1960, 467].

Бобурнинг эстетик диди тасвирлашдан ташқари воқеликни таърифлаш ва идрок этишда ҳам фарқланади. Бобур учун эстетика нафақат эстетик туйғу ва завқларни етказиш, балки ҳақиқатни ифодалаш, аччиқ туйғудир. Шу йўллар билан Бобур ёшлик кучини ўзига хос тарзда йўқотганини, яъни ҳаётнинг орзу эканлигига ишонтирди. Бобур шеърларида эстетика нафақат гўзаллик қуроли, балки унинг шеърлятида ҳам ҳақиқат тилининг образи сифатида шаклланиши мумкин. Бадий эстетика воқеликни бадий образлар орқали етказиш ва унинг воқеликка алоқадорлигини текшириш усули сифатида ўз ўрнини топди. Масалан, Бобур табиат гўзаллигидан баҳра олиш илоҳий кучни ҳукум эканлигини куйидагича тасвирлайди:

Сабо ба лутф бигў он ғазоли раъноро,
Ки сар бакўху биёбон ту додаи моро

[Бобурнома, 1960, 307].

Яъни Бобур Эй тонг ели, у гўзал оҳуга юмшоқлик била айтки, Бизни тоғ ва саҳроларга улоқтирғап сенсан деган хулосага келади.

Чизикларнинг маъносини қазиш орқали топиш мумкин. Шеърдаги бу сатрларда мамлакат бўлинишини ортда қолдириб, юрт бирлигини ҳимоя қилиш эришиб бўлмайдиган орзу, йил сайин сўниб бораётган мужмал орзудек туюлиши аянчли ҳикоя қилинади. Оғзини лойдан тозалаш учун баҳслашиш ҳам ҳаётнинг тинчлигини ўғирлашини Бобур ҳаётининг сўнгги дамларидагина англаб етди ва хийла ўз «мен»ини ҳимоя қилиш эканини энди англади. Бу сезгини ибратли тушуниш Бобур ва унинг жаҳон адабиётида ўзига хос фалсафий нуқтайи назар, ўша давр ижтимоий онгининг нодир шакли шаклланганлигини исботлайди. Бобурнинг эстетик бўёқларда ёзилган шеърлари – унинг ички дунёси, юрак овозини ифода этади. «Бобурнинг фикрий доираси ниҳоятда кенг, унинг эрудицияси жуда чуқур, хотираси эса, «Бобурнома»да кўзга ташланишича, ғоятда тенгсиз, ҳақиқатан ҳам кишини ҳайратда қолдирадиган даражада бўлган. Уни коинотдаги, табиатдаги барча нарсалар қизиқтиргани сингари ижтимоий ҳаётдаги барча ҳодиса ва соҳалар ҳам қизиқтирган ва у ҳақиқатан ҳам ҳамма нарса билан шуғулланган. Бунда у ҳамма вақт камолотга ва янгиликка интилган» [Бобурнома, 1960, 407].

Бобур инсон ўлса, тупроқ қиёфасига кириб, инсон ҳаётига қайтмаслиги ҳақида куйлайди. У инсонни ҳаётни, унинг қадриятларини қадрлашга, ҳаётнинг туб-тубидаги сезгиларини етказишга ундайди. Яъни, эстетиканинг вазифаси инсониятни ҳис этиш ва уни ҳаракатга чақириш, ўқувчини эстетик тушунча билан уйғотишдир. Шу боисдан ҳам «Бобур гулларга таъриф берар экан, етук табиатшунос, умри давомида фақат гулу гулзорлар яратиб юрган боғбондай нозик фикр юритади. «Тепанинг олти тарафида бир қатор сарик, бир қатор

арғувоний гулларнинг ҳат-ҳаш-мусаддас шаклда» очилишини бугун орадан қанча асрлар ўтгандан кейин тасаввур қилган кишининг қалбига ҳам мулойим, ёқимли хушбўй гуллар билан бирга кириб келгандек бўлади. Гулларнинг қатор-қатор жойлашишини ҳат-ҳаш шаклида деб таъриф беради шоир. Бундай чиройли ўхшатишни ҳозирги кунда ҳам учратамиз» [Расулова О. 2005, 2-сон, 101].

Бобурнинг табиатга бағишлаган шеърларида эстетик талабларни яққол кўриш мумкин. Бобур табиат гўзаллигини кўриб, ҳайратга солибгина қолмай, балки инсоннинг табиат билан боғлиқлигини ички маънавий оламини, кўринадиган схемасини қиёслаш орқали етказди. Шу тариқа у жонсиз табиатга ҳаёт бахш этади, уни жонлантиради, табиат гўзаллигининг моҳиятини очиб беради. Бобур ижодига хос табиат тасвирн баъзан баён қилинаётган воқеа ва вазият кескинлигини кучайтиради, баъзан одамларнинг характерлари, кайфиятларини очиб беради [Бобурнома, 1960, 28].

Бобурнинг бу ижодининг яна бир муҳим эстетик жиҳати шундаки, таассурот нафақат ҳис қилинади, балки унинг кейинги чўққиси, эстетиканинг тўлиқлиги ва ўсиши ҳамдир. Бу Бобурнинг эстетик гўзаллик моҳиятини очиш усулидир. «Дарахтнинг қалин барги ўз-ўзидан шивирлайди...» деган маънога назар ташласак, баргларидаги тасвир инсонпарварлик билан шивирлаётгандек эстетик кўриниш ҳосил қилади. Яъни, шамолда эсган баргларнинг овози уларнинг шивирлашига ўхшайди. Бу Бобурнинг эстетик тенгламаси бўлиб, у нафақат ўқувчига табиатнинг кўринадиган кўринишини кўрсатиш, балки табиатнинг яширин кўринишини очиш учун ҳам фойдаланади. Бобур мисраларида ҳайвон ва табиат ўртасидаги муносабатни ҳам эстетик жиҳатдан тасвирлайди. Бобур эстетикасини тасаввур қилиш, ҳис қилиш ва қабул қилиш учун алоҳида ёндашув ва фалсафий дунёқараш талаб этилади. Шеърларида табиат тимсолини табиат ранг-баранглигида етказишнинг сабабларидан бири Бобурнинг шундай дунёқарашга эгаллигидир.

Табиат эстетикасидан Бобур нафақат гўзалликни тан олиш, балки ҳаёт ҳақиқатини тан олиш учун ҳам қўлланилган. Табиат ҳодисаларининг ўткинчи эканлиги, табиат гўзаллиги абадий эмаслиги, уларнинг чексиз ўзгариб туриши инсониятнинг абадий ҳаёт тамойилига зиддир. Бобурнинг одам ўлса ҳам, инсон руҳи, инсонийлик ўлмаслигини табиат эстетикаси доирасида тушунтира олиши ҳам эстетиканинг очилмаган жиҳати эди.

Яна бир таъкидлаш жоизки, Бобур табиат ҳақидаги шеърларида ўзбек нақшларини ҳикоя қилади. Кимдир бу қобилят деса, кимдир санъат дейди, лекин бунини Бобурнинг ўзига хос бадиий тасвирлаш усули билан ҳам боғлаш мумкин. Масалан, Бобур Қобул табиат манзарасини қуйидагича тасвирлайди:

Бисёр латиф ҳавоси бор. Қобул ҳавосидек, ҳаволик ер оламда маълум эмаским, бўлғай. Ёзларда кечалари пўспунсиз ётиб бўлмас, қишлар агарчи қори аксар улуғ тушар, вале муфрит совуғи йўқгур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволикқа машҳурдур, вале муфрит совуқлари бордур» [Бобурнома, 1960, 39].

Хуллас, биринчидан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қатор шеърларида табиат юксак бадиий маҳорат билан тасвирланган. Жанрларга бўлиниш тамойилига кўра, бу шеърларнинг барчаси табиат лирикасига мансубдир. Албатта, бу ҳақиқат. Агар бу мисраларни фалсафа қилсак. Улар нуктаи назаридан Бобурнинг табиий эстетикаси дейишимиз керак. Бунинг сабаби шундаки, бу шеърларда нафақат табиат манзаралари,

балки табиатнинг инсонга таъсири, табиатнинг инсон ҳаётидаги ўрни ва вазифаси ҳамда инсоннинг табиатга берган баҳоси, инсон ва умуман, табиат ўртасидаги муносабат ҳам тасвирланган. Иккинчидан, инсоннинг эстетик дунёқараши ва эстетик онгини, улардан келиб чиқадиган ўзига хос қонуниятлар ва категорияларни нотўғри тушунмаслик учун инсон табиат эстетикаси доирасидаги муносабатларни атрофлича ўрганиши ва уларнинг хусусиятларини очиб бериши муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар рўйхати:

1. <https://ktonanovenkogo.ru/voprosy-i-otvety/ehstetika-cto-eh-to-takoe.html>
2. Shelley J. "The Concept of the Aesthetic". The Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2017. <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/aesthetic-concept/>
3. Бобурнома. –Тошкент; Фан нашриёти, 1960. –Б.467;
4. Г.-Г. Гадамер. Актуальность прекрасного. История эстетики в памятниках и документах. М. Искусство. 1991г. 367;
5. Расулова О. «Бобурнома» ва табиат// «Жаҳон адабиёти» журналы, 2005 йил, 2-сон. –Б.101;
6. Хосе Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства и другие работы. Эссе о литературе и искусстве. Сборник. Серия: Антология литературно-эстетической мысли. М. Радуга 1991. - 639.

ПОРТРЕТ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ АЛИШЕРА НАВОИ В «БАБУРНАМЕ»

Казакова Раъно Машрабаевна

Преподаватель кафедры методики преподавания языков и
социально-экономических наук национального центра
обучения педагогов новым методикам Наманганской области.

E-mail: ranokazakova04@gmail.com

Аннотация: статья посвящена творчеству великого узбекского поэта, мыслителя, полководца, государственного деятеля Захириддина Мухаммад Бабура и его произведению «Бабур-наме». Также в статье представлены сведения о личности и творчестве Алишера Навои, о значении и отношении великого Бабура к творчеству и государственной деятельности Алишера Навои.

Ключевые слова: образ, историческая личность, лирика, поэзия, творчество.

Annotation: the article is devoted to the work of the great Uzbek poet, thinker, commander, statesman Zahiriddin Muhammad Babur and his work "Babur-name". The article also provides information about the personality and work of Alisher Navoi, about the significance and attitude of the great Babur to the work and state activities of Alisher Navoi.

Keywords: image, historical figure, lyrics, poetry, creativity.

Немалый интерес представляет «Бабур-наме» и как исторический источник. В этом смысле особенное значение имеет первая часть «Записок», где подробно излагаются перипетии борьбы Бабура за власть в Маверанахре вплоть до захвата Маверанахра Шейбани-ханом.

Вспоминая свои военные похождения, З.М.Бабура попутно дает в этой части книги превосходные описания родной ему Ферганы и Самарканда; на дальнейших страницах мы находим яркие характеристики знаменитого правителя Герата Султана-Хусейна и окружавших его вельмож, поэтов и литераторов, среди которых особое место отведено великому Алишеру Навои.

Влияние Алишера Навои на творчество Захириддина Мухаммада Бабура с точки зрения художественного мастерства всесторонне изучено современным литературоведением. Особое место в этом ряду занимают научные исследования, посвященные изучению Бабура в качестве последователя А.Навои. Свои научные труды в этой области создавали Д.Росс, М.Ф.Купрулюзаде, А.Н.Самойлович, А.Фитрат, Е.Э.БертельсЮ, Я.Гулямов, В.Захидов, Х.Якубов, Р.Набиев, А.Каюмов, С.Азимджанова, Н.Маллаев, Б.Валиходжаев, И.В.Стеблева, Х.Хасанов, С.Жамолов, С.Хасанов, И.Хаккулов, Р.Вохидов, Х.Раззоков, О.Валижонов, С.Жалилов, Р.Шамсуддинов, Б.Жалилов.

По поводу отношения Захириддина Мухаммада Бабура к творчеству Алишера Навои собственное мнение высказывал и выдающийся навоивед Максуд Шейхзаде в своей статье «Бабур и Навои»: «Трудно представить Бабура без Навои, ибо Бабура является великим продолжателем школы Алишера Навои». В частности, он писал: «Бабура в своей поэзии

продолжает не эпический, а лирический путь Навои. Он продолжал в своей непростой лирике великие идеи Навои, как дружба, патриотизм, свободомыслие, жизнелюбие и другие. В некоторых своих Радифах, написанных под влиянием творчества Навои, Бабур настолько превосходил своего учителя, что в ряде случаев отличить их творчество было невозможно» [Малов 1947: 20]. Творческие пути А.Навои и З.М.Бабура различны, поскольку влияние одного мыслителя на другого заключается не только в близости формы и содержания их произведений, а в том, что в глаза бросаются такие факторы, как использование средств художественного отображения или выбора темы в художественных, литературных и эстетических принципах. З.М.Бабур был тем самым творцом, который полностью освоил творчество А.Навои, и именно поэтому всё творчество А.Навои находит своё отображение в многогранном творчестве З.М.Бабура [Малов 1947; 466].

Очень образно дан творческий портрет великого поэта Алишера Навои. Благодаря этим описаниям до нас дошли подробности многогранной научно-литературной деятельности Алишера Навои. В описании З.М.Бабура Алишер Навои не только талантливый поэт и ученый, но и тонкий дипломат, меценат науки и культуры своей эпохи. З.М.Бабур свидетельствует, что в литературной жизни Хорасана и Маверанахра роль и влияние Алишера Навои были огромны. Государственный деятель, ученый, полководец и поэт Захириддин Мухаммад Бабур подробно характеризует Алишера Навои (441-1501 гг.), прежде всего, как человека и незаурядную личность. Он подчеркивает, что А.Навои был человеком бесподобным, не таким как многие другие.

Как отмечается в его биографическом отрывке в самом начале, Алишеру Навои на самом деле был не бегом, а другом Султана Хусайн Мирзы (170b: Beki emas edi. Balka musahibi edi). Оба учились вместе в детстве и с тех пор были близкими друзьями (170b Kiciklikida ham-maktab ekaIndurlar. Xususiyat bisyar ekandur) [Бабур З.М., 2002; 132].

К творчеству А.Навои З.М.Бабур относился чрезвычайно уважительно, преклоняясь перед его гением. Действительно, духовное наследие Алишера Навои огромно. Его собрание сочинений в переводе на русский язык составляет десять томов.

З.М.Бабур особо выделяет то, что А.Навои свои стихи и другие произведения создавал на тюркском языке. Кроме того, он писал на персидском языке. Между прочим, и сам Бабур писал на этих двух языках, а иногда и на языке урду. Изучение А.Навои складывалось совсем иначе, чем изучение других писателей Средней Азии. Анализ работы показывает, что при жизни А.Навои господствующим литературным языком в Хорасане и Средней Азии продолжал оставаться язык персидский. Но как бы защитники этой традиции ни старались утверждать, что создавать полноценные художественные произведения можно лишь на персидском, творчество А.Навои явилось таким фактом, не считаться с которым было не возможным. Любой знаток персидской литературы не только желал, но и считал необходимым ознакомиться с его произведениями. Мы знаем из слов самого А.Навои, что в то время как все поэты, писавшие тогда на своем родном староузбекском языке, не только умели говорить по-персидски, но зачастую и блестяще писали на этом языке, лица иранского происхождения не знали староузбекского языка и в лучшем случае могли только вести на нем беседу на бытовые темы. Из слов А.Навои видно, что, например,

А.Джами, безусловно владевший староузбекским языком, все же знал его не в совершенстве и некоторых мест в поэзии А.Навои не понимал.

З.М.Бабу́р, перечисляя произведения А.Навои, экспромтом даёт им краткие отзывы. В частности, он пишет: «Он сложил шесть книг месневи: пять – в ответ на «Пятерицу» /Шейха Низами/ и ещё одну в ответ «Языку птиц», тоже под названием «Язык птиц». В данном случае имеется ввиду «Пятерица» известного и популярного поэта средневекового Востока Низами Гянджеви (1141-1209 гг.). «Язык птиц» - это тоже его произведение, ставшее источником вдохновения и для Навои.

По свидетельству З.М.Бабу́ра, А.Навои также составил четыре дивана газелей под названиями: «Диковины детства», «Редкости юного возраста, «Чудеса средней поры жизни» и «Полезные поучения старости» [Бабу́р З.М., 1993; 124]. В данном случае З.М.Бабу́р, на наш взгляд, имеет в виду, скорее всего, произведение А.Навои под общим названием «Хазойинул-майоний» («Сокровищница знаний»), которое иногда называют – «Чар диван» («Четыре сборника»).

З.М.Бабу́р положительно оценивает рубаи, т.е. четверостишия А.Навои, считая их «хорошими». Но вместе с тем, отмечает, что некоторые сочинения А.Навои по своим качествам уступают уже упомянутым. К их числу Бабу́р причисляет, в частности, его «Сборник писем», который А.Навои составил, «следуя примеру Маула Абд ар-Рахмана Джами» [Бабу́р З.М., 1993; 206], который известен на Востоке не только как выдающийся поэт, но и как музыковед, теоретик музыки, воспринявший и развивший основные идеи знаменитого «Аристотеля Востока» Абу Насра аль-Фараби в области музыки.

Бабу́р в своих записках уделял большое внимание личности и творческому наследию Алишера Навои. В «Бабу́р-наме» упомянуты все основные стихотворные произведения поэта: «Пятерица» («Хамса»), четыре узбекских и один персидский диваны, поэма «Язык птиц» («Лисон ут-тайр»). Из прозы А.Навои упоминаются «Письмовник» («Муншаот») и трактат «Весы стихотворных размеров» («Мезон ул-авзон») [Бабу́р З.М., 1993; 125]. Тем не менее, это не означает, что Бабу́р не знал, либо не читал другие прозаические сочинения Алишера Навои. Как свидетельствуют наши исследования, Бабу́р не только хорошо знал их, но и активно пользовался ими при написании своих мемуаров, что, как упоминалось, оказало заметное влияние на «Бабу́р-наме».

«Бабу́р-наме» содержит многочисленные сведения о литературной среде самого Бабу́ра. На основе этих сведений можно воссоздать биографии малоизвестных поэтов того времени, живших в Средней Азии, Афганистане и Индии и писавших свои стихи на персидском, а также узбекском языках. В книге много ярких, с большим остроумием набросанных словесных портретов целого ряда его современников – государственных деятелей, поэтов, художников, музыкантов.

Такие примеры сходства или близости сведений и оценок творчества, личности поэтов, ученых, правителей, деятелей искусства говорят об общности литературно-эстетических, социально-политических взглядов Алишера Навои и Бабу́ра.

«Бабу́р-наме» – редкое явление в мировой литературе, шедевр мемуарной прозы, отличающийся своей самобытностью, оригинальностью, неповторимым языком и стилем. Его появление не случайно и обусловлено всем предыдущим развитием узбекской

литературы, её опытом и традициями, в частности, наследием Алишера Навои, оказавшим благотворное влияние на творчество З.М.Бабура.

Список использованной литературы:

1. Бабур З.М. Бобурнома., Тошкент., «Шарқ», 2002. – 332 б.
2. Бабур-наме: Записки Бабура / Перевод М.А.Салье.Общ. ред. и доработка С.А.Азимжановой. Институт востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. – Изд. 2-е, доработанное.– Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1993. – 464 с.
3. Малов С.Е. Мир Алишер Навои в истории тюркских литератур и языков в Средней и Центральной Азии. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, т.6.вып. 1947.
4. Салохи Д.И. Великий мыслитель и поэзия.–Lambert Academic Publishing, 2018.
5. Семенов А.А. Портреты эпохи Навои. Ташкент, 1990.

«BOBURNOMA»DA KELTIRILGAN LISONIY KASHFIYOTLAR

Nurmatova Shoxista Muhammadjonova

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari agentligi

tasarrufidagi Muhammad Yusuf nomidagi

ijod maktabi direktori

E-mail: immyud@piima.uz

Annotatsiya: Ma'lumki, «Boburnoma»asarida Bobur Mirzoning turli til sohalari: fonetika, toponimiya, leksikologiya, lahja va adabiy til munosabatlari, so'zlar etimologiyasi, ma'nolari va uslubiyatiga oid ilmiy kuzatishlari o'rin olgan. Ushbu maqolada Boburning ana shunday lisoniy kashfiyotlaridan ayrimlari qalamga olingan.

Kalit so'zlar: Tazod, tillarning fonetik xususiyatlari, qiyosiy tilshunoslik, toponimiya, lahja va adabiy til.

Annotation: It is known that Babur Mirzo's scientific observations on various language fields: phonetics, toponymy, lexicology, dialect and literary language relations, etymology, meanings and methodology of words are included in "Boburnoma". In this article, some of such linguistic discoveries of Babur are written.

Keywords: phonetic features of languages, comparative linguistics, toponymy, dialect and literary language.

Аннотация: Известно, что в «Бобурнома» включены научные наблюдения Бабура Мирзо по различным лингвистическим направлениям: фонетике, топонимии, лексикологии, диалектно-литературным языковым отношениям, этимологии, значениям и методологии слов. В данной статье представлены некоторые лингвистические открытия Бабура.

Ключевые слова: Фонетические особенности языков, сравнительное языкознание, топонимика, диалектный и литературный язык.

Bobur Mirzo ijodini o'rgangan xorij va o'zbek tilshunos, adabiyotshunos olimlari uning har bir so'z, qo'shimcha, so'z birikmalari va atamalariga juda ehtiyotkorlik bilan yondashgan zukko shaxs ekanligini ta'kidlaydilar. Bobur har bir so'zning inja latofati, ma'no jilvalarini daqiq his qiladi, teran anglaydi. G'azal va ruboiylarida mahorat bilan qo'llaydi. Bu haqida boburshunos olim Vahob Rahmonov shunday yozadi: «Bobur tazod san'atidan foydalanishda mahorat ko'rsatib, zid ma'noli ikki so'zni emas, to'rt so'zni emas, olti so'zni bir baytda qarama-qarshi ma'nolarda tiza oladi:

Netgaymen ul rafiq bilakim, qilur base,
Mehru vafo — raqibg'a, javr-u jafo — menga.

Baytdagi o‘zaro zid ma’noli tazod ko‘rsatkichlarini tizib ko‘raylik:

rafiq — raqib;

mehr — javr;

vafo — jafo.

Oshiqqa jafakor, raqibga lutf-marhamatli ofatijon mahbubaning fe’l-atvori ana shunday zidlov usulida bir baytdayoq oydinlashadi».[B. Раҳмонов, 2022; 15]

Bobur ziyrak tilshunos sifatida ayrim joylarda, jumladan, Kobulda ko‘plab har xil xalq va elatlar bir necha tilda so‘zlashishlariga ahamiyat beradi: «O‘n bir-o‘n ikki tilda Kobul viloyatida so‘zlashadilar: arabiy, forsiy, turkiy, mo‘g‘uliy, hindiy, afg‘oniy, pashoyi, parojiy, gabriy, barakiy, lamg‘oniy. Bunchalik har xil qavmlar va boshqa-boshqa tillarda gaplashish boshqa hech bir viloyatda yo‘q».[Бобур, 2008;79]

Bobur Mirzoning o‘zi kuzatgan tillarning fonetik xususiyatiga ham e’tibor qaratadi. «Shuning uchun norgil daraxti haqida gapirar ekan, arab tilida uning norjil tarzda talaffuz qilinishini yozadi. Darhaqiqat, arab tilida adabiy «g» tovushi yo‘q. Shunga ko‘ra arab tilida bu tovush «j» ga o‘tadi: «Yana norgildur, arab muarrab qilib «norjil» der, Hindiston eli nolir deydu... Norgilning birisi javzi hindiylurkim, qora qoshuqlarni andun qilurlar. Ulug‘orog‘ini g‘ijjakning kosasi qilurlar. Daraxti biaynxi xurmo daraxtidur, g‘oyatash jorgulning shoxi purbargraktur».[Б. Тўйчибоев,2013;140]

Ma’lumki, har bir tilning o‘z sanash usuli mavjud. Turkiy tillarda ham dastlab sanashning boshqacharoq usuli bo‘lib, keyinroq murakkab sonlarni sanashda qisman o‘zgarish bo‘lgan. Bobur o‘zbek va hind tilida ana shu yirik sonlarning sanash usulida mavjud farqlarni, ularning nomlanishini qiyoslab tushuntiradi:

«Yana Hind eli adadni ham ho‘p tayin qilubturlar: yuz mingni lak derlar, yuz lakni kurur derlar, yuz kururni arb derlar, yuz arbni karb, yuz karbni nil, yuz nilni padam, yuz padamni song. Bu adadlarning tayini Hinduston molining ko‘pligining dalilidur».[Б. Тўйчибоев,2013; 143]

Bir necha tillar, jumladan, o‘zbek tilining bilimdoni Bobur mahoratli notiq ham edi.U nutqning ta’sirchan kuchidan foydalanib, lashkarlarini safarbarlikka, janglarga otlantiradi. Mirzo Hindistonda Rono Sangoga qarshi jang oldidan shunday ta’sirli va otashin nutq so‘zlaydiki, pirovard natijada tarixiy g‘alabani qo‘lga kiritadi.

Darhaqiqat, Zahiriddin Muhammad Bobur ko‘pqirrali faoliyat va ijod sohibi edi. Jahon olimlarining yuksak e’tirofiga sazovor bo‘lgan va yangi- yangi qirralari bilan hamon hayratga solayotgan «Boburnoma» dagi ilmiy ma’lumotlar hozirda tarmoqlashgan fanlarning ellikka yaqin sohalariga mansubligi tan olinmoqda. Shu bilan birga, asar muallifining turli til sohaları: fonetika, toponimiya, leksikologiya, lahja va adabiy til munosabatlari, so‘zlar etimologiyasi, ma’nolari va uslubiyatiga oid ilmiy kuzatishlari «Boburnoma» asarida o‘z ifodasini topgan.

Xulosa qilib aytganda, Bobur Mirzo til ilmining buyuk donishmandi, umumxalq va adabiy tilning bilimdoni, zukko tadqiqotchi sifatida yoshlarimiz uchun ibrat maktabidir. Bugungi kunda salohiyatli yoshlarimizning ilmiy –tadqiqot faoliyati qo‘llab quvvatlanmoqda. Yangi O‘zbekistonimizning Prezident, ijod, ixtisoslashtirilgan maktab bitiruvchilari orasidan ko‘plab tilshunos, adabiyotshunos olimlar yetishib chiqadi. Bu yoshlarimiz Bobur Mirzo kabi daholar

yo'lining munosib davomchilari sifatida el-u yurt ravnaqi, ilm-ma'rifat taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'shadilar.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: О'qituvchi, 2008. – 288 б.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: 2020. – 576 b.
3. 3. Тўйчибоев Б. Бобур-тилшунос. – Тошкент: 1993. – 170 б.
4. 4. Тўйчибоев Б. Латипов М. Ўзбек тили тарихи фанидан ўқув – услубий мажмуа. – Гулистон, 2013. – 168 б.
5. 5. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. - Тошкент: 1995. – 315 б.
6. 6. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. - Тошкент: 1987. - 80 б.
7. 7. Назарова Х. «Захриддин Муҳаммад Бобур асарлари учун луғат». - Тошкент: 1972.

"BOBURNOMA" TARIXIY NASRNING ULKAN NAMUNASI

Yusupova Sadoqat Alijon qizi

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti magistranti

E-mail: sadokatyusupova1998@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning hayot va ijod yoʻli, u qoldirgan madaniy meros, buyuk boburiylar saltanati tarixi haqida mahalliy va xorijlik mutaxassislar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar oʻrganilgan, oʻrni bilan ularga munosabat bildirilgan. Shuningdek, muallifning "Boburnoma" asari, uning Sharq nasri tarixida tutgan oʻrni kabi masalalar tahlil etilgan.

Kalit soʻzlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, nasriy asar, "Boburnoma", Hindiston, Sharq adabiyoti, badiiy asarlar, nasriy memuar asar.

Аннотация: В данной статье изучены исследования, проведенные отечественными и зарубежными специалистами по жизненному и творческому пути Захириддина Мухаммада Бабура, оставленному им культурному наследию, истории великого царства Бабура и выражены их реакции. Также анализируются такие вопросы, как авторское произведение «Бобурнома» и его место в истории восточной прозы.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бакур, прозаическое произведение, «Бабурнома», Индия, восточная литература, художественные произведения, мемуарная проза.

Annotation: In this article, the researches carried out by local and foreign experts on the life and creative path of Zahiriddin Muhammad Babur, the cultural heritage left by him, and the history of the great Babur kingdom are studied, and the reaction to them is expressed. Also, issues such as the author's work "Boburnoma" and its place in the history of Oriental prose are analyzed.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, prose work, "Baburnoma", India, Eastern literature, works of fiction, memoirs prose.

Shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur hayot va ijod yoʻli Sharq va Gʻarb olimlari, tarixchi va adabiyotshunoslari tomonidan ilmiy-tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Oʻzidan ulkan adabiy meros qoldirgan buyuk boburiylar saltanati hukmdori Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ijodi asosida bir necha asrlardan buyon ilmiy tadqiqotlar, badiiy asarlar yaratilib kelinmoqda. Uning oʻrnak olishga arziqli hayot va ijod yoʻli Amerika, Germaniya, Xitoy, Yaponiya, Hindiston va Sharq mamlakatlari olimlari tomonidan tahlil qilinmoqda. Amerikada birinchilardan boʻlib Harold Albert Lamb "Babur der Tiger" ("Bobur-yoʻlbars") asarini yozdi. Lamb Boburning bolalik davrlaridanoq ilmga chanqoqligini, xotirasi kuchli boʻlib, darslarni puxta oʻzlashtirganligini, turk tili bilan fors tilida erkin gaplasha olganligini olqishlaydi. Harold Lamb yosh Boburning tahsil olish jarayonini tasvirlab oʻtadi: "Bobur juda ziyrak va xotirasi kuchli talaba boʻlganidan oʻz tengdoshlaridan oʻzib ketar va ayrim masalalarda talabchan ustozini savolga

ko'mib tashlar edi. Shahzoda mahalliy turkiy til bilan fors tilini ham erkin egallagandi, maktab mashg'ulotlarida esa unga tahsil berayotgan olim-u ulamolardan ilm ahlining tili bo'lmish arab tilini o'rgandi" [Lamb, 2018; 23].

Nemis sharqshunos olimi F.Vyurtlening "Andijon shahzodasi "asari ham Bobur va boburiylar saltanati tarixi haqida yozilgan bo'lib, 1947-yilda Vena nashriyotida bosilib chiqqan. F.Vyurtle Bobur shaxsiyatiga hurmat bildirib, bu qissa Boburning hayot va ijod yo'lini emas, balki taxtga chiqqan va hukmronlik (1494-1496) yillarini yoritib beradi. Ta'kidlash joizki, sharqshunos olim Vyurtle bu qissasi bolalarbop, bolalar adabiyotiga xos tarzda yozadi. Fris Vyurtle Bobur haqida quyidagicha fikrlar qoldirgan: "Bu yo'lbars shunday qahramonki, uning timsoli yoshlar qalbida otash hayajon uyg'otadi. Uning qismati juda g'aroyib, bir xilda kechmaydi..." [Vyurtle, 2012; 5]. Qissa "Boburnoma" asaridagi tarixiy faktlarga asoslanib yozilgan bo'lib, asarni boshlashdan oldin olim "Boburnoma" asarini qunt bilan o'rganib chiqqanligi sezilib turadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodi Angliyada ham yuksak ehtirom bilan o'rganilmoqda. Ayniqsa, tarixchi S. Leyn-Poul Bobur va uning ulkan memuar asariga katta qiziqish bildirib, ilk bor "Boburnoma"ni ingliz tiliga tarjima qilgan sharqshunoslardan biri hisoblanadi. U hattoki: "Sharq tarixidagi eng maftunkor shaxs edi", - deya Boburni ta'riflagan edi [Sharma, 1998; 21].

Sharqshunos olimlar ichida U.Erskine shoh va shoirga quyidagicha ta'rif beradi: "Hukmdorlar orasida Bobur singari daho va iste'dodli siymolarni kamdan kam uchratasiz. Uning donoligi, iste'dodi, mardligi, saxiyligi jihatidan fanga, san'atga va ulardan mohirona foydalana olish salohiyatiga ko'ra unga teng keladigan podshoh topilmaydi" [Hoshimov, 1996; 14].

Bobur va uning adabiy merosini o'rganish davrida Harold Albert Lamb "Boburnoma" nasriy memuar asarini sinchkovlik bilan o'rganadi. Muallifning Boburga bo'lgan muhabbati tufayli o'zining eng mashhur "Bobur-yo'lbars" romanini yaratdi. Bundan tashqari, Harold Albert Lamb asari "Boburnoma"da otaning farzandiga yuborilgan maktubidan parcha keltiradi. Unda valiahd Humoyun Mirzoga "...betakalluf va ravshan va pok alfoz bila bit, ham sanga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qug'uchiga" kabi nasihat va o'gitlarini keltiradi [Lamb, 2018; 188]. Bobur Mirzoning asosiy maqsadi izdoshlariga o'z xotirnomasini qoldirish emas edi, balki o'z ona tili turkiy tilni nasrdagi imkoniyatlarini ko'rsatib berish bo'lgan.

"Boburnoma"da XV asr o'zbek badiiy nasrining yorqin namunasi sifatida sof badiiy lavhalar, jonli tasvirlar keltirilgan bo'lib, an'anaviy lirik chekinishlarga boy. Ayniqsa, "Boburnoma" memuar asarida nasriy matn ichida keltirilgan xalq maqollari, matallari, iboralari, ibratli o'gitlar, she'riy parchalar uning badiiyligini yanada oshirgan bo'lib, o'ziga xos joziba bag'ishlaydi.

Xususan, "Boburnoma" memuar asari jahon xalqlari adabiyoti va manbashunosligidagi eng qimmatbaho ma'lumotlarni o'zida jamlagan noyob yodgorlik sanaladi. "Boburnoma" o'zbek adabiyotshunosligida dastlabki nasriy memuar hamda tarixiy-ilmiy asar hisoblanib, eski o'zbek (chig'atoy) tilida yozilgan. "Boburnoma" asari "Boburiya", "Voqeyoti Bobur", "Voqeyanoma", "Tuzuki Boburiy", "Tabaqoti Boburiy", "Tavorixi Boburiy" kabi nomlar bilan ham atalgan. Zahiriddin Muhammad Boburning o'zi esa bu asarga "Vaqoye" va "Tarix" degan nomlarni ham ishlatgan. Muallif "Boburnoma" asari orqali Markaziy Osiyo, Afg'oniston va Hindistonda 1494-1529-yillarda sodir bo'lgan tarixiy-siyosiy voqealarni aniq faktlar asosida yilma-yil asoslab

berganligini uchramiz. Buyuk sulola asoschisi Zahiriddin Muhammad Boburning hukmdorlik yillari asarda 3 ta qismga bo'lib o'rganiladi. Asarda Boburning Movarounnahrda (1494-1504), Afg'onistonda (1504-1524) va Hindiston (1524-1530)dagi hukmdorlik davriga bo'linadi.

Asarda ijtimoiy-tabiiy fanlar, tarix, falsafa, fiqh, din ta'limoti, tilshunoslik, jug'rofiya, tabiatshunoslik, ma'danshunoslik kabi ilmu fanlar haqida hamda dehqonchilik, bog'dorchilikka oid eng kerakli ma'lumotlar ham keltirilib o'tilgan. Bundan tashqari, o'simliklar va hayvonot olami haqidagi nodir ma'lumotlar ham jamlangan. Jumladan, adib Afg'onistondagi Dashti Shayxda o'ttiz uch xildagi bir-birini takrorlamaydigan lola turlari haqida gapiradi.

"Boburnoma" adabiy va tarixiy ahamiyatga molik asar bo'lib, o'zbek nasrining go'zal namunasi hisoblanadi. "Boburnoma" qomusiy asar bo'lib, unda adabiyot, so'z san'ati, badiiylilik, she'r ilmiga, ilm-ma'rifat kishilariga ham munosib o'rin berilgan. Shuningdek, Bobur o'z asarida Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Hiloliy, Shayxim Suhayliy, Ahliy, Husayn Ali Tufayliy, Sayfiy Buxoriy, Mir Husayn Muammoiy, Mullo Muhammad Badaxshiy, Yusuf Badiiy, Ohiy, Muhammad Solih, Alisher Navoiy, Binoiy va boshqa so'z ustalari haqida fikrlar keltirib, maroqli hikoyalar ham mavjud. Hasan Ya'qub haqida gapira turib: «...tab'i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she'ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she'r aytqondin aytmog'on yaxshiroqdur», - deydi.

Kotiblardan Sulton Ali Mashhadiy, musavvirlardan Kamoliddin Behzod, Shoh Muzaffar, musiqa ustalaridan Qul Muhammad Udiy, Shayxi Noyiy, Shohquli G'ijjakiy va boshqalarni faxr va iftixor bilan tilga oladi.

Adabiyotshunos olim H.Homidiyning «Asrimizgacha nasrimiz» maqolasiga asoslanib fors-tojik va turkiy (o'zbek) adabiyotidagi nasr namunalari tasnifini ham keltiradi: 1. Hikoya, hikoyat, tamsillar; 2. Ishqiy-sarguzasht, axloqiy-ta'limiy, qahramonlik ruhidagi qissalar; 3. Sarguzasht-romanlar; 4. Tarixiy, tarixiy-yodnoma; 5. Ilmiy-falsafiy, ta'limiy mazmundagi nasriy asarlar [Homidiy, 1986;74].

Boburshunos H.Qudratullayev Bobur nasriga xos quyidagi iqtiboslarni keltirib o'tadi: "Mulkgirlikda va mamlakatdorlikda garchi ba'zi ishlar zohirda ma'qul va muvajjah ko'rinur, vale har ishning zimnida yuz ming mulohaza vojib va lozimdur»; «... agar ota yomon ish qilg'on bo'lsa, yaxshi ish bilan badal qilmoq kerak»; «... har kimdin yaxshi qoida qolg'on bo'lsa, aning bila amal qilmoq kerak». Bunda Bobur shaxsining turli yoshdagi va amaldagi qiyofasini, Boburning o'zgalarga muomala madaniyatidagi tafovutlarni aniqlaydi. Dalil sifatida buyuk sarkarda Zahiriddin Muhammad Boburning Samarqandni ikkinchi bor qo'lga kiritganida, Bobur so'z mulkining sultoni Alisher Navoiydan tabrik va qutlov maktubini olib, unga javoban maktub yo'llaydi. Maktubda yozilgan ruboiyda Navoiy nomini hurmat yuzasidan qo'llamaydi. Ushbu ruboiy:

Eykim, bori nazm ahlig'a sen xon yanglig',
She'ring bori she'rlarga sulton yanglig'.
Mazmuni ani xatti savodi ichra
Zulmat arosida obi hayvon yanglig'.

"Boburnoma" asarida esa Alisher Navoiy haqida ma'lumot keltirib, "Alisherbek naziri yo'q kishi erdi" -, deya ta'riflaydi.

"Boburnoma" asari Sharq mumtoz nasrida alohida ahamiyatga ega bo'lgan shoh asarlardan hisoblanadi. Asarning bosh qahramoni va hikoyachisi Zahiriddin Muhammad Bobur bo'lib, o'zgalar aybini izlashga intilmaydi, aksincha, o'zining gunohlarni shafqatsiz tilga olib o'tadi. Hayotining eng qiyin onlarida qalam tebratib, "Manga bisyor dushvor keldi, beixtiyor g'alaba (ko'p) yig'ladim" [Boburnoma, 2008; 213].

Xullas, "Boburnoma"da haqgo'ylik, hayotiylik, haqqoniylik sodda-turkona bayon yetakchilik qiladi. Asarning Sharq nasridagi o'rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Goden R. Gulbadan. –T.: Sharq, 2007. –174 b.
2. Homidiy H. Boqiy bo'ston tarovati –T.: G'afur G'ulom, 1986. – 216 b.
3. Hoshimov E. Hindistonda Boburiylar sulolasi saltanati. –T.:O'qituvchi, 1996. – 220 b.
4. Lamb H. Bobur – yo'lbars. –T.: O'zbekiston, 2018. – 296 b.
5. Muhammad Haydar Mirzo. Tarixi Rashidiy. –T.: Sharq, 2010. – 720 b.
6. Vyurtle F. Andijon shahzodasi. –T.: O'qituvchi, 2012. – 160 b.
7. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. –T.: Fan, 2019. –440 b.
8. Sharma L. Boburiylar saltanati. -T.: Ma'naviyat, 1998-188 b.
9. Woertle F. Babur, der tiger. –Vienna: S. Jsrgl & Co, 1947. –156 b.
10. Теория литературы. В2-х т. Т. 1. Бройтман С.Н. Историческая поэтика: Учеб.Пособие / Под ред. Н.Д.Тамарченко.– Москва: Академия, 2004. –340 с.
11. Twentieth Century Authors, a biographical dictionary of modern literature. / Ed. by Stanley J. Kunitz and Howard Haycraft; (Third Edition). New York: The H. W. Wilson Company, 1950. –785 p.

TOPONIMLAR VA ULARNING TARJIMA MUAMMOLARI (ZAHIRIDDIN
MUHAMMAD BOBURNING «BOBURNOMA» ASARI MISOLIDA)

Axmatova Nafosat

Navoiy davlat pedagogika instituti
xorijiy til va adabiyoti ta'lim yònalishi
2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada toponimlar va ularning turlari, toponimlarni tarjima qilish usullari hamda tarjima jarayonidagi muammolar borasida soʻz yuritiladi. Maqolamizda toponimik birliklarning tarjima obyekti sifatida «Boburnoma» asarida keltirilgan toponimlar tanlab olingan.

Kalit soʻzlar: toponimika, toponimlar, mikrotoponimika, makrotoponimika, tarjima, tarjima turlari, transliteratsiya.

Annotation: This article discusses toponyms and their types, toponym translation methods, and problems in the translation process. In our article, the toponyms presented in the work "Boburnama" were selected as the object of translation of toponymic units.

Keywords: toponymy, toponyms, microtoponymy, macrotoponymy, translation, types of translation, transliteration

Аннотация: В данной статье рассматриваются топонимы и их типы, методы перевода топонимов и проблемы в процессе перевода. В нашей статье в качестве объекта перевода топонимических единиц были выбраны топонимы, представленные в произведении «Бобурнома».

Ключевые слова: топонимия, топонимы, микротопонимия, макротопонимия, перевод, виды перевода, транслитерация.

Toponimika geografik nomlar, kishi ismlarini o'rganadigan fan sifatida maydonga keldi. Toponimikani «zamin tili», ya'ni, yer tili deb ham atashadi. Toponimika atamasi yunon tilidan olingan bo'lib, «topos» - joy, «onom» yoki «onima» - nom, umuman, joy nomini o'rganadigan fan degan ma'noni bildiradi. Toponimika ikki ob'jektdan: mikro va makro toponimlardan iborat: Mikrotoponimika - grammatik jihatdan mayda ob'yektlarni, ya'ni "turdosh otlarni», mikro ob'yektlarning nomlarini o'rganadi.

Makrotoponimika esa atoqli otlar, ya'ni yirik ob'yektlarning nomlarini tadqiq qiladi.

Hozirgi vaqtda toponimika faqat katta va yirik ob'yektlarning: tog'lar, o'rmonlar, vodiylar, vohalar, shaharlarning nomlarinigina emas, balki kichik ob'yektlarning - mahallalar, daralar, jarliklar, anhorlar, daryo irmoqlari, ariqlar va ko'llarning nomlarini ham o'rganmoqda.

Joy nomlari, ya'ni toponimiya bir necha turga bo'linadi. Bular, *gidronimiya*, ya'ni yunoncha gidro - suv, daryolar, ko'llar, dengizlar, soylar, kanallar, qo'ltiqlar, bo'g'ozlar, sharsharalar nomlari; *oronimiya* esa yunoncha oros - tog', ya'ni yer yuzasining relief shakllari - tog'lar, cho'qqilar, qirlar, vodiylar, tekisliklar nomlari; *oykonimiyadir*. Bu esa yunoncha oykos - uy, *polinimiya*, yunoncha polis – shahar yoki *urbanonomiya* lotincha urbos - shahar, ya'ni qishloq

hamda shaharlarning nomlarini bildiradi. Bundan tashqari, turli xalq, urug'-aymoq nomlari bilan atalgan toponimlar *etnotoponimlar* yunoncha etnos - xalq deyiladi. Kishi ismlari bilan yuritiladigan toponimlarni esa *antropotoponimlar* yunoncha antropos - odam deb atash mumkin.

Ushbu maqolamizda «Boburnoma»da keltirilgan toponimlarning turlari va ularning tarjima muammolari borasida so'z yuritmoqchimiz.

«Boburnoma» XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida O'rta Osiyo, Afg'oniston va Hindiston tarixi, geografiyasi va etnografiyasiga doir qimmatbaho manbadir. Professor U.Hasanovning ta'kidlashicha, "Boburnoma"da 1000 ga yaqin geografik nom tilga olingan. O'rta Osiyoga doir nomlarning ko'pchiligi hamon o'sha davrdagi kabi yoziladi va talaffuz etiladi: Farg'ona, Samarqand, Badaxshon, Olmaliq, Turkiston, Andijon, Buxoro. So'x, Axsi, Koson, Ars, O'rtepa, Xovos, Hisor, Isfara, Oqqapchig'ay, Zomin, Qorako'l, Anna, Kandirlik (dovon), Qarshi, Shahrisabz, Qorabuloq, Yom, Pop, Darg'ali, Namangan, Sangzor, Alay (Oloy), Miyonkol, Piskent, Ilono'tti, Ohangaron va hokazo.

Ba'zi birlari esa shaklan o'zgarib yetib kelgan: Olmatu - Olmaota (to'g'risi - Olmati), Marg'inon - Marg'ilon, Toshkand - Tashkent, Chir suyi - Chirchiq, Bizak - Jizzax, Qubo - Quva, O'zgand - O'zgan, Oqar tuzi - Og'ar (tekislik), Tiriaiz - Termiz, Quzor - G'uzor, Chorju - Chorjo'y kabi. Bir qancha joy nomlari esa butunlay boshqacha nom olgan: Sayxun daryosi, Xo'jand suyi – Sirdaryo, Barakox- Taxti Sulaymon va boshqalar.

"Boburnoma"da joy nomlaridan ko'pchiligining ma'nosini o'zbek va tojik tillari yordamida tushunsa bo'ladi. Bir qancha toponimlarning etimologiyasini Boburning o'zi tushuntirib o'tgan. O'sha davrda Zarafshon Ko'hak deb atalgan: «Bu suv bila Samarqand orasida bir pushti tushubtur. Ko'hak derlar. Bu rud muning tubidin oqar uchun Ko'hak suyi derlar». Ko'hak tojikcha so'z bo'lib, ko'h - tog', -ak kichraytirish affiksi, "tog'cha», ya'ni «tepalik» demakdir. Hozir Cho'ponota deb ataladi.

Mazkur toponimlarni bir tildan ikkinchi bir tilga tarjima qilish ba'zi o'rinlarda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Odatda, toponimlarni tarjima qilishda bir nechta usullardan foydalaniladi.

- 1) Transliteratsiya;
- 2) So'zma-so'z tarjima;
- 3) Izohli tarjima (toponimlar anglatadigan ma'nosini keltirib o'tish).

«Boburnoma»da keltirilgan toponimlarning ingliz tiliga tarjima qilishda aksariyat hollarda transliteratsiyadan foydalaniladi. Masalan, Samarqand – *Samarkand*, Jizzax – *Jizzakh*, xonaqoh – *khanaqah*, Xonqa – *Khanqa* tarzida transliteratsiya qilingan.

Asarning so'zma-so'z tarjima qilingan parchalari ham mavjud. Asarda hozirgi Qashqadaryo viloyatidagi Shahrisabz shahrining nomlanishi shunday izohlanadi: «*Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi ho'b sabz bo'lur uchun Shahrisabz derlar.*» Demak, Shahrisabz - ko'kalamzor shahar, - yashil, bog'-rog'larga boy shahar» ma'nosidadir. Ushbu parchaning ingliz tiliga tarjimasida Shahrisabzga nisbatan quyidagicha «*Shahrisabz is a city which means a green city*» jumlasini qo'llanilgan. Yoki yana bir o'rinda «*tekisliklar, Kesh shahri, uylarning peshayvoni va devorlari...*» ingliz tiliga «*the plains, the town of Kesh, the walls and terraces of the houses*» tarzida tarjima qilinadi.

Xulosa qilib ayatdigan bo'lsak, Zahiriddin Muhammad Boburning mashhur «Boburnoma»si o'lkamiz va undan tashqaridagi hududlar - Afg'oniston, Hindiston mamlakatlaridagi joy nomlarini o'rganishda boy material beruvchi muhim asar hisoblanadi. Unda keltirilgan toponimlarning turlari, ma'nosi, kelib chiqishiga oid fikr mulohazalar g'oyat qimmatli ahamiyatga ega. Toponimlar tarjimasi ikki xil mazmunga ega: tarjima jarayoni va jarayon natijasidagi asar. Bularning ikkisini ham muvozanatda ushlab anchayin murakkab. Tarjimon yozuvchi yoki muallifning uslubini tushunib yetishiga vaqt kerak. Yozuvchi qalami qanchalik o'tkir bo'lsa, tarjimon mahorati ham shunchalik kuchli bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Beveridge A.S., The Bābur-nāma in English (Memoirs of Babur), Translated from the Original Turki Text of Zahiru'ddin Muhammad Babur Padshah Ghazi by Annette, Susannah Beveridge. 2 Vols, – London, 1922; Repr, in one Volume, – London, 1969; – New Delhi, 1970; – Lahore, 1975. – P.134
2. Jalilov S. Bobur va Andijon. – T.: O'zbekiston, 1993. – 102 b.
3. Qudratullayev H. Bobur armoni. – T.: Sharq, 2009.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur Ensiklopediyasi. – T.: Sharq, 2014. – 665 b.

KECHIRMAS OTA VA QO'RQUD OTA

Oripov Davronbek

O'zbekiston milliy universiteti tayanch doktoranti

E-mail: bekdavr@mail.ru

Annotatsiya: Qo'rquq Ota turkiy xalqlar orasida Ota, avliyo, shomon, urug' oqsoqoli, komillik ramzi sifatida qaralgan hamda e'zozlangan. Ushbu an'ana bugungi kunda ham davom etayotgani, e'tiborga molik jihat. Qoraqalpog'iston Respublikasining Ellikqal'a tumanida joylashgan Kechirmas Ota ziyoratgohi, ushbu maskanda mangu qo'nim topgan deya hisoblanadigan Kechirmas Ota ko'p jihatdan Qo'rquq Otaga o'xshaydi. Ushbu maqolada yosh tadqiqotchi tomonidan Kechirmas Otaning Qo'rquq Otaga o'xshash jihatlari haqida fikr bildiriladi hamda imkon boricha asoslanadi.

Калит сўзлар: Қўрқут Ота, Кечирмас Ота, Ellikqal'a tumani, epos, «Qutkut buva», Rasululloh, afsona, Katta Guldursun qal'asi.

Annotation: Dede Kurkud is revered among the Turkic peoples as a father, saint, shaman, elder of the clan, a symbol of perfection. It is noteworthy that this tradition continues today. The Kechirmas Ata Temple, located in the Ellikkala district of the Republic of Karakalpakstan, is in many ways similar to Deda Kurkud's, who is believed to have found eternal life in this place. In this article, a young researcher expresses an opinion about aspects of Kechirmas Ata, similar to Deda Kurkud, and, as far as possible, substantiates it.

Keywords: Deda Korkud, Kechirmas Ata, Ellikkal'a district, epos, «Kutkut buva», prophet, legend, Katta Guldursun fortress.

Аннотация: Деда Коркуд почитается среди тюркских народов как отец, святой, шаман, старейшина рода, символ совершенства. Примечательно, что эта традиция продолжается и сегодня. Храм Кечирмас Ата, расположенный в районе Элликкала Республики Каракалпакстан, во многом похож на Деда Коркуда, который, как считается, обрел вечную жизнь в этом месте. В этой статье молодой исследователь высказывает мнение об аспектах Кечирмас Ата, подобных Деда Коркуду, и, насколько это возможно, обосновывает его.

Ключевое слово: Деда Коркуд, Кечирмас Ата, Элликкалинский район, эпос, «Куткут бува», пророк, легенда, крепость Катта Гулдурсун.

Qoraqalpog'iston Respublikasining Ellikqal'a tumani juda ko'plab arxeologik ob'ektlar, tarixiy qadamjolar, ziyoratgohlari bilan dunyoga mashhur bo'lib, statistik ma'lumotlarga ko'ra, bugungi kunda tumanda 21 ta arxeologiya va 1 ta arxitektura yodgorligi, 10 ta monumental san'at yodgorligi, 5 ta diqqatga sazovor joy va 2 ta ziyorat turizmi obyekti mavjud.

Ana shunday tarixiy maskanlardan biri – «Kechirmas ota» ziyoratgohidir. Xalq tilida «Kechirmas ota», «Kechirmish buva» nomlari bilan ham ataladi.

Kechirmas bobo – qadim zamonlarda ushbu hududlar choʻl boʻlganida yashagan avliyoning ismi boʻlib, paygʻambarimiz Muhammad alayhissalomning zamondoshi boʻlgani, juda koʻplab bemorlar ul zotdan dardiga darmon topgani, oʻlimidan soʻng qabri yordamga muhtoj odamlar uchun ibodat va davolanish joyiga aylangani taxmin qilinadi.

Kechirmas – «kechir emas»ning qisqartmasi boʻlib, yaʼni «kechirilmagan» yoki «kechirmagan» maʼnolarini anglatgan boʻlishi kerak. Afsonaga koʻra, avliyo bu ismini Allohning marhamati tufayli olgan.

Yana bir afsonaga koʻra, Kechirmas bobo agar biror kishi gunoh qilsa, unga har xil kasalliklar yuborgan. Kasallikdan faqat xatolaridan tavba qilib, shifo topilgan. Agar u inson shifo topgandan soʻng yana gunoh qilsa, u yana kasal boʻlib qolgan va bundan keyin kechirilmagan, shifo topmagan. Kechirmas bobo nomi shu sababdan kelib chiqqan boʻlsa, ajab emas.

Shuni alohida qayd etish lozimki, mahalliy aholi bu ziyoratgohni «Qutqut buva» degan nom bilan ham atar ekan. Albatta, bu nom Qoʻrqit otani yodga soladi. Nazarimizda, Qutqut buva yoki Kechirmish otaning Qoʻrqit otaga bogʻliqlik joyi bor.

Turkiy xalqlar orasida avliyo, shaman, urugʻ oqsoqoli, tabib, qoʻbiz ustasi hamda asoschisi deya qaraladigan Qoʻrqit otaning bizgacha yetib kelgan afsonalarda doimo ulugʻlanadigan avliyo, insonlar dardini shifolovchi tabib sifatleri ustuvor tarzda koʻzga tashlanadi. Xuddi shu sifatleri Kechirmish ota (Qutqut ota)da ham kuzatish mumkin.

Yana bir oʻxshashlik Kechirmish otaning Rasululloh bilan zamondosh ekani haqidagi afsonalarning zamonamizgacha yetib kelganida. Yuqoridagi afsonalardan birida bu haqda qayd etgandik. Endi esa «Kitabi Dadam Qoʻrqud» eposining asl matniga eʼtibor qaratamiz: **«Resulʼaleyhiʼs-selâm zamanina yaqin Bayat boyindan Qorqut Ata dirler bir er qopdi. Oguzuñ ol kişi tamam bilişi-y-di...»**[1]. Yaʼni, «Rasul alayhissalom zamoniga yaqin Bayot urugʻidan Qoʻrqut Ota degan bir er chiqdi. U kishi oʻgʻuzning komil bilguvchisi edi...» [2].

Anglashiyaptiki, Qoʻrqit otaning Nabiyimiz zamonida yashagan ehtimoli yoʻq emas. Qoʻrqit otaga oid afsonaga koʻra, oʻgʻuzlar avliyosi xalq tomonidan Rasuli Akramning yonlariga elchi qilib yuboriladi. Va katta ehtimol bilan Sarvari Koinotning muborak diydorlarini koʻrgan boʻlishi kerak.

Oʻgʻuz eposi genezesi, Qoʻrqit, Solur Qozon, Burlo xotin, Oʻruxbek haqidagi boʻylarning shakllanib, taraqqiy etishi ikki daryo oraligʻi, Sirdaryoning quyi havzasi qismlariga toʻgʻri kelishini hisobga olsak, Ellikqalʼa tumani hududlarida Qoʻrqit otaga oid afsonalarning saqlanib qolishiga hayron qolmasa ham boʻladi. Qayd etish lozimki, qoraqalpoq, xorazmliklar orasida Qoʻrqut ota, «Kitabi Dadam Qoʻrqud» eposiga aloqador afsona, rivoyat, doston hamda ertaklar talaygina.

Xorazm oʻgʻuzlari hamda qoraqalpoqlar orasida tarqalgan Goʻroʻgʻli», «Oshiq Gʻarib va Shohsanam», «Yusuf va Ahmad», Yedige», «Alpomish», «Mastpatsha», «Gʻarib oshiq», «Qirgʻiz» kabi dostonlar shular jumlasidan. Biz eʼtibor qaratmoqchi boʻlgan asar bu 1982-yilda Safarboy Roʻzimboyev tomonidan Mangʻit shahrida yashovchi Shukurullo Yusupovdan yozib olingan «Yakka koʻz» afsonasidir [3]. Ushbu afsona «Kitabi Dadam Qoʻrqud»dagi «Basatning Tepakoʻzni oʻldirishi» boʻyidagi voqealarga juda yaqindir.

«Yakka koʻz» – «Qadim zamonda, Xorazm tomonida qalmiq qamali davrida «Qalmiq buqqan» degan joyda qirgʻin boʻlgan ekan» deya boshlanib, «Yakka koʻzdan qutilgan xalq katta

sayil boshlab yuboradi. Bu sayilga Qoʻrqut ota kelib, soz chaladi, xalqqa nasihat qiladi» degan jumla bilan yakun topgani diqqatga sazovor.

Shuningdek, 1964-yilning oktabr oyida Safarboy Roʻzimboyev tomonidan Qoraqalpogʻiston Respublikasi Toʻrtkoʻl tumani Shoʻroxon qishlogʻida yashovchi Yoʻldosh Toʻxtaboyevdan yozib olingan «Jon shirin» afsonasi eposning 5-boʻyi «Devxoʻja oʻgʻli Dali Domrul»dagi voqealarga aynan mos keladi.

Voqealar rivoji Guldursun qalʼasi gullab-yashnagan vaqtda boʻlib oʻtgani taʼkidlanadi. Eʼtiborimizni aynan shu etnonim tortdi. Sababi, bugungi kunda Qoraqalpogʻiston hududida Katta Guldursun nomli qalʼa mavjud.

Ushbu qalʼa miloddan avvalgi IV-III asrlarda barpo etilgan boʻlib, Qoraqalpogʻistonning Beruniy shahridan sharq tomon 20 km. va Toʻrtkoʻl shahridan shimoliy-sharq tomon 26 km. masofada joylashgan.

Guldursun qadimiy, Xorazmning katta qalʼa-chegaralaridan biridir. Notoʻgʻri toʻrtburchak shaklda boʻlib, hajmi 350x230m oʻlchamda, burchaklari yorugʻlik tomon yoʻnaltirilgan. Tashqi devorlari katta oʻlchamdagi gʻishtlari bilan hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan. Arxeologik topilmalar vaqtida bir qator oʻrta asr va qadimiy davr koshinlari, bronza asboblari va taqinchoqlar, oʻrta asrlarga tegishli tangalar topilgan.

Topilmalarga muvofiq, soʻnggi yashash manzilgohining sanasi 1220 yil etib belgilangan, yaʼni Muhammad Xorazmshoh hukmronligi hamda qadim Xorazmga moʻgʻullarning bosqinchilik qilgan davrlariga toʻgʻri keladi.

Katta Guldursun qalʼa bilan bogʻliq afsonaga koʻra, qachonlardir Guldursinning nomi Guliston, yaʼni chamanzor, deya nomlangan. Bu chiroyli shaharni goʻzallikda tengi yoʻq qizi bor qari podshoh boshqargan. Kutilmaganda musibat kelib, dashtdan qalmiqlar toʻdasi bostirib kelib, oʻz yoʻlidagi barcha narsani, shu jumladan, shaharni qamal qilishgan. Aholi mardonavor jang qilgan, lekin dushman shaharni qurshab olishda davom etgan.

Oradan kunlar, oylar oʻtib, ombordagi oziq-ovqat tugagach, ochlik davri boshlangan. Shunda podshoh kengash yigʻganda, vazirlardan biri makkaroni rejani taklif qilgan. Bu podshohga maʼqul tushadi.

Unga koʻra, xalq saroyga buqalardan birini olib kirib, uni qolgan don bilan boʻkkuncha boqishadi va shahar devoridan tashqariga olib chiqib qoʻyishadi. Oʻz vaqtida ochlik hukm surganidan aziyat chekayotgan qalmiqlar buqani tutib, uni soʻyishadi va oshqozoni sara bugʻdoy bilan toʻlaligini koʻrib, qamalni toʻxtatishadi: axir, qamaldagilar buqani sara don bilan boqayotgan boʻlsa, oʻzlari hech narsaga muhtoj emas ekan. Demak, shaharni zabt etib boʻlmaydi. Shunda vaziyat qamaldagilar tomon quvonchli tus oladi, lekin qalmiqlar hukmdorini yashirincha sevib qolgan munofiq Guldursun unga xat yoʻllab, vaziyatni boricha maʼlum qiladi va tez orada qalʼa taslim boʻlishiga soʻz beradi. Qalmiqlar qolishadi, shahar ahli taslim boʻlgach, qalʼa dushmanlar tomonidan yoqilib, talon-taroj qilinadi.

Barchasi tugagach, xoinni qalmiqlar shohi huzuriga keltirishdi. Hukmdor sohibjamolga qarab, «Agar u ehtirosiga berilib, dushmanga otasi va oʻz xalqini sotgan boʻlsa, boshqasi yuragiga yoʻl topgan vaqt meni nimalar kutadi? Uni aygʻir otlarning dumiga bogʻlang, toki, u boshqa hech kimga xiyonat qila olmasin» deydi.

Xiyonatkor go‘zal dahshatli o‘limga mahkum bo‘ldi, ammo, shundan e‘tiboran, bu yer uning sharafiga Guldursun, deya nomlangan ekan.

Yuqorida ta’kidlanganidek, Kechirmas ota, Katta Guldursun qal’asining turkiylarning ajdodi hisoblanadigan Qo‘rqit otaga yaqin aloqasi bor. Balki, Kechirmas (Kechirmish) ota bilan Qo‘rqit ota bir odamdir. Odamlarni davolagan, ularning ayblarini Allohdan mag‘firat qilishini so‘ragan zot maqbarasida o‘g‘uzlarning suyuqli ajdodi mangu qo‘nim topgandir.

Ayni vaqtda Kechirmas (Kechirmish) ota ziyoratgohida shifo maskani ham qad rostlagan. U yerda avliyoni o‘ziga ajdod biladigan yurttdoshimiz tabiblik faoliyati bilan shug‘ullanar ekan. Bu mavzu tadqiqot obyektimiz bo‘lmagani bois, atroflicha to‘xtalishni lozim topmadik.

Hozirgi vaqtda yurtimizda Kechirmas otaga o‘xshash Parpi ota, Zangi Ota, Shirvoq ota, Oqbobo, Devonabuva, Ko‘ktosh ota, Shinar bobo, Azler bobo kabi minglab ziyoratgohlar mavjud bo‘lib, Qoraqalpog‘iston hududida tarixiy qadamjo, ziyoratgohlar soni 50 dan oshadi [4].

Xorazm viloyatining Urganch tumanidagi ziyoratgohlardan biri ham Qo‘rqit otaga nisbat berilishi ma’lum bo‘ldi. Bu ziyoratgoh hamda Kechirmas otaning Qo‘rqit otaga aloqasi bor-yo‘qligi haqida albatta, ilmiy asoslangan tadqiqotlar, ilmiy ekspeditsiyalar, arxeologik qazishmalar, mutaxassislar tomonidan olib borilgan chuqur tahlillar natijasidagina aniq bir xulosaga kelish mumkin. Ajab emas, bizning hududimizdan ham turkiylar muqaddas hisoblaydigan Qo‘rqit otaning qabri (yoxud ramziy qabr) topilsa.

Mamlakatimiz hududida aniqlangan afsonayu rivoyatlar, Abulg‘oziy Bahodirxonning «Shajarayi tarokima» asarida keltirilgan «Kitabi Dadam Qo‘rqud»ga kirmay qolgan bo‘ydan parchalar, hassos olimlarning bildirgan fikrlari, Qo‘rqit otaga nisbat beriladiga ziyoratgohlar bizni yuqorida qayd etilgan mulohazalarni bildirishga, bahs-munozaraga kirishishga undamoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ergin Muharrem. Dede Korkut kitabi 1-2. – Ankara: Türk Dıl Kurumu, 2021. – S.73.
2. Kitobi Dada Qo‘rqut dostoni. Ozarbayjon xalq og‘zaki ijodi va adabiyoti namunasi. Tarjimon: Boboxon Muhammad Sharif. – Boku: Nusxa, 2022. – S.12.
3. Kitobi Dadam Qo‘rqud. Safarboy Ro‘zimboyev tarjiması. Nashrga tayyorlovchilar: S.Ro‘zimboyev, N.Sobirova, M.Pirnazarova. – Urganch: UrDU noshirlik bo‘limi. 2019. – B.122-124.
4. <https://uzbekistan.travel/uz/o/qoraqalpogiston-respublikasi/>

HUVAYDO IJODINING MANBALARI

Eshkuziyeva Hilola G'ulom qizi

O'zbekiston Milliy universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Huvaydo ijodiga oid manbalar to'g'risida so'z boradi va ularning shoir faoliyatini o'rganishdagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Devon, tasavvuf, «Rohati dil», dostonnavis, g'azal.

Annotation: This article discusses the sources of Huvaydo's work and reveals their role in the study of the poet's work.

Keywords: Devon, sufism, «Rohati dil», epic writer, ghazal.

Аннотация: В данной статье рассматриваются источники творчества Хувайдо и раскрывается их роль в изучении творчества поэта.

Ключевые слова: Девон, суфизм, «Рохати дил», эпический писатель, газель.

Huvaydo o'zbek mumtoz adabiyotining yirik va serqirra ijodkorlaridan biri hisoblanadi. Uning asarlari hayotligida ham, keyingi asrlarda ham xalqimiz orasida ma'lum va mashhur bo'lgan. Xo'janazar Huvaydo Ahmad Yassaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy hamda Mashrab kabi buyuk mutasavvuflar an'anasini davom ettirib, ularning ijodidan ilhomlanib, tasavvufona asarlar yaratdi. Garchi Huvaydo hayotligida devon tartib qilmagan bo'lsa ham, bu xayrli ishni uning avlodlari nihoyasiga yetkazdilar. Huvaydoning chevarasi Hoji Salohiddin Soqib va Mirza Hakim ibn Marg'iloniylar tartib qilgan Huvaydo devoni boshqa mualliflar tuzgan devonlarga nisbatan to'liqroq va mukammalroqdir. Ushbu devonga shoirning 351 g'azali, 28 ruboiysi, 41 to'rtligi, 3 muxammasi, 1 musaddasi va 3 masnaviysi kiritilgan [Ўзбек адабиёти тарихи, 19784; 370]. Biroq professor I.Abdullayev va dotsent Q.Ro'zmatzoda nashrga tayyorlagan Huvaydo devonida yozilishicha, Salohiddin Soqib tomonidan tartiblangan va Muhammad Shohmurod Kotib ko'chirgan hamda Toshkentda 1907-yilda chop etilgan devonda shoirning 374 g'azali, 100 dan ortiq murabba' va ruboiysi, 3 ta muxammasi, bir musaddasi, bir musammani hamda 2 mustazodi o'rin egallagan [Хувайдо, 2007; 13]. Ma'lumotlarning bu singari xilma-xilligi yangi bir taxminning yuzaga kelishiga ham sabab bo'ladi: Salohiddinning o'zi ham devonning bir necha nusxasini yaratgan yoki Huvaydoning ayrim g'azallari shoir hayotligidayoq o'zgarishlarga uchragan bo'lishi mumkin. Huvaydoning avlodlarga qoldirgan ulkan merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmay, yanada qadrlanib bormoqda. Devon mutolaasida Huvaydo g'azal, mustazod, ruboiy, chiston kabi she'r turlari, masnaviy singari katta nazm namunalari mumtoz ustasi sifatida aks etadi. Huvaydo g'azaliyoti asosan oshiqona, orifona ruhdagi g'azallardan iborat. Oshiqona g'azallarda ishq komil yo'lida insoniy kamolot sari sabot bilan intiluvchi oshiq kechinmalari hamda qiyofasi yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlangan. Orifona g'azallarda esa, Huvaydo donishmand faylasuf siymosida gavdalanadi. Bunday g'azallar insonni ma'naviy kamol toptiruvchi so'fiona ma'rifat g'oyalari bilan uyg'unlashib ketgan. Dunyoqarashi, tafakkur tarzi, badiiy uslubi jihatlaridan Xo'janazar Huvaydo Xo'ja Ahmad

Yassaviy, Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab kabi yirik adabiy siymolarning izdoshidir. Ularni islomning umuminsoniy g'oyalarini kuylashdagi hamohanglik hamda tasavvuf maslagiga e'tiqod birlashtirgan. Huvaydo dunyoqarashida, ayniqsa, Yassaviy va Mashrabga izdoshlik yaqqol namoyon bo'ladi. Ilohiy ishqning bu uch otashin oshig'i Allohga muhabbat bog'lash borasida birlashadilar. Xo'janazar Huvaydoning masnaviy yo'lida yozilgan «Rohati dil» manzumasi va «Ibrohim Adham» qissasi mashhur bo'lib, ushbu asarlar shoirning dostonnavislik salohiyatidan darak beruvchi manbalardir. Ushbu asarlar Huvaydoning o'zbek mumtoz pandnomasi xazinasiga qo'shgan munosib hissasidir. Shoirning o'zi «Rohati dil» manzumasini asarda shunday tavsiflaydi:

Kitobimning otidur «Rohati dil»

Erur har bir so'zi tanbehi g'ofil.

Yuqoridagi jumladan anglashiladiki, «Rohati dil» g'ofil yuraklarni nasihat nurlaridan munavvar etuvchi ma'rifiy bir asardir. Huvaydo qalamiga mansub «Ibrohim Adham» qissasi ham tasavvufiy ruhda qissa hisoblanadi.

Huvaydoning g'azallari Markaziy Osiyo hamda turkiy xalqlar yashaydigan boshqa yurtlarda sevib mutolaa etiladi. Bugungi kunda yurtimiz va xorijda ko'plab huvaydoshunos olimlar shoirning adabiy merosi yuzasidan tadqiqotlar olib bormoqdalar. XVIII asr tasavvuf adabiyoti va falsafasining yetuk namoyondasi hisoblangan Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo Farg'ona viloyatidagi Chimyon qishlog'ida tavallud topgan. Huvaydoning otasi G'oyibnazar so'fi Qashqarda mashhur bo'lgan Ofoqxo'ja muridlaridan bo'lib, XVII asrda Chimyonda masjid va xonaqohlar qurib, eshonlik qilgan. Faxriddin eshon Xokiy (Huvaydoning chimyonlik chevarasi)ning «Nasabnomai eshon Huvaydo» asarida yozishicha, Huvaydoning ajdodlari asli o'shlik bo'lib, otasi G'oyibnazar eshon o'ziga pir tutinib, koshg'arlik Ofoqxo'ja (vafoti 1963-yil) dargohiga borgan va o'ttiz yil uning xizmatida bo'lib, undan tasavvuf sirlarini o'rganadi. So'ng Ofoqxo'janing marg'ilonlik o'g'li Xoja Muhyi Ahmad (xalq orasida Poshsho pirim nomi bilan shuhrat topgan) huzuriga keladi. Chimyon qishlog'ida uy-joy qiladi va uning xonadonida Xo'janazar dunyoga keladi. Huvaydo ismining qo'yilishi bilan bog'liq, uzoq vaqtlar og'izdan-og'izga o'tib kelgan va oxiri Huvaydo devonining 1909-yilgi nashriga shoirning chevarasi Salohiddin Soqib tomonidan devon debochasiga kiritilgan afsonada shunday deyiladi: «Janobi hazrat Ofoq Xo'jam(ning) nafasi mutabarruklari eshon Huvaydo otalari G'oyibnazar so'figa joriy bo'lib: «Sendin farzand tavallud qilsa, otini Xo'jamnazar qo'y, mening nazarim andadur», –deb iltifoti beg'oyat qilganlar» [Жалолов, 1963; 41.]. Aminjon Mamatovning yozishicha, «shoirning ismi ba'zi manbalarda Xo'janazar deb ko'rsatiladi. Uning manzil-makoni haqidagi misralarga e'tibor berilsa hamda otasi Ofoqxo'ja eshonga murid bo'lganligi nazarga olinsa, Xo'jamnazar ismi haqiqatga mos tushadi» [Mamatov, 2005]. Huvaydo tavalludining 300 yilligi arafasida Chimyon qishlog'idan topilgan Huvaydoning chimyonlik chevarasi Faxriddin eshon Xokiy (1935-1919) qalamiga mansub qo'lyozma devon va unga kiritilgan «Nasabnomayi eshon Huvaydo quddisa sirrihul aziz» asari hamda Xokiy tomonidan ko'chirilgan So'fi Olloyor va Huvaydo qo'lyozma devonga kiritilgan Huvaydoning shajarasiga oid ma'lumotlar Xo'janazar Huvaydoning tarjimai holi, nasl-nasabiga oid bir-biriga qarama-qarshi fikrlarga aniqlik kiritishda muhim manbadir. Xokiy ushbu asari jami 76 misradan iborat bo'lib masnaviy usulida yozilgan. Mazkur asarida Huvaydo, uning nasl-nasablari haqidagi qimmatli ma'lumotlar keltiriladi: «Yer yuzidagi yetti

sharaflı shaharlardan biri bo'lgan O'sh shahrida din ahli Qul Sulaymon Shayxni ham shoir, ham mardi xudo deb biladilar. Uning o'g'li To'lak Muhammad so'fi, uning o'g'li, ya'ni uchinchi avlod Ernazar edi. Uning o'g'li G'oyibnazar Allohning sodiq oshig'i va xudojo'y kishilardan biri bo'lib, tariqat ramzini anglagach, o'ziga munosib pir izlab, doimo xazin (g'amgin) edi. Nihoyat odamlardan Qoshg'arda Ofoqxo'ja ismli g'avsul a'zam, qutbi Haq, Haq oshiqlarining shayxi borligini bildi. So'ng O'sh ahli, yoru birodarlari bilan xayrlashib, Chin sari yo'l oldi. U hazrati Ofoq dargohida 30 yil xizmat qildi, tariqat ilmini egallagach, pirdan ruxsat va ijozatlar olib, Farg'ona yurtiga – Ofoqxo'janing o'g'li Xojam Poshsho (Xoja Hasan Muhyiddin) ni izlab, uning huzuriga keldi. U zotni Marg'ilon shahridan topdi. Boshidan o'tgan hamma ishlarni unga so'zladi. G'oyibnazar Xojam Poshsho huzurida ekanligida chimyonlik bir kishi G'oyibnazarga ixlos qilib, qizini berdi. U Chimyonning Qo'riq degan joyida (5-10 oila yashardi) o'zlariga chimdan uy qurdilar. Shundan keyin podsho daftariga qishloq nomini «Chimyon» deb yozdilar. G'oyibnazar eshon hijriy 1104 yili (milodiy 1693) yili bir mustahkam ibodatxona barpo etdilar. Bu – Chimyondagi birinchi masjid edi».

Huvaydo so'fiy G'oyibnazar eshon xonadonida voyaga yetdi. Avvalo, otasidan islom dini asoslarini, fiqh ilmini, hol ilmini chuqur o'rgandi. Bu haqda shoirning o'zi:

Ham o'qub ilmu adab bo'ldum «Aqoyid»xoni ishq
Mushkilotu ilmi fiqh din so'rsalar berdim javob

[Хувайдо, 2007; 42].

deb yozdi. «Aqoyid» iymon haqidagi ilm bo'lib, Huvaydo bu yerda ilohiy ishq ilmini, ya'ni tasavvufni nazarda tutmoqda. Tasavvuf tarixidan ma'lumki, so'fiylar ilohiyot nazariyasini egallash, buning uchun madrasa ilmini egallash haqida qayg'urmaganlar. Tariqat yo'liga kirish uchun so'fiydan birinchi navbatda fiqh ilmini chuqur va puxta bilish talab qilingan. Bu ilmi qol, ya'ni zohiriy fiqh deb atalgan. Ilmi hol esa tasavvuf ilmi bo'lib, murid o'z piri nazorati ostida tavhid kalomini zikr qilish orqali egallagan. Xo'janazar Huvaydo ham otasidan tasavvuf ilmini egallaganligi, o'zi mustaqil ravishda badiiy ijod sirlarini kashf etganligi aniq.

Shoirning otasi G'oyibnazar so'fi vafot etgandan so'ng Huvaydo Chimyonda otasining o'rniga eshonlik qiladi hamda maktab ochib, ko'p yillar dars berish bilan shug'ullanadi. Huvaydoning zamondoshi mavlono Noseh shoirning ta'lim-tarbiya sohasidagi faoliyati xususida bunday deydi:

Tutib suhbat davom umrim boricha,
Ba yoron ta'lim erdi fikr-u yodi.
Dabistonida sa'y aylab tunu kun,
Yozilgan necha tolibning savodi.
Muningdek oliy himmat er anodin
Dubora tug'mag'ay dar hech bilodi

[Жалолов, 1963; 42].

Huvaydoning tarjimai holiga oid ma'lumotlar juda kam yetib kelgan. Avvalo buning ilk sabablaridan biri, Huvaydo xonlik poytaxti Qo'qondan ancha olis bo'lgan Chimyon qishlog'ida

tugʻilib, voyaga yetdi va oʻsha yerda ijod qildi. Usha vaqtlarda ilmiy kishilar juda oz boʻlib, Huvaydoni tushunadigan va qadrlaydigan ziyolilar sanoqli boʻlgan. Huvaydo devoniga kiritilgan aayrim gʻazallardagi ishoralar ham tasdiqlaydi. Ikkinchidan, ijtimoiy-siyosiy parokandaliklar, adolatsizlik va zulm kuchaygan bir sharoitda ilmsizlik va jaholat ilm ahliga nisbatan loqaydlikni, ilm-maʼrifatning qadrsizlanishini oshirdi.

Uchinchidan, Huvaydo vafotidan soʻng uning valiylik karomatlari haqida juda koʻp afsona va rivoyatlar yaratilgan boʻlib, ana shunday rivoyatlardan birida aytilishicha, Huvaydoning Chimyonda xor-zor boʻlgan, odamlar malomatidan bezib qoʻshni Mindon qishlogʻiga borgan, u yerda qadr-qimmat va obroʻ topgach, mindonliklarni «bir doning ming don boʻlsin» deb duo qilgan ekan. Mindonliklarning hozirgacha chimyonliklarga qaraganda toʻq, farovon hayot kechirayotganliklarining, qishloqning nomi «Mindon» ekanligining sababi ana shunda emish. Bunga oʻxshash juda koʻplab rivoyatlar ulugʻ mutasavvif-shoirning ogʻir va murakkab hayoti haqida tasavvur hosil qilishga imkon beradi.

Toʻrtinchidan, sobiq sovet tuzumi davrida ommaviy qatagʻon yillarida ruhoniylarga va dinga qarshi kurash sharoitida juda koʻplab diniy kitoblar yoʻq etildi. Bu ayanchli qismat Huvaydo haqidagi asarlarda ham oʻz aksini topdi.

XVIII asr Oʻrta Osiyo, shu jumladan, oʻzbek xalqi tarixida eng zulmatli va qoloq, shafqatsiz va zulmkor davr boʻldi. Parokandalik va tarqoqlik, xonlarning, amir va beklarning boshboshdoqligi, halokatli nizolari, jaholat va razolat juda kuchayib ketadi. Xalq va mamlakat ahvoli nihoyat darajada ogʻirlashadi va ular hayotidagi sotsial fojia nihoyasiga chiqadi [Зохидов, 1975. 169]. Mamlakatda, maʼnaviy hayotda, barcha jabhalarda tushkunlik va majruhlik kayfiyati hukm surardi. Bu albatta, tasodif emas, iqtisodiy va siyosiy hayotdagi hokim fojialarning, yoqimsiz voqealarning oqibati, ifodasi edi. Huvaydo ijodi mana shunday cheksiz ogʻir, azobli va murakkab davrning azobli mevasi boʻldi. Huvaydoning tasavvufiy qarashlari shakllanishida, albatta, jamiyat hayotida roʻy bergan muhim oʻzgarishlar, ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-axloqiy tanazzul asoratlari, bir tomondan, zulm va adolatsizliklar, toj-taxt urushlarining avj olishi, ikkinchi tomondan, jamiyat taqdiri uchun masʼul boʻlgan ilm-maʼrifat ahllarining mol-u dunyoga xirs qoʻyishi, odamlar oʻrtasida riyokorlik, yolgʻonchilik, tamagirlik, manmanlik, kibr, xasadgoʻylik singari illatlarning kuchayishi, uchinchidan, jaholatga qarshi jaholat bilan kurashishning ayanchli oqibatlari kuchli taʼsir etgan. Huvaydo Boborahim Mashrabning kichik zamondoshi, bir xil tarixiy muhitda yashab ijod qilgan mutafakkirdir, ammo Huvaydo jamiyatda duch kelgan ogʻir va murakkab muammolarni hal etishda Boborahim Mashrab yoʻlidan emas, balki Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy, Soʻfi Olloyor yoʻlini – sunniy tasavvuf yoʻlini tanladi.

Mumtoz adabiyotimiz vakili Huvaydo barkamol insonni tarbiyalashni muhim vazifa, burch deb bilar ekan, zamondoshlariga, kamolotga, maʼnaviy xazinalarga yoʻl koʻrsatishni asosiy vazifa hisoblagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек адабиёти. 4 томлик, 3-том. – Т.: ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959. – 802 б.
2. Жалолов Т. Бону. – Тошкент: Ўзбекистон ЛКСМ марказий комитети «Ёш гвардия» нашриёти, 1963. – 130 б.

3. Ўзбек адабиёти тарихи. 3-том. – Тошкент: Фан, 1978.
4. Маматов А. Покиза дил – маъвойи дўст // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005 йил, 1 июль. № 27 (3804).
5. Хожаназар Хувайдо. Девон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 303 б.

“TARIXI ANBIYO VA HUKAMO” ASARIDA ODAM (A.S) VA XIZR (A.S.)
OBRAZLARI TALQINI

Maxmudova Gulxayo Baxrom qizi

Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston Milliy universiteti

Jurnalistika fakulteti 2-kurs magistranti

E-mail: gulxayo63maxmudova@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada “Tarixi anbiyo va hukamo” asardagi anʼanaviy timsollar Odam a.s va Xizr a.s obrazlarini mutanosiblikda oʻrganish, ularning shoir ijodi, dunyoqarashi va badiiy olamini oʻrganishda tutgan oʻrni, siymolarning bir tomondan islom dini bilan, ikkinchi tomondan, soʻfiyona qarashlarga muvofiq kelishi, ulardagi paygʻambarlar obrazining vazifasi, mazmuni va ahamiyati tadqiq etilgan.

Kalit soʻzlar: Odam a.s, Xizr a.s, Shis a.s, Muso a.s, Horun a.s, firʼavn, Shuayb a.s, Nuh a.s, Qobil, Hobil.

Annotation: In the article, the traditional symbols of Prophet Adam and Khizr in the work "History of Anbiyo and Hukamo" are studied in proportionality, their role in the study of the poet's creativity, worldview and artistic world, compatibility of the images with Islam on the one hand, and with Sufi views on the other, the function, content and importance of the image of the prophets in them have been studied

Keywords: Adam a.s., Khizr a.s., Shis a.s., Musa a.s., Harun a.s., Pharaoh, Shuayb a.s., Nuh a.s., Cain, Abel.

Аннотация: В статье дана исследовательская классификация традиционно-символическим картинам Адама и Хизра в произведении *История Анбиё и Хукамо* по изучению их образов в совокупности, их роль в изучении творчества, мировоззрения и художественного мира поэта, сходство взглядов с одной стороны в религии Ислама, а с другой -- в Суфизме, миссия, значимость, цели и задачи пророков.

Ключевые слова: Адам а.с., Хизр а.с., Шис а.с., Муса а.с., Харун а.с., Фараон, Шуйайб а.с., Нух а.с., Каин, Авель.

Jamiki dinlarda mavjud boʻlgan, sayyor syujetlarga ham aylanib ulgurgan Odam ato va Momo Havo qissasida insoniyatning otasi boʻlmish Odam a.s. oʻz taqdirida bitilgan mudhish xatoni sodir etganlaridan soʻng juftlari bilan yerga quvgʻin qilinishlari (jannatdan oʻzga har qanday makon quvgʻinlikdan oʻzga narsa emas chamamda) va ana shu voqeadan boshlab inson va shayton kurashi, yovuzlik va ezgulik kurashiga qiyomatga qadar ibtido ochilganining achchiq haqiqati tasvirlanadi. Navoiy bu hikoyatda Alloh taolo Odam a.s.ga jamiki narsaning ismini oʻrgatishi, maloyikai muqarrablar esa uning ilmiga muʼtarif boʻlib, sajda qilishlarining mohiyatini bizga tushuntirar ekan, yuqoridagi ogʻir kurashda insonning gʻalabasi uchun eng muhim qurol ilm ekanini taʼkidlamoqchi boʻladi. Vaholanki, Haq taoloning: “Jin va insonni faqat Menga ibodat qilishlari uchungina yaratdim”, – degan qavli ibodatdan murod Allohni tanish ekanligi, Uni

tanigangina chin ibodatga musharraf bo'lishi, bunga ilmsiz, ma'rifatsiz yetib bo'lmasligini ilohiy kalomlar ila isbot etadi. Bejizga ilk Qur'oniy oyatlar ham "Iqro" kalimasi bilan boshlanmagan Qobil va Hobil fojeasi bilan nihoyalangan ushbu hikoyatdan so'ng Navoiy o'z badiiy g'oyasini keltirilgan ruboiy orqali ifoda etadi:

Odamniki, haq lutf ila mavjud etti,
Majmui mulk xaylig'a masjud etti.
Oxir tanidin ruhni manqud etti,
Ul navki, nobud edi, nobud etdi[1, b 34].

Bu to'rtlik orqali insoniyatga buyuk eslatma bor. Har qanday bud bo'lgan – yaratilgan inson borki, nobudlikka – o'limga oxir-oqibatda, albatta mahkum ekani, Haq lutfi ila yaratilgan, maloikalar sajda qilgan payg'ambar ham bu taqdirdan qocha olmasligi, tug'ildingmi o'liming tomon qadamlaring yaqinlashib borar ekan ilm yo'lini, nabiiylar, ulamolar, hakimlar yo'lini tutmasang omonat hayotingni abdiy do'zax uchun bag'ishlab qo'yishing mumkinligidan ogohlantiradi. Ketma-ketlikda kelgan jamiki payg'ambarlar, ulamolar hayoti bizga namuna bo'lishi, yaratilishimizning tub o'zagi nima ekanini xulosa qilishimiz uchun Navoiy aynan shu asarga qo'l uradi.

Keyingi hikoyatda keladigan Shis a.s. ham Odam a.s. vazifalarini davom ettirishini, kufrga botgan, faxshga ruju qo'ygan Qobil avlodi ustiga sipoh tortib, bir qadar dunyoni chirkinliklardan poklaganliklari haqida hikoya qilib, qaysi yo'lni tanlagan inson bo'lmasin oqibat unga: "*Oxir boriga ajal buyurur ta'jil*", - yillab umr ko'rgan bo'lsang ham qay yo'lni tanlashni fikr qil deya nasihat qiladi [1, b. 61-74].

Asli payg'ambar bo'lmasa-da, lekin valiylikdan nasibador shaxs bo'lgan Anush shoh ham insonlarni Haqqa da'vat qilib, ilk bor hurmo daraxtini ekan, saadaqani joriy qilgan solihlardan edi. Undan keyin asarda yana uch podshoh haqida so'z ketib, ularning ham yuksak axloqlari Navoiy qalamidan chetda qolmaydi. Ular Qinon binni Anush, Mahloyil binni Qinon, Yazid binni Mahloyillar bo'lib, ularning kentlar tashkil qilganlari, qush va baliq go'shtini yeyishlikni boshlab berganlari, ariqlar qazib suv chiqarganlari, ko'p nikoh qurganlari haqida so'z ketganidan Shis va Idris alayhissalom o'rtasida to'rtta hukmdor o'tgani ma'lum bo'ladi. Idris alayhissalom suryoniy payg'ambar bo'lib, xalq uni "musallasun-na'ma" derdiki, sababi u uchinchi payg'ambar, uchinchi podshoh, uchinchi hakim edi. Xat va yulduz ilmini u paydo qiladi, shuningdek kiyim kiyish va ovqatyeyish undan bizga meros qoldi. Haq taolo unga o'ttiz sahifa nozil qilgan hamda undan to Nuh a.s. zamonigacha to'rt yuz o'ttiz to'rt yil o'tgani bizga ma'lum qilinadi.

Bu hikoyatda real dalillardan biriga e'tiborni qaratish foydadan holi bo'lmaydi. Odam a.s. zamonidan Nuh a.s. zamonigacha ikki ming besh yuz yil, Nuh davridan Ibrohim a.s. davrigacha bir ming besh yuz yil, Ibrohim a.s.dan Muso a.s. gacha to'rt yuz oltmush yil va Muso a.s.dan Iso a.s. davrigacha bir ming to'qqiz yuz o'ttiz yil, Iso a.s.dan payg'ambarimiz Muhammad s.a.v. davrlarigacha bir yuz sakson yil voqe bo'lgan [1, b. 83-89].

Xizr a.s. qissasi ba'zi manbalarda payg'ambar deyilib, Arfaxshad binni Somning o'g'li edi. Zulqarnayn zamonida uning mulozimi bo'lib yashagan, u ikkisiga hayot suvi ato etildi. Mana shu suv zikri juda ko'p adabiy asarlarda o'xshatma, majoz ma'nosida keladi. U kishiga ilmi laduniy

ham ato etilgan bo‘lib, islom kelgunicha yashaganlar deyiladi. Payg‘ambarimiz s.a.v. dinida ekanliklari, mazhablari esa Shofeiyy ekanligi haqida ma‘lumot berilib, odamlar Xizr umrini orzu etib yashashlari haqida bayt keladi:

Xizr umrin tilarlar ahli xirad,
Er vaslidurur, hayoti abad.

Asarda Xizr obrazi abadiy hayot ramzi sifatida kelgan. Xizr a.s. shahsining real tarixiy asosga egaligi birinchi navbatda ilohiy kitoblarda kelgan ma‘lumotlar orqali sobitdir. Bu jarayon biz nomini biladigan to‘rt kitobdan oldin ham turli shakl va hajmdagi naqllarda o‘z ifodasini topgan [2, b. 51-73].

Shuayb a.s. laqablari xatibul-anbiyo edi. Ibrohim yoki Solih a.s. avlodidan ekanliklari haqida ixtilof bor, u kishining ham onalari Lut a.s.ning qizlari edi. U kishining qavmlarining asosiy qismi savdogarlar bo‘lib tarozidan urib qolish kabi og‘ir gunoh bilan mashg‘ul edilar. Shuayb a.s. qanchalik qavmni to‘g‘ri yo‘lga da‘vat qilmasinlar qavm o‘z ishidan qaytmadi, natijada Alloh taolo do‘zax o‘tidan bir shu‘la yubordiki qavm shaharlardan chiqih ketishga, daraxtzorlar tagiga o‘zlarini urishga majbur bo‘ldilar. Haq da‘vatini faqatgina bir ming yetmush kishigina qabul qildi. Bu iymonli kishilar borib Muso a.s. qavmiga qo‘shilib ketdilar. Shuayb a.s. suryoniy tiloda so‘zlashganlar hamda toshni mis qilmoqni duo qildilarki, natijada barcha toshlar misga aylandi. Lekin bunga shukr qilmagan qavm jazosiga yana barchasi toshga aylanib qoldi [1, b. 178-193].

Muso a.s. va Horun a.s.lar haqida keyingi qissa eng uzun hikoyatlardan bo‘lib, unda ham haq va botil kurashi bayoni keladi. Muso a.s. ulul-azm payg‘ambarlardan edilar. Valid binni Mus‘ab nomli firavn zamonida yashagan Muso a.s. hayotlari adabiyot olamidagi ko‘plab syujetlarga manba bo‘lib xizmat qilgan desak yanglishmaymiz. Masalan, bashorat motivi, sehr-jodular haqidagi ko‘plab asarlarning bir ildizi u kishining hayotlarida sodir bo‘lgan voqealarga uyqash tarzda kechadi. Firavnga kohinlari bir bola tug‘ilishi va uning halokatiga sababchi bo‘lishini aytishgandan so‘ng tug‘ilajak jamiki o‘g‘il bolalarni o‘ldirish haqida farmon beriladi. Keyinroq esa bir yil tug‘ilgan o‘g‘il bolalarni o‘ldirishga, bir yil o‘ldirmaslikka farmon beriladi. Bola o‘ldirilmaydigan yilda Horun a.s., o‘ldiriladigan yilda esa Muso a.s. dunyoga keladilar. Farzandini tirik qolishini istagan onalari u kishini sandiqqa solib suvga oqizib yuboradi, sandiq suzib borib bir sarv daraxtiga urilib to‘xtab qoladi va ismlari ham shunga muvofiq Muso ibriy tilida “sarv daraxt” ma‘nosini anglatadi. Aynan sandiq bilan, qahramonning suvga oqizib yuborilishi bilan bog‘liq bo‘lgan motivlar adabiyotda yaratilgan asarlarda syujet uchun asos bo‘lib xizmat qildi, jumladan, “Tohir va Zuhra” asarida ham ana shu voqealar tizimi sodir bo‘ladi. O‘z ajali sababchisi bo‘lgan bola xotining Osiyoning qo‘lida katta bo‘lishi, yoshlik chog‘larida taboqdagi cho‘g‘ni og‘izlariga solib yuborganlari sabab tillari chuchuk bo‘lishi, jigarlari Horun a.s.ni u kishiga yordamchi qilib berilishiga sabab bo‘ladi [5, b. 82-97]. Yigitlik chog‘larida Muso a.s. bir qibti insonni bir urib o‘ldirib qo‘yganlari uchun firavn g‘azabidan qochib, Misrdan qochib ketishga majbur bo‘ladilar. Natijada sakkiz yil xizmatlari evaziga Shuayb a.s.ning qizlaridan biriga uylanadilar va jannatda Odam a.s.ga berilgan asoni qaynotalaridan meros qilib oladilar. Shundan so‘ng Muso a.s.ga payg‘ambarlik yetib, Misrga odamlarga o‘zini Rob deb da‘vo qilayotgan firavnni haq dinga da‘vat qilish uchun qaytadilar. Firavn bilan bo‘lgan muzokarlarda u kishi

sehrgarlarni qo‘llaridagi aso orqali mahv etib, sehrgarlarni ham iymon keltirtirishga muvaffaq bo‘ladilar.

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asaridagi, Xizr, Odam a.s timsollari qo‘llangan o‘rinlarning mohiyatini ochib berishga harakat qilindi, ayni choqda ushbu timsollarga murojaatining sabablari xususida atroflicha mulohazalar yuritilib Navoiyning san’atkorlik mahorati tahlillar asosida yoritildi[5, b. 23-31]..

Xizr, Odam a.s timsollarining asarda uchraydigan yangi va badiiy talqinlari o‘zbek adabiyotshunosligining so‘nggi yutuqlari asosida o‘rganildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Навоий А. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукаммал асарлар тўплами. XX томлик, 16-том. Тошкент: «Фан», 1991, 392 б.
2. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami, 16-jild, 102-b
3. Abdullayev A. Tasavvuf va uning namoyondalari. –Termiz. 2007. 198 b.
4. Bekova N. Ibodatingga yangi oy bo‘lib xam. ”O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, 2008. 5-son, 3-bet.
5. Valixo‘jaev B. O‘zbek epik poeziyasi tarixidan. Toshkent:«Fan», 1974.151 b.

SECTION 3.
LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD
BABUR'S WORKS

«BOBURNOMA» MATNIDAGI VAZN O'LCHOV BIRLIKLARINING
TARJIMALARDA AKS ETISHI

Shodmonova Sayyora Baxromovna

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi

E-mail: sayshodmonova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola «Boburnoma» matnidagi vazn o'lchov birliklarining tarjimalarda aks etish xususiyatlariga bag'ishlanadi. Vazn o'lchov birliklarining transliteratsiya usulida berilishi hamda tarjimalarning qayta tiklashdagi muammolar yechimini topish masalalariga alohida e'tibor berilgan. «Boburnoma» matnidagi vazn o'lchov birliklarining tarjimalarda aks etishdagi usullar va ularning tarjimalarida lingvokulturologik xususiyatlarini qayta tiklanish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: o'lchov birliklari, vazn o'lchovlari, sir, misqol, arshin, kuruh, farsax, mann, xarvor, xurd, naxo'd, jarib, gaz, mill, lingvokulturologik xususiyatlar, asliyat.

Annotation: This article is devoted to the features of the units of weight in the text «Babur-name» in the translation. Particular attention is paid to the translation of units of weight by the method of transliteration, as well as the solution of problems in the reconstruction of translations. In the text «Babur-name» the methods of reflection of weight units in translations and the issues of restoration of lingvoculturological features in their translations are analyzed.

Keywords: units of measurement, weights, sir, misqal, arshin, kuruh, farsax, mann, harvor, khurd, nakhod, jarib, gaz, mill, lingvoculturologic features, originality.

Аннотация: Данная статья посвящена особенностям отражения единиц веса в тексте «Бабур-нома» в переводе. Особое внимание уделяется переводу единиц веса методом транслитерации, а также решению задач по восстановлению переводов. В тексте «Бабур-наме» анализируются способы отражения единиц веса в переводах и вопросы восстановления лингвокультурологических особенностей в их переводах.

Ключевые слова: единицы измерения, измерения веса, мискаль, аршин, курух, фарсакс, манн, харвор, хурд, наход, джариб, газ, миля, лингвокультурологические особенности, оригинальность.

Zahiriddin Muhammad Bobur uchun Hindistonda qo'llanadigan og'irlik birligi ham alohida ahamiyatga molik edi. Chunki davlat ishlarini yurgizish, ularni bir tartibga solishda aniq og'irlik birligining qo'llanishi alohida ahamiyat kasb etgan. Azaldan Sharq mamlakatlarida bir atama ostida har xil vazn birliklari tushunilgan. Ayniqsa, sir, misqol, arshin, kuruh, farsax, mann,

xarvor, xurd, naxo‘d, jarib, gaz, mill va boshqalar Movarounnahr va Xurosonning turli hududlarida turlicha og‘irlik va uzunlik birliklarini bildirgan. Bobur bularning hammasini umumlashtirib, saltanat ishlari uchun muqobil variantlarini ishlab chiqqan.

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘z asarida O‘rta Osiyo va Hindistondagi og‘irlik o‘lchovlarini solishtirib, o‘zaro farqini ajratib ko‘rsatgan. «Boburnoma»da quyidagi og‘irlik o‘lchovlari uchraydi: misqol, rati, mosha, to‘la, botmon, man//mon, minosa, tong, ser//sir, pushtivora, xarvor, qop, sanduq, tang-tang, teva, sabad, ortmoq-ortmoq.

Olima N.Jiyanovani ta’kidlashicha «og‘irlik o‘lchovini ifodalovchi bu numerativlarni anglatgan ma’nolariga ko‘ra, ikki guruhga bo‘lib o‘rganish ma’qul: a) aniq og‘irlikni ifodalovchi numerativlar; b) taxminiy og‘irlikni ifodalovchi numerativlar.

«Boburnoma»da quyidagi aniq og‘irlikni ifodalovchi so‘zlar uchraydi: misqol, botmon, man//mon, minosa, ser//sir, to‘la, mosha, rati, tong» [N.Jiyanova, 2010; 50]. Bu jarayon «Boburnoma»da shunday aks etganiga guvoh bo‘lamiz: «Yana hind eli vaznlarni tavre tayin qilibturlar: sekkiz rattiy bir ma’sha, to‘rt ma’sha bir taankkim, o‘ttuz ikki rattiy bo‘lg‘ay. Besh ma’sha bir misqolkim, qirq rattiy bo‘lg‘ay. O‘n to‘rt to‘vla bir ser. Bu xud muqarrardurkim har yerda qirq ser bir botmon bo‘lur, o‘n ikki botmon bir ma’niy bo‘lur. Yuz ma’niyni bir manyasa derlar. Javohir va marvoridin taank bila tortarlar» [Bobur, 2002; 208]. Bobur o‘lchov birliklari ifodalanagan atamalar va so‘z birikmalari ifodasida muqoyasa usulidan foydalanadi. Shu usul vositasida o‘lchov aniqligi va ijtimoiy, iqtisodiy turmush uchun foydaliligini ta’minlashga erishadi. Bu holatlar har uchala tarjima variantida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladiki, quyida shu holatlarni tahliliy ko‘rib o‘tamiz.

Leyden-Erskin tarjimasida: «The inhabitants of Hindustan have a peculiar method of reckoning as to measures; they allow eight ratis to one masheh; four mashehs to one tang, or thirty-two ratis to one tang; five mashehs to one mishkal, which is equal to forty ratis; twelve mashehs make one tola or ninety-six ratis; fourteen tolas make one ser; and it is fixed that everywhere forty sers make one man, and twelve mans one mani, and one hundred manis one minaseh. They reckon jewels and precious stones by the tang» [Leyden-Erskin, 1826; 2.Vol.II.240] (Hindiston elida og‘irlik o‘lchovlarini o‘ziga xos uslubi bor. Sakkiz rattiy bir ma’shaga, to‘rt mash’a bir taankni yoki o‘ttiz ikki raatiy bir taank bo‘ladi. Besh mash’a, ya’ni bir misqol qirq raatiyga teng. O‘n ikki mash’a bir to‘vla yoki to‘qson olti raatiyga teng. O‘n to‘rt to‘vla bir ser hisoblanadi. Qirq ser belgilab qo‘yilgandek har yerda bir botmon, o‘n ikki botmon bir ma’niyga va yuz ma’niy bir manyasaga teng. Ular javohir va qimmatbaho toshlarni taankda o‘lchaydilar (S.Sh) deb o‘g‘iriladi. Ayni tarjima matnida o‘lchov birliklariga oid terminlar transliteratsiya usuli bilan qayta tiklangan. Asliyadagi o‘lchov birliklaridan biri «to‘vla» termini, Leyden-Erskin tarjimasida «**tol**a», A.Beverij tarjimasida «**tul**a», V.Tekstonda esa «**tol**a» shaklida beriladi. Ko‘rinadiki, tarjima matnlarida o‘lchov birliklari transliteratsiya usuli orqali berilsa-da, turli shakllarda keltirilgan.

A.Beverij tarjimasida bu: «The people of Hind have also well-arranged measures: 8 ratis=1 masha; 4 masha=1 tank=32 ratis; 5 masha=1 misqal=40 ratis; 12 masha=1 tula=96 ratis; 14 tula=1 ser. This is everywhere fixed:—40 ser=1 manban; 12 manban=1 mani; 100 mani they call a minasa.

Pearls and jewels they weigh by the tank» [Beverij, 1905.517-518] (Hind xalqini juda yaxshi belgilangan o'lovlar bor. Sakkiz raatiy bir mash'a, to'rt mash'a bir taank o'ttiz ikki raatiyga tengdir. Besh mash'a bir misqol qirq raatiy, o'n ikki mash'a bir to'vla to'qson olti raatiy, o'n to'rt to'vla bir serga tengdir. Bu hamma yerda qirq ser bir botmon bo'ladi deb belgilab qo'yilgan, o'n ikki botmon bir ma'niyga, yuz ma'niyni bir manyasa deydilar), aks etadi. Transliteratsiya usuli bu o'rinda qo'l kelgani kuzatiladi. Masalan, asliyatdagi «misqol» so'zini A.Beverij «misqal», Leyden-Erskin tarjimasida: «mishkal», V.Tekstonda esa «mithcal» shaklida beradi. Uch tarjimon ichida A.Beverij tarjimasi asliyatning pragmatik xususiyatlariga muvofiqligi bilan ajralib turadi. Xususan, A.Beverij har ikkala tarjimadan farqli tarzda «equal» so'zini «=» belgisi bilan ifodalaydi. Muallif o'lchov birliklarini qisqa va lo'nda bersa, tarjimon bu tasvirlarni texnik jihatdan yanada ixchamlashtirib berishga intiladi.

V.Tekston tarjimasida shunday keladi: «*The people of India also have wonderful weights and measures. Eight rattis equal 1 masha; 4 mashas equal 1 tank, or 32 rattis; 5 mashas equal 1 mithcal or 40 rattis; 12 mashas equal 1 tola, or 96 rattis; 14 tolas equal 1 seer. It is set everywhere that 40 seers equal 1 maund. 12 maunds equal 1 mani; 100 manis is called a manyasa. Jewels and pearls are weighed by the tank*» [4.350] (*Hindiston xalqida ajoyib og'irlik o'lovlar bor. Sakkiz raatiy bir ma'shaga teng, to'rt mash'a bir taankka yoki o'ttiz ikki raatiyga tengdir, besh mash'a bir misqol yoki qirq raatiyga teng. O'n ikki mash'a bir to'vla yoki to'qson olti raatiyga tengdir, o'n to'rt to'vla bir serga teng. Qirq ser belgilab qo'yilgandek hamma yerda bir botmon bo'ladi. O'n ikki botmon bir ma'niyga teng. Yuz ma'niyni bir manyasa deydilar. Javohir va marvaridlarni taankda o'lchaydilar* (S.Sh). Tarjimon og'irlik o'lchov birliklarini qayta tiklashda o'quvchiga tushunarli bo'lish yo'llarini izlaydi. O'lchov birliklarini transliteratsiya orqali va raqamlar bilan berishni ma'qul ko'radi. «Ser» o'lchov birligi, V.Tekston tarjimasida «seers», A.Beverijda esa «ser», Leyden-Erskin tarjimasida «ser» shaklida qayta tiklangan. A.Beverij va Leyden-Erskin tarjimalarida «ser» so'zi asliyatdagidek transliteratsiya qilinsa, V.Tekston «seers» shaklida transliteratsiya qiladi. Leyden-Erskin tarjimasida: «**twelve mashehs make one tola or ninety-six ratis**», V.Tekston tarjimasida: «**12 mashas equal 1 tola, or 96 rattis**», A.Beverijda esa: **12 masha=1 tula=96 ratis** (*o'n ikki mash'a bir to'vla yoki to'qson olti raatiyga tengdir*) jumlasini asliyatda yo'q. Bizningcha, buni izohlovchi qo'shimcha sifatida tarjimonlar kiritishgan. N.Otajonovning qayd etishicha: «Juda oddiy tuyulgan bu talqin atamalarini boshqa tillarga o'girishda nihoyatda ko'p xilma-xillik va chalkashliklar uchraydi» [Tekston, 1996: 224].

Tarjimonlar «Boburnoma» matnidagi o'lchov birliklarini qayta tiklashda ham, yuqorida vaqt o'lovlar tarjimasida ko'rganimizdek, turli usullardan foydalanishgan. Natijada asliyatning pragmatik jihatlari tarjimada o'z aksini topgan. Bobur so'z bilan bergan o'lchov birliklari tarjimada so'z va sonlar orqali ifodalangan. Tarjima matnida Leyden-Erskin og'irlik o'lchov birliklarini so'zlar orqali, V.Tekston raqamlar bilan, A.Beverij esa raqam va belgilar vositasida ifodalagan.

Tarjima jarayonida matnning leksik, stilistik va pragmatik tomonlariga diqqat qaratish muhim. Bu jihat tarjimon mahoratining bir qirrasini tashkil etadi. Muallif tasvirlagan voqealar, o'lchov birliklari va boshqa tasvirlarni tarjima matnlarida adekvat aks ettirish tarjimon mahoratini talab etadi. Har bir tasvir, tafsilot va talqin tarjima matnida asliyatning pragmatik xususiyatlariga muvofiq aks etishi tarjima amaliyotining sinalgan, samarali yo'lidir.

Foydalanigan adabiyotlar:

1. Beveridge A.S., The Bābur-nāma in English (Memoirs of Babur), Translated from the Original Turki Text of Zahiru'ddin Muhammad Babur Padshah Ghazi by Annette, Susannah Beveridge. 2 Vols, – London, 1922; Repr, in one Volume, – London, 1969; – New Delhi, 1970; – Lahore, 1975. – P.134
2. Leyden J., W.Erskine. Memoirs of Zehired-din Muhammed Babur, Emperor of Hindustan.– Edinburg, 1826. – P.422
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. «Boburnoma». – Toshkent: Sharq NMAK, 2002. – B.37.
4. The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor, Translated, Edited, and, Annotated by Wheeler M., Thackston. – New York & Oxford, 1996. – P.121
5. Nazokat Jiyanova. «Boburnoma»da numerativ soʻzlar. Filol.f.nom. diss..avtoreferat. T.: 2010
6. Otajonov N. «Boburnoma» jahon adabiy jarayonida. Qiyosiy-tipologik tahlili. Filol. Fan. Dok. ... diss. – Toshkent, 1994. – B.224.
7. Fedorov A.V. Osnovi obshey teorii perevoda (lingvisticheskiye problemi). – M.: Visshaya shkola, 1983. – S.134
8. Rahimov G'.Tarjima nazariyasi va amaliyoti. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2016. – B.113.
9. Hakimova M. O'zbek tilida vaqt ma'noli lug'aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari. NDA. Farg'ona, 2004.
10. Qudratullayev H. «Boburnoma»ning adabiy-tarixiy va uslubiy tahlili, dok.diss..avtoref. –T.: -1998. – B.43
11. Xolmirzayev F. Xotira uyg'onsa go'zaldir. – T.: Fan, 2003. – 56 b.
12. Xolmanova Z. «Boburnoma» leksikasi. – Toshkent: Fan, 2007. – B.3.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ АДАБИЙ ПОРТРЕТИ «БОБУРНОМА» НИНГ УРДУЧА
ТАРЖИМАСИДА
(Юнус Жаъфарий таржимаси мисолида)

Шарахметова Мухлиса Ансаритдиновна
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
Тошкент давлат шарқшунослик университети,
«Урду тили ва адабиёти, Покистон тарихи ва маданияти»
кафедраси мудири

Annotation: This article presents a comparative analysis of the literary portrait of the great poet Alisher Navoi translated into Urdu by Baburnama. This translation was made by indian professor Yunus Jafariy from the Persian version of Abdurahim Khoni Khonon's work. The book's title consist of 396 pages and named «Vaqaaye Babur». The author of the foreword and commentary Hasan Beg.

Keywords: «Babur-nama», Urdu translations, title, originality, commentary, preface, manuscript, description, comparative analysis.

Аннотация: В данной статье представлен сравнительный анализ литературного портрета великого поэта Алишера Навои в переводе на урду «Бабур-наме». Этот перевод осуществил с персидского перевода Абдурахима Ханиханана профессор Юнус Джафари. Этот перевод был опубликован в 2007 году в Англии. Книга называется «Vaqaayi Babur» и состоит из 396 страниц. Автор предисловия и комментарий Хасан Бег.

Ключевые слова: «Бабур-наме», переводы на урду, название, текст-оригинал, комментарий, предисловие, рукопись, описание, сравнительный анализ.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур қолдирган илмий-адабий мерос ичида, шубҳасиз, энг буюғи «Бобурнома» бўлиб, у мураккаб жанрда битилган. У ўзбек адабиётида дастлабки насрий-мемуар ва тарихий-адабий ёдгорликдир. «Бобурнома» кўплаб тилларга таржима қилинган. Айрим тилларда «Бобурнома»нинг бир нечтадан алоҳида-алоҳида таржималари мавжуд. Инглиз, форс, урду тиллари шулар жумласидандир.

«Бобурнома» урду тилига тўрт марта ўтирилган. Мазкур таржималар турли даврда турли таржимонлар томонидан бажарилган. Мирзо Насирулдин Ҳайдар Кўрагоний [تَرْكِ ۱۹۶۲، ميرزا نصير الدين حيدر بك لينڈ كراچي، ۱۹۶۲] бевосита аслият тили, яъни туркийдан таржима қилган. Юнус Жаъфарий, [۲۰۰۷، يونس جعفری شهر بانو پبلی شیرز کر یکادی، ۲۰۰۷] Рашид Ахтар Надавий [تَرْكِ بابری، ۱۹۹۳، رشید اختر ندوی سنگ میل لاہور، ۱۹۹۳] ва Муҳаммад Қосим Сиддиқий [بابرنامہ، ۱۹۸۳، محمد قاسم صدیقی، ترقی اردو بیورو، نئی دہلی، ۱۹۸۳] таржималари билвосита, яъни форсидан ўтирилган.

«Бобурнома»нинг урду тилига яна бир таржимасини форсидан ҳиндистонлик профессор Юнус Жаъфарий амалга оширди ва ушбу таржима Англияда чоп этилди. Саййид Муҳаммад Юнус Жаъфарий 1930 йил 27 сентябрда Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида таваллуд топган. У ҳиндий, урду, форс, инглиз, тилларида ижод қилган, кўплаб халқаро

мукофотлар соҳиби бўлган, шунингдек, таржимонлик соҳасида фаолият олиб борган моҳир таржимон ҳамдир. Унинг форсийдан инглиз тилига, урдудан форсийга ва аксинча қилган таржима асарлари диққатга сазовордир.

Ушбу таржима ҳам аввалгилари каби сарлавҳаларга бўлинган. Мовароуннаҳр қисми 22 та, Кобул қисми 23 та ва Ҳиндистон қисми 27 та сарлавҳага бўлинган. Масалан, *امرا عمر* (Умаршайх мирзонинг амирлари), *تخت نشینی* (Тахтга ўтириши), *سلطان علی مرزا کا قتل* (Султон Али мирзонинг қатл этилиши), *خسرو شاه کی عطاعت* (Хусравшоҳнинг бўйсунлиши), *ہمایوں کی پیدائش* (Ҳумоюннинг туғилиши), *مرزاؤں سے ملاقات* (Мирзолар билан учрашув), *چندیری پر حملہ* (Чандерийга ҳужум), *پانی پت* (Панипат жангига тайёргарлик), *نصرت شاہ سے صلح* (Нусрат шоҳ билан сулҳ тузиши) ва ҳ.к. Баъзи ўринларда мазкур сарлавҳалар яна ички сарлавҳаларга ажратилган. Масалан, *عمر شیخ مرزا* (Умаршайх мирзо) деган сарлавҳа *مرزا* (Умаршайх мирзонинг фарзандлари) деган сарлавҳага, унда эса ўз навбатида, ҳар бир фарзанд исми алоҳида ажратилиб, сарлавҳадек қилиб берилган.

Нашр сўнгида бир қатор иловалар, фойдаланилган манбалар, кўрсаткичлар келтирилган. Иловаларда «Бобур» исмининг имлоси, муаллиф-шарҳловчининг Бобур изидан Ўзбекистон, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон бўйлаб қилган сафарлари ҳақидаги маълумотдан иборат. Бундан ташқари, унинг илмий сафарлари чоғидаги кузатишлари ҳам ўрин олган. Нашрда кўплаб расмлар, фотосуратлар, Британия музейи, Виктория ва Альберт музейида сақланадиган миниатюраларнинг рангли нусхалари ҳам келтирилган.

Авалло шуни қайд этиш лозимки, Бобурнинг ҳазрат Навоийга берган таърифини классик таъриф деса бўлади. Қисқа сатрларда буюк шоирнинг ҳаёти, фаолияти ва ижоди ҳақида асосий маълумотларни бера олган ҳамда уларга ўз муносабатини ҳам билдирган.

Куйида Юнус Жаъфарий таржимасида тарихий шахслар адабий портретлари сифатида Бобурнинг Алишер Навоий ҳақида айтган фикрлари таржимасининг таҳлили келтирилади:

Аслият: *Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусаъид мирзо Ҳирийдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг мижози нозуклук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг гуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур.* [Voburnoma, 2002: 132-133]

Жаъфарий таржимаси:

ایک امیر شیر علی بیگ نوانی تھا - وہ امیر نہیں بلکہ مصاحب تھا اور بچپن میں اس کا ہم مکتب رہا تھا - بڑی خوبیوں کا مالک تھا - معلوم نہیں کہ کس جرم کی پاداش میں سلطان ابو سعید مرزا نے اسے ہرات سے باہر نکلوا دیا ، یہاں سے وہ سمرقند چلا گیا ، جہاں وہ کئی سال تک احمد حاجی بیگ تحت تربیت و جماعت مقیم رہا - علی شیر اپنی نازک مزاجی کے لئے مشہور ہے - جس کی وجہ نوکر یہ سمجھتے ہیں کہ اس کی دولت ہے ، لیکن حقیقت یہ نہیں بلکہ جلیبی طور پر اس میں یہ صفت موجود تھی جس وقت وہ سمرقند میں مقیم تھا وہاں بھی اس کی نازک مزاجی کی یہی کیفیت تھی [- وقائع بابر یونس جعفری]

Жаъфарий таржимасида «Эл назокатини давлатининг гуруридин тасаввур қилур эдилар» гапидаги эл сўзи نوكر [naokar] яъни «хизматкор», «хизматчи»га айланиб қолган. Бу ўринд-лог [log] ни ишлатиш керак эди. Кўрагоний таржимасида кўрганимиздек, таржимон аслиятдаги хусусият сўзини урдуда ҳам шундайлигича қолдирмаган, балки خوى [khu:bi:]ни қўллаган ва тўғри йўл тутган. «Алишер» исми матнда ҳам, ўша саҳифада келтирилган сурат тагида ҳам شير على بيگ نوائى [Sher Ali: Beg Nava:i:] деб хато ёзилган.

Аслият: Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобиди, яна бир «Мантиқ ут-тайр» вазнида «Лисон ут-тайр» отлиқ. Тўрт газалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройиб ус-сизар», «Наводир уш-шабоб», «Бадойи ул-васат», «Фавоид ул-кибар» отлиқ.

Жаъфарий таржимаси:

وہ ایک بے نظیر آدمی تھا، ترکی زبان میں اب تک جتنے شاعروں نے اشعار کہے ہیں ان سے کسی کا کلام علی شیر نوائی سے بہتر نہیں۔ اس نے چھ مثنویاں نظم کی ہیں، جس میں پانچ خمسہ (نظامی گنجوی) کے جواب میں ہیں۔ اور ایک مثنوی منطق الطیر ہے۔ اس نے اپنی غزلیات کے چار دیوان مرتب کئے تھے۔ جن کے عنوانات ہیں: غریب الصغر، نوادر الشباب، بدیع وسط اور فواید الکبر۔

Жаъфарий ҳам юқорида зикр этилган жумлани мақбул тарзда ўгирган, деб бўлмайдиган, кераксиз даражада чўзиб юборган: «Аб تک جتنے شاعروں نے اشعار کہے ہیں ان سے کسی کا کلام علی شیر نوائی سے بہتر نہیں۔» **Туркий тилда ҳозирга қадар қанча шоир шеър ёзган бўлса, ҳеч қайсисининг ижоди Алишер Навоийникидан яхши эмас.** Кўриниб турганидек, ушбу гап оддий сўзлар йиғиндисидан тасаввур туғдиради, муаллиф услубидаги куймалик йўқ, бинобарин Бобур услуби хиралашган. Бизнингча, мазкур гап куйидагича таржима қилинганда, мақсадга мувофиқ бўларди: [Turki: zaba:n meyn jitne ash'a:r kahe heyN kisi: ne utna: zya:da: aor khu:b nahi:N kaha: hey].

Гапнинг беши «Хамса» жавобиди қисмида «Хамса» сўзидан кейин қавс ичида Низомий Ганжавий, яъни Низомий Ганжавий қаламига мансуб «Хамса» деб изоҳ бериб кетилган. Навоий девонларининг номи хато ёзилган: **Бадойи ул-васат** да «алиф» ва «лом», **ғаройиб** сўзида эса غریب الصغر «алиф» тушиб қолган.

Аслият: Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, у мазкур бўлгонларга боқа пастроқ ва сустроқ воқиф бўлубтур. Ул жумладан ишоладини Мавлоно Абдулраҳмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштурубтур. Яна «Мизон ул-авзон» отлиқ аруз битибтур, бисёр мадҳулдир: Йиғирма тўрт рубоий вазнида тўрт вазнда галат қилибтур. Баъзи бухурнинг авзониди ҳам янгилибтур, арузга мутаважжжих бўлгон кишига маълум бўлгусидир. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур. Баъзи абёти ёмон эмасдур, вале аксари сушт ва фуруддур. Яна мусиқада яхши нималар бוגлабтур. Яхши нақшлари ва яхши нешравлари бордур.

Жаъфарий таржимаси:

ан کے علاوہ بھی اس کی دیگر تصنیف ہیں جو ان کے مقابل سست و ادنیٰ ہیں۔ ان ہی میں سے ایک میں اس نے مولانا عبد الرحمان جامی کی تقلید کی ہے، چنانچہ اس نے جس شخص کو بھی خط لکھا ہے۔ اس کو مجموع میں شامل کر لیا۔ اس کا ایک رسالہ فن عروض پر ہے۔ جس کا عنوان میزان الاوزان ہے مطالب کے اعتبار سے یہ کمزور ہے۔ رباعی کے چوبیس اوزان میں سے چار اوزان میں اس سے سبوا ہوا ہے۔ دیگر بعض بخروں میں بھی اسی سے لغزش ہوئی ہے۔ چنانچہ جو شخص بھی عروض سے وقیف ہوگا، اس پر نقص عیاں ہو جائیگا۔ اس نے اپنے فارسی کلام کا دیوان بھی مرتب کیا تھا۔ فارسی میں وہ تخلص کرتا تھا۔ بعض اشعار برے نہیں لیکن بیشتر سست اور ادنیٰ درجے کے ہیں۔ فن موسیقی میں بھی اس کی تخلیقات بہت عمدہ ہے نغمات نقش اور پیشرو میں اس کے جو ہر نمایاں ہیں۔

Жаъфарийда *Яхши рубоиёти ҳам бор*, деган жумла таржима қилинмаган. «Мизон ул-авзон» ҳақидаги *бисёр мадҳулдир* иборасини «маъноларига кўра сустдир» деб ўтирилган. *Пастроқ ва фуруд* сўзлари учун таржимада «ўртача, ўртамиёна» маъноларини англатадиган битта *ادنى*[adna:] сўзи қўлланган.

Аслият: *Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхий Ноий ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.*

Жаъфарий таржимаси:

نہیں کہا جا سکتا کہ اہل فضل و ہنر کا ایسا مربی و سر پرست کبھی پیدا ہوا ہو ؟ استاد قل محمد شیخی نے نواز اور حسین عود نواز جو اپنے زمانے سر براؤ ردہ فنکار شمار کیے جاتے ہیں وہ اسی امیر کے تربیت و تقویت یافتہ استادان فن ہیں اور اسی کی زیر پرستی انہوں نے یہ شہرت و ترقی حاصل کی۔ فن نقاشی استاد بہزاد اور استاد مظفر اسی امیر کے زیر اہتمام و سعی شہرت و نام آوری حاصل کی۔ فلاح و بہود کے جس قدر کام اس نے انجام دیے شاید ہی کسی دوسرے شخص نے انجام دیے ہوں۔

Жаъфарийда *Ноий ва Удий* тахаллусларини қисман таржима қилиб келтирилган: **найनावоз, удनावоз**, яъни най чалувчи, уд чалувчи шаклларида. **Най** ва **уд** сўзларига изох берилган. *Мунча бинойи хайрким, ул қилди* жумласини таржимон тушунмаган кўринади. *Бинойи хайр* деганда Алишер Навоий қурдирган иншоотлар – мадраса, масжид, хаммом, шифохона, кўприк ва бошқалар назарда тутилган. Таржимада мазкур жумла «**Мунча хайрли ишлар, ул қилди**» га айланиб қолган.

Аслият: *Ўғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жариди ўткарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрабодта ҳукумат қилди, авохир сипоҳийлиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда мирзога куллий маблағлар пешкаш қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Астрабод черикидин ёнгонда истиқболга келди, мирзо билан кўрушуб кўпқунча, бир ҳолати бўлди, кўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло таиҳис қила олмадилар. Тонгласига-ўқ Тенгри раҳматига борди. Бир байти ҳасби ҳол воқиъ бўлубтур:*

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балога не чора қилғойлар.

Жаъфарий таржимаси:

وہ اہل و عیال سے محروم تھا اور مگر روانہ زندگی بسر کرتا تھا۔ ابتدا میں وہ مہر دار تھا اسی اثنا میں اسے درجہ امارت کیا گیا۔ کچھ عرصے تک استرآباد میں حکومت بھی کی۔ اس کے بعد اس نے پیشہ سپہ گری کو ترک کر دیا۔ اس نے مرزا سے کبھی کوئی مطالبہ نہیں کیا، بلکہ ہر سال مرزا کی خدمت میں معقول رقم بطور پیشکش روانہ کرتا جس وقت سلطان حسین مرزا استرآباد سے واپس آ رہا تھا، تو وہ اس کی پیشوائی کے لئے حاضر ہوا اور گرم جوشی ساتھ استقبال کیا۔ لیکن ایک مرتبہ جب کہ اس کو کھڑا ہو جانا چاہیے تھا، اس کچھ ایسی حالت طاری ہوئی کہ وہ اپنی جگہ سے نہ اٹھ سکا۔ چنانچہ اس کو وہاں سے اٹھا کر لے جایا گیا اطبا اس کے مرض کی قطعی تشخیص نہ کر سکے۔ اگلے دن صبح و اصل بحق ہوا۔ اس کا یہ شعر اسی کے حسب حال ہے۔
بودر دیالہ کہ اولاد میں مرض جو ظاہر ایما س
طیب لار بو بلاغہ نی چارہ قلغا نی لار

Жаъфарийда «Султон Хусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда» бирикмасидаги «черик» сўзи тушиб қолган. «...мирзо билан кўрушуб қўпқунча, бир ҳолати бўлди, қўполмади»ни «лекин бир гал ўрнидан туриши керак бўлганда шундай ҳолатга тушдики, ўрнидан туrolмади» деб ўгирилган. Таржима ҳам аниқ эмас, ҳам чўзилиб кетган. «Тенгри раҳматига борди» деган иборани «Ҳақ васлига етишди»[visa:l-e bahaq] деб ўгирилган. Кўрагонийда мана шу ибора оддийгина қилиб «вафот этди»[intiqa:l ho gaya:] дейилган.

Айрим хато-камчиликларга қарамай, «Бобурнома»нинг урдуча таржималари қатта аҳамиятга эга – у урду тилида сўзлашувчи халқлар орасида ўзбек мумтоз адабиётининг нодир намунаси бўлмиш «Бобурнома»ни оммалаштиришда, бу улуг асардан бошқа халқларнинг вакиллари ҳам баҳраманд бўлишга имконият яратиш билан ҳам аҳамиятлидир.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. «Boburnoma» – Toshkent: «Sharq» Nashtiyot-Matbaa Aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2002. – 334 b.
2. (426 p.) تزک بابری، مرزا نصیر الدین حیدر کراچی، ۱۹۶۲
3. (66 p.) بابرنامہ (تزک بابری) محمد قاسم صدیقی، ترقی اردو بیورو، نئی دہلی ۱۹۸۳
4. (287 p.) تزک بابری، رشید اختر ندوی لاہور ۱۹۹۳
5. (396 p.) وقائع بابری، یونس جعفری شہر بانو پبلی شیرز کر یکادی ۲۰۰۷

BOBUR ASARLARIDA «AYRILIQ» UMUMIY MA'NOLI LEKSEMALARNING QO'LLANISHI

Sayfullayeva Fotima Bahodir qizi

O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 2-kurs talabasi

Navoiy davlat pedagogika instituti

E-mail: fotimasayfullayeva004@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Bobur g'azallaridagi «ayriliq» umumiy ma'noli leksemalarning semantik, struktur va uslubiy xususiyatlari haqida tahlillar aks ettirilgan. «Ayriliq» leksemasining ma'nodoshligi, ushbu ma'nodoshlarning lirikada keng ma'no aks etishi, uslubiy hamda struktur xususiyatlari namoyon bo'lgan. Bobur g'azallarida ushbu leksemaning qo'llanishi mavzuviy guruhlar asosida tahlil qilingan. «Ayriliq» umumiy ma'noli atov birliklarning adib g'azallaridagi mazmun-mohiyati yoritilgan. «Ayriliq» umumiy ma'noli birliklar uyasiga oid so'zlarning Bobur g'azallaridagi semantik ma'nolari qiyosiy o'rganildi. «Ayriliq» umumiy ma'noli birliklarga oid leksemalarning bugungi kunda izohli lug'atlarda aks etishi qiyosiy tahlil qilingan. Ularning farqli va o'xshash tomonlari misollar asosida yoritilgan hamda mazkur ma'noli leksemalarning umumiy va xususiy semalari aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: Bobur, lirika, g'azal, ayriliq, hijron, Vatan, sinonim, mamlakat.

Annotation: this article presents analyzes of the semantic, structural and methodological features of the lexemes with the general meaning of "separation" in Babur's gazals. The meaning of the lexeme «separation», the broad meaning of these synonyms in the lyrics, and the stylistic and structural features have been demonstrated. The use of this lexeme in Babur's gazals was analyzed based on thematic groups. The meaning of the common noun «separation» in literary gazals is explained. The semantic meanings of the words related to the unit nest with the general meaning of «separation» in Babur's gazals were comparatively studied. A comparative analysis of lexemes related to units with the general meaning of «separation» is reflected in explanatory dictionaries today. Their differences and similarities are highlighted on the basis of examples, and the general and specific themes of these lexemes are reflected.

Keywords: Babur, lyrics, gazal, separation, emigration, homeland, synonym, country.

Аннотация: в статье представлен анализ семантических, структурных и методологических особенностей лексем с общим значением «разлука» в газелях Бабура. Показано значение лексемы «разделение», широкое значение этих синонимов в лирике, стилистические и структурные особенности. Употребление данной лексемы в газелях Бабура проанализировано по тематическим группам. Объясняется значение нарицательного «разлука» в литературных газелях. Сравнительно изучены семантические значения слов, связанных с гнездом единицы с общим значением «разделение» в газелях Бабура. Сопоставительный анализ лексем, относящихся к единицам с общим значением «разделение», находит отражение в толковых словарях и сегодня. На основе примеров выделены их различия и сходства, отражены общая и специфическая тематика этих лексем.

Ключевые слова: Бобур, лирика, газель, разлука, эмиграция, родина, синоним, страна.

Bobur lirikasi barchamiz uchun juda qadrli. Chunki unda betakror mavzular yoritilgan. Ayniqsa, g'azallarida ayriliq, hijron motivi salmoqli o'rin egallaydi. Bobur faqat an'anaviy oshiqlikda emas, inson va shohlikda ham hijron shoiri. Uning ko'nglida yordan judolik hislari bilan el-u yurtidan ayriliq his tuyg'ulari uyg'unlashib ketgan. Lirikasida hatto yor mavzusidan ham ko'ra Vatan mavzusini keng qo'llaydi. Uning har bir satrida dard, hijron, firoq, hajr seziladi. Buni o'qigan o'quvchi qalbiga Bobur yuragidagi dard ko'chadi. Har bir shoir o'z his-hayajoni va kechinmalarini jonli va yorqin tarzda aks ettirish uchun ranglarga ham asoslanadi. Talantli shoir ta'bir joiz bo'lsa, ranglarni gapirtiradi, aytmoqchi bo'lgan fikr boshqacha manzara kasb etadi. Ma'lumki, Sharq she'riyatida ishq mavzusi ko'p hollarda bevosita hijron va ayriliq motivi orqali tasvirlanadi. Bu holat Bobur she'riyati uchun ham xosdir. Bobur faqat an'anaviy oshiqlikda emas, inson va shohlikda ham hijron shoiri. Uning ko'nglida yordan judolik hislari bilan el-u yurtidan ayriliq his tuyg'ulari uyg'unlashib ketgan. Shuning uchun uning g'azal va ruboiylarda Hijron poetik obraz darajasiga ko'tarilgan, hatto shaxslantirilgan [<https://kh-davron.uz>].

Boburning she'rlari – shoirning tarjimai holi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. U orqali ijodkor shoirona til bilan teran tuyg'ularni bayon qiladi, hayotiy hodisalar to'qnashuvi natijasida hosil bo'lgan tashvishlarni mohirona so'zlaydi.

Bobur she'riyatining asosiy mavzusi keng mavzudagi qarashlarga asoslanadi. Shoir ijodida ijtimoiy munosabatlar bilan birga shaxsiy his-tuyg'ularni aks ettiradigan o'rinlar bisyor. Ijodining asosiy qirralaridan biri, chinakam insoniy, dunyoviy, haqiqiy sevgini kuylaganligidir. Shoir lirikasi Alisher Navoiy she'riyatidan ilhomlanish bilan to'yingan. O'zining g'azal va ruboiylarida u sevgi, do'stlik, go'zallikka intilish kabi insoniy muammolarni ko'targan. Dunyoviy sevgini shoir insonning eng porloq unvoni sifatida tarannum etadi. Bobur oshig'i bilan uchrashuv uchun sevgining istalgan qiyinchiliklarini yengib o'tishga tayyorligini ta'kidlaydi. Katta samimiyat ila shoir sevgi uchun o'zini borlig'i bilan qurbon qilishga ham tayyorligini ifodalaydi [<https://ilmlar.uz>].

Bobur she'riyatida ona vatan mavzusi alohida o'rin egallaydi. Uning she'rlarida, ayniqsa to'rtliklari vataniga bo'lgan sog'inch va cheksiz muhabbati ta'sirchan ifodalangan. Shu ma'noda vatandan ayrilgan ijodkor o'z g'azallarida ayriliqni turli misralar orqali ta'riflaydi.

Bobur she'riyatida, shuningdek, insonning axloqi va diniy mukammalligi masalalari ko'tarilgan. Shoir insonni yuqorilarga ko'tarib, unga ulkan hurmat ila munosabatda bo'ladi, inson qadr-qimmatini baland qo'yadi. Bu g'oyalarga zid bo'lgan barcha narsaga qarshi chiqadi. Boburning fikricha, xudbinlik, hurmattalablik, qizg'anchig'lik, manmanlik noqobil sifatlardir. Shoir odamlarga samimiy maslahatlar beradi. O'zining ruboiylarida inson qanday qilib o'zini ma'nan tarbiyalashi kerakligi haqida gapiradi.

Mazkur mavzuga yuzlanar ekan, insonning hayotdagi eng asosiy vazifasini shoir yaxshilik, bag'rikenglik va haqiqatda ko'radi. Do'stlik – insonning eng asosiy jihati va dushman bilan kurashda ulkan kuch deb hisoblaydi [<https://ilmlar.uz>].

Asosiy qism. Boburning ko'p g'azallari hasbi hol tarzida yozilgan. Ularda adibning shaxsiy hayotiga oid bo'lgan ayriliq kechinmalari juda yorqin va ta'sirchan tarzda ifodalangan. Bobur

g'azaliyotida yurt va Vatanga muhabbat va undan ayrilish hissi, ezgu insoniy fazilatlar tarannumi va do'stlardan ayrilish hissi, ezgulik va yovuzlikni aks ettiruvchi tuyg'ular o'z aksini topgan. Xususan, adib mazkur ma'nolarni o'tkir so'zlari va so'z o'yinlari orqali yoritib bergan. Masalan, uning g'azallarida «ayriliq» umumiy semali atov birliklari alohida o'rin tutadi. 5 jildli «O'zbek tilining izohli lug'ati»da «ayriliq» so'zi quyidagicha izohlangan:

«Ayriliq – judo bo'lish, judolik holati». Ayriliq – o'limdan qattiq. Maqol [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2008; 57].

O'zbek tilida «ayriliq» va unga oid terminlar bilan bog'liq izohlar turli adabiyotlarda ma'nodoshlari va uyadoshlari bilan izohlanadi. Azim Hojiyevning «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati» da ayriliq so'zining *judolik*, *hijron*, *hajr*, *firoq* kabi sinonimlari keltirilgan. Ayrilish natijasida uchrasha olmaydigan, ko'rish olmaydigan holat (sevgi-muhabbat yoki boshqa munosabat bilan bog'langan shaxslar haqida). Judolik ma'noni kuchliroq ottenkada ifodalaydi, bunda ayriliqli holat masofa va vaqt jihatidan uzoq bo'ladi. *Hijron*, *hajr firoq* so'zlari kitobiy uslubda qo'llanadi. Uzoq iztirobli ayriliqda jafo cheka-cheka sevgilisi yoniga olam to'la quvonch bilan qaytgan sho'rlik oshiq yorini vafosizlikda, g'anim xasmida ko'rib qanday holatga tushsa... Gulomjon ham hozir shunday holatda edi (M. Ismoil). Ko'z oldiga judolik alamiga chidayolmay betob bo'lib qolgan ayasi kelar, seni shu niyatda boquvdimmi, deb ta'na qilayotganday bo'lar edi (S. Zunnunova). Uzoq muddatli hijron kunlaridan keyingi visol soatlari qanday yaxshi, qanday laziz (Said Ahmad). Agar hayotning tilini qizlik ibosi bog'lab qo'ygan bo'lmasa... hajr o'tida kuyib-yonganlarini, sog'inib-sarg'ayganlarini aytib berar edi. (M. Ismoil). Bir oy o'n kundan buyon firoq o'tida qovrilaman. Qanotim yo'qki, boyning zindonidan chiqib, yoningizga borsam... (Oybek) [Хожиев, 1974; 22].

Boburning hasbi holidan puxta xabardor bo'laman degan kishi, avvalo, shoirning hijron va g'urbat xususidagi she'rlarni atroflicha mushohada qilmog'i kerak. Boburning asosiy g'animi va uni doimiy ravishda qiynovchi shafqatsiz muxolifi – hijron, ya'ni ayriliq.

*Hijron g'amidin zaif jonim so'ldi
G'urbat alami birla ichim qon bo'ldi.*

Yordan judolik, yaqinlardan, mol-u davlatdan ayrilish, albatta, og'ir. Biroq hijronning eng azobli, eng og'irlisi – Vatandan yiroqlik va ayrilish. Bunda, xususan, yurtga qayta olmaslik tuyg'usi chinakam qiynoqqa aylanadi.

*G'urbatda ul oy hajri meni pir qilibtur,
Hijron bila g'urbat manga ta'sir qilibtur.*

Ushbu baytda *g'urbat* va *hijron* so'zlarini «ayriliq» umumiy ma'noli leksemalar uyasiga kiradi. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da *g'urbat* so'zi quyidagicha izohlangan: G'urbat (a – g'ariblik, kimsasizlik, musofirlik) . Ushbu ma'no adib ijodida quyidagi misralar orqali namoyon bo'ladi.

*G'urbatda ul oy hajri meni pir qilibtur,
Hijron bila g'urbat manga ta'sir qilibtur*

«O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da «g‘urbat» leksemasining quyidagi ma’nolari ham keltirilgan: «G‘am-tashvish, kulfat».

*G‘aming yo‘q jon agar bersam g‘amingda,
O‘zingni muncha beparvo qilibsən.*

«O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da «g‘urbat» leksemasining so‘zlashuv tilida quyidagi ma’nolarini ham aks etadi. Ortiqcha tashvish keltiruvchi narsa, ish kabi ma’nolar bilan ham izohlangan.

*G‘am cheriki behaddur, chorasi budur,
Bobur, bodani ko‘mak keltur, jomni himoyat tut!*

Javqon Lapasovning «Mumtoz badiiy asarlar o‘quv lug‘ati» da esa g‘urbat (a) begona yurt, o‘zgalar yurti; «g‘ariblik», «musofirlik» degan ma’nolarni bildiradi. Yuqoridagi bayt orqali shoir musofirlikda ul oy, ya’ni Vatan hijronida meni pir qildi. Shunda hijron bilan g‘urbat menga ta’sir qildi, deydi.

*Visoli lazzatidin zavq topmog‘liq erur dushvor,
Firoqi shiddatinda yo‘qsa jon bermaklik osondur.*

Ushbu baytda shoir «firoq» leksemasi orqali ona Vatanga bo‘lgan muhabbatini izhor qilyapti.

Birinchi misrada Vatanidan shunchalik uzoqdaki, uning visoliga yetish, ya’ni uni ko‘rish baxtiga muyassar bo‘lish juda qiyinligi aks etgan.

Ikkinchi misrada ayriliq, firoqning shiddatidan, ya’ni kuchliligidan jon berish osonroq, deyiladi. Bobur uchun Vatan qanchalik aziz, muqaddas, mo‘tabar ekanligini ko‘ramiz. Vatan sog‘inchi shunchalik kuchli bo‘lganki, barcha asarlarida, hatto she‘rlarining har bir satrida bu sog‘inch ufurib turadi. Bu satrlarni o‘qib beixtiyor ko‘zga yosh keladi.

*Vaslini ne qilayin g‘ayrdin ayrilmadi hech,
Yor vasli menga, u ag‘yordin ayrilsa kerak.
Vaslining qadrini chun bilmadi bu telba ko‘ngul,
Hajrining tiyg‘i aning yuragini tilsa kerak.*

Ushbu g‘azalda shoir yorga muhabbatini ifodalaydi.

Birinchi misrada Vaslini nima qilay g‘ayr insonlardan hech ayrilmadi.

Ikkinchi misrada Yorning vasli menga, endi u dushmandan ayrilsa kerak.

Uchinchi misrada Bu telba ko‘nglim yor vaslining qadrini bilmadi.

To‘rtinchi misrada Hajrining tig‘i yuragini tilsa kerak ma’nolari ifodalangan.

Boburning g‘azallarida hijron motivi yetakchilik qiladi. Bobur hijron ayriliq leksemalari orqali Vatanga, Allohga, yorga bo‘lgan sog‘inchini, muhabbatini izhor etadi. Agar darajalasak, ko‘proq Vatanga bo‘lgan ayriliq tasvirlanadi. Uning har bir satrida Vataniga nisbatan dard, hijron,

firoq, hajr seziladi. Shuning uchun ham uning gʻazallari umrboqiydir. Bir soʻz bilan aytganda, Boburning qanchalik mahoratli shoir ekanligi yana bir bor isbotlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 22 б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати / А.Мадвалиев таҳрири остида. 5 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2006. – 680 б.
3. Лапасов Ж. Мумтоз бадий асарлар ўқув луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 266 б.
4. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/xosiat-bekmirzayeva-bobur-va-ijodi-haqida-maqolalar.html>
5. <https://ilmlar.uz>

**MUSTAHKAMLASH DARSLARIDA BOBUR ASARLARI TILI VA USLUBIY
XUSUSIYATLARINI INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O'RGANISH**
(7-sinf ona tili darslari misolida)

O'rmonova Dilfuza Mamasaliyevna

Muhammad Yusuf nomidagi ijod maktabi

o'qituvchisi, erkin tadqiqotchi

ORCID NO: 0000-0001-7356-1560

E-mail: ormonova.dilfuza@mail.ru

Annotatsiya: Zahiriddin Muhammad Bobur ko'pqirrali faoliyat va ijod sohibi edi. Yangi-yangi qirralari bilan jahon olimlarini hamon hayratga solayotgan «Boburnoma» dagi ilmiy ma'lumotlar hozirda tarmoqlashgan fanlarning ellikka yaqin sohalariga mansubligi tan olinmoqda. Boburning turli til sohaları: fonetika, toponimiya, leksikologiya, lahja va adabiy til munosabatlari, so'zlar etimologiyasi, ma'nolari va uslubiya-tiga oid ilmiy kuzatishlari «Boburnoma» asarida o'z ifodasini topgan. Bobur Mirzo qoldirgan ulkan merosni yoshlarimiz orasida keng targ'ib qilish uchun uning asarlarini umumta'lim maktablarining ona tili darslarida lisoniy tahlil va tadqiq etishni yanada kuchaytirishni taqazo etadi.

Mazkur maqolada 7-sinf ona tili darslarida Bobur asarlari tili va uslubi-y xususiyatlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar, jumladan, integrativ yondashuv asosida o'rganishning samarasi, afzalliklari haqida so'z boradi. Integratsion darslarning metodik talablari, bunday darslarni tashkil etishda qanday jihatlarga e'tibor qaratish lozimligi haqida metodik tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: fonetika, toponimiya, leksikologiya, lahja va adabiy til munosabatlari, so'zlar etimologiyasi, ma'nolari va uslubi-yati, integratsion darslar, mantiqiy va kreativ fikrlash, kommunikativlik, lingvistik kompetentsiya.

Annotation: Zahiriddin Muhammad Babur was the owner of multifaceted activity and creativity. The scientific information in "Boburnoma", which still amazes world scientists with its new aspects, is now recognized as belonging to about fifty branches of branched sciences. Babur's scientific observations on various language areas: phonetics, toponymy, lexicology, dialect and literary language relations, etymology, meanings and methodology of words are expressed in the work "Boburnoma".

In order to promote the great legacy left by Babur Mirza among our youth, it is necessary to strengthen the linguistic analysis and research of his works in the mother tongue classes of secondary schools.

Keywords: phonetics, toponymy, lexicology, dialect and literary language relations, etymology, meanings and methods of words, integrated lessons, logical and creative thinking, communicativeness, linguistic competence.

Аннотация: Захириддин Мухаммад Бабур был обладателем многогранной деятельности и творчества. Научная информация в «Бобурноме», до сих пор поражающая

своими новыми аспектами мировых ученых, теперь признана принадлежащей примерно пятидесяти отраслям наук. Научные наблюдения Бабура над различными языковыми областями: фонетикой, топонимией, лексикологией, диалектными и литературно-языковыми отношениями, этимологией, значениями и методологией слов выражены в труде «Бобурнома». В целях популяризации среди нашей молодежи великого наследия, оставленного Бабуром Мирзой, необходимо усилить лингвистический анализ и исследование его произведений на уроках родного языка общеобразовательных школ.

Ключевые слова: фонетика, топонимия, лексикология, диалектно-литературные языковые отношения, этимология, значения и приемы слов, интегрированные уроки, логическое и образное мышление, коммуникативность, языковая компетенция.

Zahiriddin Muhammad Bobur Alisher Navoiydan soʻng oʻzbek adabiy tilining taraqqiyotiga ulkan hissa qoʻshdi. Darhaqiqat, oʻrganishlarimiz asnosida, Bobur yetuk tilshunos olim sifatidagi qimmatli tadqiqotlariga guvoh boʻldik. Bu uning tovushlar tahlili, grammatik vositalar, lahja va adabiy til munosabatlari, soʻzlar etimologiyasi, maʼnolari va uslubiyat haqidagi fikr va tahlillarida oʻz ifodasini topgan. «Bobur nafaqat oʻzbek tilshunosligi tarixida, balki umumtilshunoslikda, yaʼni dunyo tilshunosligida oʻz nazariyasiga ega boʻlgan allomadir. Xususan, «Boburnoma»da hind - yevropa tillari oilasiga mansub boʻlgan ikki guruh - hindiston guruhiga kiruvchi hindi, eron tillari guruhiga kiruvchi fors va afgʻon, xom-som tillari guruhiga kiruvchi arab tillarini turkiy tillar oilasiga kiruvchi oʻzbek tili bilan solishtirib oʻrganadi».[B.Toʻychiboev.2013.132-135b]

Boburning turli til sohalari: fonetika, toponimiya, leksikologiya, lahja va adabiy til munosabatlari, soʻzlar etimologiyasi, maʼnolari va uslubiyatiga oid ilmiy kuzatishlari «Boburnoma» asarida oʻz ifodasini topgan. Bobur xalq ogʻzaki ijodi namunalari – maqol, matal, hikmatli soʻzlardan oʻrinli foydalangan; umumxalq tilining iteʼmolda boʻlgan koʻplab soʻz va iboralaridan zargarona foydalangan.

«Jonajon Vatanimiz milliy rivojlanishning yangi bosqichiga – Uchinchi Renessans davriga qadam qoʻyayotgan, hayotimizning barcha jabhalarida tub oʻzgarishlar yuz berayotgan bugungi kunda Bobur Mirzoning bebaho merosini chuqur oʻrganish va ommalashtirish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda».[Sh.Mirziyoev.2023;2]

Bobur hayoti va ijodini oʻrgangan rus va gʻarb tilshunos olimlari Bobur asarlarining tarihiy ahamiyatigagina emas, balki til va uslubning sodda hamda ravonliga ham zoʻr maroq bilan qarb yuksak baho berganlar. «Boburnoma»ni birinchi boʻlib oʻz asl matnida nashr qildirgan rus olimi turkshshunos N. I. Ilminskiy bu nashrga yozgan soʻz boshida asar tilining xalq tiliga yaqinligi haqida shunday deydi: «Oʻz ijodida tilning tumtaroqli boʻlishiga sira ham intilmagan, va shubhasiz, Bobur oʻz shahri Andijon tilini sof holda saqlay olgan».[I.Mirzaev.1996.80b] .

Umumtaʼlim maktablarining ona tili darslarida Bobur asarlarini keng qamrovli lisoniy tahlil va tadqiq etish uchun integratsiya metodidan foydalanish mumkin.

«Integratsiyalashgan darslar oʻquvchilarga yashayotgan dunyo, hodisalarning oʻzaro munosabati haqidagi tasavvur va obʼektlar haqida ancha keng va ravshan maʼlumot beradi.» [Мартемьянова Е, 2018; 5] Integratsiya atamasi lotincha «integration» tiklash, toʻldirish, integer – butun « soʻzilaridan olingan boʻlib, pedagogikada fanlarning yaqinlashishi va oʻzaro aloqa

jarayonini ifodalaydi. [O'zbek tili izohli lug'ati, 1981; 380] Ma'lumotlarni integratsiyalash har xil manbalarda mavjud bo'lgan materiallarni ma'lum maqsad asosida birlashtirib, taqdim etishni nazarda tutadi.

Professor Sh.Yusupovaning fikricha: «Integratsiya - tafakkur o'stirish uchun imkoniyat - sharoit yaratadi, o'quvchi bilan individual ishlash uchun, ularni faollashtirish uchun bir yo'l hisoblanadi. O'quvchilar faoliyatini faollashtirish o'quv materialini o'zlashtirishning yuqori darajasiga erishishdan iboratdir. Integratsiya ta'lim oluvchilarda dunyoni o'zgacha tasavvur qilishga o'rgatadi. Amaliyotni hayot bilan bog'lashga, nazariy qoidalarni yodlamaslikka, shaxs va jamiyat uyg'unligini anglashga, fikrlar rang – barangligiga erishishga, nostandart tafakkur qilishga, shuningdek, o'z-o'zini rivojlantirish yo'llarini tushuntirishga imkon yaratadi».[Sh.Yusupova.2004 .134-135b]

- Dars mashg'ulotlarini integrativ yondashuv asosida tashkil etish uchun ta'lim oluvchilar muayyan mavzularga oid bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi kerak. Demak, ona tili darslarida «Boburnoma»dagi til hodisalarini o'rganishni takrorlash va mustahkamlash darslarida amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Umumta'lim maktablarining 7-sinf ona tili darsida «Boburnoma»- memuar asar» mavzusidan keyingi «Mustahkamlash» mashg'ulotini quyidagi integrativ usullar asosida tashkil etish mumkin:

1. Adabiyot fani bilan integratsiya.

O'tilgan grammatik mavzu: Atoqli otlar. Sifat so'z turkumi.

Aziz o'quvchilar. Adabiyot darslarida buyuk bobomiz Bobur Mirzoning g'azallari, ruboiylari va tuyuqlari bilan tanishgansiz. Keling, o'tgan mavularimiz, ona tilidan olgan bilimlarimiz asosida «Boburnoma»dan olingan parchalarning lisoniy xususiyatlarini ham ko'rib chiqamiz.

«(Andijon) ...1. Farg'ona viloyatining poytaxtidir. 2.Oshlig'i vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo'lur.3. Qovun mahalida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas. Andijonning noshpotisidan yaxshiroq noshpoti bo'lmas...Ovi qushi dog'i ko'p bo'lur,qirg'ovuli behad semiz bo'lur.Andoq rivoyat qildilarkim, bir qirg'ovul uskunasi to'rt kishi yeb tugata olmaydir».

O'quvchilar matndagi atoqli otlarni, sifatlarni topadilar, izohlaydilar. Lingvistik kompetentsiya rivojlantiriladi.

2. Chet tillari bilan integratsiya.

1-3 gaplarni ingliz tiliga tarjima qiladilar. Ona tilidagi so'zlarni chet tillariga tarjima qilish jarayonida o'quvchining xotirasi ishga tushadi.Tezkor fikrlaydi.

3.Tabiiy fanlar bilan integratsiya.

«Boburnoma»ning zoologiya, geografiya, tabiatshunoslikka oid ma'lumotlar berilgan parchalarini tahlil qilish orqali ona tilining tabiiy fanlar bilan integratsiyasi yuzaga keladi.

4.Mantiqiy fikrlash

Matndagi qasi so'z bugungi kunda tamoman ma'nosini o'zgartirgan?

«Uskuna» so'zi Bobur davrida «et, go'sht» ma'nosini ifodalagan bo'lsa, hozirda «asbob, jihoz, buyum» ma'nosida qo'llanadi.

5.Matnga mos rasmlar chizing va izohlang.

O'quvchilar matnga mos rasm chizadilar va izohlaydilar. Tasvirlab- ta'riflash jarayonida o'quvchilarning tasavvuri va nutqi rivojlanadi

Xulosa.

Bobur asarlari tili va uslubiy xususiyatlarining mustahkamlash darslarida integrativ yondashuv asosida o'rganilishi natijasida o'quvchilar:

- nutqi turli sohalarga oid so'z va atamalar bilan boyib boradi;
- kommunikativ faoliyatga tayyorlaydi;
- zaruriy atamalarning ma'nosini tushunadi;
- bir so'zni boshqasi bilan qiynalmay almashtira oladi;
- o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda to'g'ri ifodalaydi;
- mustaqil, kreativ, tezkor fikrlash ko'nikmalari rivojlanadi;
- o'rgangan ma'lumotlarini o'zaro bog'laydi;
- atroflicha mushohada yuritadi.

Xulosa qilib aytganda, Bobur Mirzoning beqiyos ilmiy-ijodiy merosi milliy madaniyatimiz va yoshlarimiz adabiy – estetik tafakkurining shakllanishida muhim ahamiyatga molikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ш.М.Мирзиёев. Буюк шоир ва олим машхур давлат арбоби Заҳириддин Муҳммад Бобур таваллудининг 540йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида.//Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. //https://uza.uz./posts/448535
2. Коложвари И Интегрированнқй курс как его разработать//Народное образование.- 1999.-№1/2.-С219-223
3. Кузеванова Е. В. Итергация учебных дисциплин в начальном образовании-291с. <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsiya-uchebnyh-distiplin-v-nachalnom-obrazovanii/viewer>
4. Алексеев А.А, Смирнова Е. Ю. Английский язык. Поурочные методические рекомендации 5 класс. –Москва. Просвещение, 2017, – С. 17.
5. Kambarova S. Adabiyotdan blok darslar qanday tashkil etiladi? // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2021. – B.29
6. Ш.Юсупова. Ҳозирги ўзбек адабий тили дарсларида ўқувчилар тафаккурини ўстиришнинг фалсафий асослари. Фан»нашриёти Тошкент-2004. 134-135 б
7. Ғуломов А., Нематов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 38- б.
8. Мартеньянова Е. В., Щеглова Н. А., Семенчук Л. В., Токарева В. Н. Практика проведения интегрированных уроков. Общие принципы и подходы к их подготовке и организации Образование: прошлое, настоящее и будущее : материалы IV Междунар. науч. конф.— Краснодарь : 2018. —IV, 5 с.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ASARLARINING O'QUV IZOHLI LUG'ATI MASALASI

Sobirov Muhsinali Mirzaliyevich

Alisher Navoiy nomidagi
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quv lug'atchiligi masalalari tadqiqiga bag'ishlangan. Unda mustaqillik tufayli qo'lga kiritilgan leksikografik yutuqlar ko'rsatib o'tilgan. Mumtoz adabiyot va Alisher Navoiy ijodi yuzasidan tuzilgan izohli lug'atlar tahlil etilgan. Bobur ijodiy merosi yuzasidan o'quv izohli lug'atlar yaratish g'oyasi ilgari surilgan. Bu g'oyaning muhimligi va dolzarligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: leksikografiya, lug'at, o'quv lug'atlari, mumtoz adabiyot, so'z boyligi, so'z, frazeologik birliklar.

Annotation: The article is devoted to the issue of learner's dictionaries, shows the lexicographic achievements achieved due to independence. Explanatory dictionaries compiled according to classical literature and the works of Alisher Navoi are analyzed. The idea of compiled explanatory dictionaries based on the creative heritage of Babur was put forward. The importance and validity of this idea has been scientifically proven.

Keywords: lexicography, dictionary, learner's dictionaries, classic literature, lexicon, word, phraseological units.

O'quv lug'atchili yo'nalishi hozirgi kunga qadar o'zbek tilshunosligining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. O'quv lug'atlari o'z maqsadi, vazifalari hamda kimga yo'naltirilganligiga ko'ra bir-biridan farqlanadi.

O'zbek leksikografiyasida o'quv lug'atchiligining imlo lug'atlari yo'nalishida nazariy va amaliy yutuqlar mavjud. Biroq o'quv izohli lug'atlari yaratilishi masalasida o'zbek tishunosligi oldida o'ta muhim vazifalar turibdi.

Maktab o'quvchilari uchun maxsus o'quv lug'atlarini yaratish masalasi mustaqillikka ershganimizdan so'ng asosiy masala sifatida o'rta qo'yildi. Bu masalani birinchi bo'lib professor H.G'.Ne'matov va A.G'.G'ulomovlar 1995-yil o'zbek tilshunosligiga olib kirdi va maktab o'quvchilari uchun ixtisoslashgan o'quv lug'atlari yaratish zarurligini ta'kidlashdi: «Ona tili darslari samaradorligini oshirish uchun o'quvchilar sinfda va uyda darslikdan tashqari, o'zlari uchun ixtisoslashtirilgan «O'zbek tilining izohli lug'ati», «O'zbek tilining uyadosh so'zlari lug'ati», «O'zbek tilining uyadosh so'zlari lug'sati», «O'zbek tilining qarama-qarshi ma'noli so'zlar lug'ati» kabi lug'atlar bilan to'liq ta'minlangan bo'lishi lozim» [A.G'ulomov, 1995; 45]. Shuningdek, ular maktab o'quvchilari uchun bunday lug'atlar yaratilmasligi ishni qiyinlashtirishi haqida ogohlantirdilar [A.G'ulomov, 1995; 45].

Xullas, maktab o'quvchilari uchun o'quv lug'atlarining imlo lug'atidan boshqa turlarini ham yaratish ijtimoiy buyurtyma darajasiga ko'tarildi va bu ijtimoiy buyurtma O'zbekiston

Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 16-avgustdagi «Umumiy oʻrta taʼlimning davlat taʼlim standartlarini tasdiqlash toʻgʻrisida»gi Qarori asosida tasdiqlangan oʻquv dasturida oʻz ifodasini topdi.

Ona tili fani boʻicha tuzilgan oʻqiv dasturida oʻzbek tili boʻyicha lugʻatlar darsliklar bilan bir qatorda ona tili oʻqitishning asosiy vositalaridan biri ekanligi taʼkidlangan va dastlabki bosqichda «Oʻzbek tilining izohli lugʻati», «Oʻzbek tilining uyadosh soʻzlar lugʻati», «Oʻzbek tilining maʼnodosh soʻzlar lugʻati», «Oʻzbek tilining zid maʼnoli soʻzlar lugʻati»ni, keyingi bosqichda esa «Oʻzbek tilining soʻz yasash lugʻati», «Oʻzbek tilining ters (teskari) lugʻati»ni yaratish lozimligi belgilab qoʻyilgan edi [Umumiy oʻrta taʼlimning davlat taʼlim standarti va oʻquv dasturi, 1999; 59]. Shu maʼnoda 2007-yil «Yangi asr avlodi» nashriyotida maktab oʻquvchilari uchun chop etilgan oʻquv lugʻatlari ayni ijtimoiy buyurtmaga amaliy javob sifatida yuzaga kelgan lugʻatlar edi. Masalan, B.Mengliyev, O.Boymatova va M.Xudoyberdiyevaning «Oʻzbek tili iboralarining oʻquv izohli lugʻati», Y.Hamrayevaning «Oʻzbek tilining oʻzlashma soʻzlar oʻquv izohli lugʻati», B. Mengliyev va B. Bahriddinoyalarning «Oʻzbek tilining soʻz tarkibi oʻquv lugʻati» va boshqalar.

2007-yilda «Yangi asr avlodi» nashriyoti tomonidan chop etilgan lugʻatlar oʻzbek leksikografiyasini oʻquv lugʻatchiligi sohasida yangi bosqichga olib chiqdi.

Mumtoz adabiyotimizning betakror vakili boʻlgan Bobur adabiy merosi ikki jihatdan ajralib turadi:

- 1) oʻzining soʻz boyligi bilan;
- 2) ushbu soʻzlar qoʻllanilishidagi semantik salmoq va jozibadorligi bilan.

Bobur – ona tilimizning juda boy imkoniyatlarga ega ekanligini koʻrsata olgan ijodkor. Biroq mumtoz ijodkor tomonidan qoʻllanilgan bir qator soʻzlar bugungi kunda eskirgan va kam qoʻllanuvchi soʻzlar sirasiga kiradi. Afsuski, maktab taʼlimi uchun hozirga qadar Boburdek zabardast ilodkor asarlaridagi bunday soʻzlar yuzasidan maxsus oʻquv izohli lugʻatlar yaratilgan emas. Toʻgʻri, D.Toʻxliyevaning 2020-yil chop etilgan «Maktab darsligidagi mumtoz asarlar lugʻati va izohi» kitobidabir qator mumtoz ijodkorlar qatori Bobur ijodiga ham eʼtibor qaratilgan va uning 23 ruboiysi, 6 gʻazali, 3 tuyugʻi tadqiqot obyekti sifatida olinib, bu asarlardagi tushunilishi qiyin bolgan soʻzlarning maʼnosi izohlangan [D. Toʻxliyeva, 2020;5-16; 90-93;170-180]. Biroq bu Bobur ijodiga bagʻishlangan maxsus, yaʼni alohida izohli lugʻat emas. Bu lugʻatda Boburdan boshqa bir qator mumtoz ijodkorlar asarlari ham tadqiqot obyekti sifatida olingan.

Hozirga qadar umumiy oʻrta taʼlim tizimida adabiyot fanini oʻqitishda faqat darsliklardangina foydalaniladi. Asosiy oʻquv qoʻllanmasi maktab darsliklari sanaladi. Maktab oʻquvchilari uchun oʻrganilayotgan mumtoz adabiyot asosida «Mumtoz adabiyotda qoʻllanilgan soʻzlar izohli lugʻati», «Mumtoz adabiyotda qoʻllanilgan nafaol soʻzlar izohli lugʻati», «Mumtoz adabiyotda qoʻllanilgan maʼnodosh soʻzlar lugʻati», «Mumtoz adabiyotda qoʻllanilgan zid maʼnoli soʻzlar lugʻati», «Mumtoz adabiyotda qoʻllanilgan omonimlar izohli lugʻati», «Mumtoz adabiyotda qoʻllanilgan uyadosh soʻzlar lugʻati», «Mumtoz adabiyotda qoʻllanilgan frazeologik birliklar izohli lugʻati», «Mumtoz adabiyotda qoʻllanilgan izofiy birliklar izohli lugʻati», «Mumtoz adabiyotda qoʻllanilgan oʻzlashma soʻzlar izohli lugʻati» kabi lugʻatlar tuzilishi zarur. Chunki bunday lugʻatlarga bugun ehtiyoj mavjud .

Hozirgi zamon o'zbek lug'atshunosligi mumtoz adabiyotda ishtirok etgan so'zlar va iboralar yuzasidan lug'at yaratish borasida muayyan yutuqlartga ega. Xususan, P.Shamsiyev va S.Ibrohimovlarning 1953-yilda nashr etilgan «O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'at» kitobi, shu mualliflar tomonidan 1972-yilda nashr etilgan «Alisher Navoiy asarlari lug'ati», E.I.Fozilov tahriri ostida 1983–1985-yillarda nashr etilgan, fundamental tadqiqot hisoblanuvchi to'rt jildlik «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati», B.Hasanov tomonidan tuzilgan va 1993-yilda chop etilgan «Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at», shuningdek, Manzar Abdulxayr tomonidan tuzilgan va 2018-yilda nashr etilgan «Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati» kitoblari fikrimizning isboti bo'la oladi.

Chunonchi, 1983–1985-yillarda E.I.Fozilov tahriri ostida chop etilgan to'rt jildlik «Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati» nafaqat betimsol iste'dod sohibi, buyuk mutafakkir bobomiz asarlarini o'qish va tushunish uchun yordam beradi, balki butun mumtoz adabiyot vakillari ijodini o'qish va tushunishimizda juda katta manba vazifasini o'taydi.

Mustaqillik yullarida mumtoz adabiyotimizga va mumtoz adabiyotimizga ba'giishlangan izohli lug'atlarga ehtiyoj va talab kuchaydi. Natijada 1993-yil Botirbek Hasanov tomonidan «Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at» kitobi nashr etildi.

«Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at» kitobi uch jihati bilan muhim sanaladi:

- 1.Lug'atga nisbatan yuzaga kelgan ehtiyoj va talab inobatga olingan holda yaratilganligi.
2. Ba'zi so'zlar izohi boyitilganligi va oldingi lug'atlarda yo'l qo'yilgan ayrim xatolarni qaytarmaslikka harakat qilinganligi.
- 3.Avvalgi lug'atlarga kiritilmagan birqator so'zlatrning mazkur lug'atga kiritilganligi [B.Hasanov, 1993; 3].

Mustaqillik yullarida yaratilgan yana bir muhim manba Manzar Abdulxayr tomonidan tuzilgan va 2018-yilda nashr etilgan «Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati» kitobi sanaladi. Bu lug'at 1983–1985-yillari chop etilgan to'rt jildlik «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati»ga kirmay qolgan so'z va iboralar izohiga bag'ishlangan. Xullas, mazkur lug'at to'rt jildlik «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati»ga kirmay qolgan besh mingdan ortiq so'z va iborani qamrab olganligi bilan ahamiyatlidir.

Manzar Abdulxayr tomonidan tuzilgan ushbu lug'at quyidagi jihatlari bilan ahamiyatlidir:

- 1.To'ligicha to'rt jildlik «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati»ga kirmay qolgan so'z va iboralarni qamrab olishga qaratilganligi bilan.
2. «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati»ga kirmay qolgan lug'aviy birliklar Alisher Navoiyning 20 jildlik «Mukammal asarlar» matnini misrama-misra, satrma-satr ko'rib chiqish jarayonida aniqlanganligi bilan.
3. So'zlar va iboralar izohida milliy mentalitet va qadiyatlar va ularga til sohiblarining munosabatlari inobatga olinganligi bilan [Manzar Abdulxayr, 2018; 2-5].

Yuqoridagi lug'atlarning barchasi uchun xos bo'lgan bir jihat bor, bu – mazkur lug'atlarga hozirgi kunda tushunilishi qiyin bo'lgan so'z va iboralarning kiritilganligi.

Bobur ijodiy merosi yuzasidan maktab o'quvchilari uchun maxsus ixtisoslashgan o'quv izohli lug'atlar tuzish vaqti keldi.

Z.M.Bobur ijodiy merosi yuzasidan maktab o'quvchilari uchun maxsus ixtisoslashtirilgan izohli lug'atlar yaratilishi yosh avlod ta'lim va tarbiyasini shakllantirish hamda rivojlantirishda

muhim o‘rin tutadi. Bunday lug‘atninng yuzaga kelishi, birinchidan, Bobur asarlarining mazmun-mohiyatini tushunishni yanada osonlashtiradi. Ikkinchidan, o‘quvchilarning ona tilimizga hamda mumtoz adabiyotimizga bo‘lgan muhabbatini kuchaytiradi hamda so‘z boyligini oshiradi. Uchinchidan, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini takomillashtiradi. To‘rtinchidan, leksikografiya sohasini amaliy jihatdan maktab ta‘limi bilan yanada mustahkam bo‘glashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdulxayr M. Navoiy asarlarining izohli lug‘ati .–T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018.
2. Hasanov B. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at.–T.: Fan, 1993.
2. To‘xliyeva D. Maktab darsligidagi mumtoz asarlar lug‘ati va izohi. –T.: Bayoz, 2020.
3. Umumiy o‘rta ta‘limning davlat ta‘lim standarti va o‘quv dasturi. Ona tili. Adabiyot.O‘zbek tili (ta‘lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablar uchun).–T.: Sharq nashriyot-matbaa konserni, 1999.
4. G‘ulomov A., Ne‘matov H. Ona tili ta‘limi mazmuni. –T.: O‘qituvchi,1995.

«BOBURNOMA» MATNIDA MILLIYLIKNI IFODA ETUVCHI VOSITALAR

Xoshimova Dildora Madaminovna

Filologiya fanlari doktori, professor.

E-mail: dxoshimova@mail.ru

Ibragimova Rayhona Abdumajidovna

Namangan muhandislik-tehnologiya institute, tayanch doktorant

E-mail: rayhonaibragimova8@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada «Boburnoma» asaridagi milliy boʻyoqdorlikni ifoda etuvchi milliy xos soʻzlar-realiyalarning qoʻllanilishi, tillararo va madaniyatlararo farqlari, matnning pragmatik xususiyatlari, muallifning badiiy yuksak mahorati tahlil qilingan. Asardagi voqealarni real tasvir etishda, muayyan xalqqa xos boʻlgan nabotot, urf-odatlarini aks ettirishda, kishilar tasvirlarida qoʻllanilgan realiyalar misollar orqali tahlilga tortilgan.

Kalit soʻzlar: milliy xos soʻzlar, milliy hususiyat, milliy kolorit, pragmatik hususiyat, nabotot, eshikogʻa, jaloyir, tagʻoyi, tugʻchi, rikobdor, pir, shayx, antroponimlar.

Abstract: This article analyzes the use of national specific words - realias, interlinguistic and intercultural differences, pragmatic features of the text, and the high artistic skill of the author in the work "Boburnoma". The realias used in the realistic depiction of the events in the work, in the reflection of the culture and traditions of a certain nation, in the images of people are analyzed through examples.

Keywords: national characteristic words, national color, pragmatic characteristic, nabotot, eshikoga, jaloyir, tagoyi, tugchi, rikobdor, pir, sheikh, anthroponyms

Аннотация: В данной статье анализируются употребление национально-специфических слов - реализмов, межъязыковые и межкультурные различия, прагматические особенности текста, высокое художественное мастерство автора в произведении «Бобурнома». На примерах анализируются реалии, используемые в реалистическом изображении событий в произведении, в отражении культуры и традиций определенного народа, в образах людей.

Ключевые слова: национальные характерные слова, национальный признак, национальный kolorit, прагматический признак, наботот, эшикога, жалойир, тагойи, тугчи, рикобдор, пир, шейх, антропонимы.

Milliylik nima? Milliylik – har bir millatning boshqalardan ajralib turadigan, oʻzigagina xos xususiyatlari majmui. Ularni u yoki bu millatning maʼnaviy faoliyati va moddiy hayotidagi oʻziga xosliklar deb, ikkiga ajratib qarash mumkin. Maʼnaviy faoliyat kishilarning xarakteri, tafakkur tarzi, ruhiyati, yumor xususiyatlari va boshqalarni oʻz ichiga oladi. Moddiy hayot esa urf-odat, rasm-rusum, marosimlar, kiyimlar, uy-roʻzgʻor anjomlari, pazandachilik, ismlar kabilardan iborat. Yana har bir xalqning oʻziga xos xoʻjalik yuritish tarzi shakllangan, ishlab chiqarish

sohalari rivojlangan, o'z tarixi, dini, madaniyati, san'ati, adabiyoti, urf-odati, rasm-rusumlari, an'ana va qadriyatlari, kiyim-kechaklari, pazandachiligi va boshqalar bor. O'z-o'zidan, bularning barchasini ifodalaydigan so'zlari, bu so'zlar asosida vujudga kelgan iboralari bor. Bularning barchasi milliylik belgilari, uning tarkibiy qismlari hisoblanadi. Milliy bo'yoqdorlikni ifoda etuvchi so'zlar - realiyalar tarjimashunoslik, qiyosiy-tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnolingvistikaga oid tadqiqotlarda tillararo va madaniyatlararo farqlarni o'rganishda muhim o'rin tutadi. Realiza madaniy munosabatlar darajasini yoritishga xizmat qiladi, xalqning turmush tarziga oid tushunchalarni aks ettiradi. Realiyalar kishilik jamiyati taraqqiyotining keyingi davrlarida shakllangan tushunchalar bo'lib, madaniyatlar o'rtasidagi farqlar yuzaga kelgan davrlarga to'g'ri keladi.

«Boburnoma» matnida realiyalar juda ko'p ishlatilgan. Ularni o'qib muallifning badiiy yuksak mahoratga ega ekanligiga yana bir karra guvoh bo'lamiz. «Boburnoma»da realiyalarni ko'plab qo'llanilishi asarda milliy koloritning yuqori darajada aks etganligidan darak beradi. Bu jihatidan realiyalar matnning pragmatik xususiyatlarini yanada yorqin ochib berishga olib keladi. Ular voqealarni real tasvir etishda, shu xalqqa xos bo'lgan rasm-rusum, urf-odatlarini aks ettirishda faol namoyon bo'ladi. Xususan, Bobur milliy hududda ro'y bergan voqealarni tasvir etishda, meva turlarini ko'rsatishda, hayvonlar, qushlarni qiyosiy tavsiflashda, peyzaj tasvirida, urf-odatlarini ko'rsatishda realiyalardan unumli foydalanadi.

Bilamizki, «Boburnoma» tarixiy asar bo'lib, unda XV asr oxiri va XVI asr boshlaridagi O'rta Osiyo, Afg'oniston va Xindiston tarixi, jo'g'rofiyasi, etnografiyasi, o'simlik va xayvonot dunyosi, bu mamlakatlarning xalqlari, ularning yashash tarzi, tili, urf-odatlari va boshqa jihatlari haqida ishonchli ma'lumotlar berilishi bilan bir qatorda, yuzlab tarixiy shahslarning nomlari, ularning hayot tarzi, urushlari, oilalari haqida ham boshqa adabiyotlarda berilmagan noyob ma'lumotlar o'sha davr koloritini tarixiy lisoniy omillari orqali badiiy tasvirlab berganligi asarning ilmiy va badiiy qiymatini yanada oshiradi. Zero boburshunos olim Vahob Rahmonov aytganidek: «Boburnoma» kitobxon uchun go'yo ko'p seriyali film. Bu ulug' ko'zguda deyarli ellik yil Movarounnahr, Xuroson, Hindiston va ularga yondosh mamlakatlarda kechgan voqea-hodisalar tizilishib, kitobxon ko'z o'ngida namoyish etiladi. Shu ma'noda «Boburnoma»ni ajoyib voqeyi tarixiy roman deyish mumkin. Chunki jang-jadallar tarixiy asarlardagidek hisobot-axborot tarzida emas, balki badiiy asarga xos yuz xil qiyofali, fe'l-atvorli kishilar faoliyati tasviri orqali ko'rsatiladi».[Z.M.Bobur, 2017;25] Shu bois ham bunday keng masshtabdagi voqelik va Temuriylar zamonidagi turkiy til, hamda afg'on va hind tili xususiyatlarini ingliz tilida aks ettirish o'ziga xos murakkabliklar orqali nomutanosibliklarni yuzaga keltirishi tabiiy. Shu sababli «Boburnoma» kabi asarlar tarjimasi har qanday inglizabon tarjimondan mukammal tajriba va mahorat talab etadi.

«Realiyalar faqat muayyan millat va xalqlarga tegishli bo'lgan moddiy madaniyat predmetlari, tarixiy dalillar, davlat institutlari, milliy va xalq og'zaki ijodiyoti qahramonlari, afsonaviy mavjudotlar va h.k. nomidir». [Томахин Г.Д. 1988;5] Bizningcha ham realiyalar-muayyan bir xalqning turmushida aks etgan voqelikdir. Masalan Bobur Marg'ilonni tasvirlar ekan, uning shu hududga xos bo'lgan alohida jihatlarga sinchkovlik bilan e'tibor qaratadi: «Yana bir jins o'ruk bo'lurkim, donasini olib, ichiga mag'z solib quruturlar, «subxoniy» derlar, bisyor lazizdur». [Z.M.Bobur, 2002;35] Bu parchadagi «**subhoniy**» realiyasi Farg'ona vodiysida

ekiladigan o'rik naviga ishora qiladi. Subhoniy —ertapishar serhosil mahalliy o'rik navi. Po'sti tig'iz, eti to'q sariq, ta'mi nordonshirin, xushxo'r. Danagidan oson ajraladi. Danagi yirik, mag'zi shirin. Mevasidan yuqori sifatli bargak olinadi (26% bargak tushadi), kompot, murabbo pishiriladi. [https://uz.wikipedia] Demak Mirzo Bobur o'ta sinchkov va e'tiborli, nabototga qiziqadigan shahs bo'lganligiga, hatto mayda detallar ham uning nazaridan chetda qolmasligiga asarni o'qish orqali amin bo'lamiz.

Bobur Samarqandni qo'ldan boy berib, ancha askarlari va yaqin kishilaridan ajralib, qiyin va tahlikali vaziyatga tushgan holatida, o'zining yaqin insonlarini shunday hotirlaydi: «Ayrilg'onlardan: beklardin Ali Darveshbek, Ali Mazid qavchin, Muhammad Boqirbek, Shayx Abdullo eshikog'a, Mirim Log'ariy, mening bila qolg'onlar, g'urbat bila mehnatni ixtiyor qilg'onlar, yaxshi-yomon, taxminan, ikki yuzdin ko'prak, uch yuzdin ozroq bo'lg'ay edi. Beklardin Qosim qavchin bek, Vays Log'ariy bek, Ibrohim soruyi minglig'bek, Shirim tag'oyi, Saydi Qarobek; ichkilardin Mirshoh qavchin, Sayyid Qosim eshikog'a jaloyir, Qosim ajab, Muhammad Do'st, Ali Do'st tag'oyi, Muhammad Ali mubashshir, Xudoyberdi tug'chi mo'g'ul, Yorak tag'oyi, Sultonquli Boboquli, Pir Vays, Shayx Vays, Yorali Bilol, Qosim miroxo'r, Haydar rikobdor. Manga bisyor dushvor keldi, beixtiyor g'alaba yig'ladim» [Z.M.Bobur, 2002;64] Ushbu parchada kishi nomlari laqab, tahallus va mansabi bilan ta'riflangan. Ularni tahlil qiladigan bo'lsak, «qavchin», «jaloyir»— qavm, urug', qabila nomini bildiruvchi so'zlar, «eshikog'a» – eshik sardori, eshik boshlig'i, hukmdorlar saroyidagi amaldorlardan biri, O'rta Osiyo xonliklarida xon saroyidagi bosh xizmatkor, oliy hukmdorning turli qabul marosimlarini o'tkazish ishlariga mutasaddi bo'lgan shaxs, «tug'chi»- yurishlarda, jangda tug', bayroq tutuvchi, «rikobdor»- otga mindirib qo'yuvchi va otni yonida boruvchi ya'ni mansab nomini bildiruvchi so'zlar, «tag'oyi»- »tog'a»- qarindoshlikni ifodalovchi so'z [Boburnoma] uchun qisqacha izohli lug'at, 2008; 215-55-215], pir, shayx kabi darajani bildiruvchi so'zlar antroponimlarni aniqlab kelgan.

«Boburnoma» matnida ismlar bilan birga laqablar ko'p ishlatiladi. Laqablar esa shaxslarning xarakterlaridan tashqari, yashash joyi va sharoitlariga bog'liq holda qo'yilishi mumkin. Haqiqatdan ham boburona uslubda shaxslarning ismlari bilan birgalikda laqablar keltirilganligini, ular esa shu shaxsni biror qobiliyati jihatidan kim ekanligini ko'rsatib turadi». [M.Mo'minova, 2021;25]

Ushbu misolga e'tibor qaratsak: «Yana bir Qanbar Ali edi, mo'g'ul edi, axtachidin edi. Otasi viloyatqa kirib necha mahal salloqliq qilg'on uchun Qanbar Ali salloh der edilar. Yunusxon qoshida oftobachilik qildi, so'ngra bek bo'lub edi. Mening qoshimda xeyli ulug' roiyat topib edi. Ishga yetguncha ehtimomi yaxshi edi. Ishga yetgan mahalda qoltog'aylig'i bor edi. Purgo'y va parishongo'y edi. Muqarrardur har kimki ko'p aytur, parishon aytur. Havsalasi tor va tiyra mag'z kishi edi». [Z.M.Bobur, 2002;42] Muallif Qanbar Alining obrazi va xarakterini ta'riflashda, salloh (salloh -mol so'yuvchi, qassob) so'zini qo'shish orqali shaxs ota-bobolarining kasb-korlari nima ekanligini bildirish maqsadida uning ismiga shu laqabni qo'shib qo'yadi. Qanbar Aliga salloh deyish orqali bu laqab nima uchun qo'shilayotganligiga to'xtalib, uning otasini shu hunarga ega ekanligini ko'rsatib o'tadi. Bu ham bo'lsa muallif tasvirlash borasida qanchalik mahoratli ekanligidan darak beradi.

Shuning uchun Boburshunos olim Saidbek Hasanov Boburga bergan ta'rifida shunday deydi: «Tarixiy shaxslarning qiyofalari va fazilatlarini yoritganda muallif ularga nisbatan

haqqoniy munosabatda bo'lishga, ularni yashash tarzi va sharoitlaridan kelib chiqib, fe'l-atvorlarini eng muhim jihatlarini mumkin qadar aniq va ihsam iboralarda, lo'nda ifodalashga xizmat qiladi». [Z.M.Bobur, 2002;25] «Boburnoma» O'zbekiston, Afg'oniston va Hindiston xalqlarining madaniyati, qadriyatlar, tabiati, geografiyasi, hayvonot va nabotot olami va shu xalqlar tarixi, geografiyasi, etnografiyasiga oid bebaho ma'lumotlar beruvchi, bir so'z bilan aytganda hayotning barcha jabhalarini qamrab olgan noyob memuar asar hisoblanadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. «Boburnoma» uchun qisqacha izohli lug'at. Andijon, 2008
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. «Boburnoma». – Toshkent: O'qituvchi NMIU, 2017.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. «Boburnoma». – Toshkent, 2002.
4. Mo'minova M. «Boburnoma matni tarjimalarida antroponim va toponimlarning lingvokulturologik xususiyatlari». Phd,diss.
5. Томахин Г.Д. Теория перевода.– Москва, 1988.
6. G'. Salomov «Tarjima nazariyasiga kirish» O'qituvchi,1978.
7. Hasanova M. «Boburnoma»da kishi nomlarini ifodalanishi. Bobur va o'zbek milliy madaniyati taraqqiyotining ayrim masalalari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami. – Andijon, 1993.
8. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Издание третье.
9. Файзуллаева Р. Национальный колорит и художественный перевод. – Ташкент: Фан, 1980.

SCIENCE IN BABURNAMA

Nurmatova Guzal Khakimovna

Doctor of Philosophy on philological sciences (PhD)

Associate professor of «Languages» department

Profi University of Navoi

«In terms of generosity and bravery, talent, love of science and art, and success in dealing with them, there is no king equal to Babur among the kings of Asia.»

William Erskine.

Abstract: This article gives a brief description of «Baburnama» and theoretical views of Uzbek, eastern and western scholars on this valuable heritage, which can provide not only social-humanitarian research, but a deeper insight of «Baburnama» for new investigation in other fields

Keywords: Baburnama, linguistic, linguistic-lexical analyses, science.

Аннотация: В данной статье дается краткая характеристика «Бабурнаме» и теоретические взгляды узбекских, восточных и западных ученых на это ценное наследие, которое может предоставить не только социально-гуманитарные исследования, но и более глубокое понимание «Бабурнаме» для новых исследований в других областях науки.

Ключевые слова: Бабурнама, лингвистика, лингво-лексический анализ, наука.

Zahiruddin Muhammad Babur, one of the unique figures who left an indelible mark in world history, is known and famous all over the world as a great poet, encyclopedist, statesman and skilled general. His incomparable scientific and creative heritage has a special place not only in the formation of our national culture and the literary and aesthetic thinking of our people, but also in the history of world literature, science and statecraft [Presidential Decree, 2023].

«Boburnoma» events have coverage from Andijan, Samarkand, Khojand, Herat to Kabul and Agra. The events of almost 50 years from Central Asia to India have found as a valuable work among the treasure of Uzbek classical literature. «Baburnoma» stands out among the works that bear witness to the life of ancient Movarounnahr and its peoples. This work, directed by the great lyric poet, Uzbek writer Zahiriddin Muhammad Babur, is a treasure of social-historical, scientific-natural and literary-linguistic information. It describes the events that took place in Central Asia, Afghanistan and India from 1494 to 1530.

In 1518-1519, Zahiruddin Muhammad Babur started his creative work on the royal work "Baburnoma", which made the name of the poet famous. This work attracted the attention of 18th, especially 19th century orientalists due to the diversity of its content, its inclusion of worldly material, and the beauty of its language and style. was started to be translated into languages. Although the original name of the work is «Baburiyya», it is called «Voqeanoma», «Tuzuki Baburiy», «Voqeoti Baburiy», later the work became famous as «Baburnoma».

«Boburnoma» has been studied in many ways by Uzbek literary scholars. A. Fitrat, H. Yakubov, Y. Gulomov, V. Zohidov, I. Sultan, M. Shaikhzoda, A. Qayumov, N. Mallayev, S.

Hasanov, P. Kadirov, N. Komilov, A. Abdug'ofurov, I. Hakkulov, historical scientists S. Azimjonova and others related by name [Khayrullayeva, 2020:135].

Among other eastern and western researchers whose names are related with Babur and his works are Sharmila Sen («*The Saracen's Head*»), Zakir Husain («*Three Unpublished Farmans of Babur and Humayun*»), Iran B. Jawett («*The Baburnama: Memories of bBabur, Prince and Emperor*»), Jagdeep Singh («*Military Administration of Jalaluddin Mohammad Akbar: The Great Mughal*»), Khalid Bashir («*Conquest of India by Babur*»), Henry Brill («*Reading Babur's Dreams: Religiosity and Kingship in Early-Modern Central and South Asia*»),

The «Boburnoma» is not only known as a historical source that describes historical events, historical figures (kings, regional governors, emirs - officials, soldiers, people of science, art and literature, farmers, craftsmen and others), but also people of science, art and literature such as Babur Nawai, Jami, Binai, Muhammad Salih, Hilali, Sayfi Bukhari, Husayn Udi, compares them, gives examples of their works, sometimes interesting about their lives, activities and personal qualities.

It is interesting to note that some passages of Baburnama have been analyzed from literature and linguistic point of view that caused the research of other disciplines of science. In «Baburnama» Sharmila Sen in her research article «*The Saracen's Head*» paid attention to the passage below [Sharmila Sen, 2008:]

In 1529, ZAHIRUDDIN MUHAMMAD BABUR, descendant of the Timurid dynasty and founder of the Mughal empire, wept at the sight of melons. A mere fruit had reminded Babur of the homeland he had left behind in central Asia. In a letter to Khwaja Kalan, the emperor writes of the drudgeries of a ruler in a foreign land, who is forced to do without the tastes of home: «How can one forget the pleasures of that country? . . . Recently a melon was brought, and as I cut it and ate it I was oddly affected. I wept the whole time I was eating it» (423). The Baburnama, a personal record of the establishment of a new empire in the subcontinent, might seem like an unusual place to begin an essay on Victorian India. But Babur's nostalgia for the home left behind in Samarkand poignantly anticipates some of the hidden longings of the British as Company Raj gave way to Crown Raj in India. While the East India Company attempted to oust the Mughal rulers between the second half of the eighteenth century and the first half of the nineteenth century, after India was incorporated into the Empire, the British would also attempt to don the mantle of the Mughals. On 1 November 1858, when India officially became part of Queen Victoria's Empire, the British inherited the Mughal's melons. Whether it was roast beef or mulligatawny, a pint of pale ale or a chhota peg, the British discovered their own versions of Babur's melons over time – an idea of homeland contained in a mouthful.

In the beginning of the passage, the author Sharmila Sen emphasizes the taste of melon and describes it as a strong longing for Babur's motherland, but in the last two sentences, she discovers how the British developed their own versions of Babur's melon taste - the idea of longing for motherland by creating their own empire by the idea of homeland in a food taste.

O. Hujamurodova in her scientific article «*Names related with the image of the plant world in «Baburnama»*» conducted a study of the names associated with flowers and floriculture in «Boburnama» with the past and present status of the Indian, Iranian and Turkish languages opens

the way to a more consistent definition of the linguistic and non-linguistic features of each word and word combination.

We should also emphasize the work of N.Z. Abdurakhmonova's contribution on development of electronic compilation of Uzbek words related with science on the uzbekcorpus.uz platform, where the most share of Uzbek scientific fiction lexis is included in this corpus [N.Z. Abdurakhmonova 2021:3, Kubedinova et al. 2020:92].

«Baburnama» is not only a source of simply recording historical facts, providing chronological information about battles, campaigns, and campaigns, but also a vivid resource of interesting stories in language, landscapes, nature, ethnographic situations, and the era. Baburnoma is considered an important work for such research both as historically and scientifically. Linguistic and literature research works on Baburnama enables to the development of new investigation in other technology related fields such as food industry, pharmaceuticals, textile and others. The linguistic-lexical analyses and compilation of specific words of prominent people as Zahiruddin Muhammad Babur will give an opportunity to look at a deeper insight for scholarly research.

References:

1. PD-20 from 25.01.2023. On the wide celebration of the 540th birth anniversary of the great poet and scientist, famous statesman Zahiriddin Muhammad Babur.
2. Abdurakhmonova N., Tuliyeu U. and Gatiatullin A., "Linguistic functionality of Uzbek Electron Corpus: «uzbekcorpus.uz,» 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), 2021, pp. 1-4, doi: 10.1109/ICISCT52966.2021.9670043.
3. N. Abdurakhmonova, U.Tuliyeu. Morphological analysis by finite state transducer for Uzbek-English machine translation/Foreign Philology: Language Literature, Education, 2018
4. Kubedinova L. Khusainov A., Suleymanov D., Gilmullin R., Abdurakhmonova N. First Results of the TurkLang-7 Project: Creating Russian-Turkic Parallel Corpora and MT Systems. Proceedings of the Computational Models in Language and Speech Workshop (CMLS 2020) co-located with 16th International Conference on Computational and Cognitive Linguistics (TEL 2020) .2020/11: 90-101
5. Khayrullayeva K.R. The Image of Babur as King and Legate in Western English and Uzbek Prose Novateur publications JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal Volume 8, ISSUE 2, Feb. -2022
6. Hujamurodova O. Names related with the image of the plant world in «Baburnama» Current Research Journal of Philological Sciences Volume 03 Issue 12-2022. Pp. 55-59.
7. Sharmila Sen. *The Saracen's Head*. Victorian Literature and Culture , Volume 36 , Issue 2 , September 2008 , pp. 407 – 431

ALISHER NAVOIY VA TOHIR MALIK ASARLARIDA ADABIYOTSHUNOSLIK MASALALARI

Egamberdiyeva Nilufar Quvondiqovna,

Mirzo Ulugʻbek nomidagi

Oʻzbekiston Milliy universiteti magistri

E-mail: nilufarustoz@9889gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy hamda Tohir Malik asarlaridagi adabiyotshunoslik masalalari oʻzaro qiyosiy usulda tadqiq etilgan. Alisher Navoiy hamda Tohir Malik asarlaridagi ijodkor shaxs talqinlari oʻzaro qiyoslangan.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, Tohir Malik, shoir, ijodkor, adabiy tanqid, badiiy til, tazkira.

Аннотация: В данной статье сравнительным методом исследуются вопросы литературоведения в произведениях Алишера Навои и Тахира Малика. В произведениях Алишера Навои и Тахира Малика сопоставляются трактовки творческой личности.

Ключевые слова: Алишер Навои, Тахир Малик, поэт, творческая личность, литературная критика, художественный язык, tazkira.

Annotation: In this article, the issues of literary studies in the works of Alisher Navoi and Tahir Malik are studied in a comparative way. The interpretations of the creative person in the works of Alisher Navoi and Tahir Malik are compared.

Keywords: Alisher Navoi, Tahir Malik, poet, creator, literary criticism, artistic language, tazkira.

Buyuk adib merosining salmoqli qismini adabiy-tanqidiy mulohazalarini oʻzida jamlagan asarlar tashkil qiladi. Oʻtgan XX asrning suronli kechgan vaziyatiga qaramay, navoiyshunoslikda shoirning bu boradagi ishlari oʻrganilgan. Biz bu oʻrinda navoiyshunos A.Hayitmetovning «Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari» monografiyasini nazarda tutamiz. Taniqli olim Navoiyning barcha asarlari sahifalaridan (ham epik, ham lirik) badiiy asar, ijodkor, adabiy mahorat, zamondoshlari hamda salafllari asarlari bilan aloqador fikr-mulohazalarini qidirib topib, baholagan, tahlil qilgan, munosabat bildirgan. Ushbu maqolada Alisher Navoiy hamda Tohir Malik asarlarida adabiyot masalalari xususida fikr yuritamiz. Tohir Malik asarlarida ham adabiyotshunoslik masalalari atroflicha tahlilga tortilgan. Jumladan yozuvchining «Yozuvchining baxti va baxtsizligi» nomli esselar toʻplamida adabiyot, badiyat, adabiy tanqid haqida ham soʻz boradi. Tohir Malik esselarida ham Navoiy singari adabiyotshunoslik masalalari koʻtarilganligini yaqqol koʻrishimiz mumkin. Jumladan «Mahorat gulshani» nomli essesda Tohir Malik adabiy til haqida fikrlarini bayon etadi ushbu esse Abdulla Qodiriy ijodiga bagʻishlangan boʻlib unda Abdulla Qodiriyning adabiy til masalalariga qanchalik rioya etganligi goʻzal ifodalar bilan ochib beriladi. Maʼlumki, Alisher Navoiyning adabiy qarashlari faqatgina «Majolis un-nafois» bilan cheklanmaydi, aksincha, barcha asarlari matnida mavjud. Yirik soʻz sanʼatkorining qarashlarida davr adabiy-madaniy hayotining barcha yetakchi tendensiyalari boʻrtib turadi va ularni oʻrganish

muayyan davr estetik prinsiplarini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, o'z vaqtida Maqsud Shayxzoda «Mahbub ul-qulub»dan joy olgan Navoiyning adabiyot haqidagi mulohazalari yuzasidan shunday yozgan edi: «Adabiyotning xususiyati, mazmuni ham vazifasi haqida bag'oyat ma'nodor bir ta'rif Navoiyning she'riyatga qarashini to'g'ridan-to'g'ri va ochiqdan-ochiq ifodalaydi. Navoiy ta'biricha shoirlarning ishi maoniy xazoinidin javohir termoq va el fayzi uchun nazm silkig'a vazn bermoq»dir. Bu kichik bir ta'birdagi ensiklopedik chuqur ta'rifga qaralsin: 1. Poeziyada ma'no va mazmun asosida («maoniy xazoinidin javohir termoq»); 2. Bu mazmun va ma'no ma'lum va muntazam bir qolipda shakllanishi kerak («Nazm silkiga vazn bermoq»); 3. Poeziyadan maqsad xalqqa, elning foydasiga xizmat qilishdir («el fayzi uchun») [Шайхзода, 1972; 195]. Ko'rinib turibdiki, shoir adabiyotning ijtimoiy vazifasini jiddiy tushungan va butun ijodi davomida unga amal qilgan. Shu o'rinda Tohir Malikning yozuvchilar haqidagi fikrini esga olaylik. «Qalam ahlining dardi, dunyoni ko'ra bilishi, anglaganlarini qog'ozga ko'chirishi bir-biriga o'xshamaydi. Uch to'rt yozuvchi bir va oq ega guvoh bo'ladi, undan ta'sirlanadi. Ammo bu ta'sirlanishning bayoni yagona bo'lmaydi. Hatto bir paytda yozilmaydi». Navoiy ham shoir badiiy asarga, muallifga baho berar ekan, birinchi navbatda uning ijtimoiy ahamiyatiga diqqatni qaratadi va bu haqda A.Hayitmetov shunday yozadi: «Navoiy o'z zamondoshlaridan hech qanday ijtimoiy mazmunga ega bo'lmagan she'rlar yozuvchi Osafiy, Sog'ariy, Xurramiy, Qobiliy, Bovardiy kabi o'nlab shoirlarni o'z tazkirasida qattiq tanqid qiladi, ularni xalq oldida xizmati hamda obro'si yo'q ekanligini so'zlaydi» [Хайитметов, 1959; 84]. Albatta, bundan Navoiy badiiy asarning faqati ijtimoiy vazifasiga ko'ra baho bergan, degan xulosa qilmaslik kerak. Shoir badiiy asarning boshqa zaruriy komponentlariga ham jiddiy e'tibor qaratgan: badiiy mahorat, adabiy dalillash, (motivirovka) vazn, qofiya kabi. Shu ma'noda shoirning adabiy-tanqidiy mulohazalari bevosita fors adabiyotiga ham daxldordir. Biroq o'tgan davr mobaynida adib ijodi, adabiy-tanqidiy qarashlari asosan o'zbek adabiyoti doirasida tadqiq qilindi va biz buni navoiyshunoslik tarixidagi tabiiy bosqich deb bilamiz. Shu bilan birga, to'plangan katta faktik material bugungi adabiyotshunoslikning yutuqlariga tayangan holda falsafiy idrok etilishi, qayta baholanishi shart. Shoir «Majolis un-nafois»da keltirgan, ijodiga baho bergan shoirlarning aksariyat qismi forsiy tilli ijodkorlardir. Navoiy salaflari ijodiy merosidan yaxshi xabardor bo'lgan hamda ularga tanqidiy ko'z bilan qaragan. Masalan, u «Majolis un-nafois» ning kirish qismida avvalgi tazkiralarda (forsiy tildagi) zamondosh shoirlarga nisbatan kam o'rin ajratilganini o'rinli ko'rsatib, o'z davri ijodkorlariga asosiy diqqatni qaratdi. Tohir Malik esselarida ham ijodkorlarga nisbatan aniq, haqqoniy munosabat bildirilgan. Muallif esselarida keltirilgan barcha ijodkorlar o'z xarakter xususiyatlari qanday bo'lsa shu holicha bayon qilingan. Jumladan yozuvchining Mirzakalon Ismoiliy haqidagi ta'rif buning yaqqol misolidir. «Tog'am tabiatan sodda, kamtarin, mehnatkash odam edilar. Irodalari mustahkam, o'jarliklari ham bor edi». Bundan ko'rinib turibdiki Tohir Malik ham o'z esselarida Navoiyning ijodkorlarga haqqoniy baho berishga intiladi. Tohir Malikning she'riyat bugungi kun adabiyoti haqidagi fikr va mulohazalari ham diqqatga sazovor. Yozuvchining «O'quvchi sendan talab» deb atalgan Po'lat Mo'min haqidagi essesinde bugungi kun she'riyati haqida muhim mulohazalarni keltiradi «Bugungi kunda chalama chatti she'rlar ko'payib ketdi. Kim ikkita qofiya topsa she'r deyapti, saviyasi past qo'shiqchilar esa uni sahnaga olib chiqishyapti». Albatta Alisher Navoiy singari Tohir Malik ham ushbu turdagi chala shoirlarni bir ovozdan qoralaydi. Qisqasi, endigi vazifa «Sharq she'riyatining ulkan yutug'i bo'lmish Navoiy

lirikasi»ni, uning adabiy-tanqidiy qarashlarini jahon adabiyotshunosligi sathida tadqiq qilib, buyuk shoirning umum jahon estetik tafakkuri tarixidagi maqomini belgilashdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ардашникова А.Н., Рейснер М. Л. Эволюция жанра тазкере В Иране XIII-XIX вв: От антологии к справочнику // Вестник Московского университета. серия Востоковедение, 2016. № 7.
2. Бахтин М. «Новый мир» редакцияси саволига жавоб // Филология масалалари. – Тошкент, 2003. № 1.
3. Бертельс Е. Э. Навоий ва Аттор / Таржимон: Ибодулла Мирзаев. – Тошкент. Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат нашриёти. 2005.
4. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси, – Тошкент. 1983.
5. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент. 2014. – 290 б.
6. Малик Т. Ёзувчининг бахти ва бахтсизлиги. – Тошкент: Sharq-ziyo-zakovat, 2017.
7. Норик Б.В. Библиографический словарь среднеазиатской поэзии (XVI первая половина XVII). – Москва, 2011.
8. Шайхзода М. Асарлар. 4-том. – Тошкент: Фан, 1972. – 196 б.
9. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Тошкент, 1959. – 84 б.
10. Imomnazarov M. Navoiyshunoslikka kirish. – Toshkent. 2015. – 254.

**SAMOYLOVICHNING «MUHABBATNOMA VA TAASHSHUQNOMA» MAQOLASI
XUSUSIDA**

(«Maorif va o'qutg'uchi» jurnalining 1927-yildagi 3-4-soni asosida)

Muradova Aziza Komilovna

O'zbekiston Milliy universiteti magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada yirik turkolog olim Samoylovichning «Maorif va o'qutg'uchi» jurnalida e'lon qilingan «Muhabbatnoma va Taashshuqnoma» maqolasi tadqiq etiladi. Uning bu maqolasi «Muhabbatnoma», «Taashshuqnoma» dostonlari haqidagi keyingi tadqiqodlar uchun ilmiy yangilik bo'lib hissa qo'shdi.

Kalit so'zlari: Samoylovich, Muhabbatnoma, Taashshuqnoma, «Maorif va o'qutg'uchi», Xorazmiy, Said Ahmad, g'azal.

Аннотация: В данной статье рассматривается статья «Муhabbatnama va Taashshuqnoma», опубликованная в журнале «Маариф ва укутгучи» великого тюрколога Самойловича. Его статья стала научным новшеством для дальнейших исследований эпосов «Муhabbatnama» и «Таашшукнама».

Ключевые слова: Самойлович, Муhabbatnama, Таашшукнама, «Воспитатель и учитель», Хорезми, Саид Ахмед, газель.

Annotation: This article examines the article "Muhabbatnama va Taashshuqnoma" published in the magazine "Maorif va o'qutguchi" by the great turkologist Samoylovich. His article became a scientific innovation for further research on the epics "Muhabbatnama" and "Taashshuqnoma".

Keywords: Samoylovich, Muhabbatnama, Taashshuqnoma, "Educator and teacher", Khorezmi, Said Ahmed, ghazal...

XX asr 20-yillar matbuotida adabiy masalalarni yoritishning o'ziga xos an'alaridan biri matbuot sahifalarida rus tanqidchilarining maqolalarini chop etib turish edi. Shunday maqolalardan biri «Maorif va o'qutg'uchi» jurnalining 1927-yil 3-4-sonlarda bosilgan Samoylovichning «Muhabbatnoma va Taashshuqnoma» maqolasidir.

XX asrning 20-yillarida turkologiya fani rivojlanishiga katta hissa qo'shgan, o'zbek adabiyoti tarixiga oid muhim manbalarni tayyorlash, chop etish kabi mashaqqatli ishlarga boshchilik qilgan Aleksandr Nikolayevich Samoylovich (1880-1938) ilmiy izlanishlari ham matbuot sahifalarida e'lon qilinib turdi.

Olimning manbashunoslik sohasidagi dastlabki ishlari Navoiy ijodi bo'yicha edi. U Navoiyning 12 tuyug'ini rus tiliga tarjima qildi. Keyinchalik Boburning Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan devonining o'zbekcha nashrni va she'riy merosining rus tilida tarjimalarini keltirdi. Samoylovich Chig'atoy tilini yaxshi bilganligi uchun chig'atoychada yozilgan Bobur asarlarining o'zigacha bo'lgan tarjimalarini qoniqarsiz deb baholab, o'zining

tarjimalarini ommaga e'lon qildi. U Bobur devonining Rampur va «Boburnoma»ning Haydarobod qo'lyozma nusxalaridan ayrim parchalarini keltirib, ba'zi so'zlar izohini havola etdi.

Samoylovichning «Muhabbatnoma» va «Taashshuqnoma» asarlari haqidagi fikrlari «Maorif va o'qutg'uchi» jurnalining 1927-yil 3-4-sonida chop etildi. Maqolada uning o'zi ta'kidlaganidek, Navoiy xotirasiga bag'ishlab nashr qilinyotgan majmuada Ittifoqi anjumani donish tomonidan uning O'rta Osiyo turklarining muttahid adabiy tili davrlashtirilishi haqidagi maqolasi bosilgan.

Samoylovich XI asrdan to hozirgi kungacha bo'lgan adabiy tilni to'rt davrga ajratadi:

1. Qoshg'ardagi Qoraxoniylar davri;
2. Sirdaryo va Xorazmdagi qipchoq-o'g'uz davri;
3. Chig'atoy davri; bu davr uch bosqichga bo'linadi:
4. XV-XVI asr – «Oltin davr»;
5. XVII-XVIII asr – «Inqiroz davri»;
6. XIX-XX asrning boshlari - «Yuksalish, yangi tirilish davri»
7. O'zbek adabiy tili davri.

Samoylovich Chig'atoy tili deb O'rta Osiyo o'zbek adabiyotining takomilidagi eng uzun umr ko'rgan 3-davrni (XV-XX asrlar) olgan.

London shahridagi «Britaniya» muzeyida saqlanadigan ikki noyob asar qo'lyozmalari Samoylovich diqqatini tortdi. Ularning biri Qipchoq-o'g'uz davriga (XIV asr) qarashli Sirdaryoda yozilgan Xorazmiyning «Muhabbatnoma» (1353), ikkinchisi Chig'atoy davriga taalluqli Said Ahmadning «Taashshuqnoma» asaridir.

Xorazmiy boshlab bergan nomachilikni Said Ahmad munosib davom ettirganini Samoylovich alohida e'tirof etadi. Har ikki asar masnaviyda, hazaj bahrida yozilgan va shu o'lchovda g'azallar ham kiritilganini aytadi. Xorazmiy bu asarini Oltin O'rda xoni Jonibekning (1342-1357) qo'l ostidagi hukmdorlardan bo'lgan Muhammad Xo'jabekka bag'ishlab yozilgan:

*Zihi arslonyurak qo'ng'iroq urug'i,
Kichik yoshdin ulug'lardan ulug'i.
Muhammad Xo'jabek olam kunji,
Saodat ma'dani iqbol ganji.*

Xorazmiy «Muhabbatnoma»ni Muhammad Xo'jabekning iltimosi bilan yozganiga quyidagi baytni misol keltiradi:

*Tabassum qildi aydi ey faloni,
Keturgil bizga loyiq armug'oni,
Ko'ngul bahrinda ko'p gavharlaring bor,
Ochunda forsiy daftarlaring bor.
Muhabbat nardini ko'plarda utting,
Shakardek til bila olamni tutding.
Tilarmenkim, bizning til bila paydo.
Kitobiy aylasang bu qish qotimdo.*

«Muhabbatnoma» oshiqning oʻz maʼshuqasiga yozgan sheʼriy maktublari shaklida tuzilgan. Asarning arab va uygʻur yozuvidagi nusxalari mavjud. Asar tarkibida gʻazal, masnaviy, qitʼa, munojot, fard janrlari ham uchraydi. Samoylovich «Muhabbatnoma» haqidagi barcha maʼlumotlarni berishga harakat qiladi. Nomalarning dastlab oʻnta, keyin oʻn bitta boʻlgani, ayrim nomalar turkiy tilda emas, forsiy tilda (8,4,11) yozilgani ham olimning eʼtiboridan chetda qolmaydi: «Muharrir «Muhabbatnoma»ni oʻn nomadan iborat qilib yozmoqchi boʻlub, ikkisini forsiycha yozgʻon. Bulardan birinchi bobning boshlanishi:

*Avvalgʻi nomasin aytur:
Ayo koʻrk ichra olam podshohi,
Jahon tutti sening husnang sipohi.
Pari ruxsorlarning koʻrkka boyi,
Yuzung navroʻzu qoshing bayram oyi...»*

Xorazmiy 10 bob oʻrnigʻa 11 bob yozgan:

*Keley soqiy, keturgil hush sabuhiy,
Kim ushbu dam erur jonning futuhi.
Icholduing bodani gullar sulisar
Tanamiz oqibat tuproq boʻlisar.
Bu yerda yetti soʻz tagʻoir boʻldi.
Burun oʻn dedimu oʻn bir boʻldi.»*

Samoylovich «Muhabbatnoma» asarining tilini Chigʻatoy davr tili bilan taqqoslab, uning farqi koʻproq kelasi zamon shakllariga oidligini misollar asosida koʻrsatib beradi. *Sulisar, boʻlisar* kabi shakllari chigʻatoy adabiyotida uchramasligi, bu soʻzlar oʻgʻuzlar tomonidan Sirdaryodan Onadoʻli shevasiga koʻchirilganini ilmiy izohlaydi.

Samoylovich 2-bob boshlanmasidan namuna keltirar ekan ayrim oʻqilishi qiyin boʻlgan soʻzlarni tashlab ketadi va izoh sifatida (oʻqilmadi S.) deb yozib qoʻyadi. Olimning bu ishi ham tahsinga loyiq. Chunki oʻqishga qiynalgan soʻzlarni oʻrniga boshqa soʻzni qoʻyib, gʻazalni buzishni xohlamaydi.

*Salomiykim koʻngul jonona esa,
Yorur koʻzlar ... (oʻqilmadi S)*

«Oʻzbek adabiyoti boʻstoni» toʻplamida esa bu masnaviylar tugal berilganini koʻramiz:

*Salomikim koʻngul jonona esa,
Yorur koʻzlar savodidin bitisa.*

Olim keyingi sheʼridagi «*uram*» soʻzini Qipchoq shevasiga xos boʻlib, Qozon tatarlarda koʻproq ishlatilishini, Chigʻatoy adabiyotida bu soʻz oʻrniga forsha «*kuy*» soʻzi isteʼmol qilinishini tushuntiradi.

*Yuzingda bilgurur davlat nishoni,
Uraming tuprog'i baxt oshiyoni*

Said Ahmad o'z asarini Xorazmiyning «Muhabbatnoma»sidan ta'sirlanib yaratgan. Buni uning har bir satridan anglab olsa bo'ladi. Sababi har bir misrada «Muhabbatnoma»ning ta'siri sezilib turadi. Xorazmiyga taqlidan Said Ahmad ham «Taashshuqnoma»sini 10 bobga bo'ladi. 1-bobning boshlanishidan avval temuriylardan bo'lgan Shohruh Mirzoni maqtaydi:

*Ulug' sulton mazim Shohruhxon,
Mahmud xalq va sulton bir sulton.
Hamisha davlati ma'mur bo'lsun,
Ko'ra bilmas kishilar ko'r bo'lsun.*

«Muhabbatnoma»ga xos bo'lgan «**ko'rkaboy**» so'zining «Taashshuqnoma»ning birinchi bobi boshida uchrashi, Said Ahmadning Xorazmiydan ta'sirlanganini ko'rsatadi:

*Ayo, zebo sanamlar ko'rkaboyi,
Qamuq shahlar gadoyingning gadoyi.*

Olim birma-bir bu ikki asardagi o'xshashliklarini misollar bilan ko'rsatib beradi: «Muhabbatnoma»da 2-bobining boshida «Taashshuqnoma»ning 3-bobining boshida o'xshashlik bor:

*Salomim yetkur ay pok jahongir,
Nigorim hasratida qilma Tohir.
Salomim ayta ko'r, tinmay toyinmay,
Xudoy uchun yovuq yetkinda yonmay.*

Samoylovichning bu maqolani yozishdan maqsadi, ikki davr, Qipchoq-o'g'uz va Chig'atoy davriga xos bo'lgan noma janrdagi dostonlar haqida ilk ma'lumotlarni berish, bu ikki asar tillar orasidagi o'zaro yaqinliklar va farqlarni ko'rsatishdan iborat bo'lgan. Samoylovichning bu maqolasi «Muhabbatnoma» va «Taashshuqnoma» dostonlarining keyingi ilmiy o'rganilishi uchun yo'nalish bo'lgan tadqiqoddir. «Maorif va o'qutg'uchi» jurnali o'z davrida ilmiy fikr rivojiga yordam beruvchi shunday adabiy-tanqidiy, ilmiy maqolalarni e'lon qilib borgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Do'stqorayev B. O'zbekiston jurnalistika tarixi. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2009.
2. Karimov N. XX asr adabiyoti manzalari. – Toshkent: O'zbekiston, 2008.
3. Nuriddinova F. Milliy matbuot fixristi. 1-kitob. Toshkent: Milliy kutubxona, 2010.
4. Nuriddinova F. Milliy matbuot sahifalarida. – Toshkent: Ma'naviyat.
5. Samoylovich A N. Muhabbatnoma va taashshuqnoma // Maorif va o'qutg'uchi. 1927-yil, № 3-4.
6. Turdiyev Sh., Qoriyev B. O'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi bibliografiyasi. – Toshkent: Fan. 2010.

SECTION 4.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S LIFE AND WORKS ARE INTERPRETED BY WORLD SCIENTISTS

SAIDBEK HASANOV – YETUK BOBURSHUNOS OLIM

Hasanova Shafolat Saidbekovna

Filologiya fanlari doktori, professor.

Oriental universiteti

E-mail: shafoat80@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Bobur va boburiylar merosini umr bo'yi sadoqat va hurmat bilan o'rganib, bu bebaho boylikni mamlakatimiz va xorijda keng targ'ib qilishga munosib hissa qo'shgan zahmatkash ilm-fan fidoyisi, taniqli adabiyotshunos va matnshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Saidbek Hasanovning ibratli umr yo'li haqida hikoya qilinadi.

Kalit so'zlar: Bobur, boburiylar, «Boburnoma», meros, asar, qo'lyozma, tarjima, nusxa, monografiya.

Annotation: In the article, the hard-working devotee of science, famous literary critic and textual scholar, doctor of philological sciences, professor, who studied the heritage of Babur with devotion and respect throughout his life and made a worthy contribution to the wide promotion of this priceless wealth in our country and abroad. Saidbek Hasanov's exemplary life is told.

Keywords: Babur, "Baburname", heritage, work, manuscript, translation, copy, monograph.

Аннотация: В статье рассказывается о примерной жизни Саидбека Хасанова, трудолюбивый деятель науки, известный литературовед и текстолог, доктор филологических наук, профессор, с преданностью и уважением изучавший на протяжении всей своей жизни наследие Бабура и бабуридов и внесший достойный вклад в широкое популяризация этого бесценного богатства в нашей стране и за рубежом.

Ключевые слова: Бабура, бабуриды, «Бабурнаме», наследие, произведение, рукопись, перевод, копия, монография.

Saidbek Hasanovning mehnat faoliyati O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida laborantlikdan boshlangan. U bu yerda ilmiy, bo'lim mudiri, direktor o'rinbosari, muzey direktorigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi.

Olim nafaqat Bobur va uning asarlarining kompleks o'rganilishida, balki xorijiy mamlakatlardagi Bobur va boburiylar sulolasi bilan bog'liq bo'lgan ko'plab asarlar saqlanayotganini aniqlagan va ularning nusxalarini yurtimizga keltirish bo'yicha ham talaygina ishlarni amalga oshirgan.

O'tgan asrning 70-yillari boshida Zahiriddin Muhammad Boburning «Aruz risolasi» matni ko'pchilikka noma'lum edi. 1968-yili professor Hamid Sulaymonov Angliya va Fransiyaga qilgan ilmiy safari natijasida mazkur asarning Parij milliy kutubxonasida saqlanayotgan yagona

qo'lyozmasi bilan tanishib chiqib, uning mikrofilmini Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyi fondiga olib kelgan.

Boburning she'riyat nazariyasiga oid ushbu asari «Boburnoma»da «Mufasssal» deb nomlangan bo'lsa, ilmiy adabiyotlarda «Muxtasar fil aruz», «Risolai aruz» deb atalib kelingan. Saidbek Hasanov mazkur risola faksimil nusxasini, uning kirill alifbosidagi transliteratsiyasini ilmiy izohlar va ko'rsatkichlar bilan kitob holida chop ettirgan (Бобур. Мухтасар / Нашра тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи: С.Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1970. – 968 б). Ushbu nashrga o'z paytida olimlar yuksak baho berib, gazeta va jurnallarda maqolalar e'lon qilganlar (Рустамов Э. Мухтасар // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1972. № 9; Гаффорова М., Мухамедов Э. Бобирнинг нодир рисоласи // Тошкент ҳақиқати. – Тошкент, 1972, 6 июнь; Исматуллаев Х. Бобирнинг аруз рисоласи // Ўзбекистон маданияти. – Тошкент, 1972, 30 июль). Saidbek Hasanov bu bilan cheklanmay, asarni jiddiy tadqiq qilib, professor Hamid Sulaymonov rahbarligida 1970-yilda «Boburning «Aruz risolasi» asari» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Keyinchalik ushbu tadqiqotni alohida monografiya tarzida 1981-yilda «Boburning «Aruz risolasi» nomli kitob holida «Fan» nashriyoti tomonidan chop ettirdi (Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи». – Тошкент: Фан, 1981. – 194 б).

Bobur va uning asarlarining kompleks o'rganilishi, ularning rus tiliga qilingan tarjimalarida olimning xizmatlari katta. Bu zahmatli ishning natijasi o'laroq «Bobur asarlari saylanmasi»ning rus tilidagi ikki jildlik va o'zbek tilidagi nashri 1982-yilda (Бабу́р. Избранное. Т. 1-2. – Ташкент, 1982. – 108 с) chop etildi. Shuningdek, olim Bobur Mirzo asarlarining ilmiy tahliliga bag'ishlangan turli maqolalarni o'zbek va rus tillarida muntazam e'lon qilib bordi. (Бобурнинг шеър тузилишига бағишланган асари // Совет мактаби. – Тошкент, 1972. № 5. – Б. 18-20; Бобур аруз ҳақида // Гулистон. – Тошкент, 1972. № 4. – Б. 21-33; Бобурнинг аруз ҳақидаги рисоласи // Фан ва турмуш. – Тошкент, 1972. – Б. 15-17; Бобур рисоласида такте // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. № 5. – Б. 56-61; Метры и размеры в трактате Бабура и их способ изложения // Адабий мерос. – Тошкент, 1973. № 3. – Б. 161-164; Арузшунос – олим // Тошкент окшоми. – Тошкент, 1973, 14 февраль; Захириддин Бобур муаммолари // Адабий мерос. – Тошкент, 1978. № 12. – Б. 42-48; Об одном Хайдарабадском списке рукописи Бабура // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1979. № 12. – С. 49-51; Комрон, Фориғий, Дийда // Гулистон. – Тошкент, 1982. № 11. – Б. 51-63; Ҳиндистон материаллари // Гулистон. – Тошкент, 1983. № 4. – Б. 68-71; Ҳиндистонда Бобур даври ўзбек адабий муҳити // Ёшлик. – Тошкент, 1983. № 4. – Б. 50-52; По следам рукописей Бабура // Народное слово. – Ташкент, 2001, 10 май; Бобур «Куллиёти» қўлёзмаси топилди // Ўзбекистон овози. – Тошкент, 2004, 8 июнь; Бобурийлар меросини излаб // Камолиддин Бехзоднинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни. – Тошкент, 2005. – Б. 16-17; Бобур ижодининг янги қирралари // Сино. – Тошкент, 2005. – Б. 18-20; Бобур ва унинг қўлёзма мероси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2008. № 1. – Б. 34-42; Бабурнаме – энциклопедическое произведение // Мирас. – Ашхабад: ИР АН Туркменистана, 2010. № 3. – С. 18-21; Захириддин Муҳаммад Бобурнинг жаҳон маданиятида тутган ўрни // Бобур ва дунё. – Тошкент, 2017. № 1. – Б. 9-15).

Saidbek Hasanovning ilmiy faoliyati, ayniqsa, mustaqillik yillarida yanada jo'shqin tus oldi. So'nggi chorak asr mobaynida g'oyat samarali mehnat qilgan olim ilgari o'rganish ham, e'lon

qilish ham mumkin bo'lmagan juda ko'p noyob tarixiy asarlarni ilmiy iste'molga kiritdi (Захириддин Мухаммад Бобур. Китоб ус-салот. – Тошкент: Мерос, 1993. – 48 б; Захириддин Мухаммад Бобур. Китоб ул-хаж. – Тошкент: Мерос, 1993. – 50 б; Альбом: Бобур ҳаёти ва ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 80 б).

Olim Bobur devonini qayta-qayta o'zbek va rus tillarida nashr ettirdi (Бобур. Париж девони / Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 96 б). «Boburnoma»ning Eyji Mano va Porso Shamsiyevlar nusxalarini Tehrondagi Guliston muzeyida saqlanayotgan «Bobur Kuliyoti»ga qiyosan, ya'ni uch nusxa asosida eng mukammal va eng ishonchli nusxasini yaratish Saidbek Hasanovga nasib etdi (Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 640 б; Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2018. – 520 б).

Nashrning mukammalligidan tashqari uning foydalanish uchun nihoyatda qulaylashgani ham e'tiborga loyiqdir. Xususan, kishi, joy, qavm-qabila, nasl-nasab, hayvonlar va o'simlik nomlari ko'rsatkichining berilishi, masal va hikmatli so'zlarning ajratib berilishi, tilga olingan kitob va risola nomlarining ko'rsatilishi, hamda barcha she'riy asarlarning ilova qilingan ro'yxati uning ahamiyatini juda oshirgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»siga ishlangan miniatyuralarni nashrga tayyorlash, uning matnini rus, o'zbek va ingliz tillarida tayyorlash ishlarida ham Saidbek Hasanov bosh-qosh bo'lgan (Бобурнома. Миниатюралар / Тузувчи ва сўз боши муаллифлари: Ҳ.Сулаймон, С.Ҳасанов. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – 238 б).

Bulardan tashqari, akademik Alibek Rustamov bilan hamkorlikda Boburning fiqh sohasidagi «Mubayyin» asarini avval qism-qismlab, so'ngra bir kitob sifatida takror-takror nashrga tayyorladi, lug'at va izohlar tuzdi, sharhladi, Hamidbek Hasanov bilan birga asarning zamonaviy tabdilini amalga oshirdi (Бобур. Мубаййин. – Тошкент: Мерос, 2000. – 240 б; Захириддин Мухаммад Бобур. Мубаййин. – Тошкент: Mumtoz so'z. 2011. – 236 б;). Shuningdek, Hoja Ahror yozgan «Volidiya» asarining Bobur tarjimasini ham nashrdan chiqardi (Хожа Убайдулла Ахрор. Рисолаи волидия. (Асарнинг назмий ва насрий баёни). – Тошкент: ТИУ, 2004. – 44 б).

Boburning o'g'li Komron Mirzo devonining nashri ham olim faoliyatidagi turli nuqtalardan birini tashkil etadi. Olim devonning ilmiy-tanqidiy matnini amalga oshirgan (Комрон Мирзо. Девон / Нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасан. – Тошкент: Фан, 2004.). Ushbu nashrga Hindistondagi Xudobaxsh kutubxonasi, Osiyo jamiyati qo'lyozmalar fondi va Rizo kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozmalar asos qilib olingan.

Saidbek Hasanov Bobur haqidagi ishlarini ustoz akademik Aziz Qayumov bilan birgalikda yozgan «Bobur ijodiyoti» (Қаюмов А., Ҳасанов С. Бобур ижодиёти. – Тошкент, 2007. – 168 б.) monografiyasida jamladi. Bu benazir asar hozirga qadar o'zbek boburshunosligining muhim manbalaridan biri bo'lib turibdi.

«Bobur ensiklopediyasi» ustida ish olib borgan olimlardan biri fizika-matematika fanlari doktori, akademik Abdulla A'zamov quyidagilarni yozgan edi: «2014-yili «Bobur ensiklopediyasi» nashrdan chiqdi. Uni tayyorlashda boshidan oxirigacha S.Hasanov faol qatnashib, salmoqli hissa qo'shgan: O.Jo'raboyev bilan so'zligini tayyorlagan, maqolalar yozish va yig'ishda muntazam ishtirok etgan, tahririyat yig'ilishlari ham bir necha yil uning xonasida o'tkazilgan. Nashr asosan jamoatchilik asosida, muayyan sabablarga ko'ra shoshilinch ravishda

nashrga tayyorlangani uchun birinchi nashr talay xato va kamchiliklar bilan bosilgan edi. Ana shu kamchiliklardan birinchisi – «Bobur ensiklopediyasi» Tahrir hay'ati tarkibida professor S.Hasanov ismi-familiyasining tushib qolgani edi. Aminmanki, uning o'rnida boshqa odam bo'lganda, xafa bo'lar, hatto g'alva ko'tarishi mumkin edi. Saidbek aka esa parvoyiga ham keltirmadilar, aksincha kitob chiqqanidan chin dildan mamnun bo'ldilar.

Ensiklopediyaning 2016-yilgi ikkinchi nashrida kamchilikni to'g'riladik, albatta. Ammo olimning o'z qadrini ro'yxatlar bilan emas, real ilmiy tadqiqotlar bilan o'lchashi bizning ilmiy muhitimizda kamdan-kam uchraydigan hodisa ekanligini qayd etish lozim» (Аъзамов А. Олимлик фазилати // Илм-фан фидойиси – заҳматкаш олим. – Тошкент, 2020. – Б. 38-39).

Saidbek Hasanovning ko'pgina xorijiy mamlakatlarga qilgan ilmiy safarlari natijasida ko'pchilikka nomi yaxshi tanish bo'lmagan o'zbek adabiyoti vakillari qatorida Bobur va boburiylar sulolasi bilan bog'liq bo'lgan ko'plab asarlar saqlanayotganini aniqlagan va ularning nusxalarini yurtimizga keltirish bo'yicha ham talaygina ishlarni amalga oshirgan.

Saidbek Hasanov mamlakatimiz olimlari bilan bir qatorda, misrlik Magida Maxluf, afg'onistonlik Shafiq Yorqin, yaponiyalik Eyji Mano, hindistonlik Mansura Haydar, ozarbayjonlik Ramiz Asker, germaniyalik Klaus Shoning, rossiyalik Iya Stebleva singari jahonning turli mintaqalaridagi boburshunoslar bilan muntazam muloqotda bo'lgan, ular bilan ilmiy hamkorlik aloqalarini o'rnatgan xalqaro miqyosda e'tirof etilgan yirik tadqiqotchi edi (Султонов Х. Бир умрлик садоқат // Илм-фан фидойиси – заҳматкаш олим. – Тошкент, 2020. – Б. 8-10).

Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodini keng miqyosda, ilmiy teranlik va aniqlik bilan o'rganish; xalqimizni Bobur singari ulug' davlat arbobi, shoiri, olimi bilan tanishtirish va uning ijodidan bahramand etishdek buyuk xizmatlari uchun Saidbek Hasanov 2004-yili Bobur xalqaro mukofotiga sazovor bo'ldi.

Saidbek Hasanov adabiyot ilmining eng qiyin va mas'uliyatli jabhasi bo'lmish manbashunoslik, matnshunoslik sohasini tanladi va qariyb oltmish yillik ilmiy-ijodiy faoliyati davomida bu borada fidokorona mehnat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аъзамов А. Олимлик фазилати // Илм-фан фидойиси – заҳматкаш олим. – Тошкент, 2020. – Б. 38-39.
2. Бабу́р. Избранное. Т. 1-2. – Ташкент, 1982. – 108 с.
3. Бобур. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: С.Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1970. – 968 б
4. Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 640 б.
5. Бобур. Мубаййин. – Тошкент: Мерос, 2000. – 240 б.
6. Бобур. Париж девони. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 96 б.
7. Бобурнома. Миниатюралар / Тузувчи ва сўзбоши муаллифлари: Ҳ.Сулаймон, С.Ҳасанов. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – 238 б.
8. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2011. – 236 б.
9. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Китоб ус-салот. – Тошкент: Мерос, 1993. – 48 б.
10. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Китоб ул-ҳаж. – Тошкент: Мерос, 1993. – 50 б.

11. Исматуллаев. Х. Бобирнинг аруз рисолаи // Ўзбекистон маданияти, 1972, 30 июль.
12. Комрон Мирзо. Девон / Нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасан. – Тошкент: Фан, 2004.
13. Рустамов Э. Мухтасар // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1972, № 9.
14. Султонов Х. Бир умрлик садоқат // Илм-фан фидойиси – заҳматкаш олим. – Тошкент: 2020. – Б. 8-10.
15. Хожа Убайдулла Ахрор. Рисолаи волидия (Асарнинг назмий ва насрий баёни). – Тошкент: ТИУ, 2004. – 44 б.
16. Қайюмов А., Ҳасанов С. Бобур ижодиёти. – Тошкент, 2007. – 168 б.
17. Гаффорова М., Муҳамедов Э. Бобирнинг нодир рисолаи // Тошкент ҳақиқати. – Тошкент, 1972, 6 июнь.
18. Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисолаи». – Тошкент: Фан, 1981. – 193 б.
19. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 2018. – 520 b.

BOBURNING TOSHKENT VOHASIDA KECHGAN DAMLARI

Yormatov Isomiddin Turg'unovich
filologiya fanlari doktori, professori v.b.,
O'zbekiston Milliy universiteti

Annotations: In this scientific article, the author traces the arrival of Babur to the Tashkent oasis in 1501 and his poetry in this area. For the first time, the historical and hermeneutic foundations of some rubais of Babur were studied.

Keywords: Military confrontation, confederate state, lyrical experiences, Piskent region, Kandirlic pass, Kurama ridge, Chatcal ridge, Shahrukhiya castle, Fergana valley, passionate supremacy.

Аннотация: В данной статье прослеживается прибытие Захириддина Мухаммеда Бабура в 1501 году в Ташкентский оазис в целях во избежания столкновения с Шейбаниханом на основе описании в «Бабурнаме». Герменевтическим способом изучена творимых Бабуром некоторые рубайи в данном регионе.

Ключевые слова: военное противостояние, конфедеративное государство, меморат, лирические переживания, пассионарное верховенство, Пискентский регион, «Бобурнаме», Шейбанийхан, Шахрухия, Кандирликский перевал, замок Шахрухия, ферганская долина, Кутлуг Нигарханум, Юнусхан.

Hind tarixchilari tomonidan «Giti-sitoni Firdavs-makoni Zahir-ad-din Muhammad Bobur Podshohi G'oziy Janobi Oliylari» deb tilga olinadigan buyuk vatandoshimiz Zahiriddin Muhammad Bobur bor-yo'gi 47 yil umr ko'rgan bo'lsa-da, Markaziy va Janubiy Osiyo xalqlari tarixida unutilmaydigan yirik davlat arbobi va qo'mondon, nozikta'b shoir va tarixchi, oriyatli va mehribon farzand, er va ota bo'lib yashab o'tdi. Boburning ruhoniyyatida bobokaloni Amir Temur hamda bobolari Mironshoh, Sulton Muhammad Mirzo va Abusaid Mirzo, shuningdek, 39 yoshida bevaqt vafot etgan otasi Umar Shayx Mirzodan o'tgan passionarlik shijoati mavjud edi. Bilamizki, uning 35 yillik faoliyati ketma-ket harbiy to'qnashuvlar va konfederativ davlatni boshqarish, ichki va tashqi siyosatda mo'tadil barqarorlikni saqlash tashvishlari bilan bog'liq. Shunga qaramay, hayoti qanchalik xatarda kechmasin, Bobur dilidan ikki narsa muqaddas darajada o'rin olganligi kishini hayratga soladi. Ulardan birinchisi tug'ilib o'sgan vataniga, ikkinchisi esa badiiy adabiyotga bo'lgan tuganmas mehrdir. Bu ikki tushuncha bilan bog'liq tuyg'ular shoh va shoir ko'nglining asrlar o'tsa ham xira tortmaydigan oynasiga aylanganligi bor gap. Uning amaliy tasdig'ini uzoqdan qidirmay, Boburning 1501-1503 yillarda Toshkent vohasida kechgan sargardon hayoti sahifalarining «Boburnoma»dagi memorat lavhalar va g'azallaridagi unga hamohang lirik kechinmalar qatidan ham topmoq mumkin deb o'ylaymiz. Dastavval, shoirning quyidagi mashhur ruboiysi mazmuniga e'tibor beraylik:

Yod etmas emish kishini mehnatda kishi,
Shod etmas emish ko'ngilni g'urbatda kishi.

Ko'nglum bu g'ariblig'da shod o'lmadi hech,
G'urbatda sevunmas emish, albatta, kishi
(Bobur, 2016; 38).

Yod etilmagan (qarindosh va ishonch bildirgan mulozimlari tomonidan qadrlanmagan), judolik va xiyonatlar tufayli shod bo'lmay qolgan (sevinchni unutgan) ko'ngil egasi Bobur 1501-yilning yanvar oyida Samarqand qamalidan omon chiqib, 200 nafar qarindosh va birodarlari bilan Jizzax, Xovos va Xos orqali Piskent qishlog'iga keladi. «Boburnoma»da yozilishicha, u paytda Piskent mavzesining begi Abdulmannon Mulla Haydar o'g'li bo'lgan. Shayboniixon Boburdan bir hafta ilgari Shohruhiya qal'asiga (Piskentdan o'n chaqirim shimoliy g'arbda - Sirdaryoning o'ng qirgog'ida joylashgan qadimgi Banokat qal'asi. Mo'g'ullar vayrongarchiligidan so'ng Amir Temur uni 1392 yilda qayta tiklab, o'g'li Shohruhning nomi bilan atagan - I.Y.) kelib o'rtnashgan edi. Abdulmannonning Mo'min degan kichik ukasi ilgari Samarqandda bo'lganida Bobur va uning yaqinlariga nisbatan qandaydir sabab bilan diliga tuggan o'chini olmoqchi bo'lib, otliq chopar orqali Shayboniixoniga xabar beradi. Bu xiyonatdan barvaqt ogoh bo'lib, tezda sharqiy hududlarga siljigan Bobur yozadi: «Piskenttin ko'chub Ohangaron kentlarida uch-to'rt kun tavaqquf qilduk. ... Som-siyrak (hozirgi Bo'ka shahri - I.Yo.) degan kentga tushtuk» (Bo'gyp, 1960; 156).

Ammo dushmanlari uning har bir qadami haqidagi xabarni Shayboniixoniga yetkazib turadilar. Bobur sheriklari bilan birga hozirgi Tojikistonning Mastchoh tumani orqali O'ratepa qal'asiga borib o'rtnashadi. Biroq «Shayboqxon O'ratepaning gird va navohisig'a kelib, bir pora buzuqchilik qilib yondi» (Bo'gyp, 1960; 164).

Xo'jand tarafdan Bobur qasdida yurgan xiyonatkor Sulton Ahmad Tanbal (u Bobur Samarqandda ekanligida qo'poruvchilik yo'li bilan Andijon bekligini qo'lga kiritgan - I.Yo.) askarlari yaqinlashib keladilar. Bobur izg'irin kechada Shayboniixon va Ahmad Tanbalga sezdirmay, Sirdaryo yoqalab Shohruhiyaga keladi, 1501 yilgi qurbon hayitining nomozini shu erda o'qiydi. Yuqoridagi ruboiy ana shu sarosimali kunlarda yozilgan.

Bebaho memuar sahifalaridan ma'lum bo'lishicha, shoirning «Topmadim» radifli mashhur g'azali ham Bo'ka atrofida yozib tugatilgan. Bobur 1501 yilning noyabr oyida Andijondan O'ratepaga bostirib kelgan Ahmad Tanbalga qarshi jangga otlangan bobosi Yunusxon lashkari safida boradi. Ular Tanbalni quvib, g'alaba bilan Toshkentga qaytayotganlarida «Tonglasig'a Somsiyrak (Bo'ka) navohisini charga solib ovladilar. Kelib Turok chorbog'iga tushuldi. Ul g'azalnikim tugattim, ushbu kun ushbu yurtta tugattim. Ul tugangan g'azal budir:

Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,
Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim.

Bu g'azal etti bayt turur. Mundin so'ng har g'azalkim tugandi, ushul tartib bila-o'q bitildi» (Bo'gyp, 1960; 157).

Boburning «Boburnoma» asarida Toshkent vohasi haqida yozib qoldirgan taassurotlarida ko'p tilga olingan (olti marta) maskanlardan biri «Kandirlik doboni»dir. «Boburnoma» haqida yozilgan ba'zi ilmiy manbalarda Qurama tizmasida joylashgan bu dovonning joylashuv o'zni geografik jihatdan noto'g'ri ko'rsatiladi. Mazkur dovon Ohangaron tumanining «Qorasuvyoqa»

MFY hududidagi Kandirsoydan Tojikiston Respublikasi So'g'd viloyatining Asht tumaniga oshib o'tiladigan yerda joylashgan. U Qurama yoki Chotqol tizmasidan Farg'ona vodiysiga olib boradigan boshqa dovonlarga nisbatan tekis va pastroq bo'lganligi uchun qishning qalin qorli kunlarida ham piyoda yoki ot va eshakda oshib o'tish mumkin. «Boburnoma»ning 1494 yoki 1495 yil voqealariga bag'ishlangan bobida shunday yozilgan: «Bir-ikki kundan so'ng Kandirlik doboni bila Axxi va Andijon sari azimat qildim» (Bo'yp, 1960; 127).

Yoki 1498 yil voqealariga bag'ishlangan bobda: «Xon (Yunusxon - I.Yo.) ham cherik tortib, Ohangaron jilg'asi bila kelib, Kandirlik dobonining tubiga tushganda men ham Xo'janddin borib, xon dodamni ko'rdim. Kandirlik dobonini oshib Axxi tarafig'a tushuldi» (Bo'yp, 1960; 148).

Bobur Shayboniyxonga bas keladigan lashkarga ega bo'lmagani holda nega Toshkent va O'ratepa oralig'ida qariyb uch yil o'zini xatarga solib sargardon yurdi. U vatanda qolishni, hech bo'lmaganida bobosi (onasi Qutlug' Nigorxonimning otasi) Yunusxon ko'magida bir parcha erga egalik qilib, qanoat bilan yashashni niyat qilgan edi. Ammo na dushmanlar va na qarindoshlar bu niyatni tushunmadilar:

Keldi ul vaqtgi, boshimni olib ketgaymen,
Olam ichra ayog'im yetganicha ketgaymen.
Istaram o'zni aziz elga ko'runmasliktin,
Necha o'zumni ulus ko'zida xor etgaymen.
Xalq yuz javr ila ishlar buyurur, kosh elning,
Ne yuzin ko'rgamenu ne so'zun eshitgaymen.
Har sori borsa bu devona ko'ngul, ayb etma,
O'yla devona emaskim, ani berkitgaymen.
Dema Boburki, netarsan bosh olib ketmakni,
Tengrining xosti mundoq esa men netgaymen
(Bobur, 2016; 54).

Darhaqiqat, kexsa Yunusxon nevarasiga birorta viloyatni (O'ratepa voliyligini) va'da qilgani holda o'g'illari Sulton Ahmad va Sulton Mahmudlar ta'sirida qarorini amalga oshirmoqqa ikkilanar, buning ortidan Shayboniyxon bilan yovlashish oqibatidagi harbiy to'qnashuvdan xavfsirar edi. Yigirma yoshga to'lib, ko'p iztiroblarni chekkan Bobur vaziyatni angladi: «... Viloyat yo'q, viloyat umidvorlig'i yo'q, navkar aksar tarqadi. ... Sargardonliqtin va nav' bexonumonliqtin jong'a ettim. Bu nav' xorliq va zorliq bila el bilguncha oyog'im etgancha ketsam yaxshi» (Bo'yp, 1960; 174).

Boburning Afg'onistonga ketishi oldidan Toshkent vohasida qilgan xayrli ishlaridan biri 1502 yilning ko'klamida Parkentga kelib, Samarqanddan bu yerga tashrif buyurgan Xoja Ubaydulloh Ahror hazratlari ziyoratlarida bo'lganligidir. Uning bu karomatgo'y avliyoga bo'lgan mehri va sadoqati Hindistonda yashagan yillarida ham so'nmedi. Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» asarida yozilishicha, «yuqori shon-shavkatli bobosi va saltanat nishonli otasining hazrat Xoja Ahrorga irodati bo'lgan Bobur podshoh ham bu ulug'lar xonadoniga

nisbatan izzat va ikromni soatma-soat oshirar va biron daqiqa bu ishni kanda qilib, gʻaflatda qolmas edi» (Нисорий, 1989; 123).

Xulosa qilib aytganda, Boburning Toshkent vohasidagi shaharcha va qishloqlarda kechgan ikki-uch yillik hayoti toj-taxt vorisi sifatidagi burch bilan jonajon vatanga mehr, ikkinchi tomondan safdoshlar xiyonati va kuch-qudratga ega boʻlgan qarindoshlarning porakandaligi tufayli yuz bergan sargardonlik oʻzga ellarga «yuz qarolik» bilan ketishi qahidagi qarorga olib kelgan. Va bu tahlikali damlar mazmuni ijodkor qalbida turli xil tugʻyonni qoʻzgʻatib, gʻazal va ruboiylar shaklida badiiy tajassumini topgan. Shoirning 1503 yildan boshlab yozilgan xotira, gʻazal va ruboiylarida xokisorona samimiyat, kuzatuvchan rostbayonlik va xalqona motivlar kuchayganligida Toshkent vohasida bobo va togʻalari bilan oʻtkazgan hamdamlik musohabalarining va bu goʻzal maskan tabiatining maʼlum darajadagi taʼsiri bordek tuyuladi, nazarimizda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2001. – 286 б.
2. Бинаи Камал-ад-дин Али. Шайбани-наме. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата: Наука, 1960. – 574 стр.
3. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Янги нашр, 2010. – 178 б.
4. Бобобеков Ҳ ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 1995. – 302 б.
5. Бобур. «Бобурнома». – Тошкент: Ўздавнашр, 1960.- 644 б.
6. Бобур. Ёз фасли, ёр васли. Ғазал ва рубоийлар. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2016. – 164 б.
7. Ҳасанхожа Нисорий. «Музаққири аҳбоб». Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси. – Тошкент: Халқ мероси, 1989. – 344 б.
8. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент: Фан, 1982. – 142 стр.

БАБУР – КЫРГЫЗСТАНДА

Муратов Абдыкерим Жаркынбаевич

Педагогика илимдеринин доктору, профессор

И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университети,

E-mail: bashredaktor@mail.ru

Алисултанова Нигора Абибуллаевна

филология илимдеринин кандидаты, улук мугалим

Андижан мамлекеттик педагогика институту

E-mail: alisultonovanigora@gmail.com

Аннотация: Захриддин Мухаммед Бабури – көрүнүктүү аскер башчы, мамлекеттик ишмер, акын жана мемуарист. Ал Борбор Азиянын, Индиянын, Ооганстандын XIV-XV кылымдагы саясий, географиялык, этнографиялык абалын «Бабури-наама» деген чыгармасында ар тараптуу чагылдырган. Мына ошол элдердин арасында кыргыздар да болгон. Макалада Бабуридин кыргыз эли, жери тууралуу жазгандары тууралуу айтылат жана алар азыркы учур менен салыштырылат.

Ошондой эле Бабуридин чыгармаларынын кыргызча которулушу жана кыргыз адабиятчылары тарабынан изилдениши тууралуу чакан обзор берилет. Бул акынга байланыштуу азыркы Кыргызстандагы аталыштар жөнүндө да сөз жүрөт.

Түйүндүү сөздөр: мемуар, үжүрө, атеисттик тарбия, элчи, комуз, дарбаза, минарет, түп нуска, роман, окуу китеп, энциклопедиялык чыгарма, рубай.

Аннотация: Захриддин Мухаммед Бабури – выдающийся полководец, государственный деятель, поэт и мемуарист. Политическое, географическое и этнографическое положение Средней Азии, Индии и Афганистана в XIV-XV веках он всесторонне отразил в своем произведении «Бабури-наама». Кыргызы были среди этих народов. В статье говорится о сочинениях Бабури о кыргызском народе и земле и сравнивается с современностью.

Также небольшой обзор перевода произведений Бабури на кыргызский язык и их изучения кыргызскими писателями. Ходят разговоры и об именах в современном Кыргызстане, связанных с этим поэтом.

Ключевые слова: мемуары, этюд, атеистическое воспитание, посол, комуз, ворота, минарет, оригинал, роман, учебник, энциклопедический труд, рубай.

Annotation: Zahriddin Muhammad Babur is an outstanding commander, statesman, poet and memoirist. He comprehensively reflected the political, geographical and ethnographic position of Central Asia, India and Afghanistan in the XIV-XV centuries in his work «Babur-naama». The Kyrgyz were among these peoples. The article talks about Babur's writings about the Kyrgyz people and land and compares them with the present.

A short review of the translation of Babur's works into the Kyrgyz language and their study by Kyrgyz writers is also given. There is also talk about names in modern Kyrgyzstan associated with this poet.

Keywords: memoirs, study, atheistic education, ambassador, komuz, gate, minaret, original, novel, textbook, encyclopedic work, rubaiyat.

Кыргыз жеринде жана Кыргызстанда Захриддин Мухаммед Бабур тууралуу көптөгөн эстеликтер жана эмгектер бар. Алардын бири – Ош шаарынын Сулайман-Таг деп аталган анчалык бийик эмес тоодогу эстеликтери. Бул Ак-Буура суусунун сол жээгиндеги тоону «Тахт-и Сулайман» («Сулаймандын тактысы») деп да аташат. Айрым булактарда Барака жана Банака дешкен. Ошол тоонун башына шаардын Чыгыш жагы алыстарга чейин абдан даана көрүнө турган жерге XVI кылымда Султан Бабур чакан ак үй (үжүрө) курдурган. «Бабур-наама» аттуу мемуарында ал тууралуу мындай жазат: «Дагы бир шаар – Ош. Ал Анжияндан төрт жыгач (бир жыгач алты километрге жакын аралык) аралыкта, түштүк-чыгыш тарабында (кыйла чыгыш тарабында десе да болот) жайгашкан, абасы эң сонун, агын суулары көп, мында жаз эң кооз келет. Оштун артыкчылыктары туурасында көптөгөн ылакаптар маалым.

Сепилдин түштүк-чыгышында Бара-Кух аттуу кооз тоо бар. Ушул тоонун чокусунда Султан Махмуд хан үжүрө тургузган. Андан төмөнүрөөк, тоонун урчугуна тогуз жүз экинчи (жаңы эсепте 1502-) жылы мен дагы алдында бастырмасы бар бир үжүрө там тургуздум. Анын үжүрөсү меникинен жогору турса да, меники кыйла жакшы жайгашкан: андан шаар да, шаардын айланасы да алаканга салгандай даана көрүнүп турат». [1. Бабур З.М., 2004; 465]

Бабурдун беш жүздөй жыл мурда жазылган ушул сөздөрү азыркы күндө Оштун туристтик-рекламалык буклеттеринде, шаар тууралуу тарыхый жана крайтаануучулук очерктерде, шаардагы билборддордо кеңири колдонулуп келет.

Бабурдун уста Фазилидин курган ошол үжүрөсү көп кылымдар бою тарыхый жай жана мусулмандар үчүн зыярат кыла турган жер болуп келген. Балалуу болбой жүргөн үй-бүлөлөр, төрөбөй жүргөн аялдар, турмуштан жолу болбой жаткан адамдар, жараткандан бир жакшылык тилегендер, алыс жолго чыгуучу мусапырлар, чоң иштерди баштай тургандар ушул жерге келип, куран окутуп, шайыктардын батасын алган. XX кылымдын 60-жылдарында советтик тоталитардык бийлик аябай күчөп, атеисттик тарбия элге динди каршы кылып турган чакта партиянын Ош областтык комитетинин демилгеси менен бул Бабурдун төрт жүз жылдай турган үжүрөсү 1968-жылы бир күндө эле бузулуп таштаган, элдин нааразы болушунан корккон бийлик милициянын күчүн пайдаланган. Кийин Москвадан Горбачевдин кайра куруу, ашкерелик саясаты жүрө баштаганда көптөгөн адамдардын талаптарынан улам 1991-жылы бул үй кайра калыбына келтирилген. Шаардын жүздөгөн студенттери, жумушчулары тоонун башына курулуш материалдарын кубаныч менен көтөрүп чыккан.

Бабурдун чыгармалары, анын ичинде «Бабур-наама» кыргыздар арасына эски китептер формасында эле тараган. Медреселерде, жеке диний кызматкерлерде исламий

билим алып жүргөн кыргыз балдары анын чыгармаларын эл арасында окуп берип калк ичине жайылткан.

«Бабур-нааманы» алгачкы жолу Төлөгөн Козубеков кыргыз тилине которуп, айрым үзүндүлөрүн «Кыргыздар» жыйнагына чыгарды. Бул баянда кыргыздар жашаган жерлер, алардын жашоо-шарты, тиричилиги да кеңири чагылдырылган.

«Бабур-намеде» дагы мындай фактылар бар: «Анжиян чөлкөмүндөгү көчмөн уруулардын ичинде Чаграк уруусу бар, ал беш-алты миң үй-бүлөдөн турган уруу. Алар Фергана менен Кашкардын ортосунда жашайт, аларда жылкы менен кой өтө көп. Букалардын ордуна топоз багышат, топоздору да көп».[2.Шериев Ж.2000;218] Чаграк – бул нойгут уруусунун курамындагы бир урук. Атактуу Жаңыл Мырза ушул нойгуттардан болгон.

Бабур жана кыргыздар темасын изилдеген Кыргыз Республикасынын Индиядагы элчиси болуп иштеп келген адабиятчы-академик Осмонакун Ибраимов. Ал Бабурдун Ош менен Ак-Бууранын суусу уктаса түшүнө кирерин, Так-Сулайман оюнан чыкпай, Алайдын тоолорун аралаганын бир нече жолу эскергенин, Өзгөндү кантип алганын, Мадыдагы чепти кантип басканын, Самарканга жортуул жасаарда аттын баркын билген тоолуктардан жоого минсе боло турган минден ашуун ат чогултканын баяндаганынан улам улуу жаангер менен кыргыздардын мамилеси болгонуна далил келтирет. «Захруддин Бабурду коштогон кыргыздар, алар черткен комуз, алар кийген ак калпак, ал гана эмес Дели шаарынын чок ортосунда жайгашкан Алай дарбаза менен Алай минарет биздин бабалардын баскан жолу укмуштуудай узун, ал эми калтырган издери алыскы Индияда да терең экендигин күбөлөп турат. Буга дагы бир жолу Улуу Моголдордун империясынын түзүүчүсү Захруддин Мухаммед Бабурдун «Бабур-наама» деген Охсфорд университети тарабынан такталып басылган, түп нускасынан англис тилине аябагандай так которулган, 1997-жылы оңдоп чыгарылган китебин окуганда өз көзүбүз менен ишене алабыз», - деп жазат О.Ибраимов.[3.Ибраимов О.]

Бабур тууралуу кеңири маалыматтар жазылган, анын өмүрүндөгү тримфун жана трагедиясын чагылдырган көркөм чыгарма – өзбек жазуучусу Пиримкул Кадыровдун «Жылдыздуу түндөр» романы. Романды кыргыз тилине партиянын Борбордук комитетинде инструктор, кийин Кыргызстандын Маданият министри болуп иштеген Акун Токтосартов которгон. 1990-жылы чыккан бул китептин нускасы да көп болуп, таралышы да жакшы болгон. Китепте «Ош» деген атайын бөлүм да бар.

Бабурдун өмүр баянын жана чыгармачылыгын изилдөө иштери кыргыз адабиятчылары тарабынан да колго алынган. Алардын бири филология илимдеринин кандидаты Жээналы Шериев болгон. Ал 1996-жылы чыккан «Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты» деген жана ошол окуу китептин 2000-жылы чыккан «Байыркы адабият тарыхы» деген экинчи басылышында Захруддин Мухаммед Бабурдун чыгармачылыгын кыргыз студенттерине кыйла ар тараптуу ачып берген.

Академик Абдылдажан Акматалиев «Байыркы орток түрк адабиятынын очерки» деген китебинде «Бабур-намени» талдап келип, аны «ар түрдүү элдердин тарыхы, этнографиясы, географиясы, жаратылышы, этикасы, моралы, каада-салты, көз карашы камтылган энциклопедиялык чыгарма» экендигин белгилейт. [4. Акматалиев А. 2001; 156.]

Бабурдун адамзатка калтырып кеткен дагы бир мурасы – анын лирикалары, анын ичинен рубайлери. Анда адамдын жашоосунун маңызы, мекен, эл жана инсан биримдиги өтө кылдат берилет. Бул рубайлердин айрымдары кыргыз тилине Маматибраим Жанибеков тарабынан которулган жана 150дөй рубайси бириктирилип өзүнчө китеп болуп да чыккан.

Айрым рубайлеринин кыргызчасы:

Ооматың келип алтын баш жетсе дөөлөткө,
Уу тырмак болуп элиңди салба мээнетке.
Беш күндүк өмүр, кыйшайра баштан ооматың,
Эчен жан өткөн күч менен элди жөөлөткөн.

Мындагы «оомат» деген, «уу тырмак» деген сөздөр өз функциясын туура таап, Бабурдун өксүк философиясын таамай туюндурат.

Же дагы:

Көрүнбөйт кыйры мекеним калган алыста,
Оюн-зоок, шаттык туулган жерде калышкан.
Мен өзүм каалап, көктүккө салып кеткенмин,
Шылтоо да, жол жок кайрылып артка барышка!

[5. Шериев Ж. 2000; 201]

Мында котормочу акындын алыс жердеги абалын өтө таамай сөздөр менен берип жатат, кыргыздар кээ бир адамдардын мүнөзүнө карата «көк», «көктүк» деген сөздөрдү колдонот, мына ошол сөздөр так табылга болгон.

Кыргыздар жана Кыргызстан өкмөтү Бабурдун ысымын ардактап келет. Ош шаарындагы С.М.Киров атындагы театрда 1992-жылы Бабурдын ысымы ыйгарылып, азыркы күндө Ош мамлекеттик академиялык өзбек музыкалуу драма театры деп аталат.

Ош шаарындагы №43, Ош областынын Араван районундагы №15, Жалал-Абад областынын №3 орто мектептери Захриддин Мухаммед Бабурдун ысымын алып жүрөт.

Айрыкча, Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романында «Алтын бешик» тукуму болгон Шералыны ошол тарыхый мезгилдин салты боюнча хан көтөрөт.

Шералы өзү да Амир Темирдин, Султан Бабырдын тукуму экендигин, таякеси Ажыбай элден сыр тутуп жүргөнүн улуу урматуу сыйлуу эл чогулган ак өргөөдө ачат.

— Султан Бабыр үй-бүлөсүн гана алып, аз гана кишилери менен качып жолго чыккан экен ошондо. Ошол кезде Сейде-Бак деген бир зайыбынын боюнда бар экен, айы-күнүнө жетишип турган чагы экен. Ошерде Сейде-Бак кылыч таянып отуруп көз жарып, уул табат экен. Ушинтип тегеретип ойлоп турушуп баланы жол боюна тагдырдын эркине таштап кетишмек болушат. Энесинин уузу менен оозантып, алтын сырлуу бешикке салып, үстүнө ак шайы оромол жаап, жуп аттанарда түтпөй Султан Бабыр наристенин маңдайына колунун учун тийгизип өөп, бир үшкүрүп, анан белиндеги каухар кемерин чечип бешиктин үстүнө арта таштайт.

Ошол таап алган адам баланы бешиги менен, кымбат баалуу каухар кемери менен айылга апкелет. Ошол кыргыз кыпчак уруктарынын жакшылары чогулуп, жети өлчөп бир кесип дегендей, баланын тагдырына ойлук кылышат экен.

— Кийин... о кийин... Султан Бабыр бүткүл Индстанга падишах болуп турган чагында быякка элчи жиберип, баласына суроо салдырган дейт. Издеп жүрүп, белгилерин айтып жүрүп, элчилер Алтынбешикти табышкан дейт. Бирок, баккан эл бербей койгон экен.[5. Касымбеков Т.712; 37]

Корутунду кылып айтканда, *Захриддин Мухаммед Бабур тарыхый улуу инсан катары географиялык жактан Кыргызтанда да изилденип келе жаткандыгын баса белгилеп кемекчибиз.*

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки. Окуу куралы. – Б.: 2001. – 156-б.
2. Бабур З.М. Бабур-баян. Которгон Т.Козубеков // китепте: Кыргыздар. 10 томдук. 2-т. Түз.: К.Жусупов, К.Иманалиев. – Б. «Учкун», 2004. – 465-б.
3. Ибраимов О. Бабур жана тоолук кыргыздар // <https://kmborboru.livejournal.com/217661.html>.
4. Шериев Ж. Байыркы адабият тарыхы. 2-бас. – Ош, 2000. – 218-б., 201-б.
5. Касымбеков Т.Сынган кылыч: Тарыхый роман. — Кайрадан иштелип, 5-бас.—Б.: Кыргызстан, 1998. —712 б.37-бетте.

MIRZO ULUG‘BEK VA BOBUR

Rajabova Burobiya

filologiya fanlari nomzodi,

yetakchi ilmiy xodim,

O‘z FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklor instituti.

Annotatsiya: Maqolada Boburning «Boburnoma» memuarida Mirzo Ulug‘bek siymosi bilan bog‘liq ma‘lumot va tasvirlar o‘rganilgan. Navoiyning «Majolis un-nafois» va «Farhod va Shirin» dostonida hamda Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» tazkirasida Mirzo Ulug‘bek haqida yozilgan fiqra, bob, lavha xarakteridagi ma‘lumotlarga ham murojaat qilingan.

Kalit so‘zlar: Temuriylar Uyg‘onish davri, buyuk siymo, memuar, tazkira, fiqra, tasvir va talqin, uslub, qiyosiy aspekt.

Annotation: The article examines the information and images associated with the figure of Mirzo Ulugbek in Babur's memoirs "Boburnoma". In the epics "Mazholis un-nafois" and "Farhad and Shirin" of Navoi and tazkir "Tazkirat ush-shuaro" of Davlatshah Samarkandi, information about Mirzo Ulugbek is also mentioned in the form of a verse, a chapter and a tablet.

Keywords: Timurid Renaissance, great figure, memoirs, tazkirah, fikra, image and interpretation, style, comparative aspect.

Аннотация: В статье изучены сведения об Улугбеке и изображение его облика в мемуарах Бабура «Бабура-наме», а также сведения и эпизоды в таких произведениях как «Собрание изящных», «Фархад и Ширин» Алишера Навои, «Тазкират уш-шуаро» Давлатшаха Самарканди, связанные с деятельностью учёного.

Ключевые слова: Тимуридский Ренессанс, великая личность, мемуар, антология, раздел, изображение и трактовка, сравнительный аспект.

Tarixiy va adabiy manbalarda Sohibqiron Amir Temur hamda temuriylar davrida, xususan, Mirzo Ulug‘bek davlat boshqaruvida Samarqandda ilm, fan, madaniyat, badiiy adabiyot yuksak darajada rivojlangani va poytaxt Renessans shaharga aylangani xususida muhim ma‘lumotlar yozilgan. Ushbu e’tirofning ba’zi jihatlarini biz Boburning «Boburnoma» memuari misolida tadqiq qilishga harakat qildik. Ammo Mirzo Ulug‘bek siymosining tarixiy, adabiy manbalarda yozilgan tasviri, u haqidagi tarixiy voqealar bayoni Boburgacha ham mavjud bo‘lgani va ularda berilgan tasvir, ma‘lumotlarda o‘zaro mushtaraklik kasb etishini hisobga olgan holda, memuarga murojaat qilishdan avval qiyosiy aspektda qisqa tarzda bo‘lsa ham, Alisher Navoiy va Davlatshoh Samarqandiyning Mirzo Ulug‘bek shaxsiga bo‘lgan qiziqishi, e’tiroflari va yozgan qimmatli ma‘lumot, tasvirlari bilan qiziqib ko‘rdik. Chunki, Navoiy, Davlatshoh Samarqandiy, Bobur Samarqandda ma‘lum muddat yashagan va madaniy ko‘tarilishni o‘z ko‘zlari bilan ko‘rgan adiblardir.

Navoiyning ixlosi Mirzo Ulug‘bekka juda baland bo‘lgan. U Samarqandda yashagan davrida Temuriy hukmdorning hayoti, buyuk shaxsi, uning Samarqand uslubida amalga oshirgan

bunyodkorlik ishlari, xususan, qurdirgan madrasa, masjid, rasadxonasini borib ko'rgan va u yozib qoldirgan ilmiy merosi bilan yaqindan tanish bo'lgan. U «Majolis un-nafois» va «Farhod va Shirin» kabi asarlarida buyuk donishmand haqida tarixiy hamda poetik lavha bitgan. Navoiy «Majolis un-nafois»ning Temuriylarga bag'ishlab yozgan 7-majlisida Mirzo Ulug'bekning 7 qiroat bilan Qur'oni karimni yod olgani, buyuk astronom sifatida 1018 ta yulduz to'g'risida «Ziji Ko'ragoniy»ni bitgani va asarning ilmiy muhitda hamon amalda, iste'molda ekanligi, rasadxona qurdirgani xususida to'liqlanib gapirgan. «Ulug'bek Mirzo — donishmand podshoh erdi. Kamolati bag'oyat ko'p erdi. Yetti qiroat bila Qur'oni Majid yodida erdi. Hay'at va riyoziyni xo'b bilur erdi. Andoqkim, Zij bitidi va rasad bog'ladi va holo aning Ziji oroda shoe'dur. Bovujudi bu kamolot gohi nazmg'a mayl qilur» [Навоий, 1996; 166].

«Farhod va Shirinda» esa muallif hakimlar Mirzo Ulug'bekning «Ziji Ko'ragoniyi» asari to'g'risida yana ming yillar davomida ilmiy va amaliy usulda tadqiqotlar olib borishi, sharhlar yozishi, uni ham hukmdor, ham hakim siymosida Shohg'arib Mirzo va boshqa temuriylarga ibrat qilib ko'rsatgani haqida ma'lumot, xabarlarni nazmda mahorat bilan yozgan [Навоий, 1991; 463].

Endi mavzumiz doirasida Navoiyning iste'dodli zamondoshi Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» asariga murojaat qilsak. Asarni o'qib-o'rganishimizga ko'ra, adib Navoiy kabi Mirzo Ulug'bek haqida alohida fiqra yozmagan. Kitobda bir yuz ellikdan ortiq shoir, adiblarning ijodi bilan bog'liq fiqralar bitilgan. Qizig'i shundaki, Mirzo Ulug'bek haqida tarixiy bayonlar, tasvirlar yoki uning siymosi, portreti bilan bog'liq chizgilari «Tazkirat ush-shuaro»da talaygina ekanligiga, muallifning ixlosi Navoiy kabi unga juda baland bo'lganiga guvoh bo'ldik. Ya'ni, o'ndan ortiq ijodkorlar haqida bitgan fiqrada Mirzo Ulug'bek haqida, uning buyuk siymosi, adabiyot, san'at, madaniyat namoyondalariga qiziqishi, hatto, ma'lum bir shoirlarning devonlarini o'zi shaxsan o'qib o'rganishi bilan bog'liq muhim xabarlarga ko'zimiz tushadi. Ayniqsa, buxorolik shoir Ismat Buxoriy to'g'risidagi fiqrada Davlatshoh Samarqandiy Mirzo Ulug'bek haqida shoir Ismat Buxoriydan ham ko'proq ma'lumot yozganini bildik. Uning ma'lumotida hukmdorning Samarqand taxtida o'tirib, adl, insof, himmat bilan Movarounnahrni qirq yil mustaqil idora qilishi, rasadxona qurishi, 1018 ta yulduz bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlari natijasi sifatida «Zichi Ko'ragoniy» («Ziji Sultoniy»)ni yozishi yoki uning rasadxonasida ilmiy, amaliy faoliyat olib borgan Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid kabi mashhur astronom olimlarning faoliyati bilan bog'liq tasvirlar berilgan.

Muallif Samarqandda u qurdirgan madrasani borib ko'rar ekan, «Ulug'bek Ko'ragon Samarqandda bir oliy madrasa ham bino qildikim, bezagi, afzalligi va ulug'vorligi jihatidan unga o'xshashi yetti iqlimda ham yo'qdir. Shu kunlarda u oliy madrasada yuzdan ortiq talaba o'qib, istiqomat qilmoqda», degan xabar yozgan. Bilishimizcha, asardagi ushbu ma'lumotni o'rgangan M.Shayxzoda «Mirzo Ulug'bek» tragediyasida uning badiiy talqinini mahorat bilan yaratgan [М.Шайхзода, 1994; 171].

Davlatshoh Samarqandiy Mirzo Ulug'bekning o'tkir farosati va xotirasi xususida gapirar ekan, uning qilgan ovlari aks etgan daftari yo'qolib qolishi va uning o'zi daftarni yoddan aytib kotibga qayta yozdirgani bilan bog'liq ibratli hikoyat berilgan, hikoyat muallif tilidan bayon qilingan, biroq Mirzo Ulug'bek nutqining keltirilgani ham lavhaga o'zgacha ruh bag'ishlagan.

Tazkirada Shayx Ozariy tilidan aytilgan hikoyat o'ziga xos bo'lib, unda ham Mirzo Ulug'bekning kuchli xotira, pok idrok sohibi ekanligiga guvoh bo'lamiz. Mazkur hikoyatda yillar o'tib

hukmdor bilan Shayx Ozariyning qayta uchrashuvi va birinchi boʻlib Mirzo Ulugʻbekning unga iltifot koʻrsatishi, oʻzaro muloqat va suhbatlari borasida gapirilgan.

Yana kitobning «Shayx Ozariy» fiqrasida Davlatshoh Samarqandiy unda yozgan xabarida hukmdorning birinchi muallimi bilan bizni tanishtiradi. Uning Mirzo Ulugʻbekka ustozlik qilganligi haqida taʼsirli «Mirzo Ulugʻbekning birinchi muallimi», degan yoqimli xabar bitgan.

«Mavlono Badaxshiy» fiqrasida muallif uning XV asrning yetuk shoirlaridan boʻlib, Ulugʻbek Mirzo davrida Samarqandda istiqomat qilgani va uning «madhida aytgan pokiza qasidaları bor», deb izoh yozar ekan, demak, oʻz davrida Mavlono Badaxshiy ham shoir Sakkokiy kabi hukmdorga qasida janrida sheʼrlar yozganidan xabar beradi.

Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirot ush-shuaro» asarida Mirzo Ulugʻbek haqida muhim xabarlari toʻgʻrisidagi fikrlarimizni davom qilar ekanmiz, birinchidan, u kitobning qasidanavis shoir asli ismi Abu Nizom Muhammadga bagʻishlagan «Falakiy Shirvoniy» fiqrasida tilga olgan va: «...Falakiy devonini pok tiynatli podshoh Ulugʻbek Koʻragon huzuriga kiritgan. U devonni oʻqib chiqib, maʼqul topgan va «Baqqol» degan gʻaroyib taxallusi bor ekanki, bu yaxshi emas» degan» [Давлатшоҳ Самарқандий, 1981; 55]. Yoki asarning shoir Sayfiddin Isfarangiy devonini Mirzo Ulugʻbek majlislarida mutolaa qilishi borasida lavha yozilgan.

Muallif «Amir Xusrav Dehlaviy» nomli fiqrada Mirzo Ulugʻbek nomi isteʼdodli ukasi Boysunqur Mirzo bilan birga tilga olingan va Boysunqur Mirzoning Amir Xusrav Dehlaviy «Xamsa»sini Shayx Nizomiy «Xamsa»sidan ortiq koʻrishini, Ulugʻbek Koʻragon esa Shayx Nizomiy «Xamsa»sini ortiq koʻrib mutolaa qilishi haqida gapirgan. Shu oʻrinda Bobur «Boburnoma»da otasi Umarshayx Mirzoning ham Shayx Nizomiy «Xamsa»sini, ham Xusrav Dehlaviy «Xamsa»sini sevib mutolaa qilishi haqidaga lavhani eslar ekanmiz, demak, temuriy hukmdorlarning xamsanavislarga va ularning «Xamsa» asarlariga befarq boʻlmaganidan voqif boʻlamiz [Бобур энциклопедияси, 2017; 466].

Bobur «Boburnoma»da Mirzo Ulugʻbek haqida bitgan maʼlumot va xabarlarni oʻqib-oʻrganar ekanmiz, Bobur bitiklarining baʼzilari Alisher Navoiy va Davlatshoh Samarqandiy bitgan maʼlumotlari bilan oʻzaro mushtaraklik kasb etgani yoki memuar asar uslubidan kelib chiqib farqli jihatlari ham borligini kuzatdik.

Temuriylar Uygʻonish davriga xos bunyodkorlik ishlarida Mirzo Ulugʻbek Mirzo faoliyati «Boburnoma»da buyuk bobosi Amir Temur bilan yonma-yon tilga olganini koʻramiz, bu holat, ayniqsa, memurning fozil shahar Samarqand tasvirida yaqqol koʻrinadi. Chunonchi: «Temurbekning va Ulugʻbek Mirzoning imoroti va bogʻoti Samarqand mahallotida koʻptur» [Бобур, 2002; 59].

Yana uning Samarqandda qurdirgan madrasa, xonoqohi, hamomi, islmiy va xitoy naqshlar uslubida solgan masjidi Muqattaʼsi xususida quyidagicha xabar yozilgan boʻlib, bu ham Mirzo Ulugʻbekning buyuk bobosi Sohibqiron Amir Temurdek koʻproq ijtimoiy xarakterdagi binolar qurdirganini koʻrsatadi: «Ulugʻbek Mirzoning imoratlaridin Samarqand qalʼasining ichida madrasa va xonaqohdur. Xonaqohning gunbazi bisyor ulugʻ gunbazdur, olamda oncha ulugʻ gunbaz yoʻq deb nishon berurlar. Yana ushbu madrasa va xonaqohgʻa yovuq bir yaxshi hammom solibtur, Mirzo hammomigʻa mashhurdur, har navʼ toshlardin farshlar qilibtur. Xuroson va Samarqandta oncha hammom maʼlum emaskim, boʻlgʻay. Yana bu madrasaning janubida bir masjid solibdur, masjidi Muqattaʼ derlar. Bu jihattin Muqattaʼ derlarkim, qitʼa-qitʼa yigʻochlarni

tarosh qilib, islamiy va xitoy naqshlar solibturlar, tamom devorlari va saqfi ushbu yo'sunluqtur. Bu masjidning qiblasini qiblasining orasida bisyor tafovuttur. G'olibo, bu masjid qiblasining samti munajjim tariqi bilan amal qilibturlar» [Bo'gyp, 2002; 60].

Ma'lumki, Bobur asarida Temuriylarning 140 yil Samarqand taxtida o'tirib davlat boshqargani haqida ham alohida gapirgan va sulolaning boshqaruv tarixi bilan bog'liq tasvirda o'zini «men» deb tilga olgan, chunki Bobur qisqa muddatga bo'lsa-da, Samarqand taxtini 3 marta egallagan va bu bilan umrining oxirigacha faxrlanib yurgan. Shu davrda u poytaxt shahar infrotuzilmasini yaxshi o'rgangan va shaharda qurilgan muhim ijtimoiy xarakterdagi binolarni borib ko'rish baxtiga muyassar bo'lgan. Boburni Samarqandda Navoiy va Davlatshoh Samarqandiy singari mahliyo aylagan, hayratga solgan binolardan biri, bu – Mirzo Ulug'bek qurdirgan rasadxonadir. Bobur Navoiy va Davlatshoh Samarqandiydan farqli holda rasadxona qurilgan tarixiy geografik toponim nomini ham aniq aytgan. Chunonchi: «Yana bir oliy imorati Pushtayi Ko'hak domanasida rasaddurkim, Zich bitmakning olatidur. Uch oshyonlikdur. Ulug'bek Mirzo bu rasad bila «Ziji Ko'ragoniy»ni bitibturkim, olamda holo bu Zij musta'maldur. O'zga Zij bila kam amal qilurlar. Mundin burun «Ziji Elxoniy» musta'mal erdikim, Xoja Nosir Tusiy Halokuxon zamonida Marog'ada rasad bog'latibtur. Halokuxondurkim, Elxon ham derlar. G'olibo, olamda yetti-sekkiz rasad besh bog'lamaydurlar. Ul jumladin biri, Ma'mun xalifa rasad bog'labturkim, «Ziji Ma'muniy»ni andin bitibturlar. Bir Batlimus ham rasad bog'labtur. Yana bir Hindustonda raaja Bikramajit hindu zamonida Ujjayn va Dhardakim, Malot mulkidur, holo Mandug'a mashhurdur, yana bir rasad qilibturlar, holo hindularning musta'mal Hindustonda ul Zijdur. Bu rasadni bog'lag'oni ming besh yuz sakson to'rt yildur. Bu ul Zijlarg'a boqa noqisroqtur» [Bo'gyp, 2002; 60]. Ma'lumotdan ko'rinadiki, Bobur Samarqandda Ulug'bek Mirzo qurdirgan rasad va u bitgan Ziji sabab, u rasad hamda Zijlar tarixini yaxshi o'rgangan. Ularning har biriga qiyosiy aspektda batafsil ma'lumot berishga harakat qilgan. Agar asar xarakteridan kelib chiqib fikrlaydigan bo'lsak, tasvirdagi bunday batafsillik, tarixiylik Navoiy va Davlatshoh Samarqandiy ma'lumotida ko'zga tashlanmaydi.

Sohibqiron Amir Temur Samarqandda o'ndan ortiq bog'lar barpo qilgan. Bobur «Boburnoma»da buyuk bobokalonining barpo qilgan bog'lari xususida ma'lumotlar yozgan, o'zi ham yurishlari davomida ko'rgan yo qarovsiz qolgan bog'larni qayta obod qilgan, Agrada bog'lar barpo qilgan. Mirzo Ulug'bekning Pushtai Ko'hakda barpo qilgan «Bog'i maydon» va ushbu bog'ning markazida qurgan Chilustun imorati, yana bir bog' hamda bog'da qurilgan ayvon, ayvon ichida o'rnatilgan tosh taxt, Chinnixona kabi obod manzillar haqida tartib bilan ma'lumotlar yozgani Mirzo Ulug'bek davri va Samarqand tarixni o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi deb baholash mumkin. O'qiymiz: «Yana Pushtayi Ko'hakning domanasida g'arb sari bog'e solibtur, Bog'i Maydong'a mavsum. Bu bog'ning o'rtasida bir oliy imorat qilibtur, Chilsutun derlar, du oshyona, sutunlari tamom toshdin. Bu imoratning to'rt burchida to'rt manordek burjlar qo'poribdurlarkim, yuqqorig'a chiqar yo'llar bu to'rt burjdindur. O'zga tamom yerlarda toshdin sutunlardur. Ba'zini morpech xiyora qilibturlar. Yuqorig'i oshyonining to'rt tarafi ayvondur, sutunlari toshdin. O'rtasi chordara uydur. Imorat kursisini tamom toshdin farsh qilibturlar. Bu imorattin Pushtayi Ko'hak sari domanada yana bir boqcha solibtur, anda bir ulug' ayvon imorat qilibtur. Bu ayvonning ichida bir ulug' tosh taxt qo'yubtur, tuli taxminan o'n to'rt-o'n besh qari bo'lg'oy, arzi yetti-sakkiz qari, umqi bir qari. Mundoq ulug' toshni xeyli yiroq yo'ldin

kelturubturlar. O'rtasida darz bo'lubtur. Derlarkim, ushbu yerda keltirgandin so'ng bu darz bo'lg'ondur. Ushbu bog'chada yana bir chordara solibtur, izorasi tamom chiniy, Chinixona derlar. Xitoydin kishi yiborib kelturubtur» [Бобур, 2002; 60]. Ko'rinadiki, Bobur ushbu tasvirda yozgan ma'lumotlarni bittalab o'rgangan, uning «Xitoydin kishi yiborib kelturubtur» degan ma'lumoti fikrimiz isbotidir.

Xulosa shuki, birinchidan, Boburning «Boburnoma» memuarida Mirzo Ulug'bek haqida bitilgan ma'lumotlar turli xarakterda bo'lib, biz uning Samarqandda amalga oshirgan aql va qo'l ixtirolari bilan bog'liq ma'lumot tahlili bilan cheklandik. Ikkinchidan, Navoiy, Davlatshoh Samarqandiy asarlarning Bobur bitiklariga hamohang bo'lgan lavhalar ekanligi va Samarqandda ma'lum muddat yashagan va madaniy ko'tarilishni o'z ko'zlari bilan ko'rgan adiblar bo'lgani uchun tilga oldik.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1996, 166-бет.
2. Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. МАТ. 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991, 463-бет.
3. Мақсуд Шайхзода. Мирзо Улуғбек (Трагедия). –Тошкент: Ўқитувчи, 1994. 171-бет.
4. Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Тошкент: Фафур Фулом номидага Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 55-бет.
5. Бобур энциклопедияси. –Тошкент: Шарқ нашриёти, 2017. 466-бет
6. Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ нашриёти, 2002. 46-бет.

BOBUR, FANOIY VA QITOLIY

Mahmudov Jasurbek

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

O'zbekiston Milliy universiteti,

E-mail: jasurbekm@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada «Boburnoma»dagi Kamoliddin Husayn Fanoiy va uning asari «Majolis ul ushshoq» asari haqidagi ma'lumotlar hamda undagi Pahlavon Mahmudga nisbat berilgan g'azal maqta'idagi Qitoliy taxallusi haqida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: «Boburnoma», Pahlavon Mahmud, Qitoliy, taxallus, adashish.

Abstract: The article discusses the information about Kamaliddin Husayn Fanai and his work «Majalis ul ushshak» in «Boburnoma», as well as the nickname Qitoli in the ghazal praise attributed to Pahlavon Mahmud.

Keywords: «Boburnoma», Pahlavon Mahmud, Qitoli, alias mistake.

Аннотация: В статье рассматриваются сведения о Камолиддине Хусейне Фанои и его произведении «Маджалис ул-ушшак» в «Бабурнаме», а также прозвище Китали в конце газела приписываемой Пахлавану Махмуду.

Ключевые слова: «Бабурнаме», Пахлаван Махмуд, Китали, псевдоним, ошибки, разночтение

Ma'lumki, tarixda juda ko'plab tazkiralari bitilgan va ularda keltirilgan ma'lumotlar ham bir-birini takrorlamaydi. Bu holat ba'zida shoir-u yozuvchilar to'g'risidagi ma'lumotlarning har xil berilishiga, ba'zi ism va taxalluslarning o'zgarib ketishiga ham sabab bo'lgan. Pahlavon Mahmudga nisbat beriladigan Qitoliy taxallusi bilan bog'liq holatni ham shunday anglashilmovchiliklar qatoriga qo'shish mumkin.

Pahlavon Mahmud hayoti va ijodini izlanishlari jarayonida Kamoliddin Husayn Fanoiyning «Majolis ul-ushshoq» tazkirasidan ham foydalangan adabiyotshunos olim T.Jalolov unda keltirilgan ma'lumotlar asosida quyidagi mulohazalarni bildirgan: «Otashkada» va «Qomus ul-a'lom»da esa Pahlavon Mahmudni jangovor, jangjo'y, harbiy, urushqoq ma'nosida «Qitoli» laqabi bilan tilga oladilar...

«Majolis ul-ushshoq» tazkirasida keltirilgan bir g'azalida Pahlavon Mahmud «Qitoli» laqabini ham taxallus o'rnida ishlatgan. Chunonchi:

*Daste namerasad chu Qitoli ba zulfi yor,
Quvvat zi po-u zo'r bozu nihodaem»*

[Pahlavon Mahmud, 1979: 17]

Olimning xulosasiga ko'ra, «Majolis ul-ushshoq»da Pahlavon Mahmudga nisbatan «Qitoliy» (mazmunan qatl qiluvchi, o'ldiruvchi, jallod ma'nolarini beradi) taxallusiga ega bo'lgan.

Lekin javonmardlik tariqatining namoyandasiga (faoliyati doimo insonlarga yaxshilik qilish, yaxshi o'y, yaxshi ish va yaxshi so'zlar bo'lgan insonlarga) nimagadir bu taxallus mos emasdek tuyuladi. To'g'ri, o'z nafsini o'ldiruvchi, o'z nafi qotili sifatida ushbu taxallusni oqlash mumkin, lekin manbashunoslik nuqtai nazaridan olganda ushbu nomning aynan qaysi manbadan olinganligini bilish, taxallusning to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlash maqsadida izlanishlar olib bordik.

O'zbekiston Fanlari Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik qo'lyozmalar instituti xazinasida «Majolis ul-ushshoq» asarining 10 dan ortiq nusxalari saqlanayotgan bo'lib, ular asosan 3362, 3363, 4835, 11347, 14497, 13787, 15469 singari (jami 10 tadan ortiq) qo'lyozma va toshbosma nusxalardir. Ba'zi katalog (fehrist)larda Kamoliddin Husayn Fanoiyga, ba'zilarida Husayn Boyqaroga nisbat berilgan mazkur asar nusxalarini ko'zdan kechirar ekanmiz, «Pahlavon Mahmud zikri» bo'limining hech birida mazkur g'azal maqta'sida Qitoliy taxallusini uchratmadik, ya'ni barcha nusxalarda mazkur g'azal oxirida Fanoiy taxallusi keltirilgan. Shuningdek, Eronda G'ulomrizo Tabotaboij Majd tomonidan nashrga tayyorlangan Amir Kamoliddin Husayn Gozurgohiy - Fanoiyning «Majolis ul-ushshoq» tazkirasida ham mazkur o'rinda Qitoliy taxallusi emas, balki Fanoiy taxallusi keltirilganining guvohi bo'ldik [Amir Kamoliddin Husayn Fanoiy – Gozurgohiy, 1376 /1997, 198].

Demak, Qitoliy taxallusi haqidagi xulosalar ham bahstlab bo'lib, bu haqda shunday xulosa chiqarish mumkin: Bizningcha, kotib tomonidan yozilgan فَنَائِي (Fanoiy) taxallusini kimdir قتَالِي Qitoliy tarzida o'qigan. Agar arab alifbosida Fanoiy so'zidagi «fe» va «nun» harflari ustiga qalinroq nuqta qo'yilsa, o'quvchi uni Qitoliy deb ham o'qishi mumkin. Bizningcha, ana shu holat Fanoiy taxallusini Qitoliy deb o'qilishiga sabab bo'lgan. Kamoliddin Husayn Fanoiy shoir sifatida «Majolis ul-ushshoqning ko'pgina o'rinlarida o'zidan she'rlar ham qo'shib ketgan. Jumladan, «Pahlavon Mahmud zikri» da ham mazkur g'azal aslida Fanoiyning o'z qalamiga mansub bo'lib, tadqiqotchilar adashib uni Pahlavon Mahmud Puryorvaliyga nisbat berib kelishgan. Ana shu chalkashlik tufayli, XVIII-XIX asrlarda yozilgan tazkiralarda Pahlavon Mahmudga yana bir yangi taxallus qo'shildi. Vaholanki, aynan g'azal yozib, taxallus ishlatmagan bir shaxs uchun bunday taxallusning keragi yo'q, albatta. Natijada keyingi davr, ya'ni XVIII asrdan keyingi yozilgan manbalarda Pahlavon Mahmudga mazkur taxallus tirkalib kelingan.

Xullas, manbalarga yuzaki qarash, ularni noto'g'ri talqin qilish tufayli adabiyotshunosligimizda turli xil ixtilofli fikrlar, noto'g'ri xulosalar paydo bo'lganki, natijada biror shaxs va uning hayoti haqida aniq to'xtamga kelish qiyin bo'lib qolmoqda. Misol tariqasida aytish mumkinki, fikr yuritayotganimiz «Majolis ul-ushshoq» tazkirasining muallifi haqida ham haligacha aniq bir to'xtamga kelinmagan.

«Majolis ul-ushshoq»da Pahlavon Mahmud nomidan keltirilgan bir g'azal bo'lib, aslida bu asar muallifi Kamoliddin Husayn Fanoiyga tegishlidir. Chunki hozirgacha hech bir manbada Pahlavon Mahmudning bunday g'azali borligi eslab o'tilmagan. Ikkinchidan, «Majolis ul-ushshoq» debochasida ta'kidlanganidek, Kamoliddin Husayn Fanoiy asar mobaynida o'zining, Amir Xisrav Dehlaviyning va boshqa shoirlarning baytlarini mos joylarga yozib ketgan. Shu o'rinda Pahlavon zikri oxirida Xisrav Dehlaviyning masnaviysi keltirilganini eslash fikrimizni tasdiqlaydi.

Bundan ma'lum bo'ladiki, Pahlavon Mahmud tilidan keltirilgan mazkur g'azal aslida Kamoliddin Husayn Fanoiyning o'ziga mansub bo'lgan. Bizningcha, Hindistonlik olim Oftobroy Lakhnaviy mazkur g'azaldagi taxallusga asoslanib, Pahlavon Mahmudni Fanoiy taxallusi ostida keltirgan. Vaholanki, boshqa hech bir tazkirada ushbu taxallus uchramaydi. Uchinchidan, «Qomus ul-a'lom»da Fanoiy taxallusli shoirlar haqida eslanar ekan, «Fanoiy – Eron shuarosindan besh kishining muxallasi (taxallusi)dir», deyiladi, ammo mazkur beshlik orasida Pahlavon Mahmudni keltirilmaydi. Lakhnaviyning «Riyozi ul-orifiy»da esa Fanoiy taxallusi bilan kelganlar oltita bo'lib, birinchisi Pahlavon Mahmuddir. Demak, shundan ham ma'lum bo'ladiki, «Riyozi ul-orifiy»da Fanoiy taxallusli shoirlar bittaga ko'payib ketgan va bu «Majolis ul-ushshoq»dagi g'azal bilan bog'liq holda paydo bo'lgan, degan fikrdamiz.

Mazkur tazkirada Pahlavon Mahmud haqida quyidagicha ma'lumot keltirilgan: «**Fanoiy** (فنايي) – asli Xorazmdan bo'lib, ismi Pahlavon Mahmuddir va Pirmoivaliy (پيرمائي ولي) nomi bilan mashhurdir. Uning jismoniy va ruhoniy qudrati haqidagi ovozlari jahonga yoyilgan bo'lib, o'z davrining benaziri erdi. Volahu Dog'istoniy uni «qof» harfi bilan «taxallusi Qaboii (قبائي) deb yozadi (yana Xudo bilguvchiroq). Alqissa, vafotlari etti yuz yigirma ikkida sodir bo'lgan...»[Oftobroy Lakhnaviy, 1361 h.sh, 1402 h. Q., 1982 mil. 104-105.]

«Majolis ul-ushshoq» haqida «Boburnoma»da keltirilgan quyidagi jummalarga diqqatni qaratsak: «Yana Kamoliddin Husayn Gozurgohiy edi, agarchi so'fiy emas edi, mutasavvif edi. Alisherbek qoshida mundoq mutasavviflar yig'ilib, vujud va samo' qilurlar ekan. Aksaridin muning usuli yaxshiroq ekan.

Bir tasnifi bor: «Majlis ul-ushshoq»* otliq. Sulton Husayn mirzoning otiga bog'lab bitibdur, bisyor sust va aksar yolg'on va bemaza, beadabona harflar bitibtur. Andoqkim, ba'zidin tavahhumi kufrdur. Nechukkim, xeyli anbiyoni va avliyoni majoziy oshiqlikka mansub qilib, har qaysig'a ma'shuq va mahbube paydo qilibtur...

Ushbu Kamoliddin Husaynning xushomadidin Zunnun Arzun «Hizabrullo»ga mulaqqab bo'ldi» [«Boburnoma», 1990: 158-159.].

Zahiriddin Muhammad Boburga hamohang tarzda biz ham «ushbu Kamoliddin Husaynning xushomadidan Pahlavon Mahmud ham «Fanoiy»ga va ham «Qitoliy»ga mutaxallas bo'ldi» deymiz. Zero, adabiyotshunos T.Jalolov hamda bir qator Eron olimlarining noto'g'ri talqini bilan g'azal maqta'sidagi Fanoiy taxallusi Qitoliy deb o'qilgan bo'lsa, Oftobroy Lakhnaviy g'azalni Pahlavon Mahmudga nisbatan keltirib, Pahlavon Mahmudga Fanoiy taxallusi berilgan.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Pahlavon Mahmud. Ruboiylar.– T.:Adabiyot va san'at nashriyoti.-1979.
2. 1376 (1998) به کشش غلام رضا تباتبای مجد. تهران/. امیر کمال الدین حسین گازرگاهی. مجالیس العشاق. S. 163-164. Amir Kamoliddin Husayn Gozurgohiy. Majolis-ul-ushshoq. Ba kushesh G'ulomrizo Tabotaboii Majd. – Tehron, 1376 /1997.
3. Tazkirai «Riyozi ul-orifiy». Ta'lif: Oftobroy Lakhnaviy, ba tas'hihi Sayyid Xusomiddin Roshidiy, az enteshoroti markaziy tadqiqoti forsiy Iron va Pokiston, xurdod 1361 xurshidiy, 1402 hijriy qamariy, 1982 milodiy. – B. 104-105.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma», – T.: «Yulduzcha», -1990. –B.158-159. (Xattot adashib «Majolis»ni «Majlis» tarzida keltirgan).

IBROHIM HAQQUL – BOBURSHUNOS

Jo'rayeva Sobira Eshqurbonovna

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta o'qituvchi
O'zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya: Maqolada Adabiyotshunos olim, munaqqid ustoz Ibrohim Haqqulning boburshunoslikda qo'shgan hissasi, ilmiy – estetik qarashlari yoritib berilgan. I. Haqqul nafaqat Navoiyshunos, balki boburshunos sifatida ham shoir ijodining nozik qirralarini talqin va tadqiq etib, o'zbek adabiyotining rivojiga ulkan hissa qoshdi. Uning o'lmas asarlari adabiyotimiz durdonasi sifatida kelajak avlodga meros bolib qoladi.

Kalit sozlar: Девон, ғазал, ташбех, адабий, Bobur, iste'dod, ustoz.

Annotation: In the article, the contribution of literary critic Ibrahim Haqqul to Babur studies, his scientific and aesthetic views are highlighted. I. Haqqul made a great contribution to the development of Uzbek literature by interpreting and researching the subtle aspects of the poet's work not only as a Navoi scholar, but also as a Babur scholar. His immortal works will be inherited by future generations as masterpieces of our literature.

Keywords: Devon, ghazal, allusion, literary, Babur, talent, teacher.

Аннотация: В статье освещается вклад учёного литературоведа, наставника Ибрахима Хаккула в изучении наследия Бабура и его научно-эстетический взгляд на эту тему. И.Хаккул как учёный по изучению наследия великого Навои, также изучив тонкие черты жизни и творчество Бабура, внёс весомый вклад в развитии узбекской литературы. Его бесценные произведения как шедевры узбекской литературы станет наследием для будущего поколения.

Ключевые слова: Девон, газал, Бабур, таланта, учитель, намек, литературный

Zahiriddin Muhammad Bobur deganda ko'z oldimizda o'zbek adabiyotining Alisher Navoiydan keyingi buyuk namoyandasi gavdalanadi. Bobur ijodi mumtoz so'z san'atining Navoiydan keyingi alohida bosqichni tashkil etadi. Navoiy va Bobur o'zbek mumtoz adabiyotidagi muazzam ikki cho'qqi. Bu cho'qqi buyuk xalq qalbi va ruhidan yuksalgan. Ha, ikki buyuk shoir ko'nglini bir ipga bog'lab, yagona maqsadga birlashtirgan- so'z, adabiyot, millat, adolat va haqiqatdir. Bobur shunday buyuk zotdirki, u nafaqat o'z xalqining asl farzandi, millatining iftixori, balki, bir mamlakat doirasidan chiqib umumbashariyatga daxldor zot sifatida asrlar davomida ulug'lanib kelmoqda.

Buyuk shaxs – Bobur ijodiyotini o'rganish, uni shoir qalb qo'ri ila his eta olish jahon adabiyotshunosligining bosh mavzularidan edi. Bu boradagi ilmiy izlanishlar ko'p yillik tarixga ega bo'lsada, uni yangi manbalar bilan to'ldirishga va boyitishga xizmat qiladigan noyob asrlar kamchilikni tashkil etar edi. Bu ulug'vor ishning tashabbuskori navoiyshunoslik va boburshunoslikda keng qamrovli tafakkuri va noyob tadqiqotlari bilan ulkan hissa qo'shgan adabiyotshunos olim ustoz Ibrohim Haqquldir. Abduqodir Hayitmetov ta'kidlaganlaridek,

«Ibrohim Haqqul tadqiqotlarining boshqa ko'p tadqiqotlardan ajralib turadigan jihatlaridan biri – u o'zbek adabiyoti tarixini, xususan , undagi mahorat masalalarini shu adabiyot doirasida emas, jahon adabiyoti kontekstida adabiy aloqalar yo'nalishida , o'rni kelganda zamonaviy adabiyot bilan yonma yon qo'yib tekshiradi. Shu nuqtai nazardan uning o'zbek adabiyoti namunalarning ayrim faktlarini goh fors-tojik, goh yevropa, goh rus adabiyotlaridagi fakt va holatlar bilan yonma-yon qo'yib, qiyoslab, ular haqida fikr mulohaza yuritishi ijobiy hodisadir» [A. Hayitmetov, 2019;15]. Bir so'z bilan aytganda, Ibrohim Haqqulning ilmiy chirog'i kuchini ko'rsatadigan quvvat manbalari rang-barang va sermiqyos.

Ustoz Ibrohim Haqqul ijodida Bobur siymosi alohida ulug'vorlik kasb etadi. Uning she'riyatidan ilhom oladi, chin qalb ila yondashib, hayratlanarli tahlil va talqinlarni o'quvchiga etkazadi. Munaqqid Bobur ijodi haqida shunday deydi; «Boburning taqdiri va salohiyati tunganmas bir ilhom manbai. Shu boisdan ham kelajakka ishonch bilan boqishga haqlimiz»[I. Haqqul, 2006; 39]. Ibrohim Haqqul Bobur she'riyati masalalarini talqin etar ekan, Bobur ijodidagi har bir she'riy janrning poetikasiga alohida e'tibor qaratadi. Xususan, uning «O'zbek adabiyotida ruboiy» kitobida Bobur ruboiylari poeziyaning gultoji ekanligini ta'kidlaydi:

Sen gulsenu men haqir bulbuldurmen,
Sen shulasenu, ul shulag'a kuldurmen.
Nisbat yoq deb ijtinob aylamakim,
Shohmen elga , vale senga kuldurmen.

Olim shoir ruboiysini shunday ohorli tahlil qiladiki, go'yo so'z durlaridan marjon tiza boshlaydi. «Bu ruboiy buyuk tuyg'u - muhabbat haqida. Tanosib qoidasiga ko'ra, endi she'rga ma'no tomondan shu so'zga ulfat bo'la oladigan so'z yo obrazni olib kirish kerak. Bu unga mushkul ish emas. Adabiy an'anaga binoan «gul»ga «bulbul»ni yondash keltirish mumkin. Bobur ham shu taomilni buzmay, misrani «sen gulsenu , men haqir bulbuldurmen» degan tarzda tuzadi. Demak, birinchi misradagi gul va haqir bulbul mafhumlarining yonma- yon kelishida tanosub san'ati bevosita o'z funksiyasini bajardi. Endi ikkinchi satrga e'tibor qilaylik. Shoir gul va haqir bulbul nisbati bilan bog'liq gapni rivojlantirib, ma'lum bir poetik xulosalarga kelishi mumkin edi. Biroq u oz badiiy niyatiga parallel tanosublar orqali erishmoqchi...»[I. Haqqul, 1981; 81] Tahlilni kuzatar ekanmiz, shoir ruboiylari poetikasi va badiiy mahoratini anglab yetamiz.

Bori elg'a yaxshilig' qilg'ilkim, mundin yaxshi yo'q,
Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig'.

Olim Bobur asarlarini sharhlab shunday ilmiy xulosalar chiqaradi:

«Bobur Sharq she'riyatining qadimiy janri bo'lmish ruboiyning ma'no olami, ruhi va ohanglarini yangilay olgan edi. U ruboiy shaklining imkoniyat va talablariga asoslanib, o'zbek ruboiylarini yangi taqdir, yangi fikr-qarash, yangi-yangi obrazli tasvir va badiiy buyoqlar bilan boyitdi. Boburning ruboiylari – uning dil izhori, dard, hasrat va armonlarining ochiq bayoni, yurt hijroni, davr, zamon va inson toleyi haqidagi ishqiy, falsafiy, irfoniylarining haqqoniy ifodasidir» [I. Haqqul, 1981; 76]

Ustozning «Davron meni o‘tkardi sari somondin» (2006y), Bori elg‘a yaxshilig‘ qilgilki mundin yaxshi yo‘q», (2004), Davlatg‘a etib, mehnat elin unutma...(2004), «Ko‘ngli tilagan murodig‘a etsa kishi» (2005) kabi adabiy suhbatlarida Bobur shaxsiyatini yoritishda ilmiy xulosalar chiqaradi va bunda ilmiy mushohadalar ko‘plab uchraydi:

«Bobur shaxsi haqida gapirganda, shoir desangiz Bobur zo‘r shoir, adib desangiz – benazir adib, olim desangiz – kehg qamrovli teran olim. Mutafakkir salohiyati ham tengsiz. Uning davlat arbobi – podshohlik iqtidori, sarkardalik matonatiga esa dunyo tan bergan» [I.Haqqul, 2006; 33].

Ibrohim Haqqulning qiziqarli, o‘ziga xos, bir-biriga o‘xshamaydigan, bir- birini takrorkamaydigan, adabiyotshunoslikning deyarli barcha yo‘nalishdagi tadqiqotlarni namoyon qiluvchi o‘ttizdan ortiq kitoblari (monografiya, risola, esse, lavha) va bir necha yuzlab maqolalari uning haqiqiy zabardast olimligini ko‘rsatadi. Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, Ustoz Ibrohim Haqqul navoiyshunos, tasavvufshunos, yassaviyshunos bo‘lishi bilan bir qatorda boburshunos olim sifatida ham o‘zbek adabiyotida o‘z o‘rniga ega ekanligi, shubhasizdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mohiyatga Muhabbat . – Toshkent: Tafakkur, 2019 y
2. Haqqulov I. Kim nimaga tayanadi. – Toshkent: Zarqalam, 2006.
3. Haqqulov I. O‘zbek adabiyotida ruboiy. – Toshkent: Fan, 1981.
4. Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида (Навоий сабоқлари). – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 224 б.
5. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш (2-китоб). – Тошкент, 2011. – 200 б.
6. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш (3-китоб). – Тошкент: Тафаккур, 2016. – 224 б.
7. Ҳаққул И. Ғазал гулшани. – Тошкент: Фан, 1991. – 65 б.
8. Ҳаққул И. Мушоҳада ёғдуси. II. – Тошкент: Тафаккур, 2019. – 254 б.

SIROJIDDIN SAYYIDNING “YUZ OH, ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR”
DOSTONI XUSUSIDA

Bahriddinova Dildora Bahriddinovna,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
O'zbekiston Milliy universiteti katta-o'qituvchisi
E-mail: dildora6581042@gmail.com

Xolmonova Sadoqat Abdubannoyevna,
O'zbekiston Milliy universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrası
II-bosqich tayanch doktoranti
E-mail: sadoqat87@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada shoir Sirojiddin Sayyidning “Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur” dostoni xususida soʻz yuritilgan boʻlib, unda asarning janr xususiyatlari, badiiyati, Bobur hayotining eng muhim jihatlari tasviri tahlil etilgan. Dostonda epik olam manzarasi lirik “men” dunyosi orqali ifodalangan. Unda Bobur shaxsi asosiy obʼekt qilib olingan. S.Sayyid Bobur obrazini yaratish asnosida tarixiy voqea-hodisalrga munosabat bildiradi, buyuk shaxs dramatik kechinmalarini qalbidan oʻtkazadi, koʻhna tarix voqeliklarini bugungi inson nuqtai nazaridan turib baholaydi. Shoir dostonida Bobur hayotining eng asosiy dramatik nuqtalarini, keskin burilish pallalarini tanlab oladi va qahramon ruhiyatini mahorat bilan tasvirlaydi.

Kalit soʻzlar: Bobur, Sirojiddin Sayyid, doston, obraz, dramatism, tarixiylik, badiiy voqelik, qahramon ruhiyati, mahorat.

Annotation: The article tells about the work "A Hundred Sighs, Zahiriddin Muhammad Babur" by the poet Sirojiddin Sayid and analyzes the features of the genre of the poem, its artistry and the image in it of the most important aspects of Babur's life. In the poem, the epic picture of the world is presented through the world of the lyrical "I". Babur's personality is chosen as the main object. S. Sayid, creating the image of Babur, expresses his attitude to historical events, comprehends the dramatic experiences of a great personality, evaluates the events of ancient history from the point of view of today's person. The poet selected for his work the most important dramatic moments of Babur's life, sharp turning points and masterfully portrayed the spiritual world of the hero.

Keywords: Babur, Sirojiddin Sayid, poem, image, drama, historicity, artistic reality, hero's spiritual world, mastery.

Аннотация: В статье повествуется о произведении «Сотня вздохов, Захириддин Мухаммад Бабура» поэта Сирожиддина Сайида и анализируются особенности жанра поэмы, ее художественность и изображение в ней самых важных сторон жизни Бабура. В поэма эпическая картина мира представлена через мир лирического «я». Личность Бабура избрана как основной объект. С.Сайид, создавая образ Бабура, выражает отношение к историческим событиям, осмысливает драматические переживания великой личности, даёт оценку

событиям древней истории с точки зрения сегодняшнего человека. Поэт отобрал для своего произведения самые важные драматические моменты жизни Бабура, острые поворотные события и мастерски изобразил духовный мир героя.

Ключевые слова: Бабур, Сирожиддин Сайид, поэма, образ, драматизм, историчность, художественная реальность, духовный мир героя, мастерство.

Adabiyotimiz tarixida shohlik va shoirlik rutba'sini birdek tutgan zotlar ko'p. Jahon madaniyati va tarixida ulkan o'rin egallagan Zahiriddin Muhammad Bobur — “tariximizning eng murakkab, eng jozibador, eng dramatik siymosi” (X. Sultonov) sifatida bugungi avlodlarga ham qadrlidir. U zot haqida Oybekning “Bobur”(tugallanmay qolgan) dostoni, P. Qodirovning “Yulduzli tunlar”, “Avlodlar dovoni”(avlodlari haqida) kabi romanlari, X. Sultonovning “Saodat sohili” qissasi, “Boburiynoma” ma’rifiy romani yaratildi. Ulardan so’ng Istiqlol yillarida Sirojiddin Sayyidning “Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur” (O‘zbekiston, 2011y.) dostoni Boburga bag‘ishlab yozilgan eng yaxshi asarlardan biri bo‘ldi. Sirojiddin Sayyid ta’biri bilan aytganda “Ustoz adiblar maktabi va tajribasidan o‘rgangan holda burch va havas taqozosi yuzasidan bir qalamkash sifatida Bobur bobo ijodiga murojaat qilmoqqa jur’at qildi”. Nasrda Bobur obrazini yaratgan ijodkorlar qatorida nazmda butun boshli dostonning yaratilishi adabiyotimizdagi va bugungi dostonchiligimizdagi jiddiy yutuqdir. Garchand, muallif asarni “doston yo‘lidagi bir jahd yoki urinish” deb aytsa-da, bu jahdu urinish shoh Boburga munosib shohona asar yanglig‘ yaratilgan. Zero, Bobur Mirzo haqida har qancha “ko‘p va ho‘b” aytilsa-da kam. Bunday zotlarning dunyoga kelishi alohida bir hol. Shoir nazdida ulug‘ kunlarda Yofas- Abu Turk yaralgani kabidir.

Dunyoga kelmishdir hazrati Bobur,
Daholar ham qarzu ham farz yaralgay.

Doston kompozitsiyasi original, boshqa dostonlardan farqli ravishda shakllantirilgan. Buyuk bir millatning “Shohnoma”si yanglig‘ shuhrat topgan, shoir tomonidan qadrnoma, tadbirnom, jabrnoma, harbiynoma, kabirnom, botirnom, xotirnom, sabrnom kabi sifatlashlar bilan tilga olingan asar “Boburnoma”dan keltirilgan lavhalar, Bobur ijodidan olingan g‘azal, ruboiylarlardan olingan parchalar bilan ziynatlangan. Bu esa har bir bob mazmun-mohiyatini ochishga xizmat qilgan:

Shoh shoirning ohnomasi -“Boburnoma”,
Harbu zarb, janggohnomasi -“Boburnoma”,
Firdavsiyning “Shohnoma”si bordur agar,
Turkiylarning “Shohnoma”si “Boburnoma”.

Dostonning kirish qismidayoq shoir “Boburnoma”ni Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma”siga mengzaydi.

Mushtariy yarqirar avji fazoda,
Movraunnahr yana nizoda
Mirrih yo Zuhul to‘zg‘itdimi chang-
Erda boshlandi to‘palon yo jang.

Sharq adabiyotida Mirrih(Mars)jangu jadal timsoli. Hazrat Navoiy “Xamsa”sining “Sab’ai sayr” dostoni qahramonlaridan biri Bahrom ham shu yulduz burjida tug’ilgan. Shoir Mirrih yo Zuhulning chang to‘zg‘itishi tasviri orqali Movraunnahrdagi notinch vaziyatlarga ishora qilmoqda. Ana shunday vaziyatda tarix sahnasiga chiqqan Boburning hayoti bir umr shiddatli kechdi. U ot ustida qalam tebratdi:

Umri otda o‘tgan buyuk musofir
Davlat nadir asli,nadir joh, Bobur?
Shoirligi shohligidan ulug‘roq,
Shohligi ham she’riday ogoh Bobur

Dostonda “Ho, darvesho, ho, darvesh” bo‘limi alohida e’tiborga molik. Bir-birini topolmay sarson kezgan darveshlar holi yurtiga etolmagan Shoh Bobur qismatiga uyqashdek go‘yo. Bobur shoh bo‘lsa-da, shoir ko‘ngli oldida chinakam darvesh edi:

Sen gulsenu men haqir bulbuldurmen,
Sen shu’lasen, ul shu’laga men quldurmen.
Nisbat yo‘qkim deb ijtinob aylamakim,
Shohmen elga, vale senga quldurmen.

Tangri taoloning inoyati bilan 12 yoshda taxtga o‘tirgan Bobur musofirlikda hayot kechirdi. Vatan sog‘inchi uning doimiy harohi bo‘ldi:

Andijon ko‘rinadur,
payvandi jon ko‘rinadir,
Osmoni erda, eri
osmon ko‘rinadir.
Ot chopib yurganlarim
yodimga tushsa har zamon,
Qirlarida lolalar
bag‘rimda qon ko‘rinadir.

Sirojiddin Sayyidning bu satrlari Navoiyning

Furqatingda zafaron uzra to‘karmen lolalar,
Lolalar ermaski ko‘nglimdin erur pargolalar.

deb boshlanuvchi mashhur g‘azalini esga tushiradi. Har ikki g‘azalda ham bag‘ir qonining lolaga o‘xshatilishi, shakl va mazmundagi o‘zaro mutanosiblik tanosub san’atini yuzaga chiqarmoqda. Bu shoirona mahorat, ilmi bade’dan yaxshi xabardorlik nishonasidir. Keyingi bandlarda shoir o‘y-hayollari Samarqandga tamon ko‘chadi:

Ey Samarqand, alvido,
osmonlaringni o‘ylasam,

Har bulutdin menga bir
sohibqiron ko‘rinadi.

Taqdir o‘gaylik qildi. Bobur mirzo Samarqandni uch bor qo‘lga kiritib, o‘z ixtiyori bilan ulug‘ bobosi Temurxon poytaxt etib tanlagan azim shaharni tark etishga majbur bo‘ldi. Uning qismati sahifalariga Siyob daryosi suvlaridek qora ranglar tortildi:

Hasratim dovotiga bo‘lmish Siyohobing siyoh,
To Hirotu Hindgadir bitsam agar dostonlaring

Doston tarixiy shaxs hayoti haqida yozilar ekan, ba’zi ijodkorlarda voqealarni ketma-ket hikoya qilish natijasida quruq bayonchilik ruhi yaqqol sezilib qoladi. Sirojiddin Sayyid “Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur” dostonida bu yo‘ldan bormaydi. U Bobur hayotining eng asosiy dramatik nuqtalarni, keskin bir pallalarni tanlab oladi va o‘sha ondagi qahramon ruhiyatini tahlil qiladi. Dostonda muallifning voqealarga aralashuvi va o‘z munosabatini izhor etishi alohida o‘rin tutadi. Bunday “lirik chekinishlar”da olam va odam haqidagi mushohadalarga chuqur o‘rin beriladi. Doston Bobur tilidan hikoya qilinadi. Uning lirik kechinmalari, tuyg‘ulari voqelik bilan omuxta tarzda kechadi:

Holim bilgaydirsiz o‘qib satrlarimdan
El voqif bo‘ldimi biror dardimdan!

Sirojiddin Sayyid Bobur tilidan muhim muammoni qo‘yadi. Shoh Boburni nifoqida toldirgan bu el g‘ofillik va johillik ko‘rpasiga burkangan. Yo‘qsa, Bobur musofirlik to‘nini kiymas, vatanidan yiroqda oh urmasdi. Bu erda g‘ofil xalqning o‘zgarmas tavi ko‘rsatilmoqda.

Doston qatida o‘nlab muhammaslar joy olgan bo‘lib, ular mazmunan Bobur g‘azallariga hamoxang, vazn, qofiya borasida ham hech bir “aybgino”siz bitilgan. Bir paytlar “Yoshlik”devonini yaratib, ustoz shoir Erkin Vohidov “mudrab yotgan aruzni uyg‘otib yuborgan” bo‘lsa, Sirojiddin Sayyid “Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur” dostoni orqali bu vaznda hali ko‘p dilbar asarlar yaratish mumkin ekanini isbot etadi. Dostonda barmoqda bitilgan she‘rlar qanchalik ravon o‘qilsa, aruzda bitilgan baytlar, muhammaslar ham musiqiyli, ravonligi, shakl va ma’ni uyg‘unligi bilan ulardan aslo qolishmaydi. Asarning har bir bo‘limida doston janriga xos dramatism, shoirona pafos va tuyg‘ular rang-barangligi bo‘y ko‘rsatib turadi. Ijodkorning Bobur hayot yo‘lini sinchiklab o‘rgangani, shoir shaxsiyatiga bo‘lgan alohida ehtiromi asar tarkibiga singib ketgan. Bobur dunyosiga muallif asosan uning satrlari orqali kirib boradi. Mirzo Bobur aytganidek:

Har vaqtqi, ko‘rgasen mening so‘zumni
So‘zumni o‘qub, sog‘ing‘asen o‘zumni.

Ma’lumki, “Boburnoma”da Bobur hayoti, asarlarining yozilishi tarixi, tarixiy voqealar, faktlar, geografik ma’lumotlar mufassal keltirilgan. Uning mutoalasi Bobur ijodiy laboratoriyasiga

kirishga, o'sha davr hayoti, Bobur ruhiyati, sajiyasi haqida to'la tasavvur hosil qilishga imkon beradi.

Dostoning yana bir e'tiborga molik o'rinlarida biri Xoja Ahror Valiyga bag'ishlangan qismidir. Boburning Xoja Ahror Valiyga bo'lgan alohida ixlosi bizga yaxshi ma'lum. Bobur qattiq isitma chog'ida Xoja Ahror Valiyning "Volidiya" asarini forsiydan tarjima qilib sog'ayib ketgani "Boburnoma"da yozib qoldirilgan. Muallif buni nazardan qochirmay yozadi:

Siz menga Haqdin karomat, sizni menga yo'llamish.
Rahm etib Xalloqi olam, Xoja Ahror Valiy.

Dostonda Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy kabi zotlarning nomi ham alohida ehtirom bilan tilga olinadi. Mirzo Ulug'bek haqida so'z yuritir ekan "Temurxon gar Samarqanddin zamin mulkini zabt etgan bo'lsa, Samo mulkini olgan ham Samarqandning o'g'lonidur" deydi. Bobur 1506 yilda Hirotga borganda Navoiyning "Unsiya"sida turadi. Bu ikki zot tiriklik chog'ida uchrasha olmadilar. Dostonda shoh Bobur so'z mulkining shohiga qarata:

Javobim etganin bilmam, qiyomatdin umidim bor,
Ko'rishtir bizni Olloh deb, u kun turgum javob aylab, - deydi.

Bobur Samarqandni egallaganida unga Navoiy maktub yuborgan. Bu baytda esa o'sha maktub javobi xususida ishora ketmoqda. Shoirning dostonda so'z qo'llash san'ati ustida ozgina to'xtalib o'tsak:

Ey charx, sening san'atingdan so'ngaklarim oqardi,
Tomirlarim, qonim mehnat, ustuxongacha mehnat.

Misralardagi ma'noni tushinish uchun avalo, "mehnat" so'ziga e'tibor qaratish lozim. Bu so'zni bugungi leksikamizdagi "ish" ma'nosida qabul qilmaslik lozim. Mumtoz adabiyotda "mehnat" so'zi mashaqqat ma'nosini beradi. (Navoiy bejiz, "Farhod va Shirin" dostonini mehnatnoma deb atamagan). Shoir bu so'zni qo'llab Bobur hayoti boshdan oyoq mashaqqatlar ichra kechganiga ishora qilmoqda.

"Dilimning jomi birlan lolaning jomini to'ldirdim" yoki "Nayson suyini bilan yuvib suy meni" kabi satrlardagi tashbehlari, "Tor og'zingday tor bo'ldi menga shunday keng jahon", "Jayhun bilan Sayhun emas, diyorimdin, Yig'lab ketgan mening ikki ko'zim bo'ldi" baytlarida qo'llanilgan mubolag'alar g'oyatda betakrordir.

Yigitlik olislab borguvchi tulpor,
Olam-yarmi sorig', yarmi nofarmon.
Sening firog'ingda keksardim, ey yor,
Ketgan ellik yilni qaydin toparman?

Bu band xalq termalaridagi “Olma guli nofarmon, izlab seni toparman” degan satrlarni eslatadi. Dostondagi qofiyalar ham juda munosib ravishda, til imkoniyatlaridan to‘la foydalanilgan holda yaratilgan. Birgina “Xatti Boburiy” so‘zining o‘ziga o‘n ikki qofiya keltirilishi ham mahoratdan dalolat beradi.

“Boburnoma”da Bobur yozgan lochin qushning yo‘qolishi, Xoja Seyorondan topilgan ilon voqeasi ham shoirni befarq qoldirmagan. Bu voqealar bahona lirik chekinishlar qilgan:

Bashar ichra bordir shunday insonlar
Ichi to‘la g‘ij-g‘ij chayon, ilonlar

Bu lirik chekinishlar Boburning ziddiyatlarga to‘la hayoti, ruhiyati, sotqin beklari, mirzolaridan insoniylik ko‘rmay o‘tkazgan damlari ifodasidir.

Zahiriddin Muhammad Bobur haqida munosib asar yaratgan ijodkor Pirimqul Qodirov “Bobur mirzoning hayoti va faoliyatiga oid mavzular ummonday cheksiz. Bu ummonda o‘nlab, yuzlab adabiy kemalar suzishi mumkin”,- degan edi. Sirojiddin Sayyidning “Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur” dostoni ham buyuk ajdodimizga bag‘ishlab yaratilgan sara asarlardan biri bo‘lib adabiyotimiz tarixida qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mo‘minov I.M. Samarqand Tarixi 1-qism. – T.: FAN,1971.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi. – T.: SHARQ, 2017.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma – T.: O‘qituvchi,2017.
4. Qayumov A. Zahiriddin Muhammad Bobur. -T.: FAN, 2008.
5. Sayyid S. Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur. –T.: O‘zbekiston, 2011.

SUPREME PERFORMANCE OF VICTORY

Qurbonova Sayyoraxon Maxamadaliyevna

FerSU, an associate professor,
doctor of philosophy in philology

Dehqonova Durdonaxon Muzaffar qizi

A student of FerSU

Аннотация: Ушбу мақолада жаҳон маданияти ва тарихида катта из қолдирган темурий сулола вакили Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижодиға оид маълумотлар берилган. Бобурнинг жаҳон адабиёти ва маданиятига қўшган ҳиссаси ҳақида мулоҳазалар баён этилган. Тақдир тақозоси билан Бобур ҳаётининг кейинги йиллари Ҳиндистонда кечди. Ҳинд элида у ўрнатган давлат сиёсати, одиллик ва диний бағрикенглик, мурасасозлик ҳозирги кундаги низоларнинг авж олишида намуна бўла олади. Бобур – нозиктаъб шоир. Унинг шеърятга бўлган ихлосмандлиги ва қобилияти кейинги авлодларига ҳам мерос бўлиб қолди. Бобур илмий-ижодий меросини ўрганиш бўйича жаҳон миқёсида катта ишлар амалга оширилган. Бу маълумотлар тарих, маданият, ўлкашунослик масалаларига ойдинлик киритилишига ёрдам беради. Ўрта асрларнинг типик вакили бўлган Бобур шахси ва унинг жаҳон маданиятида тутган даражаси туркий қавмларнинг, жумладан, ўзбек халқининг фаҳри эканлиги ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: Заҳириддин Муҳаммад Бобур, адабиёт, маданият, бобуршунослик, кўлёзма, сиёсатшунослик, халқаро Бобур жамғармаси.

Annotation: This article illustrates the information about the life and works of Timurid's king Zahiriddin Muhammad Babur who had a crucial role in world culture and history. Considerations about contribution of Babur to world culture and literature are stated. The rest of his life Babur spend in India. The public policy, justice and religious tolerance, reconciliation that he established in the Indian nation can today become a model for the escalation of conflicts. Babur is a subtle poet. His passion and talent for poetry was passed down to his later generations. A lot of work has been done to study the scientific and creative heritage of Babur at the world level. This information will help to clarify the issues of history, culture, local history. Babur, a typical representative of the Middle Ages, and his status in world culture are the pride of the Turkic peoples, including the Uzbek ones.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, literature, culture, Babur studies, manuscript, political science, international Babur Foundation.

Аннотация: В данной статье представлена информация о жизни и творчестве Захириддина Мухаммада Бабура, представителя династии Тимуридов, оставившего большой след в мировой культуре и истории. Обсуждается вклад Бабура в мировую литературу и культуру. По воле судьбы следующие годы жизни Бабура прошли в Индии. Государственная политика, справедливость и религиозная терпимость, примирение,

которые он установил в индийской нации, могут сегодня стать образцом для эскалации конфликтов. Бабур тонкий поэт. Его страсть и талант к поэзии передались его последующим поколениям. Прделана большая работа по изучению научного и творческого наследия Бабура на мировом уровне. Эта информация поможет уточнить вопросы истории, культуры, краеведения. Бабур, типичный представитель Средневековья, и его статус в мировой культуре являются предметом гордости тюркских народов, в том числе и узбекского народа.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бабур, литература, культура, бабуристика, рукопись, политология, международный фонд Бабура.

A king and poet Zahiriddin Muhammad Babur was one of the prominent representatives of the medieval renaissance period. He was a creator who had an incomparable place in not only the literature of Turkish peoples, but also the world literature scene in the 14th and 15th centuries. If we have a glance at history, we are witnesses that Babur had undergone many ups and downs of life, defended his motherland from different enemies, however he had to leave for his country. The longing and love of Babur for his birthplace was so endless that he tried to reflect his deep affection with the help of unique creative works and poems, and at the same time, he administered the kingdom and poetry equally. These above mentioned facts triggered a lot of scientists around the world to study the life and creativity of Babur. In the period of his kingdom he contributed to improve the literature of that time supporting young talented poets and writers. That is why, we can be aware of the period when Z.M.Babur lived, the police he led, his life, creative works and personality of him by reading not only writings of Babur himself, but also works of his contemporaneous people. Furthermore, several years after his death, enthusiasm for Babur's life increased and today a myriad of libraries worldwide are full of books and manuscripts in which valuable information about the life of the great king and poet, thoughts expressed about him by many scientists. For example, International Babur Fund was established on December 23, 1993 and started to carry out explorations about Babur. The Fund has organized several expeditions to more than ten Eastern countries and collected new facts about Babur and his descendants.

In 1923, a well-known Turkish scientist M.F.Kuprolizoda gave precious information that a copy of 'Aruz risolasi' which had a crucial role in terms of studying rules of Uzbek, Arabic and other Turkish peoples' poetry has been preserved in Paris National Library.

One of the most famous political Indian representatives Javoharlal Neru had great respect for Babur's personality and culture. Because of this honor and admiration he and his daughter Indira Gandhi had visits to Uzbekistan in 1995 and 1961, and got acquainted with the life, traditions, customs and great history of our country. Javoharlal Neru gave his own opinion about Babur and his grandson Akbar in his book called 'Discovery of India' («Hindistonning kashf etilishi»): 'Babur was handsome and brave, he was a head ruler of the Renaissance period. Babur was fond of art and literature. His grandson Akbar was handsome, too and had many beautiful qualities.

Margaret Rumer Goden wrote a book called 'Gulbadan' devoted for a daughter of Babur, Gulbadan. This book includes data about life and work of Gulbadan who was a Timurid princess, a wise girl and a possessor of rare intelligence. This work includes a chapter called 'Baburshoh' dedicated for Babur. M.R.Goden wrote: 'Even if the country which was established

by Babur did not spread to endless places, he could be king of his country as a great emperor. He managed to organize stable control system and founded a powerful dynasty that had ruled this country over 332 years.

After Monstyuart Elfinston had risen awareness about works of Babur, simple style, genuine language, imaginative skill of Babur grabbed his attention. Being attracted by this, he wrote: ‘His waya was simple and valiant, live and imaginable. He could depict appearances and intents of people, _heir customs so obviously. From this point, this work is the only best mkel in Asia’.

Today a great deal of actions are being taken to study the life of the graet king Babur who left an indelible mark in history and literature during his 47 years of life.

Babur could get remarkable affection by people with fair policy, personality and gracefulness of him. He could triumph both with a sword and a pure heart. That is a model of supreme victory.

In this case, Babur’s famous rubai comes to mind:

Har kimki, vafo qilsa, vafo topqusidir,
Har kimki, jafo qilsa, jafo topqusidir,
Yaxshi kishi ko‘rmagay yomonlik hargiz,
Har kimki, yomon bo‘lsa jazo topqusidir.

(Meaning: The person who is loyal himself can find constancy, and the one who made someone sad will face torture someday. Actually the person never encounters darkness if he is good. If not, he will be definitely punished with darkness.

These verses are not only his life conclusions but also forecast of his life. Indeed he was loyal to his nation, his country, even Indian peoples which he had conquered, as a result he could deserve respect, love and constancy from people.

Babur and his dynasty will maintain its valuable role as unique pages in the history of literature over next centuries.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хералд Леб (Саййид Ҳошимий Фаридободий). Бобур. – Лохур, 2000.
2. Хуршид Мустафо Ризвий. Бобур. – Дехли, 2000.
3. Шамсиев П., Мирзаев С. Бобурнома. – Тошкент, 1960.
4. Ҳошимов И. Ҳиндистонда бобурийлар салтанати. – Тошкент, 1996.
5. Райис Қ. Бобур шахсияти ва шеърляти. – Андижон, 2007.

BOBUR VA SHAYBONIYXON IJODIDAGI MUSHTARAKLIKLAR XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

Sharipova Munira Hamidullayevna

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,

E-mail: msharipova775@gmail.com

Annotatsiya: maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur va Muhammad Shayboniyxon shaxsiyati va ijodiga munosabat haqida so'z yuritiladi. Ularning faoliyati, adabiy-ilmiy merosidagi o'zaro o'xshashlik, mushtarak belgilar Shayboniy va Bobur devonlari hamda «Boburnoma» asaridan olingan misollar asosida tahlil qilinadi. «Boburnoma»da Shayboniyxonning shaxsiyati va faoliyatidagi ayrim fazilatlar ochiq yozilganligi ko'rsatiladi. Shayboniyxon tomonidan o'tkazilgan adabiy-ilmiy majlislarda yuz bergan ba'zi voqealar tafsilotlariga Boburning xolis qarashlari yoritiladi. Shuningdek, Bobur doimo raqibining harbiy-siyosiy faoliyatiga e'tibor qaratganligi va obyektiv baho berganligi tahlil qilinadi. Ularning ijodidan mazmunan va shaklan hamohang she'rlar qiyoslanadi.

Kalit so'zlar: adabiy-ilmiy meros, serqirra ijod, «Boburnoma», devon, o'xshashlik, mushtaraklik.

Аннотация: в статье говорится об отношении к личности и творчеству Захириддина Мухаммада Бабура и Мухаммада Шайбанихана. Их деятельность, сходство в их литературном и научном наследии, общие черты анализируются на основе примеров, взятых из диванов Шайбани, Бабура и «Баburnаme». В «Баburnаme» показано, что некоторые качества личности и творчества Шайбанихана открыто прописаны. Освещаются непредвзятые взгляды Бабура на детали некоторых событий, происходивших в литературно-научных собраниях, проводимых Шайбаниханом. Также анализируется, что Бакур всегда обращал внимание на военно-политическую деятельность своего противника и давал объективную оценку. Последовательные по содержанию и форме стихотворения сравниваются с их произведениями.

Ключевые слова: литературно-научное наследие, творческое творчество, «Баburnаme», диван, сходство, общность.

Abstract: the article talks about the attitude towards the personality and creativity of Zahiriddin Muhammad Babur and Muhammad Shaybani Khan. Their activities, similarities in their literary and scientific heritage, common features are analyzed on the basis of examples taken from the divans of Shaybani and Babur and "Babur-name". "Babur-name" shows that some qualities of Shaybani Khan's personality and creativity are openly written. Babur's unbiased views on the details of some of the events that took place in the literary and scientific meetings held by Shaybani Khan are highlighted. It is also analyzed that Babur always paid attention to the military-political activities of his opponent and gave an objective assessment. Poems consistent in content and form are compared with their works.

Keywords: literary and scientific heritage, creative work, "Babur-name", Divan, similarity, commonality.

«Boburnoma» asarida nomi eng ko'p qayd etilgan tarixiy shaxslardan biri Muhammad Shayboniyxondir. Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining katta zamondoshi Shayboniyxon (1451-1510) haqida so'z yuritarkan, Muhammad Shayboniyxon, Shayboniyxon, Shayboqxon deb tilga olgan. Bobur qayerda bo'lmasin, Shayboniyxonni sinchkovlik va ziyraklik bilan kuzatib borgan, u bilan bog'liq voqea-hodisalarni nazar-e'tiboridan chetda qoldirmagan. O'zining asosiy siyosiy va harbiy muxolifi bo'lishiga qaramay uning shaxsiyatidagi ayrim fazilatlaridan ko'z yumib o'tolmagan holda shunday yozgan: «*Agarchi saharxez edi va besh vaqt namozni tark qilmas edi, qiroat ilmini tavre bilur edi*» [Bo'by, 2002: 55]. Shayboniyxonning Qur'oni karimni yod bilganligi va tilovatda juda mahoratli qoriy ul-qurro bo'lganligi boshqa manbalarda ham yozilgan.

Bobur Shayboniyxonning jang san'ati sirlarini puxta egallagan mahoratli sarkarda ekanligini va o'sha vaqtdagi harbiy-siyosiy kuch-qudratini u bilan bog'liq voqealar bayonida hamisha ochiq-oydin bo'lmasa-da, tan oladi. Bir o'rinda: «*Mening g'animim Shayboqxondek purtajriba va ko'p ish ko'rgan va ulug' yoshliq kishi edi*» [Bo'by, 2002: 80], – deb e'tirof etadi. Boshqa bir o'rinlarda Boburning: «*Shayboqxondek kishi bila Saripulda masof urushtuk*», «*O'zbakning urushta bir uluq hunari ushbu to'lg'amadur, hech urushi to'lg'amasiz bo'lmas*» [Bo'by, 2002: 82, 83], – deyishi raqibining harbiy salohiyatiga xolis baho berganligini ko'rsatadi. Shayboniyxon g'oyat katta jismoniy kuchga va harbiy tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lib, yollanma qo'shin boshlig'idan xon darajasiga ko'tarilgan mahoratli sarkarda bo'lganligi ham tarixiy manbalarda qayd etilgan. Shunga qaramay, «Boburnoma»da yozilganidek, Boburning «*ishi ko'p taraqqiyda, Shayboqxonning ishi tanazzulda*» bo'lgan vaziyatlar ham ro'y bergan. Biroq har qancha murosasiz kurashmasin, har qancha xohish-irodasi zo'r bo'lmasin, hali tajribasiz temuriyoda Bobur temuriylar saltanatini saqlab qololmas edi. Bu paytgga kelib sharqshunos H.Vamberi ta'kidlaganidek, Temur sulolasining botayotgan yulduzini o'n to'qqiz yoshli Bobur qo'li bilan hech yerda va xususan Movarounnahrda to'xtatishga imkon yo'q edi [Вамбери, 1990; 71].

Boburga Shayboniyxon huzuridagi adabiy-ilmiy majlislarda yuz bergan voqealar haqidagi ma'lumotlar ham yetib borganligi «Boburnoma»dagi ba'zi o'rinlardan, xususan, Husayn Udiy degan sozanda ta'riflangan bir lavhadan ayon bo'ladi. Bobur bu sozandaning beadabligi, majlisga o'z sozini emas, birovning yaramas sozini olib kelganligini Shayboniyxon fahmlaganini va bunday nojo'ya qiliqlari va xatti-harakatlari uchun gardaniga boplab musht tushirishlarini buyurganligini yozadi va xonning bu ishini to'g'ri deb hisoblaydi. [Bo'by, 2002: 140]. Bu tafsilotlar ikki hukmdorning musiqa san'atiga e'tibori va uni nozik tushunishidan darak beradi.

Shayboniyxon ham hech qachon Bobur shaxsiy she'riyatiga befarq qaramagan. Aksincha, uning faoliyati va ijodini muttasil kuzatib borgan. Bu fikrimizni Shayboniy devonidagi Bobur uchun ajratilgan o'rinlar tasdiqlashi mumkin. Shayboniyning 4500 misradan ortiq she'r va nasriy matnni jamlagan devoni tartib qilingan bo'lib, uning yagona qo'lyozma nusxasi Istanbul shahridagi To'pqopi saroyi kutubxonasida 2436 inventar raqami bilan usmonli turk sultoni Ahmad III (1673-1736) muhri ostida saqlanadi. Ma'lumki, Shayboniyxon Samarqand qamali vaqtida Boburga sulh taklif qiladi. Bu haqda Bobur yozadi: «*Bu mahalda Shayboqxon sulh so'zini orag'a*

soldi. Agar bir tarafdin umidvorlig' bo'lsa, yo zaxira bo'lsa, sulh so'ziga kim quloq solur erdi. Zarurat bo'ldi, sulhguna qilib, kechadin ikki nakr bo'la yovushub edikim, Shayxzoda darvozasidin chiqildi. Mening egachim Xonzodabegim ushbu chiqqonda Shayboqxonning iligiga tushti» [Boʻgyp, 2002: 86].

Shayboniy devonida ham bu tarixiy voqeaga alohida urg'u bergan va quyidagicha ifoda qilgan: «Base Samarqandda bir botmon bug'doy ming oltung'a yetti. Bobur Mirzo qarindoshini berib muruvvat tiladi, ersa shafolat qilib yubordim» [122 a. Shayboniy qo'lyozma devoni fotonusxasi. Bu yerda raqam devon varag'ini, harf esa uning betini bildiradi. Devondan olingan keyingi misollar ham shu tarzda ko'rsatiladi].

Shayboniy devonida yana shunday satrlarni o'qiymiz: «Base Bobur Mirzoning elchisi keldi. Xatini qarindoshig'a (Xonzodabegimga – M.Sh.) ko'rsattim, ersa bir dardlig' ohi qildi: qayda borg'asen, qayda yer topqasen, dedi» [151 b].

Boshqa bir o'rinda Samarqand taxtini qo'lga kiritganligini, Boburning opasi Xonzodabegimga uylanganligini, o'zining ayni chog'dagi masrur kayfiyatini she'riy yo'l bilan bayon qilishdan oldin izoh tariqasida ixcham nasriy matn kiritadi: «Camarqandni alg'anda base Ko'ksaroyda to'y qilib, validamni taxtg'a mindurub, ul majlisda zebo sanamlarni kelturub, o'g'lum Muhammad Temur Bahodirni sandalida o'lturub bu g'azalni aytim».

Shoir aytgan g'azal shunday misralar bilan boshlanadi:

*Ey, menga sajdagahi ul qoshlaring mehrobidur,
Bu ko'ngul qushin tutarg'a shul ko'zung sayyodidur* [49 a].

Umuman, bu ikki sarkarda, shoh va shoir faoliyatida ba'zi bir jihatlarida o'xshashlik, mushtaraklik ko'zga tashlanadi. Bobur ham, Shayboniy ham sohibi devon shoirlardir. Ularning ijodiyotida ham mazmunan yaqin va hamohang bir qator baytlar, misralar mavjud. Masalan, Shayboniyni:

Bu Shaboniy garchi xon o'ldi, gadoyingdur sening
[29 a], –

misrasi Boburning:

Shahmen elga, vale senga quldurmen
[Boʻgyp, 1994:87], –

misrasi bilan uyg'un.

Shayboniyni ma'shuqa go'zalligi mahorat bilan chizilgan va unga vafo-sadoqat izhor qilib bitilgan:

*Chehrai oyg'a nazar qilmon visoling borida,
Ko'zga ilmon lolani yuz uzra oling borida* [13 a], –

matla'li g'azali Boburning:

*Ne ko'ray to'biyni qaddi xush xiroming borida,
Ne qilay sunbulni xatti mushkfoming borida*
[Boʻgyp, 1994:17], –

matla'li g'azaliga mazmun, qofiya, radif va ohang jihatdan uyg'un.

Shayboniyni «Bahr ul-hudo» qasidasidagi:

*Chun kishidin hech nima qolmas, hamin oti qolur,
Yaxshi otg'a jahd qilkim, qolsa sendin el aro*

[14 a], –

kabi misralar Boburning:

*Bori elga yaxshilig' qilg'ilki, mundin yaxshi yo'q
Kim, degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig'*

[Бобур, 1994:32], –

baytini yodga soladi.

Albatta, bu she'rlarning qaysi biri avval yozilganligi aniq. Biroq mazkur satrlardan ko'rinib turibdiki, Shayboniy va Bobur garchi bir-birlariga raqib bo'lsalar-da, shoir sifatida bir mavzuni qalamga olganlar, g'oyaviy-badiiy niyatlarini o'xshash shakllarda ifoda etganlar.

Ma'lumki, Bobur 1522-yilda o'g'li Humoyun Mirzoga bag'ishlab islom dini asoslarini bayon etuvchi «Mubayyin» nomli asar yozgan. Shayboniy ham 1507 yilda to'ng'ich o'g'li Muhammad Temur Sultonga atab musulmonlik qoidalari, shariat ahkomlari haqida risola bitgan. Risolaning bir nusxasi Turkiyada, yana bir nusxasi Angliyada saqlanadi.

Xulosa qilib aytganda, Bobur va Shayboniyxon o'rtasida kechgan siyosiy muxolifat va uzoq davom etgan harbiy muhorabalar tarixi «Boburnoma» va qisman Shayboniy devonida o'zining badiiy ifodasini topgan. Mazkur asarlarda ham shoh, ham shoir bo'lgan ikkala tarixiy shaxsning doimo bir-birlarini har jihatdan kuzatganliklari va bu haqda ochiq yozganliklari ma'lum bo'ladi. Ularning harbiy-siyosiy faoliyati va adabiy-ilmiiy merosida ham o'xshash va mushtarak xususiyatlar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ, 2002.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон / Нашрга тайёрловчи А.Абдуғафуров. – Тошкент: Фан, 1994.
4. Shayboniy qo'lyozma devoni fotonusxasi.
5. Shayboniy «Bahr ul-hudo» qasidasi fotonusxasi.

BOBUR ADABIY MUHITINING SHAKLLANISH OMILLARI

Xoliqulova Gulsanam Yorqulovna

Filologiya fanlari nomzodi, doktorant (DSc),

Samarqand davlat universiteti

E-mail: gulsanamyorqulovna@mail.ru

Abstract: After Zahiruddin Muhammad Babur conquered India, he made great reforms and changes in the economic, socio-political and cultural spheres. As a result, a unique literary atmosphere was formed in Babur's palace. He always gathered people of creativity and art around him and supported them. The formation of Babur's literary environment is due to the origin and lineage of the writer, the fact that he was brought up in a strong literary environment, he harmoniously carried out the role of ruler and poet, issued decrees supporting representatives of science and literature, and the unfavorable socio-political situation in Khurasan and Movarunnahr, depending on reasons such as availability. The literary environment and traditions created by Babur were continued and developed by the rulers of Babur.

Keywords: literary environment, formation and development factors, socio-political situation.

Аннотация: После того, как Захируддин Мухаммад Бабура завоевал Индию, он провел большие реформы и изменения в экономической, общественно-политической и культурной сферах. В результате во дворце Бабура сложилась неповторимая литературная атмосфера. Он всегда собирал вокруг себя людей творчества и искусства и поддерживал их. Формирование литературной среды Бабура обусловлено происхождением и родословной писателя, тем, что он воспитывался в сильной литературной среде, гармонично выполнял роль правителя и поэта, издавал указы в поддержку представителей науки и литературы, и неблагоприятная социально-политическая ситуация в Хорасане и Моваруннахре, в зависимости от таких причин, как доступность. Литературная среда и традиции, созданные Бабуром, были продолжены и развиты правителями Бабура.

Ключевые слова: литературная среда, факторы становления и развития, общественно-политическая ситуация.

Ma'lumki, adabiy muhit muayyan saroy atrofida, ijodiy shart-sharoitlar mavjud bo'lgan markazlarda vujudga kelgan, taraqqiy topgan. Adabiy muhitning vujudga kelishida, albatta, yirik ijodkorlar faoliyati, ular yaratgan ijodiy maktab va davrlar katta ahamiyatga egadir. O'zbek adabiyoti tarixida Hirot, Movarounnahr, Qo'qon, Buxoro, Xorazm, Toshkent, Samarqand, Kattaqo'rg'on kabi adabiy muhit, adabiy maktab hamda adabiy davrlar mashhurdir. Shuningdek, adabiy muhit o'zbek adabiyotining yirik vakili Zahiriddin Muhammad Bobur nomi bilan ham bog'liq. Bobur nafaqat siyosiy arbob, shuningdek, ijodkor sifatida o'zidan katta va qimmatli meros qoldirishi bilan birga, madaniyat homiysi sifatida o'z atrofida ilm-fan, ijod ahlini birlashtirdi, adabiy muhitning shakllanishiga zamin yaratdi. Mazkur adabiy muhitning vujudga kelishi,

shakllanishida bir necha omillar mavjudki, ularni yoritish Bobur shaxsiyati, faoliyati, madaniy, adabiy hayotda tutgan o'rnini belgilashda muhimdir. Bu omillar quyidagilar:

Birinchidan, Boburning dunyoga mashhur temuriylar sulolasi vakili ekani va kuchli adabiy muhitda tarbiyalanganligi. Ma'lumki, Amir Temur va uning avlodida ilm-fan, madaniyat, adabiyotga qiziqqan, ijod bilan shug'ullangan, sohibi devon shahzodalar ko'p edi. [Qarang: A.Navoiy, 2012: 291-453; Z.M.Bobur, 2002: 336; H.Nisoriy, 1993: 344; F.Hiraviy, 2014: 192]. Ularning hukmronligi davrida turli sohalar kabi adabiy hayotda ham rivojlanish beqiyos bo'ldi. Birgina temuriyzoda Husayn Boyqaro hukmronligi (1469-1506) yillarida Hirotida yuzlab ijodkorlarning yetishib chiqqanligi fikrimiz dalilidir.

Boburdek buyuk mutafakkirning yetishib chiqishida temuriylar hukmronligida vujudga kelgan poytaxti Hirot bo'lgan Xuroson va poytaxti Samarqand bo'lgan Movarounnahr adabiy muhitining ta'siri katta bo'ldi. Bu haqda akademik S.Azimjonova o'zining «Boburning hind devoni» risolasida shunday yozadi: «Boburning shoir sifatidagi dunyoqarashi, estetik didini shakllanishida uning buyuk olim va shoir Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar davrida yashagani katta rol o'ynadi. Bu davr dunyoga Ulug'bek kabi ajoyib olimlar va uning sodiq izdoshlarining butun bir avlodini ato etgan ilm-fan va madaniyatning misli ko'rilmagan gullab-yashnagan davri edi».[Azimjonova, 1966: 17]

Bir tomondan kuchli adabiy muhit ta'sirida Zahiriddin Muhammad Boburdek ijodkor, mutafakkir shaxs yetishib chiqqan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa Boburning adabiyot va madaniyat vakillariga homiyligi ostida yana bir adabiy muhit shakllandi. Bu aks ta'sir Xuroson va Movarounnahr adabiy muhitidagi an'analarni hudud jihatidan kengaytirgani holda, Hindistonda Bobur va boburiylar adabiy muhitini yuzaga chiqishiga asos bo'ldi.

Ikkinchi omil bu – Boburning davlatchilikdagi yutuqlari va adabiy ta'sir masalasi. Bobur o'zining tahlikaga to'la harbiy, siyosiy faoliyati davomida ko'plab zafarlar va mag'lubiyatlarni boshdan kechirgani ma'lum. Uning bu sohadagi eng katta yutug'i Shimoliy Hindistonni qo'lga kiritib, «Buyuk boburiylar saltanati»ga asos solgani edi. Bobur o'zining davlatchilikdagi harakatlari bilan birga adabiy hayotda ham faol edi. U faqatgina Hindistonga kelgandan keyingina ilm-fan, adabiyot ahliga e'tibor qaratib qolgan emas edi. U Andijon, Samarqand, Kobulda, hatto jang-jadallar vaqtida ham o'z atrofiga ziyoli qatlam kishilarini to'plashga harakat qildi, ularni qo'llab-quvvatladi, tez-tez adabiy davralar tashkil etib, mushoiralar o'tkazdi, mohir ijodkor sifatida ularga adabiy ta'sir ko'rsata oldi. «Boburnoma»ning 1525-1526-yillar voqealari tafsiloti berilgan qismlari hamda undan keyingi sahifalarida tab'i nazmi bo'lgan bir qator shoh-u shahzodalar, amaldorlar, turli ijtimoiy tabaqadan yetishib chiqqan shoirlar nomi eslatiladi. Ular faoliyatiga doir ayrim ishoralar yo'l-yo'lakay bo'lsa-da, o'rta tashlanadi. Xususan, Shayx Abul Vajd Forig'iy, Shayx Zayn Vafoiy, Mullo Alixon, Turdibek, Xoksor, Bayramxon, Mirzoxon (Bayramxonning o'g'li), Faqiriy, Mavlono Yusufi Tabib, Surx Vadoiy, «Maxzan ul-asror» vaznida masnaviy aytgan Mullo Baqoiy kabi turkiy va forsiyda ijod qiluvchi shoir va yozuvchilarning zikr qilishi yoki Boburning Mulla Alixonga yuborgan she'rlari, Xo'ja Kalon bilan turkiy va forsiydagi yozishmalari, shuningdek, o'g'illari Humoyun, Komron, Hindolga o'zining ba'zi tarjimalari, maktub hamda she'rlarini yuborib turganligi ayni adabiy muhitning shakllanish kurtaklarini ko'rsatadi, tagzaminini belgilaydi [Z.M.Bobur, 2002: 185; Nizomiddinov, 2012: 100-101]. E'tibor beradigan bo'lsak, Bobur saroyida davlat va harbiy soha vakillarining ko'pchiligi

ijod bilan shug'ullangan yoki adabiy suhbatlarda muntazam qatnashgan, she'rxonliklarda o'zlarining ta'blarini sinovdan o'tkazib turgan. Shu o'rinda amir Xoja Kalonni olaylik.

Yirik sarkarda, davlat arbobi, Boburning harbiy yurishlarida faol ishtirok etgan mashhur amirlardan Xoja Kalon [Z.M.Bobur ensiklopediyasi, 2014: 541] Hindistonning noqulay ob-havosiga dosh berolmay G'azni va Kobulga qaytishga qaror qiladiki, bu qaror podshoh Boburni ranjitadi. Xoja Kalon ketishida o'zi turgan imoratning devoriga yozib qoldirgan mana bu forsiy bayt esa Boburning qalbiga yanada og'ir botadi. Bayt:

Agar baxayru salomat guzar zi Sind kunam,
Siyohro'y shavam, gar havo Hind ko'nam.

[Z.M.Bobur, 2002: 211]

Bobur bunga javoban badiha tarzida vujudga kelgan quyidagi turkiy ruboiyni amirga yuboradi:

Yuz shukr de, Boburki, karimu g'affor,
Berdi senga Sindu Hindu mulki bisyor.
Issig'lig'ig'a gar sanga yo'qtur toqat,
Sovuq yuzini ko'ray desang G'azni bor.

[Z.M.Bobur, 2002: 211]

Asardagi bu ikki she'riy parcha Boburning o'z atrofidagi kishilar bilan oddiy maktub tarzida emas, balki podshoh va amir o'rtasidagi yozishmalarning ijodkorona ruhda amalga oshirilganligini hamda Boburning badihago'yiligini ham ko'rsatadi. Bu yozishma Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» tazkirasida Boburning yuqoridagi kinoya mazmunli ruboiysiga Xoja Kalonning yana bir turkiy ruboiysi va bir forsiy bayti ham ilova qilingan va quyidagicha izohlangan: «Mir Kalonbek unchalik istarasi issiq kishi emas ekan, Shuning uchun podshohning aytganlarini o'ziga olib, javobida yozibdi, ruboiy:

Izhor latofatu zarofat qilasiz,
Har nuktada yuz tuman kinoyat qilasiz.
Gar Hind ishi tarskori emas, ne uchun,
Issig' yerdin sovuq zarofat qilasiz?

Bobur podshohga bu so'zlar og'ir botib, javobida hech narsa yozmabdi. Mir Kalonbek bu sukutdin hadikka tushib, manavi matla'ni yozib yuborgan ekan. Matla':

Ey podshohi xubon, tokay kuni tag'ofil,
Yodi namekuni hech az oshiqoni Kobil.

Mazmuni: Ey xo'blar podshohi, qachongacha bizga nisbatan g'aflatda bo'lasan? Kobullik oshiqlarni hech bir esga olmaysanmi?»[H. Nisoriy, 1993: 103]

Mazkur yozishmalardan ma'lum bo'ladiki, Xoja Kalon mashhur amir va forsiy hamda turkiyda ijod qilgan zullisonayn shoir bo'lgan. Faxriy Hiraviyning «Ravzat us-salotin» tazkirasida

ham amir Xoja Kalonning zullisonayn ijodkor ekanligi aytilib, uning bir turkiy bayt va ikki forsiy ruboiysi keltirilgan: «Turkiy va forsiy nazmda yaxshi edi. Tab'ining latofatini ash'oridan bilish mumkin» ekaniga urg'u berilgan:

Vafo va'da aylab jafo aylading,
Jafo va'dasig'a vafo aylading.

[F.Hiraviy, 2014: 111]

Amir Xoja Kalon Bobur, Humoyun, Komron Mirzoning amiri bo'lishi bilan birga so'zga mohir, chiroyli so'zlovchi, olijanob, bilimdon, aqlli bo'lgan. Sodda, ravon, ta'sirchan uslubda, tardi aks san'atidan foydalanib yozilgan yuqoridagi bayt ham uning so'zni tanish va tanlay olish iqtidori qay darajada ekanligini ko'rsatadi hamda uslub jihatdan Bobur g'azallariga yaqin turadi.

Xoja Kalonning hayoti Hind diyori bilan qisqa muddatli bog'liq bo'lsa-da, Bobur saroyi adabiy muhitining vakili sifatida G'azni va Kobulda umrining oxirigacha yashab, ijod bilan shug'ullangan. Boburning Xoja Kalon bilan yozishmalari ularning ijodda bir-biridan qolishmasligini, Boburning kinoya mazmunidagi turkiy ruboiysi Xoja Kalonning ham yangi bir turkiy ruboiy yaratishiga turtki bo'lganini ko'rsatadi. Bundan ko'rinadiki, Bobur o'z saroyida ijodkor va san'atkorlarni to'plash bilan birga, ularga adabiy ta'sir ko'rsata ham olgan.

Uchinchidan, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'zgarishlar. Ma'lumki, Bobur Hindistonni egallagach, adabiy muhit vakillari soni kundan kun ortib bordi, saroyga shoir, adabiyotshunos, tarixchi, rassom, naqqosh, xattot, tabib, me'mor, tarjimon kabi turli sohalarining mashhur vakillaridan iborat yangi bir guruh kirib keldi. Buning bir-biriga bog'liq ikki sababi bor edi. Birinchidan, Bobur Shimoliy Hindistondagi g'alabasidan so'ng barcha yaqinlarini, shuningdek, ilm ahli, ijodkorlarni taqdirlab, Kobul va Xurosonda qolgan qarindosh-urug'lari, din peshvolari va davlat arboblari, olim-u shoirlar hamda butun haram ahlini Hindistonga chorlaydi. Ikkinchi sabab esa Xuroson va Movarounnahrda noqulay ijtimoiy-siyosiy vaziyat edi. Temuriylar saltanatining qulashi, o'zbekxonlarning saltanat tepasiga kelishi, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi talato'plar, adabiy muhitning ma'lum ma'noda parokandalashuvi mahalliy aholining, ayniqsa, ilm-fan, san'at, adabiyot ahlining ma'lum bir qismini Hindistonga, Bobur saroyiga kelishiga sabab bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, Bobur adabiy muhitining shakllanishi adibning kuchli adabiy muhitda temuriylar sulolasining vakili sifatida alohida ta'lim-tarbiya olgani, hukmdorlik va shoirlikni uyg'un olib borishi, ilm-fan, adabiyot vakillarining zabardast homiysi ekanligi va Xuroson va Movarounnahrda noqulay ijtimoiy-siyosiy vaziyatning mavjudligi kabi sabablarga bog'liq. Ahamiyatlisi, ularning markazida Zahiriddin Muhammad Boburdek donishmand, ma'rifatli, mutafakkir insonning kuchli ijodkorlik qobiliyati, tahsinga loyiq faoliyati hal qiluvchi o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Majolis ul-nafois. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik, 9-jild. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012. – 768 b
2. Азимжонов С. Бобурнинг хинд девони. – Тошкент: «Фан», 1966. – 127 б.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. –Тошкент: «Sharq», 2014.-744 б.

4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Тошкент: «Шарқ», 2002.– 336 б.
5. Низомиддинов Н. Буюк Бобурийлар тарихи (XVI-XIX аср). –Тошкент: «Fan va texnologiya», 2012. – 516 б.
6. Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. –Тошкент: «Mumtoz soʻz», 2014. – 192 б.
7. Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. Тазкира.-Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.- 344 б.

SULTON ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

Jo'rayev Ziyovuddin Muhitdinovich

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi doktoranti (DSc)

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

v.b.dotsenti (PhD).

E-mail: juraev741@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada 1483 – 1530-yillarda hayot va faoliyat olib borgan mashhur turkiy hukmdorlardan biri boburiylar sulolasining asoschisi Sulton Zahiriddin Muhammad Bobur atoqli saltanat arbobi, mashhur sarkarda iste'dodli shoh va shoir, tarixchi va zakovatli olimning Hindiston tarixida tutgan o'zni va ilm-fan taraqqiyotiga salmoqli hissa bo'lib qo'shilgan ilmiy merosi tasniflangan.

Kalit so'zlari: Sulton, Bobur, Boburnoma, Quron, Hadis, Islom, huquq, saltanat, sulola.

Аннотация: В данной статье один из известных турецких правителей, живший и творивший в 1483-1530 годах, основатель династии Бабур, султан Захириддин Мухаммад Бабур, известный царственный деятель, известный полководец, талантливый царь и поэт, историк и интеллигентный ученый, место и наука в истории Индии. Засекречено научное наследие, значительный вклад в развитие науки.

Ключевое слова: Султан, Бабур, Бабурнаме, Коран, Хадис, Ислам, право, султанат, династи.

Annotation: In this article, one of the famous Turkish rulers who lived and worked in the years 1483-1558, the founder of the Babur dynasty, Sultan Zahiriddin Muhammad Babur, a famous royal figure, a famous general, a talented king and a poet, a historian and an intelligent scientist, the place and science in the history of India. The scientific heritage of a significant contribution to the development of science is classified.

Keywords: Sultan, Babur, Baburname, Qur'an, Hadis, Islam, laws, government, sulola.

Sulton Zahiriddin Muhammad Bobur atoqli saltanat arbobi, mashhur sarkarda iste'dodli sulton, shoh va shoir, tarixchi va din peshvosi, zakovatli olim hijriy 888 yilda muharram oyining 6-kuni/milodiy 1483-yilning 14-fevralida dunyoga keldi. Uning ismini o'sha davrdagi Movarounnahrning atoqli ulamolaridan bo'lgan Xoja Nasriddin Ubaydullaxon tanlagan edi.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Zahiriddin Muhammad Boburning ota tomonidan shajarasi: Sulton Bobur Umar Shayx Mirzoning o'g'li, Umar Shayx Mirzo esa Sulton Abu Said Mirzoning o'g'li, Mirzo Abu Said esa Sulton Muhammad Mirzoning o'g'li, Muhammad Mirzo esa sulton Mironshohning o'g'li, Mironshoh esa sohibqiron Amir Temur Ko'ragonning uchinchi o'g'li.

Boburning onasi tomonidan: Qutlug' Nigor Xonim o'z davri Mo'g'uliston hukmdori Yunusxon qizi, u esa Vaysxon o'g'li, u esa Sher Alixon o'g'li, u esa Muhammad Xo'jaxon o'g'li, u esa Xizir Xo'jaxon o'g'li, u esa Tug'loq Temurxon o'g'li, u esa Eson Bug'axon o'g'li, u esa

Dava Chiqon o'g'li, u esa Baroqxon o'g'li, u esa Kag'or o'g'li, u esa Chig'atoy o'g'li, u esa Chingizxon o'g'li. [خیرنوال عبدالرحیم بختانی خدمتگار، 2013; 1، حبیبی، ۱۳۵۰; 1، خلیلی، ۱۳۳۴; 2، شفیعہ یارقین، ۱۳۸۶; ۴۱، Эрскин، 1995; 111، Қодиров، 1994; 575، Турсун، 2017; 112، Сатимов، 2016; 144.]

Umarshayx Mirzoning yetti xotini va bir necha kanizaklari bo'lib, ulardan 8 nafar farzand ko'rgan. Xonzoda Begim bilan Bobur haqiqiy opa-uka – uning katta xotini Qutlug' Nigor xonimdan tug'ilgan edi. Bundan tashqari, Boburning yana Mehribonu Begim degan opasi, Shahribonu Begim, Yodgor Sulton Begim, Ruqiya Sulton Begim singari singillari, Jahongir Mirzo, Nosir Mirzo kabi ukalari bo'lgan...

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Boburshohdan to'rtta o'g'il: Muhammad Humoyun Mirzo, Komron Mirzo, Hindol Mirzo va Askariy Mirzo.

Kichik o'g'illari: Olur (Alvor) Mirzo, Anvar Mirzo, Borbo'l Mirzo, va Farrux Mirzolar bolaligidayoq otasidan avval vafot etgan.

Qizlari: Ma'suma Sulton Begim, Gulbadan Begim, Gulrang Begim, Gulchehra Begim, Gul'uzor Begim, Faxrunniso (bir oylik chaqaloq vafot etgan), Mehr Jahon begim, Eson Davlat Begimlaryoshligidayoq vafot etishgandi.

Boburshohning xotinlari, haramidagi kanizaklari:

1.Oisha Sulton Begim: (Faxrunnisoning onasi; Bobur Mirzo Toshkentdan chiqib ketayotganida qayinopasi Soliha Begimning tashviqoti bilan omadsiz erdan yuz o'g'irgan);

2.Zaynab Sulton Begim (turmushlarining 3-yilida vafot topgan);

3.Ma'suma Sulton Begim, undan onasi nomidagi qizining bioylik chaqaloqligida vafot qilgan;

4.Mohim Begim: Nosiriddin Muhammad Humoyun Mirzoning onasi, qizlaridan: Mehr Jahon begim, Eson Davlat Begimlar yoshligidayoq vafot etishgandi. Shu sababli Gulbadan Begim va Hindol Mirzolari shoh Boburning farmoniga ko'ra 1525-yilda uning tarbiyasiga berishgandi;

5.Soliha Sulton Begim(Dildor Og'acha): shahzodalardan Abu Nasr Muhammad (Hindol) Mirzo, Olur(Alvol) Mirzo hamda malikalar: Gulrang begim, Gulchehra Begim va Gulbadan Begimlar tug'ulgan;

6.Gulrux Begim: Komron Mirzo, Askariy Mirzo, Shohrux Mirzo, Ahmad Mirzo va Gul'uzor Begimlar tug'ulgan;

7.Bibi Muborika Begim so'ngi malika, farzand ko'rishga imkoni bo'lmagan...
[Сатимов, 2016; 3.]

Bobur va boburiylar Hindistonda 1526 – 1858 yillarda 332 yil hukmronlik qilgan yirik sulola vakillari sanaladi.

Sulton Boburshoh inqirozga yuz tutgan ajdodlaridan qolgan temuriylar buyuk saltanatining bardavom va barqaror rivojlanishi va mustahkamlanishi O'rta Osiyoda markazlashgan qudratli saltanatni barpo qilishda hayotini bag'ishlagan qahramon va dilbar shaxs hisoblanadi.

Sulton Boburshoh bashariyatning madaniyat tamadduni taraqqiyotida o'ziga xos tarzda o'rin egallaydi. Ilmiy, amaliy, siyosiy, huquqiy, harbiy, ijtimoiy, diniy merosni asrab avaylash, o'rganish, to'g'ri xulolsalar chiqarishda o'ta zukkoligi bilan barcha hukmdorlardan ajralib turgan, desam hech mubolag'a qilmagan bo'laman. Mahalliy xalq vakillari bilan til topishida, saltanat boshqaruv tizginini mustaqil ushlab turishida jahon tarixida yashab o'tgan va yashayotgan

hukmdorlar orasda hozirgi til bilan aytganda, jahon reytingida eng yuqorgi o‘rinlarni egallab kelmoqda.

Mana shuning uchun ham uning hayoti va faoliyati, ilmiy ijodiyoti, saltanat boshqaruv ta’limotlar, sulolaviy saltanat boshqaruv tamoillari va taomillari, manbalarini turli soha vakillari: manbashunos, tarixshunos, arxivshunos, hujjatshunos, siyosatshunos, tilshunos, huquqshunos, faylasuf, tarixchi, psixolog va shunga o‘xshagan qiziquvchan bilim egalari tinmay izlanish olib bormoqdalar, olib boraveradilar.

O‘zbek klassik adabiyotining XV asr oxiri XVI asr boshlarida yashab ijod etgan atoqli namoyandalardan Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zining qarama-qarshiliklari, murakkab va qisqa hyotida (1483-1530) anchagina asarlar yaratgan bo‘lsa-da, ularning hammasi bizgacha yetib kelmagan.

Boburning hozirgacha ilm-fan xazinasiga kelib qo‘shilgan asarlari – uncha to‘liq bo‘lmagan bir devoni, islom dini asoslarini bayon etuvchi «Mubayyin» nomli she’riy risolasi, «Volidiyya» atalgan tasavvufga oid bir kitobchaning nazm bilan tarjimasi. Bobur ixtiro etgan va «Xatti Boburiy» nomi bilan mashhur bo‘lgan alfavit jadvali hamda qo‘limizdagi «Boburnoma» asaridan iborat.

Sulton Bobur o‘z asarlarini diqqat bilan bitar ekan, o‘zidan keyingi davrlar uchun dasturilamal bo‘lishini ta’minlab ketgan. Ilmiy asar, she’riyatga daxldor nazm yoki tarixiy manba’ yoxud diniy ta’limotga oid odamzot uchun biror manfaatli asar qoldirishga jiddu jahd qilgani uning qoldirgan yozma ilmiy merosidan ma’lum.

Asarning asl nomi «Boburiyya», «Voqeanoma», «Tuzuki Boburiy» yoxud «Voqeoti Boburiy», «Boburnoma» nomlari bilan ataladigan bu kundalik yozmasi 1493–1529-yillarni qamrab olgan tarixiy voqealarni o‘z ichiga qamrab olgan tarixiy-me’nuar asar hisoblanadi.

Bu asarning to‘liq matni 1857-yilda turkolog N.I.Ilminskiy tomonidan Qozonda tipografi yo‘li bilan o‘zining to‘rt betlik nashr prinsiplarini ko‘rsatgan ruscha so‘zboshisi bilan bosilgan. Asarni nashrga tayyorlash va dunyoga chiqarishda rus olimi N.I.Ilminskiyning zo‘r faoliyat ko‘rsatganini alohida qayd etish kerak.

Bu asarni 1905-yilda ingliz oriyentalistlaridan A.Beverij xonim «Boburnoma»ning Haydarobodda topilgan bir qo‘lyozmasining faksimilesini (qo‘lyozmaning ayni o‘zini sinkografiya yo‘li bilan nashr etdi. Bu nusxaning qachon va kim tomonidan ko‘chirilgani noma’lum. Bu ham to‘liq tekst bo‘lsa-da, Qozon bosmasiga nisbatan ba’zi tushib qolgan joylari va ayrim nuqsonlari bor. Lekin, umuman olganda, har ikkala nusxa ham ayrim-ayrim nuqsonlardan xoli emas.

Mazkur A.Beverjning Londonda topilgan Haydarobod nusxasi nashrining afzallik jihatlaridan biri topilmaning ayni shaklini qo‘shib chop ettirgani bo‘lgan. Shuningdek, unda 10 betlik inglizcha so‘zboshi, shaxs nomlari indeks, geografiya va qabila, urug‘ nomlari ko‘rsatkichi berilganidir.

Mana shu ikki nusxaga asoslanib, 1948-1949-yillarda «Boburnoma»ning ikki jildidan iborat to‘liq matni bosib tarqatilgan. Bu yangi nashr zamonaviy o‘zbek alifbosida, kishi va geografik joy nomlari ko‘rsatkichi, to‘liq lug‘at, ba’zi bir qisqa izoh va tarjimalar ilovasi bilan bosilgan. Shundan so‘ng yuqoridagi Qozon, Haydarobod (London) nusxalari va Anqara (Turkiya)ning turkchaga tarjimasi hamda M.Salyening rus tiliga to‘liq tarjimalari ham ko‘zdan

kechirilgan tayangan holda «Boburnoma»ning toʻliq teksti 1960-yili qayta nashrga tayyorlanib nashr ettirilgan.

Boburdan qolgan ijodiy merosning eng muhim va eng yirigi Oʻrta Osiyo, Afgʻoniston, Hindiston va Eron xalqlari tarixi, geografiyasi, etnografiyasiga oid nodir va qimmatli maʼlumotlarni oʻz ichiga olgan va oʻsha davr oʻzbek klassik adabiyoti va adabiy tilining yorqin namunasi boʻlgan «Boburnoma» asaridir. [Ильминский, 1858; 580., Ankara, Gilt I-II, Шамсиев., Мирзаев, 1948-1949; 10; Салье, 1982. Кн. 2. – 256 с., ил.; Шамсиев, 1989; 3., Хасанов, 1982; 112; Habibiy, 1351; 11].

Bu asar 1948-1949-yillar mobaynida Toshkentda P.Shamsiyev, S.Mirzayev tomonidan oʻzbek tiliga tabdili nashr ettirilgan.

Bu asar mazmunining rang-barangligi, bir jahon materialni oʻz ichiga olgan, til va uslubining goʻzalligi bilan XVIII, ayniqsa XIX asr sharqshunos olimlarining diqqatini oʻziga tortgan va uning turli qoʻlyozma nusxalari izlana boshlagan sharq va gʻarb hamda boshqa tillari: pushtun, hind, urdu, ingliz, rus, turkiy: oʻzbek va tatar va hokazo tillarga tarjima va nashrlari amalga oshirilmoqda... [Хасанов, 1982; 112.]

«Boburnoma» Boburning ona tili boʻlgan turkcha chagʻatoy tilida yozilgan boʻlib, vaqt oʻtishi bilan u koʻplab xorijiy tillarga, jumladan, dari, pushtu, ingliz, rus, chopon, frantsuz, tojik va boshqa tillarga tarjima qilingan. Bobur maktubining Afgʻonistondagi tarjimasi 1361 (hijriy) yildan boshlab bosh inspektor yordamchisi Shafiqa Yorqin tomonidan amalga oshirilgan. Ushbu tarjima 1386 (hijriy) yilda Fanlar akademiyasi Til va adabiyot markazi tomonidan nashr etilgan.

«Boburnoma»ning boshqa forscha tarjimalari haqida doktor Muhammad Yoqub Vohidiy shunday yozadi:

1. Familiyasi Vafoi boʻlgan Shayx Zayniddin Xofiy tarjimasi. Ushbu tarjima «Babarnama»ning hind boʻlimi bilan bogʻliq.
2. Mirzo Payanda Muhammad Hasan Gʻaznaviy va Muhammad Quli Mugʻuliy Hisoriy tarjimasi, bu tarjima Junagarh hukmdori Behruzxonning buyrugʻi bilan hijriy 994/milodiy 1586-yilda boshlangan.
3. Abdul Rahim Xon Xonan tarjimasi, bu «Babarnama»ning toʻliq tarjimasi boʻlib, hijriy 998-yilda qilingan.
4. Buxoro hukmdori amir Olamxonga sovgʻa qilingan Tagʻaymurod Oxund Xatloniy al-Babxvoniy tarjimasi. Bu tarjima 1912-yilda tugallangan.[Habibiy, 1351; 11.]

«Boburnoma»ning bir necha oʻrinlarda muallif oʻzining «Devoni» haqida soʻz yuritadi, 1519-yil voqealariga bagʻishlangan faslda esa «Fulod Sultongʻa devonimni yibordim. Devonning orqasida birgina qitʻani bitdim», deb guvohlik beradi. Bu taʼkidlardan Bobur anʼanaviy qoidalar asosida mukammal devon tuzgan, – degan xulosaga kelish mumkin. Ammo, afsuski, bizgacha yetib kelmagan besh qoʻlyozma nusxaning birortasini ham mukammal va benuqson, deb boʻlmaydi. Bu qoʻlyozmalarning uchasi Turkiyada, biri Parij milliy kutubxonasi va yana biri Hindiston Milliy muzeyining kitob xazinasida saqlanmoqda. Shu qoʻlyozmalar asosida ingliz sharqshunosi Denis Ross (1910-y.), turk olimi Fuod Kupruluzoda (1912 – 13-yy.), va akademik A.N. Samoylovich (1917-y.) Bobur sheʼrlarini bosmadan chiqardilar [Бобур, 1994; 13].

O'zR FA muxbir a'zolari A.Qayumov va S Azimjonovlar 1958-yilda alohida va 1965-yilda Bobur asarlarining uch jildligi tarkibida uning she'riy merosini nashrga tayyorladilar. [Бабур, 1982; 256; Бабур. 1982; 112].

1982-yilda esa S.Hasanov «Bobur she'riyatidan» kitobini chop ettirdi. Shu yili I.V.Stebleva Boburga bag'ishlangan monografiyasiga shoir g'azallarini arab alifbosida ilova etdi. [Бабур, 1994; 144].

1983-yilda afg'onistonlik olim Shafiqa Yorqin xonim Kobul shahrida «Devoni Zahiriddin Muhammad Bobur» kitobini chop etdi. Olima Bobur devonining barcha qo'lyozma nusxalari va nashrlarini o'zaro qiyoslab, an'anaviy devon shaklida tartibga keltirdi, nashrlarda yo'l qo'yilgan chalkashlik va nuqsonlarga barham berdi. Keyinchalik bu «Devoni Boburiy» Saidbek Hasanov chop ettirgan «Bobur she'riyatidan» asari bo'yicha to'ldirildi. [Shafiqa Yorqin, 2007; 50., بهادر ، محمد قاسم ، 1948 .; 222, Babur, 1910; 52., Нуридинов, 1994; 48., Очиллов, 2011; 32].

Xulosa qilib aytganda, o'z davrida Bobur va uning sulolasiga o'z yurtini qayta jonlantirish unga nasib etmagach, tarix taqozosi, taqdir tadbiriga ko'ra o'z tadorigini ko'ra boshlagan. 47 yillik tarixan qisqa, lekin asrlarga tatigulik umr yo'lida hayotining mazmuniga aylangan odil saltanatni hozirgi Afg'oniston, Pokiston va Hindiston mamlakatlarida amalga oshirilgan qudratli Bobur Sulton sifatida tarixga kirgan.

Sulton Boburshoh yaratgan markazlashgan saltanat to Hindistonni Angliya mustamlakachilari tomonidan bosib olinmaguncha barqaror rivojlangan. Boburiylar sulolasi vakillari hukmronlik qilgan davrlarda Hindistonning har tomonlama: ta'lim-tarbiya, ijtimoiy, iqtisodiy, diniy, dunyoviy, harbiy jihatdan namunali salohiyatga erishishi, mustahkamligi, milliy-madaniyatini rivojlantirishda ijobiy hissalarini qo'shgan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. خير نوال عبدالرحيم بختانی خدمتگار // 08.05.2013 بابرنامه او پښتانه/.
2. پوهاند عبدالحی حبیبی، ظهیر الدین محمد بابر، کابل، ۱۳۵۰ هـ ل، (۱۰ مخ) - ۱.
3. استاد خلیل الله خلیلی، آرمگاه بابر، کابل، ۱۳۳۴ هـ ش، (۹-۱۰ مخونه) - ۲.
4. واحدی، کتابشناسی آثار ادبی ظهیر الدین محمد بابر، مجموعه مقالات سیمینار بابر، کابل، ۱۳۶۳ هـ ش - ۳.
5. پوهاند عبدالحی حبیبی، ظهیر الدین محمد بابر شاه، د بیهقی کتاب خپرولو موسسه، کابل، ۱۳۵۱ هـ ش - ۴.
6. دو. م. ماسون، او و. ۱. رومودین، (د نوی زمانی په برخه کی)، کابل مجله، د ۱۳۵۵ هـ ل کال د - ۵.
7. چنگاښ میاشت، څلورمه گڼه (۳۵ مخ) ظهیر الدین محمد بابر، بابرنامه، مترجم: معاون سرمحقق دکتور شفیقه یارقین، اکادمی علوم، مرکز - ۶. ۷.
8. زبانها و ادبیات، ۱۳۸۶ هـ ش (ص ۴۱) زبانه و ادبیات، ۱۳۸۶ هـ ش (ص ۴۱)
9. Уильям Эрскин. Бобур Ҳиндистонда//Инглиз тилидан қисқартилган таржима., таржимон: Ғофуржон Сатимов. – Тошкент: 1995. – 111б.
10. Пиримкул Қодиров. Ҳумоюн ва Акбар.(Авлодлар добони) Тарихий роман. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 575 б.
11. Аҳмад Муҳаммад Турсун. Аврангзеб Оламгир. Бобурий ҳукмдор ва маърифат ҳомийи. – Тошкент: QAQNUS MEDIA, 2017. – 112 б.

11. Фафуржон Сатимов. Бобурийзодалар. (Тарихий-маърифий рисола). – Тошкент: SHARQ, 2016. – 144 б.
12. «Бабурнаме»// Составитель: Н.И. Ильминский. – Казан: Типо-Литография Ильин, 1858. – 580 с.
13. Zahiriddin Muhammad Babur. Vekayi. Baburnin hatirati, Gilt I-II. Ankara.
14. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома/ I-II қисм/[Нашрга тайёрловчилар: П.Шамсиев., С.Мирзаев. – Тошкент: Юлдузча, 1948–1949.
15. Бабур. Бабур-наме, (Записки Бабура). (Сост. С.Азимджанова; отв. Ред. М.Хайруллаев; перевод на русский язык М.Салье. – Т.: Изд. ЦК КП Узбекистан, 1982). В надзаг.: АН УзССР, Ин-т востоковедения им. Абу Райхана Беруни. – Ташкент, 1982. Кн. 2. – 256 с., ил.
16. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома: [Ўрта - ёшдаги мактаб болалари учун] / [Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев; Мухаррир А.Ўктам]. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 369 б. – Б.3.
17. Бабур. [Избранное] / [Сост. И авт. Предисл. С.Ҳасанов; Отв. Ред. А.Қаюмов]. – Т.: Изд. ЦК КП Узбекистана. 1982. В надзаг.: АН УзССР, Ин-т рукописей им. Х.С.Сулайманова. – Ташкент, 1982. Кн. 1.Лирика. Трактат об арузе. – 112 с+9 вкл.
18. 18. Professor Abdulhay Habibi, Zahiriddin Muhammad Bobarshoh, Beyhaqiqi kitob nashriyoti, Kobul, 1351 hijriy. (11-bet).// Tadqiqotchi Abdul Rahim Baxtani Xitgar// ديوان بابر.pdf .. WorldCat.org <https://www.worldcat.org> > oclc | توزک بابری یا بابر نامه د افغانستان او سیمې د منځنۍ پیړۍ د ... بابرنامه : وقایع مربوط به افغانستان
19. <https://rohi.af> > news
20. Захириддин Муҳаммад Бобур. Девон. /Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи: фил.ф.д., проф. Абдурашид Абдуғофуров. Масъул муҳаррир: ЎЗР ФА мухбир аъзоси А.П.Қаюмов. – Тошкент: ЎЗР ФА «Фан» 1994. – 144 б. 510 йиллигига бағишланган. – Б.13...
21. Бабур. Бабур-наме, (Записки Бабура). (Сост. С.Азимджанова; отв. Ред. М.Хайруллаев; перевод на русский язык М.Салье. – Т.: Изд. ЦК КП Узбекистан, 1982). В надзаг.: АН УзССР, Ин-т востоковедения им. Абу Райхана Беруни. – Ташкент, 1982. Кн. 2. – 256 с., ил.
22. Бабур. [Избранное] / [Сост. И авт. Предисл. С.Ҳасанов; Отв. Ред. А.Қаюмов]. – Т.: Изд. ЦК КП Узбекистана. 1982. В надзаг.: АН УзССР, Ин-т рукописей им. Х.С.Сулайманова. . – Ташкент, 1982. Кн. 1.Лирика. Трактат об арузе. – 112 с+9 вкл.
23. Захириддин Муҳаммад Бобур. Девон. /Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи: фил.ф.д., проф. Абдурашид Абдуғофуров. Масъул муҳаррир: ЎЗР ФА мухбир аъзоси А.П.Қаюмов. – Тошкент: ЎЗР ФА «Фан» 1994. – 144 б. 510 йиллигига.
24. Shafiqa Yorqin. بابرنامه : وقایع مربوط به افغانستان / Bāburnāmāh : vaqāyī‘-i marbūṭ bih Afghānistān. Authors: ظاهر الدين محمد بابرشاه ؛ مقدمه، ترجمه، متن و تهیه فهارس به قلم شفیقه یارقین Emperor of Hindustan, ۱۴۸۳-۱۵۳۰., Shafiqa Ērqin / Zāhīr al-Dīn Muḥammad Bābarshāh ; muqaddamah, tarjamah, matn va tahīyah-i fahāris bih qalam-i Shafīqah Yārqīn., Babur. Print Book, Persian, 2007. Edition: View all formats and editions. Publisher: ریاست نشرات اکادمی علوم Kābul, 2007 / Riyāsāt-i Nasharāt-i Akādamī-i ‘Ulūm-i Afghānistān, Kābul, 2007

25. د ظهير الدين محمد بابر ژوند او كره وړه ټول په ماورا ء النهر افغانستان او ... نامى درى ترجمه د محقق د علومو اكاډمى د ... افغانستان مرستيال شفيقه يارقين لخوا چي د 26. كشف هند، بهادر جواهر لعل نهرو؟ كلكته. 1948. – ص. 222.
27. دائرة المعارف. اسلام. جلد اول.
28. 27. تاريخ فريشته، تاليف: محمد قاسيم هند و شاه، - كنبور. 1301 هـ. ق. 1884 م. جلد اول. – ص. 204.
29. بزم تيموريه. – ص. 64.
30. 28. اكبرنامه. جلد اول، - ص. 616.
31. 29. ظهير الدين محمد بابر شاه/ تاليف: پو هاند عبد الحي حبيبي. – كابل. 1351.
32. 30. تاريخ جهان. جلد اول، ص. 565.
33. ديوان ظهير الدين محمد بابر. مقدمه، مقابله و تصحيح. شفيقه "يارقين". – كابل. – 1362. – ص. 274.
31. 34. A Collection of poems by the Emperor Babur//Journal & proceedings. Asiatic Society of Bengal. Vol VI, Extra No 1910. Calcutta. – P.52. (Qidiruv: DS 401 48 Ser.2. v.6. Extra MAIN) pdf See Facsimile of Babur Nama, p.330.
35. Нуридинов М. Бобурийлар сулоласи. – Тошкент: Фан, 1994. – 48 б.
36. Очилов Эргаш. Бобур. (рисола) – Тошкент: ABU MATBUOT-KONSALT, 2011. – 32 Б.- (Тарих ва тақдир).

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING VALIY ZOTLARGA MUNOSABATI
(xorijiy manbalar asosida)**

Ismoilov Qahramon

Qoʻqon davlat pedagogika instituti
tadqiqotchisi, katta oʻqituvchi.

E-mail: hero-2008@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu tezis-maqolada Z.M.Boburning hayoti va «Boburnoma» asarining xorijiy olimlar tomonidan oʻrganilishi, Boburning valiylarga boʻlgan yuksak hurmat-ehtiromi aks etgan voqealar xorijiy manbalar asosida tahlil etilgan.

Kalit soʻzlar: Bobur, «Boburnoma», xorijiy olimlar, islom dini, soʻfiy, valiy, Hindiston, Movarounnahr, Xoja Ahror Valiy, Guru Nanak.

Annotation: In this thesis-article, the study of Z.M.Babur's life and "Boburnoma" by foreign scholars and the events reflecting Babur's high respect for holy men are analyzed on the basis of foreign sources.

Keywords: Babur, "Baburnoma", foreign scholars, Islamic religion, Sufi, vali, India, Movarounnahr, Khwaja Ahror Vali, Guru Nanak.

Аннотация: В данной тезис-статье на основе зарубежных источников анализируется изучение жизни З. М. Бабура и «Бобурномы» зарубежными учеными и события, отражающие высокое уважение Бабура к святым людям.

Ключевые слова: Бабура, «Бабурнома», иностранные ученые, исламская религия, суфий, вали, Индия, Мовароуннар, Ходжа Ахрор Вали, Гуру Нанак.

Buyuk shoir, tarixchi, geograf, davlat arbobi, isteʼdodli sarkarda, boburiylar sulolasi asoschisi, temuriy shahzoda – Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ijodi bugungi jahon ilm ahliga ham maʼlum maʼnoda tanish. Biroq Boburning chigal hayoti va ijodida hamon tadqiqotga ehtiyoj seziladigan muhim masalalar mavjuddir.

Xorijiy olimlardan U.Erskin, S.M.Edwards, A.Beverij, X.Beverij, R.M.Kaldekot, Ch.Stori, E.Xolden, L.U.King. F.J.Talbot, D.Ross, J.Elfiniston, I.Mano; F.Koʻprulu, Z.Mansuriy, A.K.Singha, R.Sharma, R.R.Arat, H.Boyir, Sh.Yorqin; N.Ilminskiy, N.Veselovskiy, A.Samoylovich, M.Sale, I.V.Stebleva va boshqalar Bobur ijodi bilan 18-20 asrning dastlabki yillaridayoq shugʻullana boshlagan. Boburning hayoti va ijodi borasida qator badiiy asarlar yaratilganki, ular ham butun jahon miqyosida amalga oshirilganligi ijod ahliga maʼlum va ravshandir. Flora Anna Stilning «Boburxon» (Parij, 1940), Fernard Grenardning «Bobur» (Parij, 1930), Harold Lembning «Bobur-yoʻlbars» (Nyu-York, 1961) romanlari, Vambek Gaskonining «Bobur va uning avlodlari yoki Buyuk moʻgʻullar» (Nyu-York, 1980) esse-romanlari shular jumlasidandir. Hindistonlik Muni Laʼl boburiylar haqida 6 ta roman yozgan.

«Boburnoma» asari koʻplab chet tillariga tarjima qilinib, ulkan sarkardaning ushbu ijod mahsuli xorijiy olimlar va ziyolilarga taqdim qilingan. «Boburnoma»ni 1586-yil Abdurahim xoni

xonon fors tiliga, 1705-yil Vitsen golland tiliga, 1826-yil J.Leyden va V.Erskin ingliz tiliga, 1871-yil Pavel de Kurteyl fransuz tiliga, 1940-yil Rashit Rahmati Arat turkchaga, 1943-yil Mixail Sale ruschaga tarjima qilganlar. «Boburnoma» 4-marta ingliz (1826,1905,1921,1922-yillarda), 3-marta fransuz (1980- yillarda), 1878-yil 1-marta nemis tiliga o'g'irilgan.

Bobur va boburiylarning Hindiston taraqqiyotidagi va jahon sivilizatsiyasidagi mavqeini Javohirlal Neru, M.Gandi, A.K.Singha, B.A.Luniya kabi davlat va fan arboblari haqqoniy e'tirof etganlar.

Amerika qo'shma shtatlarining Oxayo universiteti tadqiqotchisi Andryu de la Garza Bobur va boburiylar saltanati borasida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgani ham xorijda, jumladan, AQSHda Bobur va boburiylarning o'rganilishi bugungi kunda ham tadqiqotchilar nazaridan chetda qolmayotganidan dalolat beradi [Andrew de la Garza, 2010].

So'nggi yillarda qilingan xorijiy tadqiqotlarda esa Bobur va uning qalam tebratgan avlodlari so'fiy shoirlar deb atalgan hamda ularning asarlaridan ba'zi namunalar ingliz tiliga o'g'irilgan [Smith, 2010].

Bobur Hind yurtiga ketguniga qadar o'z yurtida qo'nim topolmay ko'p va xo'b sargardon bo'lib yurgan vaqtida ham ijoddan to'xtamadi, islom diniga va uning peshvolariga yuksak hurmat va ehtiromda bo'lib, har ish Yaratganning xohishi ila sodir bo'lishini anglab yetgan hamda, kezi kelsa, islom dinining yetuk olimlari va tasavvuf namoyandalariga ma'nau tobe'ligini hech qachon yashirmagan hamda ularga doimo suyanib, ulardan Yaratgan yo'lida ruhiy madad olib turgan.

Bobur mashhur so'fiy – Xoja Ubaydulloh Ahror Valiyga ixlos qo'yadi va uning tariqati ruhida voyaga yetadi, umrining oxiriga qadar shu e'tiqodga sodiq qoladi. «Boburnoma» asarida Xoja Ahror Valiyning ruhi bir necha bor uni muqarrar halokatdan, xastalik va chorasizliqdan xalos etganligi, eng og'ir sharoitlarda rahnamolik qilganligi ta'kidlanadi.

Bobur garchi Hindistonda bo'lsa-da, Movarounnahrda tasavvuf pirlari bilan mustahkam aloqada bo'lib, ular bilan yozishmalar olib borgan hamda ularni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlab turgan.

Bobur e'tiqod masalasidan qat'iy nazar o'zga dindagi avliyolarga ham hurmat-ehtirom ko'rsatganligining guvohi bo'lamiz. Xorijiy manbalarda keltirilishicha, u hind o'lkasining hududlarini birma-bir egallab turgan bir vaqtda Saidpur (Saidpur hozirgi Pokistonning Gujranvala tumanidagi Aminobod shahriga to'g'ri keladi.) da Guru Nanak ismli sikxlar avliyosi bilan yuzmayuz keladi. Chunki Saidpurni Bobur qo'qqisidan bosib olib, Saidpur qal'asidagilarni asirlikda ushlab turgan bo'ladi. O'sha tutqindagilar ichida Guru Nanak degan avliyo ham bor edi. Uning borligidan xabardor bo'lgan Bobur: «Agar u yerda avliyo bo'lgan ekan, shahar vayron qilinmasligi kerak edi», deydi. Keyin Bobur Guru Nanakning poyini ko'ziga surtib: «Har bir kishi faqirning yuzida Allohni ko'radi», deydi. Shundan so'ng hindlar va musulmonlar bir-birlariga salomlar aytishib, hurmat-ehtirom ko'rsatadilar. So'ng Bobur Guruga qarab: «O', darvesh, istagingiz nadur?» deb so'raydi. Guru esa: «Menga hech narsa kerak emas, lekin Saidpurdagi barcha asirlarni ozod qiling va ularning mulkini qaytarib bering», deydi. Shundan so'ng Bobur uning istagini bajo keltiradi [Babar, <https://www.thesikhencyclopedia.com>].

Boburning tasavvuf namoyandalari hamda so'fiylar bilan olib borgan munosabatlari ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan va hamon o'rganilmoqda. Lekin Boburdek buyuk

sarkarda va shoirning shaxsiyati va tasavvufga bogʻlangan hayoti hali koʻplab tadqiqotlarda jiddiy tahlilga tortilishi tabiiy.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Zahiriddin Muhammad Bobur nafaqat sarkarda, balki favqulodda buyuk aql va tafakkur egasi boʻlib, avvalo, islom diniga, oʻz davrining barcha avliyolariga yuksak hurmat va ehtiromda boʻlgan hamda ulardan doimiy ravishda Alloh yoʻlida ruhiy madad olib turgan. U, hatto, oʻzga eʼtiqoddagilarning muqaddas kishilariga (avliyolariga) ham yuksak hurmat-ehtirom koʻrsatib, ularning ham hayratlariga va hurmatlariga musharraf boʻlgan. Bejiz Boburning shaxsiyati xorijliklar tomonidan ham yuksak darajada eʼtirof etilmaydi.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бобур, Захириддин Мухаммад, Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар Шамсиев, С.Мирзаев. –Т.: ЎзФА нашриёти. 1960. –512 б.
2. Х.Қудратиллаев. «Бобурнома»нинг тарихий-адабий ва услубий таҳлили (Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифи насрининг қиёсий таҳлили асосида). Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т.: 1998. 355 Б. Қаранг: 131-137 ва 331-332 бетлар.
3. Andrew de la Garza (Graduate Program in History). «Mughals at War: Babur, Akbar and the Indian Military Revolution, 1500 – 1605». *A Dissertation. Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in the Graduate School of The Ohio State University.* 2010. P.323.
4. Smith, Paul. Poems of the royal Sufi poets of Mughal India: Babur, Humayan, Kamran, Akbar, Qutub Shah, Jahangir, Dara Shikoh, Makhfi & Zafar. Paperback – Large Print, Oct. 4 2020.
5. Beveridge, Annette Susannah, trans., Babur-nama. – Delhi, 1989.
6. Smith, Vincent A., The Oxford History of India. – Oxford, 1958.
7. Jaffar, S.M. The Mughal Empire. – Delhi, 1974.
8. Harbans Singh, Guru Nanak and Origins of the Sikh Faith. – Bombay, 1969
9. Memoirs of Babur. British Library Or. 3714, ff.6v-7 Copyright © The British Library Board. For more information email imagesonline@bl.uk
10. <http://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/xosiat-bekmirzayeva-bobur-va-ijodi-haqida-maqolalar.html>
11. <https://www.thesikhencyclopedia.com/biographical/muslims-rulers-and-sufi-saints/babar-zahir-ud-din-muhammad/> (Babar, Zahir ud-Din Muhammad. Category: Muslims rulers and Sufi saints. Harbans Singh, Guru Nanak and Origins of the Sikh Faith. – Bombay, 1969.)

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SIYMOSI O‘ZBEKISTON RANGTASVIR
SAN’ATI TALQINIDA

Kalbayeva Maftuna Xusanboy qizi,

Kamoliddin Behzod nomidagi

Milliy rassomlik va dizayn instituti o‘qituvchisi

E-mail: imaf_planet@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Bobur siymosiga murojat qilgan O‘zbekiston rassomlarini asarlari tahlil qilingan. Yoshlar estetikasining dastlabki poydevori bu buyuk allomalar hayoti va ijodi, hamda mumtoz asarlar hisoblanadi. Maqolada yosh avlodni san’atga qiziqtirish maqsadida Zahiriddin Muhammad Bobur siymosiga murojat qilgan O‘zbekiston rassomlarining eng sara asarlari taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: qo‘lyozma, portret, naqsh, bilim, tarixiy shaxslar, san’at.

Annotation: This article analyzes the works of artists of Uzbekistan depicting Babur. The first foundation of youth aesthetics is the life and work of great scholars, examples of classic works. In the article, the best works of the figure of Zahiriddin Muhammad Babur in the work of the national artists of Uzbekistan are presented in order to interest the young generation in art.

Keywords: manuscript, portrait, pattern, knowledge, historical figures, art.

Аннотация: В данной статье анализируются произведения художников Узбекистана, изображающие Бабура. Первая основа молодежной эстетики- жизнь и творчество великих ученых, образы произведений классиков. В статье представлены лучшие работы фигуры Захириддина Мухаммада Бабура в творчестве народных художников Узбекистана с целью заинтересовать молодое поколение искусством.

Ключевые слова: рукопись, портрет, узор, знание, исторические личности, изобразительное искусство.

Rassom ijodida shakllanayotgan yangi tamoyillar Sharq an‘analariga yangicha munosabat seziladi. U hodisalarning tashqi shaklini takrorlamasdan ular mohiyatini ijodiy tasavvuri orqali ko‘rsatishga intiladi. Tabiat va koinot mutanosibligi seziladi. Rassom an‘analarining asosini o‘rganib ularni chuqur ichki bog‘lanishda ekanligini ochib beradi. Zero Sharqona badiiy g‘oya zohiriy ko‘rinishni emas balki botiniy go‘zallikni xis etish botiniy mohiyatni ochishga qaratilgan bo‘ladi. Ma‘lumki, barcha janrlarning shakllanish ibtidosi doimo hayotni realistik aks ettirishdan boshlanadi. Professional darajaga erishilgandagina yangi san’at yo‘nalishlariga murojaat etiladi. O‘zbekistonda esa bu jarayon aksincha kechgan. Ya’ni O‘zbekiston rangtasviri ibtidosi to‘liq shakllangan, o‘zining ijodiy kontseptsiyasiga ega bo‘lgan realistik rassomlari qo‘lida edi. O‘rta Osiyo xalqlariga Yevropa madaniyatini olib kiruvchi ma‘rifatparvarlar, dastgohli rangtasvir san’ati an‘anasiga ega bo‘lmagan mamlakatda o‘z harakatlarini oddiy rangtasvir asoslaridan boshlamadilar, balki asrlar davomida badiiy tafakkur natijasida shakllangan xalq san’atini, urf-odatlarini va turmush tarzini o‘rganib, unga chuqur bog‘langan holda va sharqona ekzotik

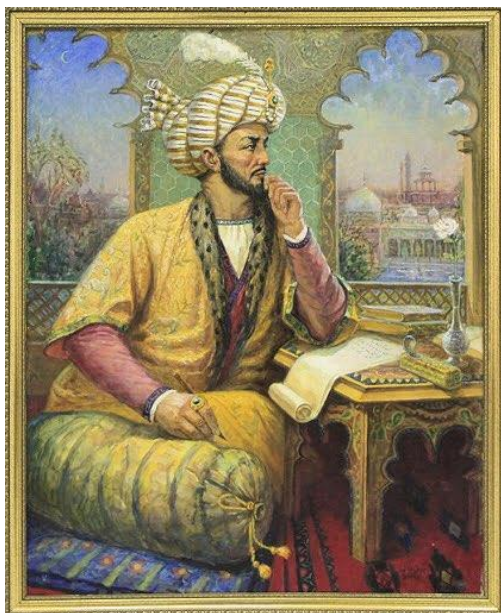
taassurotlarni boshdan kechirib, his etganlaridan so'ng «kelishmagan holatda, qadimgi davr she'riyatiga kirish imkoni hamda XX asr insoni bo'lib qolish vositasi sifatida primitivni tanlaydilar» [Горшенина С, 1998. – 1-с.;125-156].

O'zbekiston rangtasvir sana'ti shakllanishining o'ziga xos unikal taraflaridan biri shundaki, uning rivojlanishi boshida asosan rangtasvirning yangi imkoniyatlarini ochishga intilgan yangi realistik qarashlarga ega bo'lgan rassomlar turar edilar. Bu davr O'zbekiston rassomlarining ijodi rang-barang edi. Ba'zi rassomlar rangtasvirda milliy o'ziga xoslik yo'llarini, etnomadaniy qatlamlarni izlasalar (M.Nabiyev, A.Nuriddinov), ba'zilar plastik yechimlar ortidan quvar edilar, boshqalari esa milliy mavzularni rangtasvirona talqin etish (A.Mamatova, J.Umarbekov) bilan mashg'ul edilar. Shu sababli ham uslublar xilma-xilligi yo'nalishlar doirasini kengaytiradi. Ijod olamida shunday xilma-xil iste'dod namoyondalari borki, biri o'zi yashagan muhit chegarasidan tashqariga chiqa olmaydi, boshqasi bu muhitga sig'maydi. Rassomlar bugungi kunda tarixiy xotiralarni tiklash o'z badiiy merosimizni qayta mushohada qilish bilan birga jahon badiiy madaniyatining eng so'ngi yutuqlarini o'zlashtirmoqdalar.

O'rta asrlar miniatyurasi milliy maktablarining mavjud xususiyatlarini tasviriyl san'at ustalari tomonidan chuqurroq o'rganishga intilish XX asr ikkinchi yarmidagi tarixiy janrdagi O'zbekiston tasviriyl san'ati taraqqiyotining muhim tamoyillaridan biri bo'lib qoldi. Tarixiy janrdagi yo'nalish xalq badiiy an'alariga bo'lgan qiziqish, uning ifodasi mazmuni va shaklini tasviriyl merosi bilan boyitishga bo'lgan intilish tufayli vujudga keldi. XX asr ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrdagi tasviriyl san'atning barcha turlaridagi tamoyillarning o'xshashligi taraqqiyot birligini aks ettirdi, u yosh iqtidorlarni ochishga ham, o'ziga xos tasviriyl san'at umumiy o'zbek maktabini shakllanishiga ham yordam berdi. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyidagi kolleksiyalardan tarixiy janrdagi ko'plab asarlarda ana shu tamoyillardan biri namoyon bo'ldi. O'zbekiston tasviriyl san'ati XX asrning 80-yillariga kelib xalqimiz madaniyatining ajralmas, tarkibiy qismiga aylandi [A.Мадраймов, 82-б.] Taniqli tasviriyl san'at ustalari O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi Malik Nabiyev, O'zbekiston xalq rassomi, professor Chingiz Axmarov, O'zbekiston xalq rassomlari Raxim Axmedov, Abdulhaq Abdullaev, Ne'mat Qo'ziboev va Ro'zi Choriyevlar, professor Sa'dulla Abdullaev, To'ra Kuryazov, Javlon Umarbekov, Muxammad Nuriddinov, Baxodir Jalolov, Akmal Nuriddinov, Aziza Mamatova, Orif Muinov, Akmal Ikromjonov, Sobir Raxmetov, Ortiqali Qozoqov, Alisher Aliqulov kabilar o'z asarlarini shunday yaratdilar va yaratib kelmoqdalar.

Malik Nabiyev tarixiy janrlardagi asarlarida milliy san'at an'alarini yevropacha realistik maktab yutuqlari bilan uyg'unlashtirib yubordi. Uning asarlarida buyuk olimlar, hukmdorlar va sarkardalar obrazlari tasvirlandi. M.Nabiyev 1970-yili 120x100 hajmda matoga ishlangan «Mirzo Bobur» portreti yaratdi.

Zahiriddin Muhammad Boburning temuriylar avlodidan ekanligiga alohida urg'u berilgan. Sarkarda, shoh va shoirning hayotini jiddiy o'rganish bilan birga u yashagan Afg'oniston va hind yurti tarixiga oid manbalar bilan tanishib chiqadi. Portretida Bobur obrazi shoir va hukmdor xarakterini nihoyatda teran ifoda eta oldi. Asar iliq va yorqin ranglarda yaratilgan bo'lib, hukmdor saroy xonalarining birida yon tarafdin, nigohlari uzoqlarga qaragan, uning diqqati bir nuqtaga jamlanganligi, shoh kiyimida tasvirlangan bo'lsa-da, vatanini qo'msayotganligi, uning diqqat-e'tibori muhim muammoni hal qilishga qaratilgan tasvirlangan. Saroy xonasining peshtoqi, bezakli derazalar ortida Dehli shahrini ko'rishimiz mumkin. Boburning chap qo'li iyagiga tiralgan o'ng qo'li bilan qalam ushlagan holda yostiqaq tiraganligi, liboslarida ohular rangli iplarda tikilganligi tasvirlangan. Qalbi nozik shoir, kamtar va oddiy inson siymosida gavalantirilgan. Uning butun vujudini muhabbat, sog'inch o'rtamoqda. Shoh bo'lsa-da, «darvesh» qiyofasida ifodalangan. Bobur siymosida rassom temuriylarga xos bahodirlikni tasvirlaydi. Unda shohlarga xos xususiyatlar bo'rttirilmagan. San'atkor o'ziga ishongan, aqlli va dovyurak hukmdor obrazini yaratgan. Mirzo Boburning bu tarixiy portretida rassom katta muvaffaqiyatga erishgan. Bu portret 1960-yil oxiri va 1970-yil boshlarida yaratildi. Portret katta muvaffaqiyat qozondi va 1990-yili rassom bu portretning ikkinchi varianti boshqacharoq ishladi, ya'ni peshtoqi deraza ortida kunduzi emas, balki to'q ko'k tun edi, osmonda yangi oy kezadi, bu asarga lirik kayfiyat bag'ishlaydi. Bunda shoir va sarkarda o'zi hukmron bo'lgan mamlakatning hayoti haqidagi kuzatishlarini yozayotgan bo'lishi mumkin. Ijodkor rassomning yana bir rangtasvir asarida Bobur Mirzoning o'ng qo'lida anor ushlab taxt yonida nigohlari pastga qaratilgan holatda, podshohning o'ychan timsolini ko'rishimiz mumkin. Garchi boylik, davlati bo'lsa-da hukmron podshohning hayolida ona vatan tuprog'i, sog'inch va anor esa oila, farzandlar, baxt ramzi sifatida ifodalangan bo'lsa ajab emas.

Milliy hususiyatga ega bo'lgan palitraning barcha qudratli tomonini ko'rsatishga bo'lgan intilish O'zbekiston xalq rassomi, «Mehnat shuhrati» ordeni sohibi, professor **Javlon Umarbekov**ni tor doiradagi milliy uslubiy «chegara»dan chiqib ketishga undaydi (ushbu chegarada-yorqin bezaklar ranglar, maishiy atributlar, shuningdek hayotga ijobiy munosabat bir-biriga aralashib, fikran bog'lanadi). Ruhiy kayfiyatning rangin jilosi va o'zbekona milliy hususiyatlar shubhasiz keng va boydir. J.Umarbekov buni his qiladi, uning ishlarida kayfiyatning keng gammasi, ohang, jo'shqin qiyofali nozik ranglar, xalqning o'ziga xos milliy fazilatlarini ishtirok etadi. Uning mavzulari, eskizlari, tasvirlari, janrlari doirasi juda hilma-xil [Окилова К., 2016;

15] O‘zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi taniqli musavvir Javlon Umarbekovning 1996-yilda «Zahiriddin Muhammad Bobur portreti» 125x100 o‘lchamdagi rangtasvir asari, XX asrning so‘nggi yillarida yaratilgan buyuk siymolar portretlari ichida eng sarasi desak mubolag‘a emas [Альбом. Жавлон Умарбеков, 1997; 75]

Portret joylashuvi jihatidan medalyonni eslatadi.

Kompozitsion yechimiga ko‘ra mukammal tarzda ifodalangan bu asar, Boburni tarixan qanday shaxs bo‘lganligini anglatadi. Boshidagi toj va taxtda ifodalanganligi shoh va shoir bo‘lganligidan dalolat berib turadi. Asar fonida tasvirlangan qiyg‘os ochilayotgan o‘rik guli, Bobur ijodining ayni gullagan davri ekanligidan dalolatdir. Boburning shoirona o‘ychang tasvirlangan yuzi uning nechog‘lik aql-zakovat egasi ekanligidan dalolatdir.

Bahodir Jalolovning asarlarida akademik maktabning mustahkam an‘analari, shuningdek, boy hayoliy tafakkurga ega rassomning G‘arb va Sharq san‘ati estetikasini ustalik bilan uyg‘unlashtirgani seziladi.

B. Jalolovning kartina va devoriy suratlari tomoshabinni ranglarning betakror nafis jilolari, ritm va plastikaning o‘ziga xos jozibadorligi bilan rassomning o‘y-kechinmalari, obrazlari olamiga olib kiradi hamda ijodkor asarlarida e‘tibor qaratgan eng muhim umuminsoniy muammolar to‘g‘risida mushohada yuritishga undaydi. Ana shunday asarlardan biri 1995-yilda yaratilgan «Abadiylik gumbazi ostida» nomli kartinadir. Asar markazida rassom vaqt va muxitni

tasvirlaydi. Kompozitsiya asosini turli davrlar va turli makonlar birligi tashkil etgan. Tomoshabin ularni bir butun voqelik sifatida idrok etadi. O‘zbekiston mustaqilligiga bag‘ishlangan bu asar o‘zining ishlanishiga ko‘ra ulug‘vorligi va jiddiy, mazmunli hamda tarixiy haqqoniyligi bilan har qanday tomoshabinni maftun qilib qo‘yadi. O‘zbekiston xalqi madaniyaidagi bu tasviriy san‘at asarini albatta bir qarashda aniq tushinib bo‘lmaydi. Uni qayta-qayta ko‘zdan kechirish zarur. O‘zbekiston xalqlari tarixi Davlat muzeyi ichki devorida u ilk marotaba yirik hajmda O‘zbekiston tarixi va o‘tmish madaniyati haqida retrospektiv tarzda hikoya qiluvchi bu kompozitsion asarini yaratdi. Bu panno yangi O‘zbekistonning ramziy g‘oyasini ifodalashda, tarixiy davomiyligini, o‘zining tarixiy va madaniy merosini e‘lon qilishda o‘ziga xos ahamiyatga egadir. Tomoshabinlar ko‘zi o‘ngida buyuk vatandoshlarimiz siymolari, O‘zbekistonning badiiy merosidagi shoh asarlar, boy milliy tariximizni o‘ziga xos bosqichlarini aniqlab keluvchi davrlar gavdalanadi.

O‘zbekiston xalq rassomi Akmal Nur o‘zining «Armon» asarida (1996.y) Bobur asarini yaratgan. Unda Bobur taxtga ters qiyofada, bosh qismi yarim o‘girilgan holatda taqdim etiladi. Abadiyat timsoli bo‘lgan koinot va oy yog‘dusi, ko‘kka sochilgan yulduzlar, oltin rang taxt va boshga kiyilgan tojning zarrin jilvasi obrazning ichki kechinmalarini aks ettirishga qaratilgan. Asar Toshkentda, shaxsiy kolleksiyada saqlanadi.

Temuriy shahzoda Zahiriddin Muhammad Boburga bag'ishlagan asari buyuk sarkarda va shoir merosi va shaxsiga qiziqishning natijasida «ikki xil» ko'rinishdagi «Bobur Mirzo» rangtasvir asarlari dunyo yuzini ko'rgan. Boburning tunda oyning g'ira-shira yorug'ida taxtga orqa o'girib xayollar og'ushiga g'arq bo'lgan holatdagi lirik kechinmalarini ko'rsatishga harakat qilinganini ko'rish mumkin. Portretida Bobur timsoli bir qancha og'ir janglarda erishgan Hindiston hukmdorlarining taxti yonida orqa o'girib turgan holatda, yuz qiyofasidan ona yurt sog'inchi va bu taxtga o'tirsa hukmdorlikning og'ir yuklarini o'ylab, ya'ni xayol surib turgan holatda gavdalanirilgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, biz rassomlar ham bugungi kunda buyuk tariximiz yordamida tasviriy san'at, haykaltaroshlik va musiqa san'ati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yanada yo'lga qo'yishimiz kerak. Bunda yosh avlodni tarix va tasviriy san'at sohaslariga jalb qilish bir muncha onson bo'lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. «O'zbekiston tasviriy san'ati XX asrning 80-yillariga kelib xalqimiz madaniyatining ajralmas, tarkibiy qismiga aylandi» // Горшенина С. Синяя птица среднеазиатского авангарда // Общественное мнение. – Тошкент, 1998. - № 1. – С.125-156]; 2-bet
2. Мадраимов А. Темурий ва Бобурийлар даври маданияти, китобат ва рангтасвир санъати тарихига чизгилар. 82-б.
3. Оқилова К. Художник Джавлон Умарбеков: Штрихи к портрету. Альбом. Тошкент 2016 йил. 15-бет.
4. Альбом. Жавлон Умарбеков. «Ўзбекистон» нашриёти. 1997 йил. 75-бет

BOBURIYLAR DAVLATINING TASHKIL TOPISHI VA RIVOJLANISHI

Shomurodova Sevara

O'ZMU «Jurnalistika» fakulteti

«O'zbek adabiyotshunosligi» kafedrasida katta o'qituvchisi

E-mail: shomurodovas1964@gmail.com

Annotatsiya: Ma'lumki, Bobur siymosi xalqlar nazdida o'zbek xalqi ichidan yetishib chiqqan nozik did va lirik shoir sifatida gavdalanadi. Uning ijodiga mansub nafosat va tarovat bilan sayqallangan, hayotining dolzarb va qator ijtimoiy masalalariga bag'ishlab bitilgan satrlar asrlar davomida sevib o'qib kelinmoqda, mungli va ohangrabo g'azallari hamon dillarga sukut va zavq-shavq bag'ishlamoqda. Shuni qayd qilmoq joizki, Bobur ijodiy shaydolarining hammasi ham Boburning mashhur harbiy sarkarda va davlat arbobi ekanligidan, u Shimoliy Hindistonda qudratli davlat – imperiyaga asos solganligi va boburiylar sulolasi Hindistonda uch asrdan ko'proq hokimiyat tepasida turganidan xabardor bo'lmasalar kerak. Shu sababli ushbu maqola boburiylar davlatining tashkil topishidan tanazzuligacha bo'lgan davrni muhtasir yoritib berishga, shu davrda mamlakat hayotining turli tomonlarini qisqacha ko'rsatishga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: Bobur merosi, Boburiylar davlati, harbiy sarkarda, imperiya, ona Vatan, buyuk mo'g'ullar.

Аннотация: Известно, что фигура Бабура воплотилась в глазах узбекского народа как поэта с утончённым вкусом и лиризмом. Изысканные и свежие строки его творчества, посвященные насущным общественным вопросам жизни, любимы веками, а его певучие и певучие газели до сих пор дарят тишину и радость сердцам. Следует отметить, что все творческие кумиры Бабура, вероятно, не знают о том, что Бакур является известным полководцем и государственным деятелем, что он основал мощную государственную империю в Северной Индии и что династия Бабура правила Индией более трех десятков лет. Поэтому в данной статье кратко охвачен период от основания бабурев до его упадка, а также кратко показаны различные стороны жизни страны в этом период.

Ключевые слова: Наследие Бабура, Государство Бабура, Военное дело, полководец, империя Родина, Великие Моголы.

Abstract: This article is dedicated to the period from the foundation of the Baburi state to its decline, and to briefly show various aspects of the country's life during this period. It is known that the figure of Babur is embodied in the eyes of the people as a lyrical poet who grew out of the Uzbek people. The lines of his work, polished with elegance and freshness, dedicated to the current and various social issues of his life, have been read with love for centuries, and his melodious and melodious ghazals still bring silence and joy to hearts.

It should be noted that not all of Babur's creative fans are aware of the fact that Babur was a famous military leader and statesman, that he founded a powerful state-empire in North India, and that the Babur dynasty ruled India for more than three centuries.

Keywords: Babur's heritage, the Babur state, military commander, empire, motherland, great mongols.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) davlat arbobi, olim va lirik shoirdir. U 1526-yili Shimoliy Hindistonda Boburiylar saltanati (G'arbiy yevropaliklar ta'biricha, «Buyuk mo'g'ullar imperiyasi»ga asos solgan Boburning adabiy va ilmiy faoliyati Hindistonda ilm fanning rivojlanishiga va ayniqsa, Hindiston bilan O'rta Osiyo xalqlari o'rtasidagi madaniy aloqalarning o'sishi va mustahkamlanishida ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Hindistonda saltanat egasi bo'lib turgan Bobur tug'ilib o'sgan ona yurtini hech vaqt yodidan chiqarmagan, uni bir ma'shuqa sifat sevgan, vatanidan uzoqda ekan, o'zini doimo g'ariblikda his etgan:

*Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi,
Шод этмас эмиш қўнглини меҳнатда киши
Ko'nglim bu g'ariblikda shod o'lmadi, oh
G'urbatda sevinmas emish albatta kishi.*

[3.М.Бобир, 1958; 130]

Bobur ijodini tahlil qilar ekanmiz, uning bir ruboiysi diqqatimizni alohida o'ziga jalb qiladi; mana bu ruboiy:

*Tole yo 'qki jonimga balolig' bo'ldi, Har ishniki ayladim xatoliq bo'ldi,
O'z yerni qo'yib Hind sori yuzlandim, Yorab, netayki, ne yuz qarolig'
bo'ldi.*

[3.М.Бобир, 1958; 141]

Bu ruboiyni yozaturib, shoir Bobur bir lahza bo'lsa hamki chetda turib, davrining madaniy kishisi sifatida insoniy his-tuyg'ulari jo'sh urib hokim Bobur yurishlarini, jangu jadal, qatlu omlarini qoramadimikan? O'zgalar yurtiga bostirib kirgani, «yuz qarolig'» etganidan avf-nadomat chekmaganmikan?

Temurning o'g'li Mironshoh naslidan bo'lmish Zahiriddin Muhammad Bobur otasi Umarshayxning vafotidan so'ng 12 yoshida (1494) Farg'ona hokimiyati taxtiga o'tirdi. Bu davrda Temur asos solgan imperiya parchalanib ketgan, birgina Movarounnahrning o'zida alohida-alohida mustaqil Samarqand, Andijon (Farg'ona), Hisor hamda boshqa katta-kichik xonlik va bekliklar kelib chiqqan, ular o'rtasida tinimsiz ichki kurashlar davom etmoqda edi. Davr taqazosiga ko'ra Bobur ham ichki kurashlar girdobiga sho'ng'ib ketdi va birinchi bor 1497-yilning noyabr oyida Samarqandga yurish qilish maqsadida safarga otlandi. Samarqandni o'z tasarrufiga kiritgan Bobur Movarounnahrning yuragi va siyosiy markazi hisoblanmish bu shaharda yuz kun hukumronlik qildi. So'ng 1498-yil fevral oyining oxirlarida Samarqandni tashlab Andijon tomon ketishga majbur bo'ldi, chunki Andijonda Bobur hokimiyatini tan olmaydigan hukumron doiralar o'rnatib olganligi haqida xabar kelgan edi. Bu haqida Bobur bunday deb yozadi: «Samarqand Andijon kuchi bila olinib edi. Agar Andijon ilikta (ya'ni qo'lda) bo'lsa, yana tangri rost keltursa, Samarqandni iliklasa (ya'ni, olsa) bo'lur» [1, 1983; 24]

Temuriylar davlatining inqirozga yuz tutganidan xabar topgan ko'chmanchi o'zbek qabilalarining xoni Shaybonixon 1500-yildan boshlab Movarounnahrda hujum qila boshlaydi. U Qarshi, Shahrisabz va Buxoroni egallab, Samarqandga tahdid soladi. Samarqand hokimi Sulton Ali bilimsiz va tadbirsiz shaxs bo'lgani uchun shahar ayonlari Boburga elchi yuborib, uni Samarqand hokimiyatini qayta egallashga da'vat qiladilar. Bu borada Boburning fikri quyidagicha bo'ldi: «Samarqanddek poytaxt turguncha, ni kiroyi ul qilg'aykim, Andijondek yer uchun kishi avqot zoyi' qilg'ay». Ko'rinib turibdiki, Samarqand Bobur uchun avvalgi Samarqand emas, ya'ni Bobur endi «Andijon omon bo'lsa Samarqandni har vaqt ham olish mumkin», degan taxlitda ish tutmaydi, balki u «Samarqand oldida, Samarqand yo'lida Andijondan ham kechish mumkin», degan fikru xayolga ham kelgan [Низомиддинов, 1983; 5].

Demak, Bobur Samarqandni Movarounnahrning markazi deb, bu shaharni qo'lga kiritsagina temuriylar davlati butunligini tiklash mumkin deb qaragan va bu safar avvalgidek ichki kurashlar qatnashchisi sifatida emas, balki markazlashgan qudratli davlat-imperiya tashkil etishni orzu qilgan sarkarda va davlat arbobi sifatida 1500-yil mayda Samarqand tomon yuzlangan. Bobur qo'shinlari yetib kelgunga qadar Sulton Ali va uning onasi Samarqandni Shaybonixon ixtiyoriga topshirgan edilar; lekin samarqandliklar hanuz Boburni kutar va undan umidvor edilar.

Shaybonixonning Samarqanddan chiqib ketganidan foydalangan Bobur qo'shini ko'p qon to'kmay shaharni egallaydi. Bobur yana markaziy shaharda hukmronlik qila boshlaydi. Lekin uning saltanati bu gal ham uzoqqa bormaydi. Samarqandga qayta kelgan Shaybonixon uzoq muddat davomida shaharni qamal holiga solib qo'yadi, ochlik va toliqish sababli tinkasi qurigan xalq va qo'shin Samarqanddan chiqib ketishga majbur bo'ladi. Bobur esa tog'alari huzuriga – Toshkentga kirib keladi. Bobur bu yerda ham temuriy shahzodalarning tinib-tinchimaydigan kurash va nizolarining shohidi bo'ladi, shundan so'ng u ko'p o'tmay, ona Vatani Movarounnahrni tark etadi.

Gulbadanbegimning (Boburning qizi) «Humoyunnoma» asarida yozilishicha: «Podshoh Bobom hazratlari (ya'ni Bobur)...ikki yuz kishi piyoda, yelkalarida chopon, oyoqlarida choriq, qo'llarida tayoq bo'lgan holda, beyaroq, Xudoga tavakkal qilib, Badaxshon va Kobulga qarab yo'l oladilar» [Низомиддинов, 1983; 5].

1504-yil sentabrida Bobur Muqim Arg'un bilan kurashda g'alabaga erishib, temuriylarga qarashli Kobul ulusining hokimi bo'lib oladi. Muqim Arg'un Husayn Boyqaroning o'g'li Badiuzzamon Mirzo amirlaridan bo'lmish Zunnun Arg'un (avval Qandahor va so'ng Kobul hokimi) ning o'g'li edi. Demak, Bobur ham temuriy shahzodalardan bo'lgani tufayli Kobulni o'z meros o'lkalaridan biri deb bilgan. Bobur Kobulni egallagach, uni o'z davlatining markaziga aylantiradi.

1511-yilda Samarqand yurishi Boburning uchinchi va so'ngi yurishi edi. Eron harbiy qismlari bilan birgalikda Movarounnahrda bostirib kirgan Bobur bu safar ham Samarqandni egallashga muvaffaq bo'ladi, bir necha oy davomida hukmronlik ham qiladi. Ammo ruhoniylarning Boburni shia mazhabini qabul qilganlikda ayiblashlari natijasida avom xalq Boburdan yuz o'giradi. Bobur Samarqandni tashlab chiqib, Kobulga qaytishga majbur bo'ladi. Endi Boburning Movarounnahrda markazlashgan qudratli davlat tashkil etish yo'lidagi orzu-umidlari puchga chiqqan edi, ammo tinib-tinchimagan, hech vaqt noumid bo'lmagan Bobur o'z

reja, maqsadlarini ona-Vatandan uzoq o'lkalarda ro'yobga chiqarishga qasd etadi, o'z hokimatini temuriylarga qarashli Kobul muzofotidan ham ancha kegapirish yo'l-yo'riqlarini axtaradi.

Ko'p mashvarat va maslahatlar tuzib, fikru mulohazalar qilib, oxiri Hindiston diyorini o'z tasarrufiga kiritish ishiga bel bog'laydi. Bobur tomonidan Shimoliy Hindistonda asos solingan davlat G'arbiy Yevropa tarixiy adabiyotida (taqlid qilingan holda rus olimlarining asarlarida ham) «Mo'g'ullar davlati» va ko'proq «Buyuk mo'g'illar imperiyasi» deb nomlanadi. Aslida, Bobur asos solgan va uning avlodlari tomonidan idora qilingan davlatni tarixiy nuqtayi nazardan «Boburiylar davlati» deb atash maqsadga muvofiqdir. [Низомиддинов, 1983; 9]

Bobur ham o'z davrining xoqoni, hukumroni sifatida Afg'oniston va Hindistonda urushlar, yurishlar qildi. Shuning bilan bir qatorda istilochilar – Aleksandr Makedonskiy, Mahmud G'aznaviy, Amir Temur, Eron shohi Nodirshoh va boshqalardan birmuncha farq qilar edi. Bobur Hindistonga mazkur mamlakat boyligini talash, xalqni qullik asoratiga solib sotib yuborish, hashamatli bino va tarixiy obidalarni yakson qilish niyatida bosib kirmadi. O'z vatanidan quvg'in qilingan Bobur Afg'oniston va Hindiston zaminida markazlashgan qudratli davlat tuzib, bu davlatni iqtisodiy, madaniy va siyosiy jihatidan ravnaq toptirishni o'yladi va bu borada ko'p ishlar ham qildi.

Bobur Amudarodan to Bengaliya chegarasi va Himolaydan Gvaliorgacha bo'lgan katta terriyoriyada o'z hukumronligini o'rnatdi, unga Kobul, Qunduz, Qandahor, Badahshon, Panjob, Shimoliy Hindiston va Ganga vodiysidagi viloyatlar bo'ysungan edi. Bobur Hindistonda to'rt yilga yaqin hukumronlik qilib, 1530 yil 26-dekabrda vafot etdi. Uning butun Hindistonni bir hokimat ostida birlashtirish orzusi vorislari davrida ro'yobga chiqdi. Bobur vafotidan so'ng taxt uning to'ng'ich o'g'li 23 yoshlik Humoyunga (1530–1556) o'tdi. Humoyun yumshoq tabiat kishi edi. saltanat sohibi bo'lgan kundan boshlab ko'p xatoliklarga yo'l qo'yadi. Ukasi Komronga Bobur vasiyat etgan Kobul va Qandahor o'lkalaridan tashqari Panjob va Hind vohasini ham qo'shib beradi. Sambholni Hindolga va Mevatni Askariyga topshiradi. Shu tariqa Humoyun armiyaning moddiy taqdirini xal qiluvchi iqtisodiy rayonlardan ajrab qolgan edi. Humoyun o'z hokimiyatini kengaytirish ishida dastlabki muvaffaqiyatlarga erishadi – Gujorat, Radjiputananing bir qismi va Bixar o'lkalarini bo'ysundiradi. Lekin uning g'alabalari uzoqqa cho'zilmadi [Низомиддинов, 1983; 10].

Afg'on feodallarining Sur sulolasidan yetishib chiqqan sarkarda Sherxon Humoyundan Bengaliya, Chinora, Junpurni tortib olib, Kanujga yaqinlashgan edi. Ayni vaqtda Humoyunga qarshi Hindol bosh ko'tarib, Agrada o'zini podshoh deb e'lon qiladi. Garchi Komron Hindol qo'zg'alonini bostirgan bo'lsa-da, Sherxonga qarshi kurashda Humoyunga yordamga kelmadi. 1540-yil may oyida Kanujda bo'lgan jangda Humoyun Sherxon tomonidan tor-mor etildi va Agra, Lohur orqali Qandahorga qochdi. Bu yerda ukasi Askariy qo'lga asir tushishdan qutulib qolib, Eron tomon yuzlandi. 1544-yildan boshlab Eron shohi yordamiga tayangan holda Humoyun ukalari Askariy Hindol va Komronga qarshi goh Kobulda, Qandahorda va goh Badaxshonda janglar qilishga majbur bo'ldi. Nihoyat, 1550-yilda Kobulni qayta egallaydi. Asirga olingan Askariy Makkaga surgun qilinadi. Hindol Komron odamlari tomonidan o'ldiriladi. Komron ham qo'lga tushib, ko'ziga mil tortiladi.

Hindistonda ham Sherxon vafotidan so'ng uning to'rt vorisi o'rtasida taxt uchun kurash avjiga chiqqan edi. Humoyun bundan foydalanishga harakat qiladi va 1555-yili Iskandarshohdan

(1550–1555) Dehlini tortib olib, Hindistonda boburiylar hukumronligini qayta tiklaydi. Ammo ko‘p o‘tmay marmar zinadan sirg‘anib, boshi bilan yiqilib, shu on vafot etadi. Humoyunning bosh vaziri, ayni vaqtda uning o‘g‘li va vorisi Akbarning otaliq tarbiyachisi Bayramxon shoshilinch ravishda 14 yoshli Akbarni taxtga chiqaradi. 1560-yilga qadar davlatni Akbar nomidan Bayramxon idora qiladi. O‘n yetti yoshidan boshlab Akbar davlatni mustaqil idora qila boshlaydi. chaqqon, tadbirkor va uzoqni o‘ylab ish tutar edi. Akbar davlati tarkibiga Shimoliy Hindistondan tashqari muazzam Dekan yarim orolidagi kuchli knyazliklar ham kirgan edi. Akbar vafotidan so‘ng (1605) uning o‘g‘li shahzoda Salim Jahongir (1605–1627) nomi bilan taxtga o‘tirdi. [Низомиддинов, 1983;11]

Bobur sochgan urug‘ va Akbar parvarish qilgan «xalqlar hamjihatligi» daraxti Akbar o‘limidan so‘ng ham onda-sonda «meva» berib turdi. Jahongir davrida ham davlatni idora etish ishida musulmonlar bilan bir qatorda hindular ham ishtirok qildilar. Shunday qilib, 1526-yili tashkil topgan boburiylar davlati 1859-yili inglizlar tomonidan yemirib tashlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Низомиддинов И. Бобирийлар давлати. – Тошкент: Ўзбекистон, 1983.
2. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар / Нашрга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
3. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Тошкент: Sharq, 2007.
<http://baburname.narod.ru/nravy.htm> .
4. Низомиддинов И. Маданий ҳамкорлигимиз саҳифалари. –Тошкент, Фан.1987.
5. Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1958.
6. Низомиддинов И. Ўзбекистонда Ҳиндистон илмий-маданий меросини ўрганишга доир. –Тошкент: Фан, 1988.

BOBUR VA SHARQ ADABIYOTI

Yusupova Dinora Akmal qizi,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o'qituvchisi

E-mail: dinoryus2021@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur hamda «Boburnoma» asari, asarda adibning shaxsi, uning tarjimai holi, xarakteri, qiziqishlari, kishilarga munosabati borasidagi qarashlari tegishli tarzda o'z aksini topgan. Biz maqolada asar sahifalaridan Bobur shaxsiyatidagi rostgo'ylik, mardlik, adolatparvarlik, mehribonlik, qattiqqo'llik, hassoslikning namoyon bo'lish holatlari bilan tanishamiz.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, sharq lirikasi, «Boburnoma», she'riyat, buyuk temuriylar tarixi.

Аннотация: В статье Захриддин Мухаммад Бабу́р, а также в произведении «Бабу́рنامه», в произведении должным образом отражены взгляды писателя на личность, его биографию, характер, интересы, отношение к людям. В статье со страниц произведения мы познакомимся со случаями проявления в личности Бабу́ра честности, храбрости, справедливости, доброты, строгости, чувственности.

Ключевые слова: Захриддин Мухаммад Бабу́р, Восточная лирика, «Бабу́рنامه», поэзия, история великих Тимуридов.

Annotation: In the article Zahiriddin Muhammad Babur, as well as in the work «Baburname», the work properly reflects the writer's views on personality, his biography, character, interests, and attitude to people. In the article from the pages of the work, we will get acquainted with the cases of the manifestation of honesty, courage, justice, kindness, rigor, sensuality in Babur's personality.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, Oriental lyrics, «Baburname», poetry, history of the great Timurids.

Boburning she'riy merosi serqirra va boy. Sharq lirikasining 10 dan ortiq janrlarida she'rlar yozgan. She'rlarida shaxsiy hayoti, muhiti, tarixiy voqealari aks ettirilgan. Bobur she'riyatining asosini ishqiy-lirik mazmundagi misralar tashkil etadi.

Mashhur «Boburnoma» buyuk temuriylar tarixi, buyuk davlat yaratish uchun kurash (1494-1529-yillar voqealari) haqida guvohlik beradi. Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida «Boburnoma»ning 10 dan ortiq qo'lyozma nusxalari mavjud. Shu asosda boburshunos olim Porso Shamsiyev bir qancha qo'lyozmalarni qiyoslab, yorqin asarning tanqidiy matnini (1960) nashr ettiradi. Keyinchalik yapon olimi I.Mano ham «Boburnoma» (1994) tanqidiy matnini nashrga tayyorladi. «Boburnoma» matni ham N.Ilminskiy (1847), Beverij (1905), Fitrat (parchalar, 1928), P.Shamsiyev (1960) tomonidan nashr etilgan. Fors (1586), golland (1705), ingliz (1826), fransuz (1871), turk (1940), rus (1942) tillariga tarjima qilingan. Ilmiy ishlar ichida aruzning sharqiy metrikasi nazariyasi muhokama qilingan «Aruz haqida risola» (1523–1525) alohida o'rin tutadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur jahon tarixida «E'tiqod posboni» nomi bilan alohida o'rin tutadi. U ming yillikning uchdan bir qismi davom etgan Mug'allar imperiyasining asoschisi bo'ldi. Bobur o'zidan «Boburnoma» nomli o'lmas asarini qoldirgan iste'dodli adibdir. Asarda tarixchilar, geograflar, faylasuflar, etnograflar, tabiatshunoslar, o'simlikshunoslar, zoologlar uchun fotografik aniqlik bilan yaratilgan davrning eng qimmatli dalillari mavjud. Shuningdek, nafis, sharqona shirin, ammo mutlaq g'azal va ruboiylari Firdavsiy, Navoiy, Nizomiy, Jomiy, Sa'diy, Hofiz, Xayyom durdonalari bilan tenglasha oladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur Hindiston, Pokiston, Afg'oniston va albatta, Markaziy Osiyo mamlakatlarida diniy arbobdir. Bu ko'p jihatdan uning diniy bag'rikengligi bilan ajralib turishi bilan bog'liq. Yevropa va Osiyoni parchalagan diniy urushlar davrida edi – bu keng mintaqada yorqin iz qoldirdi.

«Boburnoma» asari o'z davridagi ko'plab kishilarning turli vaziyatlardagi kechinmalari, Osiyoning ko'plab tabiati, iqlimi, aholisi, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy ahvoli haqidagi ma'lumotlar jamlangan. «Boburnoma» – o'zbek nasrining go'zal namunasi. Ungacha Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari muqaddimasida, Rabg'uziy ijodida nasr namunalari uchrar edi. Alisher Navoiy uni yuqori pog'onaga olib chiqdi. Biroq «Boburnoma» bu borada o'zbek nasrining o'ziga xos kashfiyoti sifatida yuz ko'rsatdi. Asarda tarixning Bobur yashab o'tgan davri voqealari ifodalangan. Bu voqealar Andijon, Samarqand, Xo'jand, Hirotidan boshlab Kobul va Agrabagacha bo'lgan qamrovga ega. Ya'ni unda O'rta Osiyodan boshlab Hindistongacha bo'lgan masofadagi deyarli 50 yillik voqealar haqqoniy ifoda va bahosini topgan. «Boburnoma»dagi voqealar bayoni aniq, ixcham va lo'nda, ta'sirchan, eng muhimi, hayotiy haqiqatga mos va muvofiqligi bilan e'tiborlidir. Muallif voqealar bayonida tabiat tasviriga, ayrim joylar tavsifiga, alohida kishilarning ta'riflariga jiddiy ahamiyat beradi. Asarda o'sha davr kishilarining haqqoniy, realistik tasviri berilgan. Bu narsa Boburning bergan ma'lumotlaridagi ishonchlilikni ta'minlagan. Asar bilan yaxshi tanishish Bobur xarakterini, undagi fazilatlar manbalarni aniqlashga imkon beradi [Маллаев, 1976]. Bobur ko'plab hukmdorlar, mamlakat boshliqlari haqidagi tarixiy faktlarni muhrlab qoldirgan. Amir Temur, Umarshayx, Mirzo Ulug'bek, Husayn Boyqaro, Shayboniyxon, Badiuzzamon, Muzaffar mirzo singari davlat boshliqlarining siyosiy-ijtimoiy faoliyatlariga baho berilgan. Boburning o'zi har qanday holatda, hatto urush-taloshlar avj olib turganida ham adolat 412 mezonini qattiq tutgan. Jumladan, 909 (1503–1504)-yillar voqealari bayonida shu holat kuzatiladi. Qunduz shahri atrofida Xisravshohning askarlari ancha betartiblikka, zulm va zo'ravonlikka o'rgangan edilar. Ular Boburga qo'shilganidan keyin ham bu odatlarini tashlamaydi. Bir navkar «birovning bir ko'za yog'ini tortib olg'on uchun eshikka kelturub tayoqlattim, tayoq ostida o'q joni chiqdi. El bu siyosattin tamom bosildilar», – deb ta'kidlaydi Boburning o'zi. «Boburnoma»da adabiyot va san'at ahli, ilm-ma'rifat kishilariga ham munosib o'rin berilgan. Unda Abdurahmon Jomiy, Shayxim Suhayliy, Husayn Ali Tufayliy, Sayfiy Buxoriy, Mir Husayn Muammoiy, Mullo Muhammad Badaxshiy, Yusuf Badiiy, Ohiy, Muhammad Solih, Hiloliy, Ahliy, Alisher Navoiy, Binoiy va boshqa so'z ustalari haqida maroqli hikoyalar mavjud. Bu o'rinda adibning Alisher Navoiy haqidagi ma'lumotlari alohida ahamiyat kasb etadi. Asarda Navoiy siymosiga bir necha marotaba murojaat qilinganini kuzatish mumkin. Ular orasida Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlari, Navoiyning shaxsiyati, uning ijodi, adibning badiiy ijod va ijodkorlarga bo'lgan munosabati haqida ko'plab qimmatli kuzatishlar

mavjud. Asarda Boburning ajdodlari, oilasi, avlodlari haqida ham birlamchi materiallar berilgan. Unda ayrim asarlarning yaratilish tarixi haqidagi materiallar ham keltirilgan, jumladan, 906 (1500–1501)-yillar voqealari bayonida bir hukmdorning Boburga yaxshi iltifot ko'rsatmagani aytiladi va adib quyidagi misralarini eslatadi: Kim ko'rubtur, ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshiliq? Kimki ondin yaxshi yo'q, ko'z tutma ondin yaxshiliq. «Boburnoma»ning boshqa memuar asarlardan yana bir alohida qiymatlilik darjasi shundaki unda tasvir uslubi nihoyatda yengil yani istalgan o'quvchi undagi voqealarning mag'zini osongina tushunib oladi. Bundan tashqari XV-XVI asrlarda Markaziy Osiyo, Afg'oniston, Hindiston o'lkasini tarixiy, geografik va toponomik jihatdan Boburnomadan mufasssalroq yoritilgan biror asar yo'qki bu memuar asar bugungacha Yevropa olimlari tomonidan o'rganiladi. Bobur o'z asarida Temuriylar davlatining inqirozini hech bir mubolag'alarsiz bayon etadi, o'zining Shayboniyxondan yengilganligini tajribasizligi tufayli bo'lgani va bu unga achchiq saboq bo'lganini ham keltirib o'tadi. Bobur temuriylar davlatini saqlab qolishga nechog'liq urinmasin temuriylar o'rtasidagi boshboshdoqlik va o'zbo'larchilik bunga yo'l qoymaganini hatto kezi kelganda eng yaqin odamlari uni sotib ketgani, dushman bilan ittifoq tuzganini achchiq g'azallari va ruboiylarida qayd etadi va ularni yoritilish tarixini ham «Boburnoma»da yozib o'tadi. Yetakchi sifatida tarix maydoniga chiqqan Bobur «Boburnoma»ning 1507-1508-yil voqealari bayonida, ya'ni Hindiston azimati oldidan o'zi joriy qilgan bir siyosiy islohoti, ya'ni o'zini podshoh deb e'lon qilish buyrug'i, sanasi haqida ilhom bilan to'xtalar ekan, shu o'rinda Amir Temurni eslaydi: «Ushbu tarixqacha (913-yil) Temurbekning avlodini bovujudi saltanat mirzo derlar edi, ushbu navbat buyurdumkim, meni podshoh degaylar [Bobur, 2002]. Kesh, Samarqand, Qorako'l (viloyat), Dehkat (kent), Xuroson (viloyat), Mo'lton (navohi), Hirot, Qandahor, Bihira (viloyat), Dehli, Agra kabi shahar, kentu viloyatlar bilan bog'liq tasvirlar. Tabiiyki, bu holat tarixan Amir Temur ixtiyorida bo'lib, keyinchalik podshoh Bobur tasarrufiga o'tgan viloyat, yurt, o'lka, shahar tasvirlarida ko'p uchraydi. Shuni mamnuniyat bilan ta'kidlash lozimki, Boburning «Boburnoma»da keltirgan shahar, viloyatlar tasvirida va obodlik, farovonlik yo'lida amalga oshirgan keng qamrovli faoliyatlari, yetakchilik salohiyatlari bayonida Amir Temur, temuriylar va o'zining Sharq Uyg'onish davri madaniyatining ajralmas qismi bo'lgan shaharsozlik madaniyatiga ko'rsatgan ta'siridan va ular hukmronligi davrida shaharlarning taraqqiy topganidan 413 yetarlicha xabardor bo'lamiz. Tarixiy manbalarda Dilkash shahar deb nom olgan Kesh tasviriga diqqat qilsak, tasvir orqali Kesh qadimdan Amir Temurning ajdodlari bilan bog'liq shahar ekanligi va uning o'zi tuzishga bel bog'lagan yirik markazlashgan davlat uchun poytaxt shahar tanlashdagi bilimi, mahorati, to'xtami, qaroridan ham voqif bo'lamiz: «Yana Kesh viloyatidir... Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi xo'b sabz bo'lur uchun Shahrisabz ham derlar. Temurbekning zodu budi Keshdin uchun shahr va poytaxt qilurig'a ko'p sa'y va ehtimomlar qildi. ... Chun Keshning qobiliyati shahr bo'lmoqqa Samarqandcha emas edi. Oxir poytaxt uchun Temurbek Samarqandni o'q ixtiyor qildi». Bobur ushbu ma'lumotini asarda «Samarqandni Iskandar bino qilg'ondur. Mo'g'ul va turk ulusi Samarqand derlar. Temurbek poytaxt qilib erdi. Temurbekdin burun Temurbekdek ulug' podshoh Samarqandni poytaxt qilg'on emas», deb yozgan qimmatli ma'lumoti bilan to'ldirgan. Bobur ushbu qisqa tasvirida mahorat bilan poytaxt Samarqandni yer yuzining madaniy va ma'rifiy markazlaridan biriga aylantirgan ulug' bobokalonining tabarruk nomini qayta-qayta yodga olib, go'yo botini va zohiridagi g'uborlardan xalos bo'lib, u ulug' zotga

ko'rsatgan lutfi, cheksiz hurmatiga guvoh bo'lamiz. Mazkur o'rinda shuni alohida ta'kidlash kerakki, taniqli matnshunos olim V. Rahmonov Bobur «Boburnoma»da bir necha marta maroq bilan qo'llagan «zodu budi» iborasini Kesh va Andijon tasviri misolida sharhlar ekan, olim «... Bobur o'zining tug'ilib o'sgan shahri Andijon ekanligini ham shu tarzda ifodalagan», deb alohida qayd qilgan. Yoki muallif Qorako'l shahri bayonida Amir Temur barpo qildirgan mashhur bog'laridan biri bilan «Temurbek degandurkim» deya mamnuniyatu e'tirofini yaqqol sezdirib, Sohibqironni shunday tanishtiradi: «Yana Qorakul viloyatidir... Andoq mashhurdurkim, Temurbek degandurkim: mening bir bog'im borkim, tuli o'ttuz yig'achtur». Harbiy taktika va bunyodkorlik ishlarida o'zining faoliyati bilan bog'liq qiyosiy tasvirlarda. Bobur o'zini Husayn Boyqaro yoki boshqa temuriy shahzodalar bilan qiyoslagan tarixiy tasvirlardan biriga murojaat qilsak.»Boburnoma»ning 1503–1504-yil voqealar bayonida, ya'ni Kobulda mustaqil hukumat tuzgan Bobur Mirzoga Sulton Husayn Mirzodan Shayboniylarga qarshi turishga undovchi xabarlar keladi. Maktublardan birida Husayn Boyqaro Bobur Mirzoga Kohmard va Ajarda harbiy istehkom bilan mustahkam turishi haqida yozib yuboradi. Ammo Husayn Boyqaroning oqibatini o'ylamay tutgan harbiy taktikasi va rejaları Bobur Mirzoga ma'qul kelmaydi va bu o'rinda u ogohlik bilan temuriylar davlati asoschisi bo'lgan mulkgir Amir Temurni yodga oladi. Ya'ni «Sulton Husayn Mirzoning bu xatlari mujibi noumidlik bo'ldi. Ne uchunkim, Temurbekning yurtida bu tarixda andin ulug'roq podshoh ham yosh va ham viloyat va ham cherik bila yo'q edi». Yana u «Temurbek o'rnig'a o'lturg'on» deya fikrlarini davom ettirib, g'alabasi, oqibati ta'minlanmagan harbiy yurishdan qattiq norozi bo'lganligini yaqqol sezdirib, shunday tushuntiradi: «Sulton Husayn Mirzodek Temurbek o'rnig'a o'lturg'on ulug' podshoh g'animining ustig'a yurumakni demay, yer berkitmakni desa, el va ulusqa, ne umidvorliq qolg'ay?». Samarqand taxtida alohida hukumat surgan va davlat boshqargan temuriylar birma-bir sanab, izohlab ko'rsatilgan tarixiy va qizg'in jarayonlar tasvirida. Samarqand taxti va mamlakat boshqaruv tizimi bilan bog'liq aniq voqealar bayonida Bobur Mirzo Amir Temurning Samarqand taxtiga o'tirgandan boshlab, to o'zigacha Samarqand taxtiga o'tirgan va hukumat surgan Temurbek, Jahongir Mirzo, Muhammad Sulton, Ulug'bek Mirzo, Abdulatif Mirzo, Abdulla Mirzo, Abusaid Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mahmud Mirzo, Boysunqur Mirzo, Ali Mirzo kabi o'n ikki nafar temuriy hukmdorlarni nomma-nom, tartib bilan sanab ko'rsatgan, faqat o'zinigina kishilik olmoshi «men» bilan «Boysunqur Mirzodin men oldim» deb yozgan. Nimagadir Bobur sulolaning bu kabi tarixiy ma'lumotida Samarqand taxtida besh yil hukmronlik qilgan va qaysidir ma'noda ko'ngil ishini mulk ishidan ustun qo'ygan Xalil Sultonni bu silsilada tilga olmagan, ko'rsatmagan. Bunday tartib bilan ko'rsatish, birinchidan, Bobur uslubiga xos bo'lib, ikkinchidan 414 esa u kitobxonni 140 yillik Samarqand taxti, boshqaruv tarixi bilan, ya'ni o'zi «... yuz qirq yilg'a yovuq Samarqand poytaxti bizning xonavodada edi...», deb yozgan e'tirofi, izohi bilan qisqa, aniq tarzda tanishtiradi. «Boburnoma» o'zining manba sifatidagi qiymatini bugungi kungacha yo'qotmagani shundaki undagi ma'lumotlarning to'liq va aniqligi, bundan tashqari tasvir uslubini tushunarlilikidadir. «Boburnoma»da tarixiy voqealar xronologik ketma ketlikda keltiriladi, bundan tashqari tarixiy izchillik ham yo'qolmagan. Bobur voqealarni ko'proq og'zaki bayon qilish uslubidan foydalanib yozib qoldiradi. Shuningdek «Boburnoma»ning yana bir muhim manbaligi shundaki o'sha davrning toponimik nomlarini nihoyatda ko'plab keltirib o'tilganligi va ularning qayerda va qanday paydo bo'lganini ham aytib

o‘tilganligidadir. Shunday ekan «Boburnoma» tarixiy memuar manba sifatida yana ham ko‘plab tadqiqotlarni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маллаев Н. Бобурнома // Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 174б.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 2002.

ВОЕННОЕ ИСКУССТВО БАБУРА

Соляхова Лилия Рашитовна

Старший преподаватель Академии

Вооруженных Сил Республики Узбекистан

E-mail: liliza2023@mail.ru

Abstract: The given article presents Babur's power as the great military leader and his role in creating powerful state and army.

Keywords: Babur, military leader, statesman, army, campaigns, battle, Panipat battle.

Аннотация: В данной статье рассматривается сила Бабура как великого полководца и его деятельность в создании сильного и могущественного государства и армии.

Ключевые слова: Бабур, полководец, государственный деятель, армия, походы, битва, Панипатская битва.

Президент нашей страны Ш.М. Мирзиёев неоднократно заявлял, мы – народ с великой историей, великой культурой, воспитавший великих людей в мире. Для того чтобы стать достойным поколением этого народа, мы должны обладать глубокими знаниями этой истории, культуры, материального и духовного наследия, литературы и национального искусства. В связи с этим, прежде всего, необходимо тщательно изучить жизнь и богатое наследие наших предков, в частности, великого полководца и поэта Захириддина Мухаммада Бабура, и поделиться тем, что мы знаем, с миром, что является нашим долгом.

Захириддин Мухаммад Бабур – великий узбекский поэт, мыслитель, историк и государственный деятель, основоположник династии и империи бабуридов. Бабур – сын правителя Ферганы, правнука Тимура родился 14 февраля 1483 года в Андижане. В 1494 году стал правителем Ферганы, в 1526 году в Индии основывал централизованное государство бабуридов (в мировой истории вошел как «империя великих моголов»), которое просуществовало до завоевания Индии (1848) англичанами.

Рассматривая деятельность Захириддина Мухаммада Бабура, как выдающегося политика своего времени нельзя не отметить, что он бесспорно был гениальным военачальником своего времени, сочетавшим в себе мудрость государственного деятеля.

В Бабуре текла кровь не только Чингисхана. По отцу он был потомком знаменитого Тимура. С такой родословной, Захириддин Мухаммад просто обязан был стать завоевателем. Однако, казалось бы, ему негде было развернуться. Несмотря на грозное прозвище Бабур, что означает «Лев», сын ферганского правителя долго не мог реализовать свои амбиции. Интриги и мятежи на окраинах державы сильно уменьшили размеры подвластной Бабуру территории. К 1501 г. Бабур утратил почти все владения отца, однако в результате ряда военных экспедиций вернул Кашгар, Кундуз, Кандагар. Дважды (1497 и 1503 гг.) Бабур пытался захватить столицу Тамерлана -Самарканд, - но ему не удавалось

это сделать. В жестокой борьбе он лишился своих вотчинных владений и оказался в положении бездомного изгнанника. Его войско превратилось на время в банду.

Долгие войны закалили юношу. Кроме полководческих талантов, он обнаружил и необычайную способность находить общий язык с представителями разных народов и даже религий - этому, вероятно, способствовал пестрый этнический состав населения Центральной Азии. Бабуру удалось привлечь в свою армию многих людей, которые искали легкую добычу, были недовольны своим социальным положением.

В 1504 г. Бабур захватил Кабул. А тем временем в Делийском султанате сохранялась политическая нестабильность. Через два года Бабур перешел к более решительным действиям.

С 1519 г. он начал совершать походы в Северную Индию. Поход Бабура в Лахор в 1523 г. явился фактически своего рода прелюдией решающего столкновения, происшедшего два года спустя.

В ноябре 1525 года Бабур устремился к Дели. Инд был перейден войсками завоевателя 15 декабря. Под командованием Бабура было 10-12 тысячное войско, составленное из представителей самых разных народов Центральной Азии. В это время Северной Индией правил султан Ибрахим из афганской династии Лоди. 1 апреля Бабур достиг Панипата к северо-западу от Дели. Рядом с городом лежала бесплодная, невозделанная равнина, на которой росло лишь несколько чахлах деревьев. До Бабура дошли слухи, что 100-тысячная армия Ибрагима Лоди, в которой есть и тысяча боевых слонов, приближается к этому месту. (Возможно, численность врага в источниках сильно преувеличена - некоторые историки считают, что у Ибрагима было не больше 50 тысяч человек, что, впрочем, все равно гораздо больше, чем у моголов.) Бабур выбрал равнину под Панипатом в качестве поля боя. Решающая битва между Бабуrom и Ибрахимом Лоди произошла при **Панипате 21 апреля 1526 года.**

Бабур понимал, что численно противник намного превосходит его армию. Однако ко времени Панипатской битвы Бабур обладал уже обширными военными знаниями и громадным боевым опытом. Ему были известны тактические приемы и маневры Шайбанихана, шаха Исмаила Сафави, Султана Хусейна и других крупнейших военачальников той эпохи.

У войска моголов (так индийцы называли воинов Бабура) были и свои преимущества. Во-первых, все командиры и солдаты беспрекословно подчинялись своему вождю, обладавшему большой личной харизмой и к тому же установившему жесткие дисциплинарные правила. Армия же султана состояла из отдельных контингентов разных феодалов, которые, как водится в таких случаях, действовали зачастую на свое усмотрение.

Во-вторых, воины Бабура имели значительно больший, нежели их противники, военный опыт. Бабур придавал большое значение и новейшему огнестрельному оружию. В частях его армии были стрелки из малокалиберных ружей, а кроме того, что еще важнее, в армии потомка Тамерлана было около двух десятков пушек, которые обслуживались турецкими артиллеристами. В армии же Ибрагима Лоди полевой артиллерии не было вовсе - сказалась долгая изоляция Индии от других стран. Индийские правители традиционно рассчитывали на своих слонов.

Бабур серьезно готовился к этой битве. Уже 12 апреля в лагере Бабура были закончены все приготовления.

Султан Ибрахим был неопытным полководцем. Бабур писал о том, что «ни при переходах, ни в походах не видно было рвения, ни в битвах». Основной ударной силой делийского правителя считались боевые слоны.

Построение армии Бабура было довольно сложным и учитывало опыт ведения боя в разных странах Среднего Востока. Армия имела центр (которым командовал сам Бабур) и два крыла (правое - во главе со старшим сыном Бабура Хумаюном). Им, в свою очередь были приданы вспомогательные подразделения: «правый фланг центра» и «левый фланг центра», а также легкие отряды на краях обоих флангов. Эти легкие отряды должны были участвовать в маневре «тулгاما», т.е. при появлении противника обходили его справа и слева и атаковали его с тыла. Авангард прикрывал общее построение войск. Специальный отряд выполнял разведывательные функции. Был также выделен и особый «ударный отряд» (обозначаемый термином *тарак*). Бабур имел 10-12 тыс. воинов.

Армия султана Ибрахима насчитывала около 100 тыс. солдат и имела тысячу боевых слонов.

Учитывая подавляющее численное превосходство противника и предполагая, что именно он первым начнет наступление, Бабур решил «... с одной стороны будут пригороды и дома, а другие стороны надо укрепить повозками и щитами, поставив за повозками тюфяки (огнестрельные орудия для стрельбы каменным или металлическим дробом на близкие расстояния по живой силе противника) и пехоту (с ружьями - прим.)». Правый фланг войска Бабура прикрывал город Панипат, другой фланг был прикрыт рвом и частоколом из поваленных деревьев и колючего кустарника. Для защиты фронта армии Бабур использовал, как он замечает, прием «румов» (турок).

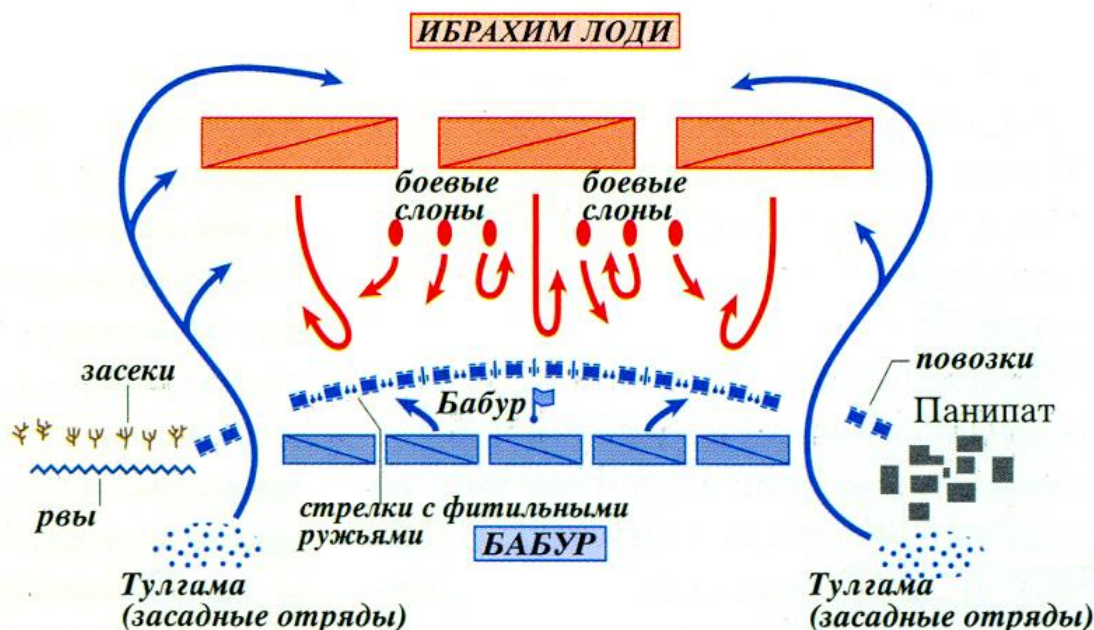
Было собрано 700 повозок, которые были связаны ремнями. Между каждой парой повозок ставили 6-7 щитов, за ними устанавливались тюфяки и располагалась пехота с ружьями. При этом среди подобных укреплений были оставлены промежутки, через которые могли пройти в ряд 100 или 150 всадников.

Чтобы побудить противника к активным действиям, Бабур предпринял внезапную ночную атаку.

21 апреля 1526 г. войско Ибрахима построилось для боя. Казалось, что основной удар будет обрушен на правую сторону центра. Однако, приблизившись к линии обороны Бабура, передние ряды делийцев остановились. По скопившимся массам воинов Ибрахима воины Бабура открыли огонь из тюфяков и ружей. Тем временем конница Бабура стремительно атаковала противника с тыла.

Бабуру удалось не только быстро отразить натиск Ибрахима, но и взять инициативу в свои руки и самому перейти в наступление. Битва продолжалась до полудня, и, в конце концов, Бабуру удалось сломить сопротивление делийской армии. Противник обратился в бегство, оставив на поле битвы 15-16 тыс. человек убитыми, погиб и сам султан Ибрахим.

Сражение при Панипате 21 апреля 1526 г.

Выиграв сражение Бабура захватил столичные города Дели и Агру, подчинив своей власти северную часть Индостана (от реки Инд до Бенгалии) и положил начало **государству Бабуридов** (известного в Европе как империя «Великих моголов»), просуществовавшему до XIX в.

Российский профессор Веселовский признался: «Храбрость Бабура безгранична: вся его жизнь полна примеров мужества» [Кудратуллаев, 2005; 32]

Победа при Панипате еще не означала установление власти Бабура в Северной Индии. Самым опасным его соперником был могущественный раджпутский раджа Рана Санга, имевший репутацию храброго и опытного полководца. Ему удалось создать коалицию союзников против Бабура.

Бабура тщательно готовился к решающей схватке. Он начал укреплять свою позицию в местечке **Сикри**. Он повторил тот же прием, который был столь успешно использован им в битве при Панипате, т.е. прикрыл фронт армии, соединив цепями телеги и повозки, между которыми были оставлены небольшие промежутки. На левом фланге была установлена артиллерия. Своеобразным новшеством явилось использование связанных между собой попарно переносных деревянных треножников. Их разместили за рвом, вырытым там, где не было телег и пушек. Все эти приготовления заняли 25 дней.

Немалых усилий стоило Бабуру укрепить и боевой дух своих воинов, находившихся под впечатлением рассказов о непобедимости Раны Санги, мощи его войск. Даже испытанные военачальники принялись убеждать Бабура в невыгодности позиций их войска и неизбежности поражения.

Незадолго до сражения Бабура собрал всех военачальников и воинов и выступил перед ними со своей известной речью, призвав всех биться насмерть и принести в том клятву. Он также зарекся пить вино. Страстная речь Бабура, его твердая решимость не останавливаться ни перед чем ради достижения победы, оказали ободряющее воздействие на его воинов. Боевой дух армии Бабура, таким образом, значительно укрепился.

О невероятных способностях Бабура высказывались и зарубежные ученые. Английский историк Эдуард Холден ставит Бабура в один ряд с Цезарем как полководца, общественного деятеля и литератора, обладающего обаятельным характером: "На его челе отпечатывалась суть человека высоких благородных качеств" [Кулдошев, 2018; 12].

Решающее сражение с Раной Сангой произошло **13 марта 1527 г.** и было упорным и кровопролитным. Под стремительными ударами Бабура фланги противника дрогнули. Однако раджпуты бросили свои лучшие силы на левый фланг армии Бабура. Казалось, ход боя вот-вот изменится. Все же удачно исполненный Бабуром маневр «тулгاما» и артиллерия, рассеявшая конницу неприятеля, решили судьбу сражения. Раджпуты обратились в бегство. Победители преследовали бежавших с поля боя воинов противника.

Битва при Сикри окончательно решила исход борьбы за Индию в пользу Бабура.

Значительную роль в победах Бабура в Индии сыграло огнестрельное оружие и его высокое военное мастерство. При Панипате и Секри Бабура укрепил свои позиции пушками и стрелками с фитильными ружьями. К тому же он использовал тактику «тулгاما», позаимствованную у кочевых узбеков и представляющую угрозу с флангов. В центре позиции своих войск Бабура использовал стрелков с фитильными ружьями, укрывавшихся за связанными между собой повозками. Для ограничения маневренности более многочисленного индийского войска армия Бабура использовала местность и устраивала искусственные инженерные заграждения – рвы и другие препятствия.

Нам еще предстоит глубже изучить историческое наследие нашего великого предка, глубоко осмыслить его деятельность в создании сильного и могущественного государства и армии, которые он создал.

Использованная литература:

1. Кудратуллаев Асан. «Бобурнома». Т.: Шарк НМАК Бош тахририяти, 2005. С. 32.
2. Кулдошев Дурбек. "Рождение империи". Т.: «Национальная энциклопедия Узбекистана». Государственное научное издание, 2018. С. 12.
3. Мусаев Ф. Военный патриотизм - духовно-нравственная основа силы и мощи армии // Проблемы современной науки и образования, № 4 (149). Часть 2. 2020. С. 18-20.

БАБУР В ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ЮЖНОЙ АЗИИ

Байдаров Еркин Уланович,

кандидат философских наук,

профессор Российской Академии Естествознания (РАЕ),

ведущий научный сотрудник Института востоковедения

им. Р.Б. Сулейменова Комитета науки МНВО РК, г. Алматы.

E-mail: erkin_u.68@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается историческая роль Захириддина Мухаммада Бабура как государственного деятеля и полководца в истории народов Центральной и Южной Азии.

Ключевые слова: Бабур, Индия, Великие моголы, династия, Центральная и Южная Азия, политик, полководец.

Annotation: The article discusses the historical role of Zahiriddin Muhammad Babur as a statesman and commander in the history of the peoples of Central and South Asia.

Keywords: Babur; India; Great Mughals; dynasty; Central and South Asia, politician; commander.

В истории народов Центральной Азии Захириддин Мухаммад Бабур (1483-1530) занимает уникальное место. Несмотря на то, что в западной историографии его часто называют политическим авантюристом, тем не менее, на страницах всемирной истории Тимурид и Чингизид по происхождению, Бабур известен не только как выдающийся поэт и мемуарист своего времени, но и как выдающийся государственный деятель и полководец, деятельность которого привлекает внимание многих исследователей даже более пяти столетий спустя. И это не случайно, поскольку вся жизнь Бабура – это своего рода «приключения и романтика», что позволило ему оставить значительный след во многих областях жизни народов Центральной и Южной Азии. Заслуга Бабура не только как государственного деятеля и полководца, но и как историка, географа и этнографа, в настоящее время признана многими специалистами мировой ориенталистики.

Пользуясь случаем, хотел бы привести один эпизод из своей жизни связанной с Бабуром. Так, во время пребывания в Душанбе в мае 2019 года во время служебной командировки в Таджикистан в рамках участия в международной конференции, я посетил Национальный музей древностей Таджикистана. Рассматривая экспонаты музея мой взгляд остановился на одном камне, который показался мне знакомым. Прочитав на указателе «Камень Султана Бабура. Обурдон. 1511-1512» вспомнил, что в годы учебы на историческом факультете Ташкентского государственного университета (ТашГУ, ныне – Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека), я его уже видел в книге Б.

Гафурова «Таджики» (Т. 2)⁴. Тут же в памяти всплыли воспоминания Бабура в «Бабур-наме» («Записки Бабура») о том, как он покидал свою Родину, не зная еще что его ждет впереди... Тогда в 1511-1512 гг. Султан Бакур, потомок Тимура в пятом поколении, правитель Ферганы, трижды терявший в борьбе с Шайбанидами Самарканд и крушения надежд на Мавераннахр и потери короны и трона Тимуридов, пребывал в верхнем течении Зеравшана – в Матче, у селения Обурдон, и обдумывал свое жалкое положение, в котором он оказался.

Там, на камне у родника Шорох он выбил три двестишья (отрывок из «Бустона» Саади – Е.Б.):

«Шунидам, ки Чамшеди фаррухсиришт,
Ба сарчашмае бар ба санге навишт, /
Слышал я, что Джамшед, блаженный по природе,
Написал на камне в начале источника,

Бар ин чашма чун мо базе дам заданд,
Бирафтанд, то чашм барҳам заданд.
Гирифтем олам ба мардийю зӯр,
Валекин набурдем бо худ ба гӯр!» /
«У этого родника многие, как мы, отдыхали,
И ушли, чтобы навек сомкнуть свои очи.
Захватили мы мир мужеством и силой
Но не унесли его с собой в могилу»

(перевод М. Салье).

Оставляя эти строки на камне, Бакур еще не знал, что через 15 лет в 1526 году, в битве при Панипате, к северу от Дели, он разгромит войска делийского султана Ибрахима Лоди и станет правителем Северной Индии и основателем династии Великих Моголов, как назовут ее западные историки. Один из индийских ученых, Tripathi Ram Prasad, давая оценку этой победе Бабура писал, что «победа при Панипате Захириддина Мухаммеда Бабура заложила фундамент Великой могольской империи в Индии, которая по своей пышности, мощи и культуре осталась величайшей империей в мусульманском мире и могла даже соперничать с Римской империей» [9]. В итоге империя Великих Моголов просуществовала более трех веков, правя в Северной и Центральной Индии вплоть до 1858 года.

Однако, чтоб окончательно закрепить свой успех в Северной Индии, Бабуру пришлось еще не раз испытать себя и свою армию в ряде битв, что закрепило за ним его полководческий талант, перешедшей к нему от его великих предков – Чингисхана и Тамерлана. Если первая битва при Панипате (1526) только приоткрыла перед ним «страну тысячи религий» (Г. Гессе), то битва в Сикри с Рано Санграм Синхом (13 марта 1527 г.) и

⁴ Камень с надписью Бабура на том самом месте, которое он описал в своём произведении, с помощью местных жителей удалось найти в 1953 г. молодому аспиранту Ахру Мухтарову (1924-2007), впоследствии ставшего академиком Академии наук Республики Таджикистан.

сражение при Гогре (6 мая 1529 г.), позволило Бабуру стать полным хозяином Северной Индии и заложить ориентиры будущих завоеваний для своих потомков.

При этом Moreland W.N. в своей книге «The Agrarian System of Moslem India» («Аграрная система мусульманской Индии») отмечал, что Бабур «был самым великим, но гораздо более человечным, чем все другие восточные завоеватели... и что бы ни думали о нем в других отношениях люди, мы не можем думать о нем иначе, как только относясь с глубокой симпатией к этому великодушному и общительному гиганту...» [8].

Несмотря на очень краткое по времени правление в Индии (1526-1530 гг.), Бабур сумел в некоторой степени объединить феодально-раздробленную страну и провести в жизнь такие важные мероприятия, как упорядочение земельно-водных отношений и налоговой системы. Чтоб завоевать симпатии и расположение жителей городов и деревень Индии, Бабур прекрасно осознавал, что ему необходимо провести ряд преобразований экономического порядка. Так, например, одним из проявлений такой политики было издание указа об отмене налога тамги, взимаемого с торговли. Кроме этого, по его приказу благоустраивались мечети, сооружались здания различного назначения, строились бани, рылись колодцы и т. д. В крупных городах Индии – Дели, Агре, Лахоре, Девалпуре – Бабуrom были заложены сады и парки с декоративными растениями.

Одним из любимых форм государственной деятельности Бабура было благоустройство подвластных ему крупных городов Индии. «Планировка и архитектура общественных и частных построек, их внешнее оформление и интерьер, имея очень много со среднеазиатским стилем, органично сочетались в то же время с индийской формой и стилем, что привело к соприкосновению двух культур – индийской и среднеазиатской. Процесс этот получил дальнейшее развитие при приемниках Бабура, что особенно заметно в стиле крупных зданий, сооруженных в Северной Индии его потомками» [2].

Как отмечал в свое время Дж. Неру во втором томе «Взгляда на всемирную историю» (London, 1949) с победой Бабура «над слабым и презренным афганским султаном Дели» начинается новая истории Индии [6, с. 53]. Бабур представлял собой «государя периода Возрождения, хотя и был лучше, чем европейский тип государя этого периода» [6, с. 54]. При этом Бабур воспринимал «всю Индию как единое целое, хотя ко времени его прихода она была раздроблена на множество царств. Эта идея единства Индии сохранилась на протяжении всей ее истории» [6, с. 55].

Для времени Бабура XV- начала XVI вв. было характерно взаимопроникновение и взаимовлияние двух культур – Средней Азии и Индии. Благодаря этому во многом стала возможным известная трансформация некоторых феодальных институтов, присущих обоим регионам Центральной и Южной Азии в средние века (например, институты «тархан», «суюргал» и др.). Все это хорошо отражено в «Бабур-наме».

К тому же правя Индией Бабур постоянно стремился укрепить торгово-экономические связи со Средней Азией (включая Казахское ханство), Афганистаном, Ираном, Москвой (Россия)⁵. Староузбекский язык в Индии стал не только языком поэзии, но в некоторых случаях – и как официальный государственный язык.

⁵ Из Никоновской летописи известно, что в 1532 г. в Москву с грамотой Бабура из Индии прибыло посольство с предложением «быть в дружбе и братстве». Эта грамота Бабура, к сожалению, не сохранилась.

Индия стала для Бабура второй родиной. Однако при чтении его мемуаров мы видим, что он всегда жил надеждой вернуться домой. Так, в антологии поэтов «Макалат-и шуора», опубликованной в Карачи Алишером Каниг Татави, сохранилось малоизвестное ученым последнее стихотворение Бабура на персидском языке, в котором он писал:

«Вся жизнь моя прошла в различных огорчениях, в муках,
И эта драгоценная жизнь почему (так) бесцельно прошла в лишениях и муках.
Жизнь, не растраченная в Самарканде, Герате в наслаждениях и утехах,
Была загублена в Агре в стенаниях и муках» [5, с. 90].

Чтоб по достоинству оценить роль Захириддина Мухаммада Бабура в восточном управлении и культуре следует обратить наше внимание на его другое сочинение «Мубайин», которое по мнению А.А. Алиева, Бабур рассматривал как руководство для управления государством, положения которого должны были способствовать значительной стабилизации государственной системы, а также улучшить положение народных масс и оградить их от бесчинства феодалов. Это сочинение Бабур посвятил своему сыну и наследнику Хумаюну – будущему второму правителю Индии в 1530–1556 гг. [1, с. 55; 2, с. 18-19].

Другое сочинение, «Васият» (1528), является венцом успешной социальной политики государства Бабура и его наследников, своеобразными законами и ценностями, оставленными потомкам. Этот документ по праву считается не только историческим источником по истории и философии государства Бабура и Бабуридов, но и нравственным кодексом, сводом законов и ценностей (Завещанием), который может быть использован в практике социального развития в современных многонациональных, поликонфессиональных государствах [4, с. 59-60].

В своем «Завещании» Бабур указывает сыну и наследнику Хумаюну о необходимости обращать внимание на положение, безопасность, здоровье, заработок, условия труда различных слоев, прослоек и групп общества, не жалеть для них помощи, в политике и в государственных делах сохранять отношения справедливости, человечности, толерантности и терпения, обращая внимание на различные этнические, родоплеменные, внутренние религиозно-конфессиональные отношения внутри страны.

«Во-первых, – завещает Бабур, – всегда избегай сектантского фанатизма, имей в виду религиозные представления и обычаи народа. Берегись различного отношения к народу. Будь в добросовестном отношении к каждому сословию;

Во-вторых – откажись от убийства быка, найди себе место в душе народа. Пусть народ подчинится тебе по доброй воле, видя твои благодеяния;

В-третьих – не разрушай бога никакого рода или племени, для сохранения дружеских отношений между Шахом и подданными, относись по-человечески к представителям каждой религии. Если так будет, в стране воцарятся доверие и согласие;

В-четвертых – вместо угнетения лучше процветание ислама, вместо меча лучше благосклонность и благодеяние;

В-пятых – стой подальше от разделения суннитов и шиитов, произнесения слов сунна и шиа, эти слова могут стать причиной ослабления ислама;

В-шестых – всегда интересуйся положением своих подданных, имей ввиду их нужды и потребности, чтобы предупредить ослабление страны» [7, с. 105 / пер. Б.А. Гафурова, Д.М. Холназаровой].

Кроме этого в «Васият» вошли советы Бабура о сохранении порядка во внутренней и внешней политике, в родоплеменных, межнациональных и межконфессиональных отношениях, о необходимости осуществлять добрые дела, сохранять справедливость и человеколюбие, быть в равном отношении к каждому сословию, ограждать себя от проявлений угнетения, неправоты, безнравственности и интриг.

В дальнейшем «несколько поколений Великих Моголов следовали концепции правления Бабура, которая по меркам того времени была безусловно либеральной. В своих мемуарах он многократно и убежденно повторяет, что побежденные противники более склонны к миролюбию, нежели к вражде, если ими впоследствии разумно управляют, и что сподвижников правителя следует строго и неукоснительно удерживать от неоправданно жестокого обращения с местным населением. То был постулат, который сыграл важную роль в великие дни империи Моголов» [3].

Таким образом, Захириддина Мухаммада Бабур по праву можно назвать одним из выдающихся личностей, оказавших огромное влияние на цивилизацию Востока. При правлении государством он опирался на волю народа, действовал в его интересах. Культура, духовность, созидание были приоритетом в государственной деятельности Бабура, а развитие науки в особенности, он рассматривал в качестве важнейшей задачи государственной значимости.

Он стремился к утверждению государственности и социального управления, активизации работ по благоустройству и озеленению, реформированию военной сферы, внедрению новшеств в эту область. Где бы он ни был прежде чем начать какое-либо нововведение, он всесторонне обдумывал то, какую пользу принесет оно для интересов общества и государства. Как отмечал сам Бабур, долг каждого – оставить после себя славное имя: «Если я умру с добрым именем – хорошо. Мне нужно имя, а тело принадлежит смерти». Эти слова в «Бабур-наме» обессмертила имя его автора в веках.

Список литературы:

1. Алиев А.А. Завещание Тимура и Мухаммед Бабур // Вестник КРСУ. –2015. – Том. 15. – № 6. – С. 53-56.
2. Бабур и его труд «Бабур-наме» // Бабур-наме (Записки Бабура) / пер. М. Салье, под общ. ред. и дораб. С.А. Азимжановой. – Т.: Главная редакция энциклопедий, 1992.
3. Гаскойн Б. Великие Моголы. Потомки Чингисхана и Тамерлана / Пер. с англ. Л.И. Лебедевой. – М.: Центрполиграф, 2003. – 271 с.
4. Гафуров Б. А., Холназарова Д.М. Отражение социальной и религиозной политики Бабура в его завещании // Наука и образование сегодня. – 2016. –№4(5). – С. 59-60.

5. Мир Алишер Каниг Татави. Макалат-и шуора. – Карачи, 1952 // См.: Бабур-наме (Записки Бабура) / пер. М. Салье, под общ. ред. и дораб. С.А. Азимжановой. – Т.: Главная редакция энциклопедий, 1992.

6. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю.: Письма к дочери из тюрьмы, содержащее свободное изложение истории для юношества: Пер. с англ./ Под ре. Г.Л. Бондаревского, П.В. Куцобина и А.Л. Нарочницкого; Вступ. Ст. Р. А. Ульяновского. – М.: Прогресс, 1989. – 472 с.

7. Ҳабибий А. Бобуршоҳ. Таржима ва изоҳлар А. Зоҳидийники. – Таъиф, 1978.

8. Moreland W.N. The Agrarian System of Moslem India. – Cambridge: Heffer, 1929.

9. Thripatbi R.P. Rise and Fall of the Mughal Empire. 3rd ed. – Allahabad: Central Book Depot, 1963. – 528 p.

БУЮК САРКАР ВА ВАТАНПАРВАР ШОИР

Мадраимов Абдумажид

Тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими.

Аннотация: Ушбу мақолада буюк саркар ва ватанпарвар шоир Захириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёти ва фаолияти асосан “Бобурнома” асари ва унга ишланган расмлардаги талқини ўрганилган бўлиб, XV аср охири – XVI аср бошларида содир бўлган тарихий воқеаларда ҳамда XVI аср охири – XVII аср бошларида уларнинг нафис мўъжаз расмлардаги тасвири тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Темурийлар, Бобурийлар, тарихчи, сиёсий ҳаёт, Фарғона, Андижон, Мовароуннаҳр, Кобул, Ҳиндистон, “Бобурнома”, “Вақойиъ”, нафис мўъжаз расмлар, рассом, Мирзо, шахзода, подшоҳ, султон, бек.

Аннотация: В этой статье жинзъ и деятельность великого полководца и поэта патриота Захираддина Мухаммада Бабура изучены на основе его книги “Бобур-наме” и трактование их на миниатюрах, созданных как иллюстрации. Эти события происходили в конце XV века и в начале XVI века. Эти события по своему истолкованы художниками-миниатюристами конца XVI и начал XVII веков.

Ключевые слова: Темуриды, Бабуриды, историк, политическая жизнь, Фергана, Андижан, Маверауннахр, Кабул, Индия, “Бабу-наме”, “Вақай”, миниатюры, миниатюрист, Мирза, принц, падишах, правитель, эмир, бек.

Annotation: In this article, the life and activities of the great commander and patriot poet Zahiraddin Muhammad Babur are studied on the basis of his book “Babur-name” and their interpretation on miniatures created as illustrations. These events took place at the end of the 15th century and at the beginning of the 16th century. These events were interpreted in their own way by miniaturists of the late 16th and early 17th centuries.

Keywords: Temurids, Baburids, historian, political life, Fergana, Andijan, Maverannahr, Kabul, India, “Babur-name”, “Vakai”, miniatures, miniaturist, Mirza, prince, padishah, ruler, emir, bek

“Жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган бетакрор сиймолардан бири Захириддин Муҳаммад Бобур буюк шоир, қомусий олим, давлат арбоби ва моҳир саркарда сифатида маълум ва машҳурдир. Унинг беқиёс илмий-иждодий мерсои нафақат миллий маданиятимиз ва халқимиз адабий-эстетик тафаккурининг шаклланишида, балки жаҳон адабиёти, илм-фани ва давлатчилиги тарихида алоҳида ўринга эга” эканлиги 2023 йили 25 январда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Захириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги тарихий қарорида алоҳида таъкидланган [1].

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг асосий асари “Бобурнома” ёки “Вақойиъ” яратилганидан буён олимлар диққат эътиборида бўлиб, ҳозиргача ўттиздан ортиқ тилларга таржима қилинган, кўплаб мўътабар қўлёзмалари ҳамда уларга ишланган нафис мўъжаз расмлар жаҳон музей ва кутубхоналари сақланмоқда, унинг ҳаёти ва ижодига бағишланган турли тиллардаги монография, китоб, альбом, тадқиқот ва мақолаларларнинг сон-саноғи йўқ [1].

Ушбу мақолада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг асари “Бобурнома” матни 2002 йилги С. Ҳасанов нашри, рус тилидаги М. Салье таржимаси, қўлёзмаларга ишланган расмлар С. И. Тюляев, Ҳамид Сулаймон ва С. Ҳасанов, М. С. Рандхава, мақола муаллифи, бошқалар альбом ва тадқиқотлари асосида ўрганилди [2].

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида асосан 1494 йилдан 1529 йилгача Фарғона, Мовароуннаҳр, Кобул ва Хуросон, Шимолий Ҳиндистонда содир бўлган воқеалар йилма-йил баён этилиши кўзда тутилган бўлиб, яъни асарнинг муаллиф қўйган номи “Вақойиъ” эканлиги шунга ишора этса-да, ундан аввал бўлиб ўтган энг муҳим воқеалар, буюк олим ва йирик тарихий шахслар тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар мавжуд. Китобда бошқа географик, этник, флора ва фаунага оид маълумотларни ҳам учратиш мумкин. Лекин асар мазмуни муаллиф номидан баён қилинади, ўз қариндошлари, яқинларига муносабати ёритилган. Қисқа қилиб асар мазмунини ёритмоқчи бўлганда, уни ўша давр инсонлари тўғрисидаги қомусий асар деб аташ мумкин. Муаллиф ўзи эслатган инсонлар номи, жамиятда тутган ўрни, характери ва бошқа хусусиятларини зукко тадқиқотчи сифатида ёритган деб айтиш мумкин. Бу ўринда Бобур йирик инсоншунос сифатида ўз замондошлари ёрқин тимсолларини яратган [2].

Темурийлар даври ренессанси ёрқин вакили, Заҳириддин Муҳаммад Бобур бутун дунёга ўзининг серкирра истеъдод соҳиби сифатида машҳур бўлиб, турли ҳудудларда айрича хусусиятлари билан тан олинган. Ўз даврида унинг шоҳ асари “Вақойиъ” ёки “Қалб дафтари” – “Бобурнома” номи билан машҳур бўлган китоби мўътабар қўлёзмасини битган котиб муаллифнинг ижобий хусусиятларини “айтиб ва ёзиб тугатиш маҳол” деб, “асли зотида мана бу саккиз сифат ...мужассам эди: Биринчиси - юксак орзу-ниятга эга; иккинчиси - ҳиммати баланд, учинчиси – юртни эгаллаш, тўртинчиси – ватанни сақлаш; бешинчиси – юртни бошқариш; олтинчиси – халқига мурувватлик бўлиш; еттинчиси – лашкарга ғамхўрлик ва саккизинчиси – адолатли бўлиш” эканлигини таъкидлаган эди [1].

Бу саккиз сифат ичида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг юксак орзу-ниятга эга эканлиги, ватан, мамлакат тўғрисида ғамхўрлик қилиши, халқи ва лашкарига адолатли муносабати алоҳида кўрсатилгани бежиз эмас.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурни Темурий шахзода сифатида Фарғона ва Самақандда Бобур Мирзо, Кобул вилоятида Бобур подшоҳ ёки Бобуршоҳ деб аташган. У Шимолий Ҳиндистонда эса улкан салтанат асосчиси Султонул-аъзам ва Хоқонул-мукаррам - Шаҳаншоҳ деб тан олинган. Зарб қилинган тангаларда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг исми шарифи «Адли Заҳириддин Султон Муҳаммад Баҳодур», «Заҳириддин Муҳаммад Баҳодур Подшоҳ», Шимолий Ҳиндистонда эса «Ас-Султонул-аъзам ва Хоқонул-мукаррам Заҳириддин Муҳаммад Баҳодур Подшоҳ», сўнгги йирик Канва жангидан кейин «Ас-

Султонул-аъзам ва Хоқонул-мукаррам Заҳириддин Муҳаммад Бобур Подшоҳи Ғозий» деб аталган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг дунёга машҳур бўлишига унинг авлодлари Шимолий Ҳиндистонда асос солинган улкан салтанатда уч юз йилдан ортиқ, 1858 йилгача ҳукмронлик қилишгани сабаб бўлган, аммо улар давлатини Европада Буюк Мўғуллар салтанати деб хато номлашган.

1483 йил 14 февралда Фарғона вилояти пойтахти Андижон шаҳрида ҳоким ёки подшоҳ Темурий Умаршайх Мирзо оиласида иккинчи фарзанд, биринчи ўғил бўлиб, унга буюк мутасаввиф, нақшбандия тариқати етакчиси ХожаУбайдулла Ахрор Заҳириддин Муҳаммад деб ном қўйган. Барваста ва ҳаракатчанглиги учун оилада Бобур, Бобуржон деб эркалиб айтишган ва бу ном кейинча унинг тахаллусига айланган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси Темурийзода Умаршайх Мирзо иккинчи Амир Темурнинг иккинчи ўғли Мироншоҳга нисбати бор Султон Абусаид Мирзонинг учинчи ўғли эди [1]. Онаси Тошкент ва Мўғулистон хони, Чигатой авлодидан бўлган Юнусхоннинг қизи Қутлуғ Нигорхоним эди [2].

Умаршайх Мирзо ҳукмронлик қилиб турган Фарғона вилояти Мовароуннахрнинг шарқий ҳудуди бўлиб, унинг пойтахти Андижон қалъаси катталиги жиҳатидан мамлакатда учинчи, Самарқанд ва Шаҳрисабздан кейин турган. Катта орзулар эга Фарғона вилояти ҳокими ўз акалари Самарқанддаги Мовароуннахр ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзо, отаси ўрнига ўтирган Тошкент хони Султон Маҳмудхон билан зиддиятга борган вақтда, 1494 йили ёзги қароргоҳ Аҳси қўрғонидаги кабутар ва кабутархонаси билан дарёга, жарга кулаб, Бобур ибораси билан айтганда “шункор бўлди”, яъни ҳалок бўлган [2].

Заҳириддин Муҳаммад Бобур хижрий ҳисоб билан ўн икки ёшида 1494 йили Фарғона вилоятида подшоҳ бўлди, икки марта Самарқанд тахтини эгаллади, ўн-ўн бир йиллик ўзаро курашлардан чарчаб, ўз юртидаги ҳукмронликдан ажралари. Бир йилга яқин Сух ва Бадахшон тоғ олди қишлоқларида кун кечиради.

“Бобурнома” асарининг боланиши Фарғона вилояти, пойтахти Андижон тавсифига бағишланиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур она юртини алоҳида муҳаббат ва кунт билан, зийрак ва зукко олим сифатида жойлар номи, хусусияти, ўсимлиги, жонворлар, мевалар, одамлари этник жиҳати, энг муҳим иқтисодий ҳолати, қанча лашкарни боқишга қудрати етишини, бошқа ҳудудлар ва уларгача бўлган мусофа тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва унинг асарлари, хусусан “Бобурнома”ни ўрганган одам, қандай қилиб, ўн икки ёшли йигитча, ўн беш ёшида Самарқандни олишга интилди ва эгаллади, ўн етти ёшида қайта эгаллади, Андижонни икки марта қайтариб олди. Бобурнинг қизи Гулбадан Бегим, отаси Бобур Мирзонинг Фарғона ва Мовароуннахрдаги ҳаёти ва фаолияти тўғрисида сўз юритиб, у пайтда юз берган жангу жадалларни тарифлашга қалам тили ожиз деб баҳолаган. Бу даврда ўз вилояти Фарғонани ҳимоя қилишдан бошланган ишлар, икки амакиси Султон Аҳмад Мирзо ва Султон Маҳмуд Мирзо вафотларидан сўнг Бобур Мирзо ўз тарафдорлари билан Самарқанд тахти учун курашга кўшилди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Самарқандни биринчи бор эгаллаганда Мовароуннахрнинг жуғрофий тавсифини келтиради. У ёзади: “Рубъи маскунда” ер юзида

“Самарқандча латиф шаҳар камроқдур.”.Вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий – душман қаҳр ва ғалаба билан мунга даст топмағон учун балдаи маҳфуза – Аллоҳ томонидан ҳимояланган шаҳар дерлар. Темурбек пойтахт қилибтур. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилмагандур...Эли тамом сунний ва покмазҳаб, муташарриъ ва мутадайийн элдур... Ул миқдор айммай ислом –ислом олимлари ким, Мовароуннаҳрда пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмиш бўлғой... Темурбекнинг ва Улуғбек Мирзонинг имороти ва боғоти Самарқанд маҳаллотида кўптур”. Умуман, Бобур Фарғона вилояти ва Мовароуннаҳрни, шаҳар ва қишлоқлари, табиати, бу жойлардан чиққан улуғ олимлари, олий иморатлари ва бошқа хусусиятларини батафсил ва алоҳида муҳаббат билан тасвирлайди. Гўёки бу лавҳалар нозиктаъб шоир ёки ҳассос рассом томонидан тасвирлангандай туюлади.

Мовароуннаҳр учун ёш Темурийзодалар Бойсунғур Мирзо, Султон Али Мирзо ва Бобурга қарши чиққан тажрибали Муҳаммад Шайбонийхон аввал уларни, кейинча Тошкент ва Мўғулистон хони Юнусхон ўғиллари Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхон ва маҳаллий зодагон Султон Аҳмад Танбалларни енгиб чиқади.

1504 йили омон қолган Бобур Мирзо ўз Ватанини тарк этиб, Хуросонда ҳукмронлик қилган Султон Ҳусайн Мирзонинг амалдорларидан бирига тегишли Кобул шаҳрига йўл олади [1]. Йўл-йўлакай, Ҳисорда ҳокимиятни эгаллаб олган Хусравшоҳ Муҳаммад Шайбонийхон таҳдидан қўриқиб, Бобурга юкуниб келишга мажбур бўлади. Унинг пароканда бўлган лашкари ва хизматкорлари Бобурга қўшилгач, уч-беш минглик қўшин билан Кобулни камал қилиб, уни эгаллайди [2]. Янги мамлакатни у Самарқандни Мирзо Улуғбек обод қилгандай обод қилишга интиланган. Ўз давлатига Қандаҳор, Ғазни каби шаҳарларни, Бадахшон ўлка ҳудудини ва Ҳиндистонга яқин жойларни қўшиб олади. Кобулда Бобур Мирзонинг фарзандлари дунёга келган, ўзи самарали ижод қилади ва катта тажриба тўплайди.

Бобур Мирзо ҳаётининг Кобул даврида Афғонистон, Хуросон ва Ҳиндистонда йигирма икки йил юз берган воқеалар, шу вилоятга тегишли шаҳар ва бошқа ҳудудлар географик ҳолати ҳамда унинг томонидан амалга оширилган бунёдкорлик ишлари, содир бўлган воқеалар “Вақойиъ” китобида баён этилган.

Бобур Мирзо Кобул вилоятидаги фаолияти давомида дўстлари билан мажлислар қуради, сайрлар уюштиради, овчилик билан машғул бўлади, ободончилик ишларини амалга оширади ҳамда Ҳиндистонга чегарадош ҳудудлар билан яхши алоқа ўрнатади, икки марта содир бўлган фитнани барбод этади. Бобур Мирзо бунёд этган Кобул вилоятининг Истаиф кентига “Боғи Вафо” ва бошқа жойдаги “Боғи Сафо” каби боғлари ўзининг гўзаллиги билан ажралиб туришини у фахр билан ёзади. Кобул шаҳридаги “Боғи калон” номли боғни эгаларига ҳаққини тўлаб, уни обод жойга айлантиргани билан фахрланади.

Умуман, Кобул даври Бобур Мирзонинг ҳаёти ва ижодида муҳим ўрин тутади, чунки янги алифбо “Хатти Бобурий” ихтиро этилади, ажойиб ғазаллар битади, “Аруз рисоласи” ва “Мубаййин” асарлари устида ишлайди, мамлакат ободончилиги билан машғул бўлади. Ўша даврнинг энг гўзал шаҳри Хуросон пойтахти Ҳиротни бориб кўришга муяссар бўлади.

Хуросон подшоҳи Султон Ҳусайн Мирзо ўз давлатига бўлажак таҳдидни сезиб, Муҳаммад Шайбонийхонга қарши курашмоқчи бўлиб, Бобур Мирзони ҳамкорликка

чорлайди. Аммо юришдан аввал 1506 йили у оламдан ўтади. Ҳиротга томон йўлга чиққан Бобур Мирзо марҳум подшоҳга тазия билдириш ва буюк шоир, давлат арбоби Алишербек ижоди билан яқиндан таниши мақсадида у шаҳарга бориш таклифини қабул қилиб, отаси ўрнига бирданига тахтга ўтирган шахзодалар Бадиуззамон ва Музаффар Мирзолар таклифи билан боради. У ерда йигирма кун бўлиб, ўн саккиз кун Алишер Навоий яшаган уйда тўхтаб, Ҳирот шахрининг тарихий ёдгорликлари, йирик шоир ва олимлар билан танишади ҳамда уларнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида ўзининг “Вақойиъ” асарида мукамал маълумот беради. Бу шаҳарда марҳум ўғиллари Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Мирзо Бобур Мирзони юксак ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб олиб, ўз сарой ва боғларида дабдабали зиёфатлар уюштиришади.

Алишер Навоий шахрида бўлиш, унинг уйида яшаш Бобур Мирзога буюк мутафаккир ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишиш имконини беради. Султон Ҳусайн Мирзо ва Алишер Навоий давридаги Ҳирот хотаралари Бобур Мирзода ўчмас таасурот қолдирган: “Султон Ҳусайннинг замони ажаб замоне эдиким, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳири шахри мамлу эди. Ҳар кишинингким, бир ишга машғуллиги бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга еткургай” [1].

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаётининг шартли учинчи даври - 1525-1530 йиллар Ҳиндистонда ўтган ва “дил дафтари” – “Бобурнома”нинг охириги қисми шу мамлакат тарихи ва табиатига бағишланган. Бу давр воқеаларидан ҳарбий юриш тафсилотлари, мамлакат тарихи, географияси, наботот, ҳайвонот, қушлари, сув ҳайвонлари, янги салтанатга сос солиниши жараёнлари, ободонлаштириш ишлари ва диққатга сазовор жойларига сайр ҳамда улар тавсифи ўрин олган.

Кобул вилоятида ўз ҳокимиятни мустаҳкамлаб олган Бобур Мирзо ўз эътиборини Ҳиндистон томонга қаратади. Йигирма йил давомида тўрт марта мамлакат ҳудудларига борган. 1525 йилга келиб Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз даврида Амир Темур эгаллаб, маҳаллий ҳокимларга қолдирган Деҳли салтанатини қайтариб олишга қарор қилади. Деҳли султони Иброҳим Лудий рақиблари, унинг амакиси Аъламхон, Панжоб ҳокими Давлатхон ва нуфузли маҳаллий рожпут ҳукмдорлардан бири Рона Санго Бобурни Шимолий Ҳиндистонга чорлаб, мактублар жўнатишган. Мутахассислар фикрича, Шимолий Ҳиндистонда Бобур оддий маҳаллий халққа қарши эмас, балки бобомерос мулкини эгаллаб олган афғон ва рожпут сулола вакилларига қарши курашиб, Деҳли султонлигини эгаллаган.

Ҳиндистонга юриши Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг катта ҳарбий тажрибага эга саркарда эканлигини кўрсатди. Нисбатан қисқа вақт, беш йилга яқин яшаган бу мамлакатда яшаган Бобур Мирзо катта ободончилик ишларини бошлаб юборган. Жамуна ёки Жун дарёси ёнидаги бўш жойларни ўзи ва аёнлари учун бўлиб бериб, Самарқанд ва Кобулдаги боғдорчилик, ободончилик ишларини шу даражада ривожлантирадики, обод бўлган жойни маҳаллий аҳоли Кобул деб атаётган.

Буюк ватандошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаётини ўрганган олимлар уни ҳарбий санъат соҳасидаги энг йирик икки муваффақияти, 1526 йил апрелидаги Деҳли шахри яқинидаги Панипат майдонида Иброҳим Лудийга қарши ҳамда 1527 йили содир бўлган Рона Сангага қарши Канва шахридаги жангларда сон жихатдан устун бўлган

рақибларни тор-мор этиши Шимолий Ҳиндистон тарихида улкан сиёсий жасорат бўлиб, уч юз йилдан ортиқ мавжуд бўлган салтанатга асос солганини алоҳида таъкидлайдилар.

Дехли шаҳрига яқин Панипат майдони бўлган жангда Бобур Мирзонинг ўн икки минг аскарлари бўлган. Унинг рақиби Дехли Султон Иброҳим Лудийнинг одамлари сони юз минг ва мингта ҳарбий фили бўлган деган маълумотлар бор. Бобур Мирзо ўзинги саркардалик маҳорати, тажрибаси эвасига ўзидан сон жиҳатидан бир неча бировбар устун бўлган рақиблар устидан ғалаба қозонади. Тарихчи мутахассисларнинг фикрича, 1526 йил апрелида Шимолий Ҳиндистонда янги Бобурийлар салтанатига асос солинди ва бу давлат расман 1858 йилгача мавжуд бўлди [1].

Ҳиндистон бўлган жанглarda Бобур Мирзо ўз аскарларини ўша давр учун замонавий ўқ отар қурол милтиқлар билан таъминлагани ҳамда ўзи махсус қурдирган улкан тўпларни ишга солгани, дарёларда кемалар ясашга катта эътибор бергани ўз самарасини кўрсатди. Бобур Мирзони замондошлари уни Султонул-аъзам ва Ҳоконул-мукаррам, Шоханшоҳи Ҳиндистон деб тан олишган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари матни 1589 йили унинг набираси Жалолуддин Муҳаммад Акбар ташаббуси билан учинчи марта ўзбек тилидан форс тилига қизи томонидан чевараси Абдурахимхон томонидан таржима қилинган. Подшоҳ фармонида биноан асарнинг ўндан ортиқ қўлёзмалари яратилиб, сарой кутубхонасида кўплаб нафис мўъжаз расмлар ишланган эди. Ҳозирги кунда шундай расмлар қўлёзмалари ўн учтаси ва қолганларидан пароканда расмлар варақлар, умуман беш юзга яқин расмлари етиб келган [1]. “Бобурнома” мўътабар қўлёзмаларга ишланган расмлар С. И. Тюляев, Ҳамид Сулаймон ва С. Ҳасанов, М. С. Рандхава, ушбу мақола муаллифи, бошқаларнинг альбом ва тадқиқотлар асосида ўрганилди [2].

Мустақилликгача, Ўзбекистонда Заҳириддин Муҳаммад Бобур асосан буюк ватанпарвар шоир, “Бобурнома” асари муаллифи, серкирра ижод соҳиби деб аталиб, унинг саркардалик, давлатчилик соҳасидаги фаолияти, хизматлари ва истеъдодига етарли эътибор берилмас эди.

Республика Бобуршунос олимлари, ўттиз йил аввал ташкил этилган халқаро Бобур жамоат фондининг фаолияти натижасида қатор самарали ишлар қилинди, “Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси” икки марта 2014 ва 2017 йиллари [1], “Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурийлар” номли йирик библиография 2016 йили нашр этилди [3]. Бобуршунослик маркази Ўзбекистонга қайтиб келди, деб тан олишди жаҳон олимлари.

Ўзбекистон ва жаҳонда сўнгги етти йил ичида Заҳириддин Муҳаммад Бобурга муносабат тубдан ўзгарди. Унинг она ватани Андижонда анчагина катта ишлар амалга оширилди, халқаро Бобур жамоат фонди атрофи қайтадан ободонлаштирилиб, “Бобур ва жаҳон маданияти” музейи асосида янги “Бобур жамоат фонди китоб музейи” фаолият кўрсата бошлади. Ҳозирга вақтда янги “Бобур қомуси”ни ўзбек, англиз ва рус тилларида яратиш ишлари бошлаб юборилган. Тошкент Миллий боғидаги Адиблар хиёбонида Бобурга бағишланган мухташам ҳайкал ўрнатилган, унинг ҳаёти ва ижоди Тошкентда Миллий Гвардиянинг Жамоат хавфсизлигини сақлаш университети, Андижонда Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги педагогика университети ва бошқа таълим

масканларида ўрганилмоқда, олти жилдда “Заҳириддин Муҳаммад Бобур куллийети” жуда юксак матбаа савияда нашр этилди [1].

Бу йил буюк давлат арбоби, саркарда ва ватанпарвар шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини нишонлаш арафасида унинг ҳаёти, ижоди ва фаолияти жаҳон миқёсида мутахассислар эътиборини ўзига жалб қилмоқда. 2021 йили Россия пойтахти Москва шаҳри, 2022 йили Покистон пойтахти Исломбод шаҳарларида халқаро илмий конференциялар ташкил қилинди.

Буюк саркарда, давлат арбоби, ватанпарвар ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллиги билан унинг ижоди мухлисларини самимий табриклаймиз. Юртмиздан Янги Ўзбекистонга муносиб ёш Бобур Мирзолар етишиб чиқишига ишонамиз.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Буюк шоир ва олим, машҳур давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 540 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. 26.01.2023. Тошкент.
2. Бобур-наме. Записки Бабура / Пер. М. Салье. –Ташкент: Изд-во АН Уз., 1958.-С. 532.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома /Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев, С. Мирзаев. –Тошкент6 ЎЗР Фан нашриёти, 1960.
4. Миниатюры рукописи «Бобур-намэ» / Автор составитель С. И. Тюляев.-Москва: Изобразительное искусство, 1960.
5. Randhawa M. S. Paintings of Baburnama. –New Dehli, 1983.
6. “Бобурнома”. Миниатюралар (96) / тузувчи ва сўзбоши муаллифлари Ҳ. Сулаймон, С. Ҳасанов. –Тошкент: “O’qituvchi”, 2008.
7. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси / Таҳрир ҳайъати: А. Қаюмов ва бошқ. Бош муҳаррир А.Аъзамов.-Тошкент: “Sharq” НМАК Бош таҳририяти, 2014, - 744 б.
8. Мадраимов А. Темурий ва Бобурийлар мадарнияти, китобат ва рангтасвир санъати тарихига чизгилар.-Тошкент: “San’at” журнали нашриёти, 2015, -Б. 416, 120та расм;
9. Мадраимов А. Темурий ва Бобурийлар даври миниатюра санъати ривож. Тошкент: ЎЗР ФА “Фан” нашриёти, 2019, - 296 б. 80та расм;
10. Машрапов З. Мадраимов А. Темурий ва Бобурийлар санъати. –Тошкент: “Sharq” НМАК Бош таҳририяти, 2022, 384 б.+зарварақ.
11. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Куллийт. 1- жилд. Девон / Нашрга тайёрловчи, насрий баён ва шарҳлар муаллифи М. Кенжабек. –Тошкент: “Zilol buloq” нашриёти, 2021,- 600 б.
12. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Куллийт. 2- жилд. Мубаййин ва Рисолаи волидия / Нашрга тайёрловчи, насрий баён ва шарҳлар муаллифи М. Кенжабек. –Тошкент: “Zilol buloq” нашриёти, 2021,-2- жилд. -480 б.;
13. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Куллийт. 4- жилд. Бобурнома: Фарғона воқеалари / Нашрга тайёрловчи М. Кенжабек. -Тошкент: “Zilol buloq” нашриёти, 2021,- 324 б.
14. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Куллийт. 5- жилд. Бобурнома: Кобул даври воқеалари, / Нашрга тайёрловчи М. Кенжабек. - Тошкент: “Zilol buloq” нашриёти, 2021.-400 б.

BOBUR DUNYO NIGOHIDA

Ismoilov Bobur Xudoyorovich

O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

E-mail: bobur_ismoilov@internet.uz

Annotatsiya: Quyidagi maqolada ruboiy yozish san'ati bo'yicha Alisher Navoiydan keyingi o'rinda turuvchi Zahiriddin Muhammad Boburning ijodining yirik namunasi «Boburnoma»ning dunyodagi turli mamlakatlarda siyosat va adabiyotidagi tutgan o'rnini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, jahondagi mashhur shaxslarning buyuk bobokalonimiz Bobur haqidagi fikrlari bilan qisqacha tanishib o'tamiz. Bobur haqida jahonning eng buyuk adiblari va taniqli arboblari juda samimiy, iliq fikrlarini bildirganlar.

Kalit so'zlar: jahon buyuklari, Boburnoma, tadqiqot, Yevropa, chet el adibi, rahmdil, harakatchan, haqqoniy, dilbar shaxs.

Annotation: In the following article, we can see the role of «Boburnama» in the politics and literature of different countries of the world, a great example of the work of Zahiriddin Muhammad Babur, who is second only to Alisher Navai in the art of rubai writing. Also, let's get acquainted with the opinions of famous people of the world about our great grandfather Babur. The world's greatest writers and well-known personalities have expressed very sincere and warm opinions about Babur.

Keywords: world greatest, Baburnama, research, Europe, foreign writer, compassionate, dynamic, honest, charming person.

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние и место в политике и литературе различных стран мира «Бобурнома», прекрасного образца творчества Бобура, который уступает только Алишеру Навои в искусстве написания рубаи. Также можно кратко ознакомиться с отзывами известных людей о нашем великом предке Бобуре, так как самые искренние и восторженные мнения высказывали о нем величайшие писатели и известные личности.

Ключевые слова: мировые великие, Бабурнама, исследование, Европа, иностранный писатель, сострадательный, динамичный, честный, обаятельный, человек.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda o'sha davrda Farg'ona viloyatining poytaxti bo'lgan Andijon shahrida tug'ildi (hozirda Andijon va Farg'ona alohida viloyat). Uning otasi Umarshayx Mirzo temuriylardan bo'lib, Farg'ona ulusiga hukmronlik qilar edi. Bobur Mirzo «Boburnoma»dan tashqari yana bir qator asar yaratgan. Bobur Mirzo o'z tug'ilgan vatani haqida buyuk asarida shunday ta'rif beradi: Yetti pora qasabasi bor; beshi Sayhun suyining janub tarafida, ikki shimoli jonibida. Janubiy tarafidagi qasabalar bir Andijonndurkim, vasatta voqe bo'lubtur, farg'ona viloyatining poytaxtidir. Oshlig'i vofir, mevasi farovo, qovun va uzumi yaxshi bo'lur. Qovun mahalida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas. Andijonning noshpotisidan yaxshiroq noshpoti bo'lmas. «Harb ishi», «Musiqiy ilm» va boshqa asarlari shuningdek, aruzga doir risolasi

bo‘lmish «Muxtasar» asari va lirik devonlari o‘zbek adabiy tili adabiyoti va ilm-fanning ravnaq topishiga bebaqo hissa qo‘shdi.

Bobomiz Zahiriddin Muhammad Bobur nomi bilan har qancha faxrlansak arziydi. O‘zbek xalqining dovrug‘ini dunyoga taratgan ulug‘ ajdodlarimizdan biri o‘laroq, ul zot bizning tariximizni qadrlashga, kelajakka buyuk ishonch bilan qarashga o‘rgatadi. Zahiriddin Muhammad Bobur kabi mumtoz insonlarni dunyoga bergan xalq hech qachon xor bo‘lmaydi, muqarrar tarzda saodatga erishadi (Islom Abdug‘aniyevich Karimov). Haqiqatan ham bu oltinga teng gaplar har qachon o‘z tasdig‘ini topadi. Boburning hayoti va ijodi nafaqat o‘zbeklar balki dunyo uchun ham birdek qadrlil va kerakli hisoblanadi. Uning asarlari orqali juda ko‘p shaxslar o‘z yo‘lini topishga muvaffaq bo‘lganlar. Bobur serqirra ijodkor. Uning asarlarini o‘rganishni chet el fuqarolari ham sharaflil hisoblashgan va samarali faoliyat ko‘rsatgan. Boburning eng yirik va ajoyib asari, uni butun dunyoga tanitgan Yevropa sho‘roshunoslari tomonidan Yuliy Sezarning kommentariyalari bilan bir qatorga qo‘yilgan kitobi «Boburnoma»dir.

O‘zbekiston fanining shijoatli fidoiylari ham V.V.Bartold kabi ilmiy tadqiqot va nashrlardagi ayrim muammoli atamalarga aniqlik kirtis borasida jonbozlik ko‘rsatishdan o‘z xizmatlarini daarig‘ tutmadilar.

«Boburnoma» geografiya, etnografiya, tibbiyot, xalq meditsinasi va boshqa ilmiy sohalar bo‘yicha ma‘lumot beruvchi asar hisoblanadi. Boburning faoliyati va adabiy merosini o‘rganishda turli soha olimlari – tarixchilar, filologlar, geograflar, va boshqalar katta natijaga erishdilar. Bobur faoliyatini o‘rganish bo‘yicha Yevropa sho‘roshunoslari Vitsen, Jon Layden, V.Erskin, R.M.Kalenot, Pave de Kurteyl, Denison Ross, A.Beverij xonim, Len Rul, E.Xolden, V.X.Moremend va boshqalar, rus olimlaridan N.I.Ilminskiy, V.V.Vyatkin, A.Samoylovich, V.Bartold hamda afg‘on va hind olimlari olib borgan tadqiqotlarni alohida ta‘kidlab o‘tish mumkin. Shuningdek, ular bilan birgalikda o‘zbek olimlari ham Bobur hayoti va ijodiga alohida e‘tibor qaratishgan. Jumladan: H.yoqubov, V.Zohidov, S.Azimjonova, S.Aliyev, A.Qayumov, S.Jamolov, H.Hasanov, I.Haqqulov, H.Qudratullayev va boshqalar.

«Boburnoma»ning o‘ndan ziyod qo‘lyozma nusxalari ma‘lum. Asarning Boburning hayot davridayoq ko‘chirilgan ikki nusxasi haqida ma‘lumotlar bo‘lsada, ularning qayerda saqlanayotgani ma‘lum emas. «Boburnoma»ning XVII-XVIII asrlarda ko‘chirilgan nusxalari Leningrad, Kalkutta, Agra, Haydarobod, Manchester, London, Edinburg, va boshqa joylarda saqlanadi.

«Boburnoma» 1857-yilda Qozonda turkshunos rus olimi N.Ilminskiy tomonidan nashr etiladi. 1905-yili ingliz olimasi A.Beverij xonim «Boburnoma»ning Haydarobodda topilgan qo‘lyozmasining faksimilesini nashr ettiradi. Asar Turkiyada ham nashr ettirilgan. Asardan parchalar bir necha xrestomatiyalarda nashr ettirildi. 1948-1949-yillarda ikki kitob holida, 1965-1966-yillarda uch tomlik tarkibda, 1990-yilda alohida chop etildi. «Boburnoma» asari bilan Sharq va G‘arb olimlari alohida qiziqishgan. Uni eng kamyob va nodir asarlardan hisoblangan ko‘pgina G‘arb olimlari tadqiq etib o‘rganganlar, tarjima qilganlar. Jumladan, G‘arb tarixchi olimlaridan Elfinston Boburning bu asari haqida shunday yozadi: «Bu memuarlarda buyuk turk podshosining hayoti batafsil tasvirlangan, uning shaxsiy his-tuyg‘ulari har qanday mubolag‘adan, pardadan holi. Uning uslubi oddiy va mardona, shuningdek, jonli va obrazli o‘z zamondoshlarining

biografiyalarini, ularning qiyofalari, urf- odatlarini, qiliqlarini oynadek ravshan tasvirleydi. Bu jihatdan u Osiyoda yagona, chinakkam tarixiy tasvir namunasidir».

«Boburnoma» bir necha tillarga tarjima qilingan. Asar 1705-yilda Vitsen tomonidan golland tiliga tarjima qilinib, Amsterdamda bosiladi. Djon Leyden bilan V.Erskin «Boburnoma»ning o'zbekcha va forsha nusxalarini solishtirib, uni ingliz tiliga tarjima qilishgan va 1926-yilda Londonda nashr ettirishgan. A.Keyzer «Boburnoma»ning inglizcha tarjima asosida uni qisqartirilgan holda nemis tiliga tarjima qilinadi va bu tarjima 1828-yilda Leypstigda bosiladi. Fransuz olimi Pave de Kurteyl tarjima qiladi. Bu tarjima 1871-Parijda nashr etiladi. «Boburnoma»ni rus olimlaridan dastlab N.I.Pantusov, S.I.polyakov, V.Vyatkin tarjima qilgan bo'lsalar u keyinchalik M.Sale tomonidan rus tiliga to'la tarjima qilindi va ikki marta nashr etildi. Shuningdek Bobur «Boburnoma»dan tashqari bir qator asarlar yozgan va hozir ham ular yoshlar uchun manfaatli. Garchi Boburning umri quvg'inlik va musofirlik tashvishlari bilan o'tgan bo'lsa ham u tahorat, tayammum bilan o'zini pok tutib, musulmonlik farzu sunnatini ado etgan. Buning ustiga kelajak avlodlar uchun da'vatnoma deb aytilish mumkin bo'lgan «Kitobus-salot» – «Namoz kitobi»ni yozib qoldirgan.

Shu bilan birga o'zbek adabiyotshunoslari tomonida mukammal o'rganilgan. Chet el adabiyotshunolaridanda puxta egalashgan. «Boburnoma»ni tadqiq etishdagi tadqiqotlar A.Fitrat, H.Yoqubov, J.Fulomov, V.Zohidov, I.Sulton, M.Shayxzoda, F.Sulaymonova, A.Qayumov, H.Hasanov, N.Mallayev, S.Hasanov, X.Nazarova, P.Qodirov, R.Nabiyev, X.Qosimov, F.Salomov, S.Jamolov, N.Komilov, A.Abdug'afforov, I.Haqqulov, H.Qudratullayev, tarixchi olimlardan S.Azimjonova va boshqalarni nomi biln bog'liq.

Chet el adib va mashhur shaxslarini Zahiriddin Muhammad Bobur haqidagi fikrlariga to'xtaladigan bo'lsak, barchasi iliq mehrga limmo-lim, jasoratiga hayrat nazari ila qarshgan va qalbidagilarini izhor etishgan. Jumladan, hind davlati arbobi bo'lmish Javohirla'l Neru quyidagicha ta'riflaydi: «Bobur – dibar shaxs, Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo'lgan. U san'atni, adabiyotni sevardi, hayotdan huzur qilishni yaxshi ko'rardi. Uning nabirasi Akbar yana ham dilbarroq va ko'p yaxshi fazilatga ega bo'lgan. Mard, jasur, iste'dodli lashkarboshi, rahimdil, shafqatli, idealist va hayolparast, shu bilan birga, u harakatchan, o'z ishini davom ettiruvchilarning sadoqatiga sazovor bo'lish uchun intiluvchi odam bo'lgan. « Albatta, u aytgan har bir gap asosli va o'z tasdig'ini topgan.

Rus sharqshunosi Sergey Tolstov esa «Zahiriddin Bobur – Sharqdagi Uyg'onish davrining eng atoqli siyosiy v madaniy arboblardan biridir». deya samimiy fikrlarini bildirgan. Inglizlarning ma'lum va mashhur boburshunosi Leyn Pull «Boburning xotiralari va bir askarning harbiy yurish va chekinishlari haqidagi oddiy kundalik daftar emas, bu xotiralarda sharq adabiyotini juda yaxshi bilgan nozik va bilimdon kuzatuvchi, odamlarni sinchiklab o'rganadigan, ular haqida xolis va odil fikr yurita oladigan mutaassir qalb egasining dunyo haqidagi shaxsiy taassurotlari va nozik fikrlari berilgan. Uning o'z qiyofasini chizishdagi samimiyligi, fazilat va nuqsonlarini ham mardona tasvirlashi, ochiqko'ngilligi, haqqoniyligi va ajoyib hazilkashlik tuyg'ulari bu go'zal xotiralarning qadri va ahamiyatini yanada oshiradi» deya Boburga bo'lgan samimiyligini izhor etadi. Ingliz tarixchisi Eduard Holden esa «Bobur fe'l-atvoriga ko'ra Sezarga qaraganda sevishta arzigulikdir. Uning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qo'yilgan» deya Boburni Sezardan ustun qo'yadi.

Amerikalik tadqiqodchi Berk Boburga bergan qisqa va loʻnda tavsiflarida ulugʻ siymoning hayot yoʻli davlatchilik tarixidagi xizmatlari va shaxshiyatidagi eng muhim jihatlarni muxtasar tarzda yoritishga erishgan. Muallif Boburning hukmronlik siyosati xususida shunday yozadi: «Boburshohning fikricha fothlik va hukmdorlik ishida yuz ming usul qoʻllasa ham haq va zarur hisoblanadi. Biroq bosib olingan yerlarni ayniqsa, bu oʻlkalarni oʻz saltanati tarkibiga kiritish rejalashtirilgan boʻlsada, u gʻolib askarlar magʻlublar mulkini talon-taroj qilishiga mutlaqo yoʻl qoʻymasdi». «Boburnoma» haqidagi fikrlar ham diqqatga sazovor. «Men bor haqiqatni yozdim», – deydi muallif va haqiqatan ham u oʻzining kamchiliklari, omadsizlikka olib kelgan notoʻgʻri xatti – xarakatlarini oʻquvchidan yashirmaydi.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, Bobur nafaqat vatandoshlarini balki dunyo adabiyotshunoslari, sanʼat aʼzolari va fan arboblari, xattoki oddiy fuqarolar koʻnglidan chuqur joy egallagan. Chet ellik taniqli olimlar Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodini oʻrganar ekan, vatandoshimizning nechogʻlik buyuk shoh, sohibdil shoir, maʼrifatli inson, ruhiy-maʼnaviy jihatdan barkamol shaxs boʻlganligiga amin boʻladilar. Shu bilan birga, uni yanada kengroq jahonga tanitish va Boburshunoslarni davrasini kengaytirish biz uchun ham farz ham qarzdir. Bu esa Bobur shaxsiga merosiga boʻlgan hurmatini yanada oshiradi. Zero, ulugʻ vatandoshimiz Bobur hazratlarining jahon ilmiga va davlat bosharuviga qoʻshgan hissasini anglab yetish hamda oʻrnak boʻlarli jihatlarni oʻzimizga qabul qilish uchun olimlar va adiblar yuqorida ketirilgan maqolalar hamda kitoblar chop ettirish orqali amalga oshirishlari zarur. Shunda biz buyuk shoh va shoir boʻlgan ulugʻ allomaga boʻlgan munosib javob qaytarolgan boʻlamiz. Buyuk shoh va shoir ijodini oʻrganish bugun ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fayziyev T. Zahiriddin Muhammad. Bobur va uning avlodlari. – Toshkent, 1996.
2. Nizomiddinov N.Gʻ. Buyuk Boburiylar tarixi (XVI-XIX). – Тошкент: Fan va texnologiya nashriyoti. 2012.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
4. «Hurriyat» jurnali.
5. «saviya.uz» sayti.
6. «uchildiz.uz» sayti.

O'ZBEK VA YEVROPA ADABIYOTIDA BOBUR OBRAZINING BADIY TALQINI

Anarkulova Zubayda Fayzullo qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tadqiqotchisi

E-mail: zubaydaanarkulova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Boburning nafaqat o'zbek adabiyotida, balki jahon adabiyotshunosligida ham o'chmas iz qoldirgan asarlarining badiiy talqini haqida o'zbek va yevropa adabiyotshunoslarining fikrlari keltirilgan ma'lumotlar aks ettirilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbek adabiyotida buyuk ulamolardan biri sanaladi. U juda katta iste'dod egasi bo'lib, nafaqat buyuk shoh balki mashhur shoir, adib, donishmand tarixchi, zakovatli olim va tarjimon sifatida ham tarixda o'chmas iz qoldirgan. Ushbu maqolada Bobur obrazining o'zbek va yevropa adabiyotidagi badiiy talqini haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ulamo, she'r, shahzoda, chio'atoy, taxt, sulola, imperiya, qonun, juz'ya, xok, risola, tariqat, ruboiy.

Аннотация: Захириддин Мухаммад Бабур – один из ученых, оставивших неизгладимый след не только в узбекской литературе, но и в мировом литературоведении. Он был обладателем огромного таланта и оставил неизгладимый след в истории не только как великий царь, но и как известный поэт, писатель, мудрый историк, толковый ученый и переводчик. В данной статье рассматривается художественная интерпретация образа Бабура в узбекской и европейской литературе.

Ключевые слова: Ученый, поэма, князь, чигатой, престол, династия, империя, закон, джузя, хок, трактат, тарикат, рубай.

Annotation: Zahiriddin Muhammad Babur is one of the outstanding scholars who left an indelible mark not only in Uzbek literature, but also in world literary criticism. He was the owner of a great talent and left an indelible mark on history not only as a great king, but also as a famous poet, writer, wise historian, intelligent scholar and translator. This article discusses the artistic interpretation of the image of Babur in Uzbek and European literature.

Keywords: Scholar, poem, prince, chigatoi, throne, dynasty, empire, law, juzya, hawk, treatise, tariqat, rubai.

Buyuk bobokalonimiz temuriy shahzoda Zahiriddin Muhammad Bobur («Zahiriddin» so'zining ma'nosi «sergul daraxt», «Bobur» arabcha «she'r» demakdir) 1483-yilning 14-fevralida Andijonda tuo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Zahiriddin Muhammad ismini yosh shahzoda uchun o'sha davrdagi Movarounnahrning atoqli ulamolaridan bo'lgan Xoja Nosiriddin Ubaydulloh Ahror Valiy tanlagan. Keyinchalik chio'atoylar arabcha «Zahiriddin» so'zini talaffuz etishga qiynalganliklari bois ota-onasi uni Bobur deb ataydigan bo'lib qolishgan. Shunday qilib, rasmiy hujjatlarda uluo' shoir nomi Zahiriddin Muhammad Bobur tarzida qo'llana boshlangan (Erskin U. Bobur Hindistonda. Toshkent, 1995, 8-9-betlar). U juda erta siyosiy faoliyatga aralasha boshladi. Bunga sabab otasi Umarshayx Mirzoning kutilmaganda vafot etganidir. Bu vaqtda u bor-yo'o'i 12

yoshda bo'lgan. U taxt uchun tinimsiz kurashib, 1497-1500-1501-yillarda Samarqandni, 1502-1503-yillarda O'sh va uning atroflarini egallab oladi. 1503-yilda Bobur Kobul va O'aznani jangsiz qo'lga kiritadi. Shayboniynon siquvi natijasida Bobur Hindiston tomonga chekinib, Hindistonga 1507-yildan boshlab 5 marta yurish qiladi, 1526-yil 12-aprelda Panipat jangida 12 ming kishilik qo'shini bilan hind sultoni Ibrohim Lo'diyning 100 ming kishilik qo'shinini yengadi va shu tariqa Shimoliy Hindistonda Boburiylar sulolasining hukmronligiga asos soladi. Bu davlat Yevropada «Buyuk mo'vul imperiyasi» nomini olgan.

Bobur Hindistonni egallagach, adolatli qonunlar chiqardi, juz'ya (o'ayridinlik solig'i)ni bekor qilgan, o'lgan erning tirik xotinini murda bilan birga yoqishni taqiqlaydi.

1526-yil 21-dekabrda Bobur dushmanlari tomonidan zaharlangan va tasodif tufayli omon qolgan. Shoir 1527-yil 13-oktabrdan, chamasi, 25-26 kun oo'ir yotib qoladi. Bobur 1530-yil 26-dekabrda 47 yoshida Agrada vafot etadi. U Jamna daryosining chap sohilidagi Nurafshon bog'ining markaziy qismiga dafn etiladi. 1539-yilda esa xoki, uning vasiyatiga muvofiq, Kobulga (Boo'i Bobur ga) ko'chiriladi.

Boburiylar sulolasi 1483-1858-yillar mobaynida hukm surgan. Boburning 4 ta o'vli, 3 qizi bo'lib, shulardan Komron ismli o'vli she'riy devon tuzgan. («Head Book» nashriyoti, 2018).

Atigi qirq yetti yil umr ko'rgan oliyjanob inson va uluo' shoh avlodlarga o'zining bebaho adabiy, ilmiy merosini qoldirdi. U yigirma yoshida (1503-yilda) «Xatti Boburiy»ni kashf qildi. Sharq mumtoz adabiyotining turli janrlarida ajoyib she'rlar yozib, devon tartib berdi. «Boburnoma»day ulkan hajmli tarixiy-badiiy asarini yaratib, turkiy nasr imkoniyatlarining beqiyos ekanligini amalda isbotladi. Adabiyotshunoslik borasida turkiy aruzning xususiyatlariga oid «Muxtasar» asarini yozdi. Din asoslariga bo'ishlangan she'riy risolasi «Mubayyin»ni yaratdi. Shuningdek, naqshbandiy tariqatining peshvosi Xoja Ahrori Valiyning «Volidiya» asarini she'riy usulda turkiy tilga tarjima qildi. Bulardan tashqari, Bobur Mirzoning musiqa va harbiy bilimlarga oid risolalar yozgani ham manbalarda bayon etiladi, biroq asarlarning taqdiri hamon noma'lumligicha qolmoqda (O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamo'armasi nashriyoti, 2006). U haqida ko'plab asarlar, ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Hindiston inglizlar tomonidan fath etilgandan so'ng, aniqroo'i, XVIII asrdan boshlab Boburning hayoti, faoliyati, ijodi kabi masalalar Ovro'po sharqshunoslarining diqqatini o'ziga jalb etdi. Vitsen, Jon Leyden, U.Erskin, R.M.Kalenot, Pave de Kurteyl, Denison Ross, A.Beverijd xonim, Len Pul, E.Holden, V.H.Moreland va boshqa tadqiqotchilar Boburning hayoti va faoliyatini o'rganish, asarlarini nashr va tarjima qilish bilan shug'ullandilar.

Rus sharqshunoslaridan N.I.Ilminskiy, N.I.Pantusov, S.I.Polyakov, N.I.Veselovskiy, V.V.Vyatkin, A.Samoylovich, V.Bartold, afo'on olimlaridan Ahmad Ali Kohzod, Abdulhay Habibiy, Gulchin Maoniy, hind olimlaridan Zokir Husayn, Nurul Hasan, S.A.Sharmi, R.P.Tripatxi, P.Saron, Kanunga, turk olimlaridan Fuod Kupruluzoda, Rashid Rahmati, Arad kabilar ham Bobur faoliyati va merosi bilan shuo'ullandilar.

O'zbeklardan Yahyo O'ulomov, Vohid Zohidov, Homil Yoqubov, Porso Shamsiyev, Sabohat Azimjonova, Aziz Qayumov, Hamid Sulaymon, Said Aliyev, B.Valiyxo'jayev, S.Hasanov kabilarning ilmiy tadqiqotlari muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Buyuk olim va sarkarda Zahiriddin Muhammad Bobur millatimizning eng yorqin vakillaridan biridir. Bobur haqida ingliz olimi Uilyam Erskinning quyidagi so'zlari uning

nechoo'lik mukammal inson bo'lganligini tasdiqlaydi: "Saxovati va mardligi, iste'dodi, ilm-fan, san'atga muhabbati va ular bilan muvaffaqiyatli shuo'ullanishi jihatidan Osiyodagi podshohlar orasida Boburga teng keladigan birorta podshoh topilmaydi» (Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma, 2015; 123).

XX asrda ham fransuz sharqshunoslari tarafidan Zahiriddin Muhammad Bobur merosini o'rganish, «Boburnoma»ni tarjima qilish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi. Fransuz adiblarining Bobur hayoti, ijodi va «Boburnoma» kitobi haqida umumiy ma'lumot beruvchi maqolalari ko'paydi. 1930-yili fransuz olimi Fernard Grenardning «Bobur. Hind imperiyasining asoschisi» (Baber. Fondateur de l'Empire des Indes. – Paris: 1930) nomli risolasi nashr etildi. Kitob 10 bobdan iborat bo'lib, unda Boburning bolalik vaqtidan to umrining so'nggi davriga qadar boshidan kechirgan voqealar tarixiy-badiiy asnoda hikoya qilingan. Grenardning ushbu risolasi «Boburnoma»ga hamohang bo'lib, undagi voqealarga monand keluvchi ilmiy-ommabop ocherklardan, Boburning Samarqandni tashlab chiqqan, Andijonni qo'ldan chiqargan paytdagi holatini quyidagicha tasvirlaydi: «Orzu-umidlari chilparchin bo'lgan Bobur orqaga qaytadi. Bahor fasli edi, u too'asi yurti (Toshkent-M.X) tomon yo'l oldi.

U ezilgan ko'ngliga taskin berish niyatida o'zining quyidagi misra bilan boshlanuvchi gazalini bitadi:

Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim,
Ko'nglumdin o'zga mahrami asror topmadim.

Bobur turkiy she'riyatda Alisher Navoiydangina keyingi o'rinda edi. U sof va nafosatli turkiyda devon tartib etdi. U nazm yo'lida «Mubayyin» atalmish asarini yaratib, shu bilan ko'pchilik tomonidan foydali deb topilgan islomiy huquqshunoslikka doir ta'limotning muallifi bo'ldi, shuningdek, turkiyda aruz vazni haqida benazir risola yozdi va «Riselayi volidiya»ni tarjima qildi. Uning bequsurlikda yagona hamda jo'n uslubda yozilgan «Vaqoye» yoki «Tarixi turkiy asari ham bor. U musiqa va o'zga san'atlarni o'oyatda nozik idrok etardi». (Denison Ross, ingliz olimi).(Nizomiddinovn N.G., 2010; 49).

Bundan tashqari mashhur kishilarning Bobur haqidagi fikrlarini aytib o'tmasdan iloj yo'q. «Tarixi Rashidiy»dan: «U turli go'zal fazilatlar, maqtovg'a loyiq sifatlarga ega podshoh edi. Barcha sifatlari ichida shijoat va muruvvatpeshaligi ustun kelar edi».

Hasanxo'ja Nisoriy: «Chio'atoy sultonlarining eng sarasi va zo'r shijoatlisi edi».

Javoharla'l Neru: «Bobur dilbar shaxs, Uyo'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo'lgan, u san'atni adabiyotni sevardi, hayotdan huzur olishni yaxshi ko'rardi. Uning nabirasi Akbar yana ham dilbarroq bo'lib, ko'p yaxshi fazilatlariga ega bo'lgan».

Monstyuart Elfinston: «Uning uslubi oddiy va mardona, jonli va obrazli. U o'z zamondoshlarining qiyofalari, urf-odatlarini va intilishlarini, qiliqlarini oynadek ravshan tasvirlaydi. Shu jihatdan bu asar Osiyoda yagona, chinakam Tarixiy tasvir namunasidir».

Rumer Goden; «Bobur bunyod etgan davlat garchi bobolariniki singari bepoyon mintaqalarga yoyilmagan bo'lsa-da, u o'z saltanatining sultoni, buyuk imperatori darajasiga ko'tarildi. O'z mulkida boshqaruv tizimini mahkam tutib, uni mohirlik bilan idora qildi. Bu o'lkani 332 yil davomida mahorat hilan boshqargan buyuk sulolaga asos soldi»

Pirimqul Qodirov: «Bobur Mirzo soʻz bilan jonli tasvir yaratish mahoratini mukammal egallagan adib edi. Buni oʻzi ham sezardi. Shuning uchun umrining oxirida oʻoʻli Humoyunga «Boburnoma»ni tugallab taqdim etganida unga bir ruboiy ilova qiladi:

Bu olam aro ajab alamlar koʻrdum,
Olam elidin turfa sitamlar koʻrdum,
Har kim bu «Vaqoyi» «ni oʻqir bilgaykim,
Ne ranj-u ne mashaqqat-u ne oʻamlar koʻrdum».

Amerikalik tadqiqotchi S.M.Berk Bobur haqida qisqa va loʻnda tavsiflarida ulugʻ siymoning hayot yoʻli, davlatchilik tarixidagi xizmatlari va shaxsiyatidagi eng muhim jihatlarni muxtasar tarzda yoritishga erishgan. Berk oʻz asarlarida Zahiriddin Muhammad Boburning davlat boshqaruvidagi siyosati haqida shunday yozadi: «Boburshohning fikricha, fotihlik va hukmdorlik ishida yuz ming usul qoʻllasa ham haq va zarur hisoblanadi. Biroq bosib olingan yerlarni, ayniqsa, bu oʻlkalarni oʻz saltanati tarkibiga kiritish rejalashtirilgan boʻlsa-da, u gʻolib askarlar magʻlublar mulkini talon-taroj qilishiga mutlaqo yoʻl qoymasdi». «Boburnoma» haqidagi fikrlar ham diqqatga sazovor: «Men bor haqiqatni yozdim», deydi muallif va haqiqatan ham u oʻzining kamchiliklari, omadsizlikka olib kelgan notoʻgʻri xatti-harakatlarini keltirib aytib oʻtgan.

XIX asrga kelib Yevropada Bobur merosini oʻrganishga qiziqish ancha ortadi va uning asarlarini tarjima qilish borasida yangi davr boshlanadi. Aynan shu yillarda «Boburnoma»ni fransuz olimlari tarjima qilib asarning matn xususiyatlarini oʻrganishdi. Ayni shu yillarda Boburning ulkan asari «Boburnoma» fransuz tiliga tarjima qilinib, uning matn xususiyatlari oʻrganilib, eʼtiborga sazovor tadqiqotlar yaratishdi. Sharqshunos Anri Jyul Klaprot (1783–1835) birinchilardan boʻlib «Boburnoma»ni fransuz tiliga tarjima va tadqiq qilishni boshlaydi. 1824-yil A.Klaprotning, «Sulton Bobur yohud «Boburnoma» tarixiga oid kuzatishlar» nomli maqolasini chop etadi va bu maqola omma eʼtiboriga sazovor boʻladi. A.Klaprot Markaziy Osiyo va Sibirda yashagan xalqlar tarixi, madaniyati va adabiyotini yaxshi bilgan Yevropa sharqshunosligida «Boburnoma» xususida ilk bor toʻlaqonli fikr yuritganolim sanaladi. Shundan soʻng 1854-yili Parijda «Hozirda va qadimda yashagan tarixiy shaxslar hayoti» nomli katta kitob chop qilinadi. Mazkur kitobdan sharqshunos M.Langle (1763-1824) ning «Zahiriddin Bobur hayoti va ijodi» nomli maqolasi ham oʻrin olgan edi. Maqolada Bobur haqida avvalgi manbalarga nisbatan ancha boy maʼlumot berilgan boʻlib, oʻquvchi undan adib hayoti va ijodi toʻgʻrisida chuqurroq bilim olishga muvaffaq boʻladi. Boburning hayoti va ijodi fransuz kitobxonini tobora qiziqtirib bormoqda edi. Fransuz olimlari soʻnggi yillarda Zahiriddin Muhammad Bobur va uning asari haqida tez-tez maqolalar va kitoblar nashr ettirganlar.

Podsholar, xonlar bizning mamlakatimiz jannatmakon, 4 faslni oʻzida mujassamlashtirgan oʻlka boʻlganligi sababli uni bosib olishga harakat qilishgan. Afsuski, ulardan baʼzilari buning uddasidan chiqishgan. Mamlakatimizni bosib olgandan soʻng uning tarixiy yodgorliklarini yoʻq qilishgan. «Boburnoma» bizning oʻtmishimiz haqida bayon qiluvchi juda katta hujjatlardan biridir. Unda Bobur Mirzo tarixni oʻzgartirmasdan uni yoritgan, baʼzi podsholar singari «Zafarnoma»lar yozdirib, oʻzini koʻklarga koʻtarish yoʻlidan bormadi. Bobur oʻzi qilgan xatolarni ham toʻliq yoritib bergan, bunga sabab u qilgan xatolarni avlodlari qilishini istamagan. «Boburnoma»ni

«O'gitnoma» desak ham xato bo'lmaydi. Biz yoshlar uning xatolaridan o'zimizga to'g'ri xulosa chiqarib olishimiz va uni xayotimiz uchun dastur-ul amal qilib olishimiz kerak, deb o'ylayman. Shu sababli ham «Boburnoma» hali-hamon biz uchun qadrlı bo'lib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобур. Бобурнома / Зоҳидов В. Бобирнингфаолияти ва илмий ва адабий мероси ҳақида. – Тошкент, 1960.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent, 2015.
3. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
4. Orzibekov R. O'zbek adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2005.
5. O'ofurova Sh. «Boburnoma» asaridagi tilga oid ilmiy-badiiy topilmalar. Ilmiy maqolalar. – Toshkent, 2021.
6. Baber. Fondateur de l'Empire des Indes. – Paris: 1930, 179 p.
7. Nizomiddinovn N. G. Boburiylar davri Hindiston turkiy tili va adabiyoti. – Toshkent, 2010.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR VA BOBURIYLAR DAVLATINING IQTISODIYOTI VA SIYOSATI TARAQQIYOTI

Nuraliyev Anvar

«Ipoteka-bank» ATIB Olmaliq filiali
Chakana amaliyotlar bo'limi boshlig'i

E-mail: budur87@list.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur barpo qilgan boburiylar davlatining iqtisodiy va siyosati jarayonlari tahlili, hukmronlik davridagi soliq tizimi, boburiylar davlati iqtisodiyotining taraqqiyoti xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur saltanati, siyosati, iqtisodiyoti, soliq tizimi taraqqiyotining o'rganilishi, talqini, tahlili.

Аннотация: Анализ экономических и политических процессов государства Бабура, созданного Захируддином Мухаммадом Бабуром, налоговой системы в период правления, развития.

Ключевые слова: Изучение, интерпретация, анализ развития правления Захириддин Мухаммад Бабура, политика, экономика, налоговая система.

Annotation: This article discusses the analysis of the economic and political processes of the Babur state established by Zahiriddin Muhammad Babur, the tax system during the reign, and the development of the Babur state economy.

Keywords: Study, interpretation, analysis of the development of Zahiriddin Muhammad Babur's reign, politics, economy, tax system.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yilning 14-fevralida Andijonda tug'ilgan. U Farg'ona hokimi Umar Shayx Mirzoning o'g'li edi. Zahiriddin Muhammad Bobur shoh, adib, shoir, olim yirik davlat arbobi va sarkarda edi. 1494-yili otasining vafotidan keyin 12 yoshida Farg'ona hokimi etib tayinlangan.

1519-1527-yillarda qilgan yurishi natijasida u hozirgi Afg'oniston, Pokiston va Hindiston yerlarini egallab, Boburiylar sulolasiga asos soldi. Shunday qilib u 1526-1858-yillarda Hindistonda Boburiylar hukmronligini ta'minladi.

Bobur Mirzo 1504-yilda, 21 yoshida Kobulni egallab, u yerda qaror topadi. U Afg'onistonda o'z saltanatini mustahkamlaydi va ijod bilan shug'ullanadi. 1519-yildan 1525-yilgacha besh marta Hindistonga yurish qiladi va 1526-yil aprel oyida Panipat shahri yaqinida bo'lgan jangda Ibrohim Lo'diyni yengib, Dehli va Agra shaharlarini egallaydi, Shimoliy Hindistonda o'z hukmronligini o'rnatadi. Boburning o'z ko'shiniga nisbatan son jihatdan bir necha bor ustun bo'lgan Ibrohim Lo'diy lashkarini tor-mor keltirishining asosiy va bosh sababi – bu davrda Shimoliy Hindistondagi siyosiy beqarorlik feodal tarqoqlik va iqtisodiy tushkunlik hukm surgani edi. [Mirzayev, 1996; 11]

Albatta, Mirzo Boburning g'alabasida uning ko'p yillar davomida to'plagan harbiy tajribasi, aql-zakovati, qo'llagan taktik usullari (masalan, to'lg'ama usuli), o'tsochar qurollardan foydalangani ham muhim o'rin tutgan. Kichik sonli qo'shin bilan o'zidan juda katta yurti bosib olib, unda bir necha asr davomida hukmronlik qilish holatlari insoniyat tarixida kam uchraydi. Chunki mahalliy xalq kindik qoni tomgan zaminni o'zgalar bosib olganligiga uzoq chiday olmaydi va kelgindilarni o'z yurtidan haydab chiqaradi. Lekin chetdan kelgan podshohlar mahalliy hokimlarga nisbatan barcha jabhalarda adolatli bo'lganliklari tufayli tarixda o'z hukmroni tabaqalaridan bosqinchilarni afzal ko'rishgan holatlar ham bor. Bunga yorqin misollardan biri Hindistonda hukmronlik qilgan Buyuk Bobur va boburiylar saltanati hisoblanadi. Hindlar bobolarimizdan hokimiyatni qaytib olisha olmadi. Buning chuqur sabablari bor. Buyuk Boburiylar saltanatining soliq siyosati haqida fikr yuritiladi. Hindistonni boburiylardan boshqa bir davlat, ya'ni Buyuk Britaniya tortib oldi. Lekin o'zbeklardan farqli o'laroq, inglizlarning bu zamindagi hukmronligi bir asrga ham yetmadi, hindlar ularning zulmiga chiday olmay, bosqinchilarni o'z yurtlaridan haydab chiqarishdi...

Tan olish kerakki, Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlariga nisbatan ham mahalliy xalqlar ko'p qarshilik qilishdi, qo'zg'olonlar, isyonlar uyushtirishdi. Urushlarda hindistonliklar ustun kelgan va hokimiyatni qo'lga kiritgan vaqtlar ham bo'ldi. Lekin bular hammasi vaqtincha bo'lib, oxir-oqibat davlat yana boburiylar qo'lga o'taverdi. Boburiylar tomonidan yerli xalqning dinini, tilini, qadriyatlarini, madaniyatini, urf-odatlarini hurmat qilish, ularga o'zlari asrlar davomida shakllangan udumlarga muvofiq yashashga imkon berish, mamlakat hududida istiqomat qiluvchi barcha xalqlarning millati, e'tiqodidan qat'i nazar, teng maqomga ega bo'lishini ta'minlash, xalq uchun o'z rojalariga qaraganda adolatliroq iqtisodiy sharoit yaratib berish yerli xalqning manfaatlariga mos kelgan. Shuning uchun hindistonliklar bu suloladan hokimiyatni qaytib olishga ko'p harakatlar qilishgan bo'lsa-da, lekin, nazarimizda, buning uchun jonlarini fido qilishni unchalik istashmagan. Agar hindlar haqiqatan ham shuni xohlashganda, ularga soni o'zlaridan bir necha yuz baravar kam bo'lgan kelgindilarni yurtlaridan haydab chiqarish unchalik qiyinchilik tug'dirmagan bo'lardi, deb hisoblaymiz. Ko'pchilik uchun ma'lum bir haqiqat bor, ya'ni hamma zamonlarda, ayniqsa, o'rta asrlarda davlat va inson hayotida soliqlarning ahamiyati juda katta bo'lgan.

Iqtisodiyotning o'ta muhim bo'lagi hisoblanmish soliqlar hammaning, hukmdorning ham, soliq to'lovchi boy-kambag'alning ham hamisha boshini qotirgan. Aholi uchun soliq «Yo – hayot! «Yo – mamot!» masalasi hisoblangan. Negaki, u zamonlarda soliq miqdori baland bo'lsa, aholi och qolib o'lishi oddiy hol bo'lgan. Shu bois Bobur va uning avlodlari Hindistonda adolatli soliq siyosati olib borish zarurligini to'g'ri tushunishgan va bu borada juda katta islohotlar o'tkazishgan. Buning uchun, Mirzo Bobur, eng avvalo, soliq siyosatining nazariy masalalarini ishlab chiqqan. Chunki Bobur Hindistonni qo'lga kiritib boshlagan paytdayoq tushunganki, bu yurtda soliq siyosatini boshqaradigan aniq bir tartibning o'zi bo'lmagan. Bu har bir rojaning o'z ishi bo'lgan. Ana shunday sharoitda Bobur soliq siyosati va soliqni yig'ib olishning islomiy qoidalarga muvofiq bo'lgan adolatli tartibotini yaratgan [Razzoqov, 2011; 171].

Buyuk bobomizning soliq sohasidagi fikrlari uning «Boburnoma», "Mubayyan" va «Zakot to'g'risidagi katta kitob» asarlarida batafsil bayon etilgan. U soliqlarning mohiyatini, ularning davlat va jamiyat hayotiga o'ta kuchli ta'sir o'tkazishini yaxshi bilgan. Shuning uchun

ham uning soliq siyosati adolatli va keng xalq ommasi uchun mo'tadil bo'lgan. Jahon madaniyatining nodir durdonalaridan biri bo'lmish «Boburnoma» ensiklopedik xarakterga ega keng qamrovli asar bo'lgan. Lekin unda muallif davlatni boshqarish, davlat xazinasini tashkil etish, soliqlar, olinayotgan soliqlarni daromadlar miqdoriga bog'lash, xalqaro iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishda xorijiy savdogarlarga soliqlar sohasida imtiyozlar berish kabi masalalarga ham alohida e'tibor bergan. Boburning «Mubayyan» asari imyon-e'tiqod, namoz, zakot, ro'za va haj kitoblarini o'z ichiga olgan besh qismdan iborat. Zakot kitobida zakot shartlari, zakot beriladigan mollar, naqdina, chorva va tijorat mollarining zakoti, zakot farzlari, zakot beriladigan shaxslar, zakot berish durust bo'lmagan kishilar, ushr va xirojga doir barcha masalalar bo'yicha aniq tavsiyalar berilgan.

Boburning moliya va soliq sohasidagi xizmatlari bu boradagi nazariy masalalarni tadqiq etish bilan cheklanib qolmagan. U moliya va soliq bo'yicha ishlab chiqqan tavsiyalarini saltanatida o'zi amaliyotga joriy ham etgan. Bobur davlati barpo etilgunga qadar Hindiston hududida hukm surgan o'nlab katta-kichik davlatlarning xazinani tashkil etish, uning daromadlaridan foydalanish, soliq siyosati, soliq tizimi, soliqlar turlari va ularni aholidan yig'ib olish tartiboti bir-biridan keskin farq qilgan. Har bir rojalikning o'z soliq siyosati bo'lgan. Soliqlarning turlari ko'pligi, ularni yig'ib olishning tartibi qat'iy emasligi va soliq miqdori juda katta ekanligidan aholi qattiq qiynalgan. Bobur Hindistonda davlat xazinasini adolat tamoyillari asosida tashkil etish bo'yicha keng qamrovli soliq islohoti o'tkazgan, butun davlat miqyosida yagona soliq tizimini yaratib, soliqlar miqdorini sezilarli darajada kamaytirgan. Avvallar har bir rojaning o'z qoidolari bo'yicha yig'iladigan soliq va yig'img'lar Bobur davrida yagona islomiy qoida va tartibot asosida olinadigan bo'lgan. Ya'ni Bobur o'z davlati hududida yagona soliq tizimi va bir xil soliqqa tortish tartibini joriy etgan, soliqqa tortishning muhim manbai bo'lgan ekin yeri maydonini o'lchash tizimini takomillashtirgan va aniqlashtirgan. [Azimjonova, 1996; 143]

Mirzo Bobur saltanatida quyidagi soliq va yig'img'lar mavjud bo'lgan yer solig'i, savdo (tamg'a) solig'i, zakot (musulmonlar uchun), jiz'ya (musulmon bo'lmagan aholi uchun), o'lpon to'lovlari, tuz solig'i, urushlardan olinadigan o'ljalarning beshdan bir qismi, tanga zarb qilish, musodara qilingan egasiz mol-mulk va sovg'alar. Bulardan tashqari mahalliy ehtiyojlar uchun ishlatiladigan soliqlar ham mavjud bo'lib, ularni mahalliy hokimiyat yig'ib olgan (mazkur soliqlar «ahbob» deb atalgan). Bobur kambag'al aholiga soliqlar bo'yicha katta imtiyozlar bergan. Buning uchun soliqlar miqdori yengillashtirilgan hamda soliqlarning ma'lum qismini boy-badavlatlar davlatga emas, beva-bechoralarga berishgan. Masalan, islomiy qoidaga ko'ra, «zakot» solig'i muhtoj oilalarga tarqatilgan. Bobur musulmonlardan olinadigan «tamg'a» solig'ini bekor qilgan. Boburning qator farmon va hukmlari Hindiston iqtisodiyotini rivojlantirish va moliyaviy hamda harbiy ahvolini yaxshilashga ulkan hissa qo'shgan.

Mirzo Bobur xalqaro iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish davlatning iqtisodiy qudratini oshirishning muhim omili ekanligini yaxshi tushungan. Uning bu xususdagi qarashlari ham «Boburnoma»da atroflicha bayon etilgan. Shu bois savdogarlarga katta yengillik va imtiyozlar berilgan. Savdo ahlidan olinadigan soliq va yig'img'lar miqdori mo'tadil, adolatli va oshkora bo'lgan. Sotiladigan mahsulotlar miqdorining oshishi soliqlar hissasining kamayishiga olib kelgan va savdo rivojiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Xorijiy savdogarlarga bir qator yengilliklar berilgan. Agar savdogarlar islom davlatlaridan kelgan bo'lsalar, daromadlarining besh foizi

miqdorida soliq to'lashgan. Nomusulmon davlatlardan kelgan savdogarlar esa o'z yurtlarida musulmon savdogarlardan olinadigan miqdorda soliq to'lashgan. Boburning soliq sohasida boshlagan islohotlarini uning nevarasi Buyuk Akbar (1556-1605-yillar) oxiriga yetkazgan. U saltanatning barcha xalqlariga nisbatan bir xil va adolatli soliq siyosatini yaratgan. Akbar amalga oshirgan soliq islohoti natijasida yagona soliq idoralari tizimi hamda soliqlarni to'g'ri hisoblash maqsadida bir xil og'irlik va miqdor o'lchov tartibi joriy etilgan. U musulmon bo'lmagan aholi to'laydigan «jizya» solig'i va jon solig'ini bekor qilgan. [Mubayyan, 1989; 368].

Avval natura shaklida olingan va miqdori hosilning uchdan bir qismiga teng bo'lgan yer solig'ini pul shaklida yig'ish tizimiga o'tkazgan. Bu tadbirning ahamiyati juda katta bo'lgan. Negaki endilikda soliq to'lash uchun dehqon mahsulotini bozorda sotishi shart bo'lgan. Bu esa o'z navbatida Hindistonda tovar-pul munosabatlari keskin rivojlanishiga va iqtisodiy o'sish sur'atlarining oshishiga iqtisodiy zamin yaratgan. Vazifalari aniq belgilab qo'yilgan yagona soliq idoralari tizimining yaratilishi, soliqlarni pul shaklida yig'ishning joriy etilishi, soliq yig'implari miqdorining aniqligi, hisob-kitoblarning puxtaligi soliqchilarning boshboshdoqligiga chek qo'ygan. Bu tadbirlar soliq yig'uvchilar soliqlarni o'g'irlashiga monelik qiladigan tizim yaratishga asos bo'lib xizmat qilgan. Aholi uchun bu tadbirlarning ahamiyati beqiyos bo'lgan. Negaki avvallari, ya'ni yurtlarida o'z rojalari hukmronlik qilgan davrlarda, soliq yig'uvchilarning tartibsizliklari, soliqni belgilangan miqdordan ko'p olish, bir qismini o'g'irlab qolish holatlari ko'p yuz berar va bundan xalq qattiq aziyat chekardi [Азимжонова, 1954; 42].

U davrlarda dunyoning aksariyat davlatlari iqtisodiyotida dehqonchilikning o'rni juda katta bo'lgan. Hindistonda ham ziroatchilik aholini boqadigan asosiy manba bo'lgan. Lekin dehqonchilik juda nozik va olinajak hosil miqdori ob-havoga bog'liq bo'lganligi uchun Hindistonda hosil ba'zan yetarli, ayrim hollarda esa ehtiyojdan ancha kam bo'lishi oddiy hol edi. Shu bois Buyuk Akbar hosil yaxshi bo'lmagan va ocharchilik davrida soliq olmaslik imtiyozini joriy etgan, muhtoj aholiga zarur hollarda pul va g'alla bilan qarz berish tartibini amaliyotga kiritgan. Hindiston iqtisodiyotini yuksaltirish sohasidagi keng qamrovli tadbirlar va, ayniqsa, adolatli soliq siyosatini yurgizish tufayli boburiylar Hindiston tarixida eng qudratli va eng buyuk saltanat barpo etishgan. Yirik va obod shaharlar qurishgan. Ularning aksariyati shu kunga qadar Hindistonga ko'rk bag'ishlab turishibdi. Buyuk sulola vakillari barpo etgan go'zallikda tengi yo'q saroylar, machitlar, turli inshoot va binolar jahondan millionlab turistlarni Hindistonga jalb etib kelmoqda, bobolarimiz barpo etgan «Toj Mahal» esa dunyoning yetti mo'jizasidan biriga aylangan. Ular madaniyat, fan va san'atni shu darajada rivojlantirishganki, natijada Hindiston boburiylar davrida jahon sivilizatsiyasining eng yirik markazlaridan biriga aylangan. [Azimjonova, 1996; 143].

Hind xalqining buyuk vakillaridan biri bo'lmish Javoharlar'l Neru ta'biri bilan aytganda, «Bobur Hindistonga kelgandan keyin katta siljishlar yuz berdi va yangi rag'batlantirishlar hayotga, san'atga, arxitekturaga toza havo baxsh etdi, madaniyatning boshqa sohalari esa birbirilariga tutashib ketdi. ...Boburning hind xalqiga qilgan eng katta xizmati shuki – u xalqimizning ruhiy-ma'naviy olamini kengaytirib, ularni o'z kulbalaridan tashqariga qarashga, dunyoning naqadar katta ekanini anglashga majbur qildi» [Hepy, 273]...

O'z davrining eng rivojlangan va qudratli iqtisodiyotlaridan birini yaratish, buyukligi jihatdan jahon tamaddunining faxriga aylangan go'zal shahar va inshootlarni barpo etish, fan,

san'at, adabiyot va madaniyatni o'z davrining eng ilg'or darajasiga olib chiqish juda katta miqdorda pul mablag'lari bo'lishini taqozo etardi. Talab etilgan hajmdagi moliyaviy resurslarni yig'a olishda boburiylar yaratgan adolatli soliq siyosati juda katta rol o'ynagan. Ular hindlardan yiqqan soliqlarni boshqa joyga tashib ketishmagan, shu yurt obodonchiligi uchun sarflashgan. Buyuk sulola tarqoq, katta-kichik o'nlab rojaliklarni markazlashgan yagona saltanatga birlashtirib, mamlakat uchun yaxlit va adolatli soliq tizimini yaratganliklarining yana bitta o'ta muhim ahamiyati bo'lgan. Ya'ni bunday soliq tizimi boburiylar sulolasining Hindistondagi katta davlatni 332 yil mobaynida boshqarishlarida iqtisodiy tayanch bo'lib xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zahiriddin Muhammad Bobir. Boburnoma. Xalqaro Bobur fondi. – T.: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2002. – B. 8.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur Ensiklopediyasi. Bobur nomidagi Xalqaro jamoat fondi. Qayta ishlangan ikkinchi nashri. – T.: 2017. –B.7.
3. Azimjonova S.A. Kobul va Hindistonda Boburning soliq borasidagi siyosati. Sharqshunoslik, to'plam. – T.: Fan, 1996. №7.– B.139-143
4. I. Mirzayev. Bobur ma'rifati. O'qituvchi. – T.: 1996. – B.11.
5. Азимжонов С. А. Черты социально-экономической жизни Ферганы на рубеже XV-XVI веков. Труды института Востоковедения . АН Узбекистан. 1954. – С. 25-42
6. To'xtaev I. Amir Temur va Temuriylarning moliya-pul siyosati. Xalqaro Amir Temur jamg'armasi. – T.: O'zbekiston, 2006. –B.71-76.
7. Rus tilidan Isajon Sulton tarjimasi. Sharq yulduzi, 1990 yil, 10-son.
8. Javoharla'l Neru «Dunyo tarixiga nazar» asari.
9. Bobur. «Boburnoma».- T.: Yulduzcha, 1989.- 368 b. «Mubayyan» va nasriy bayoni, «Risolai Volidiyya» asari nazmiy tarjimasi va sharhi. Nasriy bayon va sharhlar muallifi
10. A. Razzoqov. Iqtisodiy tafakkur sarchashmalari. –T.: O'zbekiston, 2011. 64-171-betlar.
11. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi (qayta ishlangan ikkinchi nashr). /Tahrir hay'ati: A.Qayumov va boshq. Bosh muharrir: A.A'zamov. – T.: «Sharq» NMAK Bosh tahririyati, 2017. 120–bet.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА БАБУРА ФРАНЦУЗСКИМИ УЧЕНЫМИ

Джумаева Дилноза Миржоновна

Узбекский государственный
университет мировых языков
учитель французского языка

Аннотация: В статье рассматривается роль произведений Бабура в мировой литературе и их исследование зарубежными литературоведами. В частности, его работы по лингвокультурологии, сравнительное литературоведение, сопоставительное языкознание и переводоведение служат важным источником в широком спектре научных областей.

Ключевые слова: литература, мировая культура, духовность, наследие, великие творцы, государственный деятель.

Annotation: This article discusses the role of Babur's creations in world literature and its study by foreign literary critics. In particular, his creations on cultural linguistics, comparative literary criticism, contrastive linguistics and translation studies serve as an important source in a wide range of scientific fields.

Keywords: literature, world culture, spirituality, heritage, great creators, statesman.

Каждый стремится понять себя, узнать больше о своих предках, узнать об их жизни. В этом отношении большое значение имеют исторические труды. Благодаря независимости нашей Родины, мы смогли честно изучить нашу историю. Наш президент Ш. М. Мирзиёев отметил, «Литература показывает сердце народа, духовность народа. В сегодняшнем сложном мире необходимо использовать влиятельную силу литературы, чтобы проникнуть в сердца людей, вдохновить их на благородные цели. Мы создадим все условия для изучения наследия наших предков, создания великой литературы, достойной нашей великой культуры» [1; 29].

Если перелистнуть страницы истории, то можно увидеть, что великий вклад узбекского народа в сокровищницу мировой культуры и духовность, внесли и наши предки. Благодаря милости Аллаха, уму, трудолюбию и устремлениям наших предков, Амира Темура, Аль-Хорезми, Ибн Сино, Аль-Беруни, Ахмада Яссави, Ат-Термизи, Баховиддина Накшбанда, Алишера Навои, Улугбека, Бабура, Бехзод, сотни ученых и гениев, ученых и поэтов и художников создавались великие научные открытия. Что касается ученых, прославляющих имя нации, Захириддин Мухаммад Бакур привлекает больше внимания своим талантом, интеллектом, сложной судьбой и открытым духовным миром. Как и произведения многих наших великих предков, творчество Бабура поучительно для нашей молодежи. Его высокие качества — любовь к Родине, уважение к родителям, воспитание детей, верность другу и продукту творчества — дают человеку высокий духовный урок. Один из великих представителей узбекской классической литературы, талантливый ученый и интеллектуал, внесший неоценимый вклад в развитие узбекского литературного языка и

литературы, известный государственный деятель Захириддин Мухаммад Бабур жил и творил в сложный социально-исторический период. В области мировой литературы гениальные художники, великие творцы не только обогатили национальную литературу своими шедеврами, но и внесли достойный вклад в развитие общечеловеческого художественного мышления. Захириддин Мухаммад Бабур до сих пор признается рядом мировых литературных критиков как одна из великих фигур, внесших большой вклад в сокровищницу мировой культуры своим богатым и плодотворным трудом. О важности работ Мирзы Бабура английский востоковед Ф. Талбот сказал: «Для человека, желающего изучать современную Индию, лучше начать с чтения мемуаров Бабура» [3; 121].

Признанный великими державами Европы и Азии и спешащий установить дипломатические отношения, он объединяет Афганистан и Индию (ныне Афганистан, Северный Иран, Пакистан, Индию, Бангладеш), которые находятся в руках воинственных стран, таких как Португалия и другие страны. Соединенное Королевство: и ученые, и политики, писатели и богословы всего мира с энтузиазмом затронули тему царства Бабуридов, которая затрагивает их отношения, о чем известно из содержания и географии их работ [4; 56].

Также не секрет, что исследования деятельности Бабуршахов, его династии и его работ в Великобритании стали активным процессом с 16 века. Как отмечается, среди ряда мировых литературоведов в рамках творчества Бабура возникло поле для исследований. В частности, немецкий литературный критик, один из всемирно известных исследователей мистицизма и психологии Гетц признает, что Манфредшах и писатель Бобур очень интересовались отношением к поэзии [4; 91].

Жизнь и деятельность Бабура также широко изучались во Франции, и именно Бартолом Д'эрбело (1621–1695), французский востоковед, первым познакомил французских ученых с Захируддином Мухаммадом Бабуром и Бобурной. Д'эрбело в своей энциклопедии *La Biblioteque orientale* (Париж, 1967) с большим волнением описывает жизнь Бобура, его состояние и командные способности, а также его бесценные творческие способности и ум в литературе и искусстве. Известно, что девятнадцатый век ознаменовал начало новой эры в изучении наследия Бабура в Европе, особенно во французском востоковедении, и в переводе его произведений. Именно в эти годы французские ученые провели значительные исследования по переводу великого произведения Бобура «Бобурнома» на французский язык, изучению его текстовых особенностей, оценке его политического и исторического значения.

Известно, что XIX век ознаменовал начало новой эры в изучении наследия Бабура в Европе, особенно во французском востоковедении, и в переводе его произведений. Именно в эти годы французские ученые провели значительные исследования по переводу великого произведения Бобура «Бобурнома» на французский язык, изучению его текстовых особенностей, оценке его политического и исторического значения. Следует отметить, что «Бобурнома» была переведена на французский язык и издана в 1980 году в Париже по специальному решению ЮНЕСКО. Перевод был сделан французским востоковедом Жан-Луи Бакье Граммоном прямо с оригинала, то есть со старинного узбекского языка. Издание ЮНЕСКО распространилось так быстро и приобрело такую популярность, что перевод был

переиздан в 1985 году, а переводчик Жан-Луи Бакье Граммон был учрежден во Франции и удостоен престижной премии за лучший перевод [5; 71].

В связи с этим, наряду с мастерством переводчика, работа и ее автор З. М. Без преувеличения можно сказать, что Бобур тоже обратил внимание на продукт творчества. По общему признанию, английские официальные лица в Индии, такие как Лейн Пул, Монстюарт Эльфинстон, Эдвард Доусон, Уильямс Рашбрук, Генри Эллиот, Эдвард Холден, Аннетта Сьюзан Бевери и другие, которые переводили Бобуромы на английский язык и писали работы о Бабуре, факт, что они нацелены углубить изучение этой страны, более эффективно использовать ее ресурсы, укрепить свое господство, нашло отклик у нас из истории [2; 44]. Когда мы обращаем внимание на работы индийских ученых, мы обнаруживаем в их признаниях важность индийского марша, который сам Бабуршах назвал «стометровым», для развития истории и культуры того же народа. Индийский ученый Л. П. Цитата Шармы о том, что «Если бы Агару не завоевал большую часть Северной Индии, он не занял бы такое высокое место на страницах истории», является доказательством его высокого уважения к королю и писателю Бабуре [4; 102].

Словом, в заключение можно сказать, что свет уникальных произведений нашего великого предка Захриддина Мухаммада Бабуре, который считается сияющей звездой в духовном небе нашего народа, навсегда будет озарять сердца не только узбекского народа, но и более сотни читателей. Мы также надеемся, что многие объективные мнения о великой фигуре, сияющей в небе истории, будут с уважением высказаны будущими историками, литературоведами и исследователями.

Литература:

1. Мирзиёев Ш. М. Мы решительно продолжим наш путь национального развития и поднимем его на новый уровень. Узбекистан, Ташкент: 2017 592 с.
2. Дмитриева Л. В. Проблемы ориентации. –М.: 1959. –С. 143. Захриддин Бобур Мирзо на узбекском языке (кириллица и латиница), русском, английском, немецком, французском, хинди, арабском. Андижанский Издательский Дом — Открытое акционерное общество «Матбаа» 2005. 220 с.
3. Рахмонов В., Хотамов Н. Бобур // Избранные произведения // Учитель, Ташкент: 1983. 248 с. Саидбек Гасанов. Захриддин Мухаммад Бобур. «Узбекистан», Ташкент: 2011. 242 с.

BOBUR - POK E'TIQOD EGASI

Sayipova Dilafruz Rahimovna

Samarqand davlat universiteti
Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur faoliyatida shariat talablariga muvofiq ish yuritish, hayotiy xulosalari, yomon e'tiqodli insonlarning qilmishlariga yarasha taqdirlari aniq tarixiy shaxslar misolida yoritilgan.

Kalit so'zlar: vali, avliyo, e'tiqod, shariat, siyosat, «Validiya», Karnon, nikoh.

Abstract: In the article, Zahiriddin Muhammad Babur's work in Sharia processes, life processes, fates corresponding to bad faith human actions are highlighted as examples of specific historical factors.

Keywords: guardian, saint, faith, Sharia, politics, «Validiya», Karnon, marriage.

Аннотация: В статье на примере конкретных исторических деятелей освещены деятельность Захириддина Мухаммада Бабур в соответствии с требованиями шариата, его жизненные выводы и судьбы, соответствующие поступкам недобросовестных людей.

Ключевые слова: опекун, святой, вера, шариат, политика, «Валидия», Карнон, брак.

Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asari butun dunyo ilm ahli tomonidan qiziqib o'rganilishi, millionlab kitobxonlarning qalbidan joy olishiga sabab faqatgina asarning sodda tilda yozilganigina emas, balki muallifning samimiyligi va rostgo'yligi, voqealarga xolis, diyonatli inson nuqtai nazaridan yondashganida hamdir.

Asarni o'qir ekanmiz, Boburning Xoja Ubaydulloh Ahrorga nisbatan chuqur ehtiromi va mustahkam e'tiqodi borligi seziladi. Otasi Umarshayx mirzoning Xoja Ubaydullohga e'tiqodi borligini ta'kidlash orqali ulug'pir nomi «Boburnoma» ning dastlabki sahifalaridanoq tilga olinadi.

«Boburnoma» da muallif Samarqandni egallashi haqidagi voqealarni bayon qilar ekan, Xoja Ubaydulloh haqida shunday yozadi: «...o'shul fursatta ajab tush ko'rdum. Tush ko'rarmankim, hazrati Xoja Ubaydullo kelmişlar, men istiqbollarig'a chiqmishmen. Xoja kelib o'lturdilar... o'ng qo'lumdin yo so'l qo'lumdin tutub andoq ko'tardilarkim, bir oyog'im yerdin qo'pti...» [Zahiriddin Muhammad Bobur, 2002: 79] Shu voqeadan bir necha kun o'tib, Bobur Samarqandni egallaydi.

Karnon qal'asida o'limni bo'yniga olib turgan Boburga Xoja Ubaydullohdan g'oyibona najot kelishi Bobur e'tiqodining cho'qqisidir. Bobur ikki rak'at namoz o'qigach, boshini sajdaga qo'yib munajat qilar ekan, ko'zi uyquga ketib tush ko'radi. Tushida Xoja Ubaydullohning nabirasi Xoja Ya'qub fath va g'alaba hozir Boburga nasib qilib turganini aytib uyg'onishga da'vat qiladi. Hayratlanarlisi shundaki, shu zamonda qutqarishga yetib kelgan Boburning odamlaridan Qutlug' Muhammad barlos ham tushuida Xo'ja Ubaydullohni ko'rgani, Boburning Karnon kentida ekanidan pir orqali xabar topganini bayon etadi.

Keyingi o‘rinlarda Bobur o‘zining xastaligi va shifo istab Xoja Ubaydullahning «Volidiya» asari tarjimasiga kirishganini tasvirlaydi: «... harorate badanimda zohir bo‘ldi. Andoqkim, jum’a namozini masjidga tashvish bila o‘tadim, namoz peshin ehtiyotini kelib, kitobxonada bir zamondin so‘ng mashaqqat bila o‘tadim. Indini yakshanba kuni isitib, ozroq titradim.

Seshanba kechasi safar oytining yigirma yettisida hazrat Xoja Ubaydullahning «Volidiya» risolasini nazm qilmoq xotirimg‘a kechti. Hazratning ruhiga iltijo qilib, ko‘nglumga kechurdimkim, agar bu manzum ul hazratning maqbuli bo‘lur...» [Zahiriddin Muhammad Bobur, 1960: 232]

Har doim davlat va saltanat ishlarini yuritishda shariat talablariga muvofiq ish yuritishga harakat qilgan, Olim-u ulamolarga izzat-ehtirom ko‘rsatgan Bobur otasi Umarshayx mirzoning odilligi, insoniyligi, shariat ahkomlariga muvofiq ish qiladigan hukmdor ekanligini shunday e‘tirof etadi: «Adolati bu martabada ediki, Xitoy korvoni keladurganda Andijonning sharqiy tarafidagi tog‘larning tubida ming o‘yluq korvonni, andog‘ bostikim, ikki kishi qutuldi. Xabar topib, muhassillar yiborib, korvonning jam‘i jihatini zabt qildi. Har chandikim vorisi hozir yo‘q erdi, bovujudi ehtiyot saxlab, bir yil, ikki yildin so‘ngra Samarqand va Xurosondin vorislarini tilab kelturub, mollarini solim topshurdi». [Zahiriddin Muhammad Bobur, 2002: 37]

Bobur ayrim hukmdorlarning shariatga zid ishlardan nafratlanadi. Xisravshoh hukmdorligida atrofida bemaza va betayin odamlar ko‘paygani, insoniylikni unutib odob-axloq me‘yorlariga ham, shariat talablariga ham to‘g‘ri kelmaydigan xatti-harakatlarini qattiq qoralaydi: «...Xisravshohg‘a taalluq el hamisha shurb va zinog‘a mashg‘ul edilar. Bu martabadakim, Xisravshohning navkarlaridin birov bir kishining xotunini tortib eltar, bu xotiuning eri Xisravshohg‘a dodxohliq qilur, javob berurkim, necha yil sening bila edi, bir necha kun aning bila bo‘lsun». [Zahiriddin Muhammad Bobur, 2002: 47]

Bobur Xisravshohning bu besh kunlik dunyoni deb kichiklikdan asrab ulg‘aytirib bek otalik qilgan Sulton Mas‘ud mirzoni ko‘zlariga nashtar sanchib ko‘r qilishidan, Boysunqur mirzoni saltanat orzusida beklari bilan tutib o‘ldirishidan ham nafratlanadi. Uni pastkash, qobiliyatsiz, zoti-yu nasabi notayin, no‘noq va shijoatsiz, noinsof, adolatsiz, badbaxt kabi so‘zlar bilan sifatlaydi. Xisravshohga nisbatan Boburning nafrati benihoya kuchliligi ushbu parchadan yanada yaqqol anglashiladi: «Har kiumkim, mundog‘ shani’ harakatga iqdom qilg‘ay va ul kishigakim bu nav’ ishga ehtimom qilg‘ay, yuz ming la‘natdur domani qiyomatgacha, har kim Xisravshohning bu af‘olini eshitsa, la‘nat qilsun.» Bobur nafratini bunday izhor qilishdan ko‘ngli to‘lmay yana davom etadi: «Bu af‘olini eshitib la‘nat qimag‘on ham sazovori la‘nat bo‘lsun!». [Zahiriddin Muhammad Bobur, 2002: 66]

Xisravshohning keyingi taqdiri haqida Bobur shunday yozadi: «...ushbu kundan ulug‘-kichik, yaxshi-yomon va bek va bek navkarlari xayl-xayl ko‘ch va mollari bilan andin ayrilib, bizga kela boshladilar. Tonglasi namozi peshin, namozi digargacha hech kishi aning qoshida qolmadi. «Qulollohumma molikal-mulki tu‘til-mulka man tashou va tanzi‘ul-mulka mimmat tashou va tuizzu man tashou va tuzillu man tasho‘ bi yadikal-xoyru innaka alo kulli shayin qadir». Ya‘ni «Ayt, mulk egasi, ey xudoyim, Sen kimni xohlasang, shunga hukmronlik berasan. Sen kimdan xohlasang, hukmronlikni tortib olasan; kimni xohlasang, aziz qilasan; kimni xohlasang xor qilasan; yaxshilik o‘z qo‘lingda, sen har bir narsaga qodirsan». [Zahiriddin Muhammad Bobur, 2002: 104]

Bu tasvirlarda Boburning mustahkam e'tiqodi, Ollohning qudrati oldida tiz cho'kish, berilgan ne'matlarga chin ko'ngildan shukrona qilish, qiyinchiliklarga toqat keltirish kabi chin insoniy fazilatlar namoyon bo'ladi.

Bobur e'tirof etganidek, nohaq zulm yo'lini tutgan kimsalar jazosiz qolmaydilar. Xisravshohning hayoti fojiali yakun topadi: Hamza Sultonning odamlari tomonidan o'ldiriladi, boshi kesilib Shayboniyxonga jo'natiladi.

Bobur Husayn Boyqaroning adolati, ilm-fanga homiylik qilishi, ma'rifatparvarligi, ijodiy sifatlarini ulug'lar ekan, Boyqaroning gullab-yashnagan saltanati, shon-u shavkati, bir-biridan bahodir o'g'lonlaridan qisqa vaqt ichida hech kim qolmaganini bayon qiladi. Bularning hammasiga sabab shariat ahkomlariga zid xatti-harakatlar ekanligini shunday dalillaydi: «Sulton Husayn mirzodek ulug' podshoh, Hiridek islom shahrining podshohi bu ajabturkim, bu o'n to'rt o'g'lidin uchi valadduz-zino emas edi. Fisq-u fujur o'zida, o'g'lonlarida va el-ulusi asru shoyi' edi. Uhbularning shomatin edikim, mundoq xonvoadin yetti-sekkiz yilda bir Muhammad Zamon mirzodin o'zga osor va alomat qolmadi». [Zahiriddin Muhammad Bobur, 2002: 132]

Husayn Boyqaro o'g'illari haqidagi tasvirlar shunday davom etadi: «Bu mirzolar andoq ifrot bila fisq va ayshg'a mashg'ul edilarkim, otasidek kordida va kordon podshoh tushchilik yo'l kelib, ramazondek mutabarrak va aziz oyg'a kechalik fursat qolib, otasidin iymanmay, Tengridin qo'rqmay, hanuz ishi chog'ir ichmak edi – nashot bila, majlisoroloq edi – inbisot bila. Muqarrardurkim, mundoq bo'lg'on kishi ondoq shikast topqay va bu nav' o'tgan elg'a har kim dast topqay» [Zahiriddin Muhammad Bobur, 2002: 57]

Zahiriddin Muhammad Bobur katta gunoh sanalgan padarkushlik va uning fojiali oqibatlarini Abdullatif mirzo bilan bog'liq voqealarda tasvirlaydi: «Shohrux mirzo jam'i Movarounnahr viloyatini ulug'o'g'li Ulug'bek mirzog'a berib edi. Ulug'bek mirzodan o'g'li Abdullatif mirzo oldi. Bu besh kunluk o'tar dunyo uchun andoq donishmand va qari otasini shahid qildi... Agarchi o'zi ham besh-olti oy besh saltanat qilmadi...» [Zahiriddin Muhammad Bobur, 2002: 62]

Bobur Xoja Ubaydulloh va uning avlodlariga chuqur ehtirom ko'rsatadi. «Boburnoma» da Boburning Hindistonda bir to'y o'tkazishi, to'yda Xoja Ubaydulloh avlodidan Xoja Abdushshahid ishtirok etgani, Bobur unga qimmatbaho tuhfa qilgani haqida so'z boradi.

Bobur Xoja Ubaydulloh va uning avlodlarini kamsitgan, behurmat qilgan odamlarni yoqlamaydi. O'z amakisi bo'lsa-da, Samarqand taxtiga o'tirgan Sulton Mahmudxonning adolatsiz siyosati va saltanatda axloqiy buzuvchilikning avj olishi, Xoja Ubaydullohning avlodiga salbiy ta'siri borligini bayon etib, Sulton Mahmudxonni bad e'tiqod kishi sifatida e'tirof etadi.

Samarqand taxtini egallagan Shayboniyxon Xoja Ubaydullohning o'g'li Xoja Yahyo va uning o'g'illari Xoja Muhammad Zakariyo, Xoja Boqiylarni hiyla bilan o'ldirtirib yuborganini, buning ustiga o'ldirishga buyruq bermaganini aytib iddao qilishini qattiq qoralaydi. Xoja Mavlono Qozining valiligi, qo'rquv bilmasligi, avlodi, uning Xoja Ubaydullohdan tarbiyat topgani haqida yozar ekan, bunday aziz-avliyolarga zarar yetkazish hech kimga yaxshilik keltirmasligini shunday dalillaydi: «Qozining valilig'ida mening hech shakkim yo'qtir. Qaysi ish valoyatqa mundin yaxshiroq dalildurkim, alarg'a qasd qilg'onlardan oz fursatta osor va alomat qolmadi...» [Zahiriddin Muhammad Bobur, 2002: 64]

Bobur shu darajada samimiyki, kerakli oʻrnlarda oʻzini taftish qiladi, qilgan nojoʻya ishlarini ham roʻyi-rost aytib, oʻzini ayblab tanbeh beroladi. Til insonga Olloh tomonidan berilgan bebaho neʼmat ekanini bila turib uni nooʻrin va betakalluf hazil-huzilga ishlatganidan afsuslanadi, buni oʻquvchidan yashirmaydi.

Bir mushoirada oʻtirganlardan biri Muhammad Solihning bir baytini oʻqiydi:

Joeki, pu boshiy digarero chi kunad kas,
Mahbubiyi har ishvagarero chi kunad kas.

(Har bir noz-karashmachini ne qilsin kishi; sen boʻlgan joyda boshqani nima qilsin knshi).

Shu baytga oʻxshatma qilib sheʼr aytish boshlanadi. Har kim oʻz bilganicha shu qofiya, shu vaznda bir bayt aytar edi. Hazil-mutoyibali baytlar ham aytiladi. Bobur oʻzining doimiy hazilkashi Mullo Alixonga atab bir kulgili bayt toʻqiydi:

Monandi tu madhushu karero chi kunad kas,
Har govkunu moda xarero chi kunad kas.

(Senga oʻxshash hushsiz karni nima qilsin kishi. Har bir hoʻkizga oʻxshagan urgʻochi eshakni nima qilsin kishi).

Bobur ilgari oʻzining har bir yozgan sheʼrini, xoh jiddiy, xoh hazilomuz boʻlsin, koʻchirib yozib, saqlab qoʻyguvchi edi. «Mubayyin» asarini yozayotgan vaqtida maza-bemaza sheʼr aytmoqning darkor emasligi Boburning koʻnglidan oʻtadi: «xotiri fotirga futur etti va hazin koʻngulga mundoq yettikim, hayf boʻlgʻay ul tildinkim, mundoq alfozni darj qilgʻay, yana fikrini qabih soʻzlarga xarj qilgʻay va darigʻ boʻlgʻay ul koʻnguldinkim, mundoq maoniy zuhur etgay, yana zisht xayollar anda xutur etgay..» [Zahiriddin Muhammad Bobur, 1960: 323]

Bigromga yetganlarida isitmalab qon tupurgan Bobur bunday noloyiq hazil soʻzlaridan afsuslanib istigʻfor aytadi:

Ne qilayin, sening bilan, ey til,
Jihatingdin mening ichim qondur.
Necha yaxshi desang, bu hazl ila sheʼr
Birisi fahsh-u, biri yolgʻondur.
Gar desang kuymayin bu jurm bila,
Jilavingni bu arsadin yondur...

Boburning yana ham din va shariatga toʻgʻri kelmaydigan odatlarini tark etishga qattiq kirishadi: «...xotirimga yettikim, hamisha tavba dagʻdagʻasi xotirimda bor edi, bu nomashruʼ amr irtikobidin aladdavom koʻnglumda gʻubor bor edi, dedimkim, ey nafs:

Chind boshi zi maoey mazakash,
Tavba ham bemaza nest bichash...
Xush qilib oʻzni bu kechmakliktin,
Tavba qildim chogʻir ichmakliktin...»

[Zahiriddin Muhammad Bobur, 1960: 382]

(Qachongacha gunoh ishlardan zavq olasan, Tavba ham bemaza emasdir, undan ham tatib ko‘r). Bobur chog‘ir tarkidan azoblangani, yig‘lagudek bo‘lishini ham yashirmaydi, ochiq bayon qiladi.

Umuman olganda, «Boburnoma»da muallif faqatgina o‘z e‘tiqodi, diniy-ma‘rifiy qarashlarini aks ettiribgina qolmay, birovga nohaq zulm qilish, pir-ustozlarni behurmat qilish, kamsitish, birodarlar qonini to‘kish, insonlar qarg‘ishini olish, albatta, bir kun halokatga olib borishi haqida aniq hayotiy dalillar keltirgan. Boburning pok e‘tiqodning sharofati, bad e‘tiqodlilik va zulmning insonni tubanlikka yetaklashi, insonga hech qachon yaxshilik keltirmasligi haqidagi qarashlari lirikasining barcha janrlarida aks etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adizova I. So‘zumni o‘qub anglag‘aysen o‘zumni. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008. – 136 b.
2. Valixo‘jayev B. Buyuk ma‘naviy murshid. Toshkent: Fan, 2004. – 86 b.
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: O‘zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960. – 509 b.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008. – 288 b.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 2002. – 336 b.
6. Qayumov A. Zahiriddin Muhammad Bobur. – Toshkent: Fan, 2008. – 52 b.
7. Qudratullayev H. Bobur armoni. – Toshkent: Sharq, 2009. – 384 b.